Հ. ԱՇՄՈՅԱՆ

ԼՐԱՑՄԱՆ ԳԵՐԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ

ՀԱՏՈՐ IV

Գ

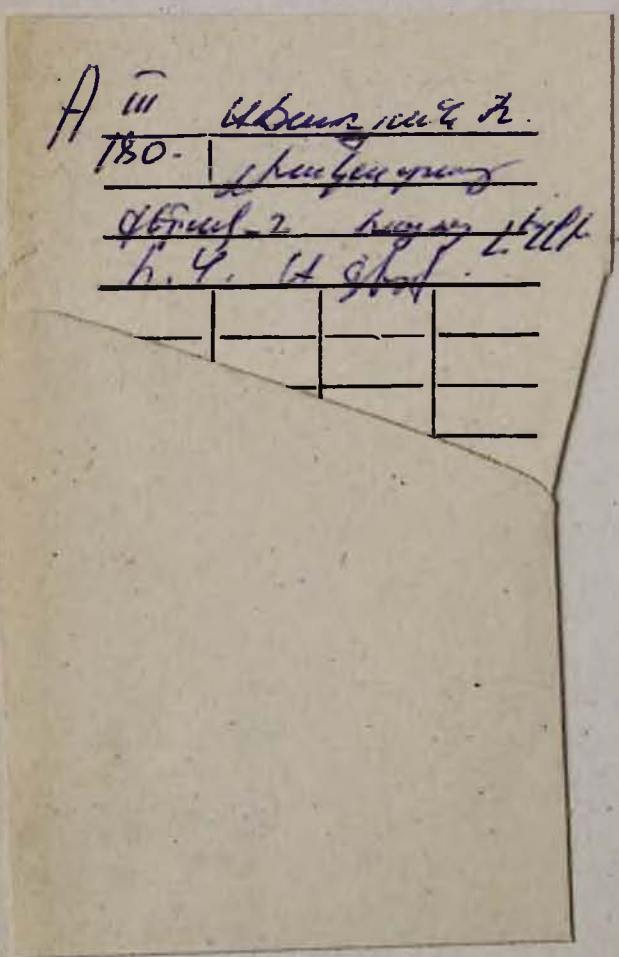

Академия Наук Армянской ССР
институт языка

Г. АЧАРЯН

ПОЛНАЯ ГРАММАТИКА АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

В СРАВНЕНИИ С 562 ЯЗЫКАМИ

ТОМ IV

КНИГА I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН — 1959

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

49I 99-S
Ա

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ

ՀԱՏԵՄԱՏՈՒԹՅԱՄԲ
562
ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ

Ա 180

ՀԱՏՈՐ IV

Ա ԳԻՐՔ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1959

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
համալսարանական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Տպագրության պատրաստեց և խմբագրեց պրոֆ. Էդ. Բ. ԱՂԱՅԱՆ
Подготовил к печати и редактировал проф. Э. Б. АГАЯН

Ս. Ագաթանի «Վիճակատար քերականությունն հայոց լեզվի հաստատության» 662 լեզուների աշխատության չորրորդ հատորը, որ ընդգրկում է բայը, բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում քննության են առնվում բայի քերականական կարգերը աշխարհի լեզուներում, ապա նկարագրվում է բայի խոնարհման համակարգը հնդեվրոպական նախալեզվում և ցեղակից լեզուներում: Այնուհետև հանգամանորեն քննության է առնվում հին հայերենի խոնարհման համակարգը, նրա առաջացումն ու հետագա զարգացումը, մինչև մի քին հայերենն ու բարբառները: Երկրորդ մասում ուսումնասիրվում են հայերեն բարբառների խոնարհման համակարգի նկարագիրն ու պատմությունը, աշխարհաբարի խոնարհումը և դերբայների առաջացումն ու նրանց գերը արդի հայերենի խոնարհման մեջ:

«ՎԻԱԿԱՏԱՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ Ա ԳԻՐՔԸ

«Վիակատար քերականության» չորրորդ հատորը, որ ամբողջությամբ նվիրված է բային, ծավալի չափազանց մեծության պատճառով բաժանվում է երկու գրքի։ Այդ բաժանումը պայմանավորված չէ հատորի բովանդակությամբ, ոչ էլ նյութերի դասավորության անհրաժեշտությամբ. երկու գրքերը մեկ ամբողջություն են կազմում, և բաժանումը միայն ծավալի մոտավոր համամասնության նպատակ է ունեցել։ Վերջապես, այդ բաժանումը կատարել է ոչ թե հեղինակը, այլ միայն մենք։

Այս՝ Ա գիրքը լուսկացած է վեց գլխից, որոնցից երեքը (Ա, Բ, Դ) վերաբերում են բայի և խոնարհման զանազան կողմերի քննությանն ընդհանրապես և նրանց դրսևորումներին հնդևրոպական նախալեզվում և ցեղակից հնդևրոպական լեզուներում։ Այստեղ քննարկված տեսական խնդիրներից է բայի և գոյականի տարբերակման հարցը, որին նվիրված է առաջին գլուխը։ Հիշելով լեզվաբանության մեջ արտահայտված այն երկու հակադիր կարծիքները, որոնցից մեկի համաձայն նախապես գոյականն է առաջացել, ապա՝ բայը, իսկ մյուսի համաձայն նախ՝ բայը, հետո գոյականը, հեղինակը բազմաթիվ լեզուների տվյալներին է դիմում խնդրի ճիշտ լուծման համար։ Այստեղ հեղինակն օգտագործում է և՛ ավելի քան հինգհազարամյա հնություն ունեցող արձանագրություններ՝ մեռած լեզուների, և՛ ժամանակակից ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդների լեզուների, և՛, վերջապես, անցյալ դարի՝ զարգացման շատ ցածր մակարդակի վրա գտնվող, «կիսավայրենական» ցեղերի լեզուների իրողությունները և այն եզրակացությանն է հանգում, որ լեզուների մեջ նախապես գոյականն ու բայը տարբերակված չեն եղել։ Հիմնավորելով այդ ճիշտ դրույթը, հեղինակն, այնուամենայնիվ, իր շարադրանքով իսկ այն համոզմունքն է արտահայտում, թե գոյականն է, որ հետզհետե նաև բայի է վերածվել, որով և աստի-

ճանաչար տարբերակվել է բայն իրրև խոսքի մաս։ Այս նույն համոզմունքն արտահայտված է նաև վերնագրի մեջ («Բայի տարբերացումը գոյականից»)։ Հենվելով հենց իր իսկ, հեղինակի քննության նյութ դարձրած բազմաթիվ ու բազմազան լեզվական տվյալների վրա՝ անհրաժեշտ ենք համարում ասել հետևյալը։ Լեզվաբանության պատմության մեջ զանազան տեսություններ են արտահայտվել խոսքի մասերի, հատկապես գոյականի, բայի ու դերանվան առաջացման հաջորդականության մասին։ Այդ տեսություններից յուրաքանչյուրն ունի իր առավել կամ պակաս համոզիչ ու տրամաբանական թվացող հիմնավորումը։ Սակայն այդ տեսություններից ոչ մեկն էլ ընդունելի չէ։ Ավելին. հիշյալ խոսքի մասերի առաջացման հաջորդականության մասին հարցադրումն անդամ ճիշտ չէ։ Ընդունել, օրինակ, թե նախ առաջացել է գոյականը որպես խոսքի մաս և հետո՝ բայը, կամ՝ ընդհակառակն, նշանակում է խզել այն օրգանական կապը, որ գոյություն է ունեցել խոսքի մասերի միջև՝ նրանց առաջացման պրոցեսում։ Իրականում, ինչպես ցույց է տալիս լեզվի պատմությունը, չի կարող պատահել, որ գոյականը ձևավորվի, առանձնանա իրրև խոսքի մաս, առանց բայի առանձնացման, և հակառակը։ Մեկի առանձնացումը ինքնին ենթադրում է նաև մյուսի առանձնացումը. գոյականի ու բայի տարբերակումն ու խոսքի մասային առանձնացումը առարկայի ու հատկանիշի (մատերիայի ու շարժման) անջատումը, տարբերացումն է միմյանցից, նրանց աբստրահված ինքնուրույնացումը մարդու գիտակցության մեջ։ Եթե մարդը գիտակցում է առարկան իրրև այդպիսին անկախ իր հատկանիշից, ապա հենց այդ նշանակում է, թե նա վերացման (աբստրահման) շնորհիվ անջատում է միմյանցից առարկան ու հատկանիշը իր գիտակցության մեջ, և դրանով իսկ առանձնացնում և՛ գոյականը, և՛ բայը։ Առանց մեկի մյուսը չկա։ Հակադրությունները միասնական են։ Ինչպես չի կարելի գիտակցել լույսը և չգիտակցել խավարը, որ լույսի հակադրությունն է, ինչպես չի կարելի ճանաչել ցերեկը և չճանաչել գիշերը, ինչպես չի կարելի գիտենալ մեծը և դրա հետ միաժամանակ չգիտենալ փոքրը, ճիշտ այդպես էլ չի կարելի գիտակցել գոյականը և չգիտակցել բայը, կամ՝ ընդհակառակը։ Գիտենալ, ըմբռնել, որ օրվա մի մասը լույս է, ցերեկ է, նշանակում է նաև ըմբռնել ու գիտենալ, որ օրվա մի մասն էլ լույս չէ, ցերեկ չէ. ճիշտ այդպես էլ՝ գիտակցության մեջ ունենալ ինքնին գոյություն ունեցող իրերի (առարկաների, երևույթների և այլն) հասկացությունը՝ անկախ նրանց հատկանիշներից, ունենալ այդ հատկանիշ-

ներից անջատված, աբստրահված առարկաների գիտակցությունը, նշանակում է ունենալ նաև անկախ, առարկաների հետ չկապված հատկանիշների աբստրահված հասկացությունը։ Գիտակցության մեջ ունենալ ծառ հասկացությունը նրա կանաչ լինելու հատկանիշից զերծ, նշանակում է ունենալ նաև ծառի հետ չկապված, մեր գիտակցության մեջ ինքնին գոյություն ունեցող կանաչ հատկանիշի հասկացությունը։ Իրականում ծառը այլ կերպ գոյություն չունի, քան իր բոլոր (այդ թվում և՝ կանաչ լինելու կամ չլինելու) հատկանիշներով հանդերձ, բայց մարդը, իր աբստրահող մտածողության երկարատև աշխատանքի շնորհիվ, իր գիտակցության մեջ ստեղծում է հատկանիշներից զերծ, ինքնին գոյություն ունեցող առարկայի հասկացությունը, իսկ դրա հետ միաժամանակ էլ՝ առարկաներից անկախ ու անջատ, ինքնին գոյություն ունեցող հատկանիշի հասկացությունը։ Այսպիսով բայը և գոյականը հանդես են գալիս միասնաբար, և չի կարելի կարծել, թե նրանցից մեկն ու մեկը, որպես խոսքի մաս, իր առաջացմամբ նախորդել է մյուսին, կամ մեկը առաջացել է մյուսից։ Նախապես եղել են անուններ, ավելի ճիշտ՝ անվանումներ ընդհանրապես, առանց խոսքի մասերի տարբերակման։ Հետագայում, ընդհանրապես անվանումները տարբերակվել են՝ առաջ բերելով գոյականն ու բայը միաժամանակ։

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում բայական կարգերին ու խոնարհմանը նվիրված գլուխները, որոնց մեջ հեղինակը թվում ու նկարագրում է բայի արտահայտած զանազան քերականական իմաստները, բայի ձևավորման բազմազան միջոցներն ու եղանակները, պարզից մինչև ամենաբարդը, բայի տեսակները, խոնարհման այլազան համակարգը աշխարհի լեզուներում։

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ առանձնապես կարևոր ներդրում է այս գրքի երրորդ և հինգերորդ գլուխների ընդգրկած նյութը։ Այստեղ հեղինակը մատչելի ձևով (որչափով հնարավոր է մատչելի դարձնել այդ շատ բարդ նյութը) տալիս է հնդևրոպական նախալեզվի բայական ձևերի կազմության, խոնարհման առանձնահատկությունների ու միջոցների համառոտ շարադրանքը։ Եթե նկատի ունենանք, որ հայերեն լեզվով մինչև այժմ էլ հրնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության ընդհանուր, թեև մակերեսային նկարագրությունը չունենք, ապա միանգամայն պարզ կլինի, թե որքան մեծ է այդ գլուխների նշանակությունը մեր ուսանողության ու երիտասարդ մասնագետների համար։

Վերջապես, վերջին և ամենամեծ գլխի նյութն է կազմում բայը հայերենում։ Այստեղ հեղինակը նախ նկարագրում է հին հայերենի խոնարհման համակարգը, ապա՝ համեմատական քերականության տվյալների համաձայն բացատրում հայերենի խոնարհման համակարգի առաջացումը, բայական վերջավորությունների ծագումն ու խոնարհման պանազան տիպերի ձևավորումը հայերենում։ Այնուհետև հեղինակն անցնում է հայերենի խոնարհման զարգացման հետագա ընթացքին և մանրամասն ու խորագետ քննությամբ լուսաբանում պատմական այն պրոցեսը, որով զարգացել է հայերենի խոնարհումը, հասնելով այսօրվա վիճակին։ Պատմական տեսակետից առանձնապես կարևոր են այս գլխի երկու հատվածները. «Միջին հայերենի խոնարհման քննությունն ու ծագումը» (էջ 365—407) և «Բարբառների խոնարհման քննությունը» (էջ 557—577)։ Այս երկու հատվածներում, նյութերի պատմական ու լեզվաբանական խորհրդուտ վերլուծությամբ հեղինակը ցույց է տալիս, թե ի՛նչպես, ի՛նչպիսի փոփոխություններով ու ի՛նչ պատճառներով հին հայերենի խոնարհման համակարգը աստիճանաբար փոփոխությունների է ենթարկվում և առաջ բերում միջին հայերենի ու ժամանակակից հայերեն բարբառների խոնարհման համակարգը։ Դեռևս 1952 թ. տպագրված մի հոդվածում մենք այն միտքն ենք արտահայտել, թե «Գրաբարում սահմանական եղանակը, հատկապես ներկայի և անցյալ անկատարի ձևերով, գործածվում էր նաև ըղձականի և պայմանականի իմաստով, որոնց համար առանձին ձևեր գոյություն չունեին։ Ժամանակի ընթացքում ըղձական, պայմանական, ինչպես և հարկադրական եղանակների՝ որպես քերականական ուրույն իմաստների՝ զարգացումը և խոսողների կողմից նրանց գիտակցման ուժեղացումն այդ իմաստներն արտահայտելու քերականական ուրույն ձևերի առաջացման անհրաժեշտություն են ստեղծում։ Հին հայերենի սահմանականի ձևը, որը հավասարապես գործածվում էր թե՛ սահմանական, թե՛ ըղձական, և թե՛ պայմանական եղանակների քերականական իմաստ արտահայտելու համար և հենց դրանով էլ տեղիք էր տալիս մտքի շփոթության, այդ անհրաժեշտության առկայության պայմաններում ստանում է որոշ կոնկրետացնող մասնիկներ։ Իբրև ավելի ընդհանուր և անորոշ ձև, սահմանականի անփոփոխ ձևն աստիճանաբար հատկացվում է ըղձականին, իսկ սահմանականի, պայմանականի ու հարկադրականի համար ստեղծվում են առանձին մասնիկներ (—ում, կաւ—) կամ գործածվում են օժանդակ բառեր (պիտի, կամիմ)։ Այսպիսով՝

միջին հայերենում արդեն աստիճանաբար առաջանում են այն ձևերը, որոնք հետագայում մեր ազգային լեզվի մեջ բայի խոնարհման հիմքն են կազմում»[1]: *Մեր այս ընդհանուր դրույթը, որ բացառապես տեսական բնույթ է կրում, իր հիանալի ապացույցն է գտնում մեծանուն հայագետի մյուն աշխատության հիշյալ հատվածներում: Երկար տարիների տքնաջան աշխատանքով կուտակած լինելով բոլոր այն տվյալները, որոնք վերաբերում են հին հայերենի խոնարհման համակարգի պատմական զարգացմանը, հեղինակը հանգել է,— բնականաբար մեզանից շատ ու շատ տարիներ առաջ,— դրեթե նույնպիսի եղրակացության. «Գրաբարի խոնարհման ձևափոխության առաջին պատճառը ստորադասականը եղավ,— ասում է հեղինակը: Գրաբարը թեև ստորադասականի ներկա ժամանակը ուներ, բայց ստորադասականի անց. անկատարի համար առանձին ձև չուներ, և այդ պակասը լրացնում էր՝ նրա փոխարեն գործածելով սահմանականի անկատարը: Սահմանականի անկատարը իբրև ստորադասական գործածելու այս ձևը ազդեց նաև ներկայի վրա և շուտով սկսեցին սահմանական ներկան էլ գործածել իբրև ստորադասական ներկա, և սրա հետ նաև իբրև ապառնի, որ հաճախ նույնանում էր ստորադասականի ներկայի հետ: Ուրիշ խոսքով, քանի որ ասում էին՝ թող իմ՛ն երթայր և առնոյր, սրա նման սկսեցին ասել՝ թող իմ՛ը երթայ և առնու, փոխանակ ասելու՝ թող իմ՛ն երթիցէ և առցէ: Սահմանական ներկան իբրև ստորադասական և ապառնի գործածելու այս սովորությունը սկսել էր արդեն Ե դարում:*

Նույնիսկ Ե դարի առաջին շրջանի ընտիր գրվածքների մեջ կան այսպիսի դարձվածքներ.

Եկ առաքեմ զքեզ.
Գնամք աստի, գնամք.
Եկ երթամք շրջիմք.
Թող անիծանէ.
Ասեմք զի իշցէ (ասենք, որ իջնի)...

Ուշադրության արժանի է այն կետը, որ այսպիսի ապառնին ու ստորադասականը հին նախնիք գործածում էին դեմ առ դեմ իմաստակցության մեջ, որից հետևում է, որ այս ձևը սկսեց նախապես բուն ժողովրդական լեզվի մեջ:

---

[1] Է. Ազայան, *Որակական անցումները լեզվի մեջ*, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, *Հասարակական գիտություններ*, 1952, էջ 33:

6 դարի վերջում, հատկապես Փարպեցու մոտ այս կարդի օրինակները շատացան և է՛լ ավելի զարգացան է դարից հետո...

է դարում և մանավանդ ավելի հետո՝ ապառնիի և ստորադասականի հին ձևը միայն եկեղեցական լեզվին մնաց, իսկ միջին հայերենում տիրապետող հանդիսացավ սահմանական ներկայի ձևը՝ փոխանակ ց-ով ստորադասականի և ապառնիի... Այսպիսով սահմանականի ներկան դարձավ միաժամանակ թե՛ սահմանական ներկա, թե՛ ապառնի, և թե՛ ստորադասական։ Երեք տարբեր պաշտոններով գործածությունը բնականաբար տեղիք պիտի տար շփոթության և իմաստի երկդիմության... Այս իրավնակության առաջն առնելու և լեզվի գոնե երկու հիմնական եղանակները իրարից զանազանելու համար հնարվեց կու մասնիկը...» (էջք 385—387)։ Հայ հին մատենագրությունից քաղած բազմաթիվ տվյալներով հեղինակը ցուցադրում է պատմական զարգացման այս պրոցեսը և անառարկելի կերպով հաստատում բայական եղանակների փոխանցման ու շփոթության հետևանքով առաջացած անհրաժեշտ փոփոխությունը։ Այնուհետև նա քննության նյութ է դարձնում կու մասնիկի ծագումը, և ցույց տալիս, որ այդ մասնիկի գործածությունն արդեն խոնարհման նոր համակարգի առաջացման սկիզբն էր։ Նույնպիսի մանրամասնությամբ նա քննության է առնում բարբառների խոնարհման համակարգի առաջացումը, և ցույց տալիս, որ լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափությամբ, զանազան ձևաբանական ու հնչյունաբանական օրենքներով հին հայերենի խոնարհումը բազմապիսի փոփոխություններ է կրել՝ առաջ բերելով ժամանակակից բարբառների խոնարհման համակարգը։ Այս դրքում հեղինակը կանդ է առնում միայն բայական պարզ ձևերի վրա և չի անդրադառնում բաղադրյալ ձևերին։ Բայց հենց պարզ ձևերի կրած փոփոխությունները և դրանց հետևանքով կատարված խոնարհման համակարգի որակական անցումը, որ այնքան հմտությամբ ներկայացնում է մեծավաստակ հայագետը, բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն պատմական բարբառագիտության համար։ Հայտնի է, որ ոմանք, անտեղյակ պատմահամեմատական լեզվաբանության ամենատարրական սկզբունքներին և ղուրկ համեմատական քերականության անհրաժեշտ գիտելիքներից, դեռ այժմ էլ պաշտպանում են վաղուց արդեն հերքված այն հակապատմական վարկածը, թե իբր ժամանակակից հայերեն բարբառների խոնարհման համակարգը ավելի նախնական է ու հնամենի, քան հին հայերենի խոնարհման համակարգը։ Իր այս աշխատության մեջ, հատկապես բարբառների

խոնարհման համակարգի քննության մեջ հմուտ լեզվաբանական վերլուծություններով Հր. Աճառյանը անառարկելի կերպով ցույց է տալիս, որ ժամանակակից բարբառների խոնարհման համակարգն առաջացել է հին հայերենի խոնարհման համակարգից՝ նրա սահմանորեն կրած փոփոխությունների հետևանքով։ Ըստ որում, հարազատ մնալով պատմական լեզվաբանության սկզբունքներին, լեզվաբանության, որի կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկն էր ինքը, նա հիանալի կերպով ներկայացնում է այդ փոփոխությունների ընթացքն ու արդյունքը։ Պատմական լեզվաբանությունը ելնում է այն հիմնական դրույթից, որ լեզվի զարգացումը տեղի է ունենում ոչ միօրինակ, ոչ հավասար տեմպով ու ոչ համապարփակ օրենքներով։ Այդ դրույթի համաձայն, լեզվի բաղադրիչներից մեկը կարող է ավելի շատ փոփոխությունների ենթարկվել, քան մի ուրիշը. օրինակ, բարբառներից մեկում ավելի շատ կարող է փոփոխված լինել հնչյունական համակարգը, մյուսում՝ ձևաբանությունը, կամ մեկում հնչյունական համակարգի մի կարգը կարող է շատ փոփոխությունների ենթարկվել, իսկ մյուսում՝ մի ուրիշ կարգը։ Օրինակ՝ Պոլսի բարբառում հին հայերենի բաղաձայնական համակարգը զգալի փոփոխության է ենթարկվել, որի հետևանքը այն է եղել, որ վերացել են պարզ խուլերը, իսկ Մեղրու և Ագուլիսի բարբառներում, ընդհակառակն՝ հին հայերենի բաղաձայնական համակարգը աննշան փոփոխություններ է կրել (մեծ մասամբ փոխազդեցական հնչյունափոխություններ), մինչդեռ ձայնավորները այնպիսի փոփոխությունների են ենթարկվել, որոնց հետևանքով բառերն անճանաչելի են դարձել (հմմտ. սիրել>Ագլ. սայրիլ, չամիչ>Մղր. չօմէնչ, ճանաչ>Մղր. ճէնանչ և այլն)։ Այդ դրույթը, այնուհետև, հիմնվում է այն փաստի վրա, որ միևնույն լեզվի պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում փոփոխությունների միևնույն տեմպն ու ընթացքը պարտադիր չէ։ Լեզուների պատմությունը ցույց է տալիս, որ մի ժամանակաշրջանում ավելի շատ փոփոխություններ ու ավելի արագ ընթացքով կարող են կատարվել, քան մի ուրիշ ժամանակաշրջանում։ Իր զանազան ուսումնասիրությունների մեջ մեծավաստակ Հր. Աճառյանը անսպառ փաստերի ուժեղ համոզմունքով ցույց է տվել, օրինակ, որ հայերենի մեջ առավել շատ փոփոխություններ տեղի են ունեցել 7—11-րդ դարերի ընթացքում։ Այդ դրույթը, վերջապես, հիմնվում է այն իրողության վրա, որ միևնույն լեզուն իրենով խոսող տարբեր հատվածների մոտ պատմականորեն տարբեր փոփոխություններ կարող է կրել, այսինքն՝ այն փոփոխությունը,

որ կատարվում է տվյալ վայրում, պարտադիր չէ մի ուրիշ վայրի համար, թեև, երբ տարբեր վայրերի միասնությունը լիովին չի խախտված, այլ խոսքով՝ երբ տվյալ լեզվով խոսող հասարակությունը, պատմական տվյալ շրջանին հատուկ մասնատվածությամբ հանդերձ պահպանել է իր միասնությունն ու ամբողջությունը, այդ տեղային, մասնավոր լինելի կրող փոփոխությունների հետ միասին տեղի են ունենում նաև ընդհանուր բնույթ կրող փոփոխություններ, որոնք և դրսևորում են տվյալ համաժողովրդական լեզվի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները։ Հարազատ մնալով պատմական լեզվաբանության այս անառարկելի դրույթին, սույն գրքի հեղինակն իր այս ուսումնասիրության մեջ փաստերի համատարած ուսումնասիրությամբ ու վերլուծությամբ երևան է հանում խոնարհման համակարգի զարգացման տարբեր ընթացքը, ուղղությունն ու հետևանքը տարբեր բարբառներում։ Նա ցույց է տալիս, որ բարբառներից մի քանիսում գրաբարյան սահմանականի ձևը գրեթե անփոփոխ է մնացել, իսկ մի քանիսում, ընդհակառակն, այնպիսի փոփոխությունների ենթարկվել, որ առաջին հայացքից դժվար է նկատել հին հայերենի բայական այդ ձևի և բարբառային ձևի անմիջական կապը. այսպես, օրինակ, գրաբարյան սահմանականի ներկան, աննշան փոփոխություններով, պահպանվել է Նոր-Ջուղայի, Վանի, Կարնո, Պոլսի և մի քանի այլ բարբառներում, մինչդեռ Ղարաբաղի, Ագուլիսի, Մեղրու, Նոր-Նախիջանի բարբառները շատ ավելի են փոփոխում։ Ըստ որում, այդ բոլոր բարբառների համար էլ ընդհանուր է այն, որ ներկայի ձևը վերածել են ըղձականի։ Այսպիսի քննությամբ հեղինակը ցույց է տալիս նաև մյուս ձևերի պատմական փոփոխությունները բարբառներում։ Այդ ամբողջ վերլուծություններից ու քննական տեսություններից ինքնին արդեն ստացվում է հետևյալ եզրակացությունը. բարբառների խոնարհման համակարգը հին հայերենի խոնարհման համակարգից է ծագել։ Լեզվական առատ փաստերի ցուցադրումով ու այդ փաստերի լեզվաբանական խորաթափանց վերլուծությամբ հիմնավորելով այդ դրույթը, գրքիս հեղինակը մի կողմից լույս է սփռում բարբառների առաջացման պատմության վրա, իսկ մյուս կողմից մի ավելորդ անգամ ևս ցույց տալիս վերը հիշված վարկածի սնանկությունը։

Այսպիսով, չորրորդ հատորի այս առաջին գիրքը իր ընդհանուր լեզվաբանական, հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության ու հայերենի խոնարհման համակարգի համեմատական-

պատմական ուսումնասիրությանը նվիրված իր հարուստ բովանդակությամբ ու խոր դիտականությամբ մի մեծարժեք ավանդ է հայ լեզվաբանական գրականության գանձարանում։

* * *

Չորրորդ հատորը հրատարակության պատրաստել ենք հեղինակի մահվանից հետո։ Հեղինակի կողմից ավարտված է եղել ընդհանուր լեզվաբանական ու համեմատական բաժինը ամբողջությամբ, ինչպես և միջին հայերենի բաժինը և բարբառների խոնարհման համակարգի ընդհանուր տեսությունն ու քննությունը։ Մեր կողմից ավելացված է բարբառների խոնարհմանը վերաբերող նյութի մեծագույն մասը (Զ գլխի 12-րդ ենթագլուխը)։ Գրքի շարադրանքը հիմնականում անփոփոխ թողնելով և բոլորովին ձեռք չտալով հեղինակի արտահայտած կարծիքներին ու տեսակետներին, հիմնովին վերախել ենք հատորի կառուցվածքը, նյութի դասավորությունն ու գլուխների հաջորդականությունը, ելնելով հատորների կառուցվածքի այն սխեմայից, որով տպագրության ենք պատրաստել «Վիճակատար քերականության» առաջին և երկրորդ հատորները հեղինակի կենդանության օրոք, և որին հավանություն է տվել հեղինակը։

Իր հանձնարարությունից ելնելով ու մեզ վրա դրված պարտականության պատասխանատվությունն ու ծերադույն պատիվը խորապես գիտակցելով, մենք ձեռնամուխ ենք եղել «Վիճակատար քերականությունը» հրատարակության պատրաստելու գործին դեռևս հեղինակի կենդանության օրոք։ Հենց այդ տարիներին էլ հեղինակի հետ խորհրդակցելով, նրա ուղենիշ ցուցումները հիմք ունենալով ու իր հավանությանն անսալով, մենք պատկերացրել ենք սույն մեծածավալ աշխատության ամբողջական կառուցվածքն ու բովանդակությունը և այդ պատկերացումով էլ հեղինակի մահվանից հետո շարունակել ենք աշխատանքը՝ ձգտելով հասնել այն բանին, ինչ որ հեղինակի ցանկությունն էր։

Սույն հատորի պատրաստմանը մասնակցել է ՀՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի աշխատակից Գրիգոր Գարեգինյանը, որի ժրաջան աշխատանքը շնորհակալությամբ ենք նշում։

Պրոֆ. Է. Ա. ԱՂԱՅԱՆ

ԲԱՑ

ԳԼՈՒԽ Ա

ԲԱՑԻ ՏԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄԸ ԳՈՑԱԿԱՆԻՑ

Արդեն գիտենք, որ լեզուների նախնական վիճակում արմատները կամ բառերը գոյական, ածական և բայ են միանգամայն. մասունք բանիների խտրութիւնը դեռ չկայ։ Ալպիսի մի դրութիւն մեզ համար թերևս դժվար է ըմբռնել, բայց կարելի է նույնը տեսնել նաև այժմ էլ. մանուկն ասում է մամա և հասկանում է թե՛ կերակուր և. թե՛ ուտել, ֆրանսիացի մանկիկն ասում է dodo և հասկանում է թե՛ անկողին և թե՛ քնել (Marouzeau, La ling. 24). մեծերի լեզվի մեջ էլ, օրինակ, երբ մեկը հանկարծ բացականչում է ա՜ձմրև՜ կամ ձյո՜ւն և կամ կարկո՜ւտ, բնականաբար իսկույն հասկանում ենք, թե «անձրևում է», «ձյուն է գալիս» և կամ «կարկուտ է սկսել գալ»։ Պարզ է, որ գոյականները սրանց մեջ կատարում են բայի դեր կամ որ նույն է՝ բայ ու գոյական միևնույնն են։

Լեզվաբանների մեջ վեճի նյութ է դարձած այն հարցը, թե գոյական և բայ տարբե՞ր ծագում ունեն արդյոք և եթե այո, նրանցից որն է առաջ ծագել։

Վեճը իր վճռական տրդյունքին չէ հասած։

Ինդիրն այն է, թե կարող էր գոյականը նաև բայ լինել. աչքինքն աչք ասելով նաև «տեսնել» հասկանալինք, բերան ասելով նաև «ուտել» հասկանալինք, ձեռք ասելով նաև «բռնել» և ոտք ասելով նաև «քալլել»։ Սրանք շատ բնական բաներ են։ Բայց նաև ծառ կամ փայտ ասելու ժամանակ, իսկույն կարող ենք մտածել «աճել», «մեծանալու» մասին, և ջուր ասելու ժամանակ, «խմել» կամ «խոթել» մասին։ Չինարենը ai բառով հասկանում է թե՛ «սեր», և թե՛ «սիրել». և արաբերեն արմատները միանգամայն գոյական և բայ են։

Կան լեզվախմբեր, որ բայի և գոյականի նախնական միութեան հետքերը դեռ պահում են նրանով, որ թե՛ գոյականների հո-

լոլման, և թե բայերի խոնարհման վերջավորությունները նույնն են։ Այսպես՝ արաբերենում üna վերջավորությունը կազմում է թե գոյականների արական ձևի հոգնակին, և թե բայերի անկատարի հոգնակիի p և q դեմքերը, āni վերջավորությունը կազմում է թե գոյականների, և թե բայերի անկատարի երկակին։ Անհատարակ անհնար է որոշել արաբերենի մեջ գոյականն ու բայը. օրինակ. qatl «սպանություն» և «սպանել» գոյական է և բայ է միանգամայն։

Ուգրո-ֆիննական լեզուների մեջ թե գոյականները, և թե բայերը շատ հաճախ նույն մասնիկներն են ստանում, ինչ որ տեղի է տվել շատ լեզվաբանների ասելու, թե ուգրո-ֆիննական բայն ու գոյականը միևնույնն են։ Ֆիններենում antaa «տալիս է» նշանակում է միևնույն ժամանակ «տվող»։ Այսպես նաև թուրքերենի մեջ gider «գնում է» և «գնայուն», giderim «գնում եմ», այն է «գնայուն եմ»։ Ֆիններեն, հունգարերեն, թուրքերեն լեզուների մեջ գոյականների հոգնակիի վերջավորությունը ծառայում է նաև կազմելու բայերի հոգնակիի վերջավորությունը. օրինակ՝

Ֆիննե.	kala	ձուկ	kalat	ձկներ
	puu	ծառ	puut	ծառեր
	meni	գնաց	menit	գնացին
	menisi	պիտի գնար	menisit	պիտի գնային
Հունգ.	hárs	թմբի	harsak	թմբիներ
	név	անուն	nevek	անուններ
	várt	սպասեց	vártak	սպասեցին
	kért	հարցրեց	kértak	հարցրին
Թրք.	ev	տուն	evler	տներ
	gitdi	գնաց	gitdiler	գնացին
	at	ձի	atlar	ձիեր
	alər	կառնե	alərlar	կառներն

Ֆիննական զիրկներեն լեզվի մեջ բայական արմատը, որ հրամայական է միանգամայն, կարող է նաև իբրև գոյական ծառայել. այնպես որ, երբ ստանա հոլովական մասնիկ, դառնում է գոյական, իսկ երբ բայական վերջավորություն ստանա, կդառնա բայ. ինչպես՝ töd «ծանոթություն, հիշողություն» töd vylys' vošny «հիշողությունից գնալ, մոռացվել», töda «գիտեմ», tyr «լիություն, լիքը», tyr nil «չայիահաս. աղջիկ», vom-tyr «բերանը լիքը», tyris «լցնում էր» (Wiedemann, 111)։

Աֆրիկյան մանդինգ լեզվում գոյական և բայ չեն զանազանվում իրարից. ուստի նախադասության մեջ բայի դերը ճանաչելու համար իբրև միջոց են ծառայում բայի ժամանակը որոշող մասնիկները, որոնք դրվում են ենթակայի և բայի միջև։ Սրանք կոչվում են բայի որոշիչ։ Այսպես՝ ներկայի համար դրվում է be, անկատարի համար՝ tu-mbe, կատարյալի համար՝ bara, ապառնիի համար՝ nā և այլն. օրինակ՝

a bara yeǧe miţa
նա (կտր.) ձուկ բռնել
«Նա ձուկ բռնեց»։

Բայը բնավ չի ստանում հոգնակիի նշան. ենթական հոգնակի դնելը արգեն բավական է (Delafosse, pp. 176, 205, 214)։

Եթովպական բարբա լեզվի մեջ գոյականը նաև բայ է. օրինակ՝

ǧe *«մահ» և «մեռնել»*
moki *«կռիվ» և «կռվել»*
keren *«արշալույս» և «լուսանալ»։*

Բայական խոնարհման վերջավորություններն են.

	Եզ.	*Հոգ.*
Ա.	-i	-ki
Բ	-a	-ka
Գ.	-u	-ku

(Reinisch, 51)։

Եթովպական կաֆա լեզվում բայ և գոյական միևնույն ձևի վերջածանցով են տարբերվում. օրինակ՝

kam-e	*գնալ*	hàm-ō	*գնալու ձևը*
gī'r-e	*խեղճանալ*	gī'r-ō	*խեղճություն*
imī't-e	*ապել*	imī't-ō	*տրված բան*
mā't-e	*ուտել*	māt-ō	*կերակուր*

(Reinisch, 117)։

Աֆրիկյան դինկա լեզվում բայը նույն է գոյականի, ածականի և նախադրության հետ. միևնույն բառը կարող է գործածվել իբրև այդ չորս մասունք բանիների (Mitterrutzner, 29)։

Վոտյակերենում բայի հրամայականը նույն է գոյականի հետ. օրինակ՝

tōl «փչիչ» և «քամի»
monə «ծծիր» և «ծիծ»

(Емельянов, Грам. вот. яз. 63)։

Բուշմեննների լեզվով միևնույն բառը թե գոյական է, և թե բայ, ինչպես՝

ã «ուտել» և «ուտելիք» (Bleek, 61)։

Չինարենում արմեն բայ և գոյական միևնույն են, և տեղից միայն կարելի է իմանալ, թե արն է բայ և արն է գոյական. այսպես՝ հին չինարենից կա մի դասական. օրինակ՝

lao lao, yeo yeo.

նշանակում է «ծնողների հետ պիտի վարվել իբրև ծներ, մանուկների հետ պիտի վարվել իբրև մանուկ»։ Ալատեղ lao *իբրև գոյական նշանակում է «ծներ», իբրև բայ նշանակում է «վարվել իբրև ծնող», նույնպես* yeo *իբր գոյական նշանակում է «մանուկ», իբրև բայ նշանակում է «վարվել իբրև մանուկ»։ Նոր չինարենում գոյականը բայ դառնալու համար փոխում է տոնը և նախաձայն բաղաձայնը դարձնում է շնչեղ. օրինակ՝*

haô *բարի, լավ,* hɜó *սիրել*
câng *գանձ,* câng *թաքցնել։*

Բացի սրանից, առհասարակ ամեն բայ կարող է գործածվել իբրև դերբայ կամ գոյական. օրինակ՝ ai⁴ «սիրել» և կամ «սեր», *բայ է համարվում, եթե ունի ենթական կամ լրացուցիչ, գոյական է համարվում, եթե ունի սեռական հատկացուցիչ կամ նախադրությունն. օրինակ՝* ai⁴ žən² «սեր մարդ» *բացատրության մեջ, ուր իրապես* ai⁴ *գոյական է (քանի որ «սեր առ մարդ, մարդասիրություն»), ըստ չինական քերականության ըմբռնման բայ է, որովհետև հետադաս* žən *գոյականը համարվում է բնության խնդիր (տրական հոլով)* (Seidel, Chin. gr., 98)։ *Հայերեն-էլ «չարդել» բայ է, բայց «չարդումն»՝ գոյական. կարելի է ասել «ապակիները չարդել» (սեռի խնդիր), բայց «ապակիների չարդումը» հատկացուցիչ առացած՝ գոյական, իսկ բայ պիտի լիներ, եթե ասեինք «զապակիս չարդումն»։*

Չինարենի նման է և աննամերենը։

Աննամերենում խոնարհումնք չկա. ժամանակը որոշել ավելորդ է, որովհետև խոսակցության մեջ խոսքի ընթացքից արդեն

Նրևում է. երբ հարկավոր է լինում ավելի ճշտել, գործ են ածում՝ Ko (*ունենալ*), da (*արդեն*) անցյալի համար. օրինակ՝

toi	da	lam	viek	nay	} *այս աշխատանքը արի*
ես	*արդեն*	*անել*	*գործ*	*այս*	

toi	ko	mua	kai	ao	} *գնացի շապիկը։*
ես	*ունենալ*	*գնել*	*(հոդ)*	*շապիկ*	

Երբ գործողությունը վերջացել է, խոսքի վերջը դնում են roi *(վերջացնել) ինչպես՝*

toi	da	lam	roi	} *արի*
ես	*արդեն*	*անել*	*վերջացնել*	

con	gai	da	may	kai	ao	roi	} *աղջիկը շապիկը կարեց*
la	*աղջիկ*	*արդեն*	*կարել*	*(հոդ)*	*շապիկ*	*վերջացնել*	

այս նուլնը կարելի է հասկանալ և «կարել էր»։

Ապառնիի համար դնում են se *կամ* fai *«պարտավոր լինել». օրինակ՝*

toi	se	di	} *գնալու եմ*
ես	*պիտի*	*գնալ*	

toi	fai	noi	} *խոսելու եմ։*
ես	*պիտի*	*խոսել*	

Երբ որևէ ժամանակական մակբայ կա, որով ժամանակը կարելի լինի իմանալ, այս ձևերը ավելորդ են. օրինակ՝

Վաղն առավոտ ես երթալ որսի
(պիտի ավելորդ է)։

(Dirr. Gr. Annam. 21)։

Ամերիկյան տուպի լեզվով գոյականը դառնում է բայ, եթե ստանա դերանուն։ Այսպես՝ maendua *նշանակում է «մխիթ, հիշողություն» (երբ գոյական է) և «հիշել» (եթե բայ է)։ Դերանուններն են այս լեզվում.*

xe *ես*, nde *դու*, i *նա*,
nande *մենք* (incl.), ore (excl.), pê *դուք*, i *նրանք։*

Խոնարհումը հետևյալ ձևով է.

xe	maendua	*ես*	*հիշում եմ*	
nde	»	*դու*	»	*ես*
i	»	*նա*	»	*է*
nande	»	*մենք*	»	*ենք* (incl.)
orê	»	*մենք*	»	» (excl.)
pê	»	*դուք*	»	*եք*
i	»	*նրանք*	»	*են:*

Բայց, որովհետև այս դերանուններըը նաև ստացական են, ուսաի xe maendua *նշանակում է նաև «իմ հիշողութիլունը» (առնելով իբր գոլական). այսպես նաև մյուս դեմքերը: Այս շփոթութիլան առաջքը առնելու համար մի քանի բարբառներ դերանունը կրճատ ձևով կրկնում են, եթե բառը բայ է (մեկը համարելով դերանուն ենթական, մյուսը իբր բայական մասնիկ). բայց կրկնութիլունը տեղի չի ունենա, եթե բառը առնված է իբր գոլական և ոչ իբրև բայ: Օրինակ՝*

xe	re- maendua	*ես*	*հիշում եմ*
nde	ne- »	*դու*	*հիշում ես*
haê	i- »	*նա*	*հիշում է և այլն:*

(L. Adam, 38—39):

Խոնարհումը ավելի հայտնի է դառնում, երբ դերանունները նեղմուծվում են իբրև սեռի խնդիր, որ բռնում է երկրորդ տեղը. օրինակ՝

xe	oro- mboe	*ես քեզ*	*ուսուցանում*	*եմ*
xe	opo »	*ես ձեզ*	»	»
ore	oro »	*մենք քեզ*	»	*ենք*
ore	opo »	*մենք ձեզ*	«	«

(անդ, էջ 43)

Մելանեզյան մոտա լեզվում ամեն բառ, նույնիսկ մակբայ և ձայնարկութիլուն, կարող է դառնալ բայ, եթե ստանա բայական մասնիկ (Codrington, XIV):

Ամերիկյան հնդիա լեզվի մեջ բայի գ դեմքը (եզակի կամ հոգնակի, ներգործական կամ կրավորական) հաճախ ծառայում է նաև իբրև գոլական:

Օրինակ. nānya *«իջնում է» և «անձրև»*
nillin *«հոսում է» և «առու»*

nûndil «հիշնում ենք և ձգտենք»։

(Boas, Handbook, I, 109)։

Էսկիմոսերենի մեջ բառը գոյական և բայ է միանգամայն, և բայերի դեմքերը որոշող վերջավորութիւնները միևնոյն ստացական հոդերն են. օրինակ՝ «հասնել» բայի խոնարհումը.

tikippoŋa	հասնում եմ
tikipputit	հասնում ես
tikippoq	հասնում է

իսկապես նշանակում են՝

«ժամանումս, ժամանումդ, ժամանումը»։

Երբայեցերեն բայը ներկա չունի. ներկան այս լեզվի մեջ կազմված է ուշ ժամանակ և ձևանում է վերբայը կցելով դերանուններին։ Այսպես՝

ես խոսող = «խոսում եմ»
դու խոսող = «խոսում ես»

(Templer, Hebr. 46)։

Բայի և գոյականի միութիւնը շատ լավ պահում է սումերերենը։ Այս լեզվում բայական արմատը ունի գոյականի նշանակութիւն. նրա դիրքը և նրա ստացած մասնիկներն են միայն, որ տալիս են բայի կերպարանք. արմատը ինքնին անցյալ գործողութեան նշանակութիւնն ունի, երբ ուզում ենք վերածել ներկայի, ավելացնում ենք ~na ցուցականը, օրինակ՝

dun	«գնացք, երթ» — «գնաց»
dun-na	«այս երթը» — «գնում է կամ պիտի երթա»։

Սրանք միաժամանակ հոգնակի են. թիվը երևում է ենթակայից, իսկ եթե ուզենք հատկապես ցույց տալ հոգնակին, ավելացնում ենք eše *կամ* eš «շատ» *(որ և 3 նշանակող բառն է). օրինակ՝*

gar	«անելը, արարք» — «արեց»
gar-ri-eš	«արարին»։

Ներկայի համար դրվում է e-ne-ne «նրանք» *բառը. ինչպես՝*

gar-ra	«անում է»
gar-ri-e-ne-ne	«անում են» *(բուն՝ «անել» — նրանք)*։

*(*Bertin, 12)։

Հնդկական սանսկրտի լեզվի մեջ բայի և գոյականի միջև տարբերացումը իր վախճանին չի հասած։ Իրապես այս լեզվի մեջ բայ չկա, ամեն մի անկախ բառ կարող է բայի պաշտոն կատարել և ամեն մի բայական ձև կարող է գործածվել իբր գոյական կամ ածական, օրինակ՝

hâr *«մարդ»*, marañ *«մեծ»*
hâr-ā marañ-a *«մարդը մեծ է»*
hā *«ալյո»*, ket' *(մասնիկ է անցքային)*
hā-kat'a *«առաջ ալյո» (իբր թե* այո-hg):

Սրանց հակառակ՝

dal *«զարնել» բայ է, որից կար.* dal-ket' *«զարկեց», որից էլ կարելի է շինել գոյական և ածական. ինչպես՝* dal-ket'-ko «those who struck», dal-ket' hâr «the struck having man, the man who struck».

Ամբողջը կախված է մի a *ձայնավորից, որ անթեքական բառը վերածում է բայի. այս* a-*ն կոչվում է* categorial a — *կարգեր արտահայտող* a *(քերականական կարգերի ցուցիչ)։*

(Grierson, *Դ. 45)։*

Սոլոմոն կղզիների վատուրանգա լեզվում ամեն մի բայ առանալով na *հոդը՝ դառնում է գոյական. ինչպես՝* hoko *«խոսել»,* na hoko *«բառ». այսպես են նաև մերձակա լեզուները։*

(Iwens, 354)։

Մինչև անգամ արդի հնդեվրոպական զարգացած լեզուներում հաճախ կարելի է պատահել այն երևույթին, որ բայ և գոյական նույն լինեն։ Այսպես՝ անգլերենում կան բազմաթիվ գոյականներ, որոնք գոյական են՝ եթե հոդ ունեն և բայ են՝ եթե դերանուն ունեն, օրինակ՝

the fire	*կրակը*	I fire	*վառում եմ*
the book	*գիրքը*	I book	*ծանոթագրում եմ*
the bomb	*ռումբը*	I bomb	*ռմբակոծում եմ*

Ռուսերենի մեջ երբեմն գոյականը բայի տեղ է գործածվում և կարելի է կազմել նախադասություններ առանց բայի, ինչպես՝

мнѣ жаль *ինձ ցաւ (ցավում եմ)*

моему брату лѣнь идти *(եղբորս ծուլություն երթալ)—եղբայրս ծուլանում է երթալ.*

что тебѣ за охóта *(ինչ քեզ ցանկութիւն)— ինչու՞ այդպես ես ցանկանում.*

стыдъ и срамъ глядѣть на это—*ամօթ և անպատուութիւն նայել սրան։*

(Fuchs, Gramm. russe, 356)։

Հնդեվրոպական լեզվախմբի մեջ, հակառակ մյուսներին, գոյականի և բայի տարբերացումը շատ շուտ է կատարված, անվանական բուն և բայական բուն բոլորովին տարբեր են իրարից և չկա մի վերջավորութիւն կամ մասնիկ, որ միևնույն ժամանակ թե՛ գոյականի, և թե՛ բայի առնչութիւնները, այսինքն՝ թե՛ հոլովումը, և թե՛ խոնարհումը նշանակե. եղածները չափազանց փոքր թիվ են կազմում. այսպես հն. λέγω «խոսում եմ» և ὁ λόγος μου «խոսքս» բոլորովին տարբեր նշանակութիւններ ունեն։ Հայերենի մեջ գրտնում ենք արդարև «խօսիմ» և «խօսք իմ» և «ուտեմք», «ուտէք» և «բանիք», բայց այս բոլորը հետնաբար առաջացած ձևեր են և կապ չունեն բուն հնդեվրոպականի շրջանի հետ։ Հնդեվրոպական նախալեզվում մատնանշվում է միայն ձ մասնիկը, որ կազմում է թե՛ գործող անձ, թե՛ գործողութիւն անուն, այսինքն՝ բայ և գոյական միանգամայն։

ԳԼՈՒԽ Բ

ԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

1. ԲԱՅԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՍ

Ինչպես որ բառը կամ արմատը ըմբռնվելով իբր առարկա կամ գոյական՝ անհրաժեշտաբար ունի զանազան առնչություններ ուրիշ գոյականների հետ, նմանապես և ըմբռնվելով իբրև գործողություն, պարտավոր է ունենալ զանազան պարագաներ կամ հանգամանքներ, օրինակ՝ թե ով է կատարել այդ գործողությունը, քանի՞ հոգի են եղել դրանք, ինչպես են կատարել, վերջացրել են գործողությունը, թե ոչ և այլն և այլն։ Թե առարկայի առնչությունները և թե՛ գործողության պարագաները բնականաբար արտահայտվում էին սկզբում առանձին բառերով, որոնք հետո չափազանց մաշվելով՝ վերածվեցին փոքրիկ մասնիկների և միանալով իրենց հարակից բառերին, կազմեցին գոյականների հոլովումը և բայերի խոնարհումը։

Կան նախնական լեզուներ, որոնց մեջ բայը դեռ գտնվում է այս նախնական շրջանում. օրինակ՝ Աֆրիկայի կաֆա լեզվի մեջ բայական միևնույն ձևը գործ է ածվում միաժամանակ իբրև ներկա, անկատար, կատարյալ, ապառնի, անորոշ, եզակի և հոգնակի բոլոր դեմքերի համար։ Դեմքերը ցույց տալու համար կարելի է անկախաբար գործածել անձնական դերանունները։ Իսկ եթե կարիք է զգացվում ժամանակը որոշելու, գործ են ածում զանազան ժամանակական մակբայներ և ավելի հաճախ շարժուձևեր. օրինակ՝ mat *«ուտել» արմատից ունենք՝*

ne mate *«ուտում ես, կերար, պիտի ուտես»*
nośi mate *«ուտում ենք, ուտում էինք, պիտի ուտենք»*

անցյալը ցույց է արվում ուսի վրայով շարժում անելով։

(M. Cohen, BSL, 83, 177)։

Ծրամարանորին մտածելով՝ դործողության պարագաներ-
րը անհուն են. կարելի է մինուլն դործողությունը երևակայել հար-
յուրավոր պարագաների տակ. օրինակ՝ թե գործողությունը կատար-
վել է ենթակալի կողմից դիտակցաբար թե պատահմամբ, հաստատ
դիտավորությամբ թե կասկածով կամ երկյուղով, ինքնաբերաբար թե
մի ուրիշի դրդմամբ, կամովին թե ակամա և այլն և այլն։ Բայց այս
բոլորը մենք չենք ներկայացնում բալի մեջ և նրա հետ միախառն,
այլ կամ նրանց համար ունենք տեսակ-տեսակ մակբայներ, նախա-
դրությամբ կամ բնության հնդիրներ, վերջապես հարակից դրված
ուրիշ բալեր, կամ առանձին միջանկյալ կամ երկրորդական նախա-
դասություններ։ Իսկ այն պարագաները, որոնք կյանքի համար
ամենից ավելի սովորական, պիտանի և անհրաժեշտ են, ստացել
են առանձին ձև կամ մասնիկի կերպարանք և սրանք են կազմում
բալական կարգերը, որոնց գումարն է խոնարհումը։

Ինքնին հասկանալի է, որ ամեն մի լեզու պարտավոր չէ ու-
նենալ միշտ այն կարգերը, որ ունի մի ուրիշ լեզու։ Եթե աֆրիկե-
յան կաֆա լեզուն այնքան աղքատ է, որ մեր ամենասովորական
կարգերը չունի (այն է՝ ժամանակ, թիվ և դեմք), ընդհակառակը
կան շատ հետամնաց ցեղերի լեզուներ էլ, որոնք ունեն այնպիսի
կարգեր (թվի, դեմքի և ժամանակի կամ եղանակի վերաբերմամբ),
որ մենք մինչև անգամ ըմբռնել դժվարանում ենք, և կամ առ-
նվազն մեր զարմանքն են շարժում, մեր, որ վարժված ենք այս-
ինչ կամ այնինչ ըմբռնողությամբ կազմելու մեր բալական կարգե-
րը։ Ավելի բարդանում է խնդիրը, երբ լեզուները բալի այդ զանա-
զան հանգամանքները խրում են բալի մեջ՝ մասնիկների և կամ
եղանակավորիչ ձայների ձևի տակ։ Այսպիսով առանում ենք խճող-
ված և բազմիմաստ բալաձևեր։

Սրանից հետևում է այն, որ բալական կարգերը զանազան
լեզուների մեջ քանակով և որակով տարբեր են իրարից։

Ամենասովորական կարգերը, որոնց հաճախ պատահում ենք
բազմատեսակ լեզուների մեջ, և որոնք ընդհանրապես անհրաժեշտ
են բալի հասկացողության համար՝ են բալի դեմքը, դեմքի սեռը,
թիվը, ժամանակը, եղանակը, բալի սեռը, տեսակը, նաև երևույթը։
Այս բոլորը արտահայտվում են՝ համաձայն լեզուների զարգաց-
ման ու աճման աստիճանին, զանազան միջոցներով, ոմանց մեջ
օժանդակ բառերով, ուրիշների մեջ այլևայլ մասնիկներով կամ վեր-
ջավորություններով, ինչպես նաև արմատի ներքին փոփոխությամբ

(ձայնդարձ) ու տոնով։ Վերջին երեքը նաև հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ ընդունված դրություն է։

2. ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԸ

Բայի դեմքը գործողությունը կատարող անձն է, որ եթե անկախաբար առնենք, անձնական դերանունն է։ Այսպիսով բայի դեմքը դառնում է անձնական դերանունը։ Որքան անձնական դերանուն ունի լեզուն, այնքան էլ բայի դեմք ունի նա։ «Դերանուն» հատորում մենք տեսանք բոլոր տեսակի անձնական դերանուններըՙ սկսած ամենապարզ ձևից, որ ճանաչում է միայն երեք դեմքի դերանուն (ընդամենը վեց), մինչև ամենաբարդ ձևը, որ ճանաչում է մինչև 20 (ամերիկյան կարիբեր լեզուն) կամ 24 (հոտենդոտյան նամա լեզուն) տեսակ դերանուն (տես II հ., էջք 10, 11, 33)։

Այստեղ պետք է քննության առնենք բայի կապը իր դեմքի, կամ որ նույնն է, անձնական դերանվան հետ։

Այս կողմից լեզուները բաժանվում են երեք խմբի. առաջին խմբի մեջ մտնում են այն լեզուները, որոնք ոչ մի կապ չեն ընդունում բայական ձևի և նրա դերանվան միջև. այս կարգի լեզուները խոնարհում չունեն, բայը պահում է միշտ միևնույն բունը և իր դեմքը ճանաչվում է հարակից դերանունից, որ այս դեպքում անհրաժեշտ կերպով պետք է ընկերանա բային, ապա թե ոչ, բայի դեմքը կլինա անորոշ և անհասկանալի։ Այս կարգին են պատկանում բոլոր նախնական լեզուները, ինչպես չինարենը, աննամերենը, ջավաներենը և այլն, որոնց օրինակները տեսանք «Ներածության» մեջ (էջ 204—208) և ավելի հետո կտեսնենք խոնարհման մեջ։

Այսպես է սկսվել բայի խոնարհումը լեզվի ծագման առաջին շրջանում։

Բայց նույնիսկ շատ զարգացած լեզուները, անցնելով խոնարհման ամենաբարդ ձևերից, վերջ ի վերջո եկել-հասել են նորից այն նախնական ձևին, ուր բայը ունի բոլոր դեմքերի համար անփոփոխ մի ձև և դերանունը հարակցել անհրաժեշտ է։ Այսպես են, օրինակ, ֆրանսերենը, անգլերենը և այլն։ Նույնիսկ ռուսերենը, որ ընդհանրապես բայական ձևերը անկախ է պահում, կատարյալի մեջ հասել է այդ նախնական վիճակին, ուստի կարիք է զգում դերանունը դնելու. ինչպես՝ я кушал, ты кушал, он кушал «ես կերա, դու կերար, նա կերավ»։

Այս բոլորի մասին ավելի ընդարձակ կխոսենք հետո։

Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն լեզուները, որոնց մեջ

բայը լուրաքանչյուր դեմքի համար ունի որոշ ձև, որ տարբերվում է մյուսներից, և հետևաբար կարիք չկա դերանունն էլ դնելու։

Դեմք ցույց տվող նշանները բայի վրա՝ ընդհանրապես նրա ստացած վերջավորություններն են. ինչպես՝ հյ. սիրեմ, սիրես, սիրէ, թրք. al-dəm, al-dən, al-də, ռուս. хочу, хочешь, хочет և այլն։ Կան լեզուներ էլ, որոնց մեջ դեմք որոշող նշանները նախամասնիկներն են. ինչպես՝ արաբ. a-ktubu «գրում եմ», t-a-ktubu «գրում ես», ya-ktubu «գրում է», na-ktubu «գրում ենք» և այլն։ Վերջապես կան լեզուներ էլ, որոնց մեջ երկու տեսակի մասնիկներն էլ (նախամասնիկ և վերջավորություն) գործակցում են իրար հետ։ Աֆրիկյան լեզուների մեջ տոնը ծառայում է իբրև միջոց՝ բայի դեմքը որոշելու համար. այսպես a դեմքը ստանում է բարձր տոն, p դեմքը՝ ցածր տոն (Les langues du monde, 550)։

Առաջին և երկրորդ խմբի միջև գտնվում են այն լեզուները, որոնք խոնարհման մեջ բայը անփոփոխ են թողնում, իսկ անձնական դերանունները կրճատ ձևով իբր մասնիկ կցում են բային։

Այսպես՝ Նոր-Հիբրիդյան (Մելանեզիա) վեսախի լեզուն, ունենալով երկակի և եռակի թվերը դերանվան մեջ, բայն էլ մինչև 16 դեմքի նախամասնիկ ունի հետևյալ ձևով.

Ա.	դեմք	եզ.	— yak
Բ	»	»	— nuk
Գ	»	»	— t
Անդեմ			— k
Ա.	դեմք	incl. հոգ.	— kot
Ա.	»	ex. »	— yakot
Բ	»	»	— nukot
Գ	»	»	— kot
Ա.	»	incl. երկ.	— kw, ku, ki
Ա.	»	ex. »	— yakwa
Բ	»	երկ.	— nukwa
Գ	»	»	— kw
Ա.	»	incl. եռ.	— kil
Ա.	»	ex. »	— yukil
Բ	»	»	— nukil
Գ	»	»	— kil.

(Macdonald, 140)։

Երրորդ խմբի մեջ մտնում են այն լեզուները, որոնց մեջ թեև բայական վերջավորությունը բավական է բայի դեմքը որոշելու, բայց դրվում է նաև դերանունը։ Այսպես՝ օրինակ ֆրանս. nous parlons «մենք խոսում ենք» ձևի մեջ թեև -ons վերջավորությունը հոդ. ա դեմքի նշանն է, բայց դրվել է նաև nous հոդ. ա դեմքի դերանունը։ Նույնպես գերմ. du hast «դու ունես» ձևի մեջ թեև hast բավական էր միայնակ եզ. բ դեմքը նշանակելու համար, բայց կցել են նրան նաև du եզ. բ դեմքի դերանունը։

Ավելի զարմանալի են այն լեզուները, որոնք ոչ միայն դնում են անկախ դերանունները, ոչ միայն բայի մեջ դնում են դեմք արտահայտող մասնիկներ, այլև ներմուծում են բայի մեջ դանազան դերանվանական խնդիրներ։ Այսպիսի բարդ լեզուների կարգին են պատկանում Ամերիկայի կոմբոմորֆների լեզուները, կովկասյան լեզուները, որոնց գլխավոր տիպը ներկայացնում է վրացերենը, և բասկերենը։ Սրանց մասին արդեն խոսել ենք երկրորդ հատորում (էջք 97—104)։

Բերբերական լեզուների խոնարհման մեջ ոչ միայն բայի մեջ է առնվում դեմք արտահայտող դերանունը, այլև նրան ընկերակցող ուրիշ դեմքի մի դերանուն և նույնիսկ նրա սեռը։ Օրինակ՝

rwaḥ-aḫ	երթանք (դու և ես)
rwaḥm-aḫ	երթանք (դուք՝ արական և ես)
rwaḥənt-aḫ	երթանք (դուք՝ իգական և ես)։

(BSL հա. 36, № 106, էջ 52)։

Հնդեվրոպական նախալեզուն պատկանում է վերոհիշյալներից երկրորդ խմբին. այստեղ բայի ձևը ինքնին բավական է դեմք ցույց տալու և դրա համար կարիք չկա որևէ դերանուն կցելու։ Ուր որ կարիք կա շեշտելու, այդ դեպքում միայն դրվում է դերանունը։

Այս վիճակը պահում են բոլոր հին լեզուները. ինչպես՝ սանսկրիտը, հունարենը, լատիներենը և հայերենը։ Օրինակ՝ «սիրեմ զքեզ». բայց՝ «ես սիրեմ զքեզ»։ Լա. amas at esurio «սիրես, այլ քաղցեալ եմ». դերանունները հասկանալի են ինքնին, իսկ երբ կարիք լինի շեշտելու՝ tu amas at ego esurio «դու սիրես, իսկ ես քաղցեալ եմ»։

Երբ գործող անձը անհայտ է, նախալեզուն գործ էր ածում ɾ վերջավորությունը, որ կցում էր բայի ծայրին (անդեմ բայ)։ Իսկ այն բայերը, որոնք դուրկ են այս վերջավորությունից և ըստ նշանակության անդեմ են մեզ համար (ինչպես՝ «ձիւնէ, անձրևէ» և

այլն), հների հասկացողությամբ անդեմ չեն, այլ իբրև գործող անձ ունեն մի աստված կամ մի ոգի։ Այսպես՝

Հն. Ὗει κανδρεῖται ἐν, Հոմերոսի մեջ հայտնի կերպով դառնում է ὗε δ'ἄρα ζεύς.

Լտ. Jove tonante
վեդ. vāto vāti, *որ է հյ. փչողմ շնչէ»։*

Անորոշ դեմք

Երբորդ դեմքը կարող է լինել անորոշ և այդ դեպքում գործածվում է անդեմ բայ։

Հն. և լտ. շատ օրինակներ կան գ դեմքով անդեմ բայի. օրինակ՝ Հոմերոս X 199.

ὡς δ'ἐν ὀνείρῳ οὐ δύναται φεύγοντα διώκειν
«երազում չի կարելի փախչողին բռնել»

կամ Հերոդոտոս Գ 82.

ἐκ δὲ τοῦ φόνου ἀπέβη ἐς μουναρχίαν
«մարդասպանությեանց հասնում են միապետությեան»

«Ասել» բայի հետ անորոշը դրվում է հաճախ հոգ. գ դեմք. ինչպես՝ φασι, λέγουσι, dicunt, ajunt «ասում են». ուրիշ բայերի հետ հոգ. գ դեմք հազվագյուտ է, և եթե կա Նոր Կտակարանում (օր. Ղուկ. Ջ. 44), թերևս սեմական ազդեցություն է։

Երբ մի ենթադրություն կա, հաճախ դրվում է եզ. բ դեմք. ինչպես՝

δὶς γὰρ τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης
երկիցս ի միևնույն գետ չեն մտնում

նույնպես լտ. diceres, crederes, *հյ. գոգցես, կարծես։*

Դ դեմքով լինում է հատկապես անդեմ բայը. ինչպես՝

δεῖ *պետք է,* κινδυνεύει *կարելի է,* δοκεῖ *թվում է,*
լտ. oportet, paenitet *և այլն։*

(Meillet, Traité, 288)։

3. ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԻ ՍԵՌԸ

Դերանունների ուսումնասիրությունից տեսանք, որ դերանունը շատ լեզուների մեջ գիտե զանազանել արական, իգական և չե-

180

զոք սեռը։ Կան լեզուներ, որ դերանունների դեմքի սեռի խարուֆթյունը կարևոր են համարում մտցնել նաև բայի խոնարհման մեջ՝ տալով նրան առանձին վերջավորութիւն (կամ նախամասնիկ)։ Այս կողմից առաջին հերթին հիշատակելի է արաբերենը, որ խոնարհման ժամանակ՝ բայի երկրորդ և երրորդ դեմքերում, թե՛ եզակի, թե՛ երկակի և թե՛ հոգնակի զանազանում է արական և իգական սեռերը, հետևյալ ձևով.

Կատարյալ

Բ	*եզ.*	*ար.* katab-ta	*իգ.*	katab-ti
	հգ.	*ար.* katab-tum	*իգ.*	katab-tunna
Գ	*եզ.*	*ար.* katab-a	*իգ.*	katab-at
	երկ.	*ար.* katab-ā	*իգ.*	katab-atā
	հգ.	*ար.* katab-ū	*իգ.*	katab-na

Ներկա

Բ	*եզ.*	*ար.* taktubu	*իգ.*	taktubīna
	հգ.	*ար.* taktubūna	*իգ.*	taktubna
Գ	*եզ.*	*ար.* yaktubu	*իգ.*	taktubu
	երկ.	*ար.* yaktubāni	*իգ.*	taktubāni
	հգ.	*ար.* yaktubūna	*իգ*	yaktubna

Արաբերենի նման եբրայեցերենն ու ասորերենն էլ խոնարհման մեջ մտցնում են սեռը. ա դեմքը սեռ չունի, իսկ բ և գ դեմքերը թե՛ եզակի, և թե՛ հոգնակի ունեն արական և իգական սեռերը։

Հինդուստանի լեզվի մեջ, թեև ոչ ամբողջ բայը, բայց բայի որոշ ժամանակներ խոնարհման ժամանակ պնում են արականի և իգականի տարբերութիւնը. օրինակ՝

ար.	maiṇ thā	*ես էի*	*իգ.*	maiṇ thī
	tū thā	*դու էիր*		tū thī
	ham the	*մենք էինք*		ham thīn
	tum the	*դուք էիք*		tum thīn

Այսպես նաև ար. maiṇ bolūṇgā *պիտի ասեմ, իգ.* maiṇ bolūṇgū.

(Bonnerjea, 17)։

Այս բոլորի մեջ ինչպես տեսնում ենք, դերանունը չէ, որ ընդունում է սեռի նշանը, այլ բայական վերջավորութիւնը։

Բանկերենը թեև գոլականների մեջ սեռի խտրութիւն չի ճանաչում, բայց բայերի եզակի երկրորդ դեմքի համար տարբերում է արականն ու իգականը (մինչդեռ ամենից ավելի երկրորդ դեմքն էր, որ իրրև ակնհայտ բան, բնավ կարիք չուներ սեռ որոշելու)։ ԵՒյսպես՝ duk «ունենաս» (տղամարդու ասված ձև), dun «ունենաս» (կնոջ ասված ձև)։

Դրավիդյան լեզուների մեջ բալի առաջին և երկրորդ դեմքը սեռ չունի, բայց երրորդ դեմքը զանազանում է սեռը՝ թե՛ եզակի, և թե՛ հոգնակի։ Օրինակ՝

Թամիլ.	varugiṙān	գալիս է (ար.)
	varugiṙāḷ	» » (իգ.)
	varugiṙadu	» » (չեզ.)
	varugiṙārgal	» են (ար. և իգ.)
	varugindrana	» » (չեզ.)։

(Caldwell, 486)։

Հյուսիսային կովկասյան լեզուների մեջ էլ բայը համաձայնում է սեռով, թեև դեմքով համաձայնութիւն չկա։ Օրինակ՝ ավարերեն լեզվով՝

չի վիխիզավիցե «զայլը ցուցանել»
չուժու լիխիզայիզե «զկին ցուցանել»,

որոնց մեջ վի արականի նշան է, յի՝ իգականի։
Կովկասյան դարգվա լեզվով ասվում է.

v-ä-q'-ä-ra	մի մարդ ծեծեցի
d-ä-q'-ä-ra	մի կին ծեծեցի
b-ä-q'-ä-ra	մի անշունչ իր կամ անասուն ծեծեցի։

Սրանց մեջ v արականի նշանն է, d իգականի և b չեզոքի (BSL հտ. 29, № 88, էջ 153)։

Հնդկական ջաունսարի լեզվով ապառնիի խոնարհումը ար. և իգ. տարբեր է. այսպես՝

	եզ. ար.	հգ. ար.	եզ. և հգ. ար.
Ա	mārmā	mārdē	mārdī
Բ	mārdā	»	»
Գ	»	»	»

Այս բոլորը նրա համար է, որ վերոհիշյալ ձևերը դերբայ են։ (Grierson, հտ. Թ, մ. դ, էջ 397)։

Հնդկական գիլգիտի շինա լեզվում բայի խոնարհման մեջ եզակի պրվում է ար. և իգ. սեռերի տարբերությունը, բայց հոգնակում տարբերություն չկա, երկու սեռերը միևնույն են (Grierson, I. 1, էջ 350)։

Ընչեներեն լեզվով՝ «նա գնացիր».

so vaxar (ասում է տղամարդը)
so yaxar (» » կինը)
so daxar (» » չեզոքը, երկուսն)
txo daxar (հոգնակին է)։

Սրանց մեջ axar մաքուր արմատն է, so «նա», txo «մենք», իսկ v, y, d ցույց են տալիս սեռերը։

Ամերիկյան իռոնամա լեզվի մեջ էլ, ինչպես գոյականները, նույնպես և բայը դնում է սեռի զանազանությունը, որ արտահայտվում է խոնարհման մեջ արականի համար a, իգականի համար ka նախամասնիկներով (MSL 19, 306)։

Խոնարհման այս ձևերի մեջ, որոնք դերբայներից են կազմված, ավելի սպասելի են դեմքի սեռը որոշող նշաններ։ Այսպես՝ ռուսերենում թեև բայը ընդհանրապես խոնարհման ժամանակ սեռ չի որոշում, բայց կատարյալում, որ իսկապես դերբայ է, արականն ու իգականը որոշում է, ինչպես՝ кушать «ուտել» բայից։

կոր. ար. кушал, իգ. кушала.

Հնդեվրոպական նախալեզուն բայի դեմքի սեռը չէր զանազանում. այսպես և հայերենը։

4. ԲԱՅԻ ԹԻՎԸ

Ինչպես գոյականների հոլովման, նույնպես և բայերի խոնարհման մեջ նախնական լեզուները թիվ չգիտեին։ Այս վիճակը շարունակում են դեռ անջատական լեզուները, ինչպես չինարենն ու աննամերենը։ Խոնարհման մեջ թիվ չգիտեն նաև ջավաերենը. միևնույն ձևը թե՛ եզակի է, և թե՛ հոգնակի։ Չինարենն ու աննամերենը, որոնք խոնարհման մեջ թիվ չգիտեն, բայի թիվը որոշում են գոնե դերանուններով, բայց որովհետև ջավաերենում դերանունն էլ թիվ չունի, ուստի անհնար է որոշել, թե բայը եզակի է, թե հոգնակի (Bohatta, Gr. jav. 64)։

Զարմանալի ձև է ստացած բայի թիվը ամերիկյան սիուսլավան լեզվի մեջ։ Այստեղ գոյականների հոգնակին կազմելու համար

կա երկու տեսակ վերջավորութիւն, բայց նրանք ընդհանրապես չեն գործածվում և հոգնակի կազմելու համար գոյականի հետ գործածվում են մի քանի հավաքական բառեր. այսպես՝ yāāxai «շատ, բազմաթիվ», haimūt «բոլոր», Liáai «տեղ, աշխարհ». սրանց կողքին դրված գոյականն էլ ենթակի, ուստի և բայն էլ լինում է նրանի (Boas, II, 609), ինչպես մենք էլ հայերեն ասում ենք «հինգ հոգի եկավ, երկու տուն քանդվեց, շատ մարդ գնաց» և այլն։

Հնդեվրոպական նախալեզուն ինչպես հոլովման, նույնպես և խոնարհման մեջ ճանաչում էր երեք թիվ. եզակի, երկակի և հոգնակի։ Այսպես են նաև սեմական լեզուները։ Հնդեվրոպականի մեջ բայի թիվը արտահայտվում էր նույնիսկ բայի վերջավորութիւնով, որ լուրաքանչյուր թվի համար տարբեր էր և հետևաբար կարիք չկար, որ համապատասխան դերանունն էլ դրվեր։ Այսպես է նաև սեմականում։ Այդ վիճակը պահում են սանսկրիտը, զենդերենը, գոթացերենը, ռունական նորբերենը, հին սլավերենը, լիթվաներենը և հին հունական մի քանի բարբառներ (հատկապես հին ատտիկյանը)։

Մյուս լեզուները ջնջել էին երկակին և ունեին միայն եզակի և հոգնակի։ Հին իռլանդերենը թեև հոլովման մեջ ուներ երկակի թիվը, բայց խոնարհման մեջ չուներ։

Երրորդ հատորում, գոյականների թվի մասին խոսելիս, բացատրեցինք, թե ինչպես լեզուների մեջ հետզհետե վերացավ երկակին թե՛ հոլովման, և թե՛ մանավանդ խոնարհման մեջ։ Այսօր հնդեվրոպական բոլոր լեզուների մեջ ջնջված է երկակին խոնարհման ժամանակ. հազիվ ոմանց մեջ մնում են հետքեր։ Ամենից ավելի կենդանի է սլովեն լեզվի մեջ. օրինակ՝

bereva *կարդում ենք (երկուսս)*
govoriva *խոսում ենք (»)*
mīdva sva govorila *խոսել ենք (երկուսս)։*

Հայերենի մեջ սկսած ե դարից երկակին ջնջված է, և այսօր ոչ մի հետք չունենք նրանից բայի խոնարհման մեջ։

5. ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Բայի եղանակ ասելով հասկանում ենք խոսող անձի հոգեկան վիճակի արտահայտութիյան ձևը։ Կարելի է խոսել պարզապես պատմելով, նկարագրելով կամ բացատրելով երևոյթները, կամ

թե հրամայելով, պատվիրելով, հորդորելով, առաջարկելով կամ խնդրելով և աղաչելով, կարելի է վճռապես խոսել կամ պայմաններ դնել, ցանկանալ, հավատալ կամ կասկածել իրողության կատարման, ենթադրել կամ վախենալ, որ այդպես է լինելու և այլն և այլն: Այս բոլորը արտահայտող բայական ձևերը կոչվում են եղանակ:

Մարդկային ապրումները բազմաթիվ են, ուստի բազմաթիվ են նաև հոգեկան արտահայտությունները լեզվի մեջ: Բայց, եթե ամեն մի հոգեկան արտահայտության համար առանձին բայական ձև ստեղծվեր, լեզուն չափազանց բարդ վիճակ պիտի ունենար: Ուստի, մարդիկ չափավորել են այդ բոլորը և ստեղծել են միայն մի քանի եղանակներ, հնացյալի համար բավականանալով գործածել հարակից մակբայներ, օժանդակ բայեր և այլն:

Եղանակների թվի կողմից ամենից աղքատը գնչուերենն է, որ գիտե միայն երկու եղանակ (սահմանական և հրամայական): Մի քայլ ավելի առաջ է գնում եբրայեցերենը, որ այս երկուսի վրա ավելացրել է անորոշ կոչված եղանակը: Ուրիշներ հասել են չորս եղանակի: Այսպես է հնդեվրոպական նախալեզուն, որ գիտե սահմանական, հրամայական, ըղձական և ստորադասական եղանակները: Ֆրանսերենը չունի ըղձական, բայց նրա փոխարեն ավելացրել է թեական կամ պայմանական (conditionnel) եղանակը: Արաբերենը գիտե հինգ եղանակ, այսինքն՝ բացի սահմանականից, հրամայականից և ստորադասականից, ևս ուրիշ երկուսը, որոնք են սաստկական (energicus) և կրճատական (modus apocopatus):

Հարուստ է ասորերենը, որ ունի ութ եղանակ, հետևյալ ձևով.

Սահմանական, պատմողական սովորական ձև է:

Հրամայական.

ենթակայական (subiectivus). ավելի հանդիսավոր ձև է, քան սահմանականը և կարելի է կոչել հռետորական եղանակ:

Թեական եղանակ:

Առարկայական (obiectivus). գործածվում է երկրորդական նախադասություններին մեջ՝ իբրև գլխավոր նախադասության հետևանք, հաճախ շփոթվում է թեականի հետ:

Տևողական (permensivus). ցույց է տալիս շարունակություն. այսինքն թե այն միջոցին, երբ խոսողը պատմում է, գործողությունը դեռ վերջացած չէ. սրա համար էլ չունի անցյալ, ներկա և ապառնի ժամանակ:

Սաստկականը գործնում է բայի իմաստը:

Ածանցական (paragogicus). նույն է նախորդի հետ, միայն իր հետևից պահանջում է առարկայական եղանակ։

(Bertin, 62)։

Չուլս լեզվի մեջ եղանակը յոթ է. անեղևուլթ, հրամայական, սահմանական, dependent, situative, potential և intentional. սրանցից dependent նույն է ստորադասականի հետ. situative նույն է դերբայի հետ. potential ցույց է տալիս, որ գործողությունը կարելի է անել. intentional նույնն է բայերի տեսակների մեջ հիշված մադրական ձևի հետ, բայց այն տարբերությամբ, որ ենթական ուզեցել է անել. բայց չի կարողացել լրացնել (Doke, 115 և 144)։

Բուլղարերենում կան հետևյալ եղանակները.

Eventualis. ցույց է տալիս գործող անձի պասսիվ պատրաստականությունը. ունի ներկա, սահմանական կտր. ժամանակները (Щепкинъ, 55)։

Ingressivus. ցույց է տալիս գործող անձի պատրաստակամությունը. նույն է ֆրանս. je vais manger և այլն ձևի հետ. կազմվում է ща «ուզել» բայով. օրինակ՝ ще отúда «պատրաստ եմ երթալու». щѣхъ да отúда «պատրաստ էի երթալու» և այլն։

(Щепкинъ, էջ 56)։

Praesumptivus, ցույց է տալիս ոչ մի անկասկածելի իրողություն, այլ իբր ենթադրություն կամ կարծիք (էջ 56)։

Պայմանական։

Conjunctivus, ցանկություն, պայման, ենթադրություն։

Բուլղարերենը ունի երեք տեսակ ապառնի.

1. կազմվում է ще օժանդակով, ներկայի հետ, որ նշանակում է «ուզում եմ» և հայ. хощж ձևից է կրճատված (Щепкинъ, էջ 53), (= պիտի գամ).

2. նույն բայով՝ անորոշի հետ (անորոշ ապառնի, որ անհատատ է (— կգամ).

3. նույն բայով և «լինել» օժանդակով՝ կատարյալի հետ միացած, նշանակում է տեսած կլինեի, բերած կլինեի, ուրեմն հավասար է potentialis ձևին (Щепкинъ, 54). օրինակ՝

ще бждечелъ արդեն կարդացած կլինեի.

Անցյալի համար բուլղարերենն ունի անկատար, աորիստ, կատարյալ, հարակատար և գերակատար։

1. Ֆրանսերենի թեական (conditionnel) եղանակը ցույց է

տալիս. 1. գործողության կարելիությունը ներկայում կամ ապագայում, կամ մի ենթադրություն, որ կարող է կատարվել կամ ոչ. օրինակ՝

N'agacez pas le chien, il vous *mordrait*.

Այստեղ mordrait *թեական է, որովհետև կծելը անպայման չէ. կարող է և չկծել։ Հայերեն նույն պարագային ասում ենք սովորաբար՝ «շունը մի դրդուիր, կկծի». բայց ֆրանսերենի ճիշտ համապատասխանը տալու համար պիտի ասել «կարող է կծել» (մինչդեռ բառացի կլիներ «կկծեր»)։*

2. Նույնպես ֆրանսերեն ասում են on dirait, on croirait... *որ հայերեն ասում ենք «կարծես, ասես...»։ Ֆրանսերենում պորությամբ իմացվում է* si... *եթե արտաքին երևույթին նայելինք, կկարծեինք, կասեինք թե...*

3. Մեղմացուցիչ երևույթ ունի. ինչպես՝ je voudrais, je désirerais, il faudrait, vous devriez... *ավելի մեղմ են քան* je veux, je désire, il faud, vous devrez...

4. Կասկածական, ենթադրական ձևերի մեջ. ինչպես՝ ce serait vrai! serait-il vrai? il arriverait demain! on prétend que l'ennemi serait en vue.

Մանջուրերենը ունի նաև կոնցեսիվ եղանակը, որ ցույց է տալիս թե՝ ա) գործողությունը կարելի է անել, բ) ենթական ցանկություն ունի անելու (L. Adam, 54)։

Այս լեզվում կա նաև մի ուրիշ ձև, որ կոչվում է կոպուլատիվ (copulatif). *սա ոչ եղանակ է և ոչ ժամանակ. միայն ցույց է տալիս, որ բայի այդ ձևը հաջորդի ժամանակն ու եղանակը ունի, ինչպես է օրինակ թրք.* alәb gitdi «առնելով գնաց»։ *Մանջուրերենի այս ձևը կազմվում է բայարմատի վրա դնելով* fi *մասնիկը. օրինակ՝*

oboli gene *գնա լվա*
obofi genehe bi *գնաց լվաց*

այս ձևը ծառայում է իբրև «և» շաղկապ, որովհետև մանջուրերենում «և» շաղկապ չկա (L. Adam, 52)։

Ֆիննական վեպս կամ չուդ լեզվի մեջ կա երկու նոր եղանակ՝ անորոշ և էվենտուալ (eventuel)։ *Առաջինն այն կասկածական ձևն է, որ կարող ենք թարգմանել «կարելի էր...». ինչպես՝ «կարելի էր տալ, կարելի էր բերել»։ Իսկ երկրորդը սրա նման է, այն տարբերությամբ միայն, որ անորոշի մեջ գործողությունը բոլորովին*

անկախ է խոսողի կամքից, իսկ eventuel-ի մեջ գործողությունը կախված է խոսողի կամքից. օրինակ՝ «ես այս ձիու համար կարող էի վճարել 100 ռուբլի» (Ujfalvy, 32)։

Ալթաներենը ունի վեց եղանակ, որոնք են՝ սահմանական, սուորադասական, թեական, ըղձական, հրամայական և այս տարբերական եղանակներից դուրս նաև զարմացական եղանակ։ Այս վերջինը կազմվում է «ունեմ» բայի ներկան (kam, ke, ka «ունեմ, ունես, ունի» և այլն) միացնելով տրված բայի արմատին. օրինակ punu *«աշխատել» բայից՝*.

une punakam *«աշխատում եմ ուրեմն!»*
ti punuake » ես »
ay punaka » է »
և այլն։ (Feizi, 116).

Աֆրիկյան բոնգու լեզվի մեջ եղանակ են համարվում՝

1. կասկածականը (dubitativus). *օրինակ՝ «կարող է լինել որ անձրևի»։*

2. անիրականը (irrealis). *օրինակ «լավ կլիներ որ ես այստեղ լինեիր»։*

(Hanke, 45)։

Նենեցերեն լեզվով կա բայական մի եղանակ, որ կոչվում է առդիտիվ «լսողական». սա ցույց է տալիս, թե ենթական իրապես կամ իսկապես չգիտեր այդ բանը, բայց իմացավ կամ ձայնից, կամ հոտից, կամ ուրիշից լսելով, կամ թե զգաց; օրինակ՝ շան հաջոցից հեռացրեց, մի բան ընկնելու թրմփոցից հասկացավ և պատմում է վերապահությամբ. Պոլսի եղեր ձևն է. ինչպես՝

tyukoxona tovondo՝
«լսել ենք, թե նրանք այստեղ են ևկել»։

(Терещенко, 224)։

Նուբն եղանակը կա նաև նենեցների ցեղակից սելկուպ լեզվում և կազմվում է kun *մասնիկով* (Прокофьев, 70)։

Ամերիկյան ալեուտ լեզվի մեջ թեական և պայմանական եղանակները տարբերվում են իրարից. առաջինը գործողությունն է պայմանավորում (եթե բերես), իսկ երկրորդը ժամանակն է որոշում (երբ որ բերես)։

(Вениаминов, 32)։

Ուրիշ լեզուներ ավելի հարուստ են նորանոր եղանակներով. օրինակ՝ ալնու լեզվի մեջ բացի սովորական ձևերից, բացի ըղձականից և թեականից, կան նաև կարողական (potentiel), *ենթադրականը* (hypothétique) *և զիջողականը* (concessionnel) *եղանակները։ Բասկերենն ունի բազմաթիվ եղանակներ։ Կորեական լեզուն էլ շատ հարուստ է եղանակներով. այստեղ կան առանձին ձևեր, որ տալիս են բալին նորանոր նշանակություններ, ինչպես «թեև, երբոր, եթե, որովհետև, բայց» և այլ բազմաթիվ ձևեր։*

Երբ մի լեզու չունի այս կամ այն եղանակը, չի նշանակում, թե անկարող է արտահայտել այդ միտքը, այլ արտահայտում է ուրիշ ձևով կամ եղանակով։ Օրինակ՝ ջավալերենի մեջ հրամայականը չկա. նրա փոխարեն դնում են ահմանականը։ Սանսկրիտ լեզուն ունի խնդրական կամ աղաչական եղանակ (précatif). *կազմվում է ըղձականից՝ ավելացնելով* s՝ *ըղձական նշանի և վերջավորության միջև* (Whitney, Ind. gr. § 567). *ուրիշ լեզուներ կարող են արտահայտել «ինդրեմ» բառն ավելացնելով։ Եբրայերենում թեական եղանակ չկա. բայց սահմանականի վրա ավելացնելով որևէ թեական բառ (եթե, թերևս և այլն), ստացվում է նույն նշանակությունը։ Վերևում հիշած կորեական եղանակները նույնպես արտահայտվում են հարակից դանազան բառերով։ Վրացերենում բալի կատարյալ ժամանակը ինչ-որ ենթադրականություն է ցույց տալիս, բայց այդ ավելի լավ բացատրելու համար դնում են թուրմե «իբր թե». օրինակ՝*

Իցիս թուրմե «կարծես թե՝ իբր թե գիտեն»
Պարիզի դուքիլա թուրմե «Փարիզում եղել է իբր թե»։

(Vogt, 243)։

Հյուսիսասլին Ավստրալիայի դիերի լեզվում կա երկնչական (metutiv) *եղանակը, որ կազմվում է որոշ մասնիկով. օրինակ՝*

ɒato	ɒanka —	iati
ես	*անել*	—

որ նշանակում է «թե չէ կանեմ, որպեսզի չանեմ, միայն թե չանեմ»

(Kieckers, 140)։

Կարելի է ուրիշ ձևերով արտահայտել այս բոլորը։

Էսկիմոսերենի մեջ ընդունում են 12 եղանակ (Boas, Handbook, I, *1036—1045*), *բայց դրանցից չորսը եղանակ չէ, այլ դեր-*

բայ։ Մնացյալ ութից երկուսը..սահմանական է, և իբր նոր եղանակ կա միայն ժամանակակցականը (contemporative)։

Մանջուրերենը ունի ներհակական. (adversatif) եղանակ, որի ներկան կազմվում է ստորադասականի վրա դնելով be մասնիկը. օրինակ՝ bi obo-či-be «ես լվանում եմ թեև». խմաստն է ուրեմն ես լվալ «թեև» (L. Adam, 52)։

Հնդկական մարաթի լեզվի մեջ բայն ունի 6 եղանակ. այն է սահմանական, թեական, կարողական, ստորադասական, հրամայական և անեղևութ։

Սահմանականն եղանակը ունի չորս ներկա, յոթ անցյալ, երեք ապառնի։

Ներկաներն են.

Ա. ներկա,— որ ցույց է տալիս 1) գործողությունը վերջերս է սկսել և դեռ շարունակվում է (շարունակական ներկա). օրինակ՝ կուտեմ կոր, 2) մի գործողություն, որ ներկա էր այն ժամանակ, երբ դեպքը պատմվում է, բայց որ այժմ վաղուց անցել է (պատմական ներկա). օրինակ՝ Ռաջան հարցնում է, 3) գործողությունը սովորությունն է այն անձի, որ խոսում է (սովորության ներկա). ես աղքատներին տալիս եմ (սովորություն ունեմ տալու) ռուպիներ. 4) գործողությունը այժմ նոր է սկսվում. օրինակ՝ արի, ես քեզ մի բան եմ ցույց տալիս. կամ թեև մի քիչ հետո պիտի լինի այդ գործը, բայց խոսողը այնքան է վստահ, որ իբր ներկա է ասում. և կամ մի այնպիսի ճշմարտություն է, որ թե՛ անցյալում, թե՛ ներկայում, և թե՛ ապառնիում ճիշտ է և իրական։

Բ ներկա,— որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը առաջ էր սկսվել, այժմ շարունակվում է և միտք չունի վերջանալու, ապագալին էլ պիտի շարունակվի, օրինակ՝ Ո՞ւր եք բնակվում։

Գ ներկա.— նման է նախորդին, տարբերությունն այն է, որ առանց ընդհատման շարունակվում է դեռ։

Դ ներկա.— ցույց է տալիս մշտական սովորություն. օրինակ՝ Գկնորսները ձուկ են որսում։

Անցյալը ունի յոթ ձև. 1) անկատար, 2) կատարյալ, 3) գերակատար, 4) հարկատար, 5) անցյալ է, բայց շեշտում է հատկապես, թե սկսել է անցյալում, իսկ վերջացնելու մասին խոսք չի ասում, 6) անցյալում սովորություն ուներ անելու, 7) նույնպես սովորություն ուներ անելու անցյալում, բայց այժմ չի շարունակում։

Ապառնիի երկք ձևերը համապատասխանում են մեր «պիտի գնամ, կգնամ, պիտի գնալի» ձևերին։

Թեական կամ պայմանական եղանակը ունի երկու տեսակ ներկա, մի անկատար, մի կատարյալ, գերակատար, ապառնի, կատկածականի ներկա, անցյալ և ապառնի։— Կասկածական ներկային օրինակ. Ձիր հայրը թերևս (կամ հավանաբար) այժմ ձեր վերադարձին է սպասում,— անցյալ՝ նա եկած պիտի լինի։

Կարոպական եղանակն ունի ներկա, անորոշ, անցյալ սովորական, ապառնի, պայմանական ներկա։ (Stevenson, 88, 96)։

Այս բաժնի վերջում հարկավոր եմ համարում ավելացնել, թե լեզվագետներից ոմանք այս կամ այն լեզվի մեջ բայի եղանակները շփոթում են բայի տեսակների հետ։ Օրինակ՝ Ջինգիտուը տունգուսական էվեն (լամուտ) լեզվի քերականության մեջ (էջ 189) այս լեզվի համար դնում է 9 եղանակ, որոնք են սահմանական, հրամայական, պայմանական, թեական, ստորադասական, կասկածական, հավանական, միաժամանակյա (contemporalis), *նախադգուշական, որ է երկնչական։*

Եղանակ կարելի է համարել բայի այն ձևերը, որոնք իրենց բոլոր ժամանակներով հատուկ են ամեն մի բայի, իսկ բայի տեսակները պարտադիր կերպով հատուկ չեն ամեն մի բայի, այլ այս կամ այն բային միայն։ Բացի սրանից բայի տեսակներն ունեն իրենց եղանակներն ու ժամանակները։ Այսպես՝ կոտրատել, ճատոտել հաճախականները կազմում են բայի տեսակներ, որոնք ծագում են կոտրել, ճատել պարզականներից և ունեն իրենց եղանակներն ու ժամանակները. ինչպես՝ սահմ. ներկա ճատոտում եմ, կոր. ճատոտեցիր, ապառնի պիտի կոտրատես, հրամայական եղանակ՝ կոտրատեցեք, ճատոտեցեք։ Բայց չի կարելի ամեն մի բայից կազմել նման ձևեր. ինչպես՝ սիրել, խոսել բայերից՝ սիրոտել, խոսոտել և այլն։ Միևնույն ժամանակ, եթե կոտրատել, ճատոտել եղանակ են, ուրեմն ճատոտում եմք, կոտրատեցեք և այլն եղանակներն ու ժամանակներն են, ինչ որ անմիտ է։

ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆՈՒՄ

Հնդեվրոպական նախալեզվում, ինչպես ասացինք, չորս եղանակ կա. սահմանական, ստորադասական, ըղձական և հրամայական։ Այս չորսը պահված են հնդեվրոպական հնագույն լեզունե-

ըում, այն է հին հունարեն, հին իրանական և վեդայական հընդկերեն։

Սահմանականը պարզապես պատմում է դեպքը, այսինքն դործողութիւնը, որ տեղի է ունեցել կամ ոչ։ Կազմվում է հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ վերոհիշյալ բայական բներից՝ առանց որևէ հավելման։

Ստորադասականը ցույց է տալիս մի դործողութիւն, որ կարծում կամ սպասում են, որ կատարվի։ Ըստ Բրուգմանի (Abrégé, 613) ստորադասականը երեք գործածութիւն ունի.

ա) Կամեցողական (volitif). օրինակ՝

վեդ. Agním stavāni «ուզում եմ գովաբանել կրակը».
viçvāḥ pr′tanā jayāsi «յամենայն պատերազմունս յաղթեսցես».
«Ուզում եմ փառաբանել քո արիական գործերը»։

Դառնում է նաև հրամայական. ինչպես՝

«Հեծներ կառքը».
«Լսեր իմ ձայնը».
«Խոսեր, որ իմանանք»։

բ) Խորհրդակցական (délibératif). օրինակ՝

«Զոհեմ թե չզոհեմ։ Մի՞ւր գնամ, ո՞ւմ տունը գնամ»։

գ) Կանխատեսական (prospectif), որ հասնում է ապառնիի. ինչպես՝

«Արշալույսը ծագելու է»։
«Ի՞նչ պիտի պատահի արդյոք»։
«Ով դուրս գա կռվելու մեր դեմ, վաներ»։
«Օր պիտի գա որ Իլիոնը կործանվի»։

Ստորադասականը նախալեզվում կազմվում է բայական բնի վրա ավելացնելով e կամ o, որ անբուն ձևերի մեջ հայտնի ու անկախ . երևում է, իսկ բնավոր ձևերի մեջ՝ խառնվելով բնավերջի ձայնավորի հետ, տալիս է ē, ō. ինչպես՝

սհմ. ներկ. սանս. ásti, լտ. es-t, ստոր. վեդ. ás-a-ti, ás-a-t,
գնդ. aṅhaiti, aṅhaṭ «լինչ, թծող լինիս», հլտ. es-et, լտ. er-i-t.
«լինիցի» (լատիներենում ստորադասականը գործ է ածվում իբրև ապառնի)։

տ-ով սորիստ, ստոր. վեպ. néṣ-a-ti, néṣ-a-t «առաջնորդեցէ», հոմեր, τεῖσο-μεν, τεῖσ-ε-τε.

Կատարյալ ստոր. վեպ. tatán-a-ti. tatán-at «տարածեցցէ», հոմեր. πεποί-θ-ο-μεν, սանս. véd-a-t «դիտիցէ», հոմեր. Fεῖδ-ο-μεν, Fεῖδ-ε-τε.

Ընական ձևերից. հն. φέρω-μεν, φέρη-τε, *վեպ.* bhárā-ti, bharā-t «բերիցէ», *լա.* ferēs «բերցես» և այլն։

Ըղձականը ցույց է տալիս կարելի, ցանկալի և կամ պայմանական մի բան։ Ըստ Բրուգմանի (Abrégé, 617) *նույնպես երեք գործածութիւն ունի.*

ա) մաղթում (souhait). *ինչպես՝*

սանս. prátheya paçúbhis «կուզենալի հարուստ լինել արջառով»։

հոմեր. αὐτίχ᾽ τεθναίην «իսկույն մեռնեի (երանի թե)»։

բ) կարելիություն. *ինչպես՝*

«Աստված կարող էր փրկել մարդկանց՝ նույնիսկ հեռվից»։

գ) պատվեր (prescriptif). *ինչպես՝*

«Թող յուրաքանչյուրը պատրաստվի»։

Ըղձականը կազմվում է անբուն ձևերի մեջ yē, ī *մասնիկի հավելմամբ, իսկ ընական ձևերի մեջ* ī *մասնիկով, որ բնի* o *վերջաձայնի հետ միանալով կազմում է երկբարբառ. ինչպես՝*

es- «լինել». *յոնարհվում է հնխ.* syḗm, syḗs, syḗt, sīmén, sīté, sīté, sīént. *համմտ. սանս.* s-yā-t, s-iyā-t «իցէ», s-y-ús, s-i-yus «իցեն», *լա.* s-iē-s» իցես», s-ī-mus «իցեմք», *հն.* εἴην։

dedō, didō «տալ», *սանս.* dad-yā́-t «տայցէ», *հպ.* dad-i-mū «տանք», *հն.* διδο-ίη-ν, διδο -ῖ-μεν.

Կատարյալ. wewort, wewṛt «դարձնել».— *սանս.* vavṛt-yā́-t «գլորեա», *հբգ.* wurt-ī-mes «դառնանք, լինենք»։

bhéro «բերել». *յոնարհվում է հնխ.* bhéroīm, bhéroīs, bhéroīt, bhéroīmen, bhéroīte, bhéroīnt. *սանս.* bhāre-t «բերիցէ». *հն.* φέροι, *գոթ.* bairai, *հպ.* berī. widó «գտանել». *սանս.* vidé-t «գտանիցէ» *հն.* Fίδοι։

Սահմանականի, ստորադասականի և ըղձականի նշանակությունների տարբերությունն այն է, որ առաջինը ցույց է տալիս դրականապես հաստատված գործողություն, երկրորդը՝ սպասված կամ պատահական, երրորդը՝ միայն կարելի։

Հրամայականը առանձին ձուն չունի և կազմվում է սահմանականից, ուստի և ըստ. ձևի նրան է պատկանում։ Նա կարող է լինել մինչև անգամ մի բացականչութիւն. ինչպես՝ աս՛ս, «լռեցե՛ք», ձո՛, ձո՛ (եզները քշելու ձայն)։

Ժառանգ լեզուների մեջ հետագայում այս դրութիւնը խախտվեց։ Որովհետև ստորադասական և ըղձական եղանակները իմաստի կողմից շատ մոտիկ էին իրար, ուստի ժամանակի ընթացքում իառնվեցին, իրար միացան։ Միտյն հին հունարենն ու արիականն են, որ երկու եղանակներն էլ միասին ունեն. մյուս լեզուները այդ երկուսից միայն մեկն են պահում։ Թեև վեդայական հնդկերենը գիտե ստորադասական եղանակը (V. Henry, Manuel sans. véd. էջ 26), բայց սանսկրիտը հենց պատմական ընթացքում կորցրեց այդ եղանակը (ստորադասականը) և պահեց միայն ըղձականը, որ և շարունակվում է պրակրիտում. իսկ ավելի հետո, նոր հնդկականի հնագույն շրջանում արդեն ըղձականն էլ չնչվեց (Bloch, MSL 23, 107)։

Նոր հնդկական լեզուներից սինհալի լեզուն այժմ ըղձականը կազմելու համար ներկայի վրա դնում է vā մասնիկը, որ առաջացել է venavā «իցիվ թե լինի» ձևից՝ կրճատմամբ։ Այսպես՝

balam-vā . *տեսնեմ*
balahi-vā . *տեսնես*
balayi-vā *տեսնի և այլն։*

(Geiger, 151)։

Հունարենն ու իրանականը կորցրին ըղձականը. հունարենում ըղձականն սկսում է վերանալ մ. թ. ա. չորրորդ դարից և մ. թ. առաջին դարում արդեն չնչված է։ Երկու ձևերից ավելի շատ վերապրողը եղավ ըղձականը, որ գերմանականում իր վրա առնելով հնդեվրոպական ստորադասականի գրեթե բոլոր դերերը, տվեց գերմանականի ստորադասականը, ինչպես և սլավականի հրամայականը, մասամբ էլ լատիներենի ստորադասականը, որ հնդեվրոպական ըղձականի և ստորադասականի իառնուրդն է (Meillet, Traité, 187, 239, 276, Brugmann, Abrégé, 616)։

Ստորադասականի քայքայման երևույթը տեսնում ենք նաև նոր լեզուների մեջ։ Լատիներենը ուներ ստորադասական, որ ժառանգեցին նաև նորալատին լեզուները։ Այսպես՝ իսպաներենն ունի ստորադասականի ներկա, անկատար և ապառնի ժամանակները. ինչպես՝

նեղկ. venda «որ ծախեմ»
անկատ. vendiera «որ ծախեի»
սպ. vendiere «որ պիտի ծախեմ»։

Ռումիներենն ունի ստորադասական նեղկա (որ և ունի անկատարի նշանակութիւն), կատարեալ և գերակատար (այս վերջինը ջնջում է լեզուից). բացի սրանցից՝ թեական նեղկա և կատարեալ։

Յունարենն ունի ստորադասական նեղկա և անկատար։ Բայց արդի լեզուն անկատարը բոլորովին ջնջել է, իսկ նեղկան ջնջելու վրա է։

Անգլերենը ստորադասական չունի, և հարկավոր դէպքում կազմում է սահմանականից՝ if «եթէ» կամ նման բառերով. ինչպես՝ if I love և այլն։ Բայց անգլերենն ունի թեական եղանակ, որ կազմվում է երկու ձևով. I woulde love կամավոր թեական, և I should love պատահավորական թեական։

Չեխերենը նուշնպես չունի ստորադասական. նրա փոխարին դործ է ածվում սահմանականը, ավելացնելով միայն պայմանական բառեր. ինչպես՝ «եթէ, թէ որ, քանի որ, որպեսզի» և այլն։

Ոմանք ենթադրում են հնդեվրոպական նախալեզվում Injonctif անունով մի եղանակ էլ. ահա թե ինչ է ասում Meillet BSL № 66, էջ 103 սրա մասին. „Injonctif բառը այն բառերից է, որոնց միջոցով մարդիկ քողարկում են իրենց տգիտութիւնը, որ ավելի լավ կլիներ համարձակ հայտարարելը։

Ուրիշ ընտանիքների լեզուներում տարբեր եղանակներ էլ կան. օրինակ՝ հիպերբորյան յուկագիր լեզվում Յոխելսոնը (էջ 120—129) դնում է հետևյալ եղանակները. հրամայական, ըղձական, conjuctive, conditional, supine, periective, potential, evidential, inchoative. երկու տեսակ ըղձական կա այս լեզվում. առաջինը ցույց է տալիս միայն ցանկութիւն, բայց ոչ կարողութիւն (մասնիկն է -úol-). երկրորդը թե ցանկութիւն, փափագ, և թե կարողութիւն միանգամայն (մասնիկն է miebi-)։ Վեց տեսակ conditional կա, որոնք ենթակալի կամ ենթակաների զանազան պայմաններն են ցույց տալիս։ Perfective-ը ցույց է տալիս բացարձակ վստահութիւն, թե գործողութիւնը պիտի կատարվի։ Potential-ը ընդհակառակը՝ գործողութեան կատարման համար հույս կամ վախ (hope or fear) ունի։ Evidential եղանակը (կազմվում է le մասնիկով, որ նշանակում է «եղել է»), ցույց է տալիս, թե պատմողը փորձով կամ ստույգ չգիտե, այլ ուրիշից է լսել, կամ ենթադրում է, կամ եղած դեպքերից է հետևցնում, երազ է (dream),

իր մանկութեան ժամանակ է պատահել և ինքը հետո լսել է կամ իմացել (պլ. եղեր, թրք. imiš)։ Իսկ վերջապես inchoative-*ը ցույց է տալիս գործողութեան սկսելը։*

6. ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

Ժամանակը ցույց է տալիս, թէ գործողութիւնը երբ է կատարվում։ Հասարակ դատողութեամբ ժամանակը երեք է. այժմ, առաջ և հետո, որոնք քերականական լեզվով կոչվում են ներկա, անցյալ, ապառնի։ Բայց ժամանակը կարող է ունենալ բազմաթիվ բաժանմունքներ. միևնույն անցյալը կարող է լինել մի ժամ առաջ կամ երեկ կամ խորհուրդի մեջ։ Նույնպես ապագան կարող է լինել քիչ հետո կամ վաղը կամ հազարավոր տարիներ հետո։ Ընդհանրապես բոլորի մեկնակետը խոսելու րոպեն է։ Ներկան ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը տեղի է ունենում խոսված միջոցին և դեռ լրացած չէ, անցյալը նրանից առաջ, իսկ ապառնին դեռ կատարված չէ։

Բայց որևէ գործողութիւն կարող է կապակցվել ոչ միայն խոսված րոպեի հետ, այլև մի ուրիշ գործողութեան կատարված կամ կատարվելիք ժամանակի հետ։ Օրինակ՝ «երբ ես եկա, նա արդեն մեկնել էր»։ Այս խոսքի մեջ «եկա» կապված է խոսողի ժամանակի հետ.. իսկ «մեկնել էր» կապված է «եկա» բայի ժամանակի հետ։ Այսպիսի ժամանակներն էլ բնականաբար լինում են գլխավորապես վեց, երեքը անցյալի վերաբերմամբ՝ ներկա, անցյալ, ապառնի, և երեքը ապառնիի վերաբերմամբ։

Առաջին երեք ժամանակները, որոնք կապված են խոսված րոպեի հետ, կոչվում են գլխավոր ժամանակներ, իսկ վերջին վեցը, որ կապված են մի ուրիշ գործողութեան ժամանակի հետ, կոչվում են երկրորդական ժամանակներ։

Անցյալի վերաբերմամբ ներկա ժամանակը արտահայտելու համար գործ է ածվում անկատար։ Ըստ որում անկատարը ոչ միայն անցյալ է, այլև անցյալի վերաբերմամբ ներկա է, օրինակ՝ «Երբ ես ներս մտա, նա դուրս էր գալիս»։ Այդ գործողութիւնը սակայն կարող է լինել վերջացած և կամ դեռ շարունակվող (չվերջացած)։ Առաջին դեպքում դնում ենք կատարյալ (երբ ես ներս մտա, նա դուրս եկավ), երկրորդ դեպքում՝ անկատար (երբ ես ներս մտա, նա դուրս էր գալիս)։

Անցյալի վերաբերմամբ անցյալը չի կարող նախորդի նման ունենալ երկու ձև՝ դեռ չվերջացած և արդեն վերջացած, որովհե-

ան դեռ չվերջացածը դառնում է ներկա, և միայն արդեն վերջացածն է լինում անցյալ։ Բայց այս անցյալը կարող է լինել նոր միայն վերջացած և կամ վաղուց վերջացած. առաջին դեպքում դրվում է ներակատար, երկրորդ դեպքում՝ կերակատար. օրինակ՝ «Երբ ես ներս մտա, տեսա որ նա դուրս է եկել». «Երբ ես ներս մտա, նա դուրս էր եկել»։

Անցյալի վերաբերմամբ ապառնին էլ չի կարող ունենալ երկու ձև՝ դեռ չվերջացած և արդեն վերջացած, որովհետև արդեն վերջացածը այլևս ապառնի չէ, այլ միայն դեռ չվերջացածը։ Բայց այս ապառնին էլ կարող է լինել երկու տեսակ, հասստատ և երկբայական։ Առաջին դեպքում դնում ենք զուտ ապառնի (ներկա ապառնի), երկրորդ դեպքում՝ անցյալ ապառնի։ Օրինակ՝ «Երբ ես ներս մտա, տեսա որ նա պիտի դնար». «Ես երբ ներս մտա, նա պիտի գնար (չգիտեմ, հետո գնա՞ց, թէև չէ. և կամ գիտեմ, որ հետո մի արգելիչ հանգամանք պատահեց, և նա չգնաց)։

Ապառնիի վերաբերմամբ ներկա ժամանակի առանձին ձև գոյութիւն չունի. այս դեպքում դործ ենք ածում սովորական ապառնին. օրինակ՝ «Ես կասեմ, նա կգրի»։ Բայց այս գրելու գործողութիւնը կարող է տեղի ունենալ անմիջապես, ասելու հետ զուգընթաց կամ ասելուց մի ամիս հետո։ Երկու դեպքումն էլ դործ ենք ածում միևնույն ձևը (ես կասեմ, մի ամիս հետո նա կգրի), որից երևում է, որ ապառնիի վերաբերմամբ ապառնի ժամանակի առանձին ձև նույնպես գոյութիւն չունի և պարզ ապառնի է դործածվում։

Ապառնիի վերաբերմամբ անցյալը արտահայտվում է դերբայական ձևով. օրինակ՝ «Ես վաղը կհասնեմ, նա մի շաբաթ առաջ արդեն եկած կլինի»։ Բայց ապառնիի վերաբերմամբ անցյալը կարող է վերջացած կամ չվերջացած լինել։ Եթե արդեն վերջացած է, ուրեմն ներկայի համար էլ անցյալ է. իսկ եթե դեռ վերջացած չէ, ներկայի համար ապառնի է։ Այսպես՝ երբ ասում ենք՝ «Ես վաղը կհասնեմ, նա մի շաբաթ առաջ արդեն եկած կլինի», հասկանալի է, որ նա արդեն ներկայումս հասած է (անցյալ). իսկ երբ ասենք՝ «Մի ժամ հետո նրանք ճաշը վերջացրած կլինեն, որից հետո կգնան», հասկանալի է, որ նրանք այժմ ճաշում են և հետո պիտի վերջացնեն (ապառնի)։ Երկու դեպքումն էլ հայերենը արտահայտվում է նույն ձևով։

Երկրորդական ժամանակներն էլ կարող են ունենալ իրենց երկրորդական ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակները, որոնք

պիտի կոչվեին երրորդական ժամանակներ։ Այսպիսով կազմվում է մի ավելի մեծ խառնուրդ նորանոր և զանազան ժամանակներից։ Ահա մի օրինակ այսպիսի բարդ դրութիւններից՝ զանազան ժամանակներով.

«Երբ ես մեկնեցա, հավատացած էի, թե նա մի շաբաթ առաջ մեկնած կլինի. հետևաբար ինձնից մի քանի օր առաջ արդեն հասած պիտի լիներ»։

«Ժամը 4-ին հասա և տեսա որ դուռը փակ էր. բայց ես չդիտեի, թե երբ պիտի փակվեր և չէի էլ կարծում, թե ժամը 4-ին փակված պիտի լիներ։ Եթե իմացած լինեի, մի ժամ առաջ մեկնած կլինեի»։

«Այս տարի գնացինք Օդեսա, ֆունիկուլյոր կար, նստեցինք։ Անցյալ տարի էլ գնացել էինք Օդեսա, ֆունիկուլյոր չկար։ Եթե նախորդ տարին էլ գնացած լինեինք Օդեսա և ֆունիկուլյոր եղած լիներ, անշուշտ կնստեինք, պիտի նստեինք, նստած կլինեինք, նստած պիտի լինեինք» (արևմտահայը կարող է ավելացնել նաև՝ «նստած եղած կըլլայինք»)։

Տեսնում ենք, թե որչափ նրբութիւններ կան մի անցյալի մեջ։

Ժամանակների երկրորդական և երրորդական դրութիւնը հասնում է այնպիսի բարդութեան, որ այլևս մարդկային միտքը դադար է տալիս, թեև տեսականորեն կարելի է միշտ ավելին ըմբռնել։

Կան լեզուներ, որ բավականանում են ժամանակ արտահայտող բայական ածականներով ձևերով. օրինակ՝ երբայեցերենում ժամանակի մեծ խտրութիւն չկա. բայը ցույց է տալիս միայն այն, թե գործողութիւնը վերջացած է (անցյալ կատարյալ), թե չի վերջացել (անկատար կամ ապառնի)։ Ասորերենում mutatif է կոչվում այն ժամանակը, որ գործածվում է թէ՛ ներկայի, և թէ՛ ապառնիի համար (Bertin, 62)։ Կամիսերենում բայի ժամանակը երկու է. ներկա (որ նաև ապառնի է) և անցյալ։ Մի քանի բայեր զանազանում են երկու տեսակ անցյալ. անկատար և կատարյալ։ Ամերիկյան ալգոնկինեերեն լեզվի մեջ ժամանակը նույնպես շատ թույլ է արտահայտված. ներկայի և անցյալի համար առանձին բայական ձևեր չկան. բայց կան առանձին ձևեր՝ ցույց տալու համար 1) հաճախականութիւն, 2) գործողութեան շարունակութիւնը, 3) սկսվելը, 4) դադարելը. իսկ ներկայի, անցյալի և ապառնիի համար գործածվում են ժամանակ ցույց տվող մակբայներ (Boas, Handbook,

I, 816)։ Ամերիկյան չերչա լեզվի մեջ ներկա և անկատար նույն են, նմանապես կատարյալ և գերակատար միևնույն են։ Ռուսերենը շփոթում է անկատարը, կատարյալը, հարակատարը և գերակատարը. այս չորս ձևերի համար դործ է ածում մեկ կամ առաջավելն երկու ձև, այն էլ ոչ թե ժամանակը, այլ գործողության վերջացած, թե դեռ շարունակվի լինելը ցույց տալու համար։

Կան լեզուներ, որ հարուստ են ժամանակի զանազան նրբություններով։ Օրինակի համար ամերիկյան չինուկ լեզուն զանազանում է երեք տևական անցյալ 1) ni- անցյալ (բայց մեկ տարուց պակաս և երկու օրից ավելի անցյալ). 2) na- այսօրվանից այն կողմ, հատկապես երեկ և 3) ga- շատ անցյալ (հատկապես հեքիաթներում դործածելու) (Boas, Handbook, I, 578—579)։ Ժամանակի կողմից հարուստ լեզուներ են սահկերենը, ֆրանսերենը, իտալերենը, պորտուգալերենը և այլն։

Այս ընդհանուր խոսքերից հետո տալիս ենք մի քանի լեզուների բայական ժամանակների պատկերը։

Աֆրիկյան (բանտու) լունյորո լեզվի մեջ ներկան 4 ձև է. ա) սովորական ներկա. օրինակ՝ «ապրում եմ Սևանում, ուտում եմ ամեն օր ձուկ և հաց». բ) շարունակական ներկա. այն, որ միայն հիմա է կատարվում և դեռ վերջացած չէ, այլ շարունակվում է. օրինակ՝ այլ. «ամածուն կուտեմ կոր», գ) virtual present, որ հատուկ է միայն այս լեզվին (ինչպես ասում է հեղինակը) և ցույց է տալիս, որ նոր այս բոպեիս եղավ կամ սկսեց այդ գործը և հենց լինում է. ինչպես՝ «Ծառը հենց ընկնում է՝ վրադ». դ) ներկա-կատարյալ, որ խոսած միջոցին վերջացել է։

Անցյալն էլ ունի 4 ձև. ա) մոտիկ անցյալ. օրինակ՝ «այս առավոտ եկավ». բ) հեռու անցյալ, օրինակ՝ «երեկ կեսօրից հետո». գ) մոտիկ շարունակական անցյալ. օրինակ՝ «հիվանդին խնամում էր» (այլ. «կխնամեր կոր»). դ) not-yet tense, որ դեռ չի վերջացել և շարունակվում է։

Ապառնին ունի երկու ձև. ա) մոտ ապառնի, որ 24 ժամից չի անցնում. բ) հեռու ապառնի, որ մոտիկ ապառնիից ավելի ուշ է։

(Maddox, 24—26)։

Աֆրիկյան ցվա (բանտու) լեզվում զանազանվում է երեք տևական ներկա. բացի սովորական ներկայից և շարունակական ներկայից՝ կա նաև progressif ներկա։ Պենիչը (Persson, 57) progressif կոչում է այս ներկան և զանազանում է շարունակական (con-

tinuous) ներկայից։ Անգլերենում progressif և continuous միևնույն բաներն են և անունով միայն տարբեր են։ Ըստ Persson-ի ցվա լեզվի մեջ այդ երկուսի տարբերությունն այն է, որ continuous ներկան նոր է սկսվել և դեռ շարունակվում է, իսկ progressif ներկան առաջ է սկսվել և դեռ շարունակվում է։ Այս վերջինը ցվա լեզվում կազմվում է ha մասնիկով, որ գրվում է դերանվան և բայի միջև. օրինակ՝

nza ha ranza «դեռ սիրում եմ»։

Եթե ուզենալինք հայերենով բացատրել նույնը, պիտի ասեինք՝ Պոլսի բարբառով՝

շար. «կսիրեմ կոր»
prog. «դեռ կսիրեմ կոր»

իսկ գրական լեզվով.

շար. «սիրելիս եմ»
prog. «դեռ սիրելիս եմ»։

Բանտու ընտանիքի մաշոնա կամ չիսվինա լեզվում բայի բոլոր 4 ժամանակները (անկատար, կատարյալ, գերակատար և ստորադասական անցյալ) ունեն երկ-երկու ձև, որոնք անանուն հեղինակը որոշում է to-day «այսօր» և before to-day «այսօրվանից առաջ»։

(X, A dict. XXI—XXII)։

Նույն ընտանիքից բենգա լեզվում անցյալը նույնպես 4 է, որ հեղինակը կոչում է immediate past (քիչ առաջ խոսեցի), perfect (արդեն խոսել եմ), historical (վաղուց եմ խոսել), plus perfect (խոսել էի) (Mackey, 34—35)։

Բանտու ընտանիքից լաունդե լեզվում կա երեք անցյալ՝ այսօր եղած, երեկ եղած, ավելի հին կամ անորոշ ժամանակ առաջ եղած։ (Nekes, 16)։

Ավստրալիայի կամիլարոյ լեզուն էլ ունի չորս անցյալ. օրինակ՝

goāldəne goe «խոսեցի» (սովորական)
goālɒain » (այսօր)
goālmiē » (երեկ)
goāllēn » (վաղուց)։

Առաջին երեք անցյալներից առաջ կարելի է դնել նաև gīr, *որ բուն նշանակում է «իրոք, ճշմարիտ», որով ստացվում է և երեք անցյալ ձև (հաստատական նշանակությամբ)։*

Ապառնին էլ ունի երկու ձև.

goälle *«պիտի խոսեմ» (սովորական).*
goälɵari » » *(ապաոր)։*

Առաջին ձևից առաջ հաճախ դնում են yīla *«շուտով» կամ* yerālā *«իսկույն», որով ստացվում է անմիջական ապառնի։*

(Ridley, 7—8)։

Աֆրիկյան յաո լեզվով (բանտու ընտանիք) կա 10 տեսակ ապառնի. օրինակ՝ tawe *«կապել» արմատից կա՝*

1. Անմիջական ապառնի. ti-n-dawe *«իսկույն պիտի կապեմ»։*

2. Փիչ հետո անելու. ti-n-ga-we *«պիտի գնամ կապեմ»։*

3—4. Սահպողական ապառնի. ունի երկու ձև, որոնք կազմվում են նախորդ երկուսից՝ ti *մասնիկը դարձնելով* si.

5—6. Շարունակական ապառնի. նույնպես ունի երկու ձև, որոնք կազմվում են նախորդ երկուսի վրա ավելացնելով je *մասնիկը. ինչպես՝*

tindaweje } *«կապելիս պիտի լինեմ»*
tingaweje } „I shall be binding“.

7—8. Երկու տեսակ ապառնի, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը ավելի ուշ պիտի կատարվի և կամ կատարման մասին քիչ կասկած կա. կազմվում են ti-ǰ *և* si-ǰ *մասնիկներով. ինչպես՝*

ti-n-ǰi-tawa *և* si-n-ǰi-tawa.

9—10. Նախորդ երկուսի շարունակականը, որ կազմվում է նրանց վրա ավելացնելով ga *մասնիկը. այն է՝*

tinǰitawaga. sinǰitawaga *«ես պիտի կապելիս լինեմ»,*
„I shall be binding“.

(Hetherwick, K, 60)։

Նախորդներին հակառակ շատ աղքատիկ է աֆրիկյան բարի լեզուն, որ ունի անցյալ (aoriste), *որ ցույց է տալիս վերջացած գործողություն և մի տեւական* (duratif), *որ ցույց է տալիս չվերջացած և դեռ շարունակվող գործողություն։ Առաջինը կազմվում է*

բալի պարզ արմատից, երկրորդը՝ նրա կրկնված ձևից։ Որպեսզի անցյալը բոլորովին վերջացած գործողություն ցույց տա, պետք է իրանից առաջ ստանա a էական բալը։

Այսպես ngeju «ուտել» բալից՝ կրկնութ յամբ՝ nan ngengeju «նստել եմ, ուտում եմ և շարունակում եմ դեռ ուտել»։ Այս հաշվով duratif-ը թե՛ ներկա է, և թե՛ ապառնի։ Իսկ երբ ուզենան ավելի ճշտել ապառնիի իմաստը, ավելացնում են de «հետո, ավելի ուշ» կամ molu «հետո, վերջը». օրինակ՝

nan de kikita կամ nan kikita molu «ես հետո պիտի աշխատեմ»։

(Mitterrutzner, 36)։

Նուբիերենում, ինչպես ապառնին, նույնպես և կատարյալը կազմում է ժամանակների մի շարք, որոնք կազմվում են վեց օժանդակ բայերով (al, kal, angal, hol, da, holda). այս օժանդակները մտնում են բալի արմատի և վերջավորութ յանց միջև և կազմում են նոր ժամանակներ. այսպես՝

1. ես սպանել եմ.
2. սպանե՞լ եմ (հարցական).
3. երբ ես նրան սպանել էի.
4. ես նրան սպանած պիտի լինեմ.
5. նույնի հարցականը.
6. ես նրան սպանել էի (կարողական).
7. նույնը հարցական.
8. ես նրան սպանել եմ.
9. նույնը հարցական.
10. որը որ սպանել եմ (հարաբերական).
11. հենց որ ես նրան սպանել էի.
12. երբ ես նրան սպանած լինեմ.
13. սպանել էի (գերակատար).
14. ես նրան սպանած պիտի լինեմ.
15. նույնը հարցական.
16. ես նրան սպանած պիտի լինեի.
17. նույնը հարցական.
18. երբ ես նրան սպանած լինեի.
19. ես նրան սպանել եմ.
20. նույնը հարցական.
21. որովհետև ես նրան սպանել եմ (ստորադասական)

22. երբ ես նրան սպանել եմ.
23. ես նրան սպանած պիտի լինեմ.
24. նուլնը հարցական.
25. ես նրան սպանած էի.
26. նուլնը հարցական։

(Kauczor, 197—209)։

Նուբիներեն մեջ սպառնին ոչ թե կազմում է սահմանական եղանակի մի ժամանակը, այլ ամբողջական մի եղանակ, որ ունի իր տարբեր ժամանակները. այսպես՝

1. ես պիտի սպանեմ.
2. պիտի սպանե՞մ (հարցական).
3. որին որ ես պիտի սպանեմ (հարաբերական).
4. ես նրան պիտի սպանեի, բայց...
5. երբ ես նրան պիտի սպանեմ կամ թե արդյոք ես նրան պիտի սպանե՞մ.
6. ես նրան պիտի սպանեի.
7. ես նրան պիտի սպանեի՞ (հարցական).
8. երբ ես նրան սպանեցի կամ սպանում էի։

Այս բոլորը կազմվում է օժանդակով, որ մտնում է բայի արմատի և վերջավորութիյանց միջև։

(Kauczor, 189—197)։

Հնդկական մունդարի լեզուն ունի հինգ տեսակ անկատար, որոնք են՝

ա) Անորոշակի ներկայի անկատարը—հավիտենական ճշմարտութիյուններ և սովորութիյուններ, որոնք մի ժամանակ կային և դեռ չեն վերացվել։ Օրինակ՝ անգլիացիների գալուց առաջ Հնդկաստանում մունդանները սովորութիյուն ունեին այրելու կախարդներին և համայնքներին կենդանավուլն։

բ) Որոշյալ ներկայի անկատարը— ես հերկելիս էի (կհերկեի կոր) այստեղ, ճիշտ այն միջոցին, երբ նրանք կռվելիս էին (կկռվեին կոր)։

գ) Անորոշ ներկայի անկատարը—ճիշտ նրան կանչելու րոպեի վրա էի։

դ) Շարունակական ներկայի անկատարը — ես չէի կարող բռնել նրան, որովհետև նուլն րոպեին ես ձին բունելիս էի (կբռնեի կոր)։

ե) Պարզ անցյալ անկատարը—ես գնալիս էի։

զ) Ձլրուցած անցյալի անկատարը—կտրելիս էր (կկտրեր կոր. he had been busy cutting), *բայց դեռ չէր վերջացրել։*

է) Հառաջագուշն անցյալի անկատարը — Ձուկ որսալիս էինք (կորսալինք կոր) նախքան իրենց գալը։

ը) Սոատիկ անցյալի անկատարը —նա հենց դարս էր գալիս, երբ հայրը տուն մտավ։

թ) Կատարյալին համապատասխանող անկատար — Նա գնաց պարելու և դեռ հետ չի դարձել։

(Hoffmann, 149—152)։

Ավսարալիալի ավաբակալ լեզվի բայական ժամանակներն են.

ներկա — անում եմ այժմ.
անկատար որոշյալ — այս առավոտ անում էի (կընեի կոր).
aoriste I — *անում էի* recently *(վերջերս).*
aoriste II— » » *մի քիչ ավելի առաջ.*
որոշյալ կատարյալ — այս առավոտ արի.
գերակատար — արել էի քիչ առաջ.
inceptif fut. — *հիմա պիտի անեմ.*
որոշյալ ապառնի — վաղն առավոտ պիտի անեմ.
ապառնի aoriste — *քիչ ժամանակ հետո պիտի անեմ։*

(Threlkeld, 20)։

Ս.Ֆրիկյան սեսուտո (բանտու) լեզվով կա հինգ տեսակ ապառնի և վեց տեսակ անկատար, որոնք են.

1. *պարզ ապառնի (ներկայի ապառնի) — պիտի ճանաչեմ.*
2. *կատարյալի ապառնի — ճանաչած պիտի լինեմ.*
3. *անցյալի ապառնի — ճանաչած եղած պիտի լինեմ.*
4. *կարողական ապառնի — կարող պիտի լինեմ ճանաչել.*
5. *սովորականի ապառնի — ճանաչելու սովորած կամ վարժ.ված պիտի լինեմ։*

1. *Ներկայի անկատար — ճանաչում էի.*
2. *կատարյալի անկատար — ճանաչել էի.*
3. *անցյալի անկատար — ճանաչած եղած էի.*
4. *ապառնիի անկատար — ճանաչած պիտի լինեի.*
5. *կարողականի անկատար — կարող էի ճանաչած լինել.*

6. սովորականի անկատարը — սովորում կամ վարժվում էի. ճանաչել։

Դրավիդյան բրահուի լեզվով կա երեք տեսակ ներկա.

1. Արդիական ներկա (present of actuality), որ մեր սովորական սահմանական ներկան է. գնում եմ։

2. Անորոշ ներկա (present indefinite), որ է կարողական. ինչպես. kunev «կարող եմ ուտել», kāv «կարող եմ գնալ»։

3. Ներկա ապառնի (present-future), որ մեր սովորական ապառնին է. ինչպես՝ կգնամ (Bray, 124, 136). բայց ապառնին էլ 2 ձև ունի. մեկն այս վերջինն է և երկրորդը՝ հավանական ապառնի (probable future, Անդ, 187)։

Աֆրիկյան մենդե լեզուն սահմանականի երեք ժամանակներից յուրաքանչյուրի համար ունի երեք ձև՝ հետևյալ կերպով.

1. ներկա	անցյալ	ապառնի	
2. » շարունակական	»	շարունակական	» շարունակ.
3. » կատարյալ	»	կատարյալ	» կատարյալ

Մի օրինակ յուրաքանչյուրից.

1. գալիս եմ	գալիս էի	պիտի գամ
2. կուգամ կոր	կուգալի կոր	գալիս պիտի լինեմ
3. եկա, եկել եմ	եկել էի	եկած պիտի լինեմ։

Այս բոլորը կազմվում են արմատին կպցրած զանազան մասնիկներով։ Անցյալ շարունակականը կազմվում է ma մասնիկով, որի հետ դրվում են հետևյալ երեք մակբայներից մեկը.

ha ալսօրվանից առաջ
ge մոտիկ անցյալում
wo հեռու անցյալում

Անցյալ կատարյալը կազմվում է ŋga մասնիկով, որի հետ դրվում է նույն երեք մակբայներից մեկը կամ wela «վերջացավ» և կամ kpoyo «վերջ»։

Ներկայի առաջին երկու ձևերի խոնարհումը հետևյալն է.

ŋga	wa	գալիս եմ		nya	wa	ma	կուգամ կոր
ba	»	»	ես	bia	»	»	կուգաս »
a	»	»	է	ta	»	»	կուգա »
ma	»	»	ենք	mua	»	»	կուգանք »

wa	»	»	*եք*	wua	»	»	*կուգաք* »
ta	»	»	*են*	tia	»	»	*կուգան* »

(Aginsky. 31)։

Հնդկական քաշմիրի լեզուն ունի հինգ տեսակ անցյալ.

1. Մոտիկ անցյալ (proximate past), *օրինակ՝ նոր տեսա։*

2. Անորոշ անցյալ (indefinite past) *մի ժամանակ տեսա։*

3. Հեռավոր անցյալ (remote past) *վաղուց տեսա։*

Սրանցից դուրս կան նաև հարակատար և գերակատար անցյալ ձևերը։

(Grierson, *հտ. 8, մասն 2, էջ 287*)։

Աֆրիկյան շոնա (բանտու) լեզուն ունի երկու տեսակ ապառնի.

1։ Շարունակական ապառնի (future progressive). *օրինակ՝* I shall be coming. *«գալիս պիտի լինեմ»։*

2. Անցյալ ապառնի (future perfect), *օրինակ՝* I shall have come *«եկած պիտի լինեմ»։*

(O'Neil, 38)։

Եթովպացերենը մյուս սեմական լեզուների նման գիտե մի-այն երկու բայածև. այն է՝ լրացած, հետևաբար իրական գործողություն և դեռ չլրացած գործողություն։ Առաջինը կոչվում է կատարյալ, երկրորդը՝ անկատար։ Բայց անկատարին միանում են ոչ միայն այժմ գործածվող կամ ապագային գործածվելիք բանները (այն է՝ ուրիշ լեզուների ներկան և ապառնին), այլև այն՝ ինչ որ մտածված կամ ցանկացված է և որ կարող է կամ պետք է, որ գործադրություն ունենա։ Ըստ այմ եթովպացերենը աղքատ է բայի կողմից և իր երկու կամ երեք ձևերով լրացնում է հնդեվրոպական ճոխ խոնարհումը։ Օրինակ՝ կատարյալ են նաև հարակատարը և գերակատարը, և նրանց տարբերությունը խոսքի ընդհանուր իմաստից է հասկացվում։ Նույնիսկ ներկան, եթե սկսվել է անցյալում և դեռ շարունակվում է այժմ, կարող է դրվել կատարյալ։ Նաև երբ խոսողը ներկա մի բան է ասում, եթովպացին արդեն լրացած է համարում և դնում է կատարյալ. օրինակ՝ «այժմ ուղարկում եմ քեզ» ասելու տեղ ասում են «ուղարկեցիս»։ Ապառնին էլ երբեմն, երբ վստահ է, որ անպատճառ պիտի կատարվի, կարող է դրվել կատարյալ բայածևով։ Անկատար են դրվում այն բոլորը, որոնք կասկածելի, անստույգ են, նույնիսկ ապառնին. օրինակ՝ «քո կար-

ծիքով պետք է տամ. նա նրան պիտի ուղարկեր» (բայց չուզարկեց)։

(Dilmann, 135)։

Բայերի ժամանակի որոշումը շատ թերակատար է աֆրիկյան չամբալա լեզվի մեջ. օրինակ՝ անցյալը ցույց տալու համար բայի վրա դնում են za *նախդիրը.* nizaleta *«բերի, բերել եմ», բայց նաև «բերում եմ». ապառնին կազմվում է* ni *նախդիրով.* nenihite *«պիտի երթամ». նույնը նաև* ta *նախդիրով.* nitahita *«պիտի երթամ», բայց նաև անցյալ է կամ ներկա. կա առանձին ձև, որ կազմվում է* ika *մասնիկով և ցույց է տալիս «արած կամ եղած լինել». օրինակ՝* ɣošola *«առնել»,* ɣošoleka *«արած վերջացրած լինել»,* ɣenda *«երթալ»,* ɣendeka *«գնացած լինել»։*

(Rösler, 6, 17, 19, 24)։

Աֆրիկյան սուահելա (բանտու) լեզվում երկու տեսակ կատարյալ կա. ա) այն գործողությունը, որ նույն րոպեին կամ քիչ առաջ վերջացավ. բ) այն, որ շատ ժամանակ առաջ է վերջացել։ Կա նաև երկու տեսակ դերակատար, որոնք կարելի է համարել մեր հարակատարն ու դերակատարը։

Consecutif *է կոչվում բայական այն ձևը, որ պատմելու ժամանակ է գործածվում. կազմվում է* k'a *նախամասնիկով, որ նշանակում է «և». ինչպես՝* nūt'ula *«զարկին»,* nak'at'ula *«և զարկին»,* nak'idza *«և եկան». սա պոլսահայ բարբառի պե ձևն է. կերա դե եկա «կերա ու եկա»։*

Ապառնին էլ ունի երկու ձև. ա) որ քիչ հետո կամ մոտիկ ապագայում պիտի կատարվի, բ) որ մի քանի օրից կամ ավելի ուշ պիտի կատարվի։ (Augustiny, 52—55)։

Ֆիննական ուդմուրտ լեզվով երկու տեսակ կատարյալ կա. ա) ականատես, այն, որ խոսողը անձամբ տեսել է և եղած դեպքը պատմում է. բ) ոչ-ականատես, որ խոսողը այդ դեպքը իր աչքով չի տեսել, այլ ուրիշից լսելով է պատմում. (հմ. գնաց, գնացել է)։ Այս երկրորդ ձևի մեջ եզակի և հոգնակի առաջին դեմք չկա բնականաբար։

(Горохов, 55, 117)

Շատ դժբախտ է աֆրիկյան կպելլե լեզուն, որի մեջ ներկան և կատարյալը բոլորովին նույն են և անկատարից էլ միայն շեշտով են տարբերվում. օրինակ՝

nà pá *ես դալիս եմ. կամ եկա*
ná pà *ես գալիս էի*
kà pá *դուք գալիս եք, եկաք*
ká pà *դուք գալիս էիք։*

Ապառնին կազմվում է pái «երթալ» *բայով.*

ba pai ḍi
դու պիտի տաս

Նույնիսկ

nà pái pai
ես պիտի երթամ

(Westermann, 18)։

Նույնպես է նաև աֆրիկյան բո կամ բանկոն լեզուն, ուր ներկան և անկատարը միայն տոնով են տարբերվում իրարից. օրինակ՝

mé bòm mè bom
ծեծում եմ ծեծեցի

(Spellenberg, 48)։

Շատ աղքատիկ է նույնպես հիպերբորյան յուկագիր լեզուն, որ ունի միայն երկու ժամանակ՝ ներկա-կատարյալ և ապառնի-անկատար. ահա մի օրինակ «սպանել» բայի խոնարհման.

Ներկա կատարյալ

Ա kudéde *սպանում եմ, սպանեցի*
Բ kudéde-mik
Գ kudéde-m

ապառնի անկատար

Ա kudédet' *սպանում էի, պիտի սպանեմ*
Բ kudédet-mik'
Գ kudédet-em

(Jochelson, 119)։

Հիպերբորյան նիմիլյան (կորյակ) լեզվի մեջ ներկան միևնույն ժամանակ անկատար է. օրինակ՝ «բերում եմ» = նաև «բերում էի»։

(Корсаков, 45)։

Աֆրիկյան բասա լեզվում (Kamerun) *բայի ներկան և ապառնին նույն է, իսկ կատարյալը միայն շեշտով է տարբերվում. օրինակ՝*

mi ṓke · *գնում եմ, պիտի գնամ*
mi ṓkė *գնացի (ասօր)*
mi bi ke *գնացի (նախորդ օրը)*

(Schürle, 5)։

Անորոշակի ժամանակ

Հնդկական մունդարի լեզուն ունի այս ժամանակը։ Բոլոր ընդհանուր ճշմարտությունն նշանակող սկզբունքները, կանքի ռոմանական երևույթները և նմաններ, որոնք անկախ են ժամանակի գաղափարից, մտնում են այս ձևի տակ։ Այս բայական ձևը կազմվում է առանց ժամանակ նշանակող մասնիկի, միայն բայական մասնիկը կցելով անմիջապես սեռ և հաղնակ ցույց տվող մասնիկներին, առանց նույնպես դերանվանական իմպրէի։ Օրինակ՝

hormo goĵo-a, atma kae goĵo-a
մարմինը մեռնում է, հոգին չի մեռնում։

(Hoffmann, 134)

Նեհեգերեն լեզուն խոնարհման մեջ ունի երկու ժամանակ. այն է՝ անորոշ և անցյալ։ Անորոշը թե՛ ներկա է, թե՛ մոտիկ անցյալ, և թե՛ մոտիկ ապառնի. իսկ անցյալը ցույց է տալիս հեռու անցյալ, որ է գերակատար։ Օրինակ՝

xayadm *գնում եմ, գնացի, կգնամ*
xayadamz^{y} *գնացել եմ*

(Терещенко, 184, 195)։

Սրանց ցեղակից ոնկլուպ լեզվում ժամանակը երեք է. aoriste, որ թե՛ ներկա է, և թե՛ մոտիկ անցյալ կամ ապառնի, բայց կան նաև առանձին ապառնի ժամանակներ։

(Прокофьев, 65)։

Հնդեվրոպական նախալեզուն էլ ժամանակի գործածության մեջ հարուստ չէր. նա ավելի արժեք էր տալիս բայի երևույթին (aspect)։ Մյուս կողմից նրա դանազան ժամանակները թեև իրենց համար վերցնում էին դանազան բներ, բայց իրապես բայական բունը բավական չէր ժամանակը որոշելու։ Ժամանակը որոշվում էր խոնարհման ձևից և երբեմն էլ հավելումից։ Օրինակ՝ հայերենի մեջ բերեմ ներկայի և եբեր կատարյալի մեջ բունը (բեր) միևնույնն է. առաջինի մեջ ներկան որոշող մասը -եմ վերջավորությունն է,

երկրորդի մեջ կատարյալը որոշող մասը՝ ե հավելվածն է։ Նույնպես և հն. λείπω և ἔλειπον ձևերի մեջ բունը (λειπ) միևնույնն է և առաջինի մեջ ω վերջավորությունն է, որոշում, թե բայը ներկա է, իսկ երկրորդի մեջ -ον վերջավորությունը և ε հավելվածն են որոշում, թե բայը անցյալ է։

Ժամանակը կարելի է ցույց տալ թե՛ նախամասնիկներով, թե՛ հետամասնիկներով, և թե՛ խոնարհման ձևով (վերջավորություններով)։ Օրինակ՝ այսօրվա աշխարհաբարում կսիրեմ, պիտի սիրեմ տարբերվում են իրարից նախամասնիկով. սիրեի և սիրեցի տարբերվում են վերջավորություններով։

Ժամանակ որոշելու կողմից հետաքրքիր է, օրինակ, կովկասյան կաբարդին լեզուն, ուր ժամանակը ցույց տալու համար բայի վերջին դրվում է մի մասնիկ. այսպես՝ tlaġu «առևտրել» բայից ունենք՝

sse	s-	tlaġu-s	աորիստ (այժմ չկա)
»	s	» t	անկատար
»	s	» ā-ş	կատարյալ (աորիստի փոխարեն)
»	s	» ā-t	գերակատար
»	s	» ġa-ş	վաղուցվա գերակատար
»	s	» r-t	հարակատար
»	s	» n-ş	ապառնի
»	s	» n-t	թեական
»	s	» āşeret	ըղձական

Այսպես է նաև ապուլերենը, որ դարձյալ կովկասյան լեզվախմբին է պատկանում։ Այս լեզվի մեջ խոնարհման ժամանակ ոչ թիվ է դրծածվում և ոչ դեմք. այդ երկուսը երևում են հարակից դերանունից։ Խոնարհման մեջ երևան են գալիս միայն ժամանակը և եղանակը։ Սրանք արտահայտվում են դանազան մասնիկներով, որոնք ուղղակի կցվում են բայարմատի վերջին։ Օրինակ՝ ապառնիի վերջավորությունն է -e, պայմանականի վերջավորությունն է -i, ըղձականի վերջավորությունն է -uray, սահմանականի վերջավորությունն է -aya և այլն։ Անցյալը չորս տեսակ վերջավարություն ունի, նույնպես և՝ դերբայը։ Բոլոր տեսակի վերջավորությանց գումարն է 19։ Բայի զանազան պարագաները ցույց տալու համար էլ կա 22 տեսակ նախամասնիկ։ Թիվ ու դեմք արտահայտելու համար ոչ մի վերջավորություն չկա։ Այսպիսով, բայի խոնարհումը հասնում է մի չափազանց պարզ վիճակի. և մի միակ ձևը բավական է մի ամ-

բողջ բայական եզրի համար։ Օրինակ՝ մի կատարյալի հղակի և հոդնակի վեց ձևերի համար կա ընդհանրը մի միակ ձև։

(Шаумян, Грам. агуль. яз. 75—78)։

Ժամանակ ընդունող լեզուների մեջ էլ հաճախ այլ ժամանակները իրար տեղ են գործածվում. հայերեն, ֆրանսերեն, վերմաներեն ներկան կարող է գործածվել ապառնի իմաստով, ինչպես՝ ֆրանս. j'y vais, գերմ. ich komme *(փխ.* ich werde kommen), *որ գրքերի սովորական և օտարների գործածած ձևն է* (Vendryès, Le langage, 119), *արևմտ. հյ. կերթամ և այլն։ Ռուսերենի, կելտական լեզուների և արևմտյան հայերենի մեջ գործածական հին ներկայի ձևը հիմա ապառնի է. այսպես՝ գրբ. երթամ ուտիմ «գնում եմ և ուտում եմ», աշխ. երթամ ուտիմ «այսուհետև կերթամ կուտիմ»։*

Ընդհակառակը ապառնին հաճախ գործածվում է ներկայի փոխարեն, ինչպես ֆրանս. il sera à Paris à l'heure qu'il est, *հյ. «հիմի Փարիզում կլինի (իմա է)։ Ներկան կարող է ցույց տալ և՛ անցյալը և այս՝ պատմելու սովորական ձևն է բազմաթիվ լեզուների մեջ։ Օրինակ՝ Լինում է չի լինում, մի թագավոր է լինում։*

Հունարենի մեջ կա մի տեսակ կատարյալ (որ կոչվում է aoriste gnomique), *որ ժամանակից անկախ մի ձև է. նույնը կա նաև հայերենի մեջ. օրինակ՝ «Ուտո ասողի տունը կրակ ընկավ, ոչ ոք չհավատաց». իրապես սա ներկա է, իսկ ֆրանսերենը նույն իմաստը պիտի տար ապառնի ձևով։*

Այսպիսով, ներկան կարող է լինել իսկական ներկա (տես, կառքը անցնում է), կամ մշտական մի գործողություն է ցույց տալիս («եղբայրս ամեն օր այստեղով անցնում է») և կամ ժամանակից անկախ է (կառքը այս փողոցով անցնում է)։

Այս բոլորը ցույց են տալիս, թե ժամանակի գաղափարը խախուտ է, և նրանք կարող են հաճախ իրար տեղ գործածվել։

Բայի ժամանակները իտալերենում հետևյալներն են.

Սահմ. ներկա	io amo	*սիրում եմ*
անց. անկ.	io omáva	*սիրում էի*
1. անց. անորոշ կար.	io amai	*սիրեցի*
2. » որոշյալ »	io ho amato	*սիրել եմ*
3. » հառաջագուն կար.	io ebbi amato	*սիրած (եղա) ունեցա։*

Այս երեքը կատարյալ են. բայց № 1 ցույց է տալիս շատ հին ժամանակ կատարված մի բան, առանց ժամանակը որոշելու. օր.

gli antichi Romani ebbero gran virtù et gran vizi
հին (նախնի) Հռովմայեցիք ունեցան մեծ առաք. և մեծ մոլութ.

№ 2 շատ կամ քիչ (բայց որոշ) ժամանակ առաջ եղած մի բան, ինչ.
Hai avuto tempo di farlo oggi *կամ.* questa settimande *կամ* questo mese *կամ* questo anno *ժամանակ ունեցար անելու այսօր կամ այս շաբթու կամ այս ամիս կամ այս տարի:*

№ 3 մի ուրիշ կատարյալից առաջ եղած կատարյալ.

Appena ebbi avuto la tua lettera, che tuo fratello arrivo
քու նամակդ ստել էի, երբ եղբայրդ հասավ:

գերակատար	io aveva amato	*սիրել էի*
ապ.	ro amero	*պիտի սիրեմ*
հրամ.	ama tu	*սիրիր*
ստոր. ներկ.	io ami	*որ սիրեմ*
1 » անց. անկ.*	io amassi	*եթե սիրեի*
2. » » »	io amerei	*կսիրեի*
անց. կտր.	io abbia amato	*որ սիրած ըլլամ*
1. գերկ.*	io avessi »	*թե սիրած ըլլայի*
2 »	io avrei »	*սիրած կըլլայի*
ապ.	io avrò »	*ես կսիրեմ*

Հովկասյան լեզուներից ավարերենը ներկայացնում է հետևյալ բայական եզրերը.—

Ներկայի տեսակներից՝

1. *Ընդհանուր ներկա*
2. *Անորոշ ներկա*
3. Inchoatif » *(անելու կեսի վրա է).*
4. *Հարկադրական* » *(հարկ է լինում անելու)*
5. *Մտադրական* » *(մտադրություն ունի անելու).*
6. » *կրկն.* »

Կատարյալի տեսակներից՝

7. *Ընդհանուր կատարյալ.*
8. » » *լրացրած.*

---

* *Սրանցից առաջինը ցույց է տալիս կարելի մի բան, երկբորդը այնպիսի մի թեական, որ նրանից է կախված. օր. եթե նրանք տեսած լինեին, դադափար կունենայինք:*

9. Inchoatif կատարյալ
10. Հարկադրական »
11. Մտադրական »
12. Պատմական »
13. » » Ենթադրական (ուրիշից լսած).
14. » » (կրկնական). Շատ անգամ նա եղավ մեզ մոտ.
15 » » inchoatif (անելու կետի վրա եղավ).
16. » » » Ենթադրական (անելու կետի վրա եղած է եղեր).
17. Պատմական կատարյալ հարկադրական (պետք էր որ հորդ ասածը անեիր).
18. Նույն ձևի ենթադրականը (պետք էր որ հորդ ասածը անեիր եղեր).
19. Պատմական կատարյալ մտադրական.
20. Նույնի ենթադրականը.
21. Պատմական կատարյալ կրկնողականի ենթադրականը։

Այսպես նաև նույն ձևերի ստորադասական, ըղձական և հրամայական եղանակները։

Ամերիկյան կրի լեզուն ունի ստորադասականի համար երեք ձև.

ա) Ենթադրական (suppositif) (եթե գա, եթե տա, միշտ ապառնի).

բ) Դրական (positif). Նշ. սովորաբար եղած բան.

գ) Պատահական (eventuel), երբ որ, ամեն անգամ որ...

(Lacombe, էջ 58)։

Վերը տեսանք, որ բայն ունի զանազան ժամանակներ։ Չկա եղանակ առանց ժամանակի և չկա ժամանակ առանց եղանակի։ Մի եղանակ մի լեզվում կարող է ունենալ քիչ ժամանակ, մի ուրիշ լեզվում ավելի շատ. օրինակ՝ խնգուշերենում թեական եղանակն ունի ներկա, անցյալ, ապառնի և գերակատար. օրինակ՝ եթե առնում եմ, եթե առնեի, եթե առնեմ, եթե առած լինեմ (Dumézil, BSL, 34, 108)։ Մինչդեռ ֆրանսերենի թեական եղանակը ունի երեք ժամանակ՝ ներկա, անկատար և կատարյալ։ Մի ժամանակը կարող է ունենալ և ունենում է մի քանի բաժանմունքներ. բացի սրանից բայն ունի երևույթի գաղափարը, որ որոշ լեզուների մեջ բռնում է ժամանակի տեղը։

Այս բոլոր ձևերից յուրաքանչյուրը կազմում է բայական մի ձև, որոնց գումարն է խոնարհումը, որ և արտահայտվում է եղանակներին ու ժամանակներին, երևույթներին, թվին ու դեմքերին (նաև դեմքի սեռերին) հատուկ մասնիկներով ու վերջավորություններով։ Ուրեմն և ինչպես եղանակի, նույնպես և ժամանակի մասին եղած մանրամասնությունները տեսնելու համար պիտի դիմենք բայերի ձևերի հատվածին։

7. ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ծիտանք, որ գոյականը չունի ժամանակի գաղափար. երբ ասում ենք հաց, քար, հող, նույնիսկ՝ օր, ամիս, տարի, այս բոլորը ըմբռնվում են ժամանակից անկախ։ Այսպես են մինչև անգամ այն գոյականները, որոնք ցույց են տալիս որևէ գործողություն։ Օրինակ՝ երբ ասում ենք «երկրի շարժումը», կարող ենք հասկանալ այժմ, անցյալում և կամ ապագայում։ Միատեսակ այսպես է նաև աներևույթը կամ դերբայը։ Առաջին անգամ բայն է, որ երևան է գալիս ժամանակի պահանջով և ունենում է ժամանակի բոլոր աստիճանները, որոնցից զուրկ է գոյականը։

Երբ գոյականը, ածականը կամ մակբայը կապված են լինում ժամանակի գաղափարի հետ, այնպես որ կարիք է լինում որոշել նրանց ժամանակը, դիմում ենք երկու միջոցի.

1. Ստեղծում ենք յուրաքանչյուր դիրքի համար առանձին բառ, ինչպես՝

երեկ — այսօր — վաղը
անցյալը — ներկան — ապագան
առաջ — այժմ — հետո
վաղեմի — արդի — գալիք
հերու, այս տարի և այլն։

2. Դնում ենք նրա վրա զանազան ածականներ, մակբայներ կամ դերբայներ, որոնք կարող են տալ անցյալի, ներկայի և ապագայի գաղափարը. օրինակ՝ «նա մի մարդասպան էր. նրա սպանությունները բազմաթիվ էին. և նրա անելիք սպանությունների առաջքն առնելու համար՝ ձերբակալեցին և բանտարկեցինք։

«Ձեր տված պատասխանը կարդացի. գրում եմ այժմ իմ պատասխանը և հետաքրքրությամբ նպատում եմ ձեր տալիք երկրորդ պատասխանին։

«Այսպես է եղել նրա անցյալ դրութիւնը, այսպես է արդեն, և այսպես էլ կլինի ապագան» (= այսպես է եղել նրա դրութիւնը անցյալում, այսպես է այժմ, այսպես կլինի ապագայում)։

«Էքս-սուլթանը, էքս-վարդապետ X, արդի սուլթանը»։
«Նախորդ պատրիարքը, նախկին փաշաները»։
«Հանդուցեալ պատրիարքը, նորընտիր կուսակալը»։
«Աւազակ քաղաքացիները, իմ ապագա ամուսինը»։

Կա նաև ածականի մի ձև, որ հատկացված է ապագային. ինչպես՝ ճարսնացու «նա որ հարս պիտի լինի», փեսացու «նա որ փեսա պիտի լինի», շապկացու «այն կտորը, որից շապիկ պիտի կարեն» և այլն։ Այսպես էր նաև տիրացու «որ հետո տէրտէր պիտի լիներ», բայց հետո այս իմաստը կորցրեց։

Դերբայները էլ հաճախ ժամանակի կողմից որոշ չեն. համմտ. հետևյալ օրինակները.

«Տեսա մի մարդ, որ քարի վրա նստած էր» (անցյալ)։
«Տեսնում եմ այդ մարդը, որ քարի վրա նստած է» (ներկա)։
«Կտեսնես մի մարդ, (որ) քարի վրա նստած պիտի լինի» (ապառնի)։
«Ուզում էի տեսնել, ուզում եմ տեսնել, կուզեմ տեսնել»։
«Գրող» (ներկա, անցյալ և ապագա ժամանակներում)։

Այսպիսի դէպքերի համար ունենք բարբառներում երեք տեսակ անեղծ դերբայ.

տեսնել (ներկա)
տեսած ըլլալ (անցյալ)
տեսնելու ըլլալ (ապառնի)։

Այս ձևով են նաև ֆրանս. écrire, avoir écrit. գերմ. schreiben, geschrieben haben, լտ. scribere, scripsisse.

Թե բարբառներում և թե գրականում ընդունված ձև է—ւիք, ինչպես՝ տալիք, առնելիք, խոսելիք, վախեցալիք, բերելիք, տանելիք և այլն։ Այս բոլորը ապառնի նշանակութիւն ունեն։

Դան լեզուներ, որ գոյականի և ածականի ժամանակը ավելի լավ են որոշում և դրա համար գործ են ածում առանձին մասնիկներ։ Այսպես՝

1. Ամերիկյան հնդկա լեզվում գոյականը ստանում է -neen մասնիկը՝ ցույց տալու համար անցյալը և -te մասնիկը՝ ապառնի համար. օրինակ՝

xôût'neen «իր կինը» (անցյալում, այժմ մեռած)
mitl°ôwete «իրենց դեղը» (որ պիտի ստանան)։

(Boas; Handbook I, 110)։

2. Ամերիկյան ուրիշ լեզուներում ածականը կարող է ստանալ զանազան մասնիկներ՝ որոշելու համար ներկան, անցյալը և ապառնին։ Օրինակ՝ Ալյասկայի էսկիմոսների լեզվով՝

ningla *ցուրտ (այժմ)*
ninglithluk *ցուրտ (անցյալում)*
ninglikak *ցուրտ (ապագայում)*։

(Jesperson, The phil. gram. 283).

3. Ամերիկյան նավահո լեզվում, որովհետև ածականը հաճախ բայից է կազմվում, ուստի բայի նման ժամանակ ունի։ Չի կարելի ասել պարզապես «ցուրտ», այլ կապելով ժամանակի զանազան բոպիների հետ, պիտի ասենք՝

xodineskaz *ցուրտ, այն որ սկսել է և պիտի ավելի սաստկանա և սառչի (ապառնի)։*

xonikaz *ցուրտ, որ արդեն սառչելիս է (ներկա)։*
xoneskaz *ցուրտ, որ արդեն ցրտել է (անցյալ)։*
deskaz *ցուրտ, որ այդ վիճակումն էլ մնում է (շարունակական ներկա)։*

(Haile, 50)։

Կովկասյան լակ լեզվում կա մի տեսակ ածական, որ ցույց է տալիս անցյալը. օրինակ՝

duk'ussa *անցյալ տարվա (որ անցյալ տարի կար, այժմ չկա)։*
duk'ubassa *անցյալ տարվա (որ անցյալ տարվանից կա և այժմ էլ մոտս է)։*

Այս ձևը մխալն ժամանակ ցույց տվող բառերի համար է և կազմվում է -ba-, -va-, -ra- միջամասնիկներով։

(Усларъ, Лак. яз. 52)։

8. ԲԱՅԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԸ

(Aspect = *գերմ.* { Aktionsart
(գործել[ա]կերպ)

Երևույթի (ասպեկտ) ասելով հասկացվում է գործողության տեվողությունը կամ կատարման կերպը. հայերենի կամ ֆրանսերենի

մեջ ժամանակ ասելով հասկանում ենք գործողության տոպեն (երբ է գործողությունը). բայց այդ ժամանակները չեն ցույց տալիս բնավ, թե այդ գործողությունը ինչքան տևողություն ունի և ինչ կերպով է եղել։ Հնդեվրոպական նախալեզուն. ավելի կարևոր էր համարում ցանազանել այս կեաերը, քան թե ժամանակը։ Հնդեվրոպականն բալը ցույց էր տալիս, թե գործողությունը տևական էր, թե որոշ վայրկյանի համար, գործողությունը սկսվում էր, թե վերջանում, մեկ անգամ էր տեղի ունենում, թե կրկնվում էր քանիցս անգամ, վերջացած ու իր արդյունքին հասած էր։ Ահա այս նպատակներով առաջ էին եկել հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ բալերի զանազան երևույթները։

Բրուգմանը (Abrégé, էջ 521—523) հնդեվրոպականի համար հետևյալ հինգ երևույթներն է դնում.

1. Վայրկենական (momentané, նաև instantané, ponctuel, perfectif, aoristique). ցույց է տալիս, թե գործողությունը կատարվել է հենց սկսած րոպեին և կամ կատարվել է մի շարժումով։ Շատ բալեր՝ հենց իրենց նշանակության մեջ ինքնին վայրկենական են, ինչպես՝ գտնել», ուրիշներ ուրիշ բառերի օգնությամբ, կամ հատկապես նախադասությունների միջոցով են առանում վայրկենական երևույթի նշանակություն։ Բալական ժամանակների մեջ aoriste-ն էր, որ ուներ վայրկենական նշանակություն։

2. Տևական (duratif, cursif, imparfait). ցույց է տալիս գործողությունը իր ընթացքի մեջ, առանց նշելու նրա սկիզբը կամ վախճանը։ Օրինակ՝ ապրել, փնտրել կամ որոնել (հակադրության համար գտնել» բալի, որ վայրկենական է)։ Շատ բալեր բնավոես տևական են ըստ իրենց նշանակության, ուրիշներ կարող են ներկայի բնույթ։

3. Կատարելական (perfectif). ցույց է տալիս մի վիճակ, որ նախորդ մի գործողության արդյունքն է. օրինակ՝ հնխ. woide> սանս. véda «գիտեմ» (ասլինքն որոնել է և այժմ գիտե), հն. լե-լուխե «սկսել է բառաչել և այժմ բառաչում է»։

4. Կրկնական (iteratif). ցույց է տալիս, որ գործողությունը կրկնվում է մի քանի անգամ։ Այս կարգին են պատկանում այն բալերը, որոնք կազմված են արմատի կրկնությամբ։ Կրկնականը երբեմն էլ սաստկականի նշանակություն ունի։

5. Վերջավորական (terminatif). ցույց է տալիս գործողությունը իր կատարման ընթացքում, բայց այնպես, որ վերջավորությունն էլ ի հայտ գա։ Օրինակ՝ նա բարձրացավ սարի գագա-

րը: Այս ձևը տևական և կատարելական է միանգամայն (duratif-perfectif):

Սրանցից դուրս կան նաև ուրիշ երևույթներ, ինչպես ընկատարական (imperfectif), սկսնական (inchoatif) և այլն, որոնց մասին կխոսենք քիչ հետո:

Այս բոլոր երևույթներն էլ բոլոր բայական ընտրեն հատուկ չէին, այլ ոմանք այս և ոմանք էլ այն բնույթն ունեին: Սառնա, բայական ընտրի մասին խոսելիս, ըստ կարևորին նշանակել ենք նրանց երևույթները:

Երևույթները կազմում են հնդեվրոպական նախալեզվի ամենադժվար և բարդ կողմը: Այդ երևույթները ժառանգաբար անցել են սանսկրիտին, հին հունարենին և ալաթ էլ կենդանի են դեռ սլավոնական լեզուների մեջ: Մենք էլ անցնում ենք քննելու այս լեզուները, որպեսզի դրանով գործնական օրինակ տանք բայական երևույթի բացատրության:

Հնդեվրոպականում երևույթը երկու է՝ կատարելական (perfectif) և անկատարական (imperfectif).. կատարելականը ցույց է տալիս վերջացած մի գործողություն և ունի երկու ստորաբաժանում. 1. Վայրկենական (momentané), որ ցույց է տալիս բոպեպահս տևող ու վերջացող մի գործ. ինչպես՝ սանդուղքից ցած ընկա. սլովակ. padol-som *(սանդուղքից ցած) ընկա.* կամ նաև նետել, կարել, արձակել. 2) վերջավորական (finitif), որ ցույց է տալիս իր կատարած գործողության վերջանալը. օրինակ՝ հեխ. přečísti *գծալրից ծայր կարդալ:*— Անկատարականը ցույց է տալիս գործողության շարունակությունը, ինչպես՝ սլովակ. chodím do kancelárie *«գնում. ենք պաշտոնատուն (ամեն առավոտ)». ունի չորս ստորաբաժանում. 1) սկսնական* (inchoatif), *որ ցույց է տալիս գործողության սկսելը. ինչպես՝ տվայրանալ, ծերանալ. 2) տևական* (duratif). *ցույց է տալիս անվերջ շարունակությունն. ինչպես՝ ապրել, տեսնել, լսել. 3) կրկնական* (itératif). *ցույց է տալիս մի գործի կանոնավոր կրկնությունը. ինչպես՝ սլովակ.* nosím v zime čížerne šaty *«ձմեռները սև շոր եմ հագնում». հասալ, հասկանալ. 4) հաճախական* (fréquentatif). *ցույց է տալիս գործողության անկանոն կրկնությունը. ինչպես՝ հեխ.* čítávati *«երբեմն-երբեմն կարդալ»,* misívati *«մերթ ընդ մերթ մտածել»: Բայը կարող է պատկանել մի ասպեկտի և անցնել մի ուրիշ ասպեկտի, օրինակ՝ հեխ՝* čítati *«կարդալ»,* čítávati *«երբեմն-երբեմն կարդալ»: Մեկ ասպեկտից մի*

ուրիշ ասպեկտի անցնելը կոչվում է իտերացիա և դրա միջոցներն են կամ դանազան նախամասնիկներ և կամ վերջավորութիւններին փոփոխութիւն. օրինակ չեխ. fouk-nou-ti «մեկ անգամ փչել», fouk-a-ti «հաճախ փչել»։ Բայց այս բոլորը սովորելու համար ոչ մի կանոն չկա և պետք է գործնական միջոցով վարժվել (Hantich, Gram. tchèque, 86—88, 92 և Macht II, 39—41)։

Այս միևնույն պատկերը ներկայացնում են լեհերենը (Jocl. 316) և ռուսերենը։ Ռուսերենում էլ ունենք կատարելական (совершенный), անկատարական (несовершенный), վայրկենական (momentané, однократный), տևողական (duratif), հաճախական (itératif, многократный) և սկսողական (гл. начинательного вида) երևույթներ։ *Օրինակ՝* я пишу *գրում եմ» (այժմ էլ շարունակվում է և չի վերջացել)*. я написал *«գրեցի» (վերջացրի)*, я напишу *«կգրեմ» (մեկ անգամ և կվերջացնեմ)*, я писал *«գրում էի» (չէ վերջացած)*, я буду писать *«պիտի գրեմ» (շատ անգամ և չէ վերջացած)*, я говаривал *«ասում էի» (անցյալում կրկնված և չվերջացած)*, я сказал *«ասացի» (միայն մի անգամ)*, я хаживал *«հաճախում էի» (շատ անգամ կրկնում էր և այժմ չկա)*, я приду *«կգամ» (մեկ անգամ և կվերջանա)*, я крикнул *«գոչեցի» (մի անգամ և վերջացավ)*, я запел *«սկսեցի երգել» (սկսել է միայն)*։ Սրանցից դուրս կա նաև արտորակտ (отвлеченный) երևույթը, որ ցույց է տալիս գործողութիւնը առանց ժամանակի որոշման. օրինակ՝ птица летает *«թռչունը թռչում է» (ալինքն թռչելու հատկութիւն ունի)*, рыба плавает *«ձուկը լողում է». իսկ եթե ասվի* птица летит *միայն այժմ է թռչում*, կամ рыба плывет *միայն այժմ է լողում*։

Ըստ նշանակութեան, բայը կարող է ունենալ այս կամ այն երևույթը և նրա հետ միասին այս կամ այն ժամանակը կամ ժամանակները։ Այս տեսակետով բայերը լինում են. ա) լրիվ, որոնք ունեն ներկա, անկատար անցյալ, հաճախական և վայրկենական անցյալ, անկատարական ապառնի (буду) և վայրկենական ապառնի (-ну), բ) կրկնակ, որոնք ունեն կատարելական և հաճախական ձևեր, այն է երկու տեսակ ներկա, երեք տեսակ անցյալ և երկու ապառնի։ Բայց այս բոլոր ձևերը կազմելու համար ոչ միօրինակութիւն կա, և ոչ էլ առանձին կանոններ։ Կան բայեր, որ այդ ձևերը կազմում են վերջավորութեան փոփոխութեամբ, ուրիշներ՝ դանազան նախամասնիկներով և այլն։ Ամեն բայ բնականաբար պարտավոր չէ ունենալ. բոլոր երևույթները և ժամանակները. և

Չկա բայ, որ բոլոր կարելի ձևերը միանգամայն ունենա։ Տալիս ենք օրինակ՝ «խփել, զարնել» բայը, որ ձևերի կողմից ամենահարուստներից մեկն է։

անկատարական	стучать
կատարելական	постучать
վայրկենական	стукнуть
հաճախական	постукивать

Ներկա — стучу́

անցյալ	*անկատարական*	стучал	*խփում էի*
	կատարելական	постучал	*խփել եմ*
	վայրկենական	стукнул	*խփեցի*
	հաճախական	постукивал	*հաճախ խփում էի*

ապառնի	*անկատարական*	я буду стучать
	կատարելական	постучу
	վայրկենական	стукну

Այսպես նաև հրամայականի ձևերը, որ չենք դնում։

Ասացինք, որ այս ձևերը կազմելու համար ընդհանուր կանոններ չկան. օրինակ՝ անկատարական և կատարելական անորոշները նույն վերջավորությունն ունեն (-ать), ոմանք միայն տարբերվում են, նույնիսկ դնում են բոլորովին այլ բառ. օրինակ՝ одевать *և* одеть *«հագնել», брать և* взять *«առնել». ուրիշներն ստանում են ինչ որ նախդիր, ինչպես՝* любить *«սիրել» և* полюбить *կամ* возлюбить*։ Հաճախականի ձևն է* ивать*, որով սակայն շատ քիչ բայեր կան* (Fuchs, Gramm. russe, 127, 154)*։*

Կատարելական եղևուլեի ապառնին ներկայի հետ նույն վերջավորությունն ունի, միայն ստանում է սովորաբար մի նախամասնիկ. ինչպես՝ я хвалю *«գովում եմ», я* похвалю *«պիտի գովեմ»։ Բայց այս ժամանակը կազմելու կանոնները այնքան դանդաղ և այնքան դժվար են, որ միայն գործածությամբ կարելի է սովորել»* (Fuchs, Gramm. russe, 161)*։*

Ռուսերենի նման ուկրաիներենն էլ որոշում է բայի մեջ այն, թե գործողությունը վերջացած է, թե վերջացած չէ ու դեռ շարունակվում է։ Այս նպատակով ամեն մի բայ ունի երկու ձև. անկատարական և կատարելական։ Օրինակ՝

купува́ти	անկ.	купи́ти	կար. «գնել»
верта́ти	»	верну́ти	» «վերադառնալ»
малюва́ти	»	намалюва́ти	«նկարել».

Ահա մի օրինակ այս երկու ձևերի կիրառության համար.

Сей о́браз намалюва́в Василь, як малював нашу
«Այս նկարը նկարեց Վասիլը, երբ նկարում էր մեր
церкву:
եկեղեցին»:

Անկատարականն էլ ունի երկու տեսակ՝ տևական և կրկնական: Այս երեք ձևերի համար ահա օրինակներ.

ве́зти (dur.), вози́ти (iter.), звезти (perf.).

Де тепе́р Іва́н	*Ո՞ւր է այժմ Իվանը:*
Везе́ сі́но	*Տանում է խոտ (դեռ չէ վերջացած, շարունակում է տանել):*
Що ро́бить ни́нї Іва́н?	*«Ի՞նչ է աշխատում այսօր Իվանը»:*
Во́зить сі́но	*«Խոտ է տանում» (մի քանի անգամ պիտի երթա գա):*
Як звезе́ сі́но, пі́де ора́ти	*«Երբ տանի (պրծնի) խոտը, արտը վարելու կերթա»:*

Այս է բայերի ընդհանուր սկզբունքը. բայց շատ բայեր կորել են. կան, որ կազմվում են նախամասնիկներով, կան, որ շեշտի փոփոխությամբ, կան էլ, որ բոլորովին այլ բառերով հասնում են նույն նպատակին: Այս բոլորի համար կանոն չկա. ամեն ինչ վարժությամբ են սովորում:

(Smal. Stockyj, 56—57):

Սերբերենում աորիստը ոչ միայն գործածվում է իբրև կատարելական, այլև անկատարական. օրինակ՝

devèdoh ga ûčenīcima tvòjīm u ne mògoše ga iscéliti.
«բերի աշակերտացդ քոց և չ կըցան բժշկել»:

devèdoh aoriste-ը perfectif է. *«բերի» (վերջացած)*, իսկ mògoše aoriste-ը imperfectif է, *«չկարողացան և դեռ շարունակում են չկարողանալ»:*

(Meillet, Gr. serbe, 177):

Կենդանի պատմվածքների մեջ կարող է գործածվել իբր ապառնի, որ ենթադրվում է, թե բոլորովին ստույգ է. օրինակ՝

běž'mo, bráćo, máče nas tûrci ûbiše.

«Փախչենք, եղբարք, եթե ոչ մեզ թուրքք սպանեցին = (= կսպանեն)։ (Անդ, էջ 178)։

Արդի լեզվի մեջ աորիստը չնչվում է, տեղը գալիս է հարատևառը (արել եմ, ասել եմ)։ (Անդ, էջ 178)։

Սլավականից ավելի բարդ է հունարենը։ Հին հունարենում կա երիք երևույթ, որոնք անհարմար պնուններով կոչվում են ներկա, աորիստ և հարակատար (parfait)։

Ներկան տևական (duratif) երևույթն է, որ մոտավորապես համապատասխանում է սլավական անկատարական (imperfectif) երևույթին և որից առաջանում է երկու ձև. բուն ներկա (ինչ. thnêskei մեռնելիս է) և մի prétérit, որ կոչվում է անկատար (ինչպես՝ ethnêske մեռնելիս էր)։

Աորիստը վայրկենական երևույթն է, որ մասամբ համապատասխանում է սլավական կատարելական երևույթին (օրինակ՝ ethane «մեռավ»), չունի ներկա, որովհետև ներկայացնում է մի դեպք, որ որոշ ժամանակ տևողի է ունեցել։

Հարակատարը վերջացած երևույթն է, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը կատարված վերջացած է և արդյունքը առացված. մասամբ համապատասխանում է սլավական կատարելական երևույթին (օրինակ՝ tethnêke, մեռավ, ոչ թե սլսինչ կամ սլնինչ բոպեին, այլ «այժմ մեռած վիճակի մեջ է»)։ Այս ձևը սովորաբար գործածվում է իբր ներկա, ցույց տալու համար, թե գործողությունը կատարված է ենթակալի խոսած ժամանակ (մեռավ). բայց կա նաև մի կատարյալ (prétérit), որ կոչվում է գերակատար, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը անցյալում է արդեն կատարվել վերջացել (ինչպես՝ etethnêkei «մեռած էր»)։

Ժամանակի ընթացքում հնդեվրոպական լեզուների մեջ երեվույթը կորցնում է իր կարևորությունը և նրա տեղ ժամանակի կարևորությունն է բարձրանում։

Այս մասին շատ լավ օրինակ տալիս է մեզ լատիներենը։ Մինչդեռ հունարենը հնդեվրոպական նախալեզվից պահում է երեք երևույթ ճշտությամբ (տևական, վայրկենական և հարակատար), լատինը պահում է երկու երևույթ, մին տևական (որ կոչվում է infectum) *և մյուսը* perfectif, *որ կոչվում է* perfectum. *բայց ամեն մեկին տալով երեք ժամանակ՝ սահմանականի մեջ, այն է ներկա, կատարյալ և ապառնի։ Այսպիսով կազմվում է հետևյալ համաչափ պատկերը.*

	Infectum (շարունակական)		perfectum
ներկ.	dicit «ասելիս է»	dixit	«ասել է» (պրծել)
կար.	dicebat «ասելիս էր»	dixerat	«ասել էր» (պրծել)
ապ.	dicet «ասելիս կլինի»	dixerit	«պիտի ասի» (պրծնի):

Perfectum-ի ներկան (dixit) ցույց է տալիս, որ խոսած մարդն արդեն գործողությունը վերջացել է. դա միևնույն ժամանակ հարմար է պատմելու անցյալ մի դեպք, այսպես dixi «ասել եմ, ասացի» (անցյալում՝ որևիցե ժամանակ) և հատկապես ցույց տալու, թե արդեն գործողությունը վերջացել է. այսպես dixi «ասացի (և այլևս ասելու չեմ)». այսպիսի մի քանի բայեր գործածվում են իբրև ներկա. ինչպես՝ memini «հիշում եմ»: Perfectum-ի ապառնին տարբերվում է infectum-ի ապառնիից նրանով, որ dixerit ավելի ուժեղ ապառնի է քան dicet:

Ավելի հետո նորլատինն լեզուների մեջ այս դրությունը քայքայվում է. ինչ որ երևույթ է ցույց տալիս, ջնջվում է, և մնում է, ինչ որ ժամանակ է ցույց տալիս:

Այսպիսով ունենում ենք երեք շրջան. 1) հնդեվրոպական նախալեզվի շրջանը, երբ բայն ունի երեք արմատական ձև, որոնք արտահայտում են երևույթ (ներկա, aoriste և perfect) և որոնց մեջ ժամանակը երկրորդական տեղ ունի (ներկան և անցյալը անորոշ կերպով են երևում, իսկ ապառնին չկա), 2) լատինական շրջան, ուր տևական և վերջացած գործողությունների հակադրությունը պահպանվում է և որոնց վրա ավելի որոշ կերպով ավելացել է ժամանակի գաղափարը (ներկա, անցյալ, ապառնի), 3) նորլատին շրջան, երբ երևույթը այլևս վերացել է և ժամանակը իր բոլոր նրբերանգներով երևան է գալիս:

Հայերենում ներկայի և անկատարի մեջ չկա գործողության վերջացման գաղափարը և պատկերացվում. է նա իր ամբողջ ընթացքի մեջ. aoriste-ը որոշ և վերջացրած մի գործողություն է ցույց տալիս. օրինակ՝ Յո. Թ. 7 «Գոգաւ, լուացաւ, եկն և տեսանէր». առաջին երեքը վերջացած գործողություններ են, ուստի և դրված են aoriste, իսկ վերջինը, որ տևական է, դրված է անկատար:

Պատմողական լեզուն հայերենում լինում է անկատար կամ aoriste.

Ստորադասականի մեջ էլ կա վերջացած և չվերջացող գործողություն. օրինակ՝ Եղն. էջ 98՝ «Յորժամ քաղաքք և գեղք աւերեսցին (aor.) և անդ դէք բնակիցեն» (ներկ.):

Ավերումը միայն մի անգամ եղավ վերջացավ, իսկ դեերի ընակությունը անորոշ ժամանակով է։

Բայց աշխարհաբար կատարյալն էլ կարող է չվերջացած համարվել. օրինակ՝ «Ես այդ տղային հալածեցի, սիրեցիս (չի ուզում ասել, թե էլ չի սիրում)։

Ինչ միջոցի են դիմում նոր լեզուները (որոնք չնչել են հին երևույթը և նրա տեղ ժամանակն են պարզացրել), եթե կարիք ունենան բայի գործողության տևականությունը երևան հանելու համար։

Ինչպես ուրիշ պարագաներում, նույնպես և այստեղ նոր լեզուները դիմում են օժանդակ միջոցների։ Օրինակ՝ ֆրանսերենն առանց ժամանակների կարգը խախտելու, ավելացնում է en train de *«ընթացքում» բառը, ինչպես՝*

je chante *«երգում եմ» ընդհանրապես.*

je suis en train de chanter *«երգելու գործողության ընթացքի մեջ եմ»։*

je chantais *«երգում էի» (ընդհանրապես)։*

j'étais en train de chanter *«երգելու գործողության ընթացքի մեջ էի»։*

Անգլերենը դիմում է դերբայական ձևի.

I sing *«երգում եմ» (ընդհանրապես)։*

I am singing *«ես երգում եմ այժմ և դեռ շարունակում եմ. երգելս»։*

I sang *«երգում էի» (ընդհանրապես)։*

I was sanging *«ես երգում էի այն ժամանակ և դեռ շարունակում էի երգելս»։*

He is polite *«նա քաղաքավար է» (կազմված է էական բայով և ցույց է տալիս, թե ենթական միշտ նույն վիճակումն է).*

He is being polite *«քաղաքավար է» (կազմված է* be *օժանդակով և ցույց է տալիս, որ այժմ միայն այդպես է դարձել և դեռ շարունակում է մնալ այդպես)։*

Իսպաներենում երկու օժանդակ բայ կա՝ ser *և* estar, *որոնք երկուսն էլ նշանակում են «լինել», բայց առաջինը ցույց է տալիս ընդհանրապես կամ միշտ, իսկ երկրորդը այժմ միայն կամ ժամանակավորապես. ինչպես՝*

mi hermano es muy activo *«եղբայրս շատ ժիր է» (միշտ)։*
mi hermano está enfermo *«եղբայրս հիվանդ է» (այժմ միայն)։*

Երկու երևույթները միասին դանվում են հետևյալ հատվածում.

tu hija soy sin honra estoy.
«քո աղջիկն եմ (միշտ), բայց անպատված եմ» (այժմ)։

Բացի սրանից իսպաներենը պիտում է դերբայական միջոցի. ինչպես՝ hablo *«խոսում եմ»* — estoy hablando, *անկ.* vendia *«ծախում էի»* — estaba vendiendo, *ապ.* comeré *«պիտի ուտեմ»* — estaré comiendo *(առաջիններդ ընդհանրապես, երկրորդները այժմ միայն գործելու. ընթացքում)։*

Ռուսերենում անգամ, ուր երևույթը այնպես զարգացած և կենդանի է, կարելի է ի հարկին կազմել այսպիսի ձևեր. օրինակ՝

он был купец *«վաճառական էր» (միշտ).*
он был купцом *«վաճառական է եղել» (մի ժամանակ էր և այժմ չէ)։*

(Jesperson, The phil. gramm. 280)։

Ուզբեկերենում գործողությունը մշտապես կամ շարունակ կատարված լինելը ցույց տալու համար գործ են ածվում yatmak *«պառկել»,* turmak *«կանգնել»,* oturmak *«նստել» և* yŭrmmak *«շարժվել-գնալ» օժանդակ բայերը. ինչպես՝*

baiək suda suzub yŭrubdur
«ձուկը ջրում լողում (մշտապես) է»։
taxtanə randalab turub dur.
«տախտակը քերում (մշտապես) է»։
daraxmka čika yatəb dur
«ծառը բարձրանում (մշտապես) է»։

(Налибкинъ, Руководство сарт. яз, 117—118)։

Արդի հայերենում երևույթի երկու տեսակները ցույց են տալիս ուցեմ և ուցեցուս եմ, կարող եմ և կարողացուս եմ, եմ և լիցուս եմ. առաջիններդ միայն ներկա րոպեի համար, երկրորդները մշտապես. օրինակ՝

Մսավաճառն է խոսում.— Այս րոպեիս միս չունեմ, բայց ուրիշ օրեր միշտ ունենում եմ։

Ձեր գրածը կարող եմ կարդալ (այժմ)։

Ձեր դրածնները կարողանում եմ կարդալ (միշտ)։
Ձեր առավոտ ալատեղ եմ (միայն այն օրը)։
Առավոտները ալատեղ եմ լինում (ամեն օր)։

Ըստ այմ սխալ է, երբ ասենք.

Նա այսօր չէր կարող սկսած գործին ընթացք տալ (Սիրաս, Ջգրված օրենք, 303)։

Պետք է լինի «չէր կարողանում», քանի որ գործը դեռ վերջացած չէ։

Վերի ձևերից վերջինը եմ և լինում եմ, ինչպես նաև սրանց անկատարը՝ էի և լինում էի, իրրև օժանդակ կարող են գործածվել ամեն տեսակ ածականի հետ և կազմել վայրկենական և տևողական երևույթներ. օրինակ՝

Հիվանդ եմ (միայն այժմ)։

Ամեն օր հիվանդ եմ լինում (կամ հիվանդանում եմ) (մըշտապես)։

Արևելահայ դրական լեզուն զանազանում է նաև քայերի մեջ -ում եմ և -ելիս եմ, -ում էի և -ելիս էի, որոնցից առաջինը վայրկենական է, իսկ երկրորդը շարունակական։ Օրինակ՝

ուտում եմ — ուտելիս եմ
խոսում եմ — խոսելիս եմ
ուտում էի — ուտելիս էի
խոսում էի — խոսելիս էի։

Շարունակական երևույթի բազմաթիվ ձևեր հնարված են Փոքր Ասիայի հայերեն բարբառներում, որոնց գլխավոր տիպն է պոլսահայ բարբառով՝

կուտամ և կուտամ կոր
կուտեի և կուտեի կոր։

Այս բոլոր ձևերի մանրամասն թվումը տես բարբառների հատվածում։

Բայական երևույթի զանազանությունը կարելի է տեսնել նույնիսկ մակբայի մեջ։ Օրինակ՝ եթե ասենք՝

Ֆրանս. il est *encore* malade, *չի պարելի իմանալ, թե հիվանդը նոր է հիվանդացել, թե շարունակում է իր նախկին հիվանդությունը։*

Բայց եթե ասենք՝

հյ. Էլի է հիվանդ, կամ՝ դեռ հիվանդ է,

առաջին դեպքում հասկանում ենք, որ հիվանդը նոր է հիվանդացել, իսկ երկրորդ դեպքում նախկին հիվանդությունը դեռ շարունակվում է։

Ասպես են նաև՝

թրք.	gine	hasta dər
	daha	hasta dər

կամ նոր հունարեն՝

εἶναί	πάλε ἄρρωστος
«Էլի հիվանդ է».	
εἶνα	ἀκόμα ἄρρωστος
«դեռ հիվանդ է»։	

(Mirambel, BSL 34, № 102, էջ 140)։

Արևելահայ գրականում հլի դանդաղորեն է նաև շեշտով. Էլի (շեշտը առաջին վանկում) նշանակում է «նորից, դարձյալ», իսկ հլի՛ (շեշտը երկրորդ վանկում) նշանակում է «դեռ, տակավին» և շարունակական է։

ԵՐԵՎՈՒՅԹԸ ՈՒՐԻՇ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒՄ

Հնդեվրոպականից դուրս բազմաթիվ դանդաղ եղանակներ գտնում ենք նաև ուրիշ լեզվաբանություններում։

Առնենք նախ ասիական լեզվաբանությունը։

Այստեղ էլ ժամանակը երկրորդական դեր ունի. իրապես երևույթ է՝ անկատար և կատարյալ. բայց սրանք էլ չեն համապատասխանում մեր անկատարին և կատարյալին. այլ թե գործողությունը վերջացել է, թե չի վերջացել, ուրիշ խոսքով այստեղ էլ խոսքը տեղեկության մասին է և ոչ թե ժամանակի։ Սրան հակառակ սեմական լեզուները լիքն են բազմ դանդաղ տեսակներով ու երևույթներով։

Ասպես՝ եբրայերենի բայը, որ ժամանակ չգիտե, ստանում է լոթ ձև, որոնք ըստ իրենց կազմության ձևի՝ կոչվում են՝

1. qal ցույց է տալիս մի անգամ կատարված պարզ գործողություն.

2. niph'al, նույնի կրավորականն է, որ և անդրադարձ ու փոխադարձ է.

3. pi'ēl, *որ մի քանի անգամ կրկնված գործողութիւն է ցույց տալիս (հաճախական).*

4. pu'al *նուլնի կրավորականն է.*
5. hiph'il *ցույց է տալիս անցողականը.*
6. hoph'al *նուլնի կրավորականն է.*
7. hithpa'ēl *կազմում է փոխադարձ բայ։*

(Templer, Hebr. 42, Gesenius, hebr. gr. 61)։

Նուլն վիճակը ներկայացնում է սամարերենը, ուր սակայն պակասում են չորրորդ և վեցերորդ ձևերը (Rosenberg, 33)։

Ասուրերենում բայը ստանում է չորս ձև, որոնց յուրաքանչյուրը ունի ևս երկրորդական ձև, ընդամենը 12 ձև։ Այսպես, օրինակ՝ šḳn «բնակվել» արմատից ստացվում է (պահելով եբրայական անուններըը)՝

	1	2	3
qal	šakānu	šitakunu	šitankunu
niphal	naškunu	itaškunu	itanaškunu
shaphel	šuškunu	šutaškunu	šutanaškunu
pael	šukkunu	šitakkunu	šitanakkunu

Սրանցից qal *ձևը պարզագույնն է՝ առանց հավելվածի.* niphal *ձևը կազմվում է արմատի վրա ավելացնելով* na- *և ունի կրավորականի իմաստ.* shaphel *ձևը կազմվում է արմատի վրա ավելացնելով* ša *և ստացվում է անցողական բայ.* pael *ձևը կազմվում է արմատի միջին ձայնը կրկնելով, որով ստացվում է սաստկական բայ։ Երկրորդ և երրորդ ձևերը կազմվում են* ta, tana *ավելացնելով պարզ ձևի առաջին վանկից հետո։*

(Bertin, 38—42)։

Շատ ավելի հարուստ է արաբերենը, որ ունի 15 տեսակ ածանցական բայ, որոնց նկարագրությունը տվել ենք արդեն Նեթածութեան մեջ (էջ 235—238)։

Արաբերենն ունի երկու ժամանակ՝ māzi *և* muzārī'*, առաջինը (կատարյալ անցյալ) ցույց է տալիս լրացած մի գործողություն, երկրորդը մի գործողություն, որ դեռ տևում է և չի վերջացած, առանց ժամանակի դաղափարի։ Կատարյալը մենք հաճախ ներկա կամ ապառնի ենք թարգմանում. օրինակ՝ «Երբ նստավ, քնեց. և երբ քնեց, հանգստացավ». «Երբ խոսքդ չկատարեցի, պատժվիր».*

սրանք բոլորը արաբերեն կատարյալ են, բայց հասկանում ենք իբր ներկա կամ ապառնի։ Aoriste-ը չվերջացած մի գործողություն է. օրինակ՝ «Աստված տեսնում և կառավարում է աշխարհը». նաև ցույց է տալիս մի գործ, որ թեև այժմ է սկսած, բայց չի վերջացած. օրինակ՝ «Ես քեզ սիրում եմ»։ Նա կհամարվի ապառնի, երբ նախադասության մեջքը այդպես է պահանջում. օրինակ՝ «Աստված վարձատրում է դատաստանի օրը» (իմա ապառնի)։

Սեմական լեզուների մեծ մասը մի դեպք պատմելիս գործածում է կատարյալ ձևը (Brock. Précis, 150)։

Արաբերեն aoriste-ը չունենալով ժամանակի հետ կապված նշանակություն, ժողովուրդը այժմ ստիպվել է ստեղծել նոր ձև. նեղլան որոշելու համար aoriste-ից առաջ դնում են عمّال ʿammal «գործող» բառը ար. եզ., ʿammālīn հոգ. ար., ʿammālat իգ. հզ., ʿammālāt հոգ. իգ. կամ ավելի հաճախ عمّ ʿamm բոլոր դեպքերում. օրինակ՝

ʿamm կամ ʿammāl · yaktub «գրում է»
» » ʿammālat taktub «նա գրում է»։

(Belot, 159)։

Նույն ոճով կազմվում է անկատարը։

(Անդ, 160)

Արաբերենի մեջ գործածության քանի անգամ կատարված լինելը այնքան կարևոր է, որ հնարել են առանձին ձև. բայարմատի վրա դնում են -tun, ինչպես՝ ḍārbatun «մեկ անգամ զարնել», ikrāmatun «մեկ անգամ պատիվ տալ», taqallubatun «մեկ անգամ փոխվել». եթե բառը արդեն t ունի, դնում են vāḥidatun «մեկ» բառը. ինչպես՝ iǰābatun vāḥidatun «մեկ հատիկ պատասխան». և կամ la γayru «ոչ ուրիշ», faqat «և միայն մի» բառերը. ինչպես՝

aǰāba iǰābatan faqat կամ la γayru
«պատասխանեց պատասխան մի կամ ոչ ուրիշ» (պատասխանեց)։

(Belot, 78)։

Գործելու եղանակը ցույց տալու համար հարեվ. ինչպես՝

katbatun մեկ անգամ գրել.
kitbatun եղանակ գրելու։

(Belot, 79)։

Ուգրո-ֆիննական լեզուների մեջ էլ բայն ունի հաճախական և վայրկենական ձև. սրանցից առաջինը ցույց է տալիս երկրորդ անդամ կրկնված գործողություն, կամաց-կամաց առաջացող, երկար տևող, կամաց ոկսող կամ նպատակով առաջ. եկող գործողություն։ Իսկ վայրկենական բայը մի անգամ սկսած կամ վերջացած գործողություն է։ Այս բոլորի համար կան զանազան ձևեր, որ կազմվում են արմատի վրա կցելով զանազան մասնիկներ. ինչպես՝ հունգ. dŏf «զարնել», döföl «շարունակ զարնել» և այլն։ Վոգուլ. min «երթալ» —minyγl «կամաց-կամաց երթալ» և այլն։

Ֆիննական ուղմուրտ լեզվում հաճախական ձևը կազմելու համար արմատի վրա դնում են lə մասնիկը. ինչպես՝

dur-ənə «երկաթը ծեծել, կռել»։
durə-lə-nə „поковывать".

(Горохов, 126)։

Կովկասյան ինգուշ լեզվում բայն ունի երեք կերպ (ըստ Мальсагов, 64). սրինակ՝

lallä «վանել, քշել»
laxkä «շատերին վանել»
lexkä «շատ անգամ վանել»։

Խոնարհման մեջ էլ բայն ստանում է չորս ձև (անդ, էջ 66). ինչպես՝

so vä «ես եմ» so vac «ես չեմ»
so vly «ես եմ» so veci «ես չեմ»։

Ջավախերենում բայն ունի երեք երևույթ.

1. Գործողությունը տևական է այժմ կամ եղել է անցյալում և դեռ չի վերջացել (առաջին դեպքում մեր ներկան է, երկրորդում՝ անկատարը)։

2. Գործողությունն արդեն վերջացած է. կազմվում է sampun բառի հարադրությամբ, որ նշանակում է «արդեն». համապատասխանում է մեր կատարյալին կամ հարակատարին։

3. Գործողությունը մտադրված է կատարել ապագային, բայց մինուն է թե տևական է լինելու, թե վերջանալու. կազմվում է baḍé բառով և համապատասխանում է մեր ապառնիին։

(Bohatta, Gramm. jav. 69—70)։

Ճապոներենում գործողության տևական թե վերջացած լինելը նույնպես շատ ուշադրությամբ բացատրվում է. iru, oru, iraššaru

օժանդակներով (որոնք նշանակում են «կալ, պահվել») կազմված բազմաթիվ ձևեր կան ներկայի, pretérit-ի, ապառնիի երկու տեսակների այս նրբութիւնները դուրս բերելու համար. օրինակ՝ «թռչունները բույն են շինում»՝ այն մտքով, որ նրանց բնութիւնն մեջ կա բույն շինել (տևական և չվերջացած) ուրիշ ներկա է և ուրիշ է, եթե ուզենանք ասել, թե թռչունները բույն շինելիս են։ «Հետ սովորութիւն այս առավոտ ժամը 6-ին եկավ», եթե եկավ և դեռ այնտեղ ենում է, ուրիշ կատարյալ է, իսկ եթե գնացել է, ուրիշ կատարյալ է։ Նույն է նաև եթե ասենք՝ «երեկ պիտի գնար» (տևական) և «երեկ գնացած պիտի լիներ (վերջացած) և այլն։ (Plaut, 98—102)։

Հնդկական նեվարի լեզվի մեջ շատ երևույթներ կան, իսկ ժամանակի մեջ շատ զանազանութիւն չկա (Jorgensen, 5)։

Հիպերբորյան յուկագիր լեզվում երևույթը հինգ տեսակ է.

ա) Մի անգամ միայն կատարված գործողութիւն և այն էլ կարճ ժամանակի համար. մասնիկն է i. օրինակ՝ pandei *«մի անգամ եկնել»։*

բ) Գործողութիւնը մի քիչ ժամանակ երկարել. մասնիկն է či. օրինակ՝ pandeči *«մի քիչ եկնել»։*

գ) Գործողութիւնը մի քանի անգամ կատարել (itératif). *մասնիկն է* nu. *օրինակ՝* pandānu *«եկնել բազմիցս»։*

դ) Գործողութիւնը շատ անգամ կատարել. մասնիկն է nu-inu, *որ նախորդի կրկնականն է. օրինակ՝* pandā-nunu *«շարունակ եկնել ընդհատումներով»։*

ե) Երկարատև գործողութիւն՝ շարունակութիւնամբ կամ կրկնողութիւնամբ. մասնիկն է yi. *օրինակ՝* pandā-yi *«երկար եկնել»։*

Կարելի է նաև կազմել այս ձևերի խառնուրդները, ինչպես՝

inu,	inunu.	*մի գործի կրկնութիւնը*
činu,	činunu.	*նվազական — itératif*
yinu,	yinunu	*տևական — »*

Իսկ me *նախամասնիկը ցույց է տալիս մի գործողութիւն, որ դեռ վերջացած չէ, բայց վերջանալու վրա է և կամ հենց նոր է վերջացել։*

(Jochelson, 131—132)։

Տունգուսական էվեն (= լամուտ) լեզուն ունի 19 տեսակ երեվույթ (Цинциус, 172)։

Ամերիկյան վապո լեզուն ունի շատ բայական երևույթներ, որոնք են՝ վայրկենական, կրկնական, բաշխական, հաճախական, շարունակական, ընդմիջական, կասկածական, ինտենսիվ, նվազական, տևական, հակադարձ, գործադրական, հորդորական (momentané, itératif, distributif, répétitif, continuatif, discontinuatif, dubitatif, intensif, diminutif, duratif, responsive, usitative, hortatif) այս զանազան ձևերը կազմվում են հինգ տեսակ ձևափոխությամբ.

1. բայարմատի նախաձայն բաղաձայնը վերածելով տարբեր աստիճանի.
2. բայարմատի միջին ձայնավորը վերածելով երկարբառի.
3. վերջին ձայնավորի երանգը փոխելով.
4. վերջին ձայնավորը հապավելով.
5. ավելացնելով մի բաղաձայն։

(Radin, 24, 108—109)։

Բայերի երևույթի համար զանազան լեզվախմբեր տարբեր մտածողություն ունեն։

Ամերիկյան լեզուները երեք ընույթ (aspect) են տալիս բային.

1. Երբ գործողությունը ձեռք բերված կամ կատարված չէ. կարող է լինել թե՛ ներկա և թե՛ ապառնի. օրինակ՝ պիտի երթա։

2. Երբ գործողությունը ձեռք բերված կամ վերջացած է. մեր ներկան ու անցյալ կատարյալն է. ինչպես՝ գիտեմ, հասկանում եմ, մեծ է, հաճելի է, կերա։

3. Երբ գործողությունը ներկայում կամ ապառնիում պիտի կատարվի մի ուրիշ գործողության կատարումից հետո միայն։

Ըստ Համբուրգերի (MSL, 19, 225) «ամերիկյան լեզուները չեն որոշում եղանակները, այլ ավելի բայի երևույթները, այն է գործողության վերջանալը կամ տևողությունը, կատարելականը կամ անկատարականը, որոշ կամ անորոշ մի գործողություն, անկախ, թե մի ուրիշ գործողությունից հետևող մի գործողություն։ Ընդհակառակը ժամանակը արժեք չունի. գործողությունը տեղի է ունենում, տեղի է ունեցել, թե պիտի ունենա, չի նշանակվում. դա ենթադրվում է, թե ծանոթ է և կամ հասկացվում է նախորդ մի ուրիշ նախադասության միջոցով»։

Կովկասյան լեզուներն էլ ճանաչում են բայական երևույթը, որի համար ստեղծել են զանազան նրբություններ։

Կասպյան լեզուները ընդհանրապես երեք երևույթ ունեն. վայրկենական, տևական և կրկնական (նաև կա inchoatif). այսպես

են օրինակ խլուրկաներին, լակերին, չէչեներին և այլն, յուրաքանչյուրը մի առանձին ձևով և կազմութիւմբ» (Dirr, 346)։

Լակերենում (Կովկաս) բայը ունի հինգ երևույթ.

1. Սկսած կամ սովորական գործողութիւն։
2. Կանոնավորապես կրկնված կամ անական։
3. Շատ անգամ կրկնված (itératif).

Օրինակ՝ ḫač «խմել» արմատից՝

ḫač-an «խմել», ḫač-lan «ինորից խմել».
ḫač-aban «հաճախ խմել, շատ անգամ խմել»։
(Dirr. Einf. 246 և 346)։

Սրանից անբաժան է pluralitäts verben, որ ցույց է տալիս ենթակայի մի քանի անձինք լինելը։ օրինակ՝ բացերենում, չէչեներենում, տաբասարանում և այլն. օրինակ. տաբաս. kur «մեռնել» (մեկ հոգու մասին), ixuz (շատերի մեռնելը), ոուս. iq «մեռնել» (մեկի), qərq «մեռնել» (շատերի), ծախուր. ḳk «մեռնել» (մեկի), ht (շատերի), արչի ḳ (մեկի), x (շատերի)։ (Dirr. 347)։

(հմմտ. մեռնիլ — մեռուտիլ! ձևը)։

Երևույթը կարևոր դեր ունի նաև վրացերենում. ներկա աորիստը և կատարյալը զանազանվում են իրարից երևույթով և ավարտված կամ անավարտ լինելով. այսպես՝

անկ. վոխրոդի «լալիս էր» (ներկ. վոխրի) անցյալ է, բայց ցույց է տալիս տևական գործողութիւն, իսկ աորիստը վիտխե «լացի» միայն անցյալ է և տևողութիւն գաղափար չունի, չի նշանակում սակայն, որ աորիստը բոպեական է, այլ կարող է լինել թե՛ բոպեական և թե՛ տևական. օրինակ՝ սկսեց լաց լինել (բոպեական է), կամ ատրճանակ արձակեց (բոպեական է). իսկ նա թաղավորեց 20 տարի (տևական է)։ Բայեր կան, որ ըստ իրենց իմաստի տևական են կամ բոպեական. օրինակ՝ ցատկել բոպեական է, լալ մի քիչ ավելի տևական, որոճել շատ ավելի տևական. եթե բոպեական մի բայի անկատարը վերցնենք, որովհետև չի կարող լինել տևական, ուստի կդառնա մի քանի անգամ կրկնված. այսպես՝ վիտոդի «ցատկում էի» (անցյալում մի քանի անգամ)։ Մի քանի բայեր, որոնք բացարձակապես տևական են, ունեն միայն մի անցյալ, որ թե՛ աորիստ և թե՛ անկատար է. օրինակ՝ վիծեքի «քնած էի և քնեցի»։ Կան բայեր, որոնց ներկան ուրիշ արմատ է, աորիստը ուրիշ արմատ. օրինակ՝ վեուբնեբի «ասում եմ նրան», վութխարի «ասացի նրան»։

Այս բոլորը խաչաձևվում են մի ուրիշ հակադրությամբ, որ է ավարտված և անավարտ, առաջինը այն է, որ դիմում է իր նպատակին կամ վախճանին, իսկ երկրորդը՝ որ չունի այդպիսի նպատակ. օրինակ՝ գերմ. ich esse «ուտում եմ», ich esse aus «ուտում վերջացնում եմ». այսպես և վրաց. վիտրբե «լացիս» (անցյալ, առանց տևողության և առանց նպատակի), իսկ. գամովիտրբե «լացիս» (արցունք թափեցի) = գերմ. ausweinen, ռուս. выплакал (անցյալ, առանց տևողության, հասած իր վախճանին)։ (Vogt. 223—235)։

Այժմ օրինակ առնենք ամհրիկյան նավահո լեզուն։ Եվ որպեսզի բայի ֆորմ ու դեմքի նրբությունները չխանգարեն մեզ, առնենք «ձյունել, ձյուն գալ» բայը, որ անդեմ լինելով, չունի հոգնակի կամ երկակի թիվ և գիտե միայն եզ. երրորդ դեմք։

Արմատն է yas, zas, որ իբրև գոյական նշանակում է «ձյուն», և իբրև բայ՝ «ձյունել»։

Այս բայի ժամանակի՝ ըստ երևույթների եղանակավորման համար կա 12 ձև, որոնք հետևյալներն են.

dočił	պիտի սկսի ձյունել
dičił	սկսում է »
dežčil	սկսեց ձյունել
nčil	ձյունում է (կը ձյունե կոր)
adočił	պիտի դադարի ձյունել
ičił	սկսում է դադարել ձյունել
ičil	դադարեց ձյունել

այլ ձև՝

idinodzas	պիտի սկսի ձյունել
inidzas	սկսում է »
inidzaz	սկսեց »
dodzas	այժմ պիտի ձյունե
yidzas	ձյունում է (շարունակական)
yidzaz	ձյունեց (բայց դեռ շարունակում է)։

Բայը կարող է ստանալ զանազան (թիվով մի քանի տասնյակ) մակբայական մասնիկներ, ինչպես նաև դառնալ առարկայական (այսինքն իր մեջ առնել առարկան նշանակող դերանուն խընդիրը)։ Բայց առարկաներն էլ կարող են տարբեր լինել ձևով, դիրքով ու որակով. և այս բոլորի համար կան զանազան. ձևեր և մասնիկներ։

Հաջորդ բոլոր օրինակները նշանակում են «վերցված է» (կրավորականի անցյալ ժամանակը՝ անդեմ բայի ձևի տակ), բայց նրանք տարբերվում են իրարից նա՝ որ առարկայի, որ վերցված է.

ätą	*հատատուն կամ ոչ հեղուկ մի բան*
äǰa	*կոճակ, շաքար, հատեղեն և այլն*
älya	*կարճ չլան կամ թել*
älǰol	*բուրդ, չոր խոտ*
ältsos	*չվան, այծի կաշի, բրդե վերմակ*
ätxą	*հրացան, ձող, թեր*
ältxǰ	*ոչխար, այծ, երեխա*
äką	*հեղուկ բան*
at'ež	*կառք*
ädlos	*անասուն*
älžod	dragged because of its bulk
ädzǰz	» by the leg or arm
älmąz	rolled along
älbąz	» on wheels
älǰid	packed away
ägǰ	loaded away

Ծույց տալու համար, թե ալպիսի եղանակավորումները ինչպիսի խճողում կարող են առաջացնել լեզվի մեջ. հիշենք օրինակ այս նավահո լեզվի եղանակավորման ձայնական մի հանդամանքը։ Արմատը մասնիկների հետ միանալու ժամանակ, արմատի նախաձայնը խառնվելով մասնիկի վերջաձայնի հետ՝ առանում է նոր կերպարանք։ Այս խառնուրդից առաջացած ձայնափոխությունները այնքան շատ և այնքան բազմազան են, որ նավահո լեզվի քերականության հեղինակը դրանց ուսումնասիրության համար նվիրել է ամբողջ 120 էջ (B. Haile, A manuel of Navaho grammar, Arizona, 1926, 167—287)։

9. ԲԱՅԱԿԱՆ ՍԽՈՐ

Բայի սեռ ասելով հասկացվում է այն առնչությունը, որ կա կատարված գործողության և ենթակայի միջև։ Այսօր մենք այս առնչությունը ըմբռնում ենք չորս ձևով.

1. Ենթական գործում կամ ազդում է մի ուրիշի վրա և այդ ուրիշը ենթարկվում է նրան. ինչպես՝ ծեծել, կոտրել, սպանել: Սրանք կոչվում են ներգործական բայ:

2. Ենթական ազդվում է մի ուրիշից կամ ենթարկվում է նրան. ինչպես՝ ծեծվել, սպանվել: Սրանք կոչվում են կրավորական:

3. Ենթական գտնվում է մի որևէ վիճակի մեջ՝ առանց ուրիշի ներգործության. մեռնել, քնել, զարթնել. կամ կատարում է մի գործողություն՝ որին չի ենթարկվում ուրիշը. ինչպես՝ քայլել, լողալ և այլն: Սրանք կոչվում են չեզոք:

4. Վերջապես կա մի այնպիսի վիճակ, ուր ենթադրվում է, թե ենթական գործող և ազդվող է միանգամայն, այսինքն գործողությունը կատարում է ինքն իր վրա. ինչպես՝ լվացվել, սանրվել, հագնվել: Սրանք կոչվում են կրավորակերպ չեզոք կամ պարզապես կրավորակերպ:

Հարցը ներկայացնելով այսպես, սեռի գաղափարը չափազանց պարզ է ու հասկանալի; բայց քննելով մի քիչ ավելի մանրակրկիտ կերպով, տեսնում ենք, որ նա դառնում է բավական խառնակ ու շփոթ:

Օրինակ՝ սպանվել կրավորական բայ է և ընկճել ու մեռնել չեզոք, բայց իմաստի ինչ տարբերություն կա, երբ ասենք, թե «նա մարդասպանի դանակով սպանվեց, նա մարդասպանի դանակով ընկավ (իմա գցվեց), նա բժշկի ձեռից մեռավ (իմա մնացվեց)»: Այդ բոլորը միևնույն գաղափարներն են և քերականական ձևերն են, որ դանազան են. մեկը կոչում են կրավորական և մյուսը՝ չեզոք:

Այս պատճառով ահա շատ անգամ բայի սեռը որոշել չափազանց դժվար է լինում, որովհետև դանազան ազդեր տարբեր հայացքով են նայում խնդրին. օրինակ՝ հավանել բայը արևմտյան հայոց մեջ չեզոք է, իսկ արևելյան հայոց մեջ ներգործական (կարագին կհավնի՞ք — կարագը հավանո՞ւմ եք), որովհետև արևմտյանները հավանել ըմբռնում են իբր թե «համաձայնել, հաճել», իսկ արևելյանները «լավ գտնել, լավ համարել, ընտրել»: Նույնպես տիրել թե գրաբարի և թե արևմտահայ բարբառի մեջ չեզոք է, իսկ արևելահայ բարբառի մեջ ներգործական (տիրեաց քաղաքին — քաղաքին տիրեց — քաղաքը տիրեց).. առաջինները մտածում են իբր «տիրանալ, տեր դառնալ», մյուսները «գրավել, նվաճել»: Նմանապես ճայել գաղափարը հայերենում չե-

զոք է, իսկ ֆրանսերենում ներգործական (regardez les gens qui passent.— սա անցնողներուն նայեցեք): Միևնույն ἔχω «ունեմ» բայը հուն. ներգործական է այս իմաստով, բայց կարող է պատնայ չեզոք. ինչպես՝ κάκως ἔχω «առողջ չեմ»։ Ֆրանս. monter «բարձրանալ» չեզոք է, երբ ասում ենք la mer monte «ծովը բարձրանում է», բայց ներգործական է, երբ ասում ենք monter un cheval «ձի հեծնել» և դրա համար էլ ստանում է առաջին դեպքում être օժանդակը, երկրորդ դեպքում avoir.

Բնական ձևով դատելով՝ բայը պիտք է ներկայացնե ենթակայի համար գործ կամ վիճակ. այսպիսով կրավորականը զեղչվում է. կրավորակաները արդեն չեզոք է. ուրեմն միում են միայն ներգործական և չեզոք։ Այսպես՝ Գրիգորը ծեծում է ներգործական գաղափար է. Գրիգորը քնում է չեզոք գաղափար է, բայց նաև Գրիգորը ծեծ է ուտում թեև կրավորական, բայց դարձյալ ձևով ներգործական է և կամ չեզոք։ Այսպես և լա. vapulo «ծեծ ուտել», որ գաղափարով պիտի լիներ կրավորական, ըստ ձևի ներգործական է, իսկ բառարանում համարվում է չեզոք, ըստ որում ներկայացնում է վիճակ։ Երբեմն նույնիսկ ներգործականն էլ չի ցույց տալիս ուղղակի գործողություն, այլ վիճակ. օրինակ՝ երբ ասում ենք Գրիգորը սիրում է Պետրոսին, ներկայացնում է մի վիճակ, որ ունի Գրիգորը հանդեպ նրա. Պետրոսը կարող է մինչև իսկ անտեղյակ լինել կամ միայ Գրիգորի սիրուց։

Այսպես դատելով՝ պիտի ըմբռնենք միայն երկու սեռի բայ. մեկը այն՝ որ իրապես ներգործական է (ծեծել, սպանել). մյուսն այն, որ կարելի է կոչել կրական (effectif) և որ պարունակում է մյուս բոլոր տեսակի բայերը, ուր ենթական կատարում է ոչ թե գործ, այլ ունենում կամ ստանում է որևէ վիճակ, կացութիւն դրսի աշխարհից։

Այսպիսի մի վիճակ է ներկայացնում բայը բոլոր կովկասյան լեզուներում։ Սրանց մեջ բայը ըմբռնվում է երկու ձևով. ենթական դեպի դուրս է գործում, թե՛ դեպի ներս է ստանում. ուրիշ խոսքով՝ առհասարակ կատարված գործողությունը կամ վերը թե ակամա. օրինակ՝ նայել, դիտել, ոտոտալ, ականջ դնել մեր ներսից դեպի դուրս են գնում և կամավոր են, իսկ սրանց ճիշտ դեմ առ դեմ համապատասխան բայերը՝ տեսնել, երևալ աչքին, ոտ առնել, լսել դրսից մեր մեջ են գալիս և ակամա են։ Նմանապես խոսել, երթալ և այլն կամավոր են, իսկ քնել, անքուն մնալ, հսկել ակամա են։

Ըստ ալամ բայերն ունեն երկու լծորդություն և խոնարհում։ Առաջինը (կամավոր) ներգործական խոնարհումն է, երկրորդը (ակամա) կրական խոնարհումն է։ Օրինակ՝ վրացերենում միևնույն բայը լինում է՝

ներգործական		կրական	
visurveb	«ցանկանում եմ»	misurs.	«ինձ ցանկություն կա (իմ մեջ)»
viqvareb	«սիրում եմ»	miqvars	«ինձ սեր կա (իմ մեջ)»

Կան բայեր, որոնք կարող են ըմբռնվել երկու ձևով և զուգահեռաբար միաժամանակ ունեն երկու խոնարհում. այսպես են վերի օրինակները։ Ուրիշները ըստ իրենց նշանակության պատկանում են մեկին կամ մյուսին։

Այսպես ներգործական են՝

vxedav «տեսնում եմ»
ycer «գրում եմ»

կրական են՝

mesmin «լսում եմ»
mdzera «հավատում եմ»
mgonia «մտածում եմ»։

Համեմատությունից երևում է, որ ներգործականի կազմիչ նշանն է v, կրականի m, սրանք դերանուններին հնացորդներն են, առաջինը իբր ուղղ. «ես», երկրորդը իբր տրկ. «ինձ», կամ այսպես են ըմբռնված։ Մյուս դեմքերի համար համմտ.

	ներգործական			կրական		
հզ.	1. v-a-k'-eb	գովում	եմ	m-i-qvar-s	սիրում	եմ
	2. a-k'-eb	»	ես	g-i-qvar-s	»	ես
	3. a-k'-eb-s	»	է	u-qvar-s	»	է
հոգ.	1. v-a-k'-eb-t'	«	ենք	gv-i-qvar-s	»	ենք
	2. a-k'-eb-t'	»	եք	g-i-qvar-s-t'	»	եք
	3. a-k'-eb-en	»	են	u-qvar-s-t'	»	են

Ուր որ շփոթություն պիտի լիներ թվի կողմից՝ ավելացված է հոգնակիի t' մասնիկը։

Բայական սեռի ըմբռնման այս եղանակը գտնվում է նաև հին իրանականի, նոր հնդկական լեզուների և աֆղաններենի մեջ

(Karst, Einführ. 76)։ *Բայց ընդհանրապես հնդեվրոպական լեզուներըլ այնպիսի դանազանութիւն չունեն, թեև կարող են նոյն մտածմունքը ուրիշ կերպով արտահայտել. ինչպես՝*

ներգործական	կրական
կարծում եմ	*ինձ թվում է*
տեսնում եմ	*ինձ երևում է*
սիրում եմ	*ինձ սիրելի է*
մտածում եմ	*միտքս է դալիս*
զարմանում եմ	*ինձ զարմանալի է թվում*
ատում եմ	*ինձ ատելի է*

Նոյնն է, որ այժմ էլ Կովկասում ասում են ոմանք — ինձ ունեմ, քեզ ունե՞ս և այլն։ Արևելահայ գրականը ասում է ինձ հաջողվեց տեսնել (կրական), մինչդեռ արևմտահայը ասում է նոյնի փոխարէն՝ ես հաջողեցա տեսնել (ներգործական)։

Ֆրանսերէնով էլ կարող ենք ասել՝

je crois	m'est avis
je vois	il m'apparaît.

Գերմաներէնի մէջ կան մի խումբ բայեր, որ այս ձևով են գործածվում. այսպես՝

es freut mich	*ինձ ուրախացնում է՝ ուրախանում եմ*
es schmerzt mich	*ինձ ցավացնում է, ցավում եմ*
es friert mich	*մրսում եմ*
es jammert mich	*խղճում եմ*
es ekelt mich	*զզվում եմ*
es dünkt mich	*ինձ թվում է*
es wundert mich	*զարմանում եմ*
es reut mich	*ցավում եմ*
es verdriesst mich	*ձանձրացնում է ինձ*
es verlangt mich	*շատ եմ փափագում*
es schaudert mich	*դողում եմ, սոսկում եմ*
es befremdet mich	*ինձ անսովոր է թվում*
es hungert mich	*քաղցած եմ*
es dürstet mich	*ծարավ՛ եմ։*

Սրանցից ոմանք ունեն նաև սովորական ձևը. ինչպես՝ ich freue mich, ich friere, ich wundere mich, ich schaudere, ich

hungere *կամ* ich bin hungrig, ich habe Hunger, ich bin durstig, ich habe Durst *և այլն*։

Վերոհիշյալները հայկական կանդրադարձությամբ էին, բայց ունենք նաև տրական հոնդրով բայեր, ինչպես՝

es ist mir leid	*ցավ է ինձ*
es gefällt mir	*ինձ հաճելի է*
es mirsfällt mir	*ինձ անդուր է*
es ekelt mir	*ինձ զզվելի է*
es dünkt mir	*ինձ թվում է, և այլն, և այլն։*

Ժոնարհման ժամանակ լինում է՝

es freut mich
es freut dich
es freut ihn, sie *և այլն։*

Զարմանալի դատողություն ունի այս հարցում ամերիկյան կիրիլ լեզուն։ Այս լեզուն բայերի մեջ ճանաչում է միայն երկու սեռ, կրավորական և չեզոք։ Կրավորական են համարվում այն բոլոր բայերը, որոնք կրավորական իմաստ ունեն, թեև ներգործականից չեն առաջտնում, ինչպես լինում են ուրիշ լեզուներում։ Օրինակ՝ di «gegeben sein, *տրվել, տրված լինել», my «gebracht sein բերվել, բերված լինել» չեզոք են։ Չեզոք են այն բայերը, որոնք նշանակությամբ ներգործական կամ չեզոք են և չեն կարող կրավորական կազմել։ Կան բայեր, որոնք ներգործական իմաստ ունեն, ինչպես* uca «սիրել», *բայց չեն համարվում ներգործական, որովհետև ոչ կրավորական են· կազմում և ոչ էլ հյց. հոլով սեռի խնդիր են վերցնում՝ առանց նախադրության, ըստ որում այս լեզվում ամեն բայ նախադրությամբ է կազմված։ Ամեն երկիմությունից խուսափելու համար կարելի է ասել, թե այս լեզվում բայը կլինի կրավորական կամ ոչ-կրավորական։* (Gabelentz, 16)։

Բայի սեռը ցույց տալու ամենապարզ ձևը ներկայացնում է խալդեները։ Այս լեզվի մեջ ներգործական և ոչ-ներգործական (intransitif) *զանազանվում են բայի բնի վերջավորությամբ։ Առաջինը վերջանում է* u. *երկրորդը* a. *այսպես* aru «տալ», paru «բերել», šidištu «կատուցել» *ներգործական են և ունեն* u *վերջավորությունը, իսկ* ula «երթալ», ušta «դուրս գալ», ḫašia «ընդ առաջ գալ» *չեզոք են՝* a *վերջավորությամբ։ Շատ լավ օրինակ է* šiu «փոխադրել» *և* ša «այս կողմ անցնել»։ *Առաջինը իբրև ներգոր-*

ձական ունի u հանգը, երկրորդը իբրև չեզոք՝ a հանգը։ Սրանից հետո, իոնարհման մեջ ներգործական և չեզոք ստանում են տարբեր վերջավորութիւններ. օրինակ՝ կատարյալում եզ. Ա և Դ դեմքերը վերջանում են ներգ. bi, ni, կրավ. di, bi. հոգնակիում Դ դեմքը վերջանում ներգ. tu, կրավ. li (Friedrich, Einführung ins Urartäische, Leipzig, 1933, էջ 5, և այլն)։

Աֆրիկյան չիգդի (բանտու) լեզուն էլ այսպես պարզ է. ներգործականը վերջանում է a, կրավորականը o, ինչպես՝ wona «տեսնել», wono «տեսնվիլ» (Raum, 97)։

Ամերիկյան արավակ լեզվում ներգործականի վերջավորութիւնն է in, un, չեզոքի և կրավորականի՝ -unnua. օրինակ՝

assukurs-un	լվալ, լվանալ (ներգ.)
assukuss-unnua	ինքդինքը լվալ, լվացվել (կր. չեզ.)
assukussu-kuttunnua	ուրիշի ձեռքով լվացվել (կրավ.)
assukussukuttun	«wasche lassen»
ardin	«կծել, խածանել»
ardunnua	«ինքը իրեն կծել, sich selbst beissen»
ardikittin	«beissen lassen»
ardikittunnua	«խածնվիլ, gebissen werden».

(Crevaux-Sagot-Adam, 195)։

Միկրոնեզյան տրուկ լեզվում չեզոքը ներգործական շինելու համար բայարմատի սկիզբը դնում են մի ձայնավոր կամ զանազան մասնիկներ. ինչպես՝

gi բարձրանալ,	égi բարձրացնել
su փախչել	ásu քշել, վանել։

(Bollig, 277)։

Ամերիկյան զապոտեկ լեզուն բայի սեռը զանազանում է շատ հասարակ ձևով. բայի սկզբում դրված a նշանակում է չեզոք, e ներանվանականը, i կրավորականը և o ներգործականը (Radin, 68)։

Ավստրալիայի նարրինյերի լեզուն մի խումբ չեզոք բայեր ներգործականի վերածելու համար բայարմատի միջի g ձայնը դարձնում է k (Threlkeld, IV, 38)։

Զուլու լեզվի մեջ բայի սեռը երեք է։

1. Կրավորական, որ կազմվում է ներգործականից՝ wa մասնիկով, ինչպես՝ t'anda սիրել, t'andwa սիրվել։

2. Չեզոք կամ միջակ և կամ quasi-passive են կոչվում այն բայերը, որոնք ցույց են տալիս մի վիճակ կամ դրութիւն, առանց գործող անձի. մասնիկն է -eka կամ -akala. ինչպես՝

bona «տեսնել», bonwa «տեսնվել» (կրավ.)
bonokala «երևալ», «տեսանելի լինել»
t'anda «սիրել», t'andwa «սիրվել»
t'andeka «սիրելի դառնալ»
zonda «ատել», zondwa «ատվել»
zondeka «ատելի լինել կամ դառնալ»

(Doke, 127, 130)։

Կան լեզուներ, որ չգիտեն զանազանել բայի սեռը, օրինակ՝ սումերերենում բոլոր բայերն ունեն թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական նշանակութիւն. ինչպես՝ gin «հաստատուել» (ներգործական) և «հաստատուիլ, կանգնել» (կրավ. չեզ.)։ Բայի այս վիճակը բխում է նրանից, որ բայը նախապես նուն էր գոյականի հետ (Bertin, 12)։

Հնդեվրոպական նախալեզուն էլ չգիտե զանազանել բայի սեռը. արմատը ինքնին չի կարող ցույց տալ թե բայը ինչ սեռ է. միևնույն արմատը և միևնույն բունը թե՛ ներգործական, թե՛ չեզոք և թե՛ կրավորականը կարող է միանգամայն։ Բացի սրանից ներգործական և չեզոք խոնարհվում են միատեսակ։ Օրինակ՝ հլ. ծնալ նշանակում է թե՛ «ծնեց» և թե՛ «ծնվեց». լա. vorte id «դարձրու» և vorte hac «այս կողմ դարձիր», լիտ. lēku «թողնում եմ» և iš-lēkù «ճնում եմ», գոթ. wasjan «հագնվել» և «հագցնել», հն. φέρω «բերում եմ» և διαφέρω «տարբերվում եմ, տատանվում եմ, տարբերվում եմ» և այլն։ Ամենի լավ օրինակ պիտի լիներ, եթե բայական ձև լիներ, յայտնութիւն բառը, որ նշանակում է թե՛ «հայտնել» (ներգ.) և թե՛ «հայտնվել» (կրավ.)։

Հնդեվրոպական նախալեզուն ճանաչում է երկու սեռի բայ՝ ներգործական և հասարակ։ Հասարակ է կոչվում այն բայը, որ ցույց է տալիս, թե գործող անձը գործողութիւնը կատարում է իրեն համար, մինչդեռ ներգործականը այս նրբութիւնը չունի*։ Խոնարհման մեջ սրանք զանազանվում են իրարից՝ տարբեր վերջավորութիւնով։

* Սանսկրիտ քերականութեան մեջ ներգործականը կոչվում է parasmāi padam «ուրիշի համար բառ», իսկ հասարակը՝ ātmane padam «իրեն համար բառ»։ (Whitney, Ind. Gramm. 194)։

Ահա մի քանի օրինակ.

Հն. θύω *նշանակում է «զոհ եմ անում», բայց սրա հասարակը* θύομαι *«զոհաբերում եմ մի որևէ բան ձեռք բերելու համար». Վե դաներում քահանան, որ զոհ է կատարում ժողովրդի համար՝ ասում է* yáǰami *«զոհում եմ», իսկ այն անձը, որի համար կատարվում է զոհաբերությունը և որ քահանայի հետ մասնակցում է արարողությանն, ասում է* yāje *«զոհ եմ անում ինձ համար» (հասարակ).*

Հն. ἄγει, *սանս.* ājati *նշանակում են «առնում է, առաջնորդում է», իսկ սրանց հասարակը հն.* ἄγεται, *սանս.* ājate *«առնում է իր համար կամ իրեն հետ».*

Հն. λούω *«լվանում եմ», իսկ հասարակը* λούομαι *«լվացվում եմ»,* λούομαι τὰς χεῖρας *«ձեռքերս լվանում եմ» (հասարակ և ոչ ներգործական).*

Սանս. gácchati *«գնում է» (ներգործական!), իսկ հասարակը* sám gaccháte *«հանդիպում է մեկին».*

Այս կարգի բայերը իրենց նշանակությամբ կրավորական են մեզ համար, բայց հնդեվրոպական նախալեզվի համար այդպես չէր. և շատ անգամ հասարակ բայի իմաստի այս նրբությունը աննկատելի է լինում, ինչպես, օրինակ՝ վեդի «հանդիպել» ձևի մեջ. Հունարենում ապառնի ժամանակը խոնարհվում է հասարակ բայի ձևով.

Գալով կրավորականին, նոր քննությունները ցույց են տալիս, որ հնդեվրոպական նախալեզուն թեև ուներ նախապես բայի այդ սեռը, որ կազմվում էր r-ով (ինչպես ցույց են տալիս կամխ., թոխար. և լտ.), բայց հետո շատ լեզուներ ջնջեցին. սրանց մեջ տիրապետեց ներգործականի գաղափարը. նրանք սկսեցին պատկերացնել գործողությունը միայն իբրև գործ՝ ալսինքն արդյունք որևէ ենթակայի. Ավելի հետո հասարակ ձևը սկսեց գործածվել իբրև կրավորական, ըստ որում նա շատ ավելի մոտ էր նշանակությամբ և հաճախ նույնանում էր նրա հետ. ալսպես՝ արիականում, հունարենում և գոթականում.

Շատ բայեր ընդունակ են թե՛ իբրև ներգործական, և թե՛ իբրև հասարակ գործածվելու. կան որ իրենց նշանակությամբ միայն հասարակ են (ինչպես՝ «հետևել», սանս. sácate, *զնդ.* hacaite, *հն.* ἕπεται, *լտ.* sequitur, *հիբր.* sechethar, *բոլորն էլ հասարակ կամ կրավորական). ուրիշներ՝ ներկայում և ապրիստում հասարակ են, իսկ կատարյալում ներգործական (ինչպես հն.* γίγνομαι. ἐγενόμεν, *բայց* γέγονα).

Հնաոճությունն լեզուների մեջից չնչվում է հասարակ բայը. այսպես նույնիսկ հունարենում և սրիականում՝ պատմական շրջանում:

Նոր լեզուների մեջ պահպանվում են չորս սեռի բայ. ներգործական, չեզոք, կրավորական և կրավորակերպ, այն էլ լեզվից լեզու այնպես տարբեր է, որ բայի սեռը որոշելու լավագույն միջոցը լինում է խնդրառությունը. բայը ներգործական է, երբ ունի հյց. սեռի խնդիր, ապա թե ոչ՝ չեզոք է: Այնուամենայնիվ արմատը հնում է առանց որևէ սեռ ցույց տվող նշանի: Վերը (III հ., էջ 118—173) բարդությանց մեջ տեսանք հայերենի մեջ այս կարգի օրինակներ. ինչպես՝

ջրածին — ջրից ծնված, ջուր ծնող
մարդասպան — մարդ սպանող, բայց՝
ջրասպան — ջրից տարված և այլն:

Այսօր հայերենի այս հատկությունը նեղություն է պատճառում ոմանց և սոեղծում են օրինակ՝ ձգվածություն, լարվածություն և նման բաներ: Մեր Ակադեմիայի հրատարակած մի աշխատության մեջ (Խաչատրյանց, Синтетические душистые вещества, Երևան, 1947, էջ 63) կարդում եմ. «Հոտավետ նյութերին հատուկ հիմնական հատկություններից մեկն էլ նրանց ցնդվողականությունն է»: Հայերենում այսպիսի բառ չկա. ասում ենք միայն ցնդականություն և հասկանում ենք «ցնդվելու հատկություն»:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետաքրքրական է դիտել այն բոլոր ձևերը, որ զանազան լեզուներ հնարել են կրավորական բայ կազմելու համար:

Ջինոլենում հատուկ կրավորական ձև չկա, այլ զանազան դարձվածներով դուրս է բերվում այն: Այսպես՝

1. Ներգործական բայի միջոցով. օրինակ՝

čē-ko žen tsei pa t'a ta-sə la
այս մարդը գողերը զ նա սպանե- ցին:

2. čiāo «առիթ տալ, տեղի տալ, պատճառել» բայը ավելացնելով. օրինակ՝

čē-ko žen čiāo tsei pa t'a ta-sə la
այս մարդը առիթել գողերը զ նա սպանե- ցին:

3. կամ նաև pei *«կրել, ենթակա լինել» բայով, օրինակ՝*

pei žən xung

ենթակա լ. մարդիկ խոթել = «խոթվել»։

(Seidel, Chin. Gramm. 184)։

Շապոներենում կրավորական կազմելու համար ներգործական բային կցում են areru *բառը, որ կազմված է* aru *«լինել» և* eru *«առանալ» բայերից։ Ալապիսով, օրինակ ուտվել կրավորականը բացատրվում է «ուտել լինել առանալ» ձևով։*

(Plaut, 217)։

Ամերիկյան տենսա լեզվի մեջ կրավորական կազմելու համար ներգործական ձևի վրա ավելացնում են i. *ինչպես՝*

i-ûvlo-r-ho *սիրում եմ* — i-ûvlo-r-i-ho *սիրում եմ*
a- „ b-ho *սիրում էի* — a-ûvlo-b-i-ho *սիրվում էի*
e- „ n-ho *պիտի սիրեմ*—e-ûvlo-n-i-ho *պիտի սիրվեմ հալլն։*

(Haumonté, 23)։

Ամերիկյան կահիտա լեզվով կրավորականը կազմվում է u *մասնիկով, ինչպես՝* eria *սիրել* — eriaua *սիրվել* (Buelna, 7)։ *Բայց այստեղ կա այն զարմանալի երևույթը, որ մինչդեռ ներգործական խոնարհման մեջ դերանունները դրվում են բայից առաջ, կրավորականի մեջ դրվում են հետո և բայի հետ մի բան են կազմում։ Օրինակ՝*

eria *սիրել*		eriaua *սիրվել*	
ane eria	*սիրում եմ*	eriauane	*սիրվում եմ*
aque	» *ես*	eriauae	» *ես*
a	» *է*	eriaua	» *է*
ate	» *ենք*	eriauate	» *ենք*
aquem	» *եք*	eriauaem	» *եք*
aquim	» *են*	eriauaim	» *են*
անկ. ane eriat	*սիրում էի*	eriauatne .	*սիրվում էի*
կար. ane eriac	*սիրել եմ*	eriauacne	*սիրվել եմ*
դեր. ane eriacat	*սիրել էի*	eriauacatne	*սիրվել էի։*

(Buelna, 61—63)։

4. Տունգուսերենում կրավորականը ստանում են ներգործականի վրա ավելացնելով -vu *մասնիկը, իսկ մանջուրերենում համապատասխան* -bu *մասնիկը. ինչպես՝*

sulâ-m	*թողնել*	su-lâ-vu-m	*թողնվել*
aya-m	*սիրել*	aya-vo-m	*սիրվել*
suru-m	*տանել*	suru-vu-m	*տարվել։*

(Adam, Gramm. tong. 59)։

Կրավորականի համար w *մասնիկը գործածելու սովորությունը կա շատ լեզուներում. օրինակ՝*

Բանտու ընտանիքում սենա լեզվում կրավորական կազմելու համար բալի վերջին ձայնավորից առաջ դրվում է w *կամ* lw *ինչպես՝*

kwata	*առնել, վերցնել*	— *կրավ.*	kwatwa	
dya	*ուտել*	»	diwa	*ուտվել*
ba	*գողանալ*	»	biwa	*գողացվել*
bala	*ծնել*	»	bolwa	*ծնվել։*

(Anderson, 29)։

Նույն ընտանիքից կագուրու լեզվում դրվում է նմանապես w, *օրինակ՝*

kwenda *սիրել,* kwendwa *սիրվել։*

(Last, 84)։

Նույնը լունյորո, (Maddox, 34), *մաշոնա (բանտու), բենգա (բանտու) լեզուներով* (Maskey, 44)։ *Ալպես և աֆրիկյան բանտու ընտանիքից յաո լեզվով. օրինակ՝* kukumula «*բռնել*»,— kukumulwa *բռնվել* (Hetherwick, 45)։

Մալայո-պոլինեզյան բոնտոկ-իգորոտ լեզվում կրավորական կազմելու համար բալի յուրաքանչյուր ժամանակի համար կա առանձին նախամասնիկ, որ դրվում է ներգործականի համապատասխան ժամանակի վրա. այսպես՝ ներկայի համար ma-, *անցյալի համար* na-, *ապառնիի համար* adma-. *և որովհետև ներգործականի ապառնին կազմվում է* ad- *նախամասնիկով, ուրեմն հետևում է, որ ընդհանրապես կրավորականի նախամասնիկն է* ma- *կամ* na-։ (Seidenadel, 93)։

Ամերիկյան կարաիբյան լեզվի մեջ կրավորականը կազմվում է okoatina *էական բայով, որ ունի իր բոլոր ժամանակները, թվերն ու դեմքերը, որոնք կցվում են ներգործական բային. ինչպես՝*

arameta «*թաքցնել*» *անորոշից՝*
arameta-okoatina «*թաքնվում եմ*»։

(R. Breton, Gramm. Caraïbe, 51)։

Մոն-քմեր խասի լեզվի մեջ կրավորական կազմելու համար նախ դնում են ժամանակ կազմող մասնիկը, ապա՝ բայը առանց դեմքի, ասլա՝ ենթական հայցականով. հոլովով (ia). *օրինակ՝*

dang	ïeit	ia	ngā
(ներկ.)	*սիրել*	*ղ*	*ես = սիրում եմ.*
ia	ïeit	ïa	ngā
(անկ.)	*սիրել*	*ղ*	*ես = սիրվում էի։*

(Grierson, II, 10)։

Հնդկական քաշմիրի լեզվով կրավորական կազմելու համար առնում են բայի անեղևույթի բացառական հոլովը և խոնարհում yunu «գալ» *բայի հետ. օրինակ՝*

wučhun *տեսնել, բզո.* wučhana *տեսնելուց,* wučhana yunu *տեսնվել, որ է բառացի «տեսնելուց գալ» (խոնարհվում է միայն «գալ» բայը)։*

(Grierson, *հտ. 8, մասն 2, էջ 309*)։

Աֆրիկյան վիսա (բանտու) լեզվում կրավորականը կազմվում է -wa *մասնիկով, որ թվում է թե* wa «լինել» *բայից է ծագում. օրինակ՝*

chena *վիրավորել,* chen-wa *վիրավորվել։*

(Madan, *34, 48, 53*)։

Աֆրիկյան կիկույու (բանտու) լեզվի մեջ կրավորական կազմելու համար բայարմատի վերջին ձայնավորը դարձնում են wo *կամ* ilwo. *ինչպես՝*

koona *տեսնել,* koonwo *տեսնվել։*

(Hemery, 11)։

Աֆրիկյան սեչվանա (բանտու) լեզվով կրավորական կազմելու համար ներգործական բայի վերջին ձայնավորից առաջ դնում են w *կամ* iw. *ինչպես՝*

go rèka *ծախել,* go rèkwa *ծախվել։*

(Wookey, 89)։

Աֆրիկյան իբո լեզվում ներգործական բայի հոգ. գ. դեմքը (առանց ենթակայի) համարվում է կրավորական, բայց կարելի է համարել նաև անդեմ բայ. օրինակ՝

esie nri *կերակուրը եփված է*
etee ofe *ապուր եփված է։*

(Ward, 103)։

Եգիպտացերենում բայի կրավորականը կազմելու համար արմատի վրա դնում են tw, *որ «մեկը, որևէ մեկը» իմաստով միշտ անուն է. խոնարհումը ներգործականի պես է։*

(Gardiner, 41)։

Բելուջերենում կրավորականը կազմվում է բայարմատի վրա դնելով iǰ. *օրինակ՝*

k'uš-aγ *սպանել,* k'uš-iǰ-aγ *սպանվել. խոնարհվում է սովորական ձևով։*

(Gilbertson, 122—128)։

Ավստրալիայի նոր-պոմերանյան լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի սկիզբը դնում են di *մասնիկը. ինչպես՝*

ներկ.	di	mari iau	*սիրվում եմ ես*
անց.	di ga	mari iau	*սիրվել եմ ես*
ապ.	da	mari iau	*սիրվելու եմ ես։*

(Costantini, 32)։

Մոնզոլերեն լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի արմատի վրա դնում են -ta, -te -kda,-kde *մասնիկները և խոնարհում են ճիշտ ներգործականի նման։*

(Schmidt, 75)։

Հնդկական գուջարաթի լեզվում կրավորական կազմելու համար բայի արմատի վրա ավելացնում են ā. *օրինակ՝*

laḳhwū *գրել,* lakhāwū *գրվել։*

Մի երրորդ ձևի կրավորական կարելի է կազմել անցյալ դերբայը խոնարհելով jawū *«երթալ» բայի հետ (ինչ որ գոնում են նաև հինդի լեզվում)։ Վերջապես մի երրորդ ձևի կրավորականն էլ կազմվում է բայի անեռևութի ներգոյականը կցելով* awewū *«գալ» բայի հետ. օրինակ՝*

այդ բանը պիտի դա տեսնելում (= պիտի տեսնվի)։

(Grierson, *հտ. 9. մաս 2, էջ 343*)։

Հնդկական սինդհի լեզվով կրավորականը կազմվում է ներ-գործական բայի արմատի վրա ավելացնելով lj *մասնիկը. օրինակ՝*

mār *զարնել,* mārlj *զարնվիլ։*

(Grierson, *հտ. 8, մաս 1, էջ 75*)։

Հնդկական լահնդա լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի արմատի վրա ավելացնում են l *ձայնավորը։*

(Grierson, *հտ. 8, մաս 1, էջ 267*)։

Հնդկական սինհալի լեզուն թեև ունի կրավորականի հին ձև, բայց այժմ սովորական է դարձրել մի նոր ձև, որ կազմվում է labanu *«ստանալ» բայը իբր օժանդակ հարակցելով.* yasanu labam *«զարնվեցի»,* yasanu läbennem *«պիտի զարնվեմ»։*

(Geiger, 157)։

Մարոկկոյի բերբեր լեզվում կրավորական կազմելու համար ներգործականի վրա դնում են tu *նախամասնիկը. օրինակ՝*

weθ *զարնել, ծեծել* tuweθ *զարնվել, խփվել։*

(Laoust, 138)։

Մալայան էնգգանո լեզվով կրավորական կազմելու համար ներգործականի սկիզբը դնում են kidi *մասնիկը։*

(Kähler, 198)։

Մունդա խմբից կոհլ լեզվում կրավորական կազմելու համար ներգործական բայի մեջ՝ արմատից հետո դնում են o *մասնիկը. ինչպես՝*

aing	abung-tan-aing	*լվանում եմ*
„	„ -o-tan-aing	*լվանվում եմ (ուրիշի ձեռքով)*
„	abung-aing	*պիտի լվանամ*
„	„ o- „	*պիտ լվանվիմ։*

(Nottrott, 45)։

Հոտենդոտյան կորանա բարբառով կրավորական կազմելու համար բայարմատի վրա դնում են -he. *ինչպես՝*

sī *ուղարկել,* sī-ba-he *ուղարկվել։*

(Meinhof 49)։

Ամերիկյան վապո լեզվում կրավորականը կազմվում է զանազան մասնիկներով. ինչպես՝ u, uki, ki, mele, sele, šele, *որոնք կցվում են բայարմատին՝ իբրև հետամասնիկ։*

(Radin, 21)։

Հետաքրքրական է կրավորականը մալգաշերենում։ Այս լեզվի մեջ բայի սեռը երեք է. ներգործական, կրավորական և հարաբերական (relatif). *ներգործականը ձևանում է ենթական բաժանելով բայից. կրավորականը ընդհակառակը ձևանում է ենթական կցելով բային. հարաբերական է կոչվում այն բայը, որ թե՛ ներգործական է և թե՛ կրավորական. եթե սեռի խնդիր կա, ուրեմն ներգործական է. եթե չկա, ուրեմն կրավորական է։ Սիրված ձև է լսոսել ընդհանրապես կրավորական բայով. օրինակ՝*

hita *տեսեալ (= տեսնված)*
hitako ny mpangalatro
տեսեալ ինև ը գող (ես տեսա գողին)
hitanareo ny omby
տեսեալ ի ձէնջ ը եզ (դուք տեսաք եզը)
hitany ny totozy
տեսեալ նոքօք ը մուկ (նրանք տեսան մուկը)։

(Montagné, 33, 36)։

Բիրմաներեն լեզուն էլ ունի կրավորական բայ կազմելու երկու ձև.

ա) Ավելացնելով k'an *վկրել, ենթակա լինելը օժանդակը. ինչպես՝*

tse *հրամայել,* tsek'an *հնազանդվել հպատակվել.*
tsīt *բռնել,* tsītk'an *բռնվել։*

բ) Ավելացնելով t'ī *վլինելը» օժանդակը. սրա միջոցով կարելի է պատճառական բայն էլ կրավորականի վերածել. ինչպես՝*

krouk *չեզ. վախենալ*
k'rouk *ներգ. վախեցնել*
k'rouk p'yīt t'ī
վախեցնել լինել լինել=վախեցվել։

գ) կրկնելով նույն t'ī *վլինելը» բայը. ինչպես՝*

tse «ուղարկել»
tse t'ī p'yīt tī «ուղարկվել»։

Թեև այսպես բերմանները ունի կրավորական, բայց այս ձևը սիրված չէ և շատ չի գործածվում։

(Latter, 128—129)։

Մալաբերեն լեզվով կրավորական կազմելու համար լաւի սկիզբը կցում են di- *մասնիկը և խոնարհում են սովորական ձևով* (Seidel, 52)։

Օրինակ՝

pukul *ծեծել* — dipukul *ծեծվել*։

Ռհեռուման լեզվով կրավորականը կազմվում է vengir, vegrir «գալ» *օժանդակ բայով. ինչպես՝*

Ներկ. iou véng ludaus *(իգ.* ludada*)* *գովվում եմ*
ապառ. iou véng a vegnir ludaus *պիտի գովվեմ։*

(Conradi, 52)։

Եթովպական գալլա լեզվով կրավորական կազմվում է ma *մասնիկով. ինչպես՝*

ārgei *գտավ,* ārgamoi *գտնվեց*
hinbani *չքացրեց,* hinbanamni *չքացվեց։*

(Hodson, 56)։

Աֆրիկյան լուգանդու (բանտու) լեզվով կրավորական կազմելու համար ներգործական բայի վրա ավելացնում են ներկա ժամանակի մեջ ihwa, *կատարյալի մեջ* idwa *մասնիկը։*

(Crabtree, 118)։

Դրավիդյան բրահուի լեզվով կրավորական կազմելու համար ներգործականի վերջավորութիւնը պետք է կրճնել. օրինակ՝ tixing *դնել. կրավ.* tixing-ing, xaning *տեսնել.* xaning-ing *տեսնվել. և կամ դնել* manning «լինել» *բայը։*

(Bray, 172, 197)։

Եթովպական սահո լեզվով կրավորական կազմելու համար ներգործականի սկիզբը դնում են m *կամ վերջը* im. *ինչպես՝* m-bal *տեսնվել,* ab-im *արվել։*

(Reinisch, 446)։

Սուդանական շիլլուկ լեզվի մեջ ընդհակառակը կրավորականը շատ ընդունված ձև է։ Նա կարևոր է հատկապես. տրական հոլով կազմելու համար։ Կրավորականը կազմվում է բայի և գործող անձի միջև դնելով yi *«միջոցով» բառը։ Ինչպես՝*

byel a čam yi ǰal eni
dura *կերվեց -ից մարդ այս*
«այս մարդը կերավ dura„
yā goč yi ǰal an
«ես ծեծվեցի այս մարդուց»։

(Westermann, 77)։

*Կոմկասյան չեչեն լեզվում ներգործական բայ չկա. «չեչեներենում բայի միակ կարելի ձևը կրավորական ձևն է» (*Мациев, 117). *վերը տեսանք արդեն, թե ինչպես չեչեներենը ներգործականի փոխարեն գործնականով կրավորական է գործածում։*

Հնդկական սինդհի լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի արմատի վրա ավելացնում են ǰaṇu.

(Trumpp, 258)։

Աֆրիկյան սուկումա (բանտու) լեզվով կրավորական կազմելու համար դնում են w *մասնիկը։*

(Augustiny, 55)։

Աֆրիկյան կինգա (բանտու) լեզվով կրավորական կազմելու համար դնում են wa *մասնիկը. ինչպես՝* tova *ծեծել,* tovwa *ծեծվել։*

(Wolff, 84)։

Չիլիի բնիկների լեզվով կրավորականը կազմվում է gen *էական բայով, որ դրվում է բայարմատի վրա, իսկ բայարմատը խոնարհվում է ներգործականի պես. օրինակ՝*

elun *տալ,* elugen *տրվել։*

Անդեմ բայը կազմվում է -am *մասնիկով. ինչպես՝*

dugun *խոսել,* duguam *խոսվում է։*

(Febres, 7)։

Ռոմանական լեզուներից ռետոռոման լեզվով շատ բայրաներ կրավորական բայի հին ձևը քանդելով՝ կազմում են այժմ venire *«գալ» օժանդակով։*

(Gartner, 106)։

Հնդկական գարվալի լեզվում կրավորականը կազմվում է jāṇo *«գնալ» բայը իբրև օժանդակ դործածելով* (Grierson, *Թ. մասն Դ, էջ 296)։ Նույնը հնդկական կիումթալի լեզվում* zāṇū *«գնալ» օժանդակ բայով (անդ, 573)։*

Եթովպական բարեա լեզվում կրավորականը կազմվում է ներգործականի վրա դնելով el *«լինել», բայը. ինչպես՝* bel *խորտակել,* bel-el *խորտակվել։*

(Reinisch, 55)։

Հնդկաման մարթթի լեզվով կրավորական կազմելու համար դնում են «երթալ» բայը. օրինակ՝ պիտի խորտակվի = պիտի գա խորտակել։

(Seddon, 24)։

Հնդկական ուրիա լեզվով կրավորական կազմելու համար նկարագրականը խոնարհում են he baro *«լինել, դառնալ» օժանդակով և կամ* ǰibaro *«երթալ» բայով։*

(Maltby, 25)։

Հնդկական քաշմիրի լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի անեղևույթի բացառական հոլովի հետ խոնարհում են yinu *«գալ» բայը։*

(Grierson, *հտ. 8, մաս 2-րդ, էջ 61)։*

Ջուվաշերենում կրավորական չկա. այսպիսի ձևեր, որ կրավորականով պիտի ասվեին, ասվում են ներգործականով. օրինակ՝ «Հովհաննէսից գրուած Աւետարանը, Մովսէսից տրուած օրէնքը և այլն» դառնում են «Հովհաննէսի գրած Աւետարանը, Մովսէսի տուած օրէնքը» (Ашмаринъ, Матер, 293)։ *Բայց թուրքերենում կրավորականի համար ունենք* -əl *կամ* -il *մասնիկը. ինչպես՝* ačmak *«բանալ»,* ač-əl-mak *«բացվել»,* sev-mek· *«սիրել»,* sev-il-mek *«սիրվել» և այլն։*

Ամերիկյան բետոյա կամ տուկանո լեզվի մեջ էլ կրավորականի խոնարհում չկա։

(MSL, 19, 94)։

Ջավալերենում չորս տեսակ կրավորական կա.

1.Պարզ կրավորական, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը դեռ տևում է և կամ տևական է համարվում. ինչպես՝ «լքվել, երեսի վրա թողնվել»։

2. Կատարյալ կրավորական, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը վերջացած է, օրինակ՝ «առնվելը»։

3. Պատաճական կրավորական, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը միայն այն ժամանակ և պատահաբար է տեղի ունեցել կամ կատարվել. ինչպես՝ «հանդիպիլ, պատահիլ պատահաբար լսվիլ, հանկարծ միտքը ընկնել, հիշվիլ». օրինակ՝ kə-nanggih «պատահաբար գտնվիլ», kə-taton «պատահաբար վիրավորվիլ»։

(Bohatta, Gramm. Jav. 62)։

4. Անճանկան կրավորական, ուր գերանունը բայի մեջ է ազդուցված և գործողությունը կատարվում է նրա միջոցով՝ մի ուրիշի համար. օրինակ՝ rəmbag «խորհուրդ» բառից kula-rəmbag «իմ միջոցով խորհուրդ տրվիլ իրեն = խրատվիլ»։

tuwah «ճաճիլ» — sampéyan-tuwah-hakən «քեզանով ճաճիլ = շատացվիլ»։

Պետք է նկատել, որ սրանց մեջ kula «ես» և sampéyan «դուս» անձնական գերանուն են, որոնք ծագմամբ բուն նշանակում են առաջինը՝ «ծառա», երկրորդը՝ «տոք»։

Bohatta, Gramm. jav. 63)։

Դրավիդյան լեզուների մեջ կրավորական չկա. բայական այս ձևը բացատրվում է հետևյալ հինգ ձևերով.

1. Գործող անձը դնում են գործիականի, իսկ բայը ներգործականի. օրինակ՝

ennāl uḍeindadu
ինձանով կոտրած։

2. Ներգործական կամ չեզոք բայի հետ դնում են «լինել, երթալ, վերջանալ» բայերը. օրինակ՝

muḍind' āyittru «վերջացած եղավ» = վերջացվեց.
kōvil kaṭṭi āyittru «տաճարը շինած եղավ» = տաճարը շինվեց։

3. Երբեմն էլ առանց որևէ օժանդակ բառի ներգործական կամ չեզոք բայը գործածվում է իբրև կրավորական. օրինակ՝

eṛudina śuvaḍi uṇḍu
գրած գիրք ունեմ = գրված գիրք ունեմ։

[Այսպես էլ արևելահայ բարբառով ասում են՝

Տպած գիրք (փխ. տպված գիրք)։
Պատը ներկած է (փխ. ներկված է)]։

4. Դասականի հետ գնում են «ուտել» բայը. օրինակ՝

aḍi uṇḍân *«կերավ ծեծ»* = *ծեծվեց,*
paḍeipp' uṇḍên *«կերա տեղծում»* = *տեղծվեցի։*

5. Կամ ավելացնում են paḍ-u *«կրել, փորձել,* to suffer, to experience» *բայը. օրինակ՝*

kolla-ppaṭṭân *«սպանում կրեց»* = *սպանվեց։*

(Caldwell, 463—467)։

Շատ լեզուների նման ամերիկյան նավահո լեզուն էլ չունի կրավորական. նրա փոխարեն գործածում են միշտ ներգործական ձևը։ Բայց այս լեզվի մեջ ստեղծվել է նաև մի ուրիշ ձև, որ բռնում է երկուսի միջին տեղը։ Կրավորականի փոխարեն դրվում է միշտ անդեմ բայ. չի ասվում «ես ծեծվում եմ, դու ծեծվում ես» և այլն, այլ միայն անգ. it ձևի նման. ինչպես՝ yit'į *«տեսնում է, տեսանելի է,* it is seen» *(ներկա ժամանակ)։ Սրանով բայը նման է լինում մեր բայանունին, դերբային կամ անեռուլթին։ Բայց նավահոյում կրավորական բայը ունի ժամանակ, ինչպես՝* yiltsa *«տեսնված է,* it has been seen» *(անցյալ),* yidolfseł *«պիտի տեսնվի,* it will be seen» *(ապառնի)։ Այս ձևի տակ նա կարող է գործածվել թե իբր բայ և թե իբր գոյական, առանց նկատի առնվելու, թե նա անցողական բայ է, թե անանցողական։*

(Haile 93)։

Աֆրիկյան լեզուների մեջ ներգործականը զանազանվում է կրավորականից՝ միայն տոնի տարբերությամբ (Les langues du monde, 485)։ *Օրինակ՝ աֆրիկյան փոյլ լեզվում ներգործականը միջին տոնով է, կրավորականը ցածր տոնով։ Այսպես՝* mi piya *խփում եմ,* mi piyà *խփվում եմ։*

(Hamburger, MSL, 23, 154)։

Սեմական լեզուներում կրավորականը կազմվում է բայի նախավանկում դնելով u *ձայնավորը. օրինակ՝ արաբ* kataba *«գրեց»—* kutiba *«գրվեց», lubisa «հագվեց», zukima «հարբուխ ստացավ»։*

Սակայն արաբերենում կրավորականը շատ չի գործածվում. երբ հարկ է լինում, շուռ են տալիս ներգործականի։ Այսպես՝ փո-

իսնակ ասելու «Զալդը ծեծվեց Օմարից», ասում են «Օմարը ծեծեց Զալդին։ Կրավորականը գործ են ածում, երբ գործողը անհայտ է (Զալդը ծեծ է կերել հայտնի չէ ումից) կամ ֆրանս. on, *գերմ.* man *անորոշ դերանվան դեմ, ինչպես հլ. գրվում է,* ատվում է (Harder, 109)։ *Ժողովրդական լեզվի մեջ ավելի է կրճատվել կրավորականի գործածությունը, և նրա փոխարեն դրվում է կամ էական բայ և կամ* tafa''ul, *մանավանդ* infi'āl *և* ifti'āl *ձևերը (տես Ներածություն, էջ 238)։* (Belot, 34)։ *Եվ, որովհետև այս երեք ձևերը թե՛ կրավորական են և թե՛ կրավորակերպ չեզոք, ուստի՝ իմաստի շփոթությունից խուսափելու համար այս երեք ձևերը հատկացրել են կրավորականի միայն, իսկ իր վրա կատարված գործողությունը նշանակելու համար՝ ներգործական բային կցում են* نفس nafs *«անձ», ذات ẓāt «ինքը» և* حال ḥāl *«վիճակ» բառերը. ինչպես՝*

madaḥa nafsahu } *ինքն իրան գովեց*
madaḥa ẓātahu }
xaraba ḥālahu *անանկացավ։* (Belot, 72)։

Արաբերենին նման է իր հարևան քամյան աֆար լեզուն։ Այս լեզվում կրավորական կազմելու համար բայարմատից առաջ դրվում է n *մասնիկը, որ արաբ.* انفعل in-fi'al *ձևի հետ նույն է. օրինակ՝* kataba *գրել — n-kataba գրվել։ Անդրադարձ բայն էլ* ta-kataba *«իր համար գրել» այս ձևով կարող է կրավորական դառնալ և տալիս է* n-takataba *«իր համար գրվել», և նույնիսկ սրա պատճառականը՝* s-takataba *«իր համար գրել տալ» կարող է դառնալ կրավորական՝ ավելացնելով արմատի վերջում* -im. *ինչպես՝* s-ta-katab-im *«իրեն համար գրել տրվել»։*

(Colizza, 41—42)։

Հնդկական դարդիկ խմբից գիլգիտի լեզուն բայի արմատի վրա դնելով ar *մասնիկը՝ կազմում է մի բայ, որ հավասարապես պատճառական է և կրավորական. օրինակ՝* šidoiki *«զարնել» բայից կա* šidaroiki, *որ նշանակում է «զարնել տալ կամ զարնվել»։ Եվ, որովհետև լեզուների մեջ ալպիսի երկդիմություն թուլատրելի չէ, ուստի Գրիերսոնը (հտ. 8, մասն 2, էջ 166) կարծում է, թե երբ բայը խոնարհվի ներգործական ձևով՝ ուրեմն պատճառական է, իսկ երբ խոնարհվի չեզոքի ձևով, ուրեմն կրավորական է։*

Աֆրիկյան գանդ լեզվումն էլ չկա կրավորական. այնպիսի ձևվեր, ինչպես՝ ես ծեծված եմ կամ ես տեսնվում եմ, շուռ են տալիս, ինձ ծեծել են, ես երևում եմ։

(Kitching, 25)։

Ուգրո-ֆիննական լեզուների մեջ էլ կրավորակերպ չեզոքն է, որ հետո դարձել է կրավորական։

(Szinnyei, Finn. ugr, Spr. 131)։

Ամերիկյան կաբրիեր լեզվի մեջ կրավորական կազմելու ձևերից ամենաառավորականն է ներգործականի es- *նախամասնիկը դարձնել* ez. *օրինակ՝* esčut *առնում եմ,* ezčut *առնում եմ։*

(Morice, Carr, lang. 283)։

Աֆրիկյան լաո լեզվի մեջ (բանտու ընտանիքից) թեև կա կրավորական, բայց հաճելի չէ նրա գործածությունը։ Երբ հարկ լինի կրավորական գործածել, շուռ են տալիս ներգործականի։

(Hetherwick, 45)։

Աֆրիկյան աշանտե լեզվում չկա կրավորական, և երբ հարկ լինի, շուռ կտան ներգործականի։

(Christaller, 56)։

Նույնը նաև աֆրիկյան նիամ-նիամ (կամ ազանդե) լեզվում։

(Langae, 110)։

Բերբերական կաբիլերեն լեզվում թեև կրավորական կազմելու համար կարելի է բայից առաջ դնել (i)ts- *մասնիկը, բայց ավելի սովորական է կրավորականի տեղ դնել ներգործական։*

(Hanoteau, 114)։

Նույն ընտանիքից բերբերական տամաշեկ լեզվումն էլ թեև կա կրավորական առանձին ձև (որ կազմվում է բայի սկիզբը դնելով tu- *մասնիկը), բայց ավելի սովորականն է ներգործականի գործածությունը։ Օրինակ, փոխանակ ասելու՝*

«Նրանք թողեցին նրան ճամբի վրա կապված», ասում են՝ «Նրանք թողեցին նրան ճամբի վրա կապում էր»։

Նաև փոխանակ ասելու՝ «Նա սպանվեց» (il a été tué), *ասում են՝ «Սպանեցին նրան»* (on l'a tué). *կամ՝ «Այս սենյակը առավո-*

տուն ալլված էր», ասում են՝ «Առավոտուն այս սենյակը ավլեցին զայն»։

(Hanoteau, 81)։

Օվկիանյան տահիթի լեզվում կրավորական կազմելու համար ներգործականից հետո դնում են hia *մասնիկը. օրինակ՝* hinaaro *«սիրել»,* hianaaro hia *«սիրվել»։*

(Sénac, 50, X ? 19)։

Աֆրիկյան յորուբա լեզվում կրավորական կազմելու համար ներգործական բայի սկիզբը դնում են a, *որ կրճատումն է* awon *անորոշ դերանվան (ֆրանս.* on, *գերմ.* man). *այնուհետև դնում են անձնական դերանվան կրճատ ձևերը. ինչպես՝* fe *սիրել —* afe *սիրվել բայից՝*

Ներկ.	afe	mi	*սիրվում եմ*	*(իբր* on m'aime*)*
	afe	o	»	*ես*
	afe	e	»	*է*
	afe	wa	»	*ենք*
	afe	nyin	»	*եք*
	afe	won	»	*են*

ապառ. a ofe mi *պիտի սիրվեմ (ուր* o *ապառնիի նշանն է. իսկ կրավորականի* a *նշանը առաջ է անցել)։*

(Crowther, 17, 27,)։

Աֆրիկյան մինիանկա լեզվում կրավորական չկա. ներգործականը բայը նաև ստանում է կրավորական իմաստ. ինչպես՝

me	na	kuon
ես	*պիտի*	*կտրեմ, որ և*
ես	*պիտի*	*կտրվեմ։*

(Chéron, 11)։

Այսպես է նաև թալ = Սիամ խմբի քամոի լեզվով։

(Grierson, *հտ. 2, էջ* 148)։

Կարծվածից ավելի շատ է այն լեզուների թիվը, որոնք կրավորական ձևով բայ չգիտեն և երբ հարկ լինի՝ ուրիշ լեզուների կրավորականը բացատրել, վերածում են ներգործականի։ Օրինակ՝ «Բաղաքը թալանվեց թշնամիներից» ասելու փոխարեն ասում են՝

«Թշնամիները խալանեցին քաղաքը։ Այս կարդին են պատկանում լատերենը (Hospitalier, 187), *և շատ ուրիշ լեզուներ, որ թվելու ենք։*

Ամերիկյան հնդպա լեզուն ունի կրավորական, բայց նրա գործածությունը սովորական չէ. ընդհանրապես ուզում են, որ գործող անձը երևա խոսքի մեջ, և դա ենթական է։ Կրավորական դնում են միայն այն ժամանակ, երբ ենթական անհայտ է կամ որոշ մի պատճառով, ընդհանրապես կրոնական, արգելվում է նրա գործածությունը։ (Goddard, 35)։

Կոնգոյի չիլուբա լեզվով կրավորականը կազմելու համար ներգործականի վերջում դնում են ibwa *մասնիկը, ինչպես՝* kututa *«ծեծել», kututšibwa «ծեծվել»։ Բայց այս ձևը արդեն գործածությունից ընկնում է և նրա փոխարեն տարածվում է ներգործականի հոգ. գ դիմքի գործածությունը. ինչպես՝ «Հորու հատիկները տընկվում են» ասելու փոխարեն «Ծնկում են լորու հատիկները» (հյց.)։*

(Gabriel, 148, 229)։

Աֆրիկյան ցվա (բանտու) լեզվով կրավորական կա և շատ սովորական ձև է, բայց իրենք չեն սիրում գործածել այդ ձևը և դնում են ներգործականը։ Չեն ասում՝ «դանակս գողացվեց», այլ «դանակս գողացել են»։ Ավելի հետաքրքրական է այն ձևը, որ գործածում է ցվանը։ Նա իր կորուստը չի մտածում. իր միտքն է պահում այն հանգամանքը, որ առաջ գործածում էր դանակը, իսկ այժմ ոչ. ուստի ասում է „I have been made a loser by my knife դանակս կորցնող եղած եղա»։

(Persson, 133)։

Սրան հակառակ աֆրիկյան շոնա (բանտու) լեզուն սիրում է խոսել կրավորական, մինչդեռ ներգործական պետք էր ասել, օրինակ՝ «Թումը ծեծեց Զոնինն» ասելու փոխարեն ասում են «Զոնը ծեծվեց Թումից»։ Փոխ. «Հալրս աշխատում էր ինձ համար»=«Ես աշխատվեցի իմ հորով», փոխ. he came into my hut = I was entered for by him in my hut *(ես մտցվեցի նրանով իմ խրճիթում)։*

Կրավորականը այս լեզվում կազմվում է wa, iwa *մասնիկով։*

(O' Neil, 146, 166)։

Ճիշտ նույն ոճով է աֆրիկյան կարանգա (բանտու) լեզուն, որ սիրում է կրավորական փոխանակ ներգործականի (այս լեզվումն

էլ կրավորականը կազմվում է wa,-iwa մասնիկով, որ va «լինել» բայից է). օրինակ՝

«Հայրիկն ասաց կարող եք գնալ» դառնում է՝
ku nz na baba: huya.
ասված է հորից.—եկեք։
«Ինչ որ մեկը պիտի գրի ինձ» դառնում է՝
ndi no nyorerwha no mumwe
ես գրված պիտի լինեմ ինչ որ մեկով։

(Marconnès, 184—185)։

Դրավիդյան բրահուի լեզվով էլ կրավորականը կազմվում է iv մասնիկով։

(Grierson, Դ 627)։

Աֆրիկյան կիկամի լեզվով կրավորականը կազմվում է բայի վերջածայնից առաջ դնելով ü. օրինակ՝ no-kemüa «ich werde gerufen»։

(Velten, 18)։

Աֆրիկյան շամբալա լեզվում կրավորական կազմելու համար բայի վերջավորութ յունից առաջ դնում են w. ինչպես՝ kunda սիրել, kundwa սիրվել։

(Rősler, 9)։

Նույնն է նաև աֆրիկյան շասու լեզվում. ինչպես՝ kubiga ծեծել, զարնել», kubigwa «ծեծվել»։

(Kotz, 26)։

Ուրիշ լեզուներ էլ կան, որ չունեն կրավորական բայ և երբ հարկ լինի գործածել կրավորական, շուռ են տալիս ներգործականի։ Այսպես են՝ ամերիկյան մակուչի լեզուն (Williams, 85), Օվկիա-նիայի կարոլինյան լեզուն (Fritz, 25), օվկիանյան տոնգա լեզուն (Martin J.), աֆրիկյան բոնգու լեզուն (Hanke, 43), Մելանեզյան լեզուներից էրոմանգա լեզուն (Ray, 184), տասիկո լեզուն (Ray, 240), բակի լեզուն (Ray, 251), կուլիվիու լեզուն (Ray, 270), սու-լուա լեզուն (Ray, 278), ուրիպիվ լեզուն (Ray, 288), սինեսիպ լեզուն (Ray, 307), պաամա լեզուն (Ray, 322), ամբրիմ լեզուն (Ray, 339), տասիրիկի լեզուն (Ray, 377), նոգուգու լեզուն (Ray, 392), աֆրիկյան էվե լեզուն (Westermann, 65)։

Աֆրիկյան սարա լեզվի մեջ կրավորականը կազմվում է ներ-գործականի ծայրին ավելացնելով nga մասնիկը. օրինակ՝

usa *ուտել* — usanga *ուտվել*
musa *ուտում եմ* musanga *ուտվում եմ*
yusa » *ես* yusanga » *ես*
nusa » *է* nusanga » *է*
շար. *ներկ.* makusa, *կրավ.* makusanga,
կտր. musandega *կրավ.* musandeganga

(Delafosse, 26)։

Աֆրիկյան ազնի լեզվով կրավորական կազմելու համար արմատից առաջ դնում են a. *ինչպես՝* di *ուտել*, adi *ուտվել*։

(Delafosse, 87)։

Եթովպական կունամա լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի սկիզբը դնում են ko *մասնիկը. օրինակ՝* di *փորել*, ko-di *փորվել.* digin *ամուսնացնել (զալը)*, ko-digin *ամուսնացվել*։

(Reinisch, 25)։

Դրավիդյան կուրուխ լեզվով կրավորական կազմելու համար բայարմատի վրա ավելացնում են r. *Վերացյալը խոնարհվում է իբրև ներգործականի. օրինակ՝* esnā *կոտրել*, esrnā *կոտրվել*։

(Hahn, 48)։

Դրավիդյան տելուգու լեզվով կրավորական կազմելու համար ներգործականի վրա դնում են baḍu *կամ* paḍu «*ընկնել, կրել*, to fall, to suffer» *բայը. ինչպես՝* koṭṭa «*զարնել*», koṭṭa ḅadu «*ծեծ ուտել*»։

(Lakshminarasayya, 19)։

Բիրմանական լեպխա կամ ռոնգ լեզվով թեև կրավորական չկա և միշտ ներգործական ձևով են խոսում, բայց կարելի է երբեմն գործածել thóm *դնել և* nóng *բայերը։ օրինակ՝* pi-thóm-bo «*գրված*», mók-nón «*ծախված*»։

(Grierson, *հա. 3, մասն 1, էջ 240*)։

Զարմանալի է ֆիլիպինյան տագալոգ լեզուն, որ կրավորական կազմելու համար ներգործական բայերի m *նախաձայնը դարձնում է* p։

Հիպերբորյան լուկագիր լեզվով կրավորական կազմելու համար բայի բնի վերջում դնում են o *ձայնավորը։*

(Jochelson, 130)։

Մոնղոլական բուրյաթ լեզվում կրավորական կազմելու համար բայարմատի վրա դնում են gde *մասնիկը. ինչպես՝* alanam *սպանեցի,* alagdanam *սպանվեցի։*

(Castrén, 35)։

Մինչդեռ մնչանեզյան լեզուներից շատերը չունեն կրավորական և երբ հարկ լինի կրավորական բայ գործածել, շուռ են տալիս ներգ. հոգ. Գ դեմքի (ծեծվեցի = ինձ ծեծեցին), ընդհակառակը մնչանեզյան ռովինանա լեզուն ունի թե՛ պարզ կրավորական, թե՛ անցողական բայի կրավորական և թե՛ փոխադարձ բայի կրավորական։ Պարզ կրավորականը կազմվում է ta *նախդիրով, իսկ անցողականի կրավորականը կազմվում է անցողականի* va *մասնիկի վրա ավելացնելով նույն* ta *նախդիրը։*

(Ray, 553)։

Աֆրիկյան մամբիլա լեզվով կրավորական և ներգործական նույն են. օրինակ՝ yi *նշանակում է թե՛ «տալ» և թե՛ «տրվել, պարգև ստանալ». երբ ենթական դրված է բայից առաջ, ուրեմն բայը ներգործական պետք է համարել, իսկ երբ հակառակ շարքն ունի, բայը պետք է կրավորական համարել. օրինակ՝*

tel-ɓwo	yi	me	bal
հայրս	*տվեց*	*ինձ*	*մի գրպան*
me yi	tel-nwo		bal
ես ստացա	*հորից*		*մի գրպան։*

(Meyer, 50)։

Աֆրիկյան դինկա լեզվով կրավորականը նույն է ներգործականի հետ՝ միայն ժամանակ ցույց տվող մասնիկի վերջին ձայնավորը երկարում է. օրինակ՝ gam *հավատալ բայից՝*

ներգործական	կրավորական
ներկ. ա. ghên agam	ghên ačî gam
կոր. ա. ghên ačigam	ghên ăcî gam
ապ. ա. ghen abigam	ghên abî gam

(իսկ ներկան նույնանում է կատարյալի հետ)։

(Mitterrutzner, 32)։

Աֆրիկյան կենդան (բանտու) լեզվով կրավորական չկա. կրավորականի միտքը արտահայտելու համար շուռ են տալիս մի ուրիշ ձևի և հատկապես հոգ. գ դեմքի. օրինակ՝ վոխտանակ ասելու ծծընվեց մի երեխաց, ասում են ընդանք ծնեցին մի երեխաց։

(Ittmann, 175):

Աֆրիկյան իբո լեզվում կրավորական չկա և նրա տեղ դնում են ներգործականն. օրինակ՝ կոչվում՝ եմ = ինձ կոչում են, ծնվել եմ = ինձ ծնել են և այլն։

(Spencer, 34):

Նոր-Հիբրիդյան տանգոա լեզվում կրավորական բայ չկա։

(Macdonald, 7):

Միկրոնեզյան մարշալ լեզվում չկա կրավորական բայ և նրա տեղ դնում են ներգործականն. օրինակ՝

Ես սիրվում եմ = re eódue iō

Նրանք սիրում են ինձ։

(Erdland, 215):

Սուդանի կուասաի լեզվով էլ կրավորական չկա և վերածվում է միշտ ներգործականի. ինչպես՝

ba- bode taba } = *պիտի սիրվեմ։*
Նրանք սիրում են ինձ }

(Lässig, 50)։

Աֆրիկյան վապոգորո լեզվով կրավորական չկա. խոսքը վերածում են միշտ ներգործականի. օրինակ՝

Ես սիրվում եմ = wa-m-fira-nene *(նրանք սիրում են ինձ).*
Նրանք սիրվում են = wa-wa-fira-awa *(նրանք նրանց սիրում են նրանց)։*

Բայց կա նաև հատուկ մի ձև կրավորականի համար, որ կազմվում է ka *մասնիկով. ինչպես՝*

bena	*կոտրել*	beneka	*ջարդվել*
goma	*չորացնել*	gomoka	*չորացվել*
tuma	*ուղարկել*	tumika	*ուղարկվել*

(Hendle, 43)։

Տիբեթերենում կրավորականի համար առանձին ձև չկա. ներգործականի հետ նույն է. երկուսը տարբերվում են իրարից ենթակայի հոլովի միջոցով. այսպես.

ngas k'yod rdung bar byed do
ինձ (ինձնով) դու ծեծել
(ալսինքն «Ես քեզ ծեծում եմ»)։
nga rdung bar byed
ես ծեծ— ել
(ալսինքն «Ես ծեծվում եմ»)։

Ուրեմն ուղղականից հետո կրավորական, կրավորականից հետո ներգործական։

(Foucaux, 79)։

Սիամերեն լեզվով կրավորական չկա. վերածում են ներգործականի։

(Wershoven, 83)։

Աֆրիկյան բասա (Կամերուն) լեզվով կրավորական չկա. վերածում են ներգործականի հոգ. Գ դեմքի։

(Schürle, 79)։

Հնդկական մարաթի լեզվում թեև բայերի վեցերորդ դասը հատկացված է կրավորական բայերին, բայց իրենք չեն սիրում գործածել կրավորական բայ և նրա փոխարեն դնում են անանցողական բայ կամ մի ուրիշ դաձվածով դուրս են բերում։ Շատ անգամ օտար լեզուներից թարգմանություն ժամանակ գործածում են կրավորական բայը։ Կրավորականի ավելի տարածված ձև է բայի անցյալ դերբայը՝ միացած օժանդակ «երթալ» բայի զանազան ձևերի հետ։ Օրինակ՝

I am being struck>I go struck
I have been released>I have gone released.

(Stevenson, 87)։

Ղպտիերեն լեզվում կրավորական բայ չկա. պետք եղած դեպքում ներգործականով են արտահայտում. օրինակ՝

Նա պիտի պատժվի = Նրան պիտի պատժեն
» » սպանվի = » » սպանեն
դու » ծնվես = քեզ պիտի ծնեն։

Այս դեպքում գործածում են hitan *«միջոցով» նախադրությունը. ինչպես՝ նա պիտի խաբվի մոգերից = Նրան պիտի խաբեն մոգերի միջոցով։*

Կա նաև կրավորական կազմելու առանձին ձև՝ ži *«առնել, ստանալ» բայը կպցնում են բային՝ իբրև մասնիկ. ինչպես՝* smu *«օրհ-*

նել, օրհնութիւն»>ži-smu «օրհնվել». uoein «լսել»>žiuoein «լսավորվել»։

(Steindorf, 170)։

Կովկասյան ուբիխ լեզվով ներգործականի փոխարեն կրավորականի գործածութիւնը ավելի ընդունված ձև է. ինչպես՝

a-t'xəl ə-s-bie-n.
ը գիրք նա ինձ տեսանի
«Ես տեսնում եմ գիրքը»։
a-məze-n a-t'xəl ə-bie-n
երեխայի ը գիրք նմա տեսանի
«Երեխան տեսնում է գիրքը»։

Այս n հանգով կազմված հոլովը կոչվում է էրգատիվ, որ համապատասխանում է մեր սրբականին։

(Dumézil[1], 21)։

Հետաքրքիր է կրավորականը վրացերենի մեջ։
Վրացերենում կա երկու տեսակ կրավորական.
1. Վիճակ արտահայտող կրավորական (passif d'état)։
2. Գործողութիւն արտահայտող կրավորական (passif de procès)։ *Օրինակ՝*

*«*ამბრჩა *«գրեալ է,* scriptum est, *գերմ.* ist geschrieben*»* *(առաջին ձևի կրավորական, որ ունի միայն ներկա և լեզվից հետզհետե վերանում է).*

*«*იწერება *«գրվում է, կգրվի,* scribitur, wird geschrieben*»* *(երկրորդ ձևի կրավորական)։*

(Vogt, 147)։

Գործողութիւն ցույց տվող կրավորականն էլ երեք տեսակ է, որոնք իմաստով և կազմութիւնով տարբերվում են իրարից։ Այսպես՝ 1. նախնական կրավորական, 2. d-ով կրավորական, 3. i-ե նախամասնիկով կրավորական։ Նախնականը ցույց է տալիս ենթակայի վրա կատարված մի գործողութիւն՝ առանց արտաքին ազդեցութեան. ինչպես՝ «չորանում է, հանգում է»։ Երկրորդ ձևի կրավորականը կարելի է կազմել ամեն մի գոյականից. ինչպես՝ վկոմիսարցելի «ես կոմիսար դարձա» (սա կրավորական է համարվում)։ Եր-

բորդը հաճախ կրավորականի իմաստ էլ չունի. ինչպես՝ ընամակը տրվեց ինձ. ինձ մի երեխա ծնվեց»։

(Vogt, 168—170)։

Կաբարդին լեզվի մեջ ներգործական և կրավորական միևնույն ձևն ունեն և տարբերվում են միայն խնդրառության մասը. ինչպես՝

so-šx^{y} *ուտում եմ* — sa-šx^{y} *ուտում եմ*
so-tlaġu *տեսնում եմ* — sa-tlaġu *տեսնում եմ*
(իբր թե ներգործական «ես» և կրավորական «զիս»)։

Նախադասության մեջ նուլը կազմվում է տարբեր հոլովառության մասը. ինչպես՝

si-detlxu-m ġuneġu-m kame yire-t
եղբայրը դրացին (տր.) դաշույն (հլց.) տա
detlxu-mk'e kame-r ġuneġu-m yire-t
եղբայրը (գրծ.) դաշույն (ուղ.) դրացին (տր.) տա = տրվում է։

Գործիական հոլովով և կրավորական բայով նախադասությունը կազմելու այս ձևը սիրելի և հաճախադեպ էր խալդերենում. օրինակ՝ փոխանակ ասելու «Մենվասը կառուցեց սրանք», ասում են՝

Menuaše unili šidištuali
Մենուասով սրանք կառուցվեցին

(Friedrich, Einführung ins Urartäische, 19)։

Նուլն ձևը գտնում ենք նաև արդի լեզուներից աֆղաններենում, բելուջերենում և այլն։ Նուլնիակ գերմաներենում կարելի է կազմել նման նախադասություններ. ինչպես՝

Dieses Haus wird von jedermann bewundert
այս տունը ամեն մեկից զարմացվում է
(= այս տան վրա ամեն մարդ կզարմանա)։

Es ist viel gegessen, aber noch mehr getrunken werden
շատ կերան, բայց ավելի շատ խմեցին։

Հինդուստանի լեզվի մեջ բայի խոնարհման ժամանակ, որոշ դեպքերում, այսինքն երբ ժամանակը կազմված է դերբայից, ներգործական բայի դերանուն ենթական դրվում է դարձյալ գործիականում հոլով. օրինակ՝

maiṇ-ne mārā *ծեծում էի*
tū-ne mārā *ծեծում էիր,*

որոնք բառացի նշանակում են «ինձանով ծեծալ, քեզանով ծեծալ»։

Այս ձևափոխությունը անշուշտ նրանից է, որ եթե ասվեր «ես ծեծալ, դու ծեծալ», պիտի հասկացվեր «ես ծեծվում էի, դու ծեծվում էիր»։

(Bennerjea, 20—21, Thimm, 30)։

Սակայն ինչ որ ամենից ավելի հետաքրքրական է, այդ այն է, որ ամերիկյան կարիբի ընտանիքին պատկանող երկու լեզու (կիպեա և ձուբուկուա) ստեղծել են ըստ ինքյան կրավորական ձևվեր։ Բավական մեծ թվով բայեր այս լեզվի մեջ ոչ թե ներգործականից են կազմված. այլ ինքնին (արմատով) կրավորական են. ինչպես՝

dl	տրվել (ոչ թե տալ)
do	ուտվել (ոչ թե ուտել)
nino	արվել (ոչ թե անել) և այլն։

(L. Adam, 48)։

Շատ անկանոն է կրավորականը աֆրիկյան բարի լեզվում. Միտեուցները, որ ուսումնասիրել է այս լեզուն, հավաքել է բոլոր բայերը ըստ իրենց վերջավորության, վերածել նրանք ինը խմբի և աշխատել դուրս բերել զանազան կանոններ (51—58)։

Այս բոլորը, ինչ որ նկարագրեցինք վերևում, պատկանում են ոչ-հնդեվրոպական լեզուներին։ Այժմ ամփոփվենք հնդեվրոպական լեզուների շրջանում։

Հնդեվրոպական նոր լեզուները նախկին կրավորականը չնջելուց հետո հնարեցին նորանոր ձևեր։ Պարսկերենը՝ սկսած պահլավերենից՝ գործ է ածում օժանդակ բայը միացած դերբային (Spiegel, Gramm. huzw. 118)։ Օրինակ, šikasta am «կոտրված եմ»։ Բայց, որովհետև այս ձևը նաև ներգործական է («կոտրած եմ, կոտրել եմ»), ուստի դիմել են «լինել» նշանակությամբ զանազան օժանդակ բայերի օգնության. ինչպես՝ šudan, gaštan, gardīdan, բոլորն էլ «լինել» բայից, բայց նաև yāftan «գտնել», giriftan «բռնել», dīdan «տեսնել», ինչպես և āmadan «գալ». օրինակ՝ dīde mi ayad «կտեսնվի», gufte āyad «կասվի»։ Այս վերջին գործածությունն նման է գալիս իտալ. il libro viene da me studiato «գիրքը ինձնից գալիս է ուսումնասիրված» (այն է՝ գիրքը ինձնից կուսումնասիրվի)։

(Jensen, Neupers. gramm. 162)։

Բրդերենի մեջ էլ կրավորական կազմելու համար ներգործականից առաջ դրվում է hatənə *«գալ» բայը, որ և իբրև օժանդակ խոնարհվում է, իսկ բուն բայը չի խոնարհվում։*

(Beidar, 41)։

Հինդուստանի լեզվի մեջ կրավորականը կազմվում է jānā *«երթալ» բայով, որ խոնարհվում է իբր օժանդակ՝ ուվյալ բայի հետ. ինչպես՝*

māra·	jānā			*ծեծվել*
maiu	marā	jātā	kūn	*ծեծվում եմ*
»	»	»	thā	*ծեծվում էի*
»	»	jāūn		*ծեծվեցի*
»	»	jāūngā		*պիտի ծեծվեմ և այլն։*

(Bonnerjea, 22—23 և Thimm, 31)։

Լեթթերենում թեև կրավորական կա, բայց գործածական չէ. ավելի են սիրում ներգործական ձևով արտահայտվել. օրինակ՝ փոխանակ ասելու «Մեղանը ծածկվածծ», ասում են «Մեղանը ծածկում ենք»։

(Brentano, 105)։

Դանիերենում ներգործականը որոշվում է e *վերջավորութ֊յամբ, մինչդեռ կրավորականը ունի* s *վերջավորութ֊յունը. օրինակ՝* elske *«սիրել»,* elskes *«սիրվել»։ Այսպես էլ շվեդերենը ունի ներգործականում* r *վերջավորութ֊յունը, իսկ կրավորականում* s. *ինչպես՝* jag älskar *«սիրում եմ»,* jag älskas *«սիրվում եմ»։*

*Ամենից հետաքրքրականն է լատիներենը, որ հնդեվրոպական կրավորականի հնագույն ձևը (*r *վերջավորութ֊յամբ) պահեց երկար ժամանակ։ Բայց այս ձևը չուներ միօրինակ խոնարհում, քանի որ երկրորդ դեմքում* (legeris, legimini) *չկար կրավորականի նշանը՝* r։ *Ուստի այս ձևը գործածութ֊յունից սկսեց ընկնել և նրա տեղ կազմվեց էական բայով անցյալ դերբայի ձևը* (amātus est *«սիրեցավ է»)։ Այս ձևը հետզհետե կլանք ստացավ և ժառանգաբար անցավ նորլատին լեզուներին։ Այս բոլորի մեջ ներգործական և կրավորական զանազանվում են իրարից օժանդակ բայի միջոցով. *«ունեմ» բայը ծառայում է կազմելու ներգործականի ձևերը, իսկ «լինել, եմ» բայը՝ կրավորականի ձևերը. ինչպես՝*

ֆրանս. j'ai aimé } *սիրել եմ* je suis aimé }
իտալ. io ho amato } io sono amato } *սիրվում եմ։*

Ոչ լատինական լեզուներն էլ ունեն նույն ձևը. այսպես՝

գերմ. ich habe geliebt, ich bin geliebt.
անգլ. I have loved; I am loved.

Մինչև անգամ չեխերենում, որ սլավական լեզու է, արդեն կրավորականը կազմվում է էական բայով՝ ճիշտ ֆրանսերենի պես։ Դանիերենն էլ, որ ունի կրավորականի առանձին ձև (տես վերը), արդեն անցել է այս ձևին, և մի խումբ բայերի կրավորականը այս եղանակով է կազմում։

Հոլանդերենում կրավորականը կազմվում է worden «լինել, դառնալ» *բայով։*

Ռումիներենում կրավորականը կազմվում է երկու ձևով. կամ դերանվանական բայով և կամ «լինել» (a fi) *օժանդակով. ինչպես՝*

graul să macină *կամ՝*
graul este măcinat «հատիկը աղացվում է»։

Բրետոներենն էլ թեև լատինական լեզու չէ, բայց կրավորականը կազմում է bout «լինել» *էական բայով. ինչպես՝*

me zou câret *սիրվում եմ*
me oé câret *սիրվում էի*
me zou bet câret *սիրվեցի*

(Guillaume, 75)։

Նույնիսկ հնդեվրոպական ընտանիքից շատ հեռու մի լեզու, ինչպես է լազերենը, ներգործականի և կրավորականի զանազանությունն համար դիմում է նույն միջոցին. ինչպես՝

čareri miɣun *գրել եմ (գրած ունեմ)*, čareri vore *գրված եմ։*

Կրավորական չեզոք

Եվրոպական լեզուները դերանվանական (pronominal) *են կոչում բայի այն տեսակը, ուր ենթական գործողությունը կատարում է իր վրա։ Այսպես. օրինակ՝ լվացվում եմ, այն է «ես ինձ լվանում եմ». նույնպես ճագվում եմ, սանրվում եմ և այլն։ Դերան-*

վանական կոչելու պատճառն այն է, որ այդ կարգի բայերն ունենում են երկու դերանուն, մեկը գործող անձը, որ ուղղական հոլով ենթական է, մյուսը՝ գործյալը, որ նույն անձն է դարձյալ և հայցական հոլով սեռի խնդիր է։ Ըստ այսմ դերանվանական բայերը միաժամանակ ներգործական են և կրավորական՝ ըստ ձևի, իսկ ըստ իմաստի՝ չեզոք են։

Այս բայերը եվրոպական լեզուներով կոչվում են նաև անդրադարձ (réfléchi կամ reflexiv)։

Հայերենում այս կարգի բայերը կոչվում են կրավորակերպ չեզոք, որովհետև ըստ ձևի կրավորական են (քանի որ վերջանում են -վել), իսկ ըստ իմաստի չեզոք են (քանի որ գործողությունը կատարվում է իր վրա)։

Ահա դերանվանական բայի խոնարհումը մի քանի եվրոպական լեզուներով.

ֆրանս.	իտալ.
je me lave	io mi lavo
tu te laves	tu ti lavi
il se lave	egli si lava
nous nous lavons	noi ci laviamo
vous vous lavez	voi vi lavate
ils se lavent	eglino si lavano

գերմ.	անգլ.
ich wasche mich	I wash myself
du wäschst dich	you wash yourself
er wäscht sich	he wash himself / se wash herself
wir. waschen uns	we wash ourselves
ihr wascht eur	you wash yourselves
sie waschen sie	they wash themselves

Հոլանդերենում դերանվանական բայը կազմվում է հետևյալ ձևով.

ik verheug mij		ուրախանում եմ
hij verheugt zich	նա	» է
wij verheugen ons	մենք	» ենք

gij verheugt u	դուք	»	եք
zij verheugen zich	նրանք	»	են

(Walette, 96)։

Ռումիներեն՝

ma	mir	կամ	miru-ma	զարմանում եմ
te	miri	»	miri-te	զարմանում ես և այլն։

Շվեդերեն՝

jag	beklagar	mig		գանգատվում եմ
du	»	dig	»	ես
han	»	sig	»	է։

Ինչպես տեսնում ենք, ենթական դերանունը դրվում է սկիզբը, իսկ սեռի խնդիր դերանունը կամ ենթակայի և բայի միջև (ֆրանս., իտալ.) և կամ բայից հետո (գերմ., անգ., շվեդ.)։

Ռուսերենում դերանվանական բայը կազմվում է բայի վերջում ավելացնելով անդրադարձ դերանունը (ся). *ինչպես՝*

я моюсь	լվացվում	եմ
ты моешся	»	ես
он моется	»	է
мы моемся	»	ենք
вы моетесь	»	եք
они моются	»	են։

Ազգերի մտածողության եղանակը հաճախ իրարից տարբեր է լինում։ Այսպես՝ կան բայեր, որոնք մեզ համար բոլորովին չեզոք են և անդրադարձ վիճակ չեն ներկայացնում, սակայն ուրիշ լեզուներով դերանվանական են։ Օրինակ՝ ֆրանս. s'écrier *«բացականչել»,* s'évanouir *«ուշագնաց լինել, նվաղել»,* s'en aller *«հեռանալ գնալ»,* s'enfuir *«փախչել» և այլն։ Այս երևույթը աչքի է զարնում հատկապես այն ժամանակ, երբ մի լեզվի հին վիճակը համեմատենք նորի հետ։ Այսպես՝ հին ֆրանսերենում* se dormir *«քնել»,* se demeurer *«քնակվել»,* se descendre *«իջնել»,* se dîner *«ճաշել»,* se tarder *«ուշանալ»,* se partir *«մեկնել» և այլն դերանվանական էին, իսկ այժմ՝ ոչ։*

Ֆրանսերեն ասում ենք se coucher *«պառկել»,* se promener *«մաև գալ, զբոսնել»,* se lever *«վեր կենալ» և այլն, որոնք բոլորը դերանվանական են, որովհետև ունեն* se *դերանունը, իսկ նրանց*

հայերին համապատասխան ձևերը չեզոք են և ոչ թե կրավորա-կերպ չեզոք։ Ալսպես և սրանց ռուսերեն համազոր բայերը, այն է лежать, гулять, вставать։ Եթե այս կարգի ֆրանսերեն բայերի վրալից se դերանունը հանենք, կստանանք պատճառական կամ անցողական բայ. ալսպես՝ coucher «պառկեցնել», promener «ման ածել», lever «վեր կացնել»։

Ռուսերենում դերանվանական բայածև գործածվում է նաև այն դեպքում, երբ գործողությունը կատարվում է ինքնաբերաբար կամ հակառակ իր կամքին (կրական բայ). ինչպես мне хочется «ուզում եմ» (ինձ ցանկալի է), тебе хочется «դու ուզում ես», мне думается «մտածում եմ» և այլն։ Ալսպիսի դեպքերում դերանունը դրվում է տրական հոլովով։

Այլ լեզուներից օրինակներ.

Մոնղոլական բուրյաթ լեզվում անդրադարձ բայը կազմվում է բայարմատի վրա դնելով r մասնիկը, որ ըստ իս ör «ինքը» դերանունից է ծագում. օրինակ՝

ugânam լվանալ, ugârnam լվացվել։

(Castrén, 35)։

Մունդա խմբից ռոհլ լեզվով բայի անդրադարձ ձևը կազմելու համար բայարմատի և վերջավորության միջև դնում են en մասնիկը. օրինակ՝

aing	abung-tan-aing		լվանում եմ
»	»	-en-tan-aing	լվացվում եմ
»	»	-aing	պիտի լվանամ
»	»	-en-aing	պիտի լվացվեմ։

(Nottrott. 48)։

Սիամերեն լեզվով անդրադարձ բայը կազմում են «մարմին» բառով. ինչպես. ես լվանում եմ իմ մարմինը = լվացվում եմ։

(Wershoven, 83)։

Գործողությունը իրեն համար կատարելու նշանակության համար տարօրինակ ձև ունեն դրավիդյան լեզուները։ Սրանք գործածում են koɳu, konu, koḷ «առնել» բայը. օրինակ՝ paṇṇi-kkoṇdēn «շինեցի ինձ համար», որ բուն նշանակում է «շինեցի և առի, I made and tookit»։

(Caldwell, 467)։

Անդրադարձ բայի մեկ ուրիշ ձևն է սեփական (appropriatif) *բայը, որ ցույց է տալիս կատարել մի բան իրեն կամ իր սեփական գործածութեան համար։ Այսպիսի բայաձև ունի ամերիկյան կարիբեր լեզուն. օրինակ՝ իր համար տուն շինել, վերցնել իր համար և այլն։*

(Morice, 333)։

Այսպես է նաև ամերիկյան տենսա լեզուն, որ գիտե թե՛ կրավորակերպ հեզոք (réfléchi) *և թե՛ սեփական բայ։ Առաջինի համար դնում է* myo, *երկրորդի համար* kyo- *նախամասնիկը. օրինակ՝*

üvlo *«սիրել»,* myo-üvlo *«ինքզինքը սիրել»,* rewa *«սիրել»,* kyo-rewa *«իր համար սիրել»։*

(Haumonté, 24)։

Դերանվանական բայն ունի նաև փոխադարձ (réciproque *կամ* mutualitif) *բայի նշանակութիւն, այսինքն երկու հնթակա իրար դեմ կատարում են նույն գործողութիւնը. օրինակ՝ ֆրանս.* Jean et Louis s'égratignent *«Ժանը և Լուին իրար են ճանկռտում»,* le chien et le loup se battent *«շունն ու գայլը իրար հետ կռվում են»։ Դրավիդյան լեզուների մեջ էլ դերանվանական այն ձևը, որ տեսանք վերը, ունի միևնույն ժամանակ փոխադարձ բայի նշանակութիւն. ինչպես՝*

pēśi-kkoṇḍārgaḷ *«իրար հետ խոսում էինք»։*

(Caldwell, 467)։

Ռուսերենում էլ գտնում ենք նույն դրութիւնը. ինչպես՝ дерутся *«իրար հետ կռվում են»։ Արաբերենի մեջ բայական* ifti'āl *ձևը թե՛ դերանվանական, և թե՛ փոխադարձ է։ Հայերենում էլ ասում ենք ծեծկվում եմ, որ կրավորակերպ է, բայց ունի փոխադարձ բայի նշանակութիւն։*

Կան լեզուներ, որոնք փոխադարձ և անդրադարձ բայերի համար ունեն առանձին և տարբեր ձևեր։ Այսպես՝ աբխազերենում անդրադարձ բայը կազմվում է -š- *միջամասնիկով, իսկ փոխադարձը* eɪ-ba *մասնիկով. ինչպես՝*

s-čə-s-guap'x-u-eit
«ես ինձ սիրում եմ»

i-s-ś-u-eit «ասպանում եմ»
s-eɨ-ba-ś-ú-eit «կռվում եմ մեկի հետ»։

(Dirr,. Einf, 48—53)։

Կրավորակերպ չեզոքը մեծ կապ ունի նաև բուն կրավորականի հետ։ Ալսպես՝ ուգրո-ֆիննական լեզուների մեջ անդրադարձ (կրավորակերպ) բայերը հետո դարձել են կրավորական (Szinnyci, Finn, ugr, spr. 131)։ *Արաբերենում* tafa''ul, infi'āl, ifti'āl *ձևի բայերը թե՛ կրավորակերպ չեզոք են և թե՛ կրավորական։ Սերբերենում կրավորականը երկու տեսակ է ընդհանրապես. 1) Արտահայտում է մի գործողություն, օրինակ՝ «Այս տունը շինվում է մեր մեծ հոր բանվորների ձեռքով»։ 2) Մի վիճակ, որ արդեն ձեռք է բերված. ինչպես՝ «Տունը շինված է քարից կամ փայտից»։ Սերբերենը առաջին դեպքում դնում է կրավորակերպ չեզոք կամ վերածում է ուղղակի ներգործականի, իսկ երկրորդ դեպքում դնում է կրավորական անցյալ դերբայ* (Meillet, Gramm. serbe, 194—195)։ *Ֆրանսերենում* se *դերանունով կազմված ձևերը (անդրադարձ) հաճախ դրվում են կրավորականի փոխարեն. ինչպես՝*

cela se dit — *ասվում է*
cette robe se porte — *այս շորը դեռ կհագնվի։*

Երբեմն էլ այս ձևը գործ է ածվում իբրև անդեմ բայ և այն ժամանակ դերանունը կարող է դառնալ նաև անորոշ (ինչպես՝ ֆրանս. on, *գերմ.* man)։ *Օրինակ՝*

Ֆրանս. On joue *կամ* il se joue un grand jeu «*մեծ խաղ է խաղացվում*».

գերմ. man sagt «*ասվում է*», man behauptet «*ընդունվում է*»։

Կրավորական բայի իբրև անդեմ գործածությունը ունի նաև լատիներենը, ուր այս պարագային կրավորականը կոչվում է «անդեմ կրավորական»։ Օրինակ՝

ītur *կերթացվի*
curritur *վազում են*
luditur *խաղացվում է*
itum est *երթացվում է*

Ալսպես է նաև շվեդերենում։ (Poestion, Schwed., 137)։

Լատիներենում անդրադարձ դաղափարը արտահայտվում է կամ se *դերանունով և կամ կրավորական բայով. օրինակ՝*

superbus *se* laudat *հպարտը իրեն կգովի (կգովվի).*
minis non *movetur* tuis *քո սպառնալիքներից չի շարժվում։*

Աշխարհաբարի կրավորակերպին նման է նոր հունարենը, ուր թե՛ կրավորական, թե՛ կրավորակերպ չեզոք միևնույն ձևն ունեն և միայն իմաստով կարելի է երկուսը զանազանել. ալպես՝

λούω *լվալ, իսկ*
λούομαι *լվացվել (= ֆր.* je me baigne *և* je suis baigné).
κρύπτω *թաքցնել*
κρύπτομαι *թաքնվել, թաքնված լինել։*

Տարբերելու համար կարելի է դնել նեղգ. բայ՝ réfléchi *դերանունով. օրինակ՝*

λούομαι = λούω ἐμαυτόν *լվանում եմ ես ինձ.*
στολίξομαι *զարդարել* = στολίξω ἐμαυτόν je me pare *զարդարվում եմ։*

Հոգնակիում գալիս է նաև վոխադարձ իմաստ. օրինակ՝
στολίξονται *զարդարվում են (նշանակում է՝ իրենք իրենց զարդարում են կամ իրար զարդարում են)։*

ԳԼՈՒԽ Գ

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲՈՒՆ

1. ԲԱՅԱԿԱՆ ԲՆԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՍ

Հնդեվրոպական նախալեզվի խոնարհման մեջ ամենակարևոր կետը բայական բների կազմությունն է։

Ինչպես որ գոյականների մեջ արմատը մերկ ու մենակ անընդունակ է հոլովվելու և պետք է, որ նախապես վերածվի ածվածական բնի, որպեսզի նրա վրա ավելանան հոլովական վերջավորությունները, նմանապես և բայերի մեջ պարզ արմատը անընդունակ է ստանալու բայական վերջավորությունները և այդ վերջավորությունները ստանալու համար նախապես պարտավոր է վերածվել բայական բնի, որ ձևանում է արմատը ենթարկելով ձայնդարձի զանազան աստիճաններին և կցելով զանազան մասնիկներ։ Այս մասնիկները լինում են կամ մի պարզ ձայնավոր և կամ n,s և կամ պայթական բաղաձայններից կազմված մի վանկ։

Այսպես օրինակ՝ հնխ.

*leik^w- «թողուլ, լքանել, ինալ» արմատի բայական բներն են՝

1. léik^we-(*որից հուն.* λείπω, *լիթ.* lẽkù, *գոթ.* leihwa).

2. lik^wé-(*որից հուն.* λιπεῖν, ἔλιπε = *հյ. ելիք, սանս.* aričat, *հբգ.* liwi).

3. link^w-, linek^w-(*որից լտ.* linquō, *հպրուս.* -linka, *հյ. լքանիմ, սանս.* riṇákti).

4. leloik^w- (*որից հուն.* λέλοιπα, *սանս.* riréča).

5. loik^w- éye-loik^wi- (*որից սանս.* rečáyati, *հյս.* leigia, *լիթ.* laikýti).

6. *Կային անշուշտ նաև ուրիշ շատ բներ, որոնք այժմ կորած են և կամ պահված են միայն մի լեզվի մեջ, ինչպես՝ սանս.* ričyáte, rekṣyate, *հուն.* λίφω, *կամ թե «bher» «բերել» արմատը*

խոնարհվում էր ըստ կամս bhér-mi, bhībhér-mi, bhr̥-nā́-mi, bhr̥-néw-mi, bhér-ō, bhr-ō *և այլն։*

Այս բներից յուրաքանչյուրը մյուսներից անկախ է. ոչ մի արմատ պարտավոր չէ միանգամայն բոլոր ձևերով էլ բայական բներ կազմելու, բայց ունենում է անշուշտ մի քանի ձև. բայի այս կամ այն ժամանակի, մանավանդ այս կամ այն երևույթի (aspect-ի) *համար որոշված է այսինչ կամ այնինչ բունը։ Եվ եթե մտածենք, որ կան մի քանի տասնյակ բներ, պետք է խմանալ, թե ուրեմն որքան բարդ և կնճռոտ էր խոնարհումը հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ։ Նա ոչնչով նման չէր արդի կանոնավոր լեզուներին, որոնց մեջ բայական բունը ամբողջ խոնարհման ժամանակ մեկ կամ երկու ձև ունի։ Հյ. սիրել ներկայից մինչև ստորադասական և դերբայները պահում է նույն սիր-ձևը. այսպիսի երևույթ չկա հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ։ Բայական ձևերի անկախությունը իրարից՝ այնքան է զարգացած, որ մինչև անգամ միևնույն գաղափարը տարբեր բայական ձևերի մեջ կարող է ներկայանալ բոլորովին տարբեր արմատներով. այս երևույթի շարունակությունը պահպանում է օրինակ հյ. երթամ. կոր. չոգա, աշխ. գնացի. ըմպեմ, կոր. արբի և այլն. հունարենի մեջ. ἴρεχω «վազում եմ», ἔδραμον «վազեցի», ὁράω «տեսնում եմ», ὄψομαι «կտեսնեմ», ἐσθίω «ուտում եմ», ἔψαγον «կերա», ἔρχομαι «գալիս եմ», εἶμι «կգնամ», ἦλθον «գնացի» և այլն։*

(Meillet, Traité, 163):

2. ԲԱՅԱԿԱՆ ԲՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Առաջին տեղը բռնում են այն բները, որոնք կազմվում են պարզ արմատից՝ առանց մասնիկի (կամ զերո մասնիկով) և ըստ այսմ իմաստի կողմից նոր երանգ չեն ներկայացնում։ Այս կարգի բները բաժանվում են երկու խմբի. ածրուն և բնավոր։ Անբուններն կազմում են հնդեվրոպական նախալեզվի հնագույն խավը, հետևաբար շատ սակավաթիվ են և գտնվում են մի քիչ այն լեզուների մեջ, որոնք հնավանդ կերպարանք ունեն, ինչպես կամիերեն, վեդայական հնդկերեն, հին հունարեն և լիտվաներեն։ Հետագայում դրանք հետզհետե վերածվեցին բնավորի, որոնց թիվը արդեն բավական առատ էր հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ։

Այս կարգի բներից ստացվում են ներկա և սորիստ ժամանակները, ինչպես՝

Ներկա ժամանակ

Հնխ. ei,i *«երթալ»*, *հնխ.* éi-mi *«գնում եմ»*, éi-ti *«գնում է»*, i-més, i-énti *«գնում ենք, են»*>*սանս.* émi, imás, yánti *«երթամ, երթանք, երթան»*, *հուն.* εἶμι ἴμεν *«երթամ, երթանք»*, *լիթ.* eimì *«երթամ»*, *լտ.* īs, it, īmus, ītis *և այլն:*

Հնխ. es, s *«լինել»*, *որից հնխ.* ésmi, ési *կամ* éssi, ésti, smés, sthé, sṇti *կամ* sénti *«եմ, ես, է, եմք, էք, են»*> *սանս.* ásmi, ási, ásti, smás, sthá, sánti, *կամիս.* ešzi *է* ašanzi *են, հուն.* εἰμί, εἶ, ἐστί, ἐσμέν, ἐστέ, εἰσί, *լտ.* est, sunt, *լիթ.* esti, *հլ.* jesmì, jestŭ jesté, sǫtu, *գոթ.* im, ist, sind *և այլն:*

Հնխ. ed, od, *«ուտել»*> *սանս.* ádmi, *«ուտեմ»*, *լտ.* ēst *«ուտեն»*, *կամիս.* adanzi *«ուտեն»*, *լիթ.* é'dmi, é'sti, *հլ.* jamì, jastŭ, *հուն.* ἔδομαι *«ուտել»*, ἔδ-ο-μαι *«կուտեմ»*, *հյ.* ուտեմ <ōd-mi:

Հնխ. bher *«բերել»*, *որից հետքեր են վեդ.* bhárti *լտ.* fert, *Հոմեր.* φέρτε, *հետո վերածված է բնավորի, հնխ.* bhérō, bhéresi, bhéreti *«բերեմ, բերես, բերեն» և այլն:*

Անրիսա

Հնխ. dhē, dhə *«դնել»*, dhḗ-t, é-dhē-t *«դրաւ»*> *սանս.* ádhāt, *հուն.* ἔθεμεν, ἔθετο *հլ.* եդ:

Հնխ. dō, də *«տալ»*, é-dō-t *«տվեց»*> *սանս.* ádāt, *հուն.* ἔδομεν, ἔδοτο, *հլ.* *«ետ»:*

Հնխ. g^{w}em, g^{w}m *«գալ»*> *սանս.* ágan, *հանգլ.* cyme, *հլ.* *«եկն»:*

Հնխ. plē, pl̥ *«լցնել»*> *վեդ.* a-prā-t *«լցրեց»*, *հրմ.* pūrdhi, *Հոմեր.* πλῆ-το *«լիցս»:*

Ցցավոր ձևերից

Հնխ. sneig^{w}he/o- *«ձյունել»*> *գնդ.* snaēžaiti, *լիթ.* snēga, *հն.* νείφει, *հլտ.* nīnit, *հրգ.* snīunit *ձյունէ:*

Հնխ. weg'h *«կառքով երթալ»*> *սանս.* váhati, *պամփ. հն.* *fεκω*, *լտ.* vehō, *հրգ.* wigu, *լիթ.* vežù, *հլ.* vezǫ:

Հաճախ միևնույն արմատը թե՛ ներկա և թե՛ աորիստ միանգամայն չի տալիս. շատ անգամ պատահում է, որ միևնույն իմաստով երկու տարբեր արմատներից մեկը տալիս է միայն ներկա, մյուսը միայն աորիստ, այն է՝ մեկը տևական գործողություն ցույց տալու համար, մյուսը պարզ գործողություն. այսպես՝ վերև հիշված օրինակներից ed, od *«ուտել» տալիս է միայն ներկա (տևական գործողություն), իսկ աորիստի համար ունենք տարբեր արմատներով՝ սանս.* á-ghas, *հն.* ἔ-φαγε, *հյ.* ե-կեր: *Նույնպես* es, s *«լինել»*

գոլանալ» արմատը տալիս է միայն ներկա, իսկ աորիստի համար ունենք bhewə- *արմատից՝ սանս.* ábhūt, *հալ.* by, bystŭ, *լտ.* fuit, *իսկ հլ. նոր:*

2. Կրկնավոր բներ.—*Ձևանում են արմատի կրկնությամբ և առանց մասնիկի (զերո մասնիկով). նշանակությամբ տարբերվում են մյուսներից նրանով, որ այստեղ նկատի է առնվում գործողության վերջանալը կամ մինչև ծայրը հասնելը. տալիս են ներկա և աորիստ ձևեր: Օրինակ՝*

Հնխ. dō, də *«տալ»>սանս.* dádāmi, *հն.* δί-δω-μι

Հնխ. dhē, dhə *«դնել»>սանս.* dádhāmi. *հն.* τί-θή-μι, τί-θε-μεν.

Հնխ. g'en *«ծնել»>հն.* γί-γνομαι, *լտ.* gi-gn-o:

Հնխ. bhí-bher-mi, bhi-bhr-més, bhi-bhr-ṇti *բերեմ...>սանս.* bibharmi, bibhṛmás, bibhráti:

Երբեմն արմատն այնպես է ձևափոխվում, որ կրկնությունը անճանաչելի է դառնում. ինչպես՝ wek^{w} *«ասել, խոսել» արմատից հնխ.* we-uk^{w}e/o-, *համմտ. հն.* ἔfειπε (=*é-we-uk^{w}-e-t), *սանս.* ávocat *«ասաց»:*

Կրկնավոր բները պահված են մեծ մասամբ արիական լեզուներում և հունարենում. մյուսները ցուլց են տալիս միայն հետքեր. օրինակ՝ թոխար. tetriwu *«խորտակեալ», հայերենի մեջ կա միայն* արարի *ձևը:*

3. Կատարյալի բունը.— Ամեն արմատից (բացի մի քանիսից, ինչպես՝ ei *«երթալ») կազմվում է այս բունը, որ ձևանում է անբուն արմատի վրա ավելացնելով յուրահատուկ վերջավորություններ, արմատի ձայնավորը դարձնելով* o *և երբեմն էլ կրկնությամբ. օրինակ՝*

Հնխ. voida>*սանս.* véd-a, *հն.* foid-a, *գոթ.* wait, *զնդ.* vaēdā, *հալ.* vědě, *հպրուս.* vaissei:

Հնխ. gén-*«ծնել», gé-g^{i}ón-a *«ծնալ»>սանս.* jajā́-na, *հն.* γέ-γονα.

Կրկնավոր կատարյալի ձևը լավ պահված է արիականի և մասնավանդ հունարենի մեջ. օրինակներ կան նաև գոթականի և իսլանդերենի մեջ. ինչպես՝ իսլ. (ro)gegon *«զարկի», գոթ.* laílōt *«թողեցի», saíso «ցանեցի»:*

Կրկնավոր կատարյալի ձևը կար հին գերմանական լեզուներում. հհյուս. լեզվում կրճատմամբ և ուրիշ պատճառներով մթագնեց և անճանաչելի դարձավ. օրինակ՝ հհյուս. halda=*գերմ.* halten

բալից կար. helt (որի գոթ. ձևն է haihald).—auka «vermehren» բալից հհյուս. կար. jôk, որի գոթ. ձևն է aiauk)։

(Noreen, 158)։

Առանց կրկնութեան կատարեալի օրինակներ կան բալթիկ-սլավական, գերմանական, լատինական և կելտական լեզուների մեջ, որից երևում է, թե նախալեզվյան շրջանին այս ձևը ընդարձակ գործածութիւն ուներ, թեև սանսկրիտի մեջ հազիվ է երևում։ Հեռագալում կատարեալի և աորիստի խառնուրդով ժառանգ լեզուները կազմեցին իրենց խոնարհման զանազան ժամանակները. այսպես ձևացան լատիներենի մեջ perfectum և գերմանականի մեջ preterit, հնխ. կատարեալի պարզ ձևը ամեն տեղ դարձավ ներկա (ինչպես՝ սանս. véda, հն. foîδα և այլն), շատ տեղ կատարեալի կրկնավոր ձևը բաժանվեց ներկայի և կատարեալի վրա (օր. լտ. meminī ներկա է, tutulī անցյալ է), և այս բոլորը պատճառ դարձան, որ կրկնավոր կատարեալը ամեն տեղ էլ չնշվի։

4. Սաստկական ներկա. — Կազմվում է արմատի սաստկական կրկնութեամբ, առանց մասնիկի (զերո մասնիկով) և ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնվում է (հաճախական) և կամ ուժգնութեամբ է կատարվում (սաստկական). օրինակ՝ սանս. dediṣ-te «ցուցանէ», գնդ. daēdōiš-t «ցույց տվեց», սանս. nenik-te «լվացվում է»։ Պահված է արխայական խմբի մեջ, իսկ մյուսների մեջ հետքեր միայն կան. ինչպես՝ հալ. glagoljǫ «խոսում եմ», հն. πορφῡ́ρω «եռում զեռում է», παμ-φαίνω «սաստիկ փայլփլում է», նույնիսկ սանսկրիտում այս ձևը ավելի հազվագյուտ է դառնում, մինչդեռ վեդայականի մեջ հաճախ կա։ Երբ սաստկականի պարզ ձևը կորած է, սաստկականը ստանում է պարզ ձևի իմաստը. ինչպես՝ սանս. carkar-mi «կոչում՝ փառաբանում եմ» ոչինչ չունի նշանակութեամբ սաստկական, որովհետև պարզ ձևը կորած է։

5. Երկար ձայնավորով ճանգող բներ. — Կազմվում է արմատի վրա ավելացնելով ā կամ ē, որի ձայնդարձն է o. այսպես՝ men. «միտքը պահել» արմատից կազմվում է հնխ. mºnē- «խորհել» և mnā «հիշեցնել» բները. (առաջինից ունենք հալ. mīnēti, լիթ. minė́-ti, գոթ. munaiθ «խորհել» և հն. μανῆναι, իսկ երկրորդից՝ սանս. mnāyāt «հիշեցուսցէ», հն. μν᾽-ομαι, μέμναμαι). Թերևս նաև mºnā-, որից հլ. «համանամ»? Նույնպես հնխ. men «մտալ» արմատից կազմվում է mºnē- (որից լտ. manēre) և mnā (որից հլ. մնամ) բները։

Այս կարգի բները ցույց էին տալիս վիճակ կամ դրութիւն, հատկապես տևական դրութիւն, որից առաջանում են հետո կրավորակերպ չիզոքի իմաստով բայեր։

Սրանցից ā *բունը պահված է հին սլավերենի, լատիներենի, լեթթերենի, լիտվաներենի, իսլանդիերենի, նաև հայերենի մեջ։ Հին սլավերենի մեջ սրանից են առաջացած տևականի սորիստը, անեղևուլթը (ինչպես՝* pīsa-ti *«գրել») և հաճախականը (ինչպես՝* gnētati *«ճնշել»,* mētati′ *«նետել»).— լատիներենի մեջ* -āre *ձևով լծորդութիւնը (ինչպես՝* papāre *«պատրաստել, հարդարել»;* lavāre *«լվացվել», մինչդեռ* lavere *«լվանալ»,* occupāre *«գրավել», մինչդեռ* capere *«բռնել»), լեթթ.* mētāt *«ներել», հբդ.* helan *«թաքցնել», հիւլ.* scaraim *բաժանվիլ (մինչդեռ լեթթ.* skiriù *բաժանել), հայերենի մեջ* -ամ *լծորդութեամբ՝ «կեամ» (հնխ.* gʷīy-ā-*) «իմանամ» ? (հնխ.* mᵊnā-, *համմտ. լիտ.* įmany′ti *«իմանալ»)։ Նույն* ā- *բնից են դարձյալ լատիներենի* preterit- *ները* ā *և* bā *ձևով* (eram, eras, erat, manēbām, manēbās *և այլն), և իտալո-կելտական առորակատականի մի ձև (ինչպես լտ.* advenat, tūlat, *հիւլ.* bia *«հարցէ»)։*

ē *բունը շատ լավ պահված է բալթիկ-սլավականի, գերմանականի, լատիներենի և հունարենի մեջ, բայց բացակայում է արիականում։ Հունարենում տալիս է* η *ձայնով սորիստներ, հին սլավերենում* ě *ձայնով սորիստներ և անեղևուլթներ (ինչպես՝* mīn-ě-ti *«մտածել»,* mīn-ě-xu *«մտածեցի»,* bīd-ě-ti *«զարթնել»), լիտվաներենում* ė′ *ձևով անեղևուլթներ (ինչպես՝* smird-ė′-ti *«հոտել»,* tek-ė′-ti *վազել), գերմանականում և լատիներենում* ē *ձևով ներկա և անեղևուլթ (ինչպես՝* tacēre *«լռել»,* habēre *«ունենալ», հբդ.* habēm *«ունեմ»,* dagēn *«լռել»)։*

Անշուշտ այս ē *մասնիկը կարող է դառնալ նաև ձայնդարձով* ō, *ինչպես ցույց է տալիս հն. ʻβαλῶναι «բռնվել», ʻαλίσκομαι ձևի դեմ։*

Այս կարգի բների ā, ē, ō *մասնիկները պետք չէ շփոթել երկավանկ արմատների* ā, ē, ō *վերջաձայնների հետ, որոնք պատկանում են արմատին։*

6. ye/o *կամ* i, ī *մասնիկով բներ. — Առաջինը գտնում ենք սանսկրիտի մեջ. ինչպես՝* budh-ya′-te *«il est éveillé»!* pū-ya-ti *«հոտում է».—երկրորդը ունեն բալթիկ-սլավական խումբն ու հայերենը. ինչպես՝*

լիթ. min-i- =հալ. mĭn-i-tŭ «մտածում է»
smird-i- = smrŭd-i-tŭ «հոտում է»
bĭd-ĭ-tŭ «արթուն է»։

Հայերենի մեջ այս կարգին են պատկանում -իմ վերջավորությամբ կրավորականները, որոնց ի ձայնը կարող է գալ թե կարճ, և թե երկար i-ից, որով բոլորովին համապատասխանում է բալթիկ-սլավականին, ուր լիտվաներենն ունի կարճ i, իսկ սլավականը երկար ī։

Լատիներենի մեջ i բնի հետքեր երևում են -ske- մասնիկի հետ, ինչպես՝ re-minī-scor «վերհիշում եմ», comminī-scor «երևակայում եմ» և այլն։

Կազմում է ներկա. ունի ընդհանուր նշանակություն. սանսկրիտի և իրանական լեզուների մեջ մի մասը հատկացված է կրավորականին, ճիշտ ինչպես հայերենում, իսկ բալթիկ-սլավականում չեզոք է։

7. éyeio կամ i, ī մասնիկով բներ. — *Սրանք սովորաբար անցողական, երբեմն էլ հաճախական են։ Առաջինը գտնում ենք արիական լեզուների մեջ* -a'ya- *ձևով (ինչպես՝ սանս.* varta'yati *դարձնում է,* sād-a'ya-ti «նստեցնում է», prath-a'ya-ti «տարածում է»), *հունարենի և լատիներենի մեջ* e *ձևով (ինչպես՝ հն.* φορέω «հաճախ տանում եմ», φοβέω «վախեցնում եմ», *լ.* moneō «հիշեցնում եմ», noceō «վնասում եմ», spondeō «երաշխավորում եմ»). *երկրորդը գտնում ենք սլավականի մեջ* i *(երկար* ī*) ձևով (ինչպես՝* vrati-tŭ «դարձնում է», budi-tŭ «արթնացնում է»), *կամ նաև երբեմն լատիներենի մեջ* i, ī *ձևով (ինչպես՝* sopiō «քնացնում եմ», sopīs «քնացնում ես», sopit «քնացնում է»)։ *Նույն մասնիկը կա նաև իռլանդերենի մեջ (ինչպես՝* guidim «խնդրեմ», guirim *(չհուզանեմ)*, *բայց սրանց* i *ձայնը կարող է ներկայացնել թե* eye *և թե* ī։

Այս բունը տալիս է միայն ներկա. չունի աորիստ։

8. s-ով աորիստ. — *Աորիստի այս ձևը կազմվում է արմատի վրա ավելացնելով* s *առանց ձայնավորի· պահված է սանսկրիտի, հունարենի և հին սլավերենի մեջ, իսկ մասամբ էլ թոխարերենի, լիտվաներենի, գերմաներենի և լատիներենի մեջ. ինչպես՝ սանս.* a'vākṣam «կառքով տարի», հալ. vĕsŭ, *լ.* vēxī, վեդ. maṃsi «մտածեցի», թոխար. yopsa «մտավ» *(ներկա* yapi), *սանս.* adikṣi

«ցույց տվեցի», հն. ēδειζα *«ցուցի», ἔτερψα «հաղեցաւ», լտ.* dīxit *«ասաց»։*

Զանազանութիւն մի եւս մասնիկը գտնում ենք սանսկրիտի և լատիներենի մէջ (ինչպես՝ սանս. a'bhārişam *«բերի», լտ.* ēg-is-ti, ēg-is-tis, ēg-ĕr-unt. *ալպես նաև թոխար.* wēnaşt *«տասցիր» և կամիս.* naišt *«տարիք», naišten «տարաք»։ Այս* is *մասնիկն է, որի վրա ավելանալով* ā, *ավել է հլ. կար.—եա (-յա-) մասնիկը։*

9. $s^e/_o$, $sy^e/_o$ *մասնիկով բցեր.— Պահված են արդի լեզուների մէջ ապառնիի համար. ալպես՝ արիականում* sya *ձևով (ինչպես՝ սանս.* vakşyā'-mi, *զնդ.* vax-šyā *«պիտի խոսեմ»), լիտվաներենում* si) *ինչպես՝* liksiu *«պիտի թողնեմ»,* liksime *կամ* liksme *«պիտի թողնենք», likseş «թողնելիք»), հն. և լտ.* $se/_o$ *(ինչպես՝* λείψω *«պիտի թողնեմ»,* dīxō *«պիտի ասեմ»), իռլանդերենում* s, *որ կրկնականով տալիս է ապառնի, աւանց կրկնութեան՝ ստորադասական, ինչպես կա և լատիներենի մէջ (ինչպես՝ իռլ.* guidim *«խնդրում եմ»,—*gess *«խնդրեցեմ»,* -gi-gius *«խնդրեցից», լտ.* faxit *«առնիցէ»։*

*Ապառնիի ձևերը շատ հազվագիւտ են հին արիականում և սլավականում. Ռիգ- վեդան ունի միայն 15 օրինակ, հին սլավերենը ունի միայն մի օրինակ (*byšešteje *«լինելիք»). և որովհետև զանազան լեզուների մէջ ալս մասնիկը տալիս է ըղձական* (dēsidēratif) *բայեր (համմտ. սանս.* ririkşati *«ցանկանում է թողնել»,* čikīrşati *«ցանկանում է շինել», լիթ.* kla'usia *«հարցափորձում է, ալինքն ուզում է իմանալ»), ուստի պարզ է, որ նախալեզվի մէջ ալս բունը կազմում էր ըղձական բայեր և հետո արիականի, հունականի և բալթիկ-սլավական լեզուների մէջ դարձավ ապառնիի։*

10. Ռնգայինն միջամասնիկով բցեր. — *Ամենից լավ պահված են արիական լեզուների մէջ. արմատի վերջաձայնից առաջ դրվում է* ne *կամ* n. *ինչպես՝*

yeug- *«կցել»>սանս.* yu-na'-k-ti, *հոգ.* yu-n-ŧ-a'nti.

bheid- *«ճեղքել»>սանս.* bhi-na'-t-ti, *հոգ.* bhi-n-d-a'nti.

leik^w- *«թողնել»>հնխ.* link^w *կամ* li-ne-k^w*>սանս.* ri-na'-k-ti, *զնդ.* iri-na-x-ti.

Ալս բոլորը անբուն են, բայց շատ կանուխ սկսեցին վերածվել բնաձորի, նուլնիսկ վեդալական շրջանից սկսած. ինչպես՝ վեդ. vinda'ti *«գտնում է»։ Ալպես նաև լատին և բալթյան խմբերում. ինչպես՝ լտ.* jungō, findō, linquō *և հպրուս.* po-līnka *«ինում է»։ Անբուն ձևի հետացորդ է նաև կամիս.* har-ni-k-zi *«ավերում է»,*

har-ni-k-anzi *ավերում են (արմատը* hark *«կորչել, ավերվել»)։ Այս* -nu- *լայնորեն օգտագործվում է նաև կամիսերենում. օրինակ՝ կամիս.* arnumi *«բերում եմ»=հլ. «առնում»։*

Հունարենի մեջ արմատի u *վերջաձայնի հետ միանալով ձևացած է* -νυ-, *որով և կազմվում են զանազան ձևեր. ինչպես՝* ὀργυμι, στορνυμι, ξεὐγνυμι *և այլն։*

Այս ձևը տալիս է միայն ներկա և չունի առրիստ։

11. y^{e}/$_{0}$ *մասնիկով բաներ.— Այս մասնիկը կազմում է գոյականներից անվանական բայեր (*dénominatif*) և բայերից բայածանցներ (*déverbatif*). ամեն լեզվի մեջ էլ ունի առաստ ներկայացուցիչներ. ինչպես՝ սանս.* pṛtanā-ya'-ti *«պատերազմում է», հն.* τῖμάω *«հարգում եմ», τελείω «վերջացնում եմ», լտ.* seneō *«ծերանում եմ»=լիթ.* sené'ju, *գոթ.* namnja *«անվանում եմ», հալ.* kotora-ją *«կռվում եմ», ռուս.* igrá-ju *«խաղում եմ» և այլն։ Այս բոլորը անվանական են։ Բայց կան նաև բայերից ածանցված բայեր. ինչպես՝ սանս.* dadiç-ya'-te *«ցույց է տալիս», հալ.* glagol-jǫ *«խոսում եմ», լիտ.* jùrg-iu *«կցում եմ», հն.* μνᾱ-ομαι *«ձգտել մի բանի» և այլն։*

Նախնաբար այս բոլոր ձևերը գործածական էին միայն ներկա ժամանակով. հետո լեզուները անկախաբար ձևը տարածեցին և կազմեցին անվանական բայերի ամբողջ խոնարհումը։

Պետք չէ շփոթել այս ye *մասնիկը, որ անվանական բայեր է կազմում, այն մյուս* ye *(№ 6) մասնիկի հետ, որ պարզ բայեր է կազմում։*

12. sk$_{e}$/$_{0}$ *մասնիկով բաներ.— Ժառանգ լեզուների մեջ երևում է հետևյալ ձևերով. հն.* σκω, *լտ.* scō, *հբգ.* sku, *կամիս.* ški-, *թոխար.* iṣṣa-, əska-, *սանս.* ccha, *զնդ.* sa, *հյ. ց. հմմտ.*

is-sk^{1}é>*սանս.* iccha'ti, *զնդ.* isaiti *«փափագում է», հբգ.* eiscōn *«խնդրել», ումբր.* eiscurent, *հյ. «հայցել», հալ.* jiskǫ *«փնտռում եմ»,* prk^{1}sk^{1}e>*սանս.* pṛccha'ti, *զնդ.* pərəsaiti, *լտ.* *poriscō> posko, *հբգ.* forscōn, *հյ. «հարցի»։*

Ավելի հաճախ գտնում ենք հունարենի և լատիներենի մեջ. ինչպես՝ γηράσκω *«ծերանում եմ», μεθύσκω «հարբում եմ», εὑρίσκω «գտնում եմ», լտ.* hiāsco *«ճեղքվել»,* rubescere, sco *«կարմրել»,* obdormiscere, co *«քունը տանել»,* tepescere, sco *«տաքանալ»,* noscere, sco *«ճանաչել»։*

Հաճախակի է նաև թոխարերենում իբր անցողական բայ. օրինակ՝ yamaskau *«գործեմ»։*

Այս կարգի բները ցույց են տալիս գործողության սկզբնավորությունը և կազմում են միայն ներկա. չկա աորիստ. կամ սերենում գարձել է հաճախական բայ կամ բոնի կատարված մի գործողություն է ցույց տալիս։

13. $n_e/_0$ *մասնիկով բներ.*— *Գտնվում է հատկապես հայերենի, սլավերենի և գերմաներենի մեջ, մասնակի կերպով նաև ուրիշ լեզուներում. կազմում է ներկա և ստացվում է բայի արմատից և հատկապես աորիստի բնից. ինչպես հյ. դնեմ (իմա *դինեմ, կազմված աորիստի դի = սանս. dhā- բնից, հալ. stanǫ «կկանգնեմ», գոթ. fraihna «հարցափորձում եմ», հն. πί᾽νω «խմում եմ», լիթ. aunù «հագնվում եմ»։ Կա նաև* $n^e/_0$ *ձևով բալթյան, հալ և հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ. ինչպես՝ bùdinu «արթնացնում եմ», հյ. զլքացեմ» (կատարյալի ιիք բնից), ուր մասնիկը փոխանակում է ունգալին միջամասնիկավոր բունը՝ լտ. linquō, սանս. rinákti), հն. αλφάνω «շահել, ձեռք բերել». πυνθάνομαι «տեղեկանալ»։*

14. Այս բոլորից դուրս կան բազմաթիվ ուրիշ բներ, կազմված զանազան մասնիկներով, որոնք սահմանափակված լինելով այս ու այն լեզվի մեջ, դժվար է նրանց հնդեվրոպական նախավիճակը և սահմանները վերականգնել. իբրև տեսակ հիշենք միայն $dh^e/_0$ *մասնիկը, որ գտնում ենք դորիական, Հոմեր. ἔσθω, πλήθω, σχε-θω, πελάθω «մոտենում եմ» և այլն ձևերի մեջ և որով թերևս կազմված են գոթ. walda «տիրում եմ», հալ. vladǫ «ընույն նշ.», լիտ. véldu, հիռլ. flaith «գերիշխանություն» և այլն։—Նույնպես k մասնիկը, որ գտնում ենք աւտիկ. ἐθηκα (հոգ. ἔθεμεν), լտ. fē-c-ī, փռյուգ. αδδα-κ-ετ «արար», հն. ἦ-κ-α, լտ. iē-c-i և այլն ձևերի մեջ։ Դարձյալ-wo-,-do-,to- և այլն և այլն։*

Այսպիսի օրինակներ բազմաթիվ են։

Վերև հիշատակված բներից շատերը ունեն միայն ներկա և չունեն աորիստ. իսկ մյուսները ունեն աորիստ։ Այս բառերը պետք չէ առնել սովորական քերականական իմաստով.—«ներկայի բուն» ասելով հասկացվում է այնպիսի բայական բուն, որ սահմանական եղանակում ընդունում է թե առաջին, և թե երկրորդ կարգի վերջավորությունները, որոնց մասին պիտի խոսենք ավելի հետո։ Իսկ «աորիստի բուն» ասելով հասկացվում է այնպիսի մի բայական բուն, որ սահմանական եղանակում ընդունում է միայն երկրորդ կարգի վերջավորություններ։ Կատարյալը ունենալով առանձնահատուկ վերջավորություններ, ինչպես պիտի տեսնենք, ներկայի բուն չէ. ընդհակառակը ունգալին և անցողական բները ներ-

կալի բուն են համարվում, որովհետև ընդունում են երկրորդական վերջավորութիւններ։

Ներկա բների մեծագուն մասը չունի աորիստ, իսկ ընդհակառակը աորիստի բները բոլորը (բացառութիւամբ մեկի) ունեն նաև ներկա։

Բայական բների ծագման պատմութիւնը մեզ հայտնի չէ, բայց իբրև օրինակ կարող է ծառայել մեզ հունգարերենի բայական յների ծագումը։ Այս լեզվի մեջ պարզ արմատից կազմված բայերը (աճրուճ ձև) շատ քիչ են. մեծ մասամբ կազմված են գոյական կամ ածական հին արմատի վրա կցելով eni, ẗeni, dni, tni, ani, eni, edni, atni, ni մասնիկները, որոնք գոյացած են lẽnni «լինել», ledni «զառնալ», adni «տալ», tẽnni «անել» բայերից՝ սղմամբ. օրինակ՝ szár «չոր» բայից száradni «չորացնել» (որ է «չոր անել»)։

ԳԼՈՒԽ Դ

ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

1. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ԸՆԴՀԱՆՐԱԳԻՏ ԵՎ ԲԱՅԱԿԱՆ ԶԵՎԵՐԻ ԹՎՈՒՄԸ

Բայական մի ձևի բոլոր եղանակների, երևույթների, սեռերի, գլխավոր և երկրորդական ժամանակների ամբողջական թվումը՝ իրենց բոլոր դեմքերով ու թվերով՝ կոչվում է խոնարհում։ Իսկ յուրաքանչյուր եղանակի, մի երևույթի, մի սեռի, մի գլխավոր կամ մի երկրորդական ժամանակի ամբողջական թվումը՝ իր բոլոր դեմքերով ու թվերով՝ կազմում է բայական մի եզր։ Որքան քիչ է եզրերի թիվը մի լեզվի խոնարհման մեջ, այնքան աղքատ է այդ լեզվի խոնարհումը, և ընդհակառակը՝ որքան շատ է եզրերի թիվը, այնքան հարուստ է այդ լեզվի խոնարհումը։

Դաղափար կազմելու համար այս մասին՝ տալիս ենք այստեղ մի քանի լեզուների խոնարհման նկարագիրը, սկսելով ամենապարզերից և գնալով մինչև ամենաբարդը։

Ծոնարհման ամենապարզ ձևը ներկայացնում է չինարենը, ուր չկա ոչ եղանակ, ոչ երևույթ, ոչ սեռ, ոչ թիվ և ոչ դեմք. միևնույն բայական ձևը թե՛ սահմանական է, թե՛ հրամայական, և թե՛ ստորադասական. դեմքերը որոշվում են միայն դերանունների միջոցով. օրինակ՝ lai[3] *նշանակում է միաժամանակ «գալ, արի, գալիս եմ, գալիս ես, գալիս է, գալիս ենք» և այլն. ավելի պարզելու համար միտքը՝*

wo[3] la′i[2] *գալիս եմ*
wo[3]-mən la′i *գալիս ենք*
ni[3] la′i[2] *գալիս ես*
ni[3]-mən la′i[2] *գալիս եք և այլն։*

Անցյալ կատարյալը տալու համար բայից հետո դնում են liăo[3] *«լրացնել», որ սղյալ դառնում է* la.

wo³ la′l² la *եկա*
wo³-mən la′l²la *եկանք և այլն։*

Ապառնիի համար դրվում է ciu *«այնուհետև» կամ* pi *«անշուշտ». ինչպես՝*

wo³ čiu la′l²
wo³ pi la′l² } *պիտի գամ։*

Այսպիսի մի քանի ձևեր էլ կան, որոնց մասին աճս ներածութեյան մեջ։

Հրո երկրի օնո-շեկնամ լեզուն էլ խոնարհման մեջ ոչ մի ժամանակ չի ճանաչում։ Բայի ժամանակը հասկացվում է տեղից և հակադրութեյուններից։ Հաճախ ժամանակը որոշելու համար գործածում են ոչ թե բայական առանձին ձևեր, այլ ժամանակական մակբայներ։ Այսպես՝ ներկայի համար դնում են naik, kanai, ma, *որոնք նշանակում են «այժմ, շուտով, հիմա»։ Անցյալի համար գործածում են* lau, láito *«արդեն առաջ»,* akneye-kams *«երեկ»։ Ապառնիի համար դնում են* or, nore, norre *«հետո, ետքը»,* norauk *«վաղը» և այլն։ Միայն մի բայական ձև կա ապառնիի համար, որ կազմվում է* -aš *մասնիկով. ինչպես՝* karten *«ուտել» բայից՝* ia-t-karté-i-aš *«ես այն պիտի ուտեմ»։ Սակայն ի նկատի ունենալով բոլոր նախորդները, կարելի է ասել, որ այս* -aš *ձևն էլ կրճատված մի մակբայ է (*Tonelli, *62)։*

Ամերիկյան խիվարո լեզվի մեջ ներկան կազմում են բայարմատի սկիզբը դնելով epa *մակբայը, որ նշանակում է «այժմ», իսկ անցյալի սկիզբը* naca, *հոգ.* naupa, *որի իմաստը սակայն հայտնի չէ։*

*(*Brinton, *26)։*

Ճապոներենում բայը ներկայացնում է միայն ժամանակ և եղանակ, իսկ թիվ ու դեմք չունի։ Այսպես նաև կորեական լեզվի մեջ, որ գիտե զանազանել բայը ըստ այնմ, թե խոսքը ուղղված է ավելի բարձրաստիճան, թե ավելի ցածրաստիճան մարդու։

Ալեուտ լեզվում բայը չի խոնարհվում. բայից առաջ դրվում են դերանունները, որոնք ցույց են տալիս դեմքն ու թիվը (երրորդ դեմքը թիվ էլ չունի), իսկ բայից հետո, եթե հարկ լինի, դրվում են զանազան օժանդակ բայեր, որոնք նույնպես չխոնարհվելով ցույց են տալիս նույն բայի ժամանակն ու եղանակը. Սրանք են՝

ruwe ne *գործը կատարված վերջացած է.*

širi ne *գործը ներկայումս դեռ շարունակվում է (կոր).*
kor' an *նուլինն է և ցույց է տալիս իրական գործ.*
tap an *նշ. it is so այդպես է. գործացնում է բայի իմաստը.*
nisa *անցյալ կատարյալի նշանն է.*
okere *«վերջացնել». նուլինպես կատարյալի նշանն է.*
awa *նշ. «եղեալ». ցույց է տալիս, թե մի գործ եղել վերջացել է և մի ուրիշն է սկսվել:*
hemaka *նշ. «վերջացնել». նշանն է կատարյալի.*
kusu ne *նշ. «պիտի լինիլ». ցույց է տալիս ապառնին.*
nangoro *նշ. «հավանաբար պիտի լինիլ». ցույց է տալիս հավանական ապառնին.*

օրինակ՝ kik «ծեծել» *արմատից պարզ խոնարհումն է՝*

ku	kik	*ծեծում*	*եմ*
e	«	»	*ես*
	«	»	*է*
či	«	»	*ենք*
eči	«	»	*եք*
	«	»	*են*

բարդ ձևերից են՝

ku kik širi ne *կծեծեմ կոր (ծեծելիս եմ)*
e « « » *կծեծես կոր (ծեծելիս ես) և այլն*
ku « kusu» *պիտի ծեծեմ*
e « « » » *ծեծես*
ku « nisa *ծեծեցի*
e « « *ծեծեցիր:*

Սկզբում դնելով šomo, *ամեն ինչ վերածվում է բացասականի. ինչպես՝*

šomo ku kik kusu ne *չպիտի ծեծեմ եմ:*

(Batchelor, 71—73):

Շատ պարզ է խոնարհումը ամերիկյան յուկատեկան լեզվով. օրինակ՝ yacunt «սիրել» *արմատից՝*

ten	yacuntic	*ես սիրում*	*եմ*
tech	«	*դու* »	*ես*
tetile	«	*նա* »	*է*
c toon	«	*մենք* »	*ենք*

teex « -eex · դուք սիրում եք
letileoob « -oob նրանք » են։

Ըստ տյսմ խոնարհման ժամանակ արմատից առաջ դրվում է դերանունը. իսկ բայը՝ անփոփոխ եզ. Ա, Բ, Գ և հոգ. Ա դեմքում. հոգ. Բ և Գ դեմքերը վերջից ստանում են հոգնակիի նշանը։ Արմատի ծայրին դրված ic հանգը երևի ներկա ժամանակի համար է։

(Kingdom, 26):

Ամերիկյան չհապաղնեկա լեզվով. բայը մեծագույն մասամբ չունի խոնարհում. ամբողջ խոնարհումը կայանում է նրանում, որ հոգնակին տարբերվում է եզակիից -me վերջավորությամբ. ինչպես՝

loho նշ. ես եմ, դու ես, նա է.
lohome նշ. մենք ենք, դուք եք, նրանք են։

Ուրիշ բայեր նույնիսկ եզակի և հոգնակի միևնույն են։

Ժամանակները որոշվում են զանազան մասնիկներով. օրինակ՝ անկատարի մասնիկն է qhe. ինչպես՝

çime	acahomo		icoponohi
ես	սիրում եմ		քեզ
çime	acahomo	qhe	icoponohi
ես	սիրում	էի	քեզ։

Մնացյալը դերանունով է որոշվում։

Կան բայեր, որ ինչ որ խոնարհում են ցույց տալիս. բայց դրանք այնքան անկանոն են, որ չի կարելի որոշ կանոնի տակ դնել։

(Alborroz, 26—27):

Շատ պարզ է խոնարհումը ամերիկյան գուխիրա լեզվի մեջ. նախ դրվում է բայարմատը, ապա ժամանակ ցույց տվող մասնիկը, հետո՝ էլ դերանունը։

Դերանուններն են՝ taya ես, pia դու, nia նա, guaya մենք, xia դուք, naya նրանք։

Ժամանակ ցույց տվող մասնիկներն են՝

ներկ. aši, անկ. aiaši, կար. ičipa
գերակ. ataičipa, ապ. eiče.

Ահա atunk «քնել» բայի խոնարհման պատկերը.

	ներկա		անկատար		ապառնի	
Ա	atunk	aši	taya	atunk	eiče	taya

Բ	«	«	pia	«	«	pia
Գ	«	«	nia	«	«	nia
Մ	«	«	guaya	«	«	guaya
Բ	«	«	xia	«	«	xia
Գ	«	«	naya	«	«	naya

(R. Caledon, *30*):

Ակա շարքով է նաև Նոր-Զելանդիայի լեզվի խոնարհումը. նախ բայարմատ, վերջում ներանուն, մեջտեղը ժամանակը. օրինակ՝ kai *«ուտել» բայից՝*

ներկ.	e *kai*	ana	ra	oki	au	*ուտում եմ*
անց.	koa *kai*	ke	«	«	«	*կերել եմ*
ապ.	*պիտի ուտեմ*	«	«	«	e kai ai	
սոռ.	e *kai*	ana	pe	«	«	*թերևս ուտեմ:*

(X. 30)

Հնդկական նագա լեզուն շատ պարզ խոնարհում ունի. դնում են ներանունը և բայարմատը և ստացվում է ներկան. ինչպես՝

ana tso
ես ուտում եմ
ana otsi tso
ես բրինձ եմ ուտում:

Մյուս ժամանակները նշանակվում են զանազան մասնիկներով. այսպես՝ —ka *ապառնի,*—čo *կատարյալ,*— ala *շարունակական ներկա.*

ana tsoka *ես պիտի ուտեմ*
ana tsoča *ես կերա (կերել եմ)*
ana tsoala *ես ուտելիս եմ (կուտեմ կոր):*

Կան շատ ուրիշ մասնիկներ էլ, որոնք բայի ժամանակի նրբութիւններն են ցույց տալիս. դիմական վերջավորութիւններ չկան:

*(*Mills, *214):*

Շատ խեղճ ու աղքատ է միկրոնեզյան տրուկ լեզուն, որ ունի միայն երկու ժամանակ. ա) ներկա, որ միևնույն ժամանակ կատարյալ է և բ) ապառնի. ահա օրինակները.

ka anan *դու աշխատում ես*

ra	aɒaɒ	*նրանք աշխատում են*
ke	bue aɒaɒ	*դու պիտի աշխատես*
re	» »	*նրանք » աշխատեն:*

Իսկ եթե բայն ունի անձնական դերանունով մի խնդիր, մասնիկի ձևով ավելացնում են վերջից:

(Bollig, *276, 278*):

Աֆրիկյան էվե լեզվի մեջ բայը խոնարհման ժամանակ անփոփոխ է մնում. նախ դրվում է դերանունը, ապա ժամանակ կամ եղանակ ցույց տվող մասնիկը և ապա բայարմատը. այս բոլորը կազմում է մի բառ:

Առրիստը անորոշ մի ժամանակ է, որ ցույց է տալիս թե՛ ներկա, թե՛ անցյալ և թե՛ ապառնի. հաճախ նա իբրև անցյալ է գործածվում. ինչպես՝ meye *գնում եմ, գնացի»:*

Ապառնին կազմվում է va *«գալ» բայով, որ իբր մասնիկ կրճատվելով՝ դարձել է* a. *օրինակ՝* ma'yi *«պիտի գնամ»:*

*Շարունակական ներկան (*progressif*) ցույց է տալիս, որ գործողությունը հենց նոր է կատարվում. կազմվում է* le *«լինել» և* me *«մեջը, ներսը» բառերից. ինչպես՝*

mele yiyim

ես լինել գնալ մեջ=գնում եմ,

որ համապատասխանում է անգլ. I am going *ձևին:*

Այս ձևն ունի նաև իր անցյալն ու ապառնին, որոնք նշանակում են «ես շարունակում էի գնալ (կերթայի կոր)» և «պիտի շարունակեմ գնալ» (վերջինս չկա հայերենում. իբր թե պիտի երթամ կոր):

Մյուս եղանակներից կան jussif, *որ է հրամայական, և* cohortatif *հորդորական, որ նույնպես մի տեսակ հրամայական է:*

(Westermann, 65—69)*:*

Ֆիննական չերեմիս լեզվի մեջ բայն ունի միայն ներկա ժամանակ և կատարյալ, որոնք խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

užam	*տեսնում եմ*	užənam	*տեսա*
užàt	» *ես*	užənat	*տեսար*
užeš	» *է*	užən	*տեսավ*
uzəna	» *ենք*	užənulna	*տեսանք*
užəda	» *եք*	užənulda	*տեսաք*
užut	» *են*	užənulut	*տեսան:*

Վերջավորութ[յ]ունները անձնական դերանունների կրճատ ձևերն են։

Ապառնի չկա. ներկան նաև ապառնի է, իսկ եթե հարկ են համարում հատկապես ճշտել ապառնին, դնում են tüngalam *«սկսել» բայը. ինչպես՝*

məy ludam *«ես կարդում եմ, նաև պիտի կարդամ», իսկ*
məy ludaš tüngalam
ես պիտի կարդամ։

(Васильев, 25, 27)։

Շատ հեշտ է խոնարհումը Մեքսիկալի օթոմի լեզվով. ահա մի օրինակ nee *«ուզենալ» բայով.*

ներկա

di	nee	*ուզում եմ*
gi	»	» *ես*
y	»	» *է*
di	neehe՝	» *ենք*
gi	nee gi	» *եք*
»	» qu	
y	» yu	» *են*

անկատար

di	nee	hma		*ուզում էի*
gi	»	»		» *էիր*
di	»	»	hi	» *էինք*
gi	»	»	gi	*էիք և այլն*
«	»	»	hu	

կատարյալ

da	nee		*ուզեցի*
»	»	hè	*ուզեցինք*

ապառնի

ga	nee		*պիտի ուզեմ*
gi	»		» *ուզես*
ga	»	he	» *ուզենք*

(? Elements, 16)։

Շատ պարզ է խոնարհումը օվկիանյան շատ նախնական կարգի լեզվում։ Նախ ասենք, որ գոյական, ածական և բայ ընդհանրապես նույն են, այսպես՝

angang	«աշխատանք և աշխատել»
mungo	«ուտել, ուտելիք, կերակուր»
āto	«համբերող, համբերություն»
semai	«հիվանդ, հիվանդություն», i semai «նա հիվանդ է»
tou	«ծանր, ծանրություն, կշիռ»։

Բայի խոնարհումը կատարվում է դերանունի վրա դնելով բայարմատը։ Դերանունները մի քիչ զարմանալի ձև ունեն, այսպես՝

ես	ngang	i-
դու	en	o-
նա	i	ē-
մենք (excl.)	äm	ei-
« (incl.)	kiš	si-
դուք	āmi	au-
նրանք	īr	re-

Տեսնում ենք, որ դերանունը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասը բուն դերանունն է, երկրորդ մասը կապն է հաջորդ բայի հետ. այսպես՝

ngang	ī	ueri	տեսնում եմ
en	o	«	» ես
i	ē	«	» է
äm	ai	«	» ենք
kiš	si	«	» ենք
ämi	au	«	» եք
īr	re	«	» են։

Անկատարը կազմելու համար դերանունի և բայի միջև պետք է դնել fasül մակբայը, իսկ ապառնիի համար bue մակբայը. օրինակ՝

անկ.	ngang ī-fasül	ueri	տեսնում էի
ապ.	« ī-bue	«	պիտի տեսնեմ

(Fritz, 11, 25)։

Սիամերենում բայը անփոփոխ է. մինչև անգամ «ես, դու»

նաև դերանուններըը կարող են չդրվել. օրինակ՝ «չգիտենալ» նշանակում է «չգիտեմ, չգիտես, չգիտե...»։ Ներկան նշանակելու կարիք չկա. բայը ինքը ներկա է. անցյալը ցույց տալու համար դնում են dai ունենալ կամ lao «արդեն» բառերը, իսկ ապառնիի համար dya «ուզել». բայց եթե կա մի այնպիսի բառ, որով արդեն իմացվում է ժամանակը, այս բառերն էլ չեն դրվում. օրինակ. երեկ գիշեր անձրև գալ. մի քանի օր հետո գալ։

(Wershoven, 80):

Ամերիկյան մամբիլա լեզուն չունի խոնարհում. դրվում է բայի արմատը և նրան կցվում է դերանունը անկախ ձևով. բայը ոչ մի վերջավորություն չունի. ժամանակը հասկացվում է բայարմատի մոտ դրված մակբայից. օրինակ՝

ŋgwa kwe lali
իշխանը մեռնել ասօր = իշխանը մեռնում է ասօր.
ŋgwa kwə liri
իշխանը մեռնել երեկ = իշխանը մեռավ երեկ
he menâ ŋgwa kwe
վաղը իշխանը մեռնել = իշխանը վաղը կմեռնի։

(Meyer, 41):

Բայական այս պարզ ձևը կարող ենք կոչել աորիստ և ներկա, անցյալ և ապառնի։

Կատարյալը կազմելու համար բայի վրա դնում են sei, որ է վերջացրած գործողություն. օրինակ՝

me fali nəmə sei
ես խմ- ջուրը -եցի = ես ջուրը խմեցի.
me fal nəmə
ես խմում եմ ջուր։

Երկրորդ ձևը ներկա է, բայց որպեսզի ներկան ավելի հաստատուն լինի, բայարմատից հետո դնում են le. այդ ձևը կոչվում է սովորական (habitualis) կամ շարունակական (continualis), որ իրական ներկան է։

Իսկ ապառնի կազմում են «երթալ nda» կամ «ուզել gəni» բայի օժանդակությամբ։

(Meyer, 41—46):

Շատ պարզ է խոնարհումը նաև մալայան դասակ լեզվի մեջ.

Նախ դրվում է դերանունը՝ ամբողջական ձևով, ապա բայը, որ միշտ անփոփոխ է. երկուսի միջև դրվում է ժամանակի նշանը. ներկայի համար նշան չկա. անցյալի (կամ գերակատարի) համար դնում են djarī *բառը, որ նշանակում է «եղած», ապառնիի համար դնում են* karā «լինել, werden» *կամ* djarè, *նաև* akan, akan indu «պարտավոր լինել, կարենալ»։

Դերանուններն են՝

ես	aku, yaku	*երկ.* koā	*մենք երկուս*
դու	ikau	ikei, ita	*մենք* (excl, incl.)
նա, նա	iā *(շնչավոր)*	keton	*դուք*
»	» ta *(անշունչ)*	iā, āwen	*նրանք*

Ահա ներկայի խոնարհումը.

aku	katawan	*ես գիտեմ*
ikau	»	*դու գիտես*
iā	»	*նա գիտե, նրանք գիտեն։*
	»	(Gabelentz, 26—27)։

Զարմանալի է ամերիկյան վայրի լեզվի բայը, որ այժմ մեծագույն մասամբ հոգնակի չունի. այս լեզվի մեջ բայը հոգնակի գիտեն գործածել միայն հրամայական եղանակում։ Գոյականները ունեն հոգնակի, որ կազմվում է te *մասնիկով, իսկ ազգականական բառերը* tete *մասնիկով։ Դերանուններն էլ ունեն հոգնակի, որ կազմվում են գոյականից տարբեր մասնիկով. ցուցականները էլ ունեն թե՛ հոգնակի և թե՛ երկակի։ Բայց կասկած չկա, որ վայրում բայն էլ ունեցել է նախապես հոգնակի. այժմ կան բայեր, որ իրենց հոգնակին կազմում են* te *կամ* 1 *մասնիկով, կամ անկանոն ձևով. մի խումբ բայեր էլ հոգնակի են դառնում փոխելով բայի արմատը, ինչ որ մես բազմավորական բաժնի տակ։*

(Radin, 21):

Ֆիննական կոմի-պերմերեն լեզվով բայի խոնարհումը շատ աղքատ է. ունի մի ներկա և երկու կատարյալ. դերանունը դրվում է անջատ և վերջում էլ կցում են վերջավորութիւնները. ինչպես՝ «գնալ» բայի ներկան՝

	եզակի		հոգնակի	
Ա	me	mun-a	miyo	mun-am
Բ	te	mun-an	tiyō	mun-at
Գ	siya	mun-ō	niya	mun-ōnə.

Ապառնի Ա և Բ դեմքը նույն են ներկայի հետ, իսկ Գ դեմքն է՝ siya mun-as, niya mun-asō:

Կատարյալ Ա

	եզակի		հոգնակի	
Ա	me	mun-i	miyō	mun-im
Բ	te	mun-in	tiyō	mun-it
Գ	siya	mun-is	niya	mun-isō

Կատարյալ Բ

	եզակի		հոգնակի	
	առաջին դեմք չունի			
Բ	te	munōm-ət	tiyō	mynōm-nət
Գ	siya	» -a	niya	» asy

(Նշանակում է «թվում է թե դու գնացիր...»)

(Майтев, 62):

Շատ պարզ է խոնարհումը օվկիանյան ամմոա լեզվում. բայն անփոփոխ է մնում, նրանից առաջ կամ հետո դրվում է ենթական դերանունը, իսկ ժամանակները որոշվում են առանձին մասնիկներով. ua *ցույց է տալիս կատարյալը,* na *կամ* sa *անկատար,* e *ապառնին։ Օրինակ՝*

sau *«գալ» բայից՝ ներկա.* ou te sau
ես գալիս եմ
e sau
(նա) պիտի գա։

Հոգնակիում երբեմն բայի այս կամ այն վանկը կրկնում են. ինչպես՝

alofa *«սիրել»,* ou te alofa
ես սիրում եմ
matou te alolofa
մենք սիրում ենք

taumafa *«ուտել»,* ou te taumafa
ես ուտում եմ
matou te taumamafa
մենք ուտում ենք։

(Funk, 7—10):

Պարզ է խոնարհումը նորվեգերենում: բայի բոլոր ժամանակները եզակի և հոգնակի սկզբից մինչև վերջ մնում են անփոփոխ. ներկան կազմվում է անորոշի վրա դնելով r, *իսկ կատարյալը կազմվում է նույն անորոշի վրա դնելով* t. *օրինակ՝* kaste *«նետել, գցել» բայից՝*

jeg kaster *գցում եմ...*
jeg kastet *գցեցի և այլն...*

Ապառնին կազմվում է skal *(=անգլ.* shall*) օժանդակով և կամ* vil *«ուզում եմ» օժանդակով. հաճախ ապառնիի տեղ դրվում է ներկան:*

Թեական եղանակը կազմվում է skulde *(=անգլ.* should*) օժանդակով. հարակատար և գերակատար ձևերն էլ կազմվում են օժանդակով:*

Պոլինեզյան հավաի լեզուն շատ պարզ խոնարհում ունի, բայց շատ ժամանակներ ունի: Նախ նկատենք, որ մինչդեռ շատ ուրիշ լեզուներում խոնարհման պարզագույն ձևը ներկան է, այստեղ արաբերենի նման կատարյալն է.— պարզ արմատի վրա դնելով (վերջում) դերանունը՝ ստացվում է կատարյալի ձևը. օրինակ՝ holo *«վազել» բայարմատից՝*

holo au *վազեցի,* holo oe *վազեցիր*

*Զարմանալի է, որ քննիչը (*Andrews, 103*) անցյալի դանազան տեսակները կոչում է կատարյալ. ալսպես՝*

կատարյալ	I	holo	au		*վազեցի*
»	II	a »	»		*և երբ վազեցի*
»	III	i »	»		*վազեցի*
»	IV	ua »	»		*վազել եմ*
»	V	ua »	e	au	*վազել էի*
ներկա	I		ke holo	nei au	*վազում եմ*
	II *(շար.)*	e	»	ana au	*վազելիս եմ (կոր)*
ապառնի	I		e »	au	*պիտի վազեմ*
	II		e »	e au	*պիտի վազած լինեմ:*

Այս ոճով ստորադասականն էլ ունի վեց ձև (եթե վազեմ, եթե վազած լինեմ, եթե վազած լինեի, եթե պիտի վազեմ, մի գուցե վազեմ):

Ավստրալիայի քնիկների լեզվով բայի խոնարհումը մի տեսակ է. թիվ և դեմք չեն փոխվում. միայն ժամանակի համար վերջում դրվում են դանազան մասնիկներ. ալսպես՝

ներկա. -ndi, aor. -tii,
կոր. -a, -i -o.

ապ.	-ta	
օրինակ.	ngai	murreota
	ես	*պիտի գնամ*
	ngadli	tikkandi
	մենք	*նստում ենք։*

(Teichelmann, 16)։

Աղքատ է խոնարհումը օստրալներեն լեզվում. ունի միայն երեք եղանակ (սահմանական, հրամայական և ստորադասական). սահմանականը ունի միայն երկու ժամանակ՝ կատարյալ և ապառնի. կատարյալը ցույց է տալիս անցյալի բոլոր տեսակները. ապառնին նույն է ներկայի հետ. բայց կա նաև բարդ ապառնի, որ կազմվում է անեղևուլթով և էական բայով։ Օրինակ՝

	կատարյալ		ապառնի
Ա	panem	*դրի*	pandem
Բ	panen	*դրիր*	panden
Գ	panet	*դրեց*	pandet.

Ստորադասականը կազմվում է կատարյալի և ապառնիի վրա ավելացնելով adan. *ինչպես՝* panem adan, pandem adan.

(Castrén, 54—55):

Աֆրիկյան մինխանկա լեզուն էլ խոնարհումը շատ պարզ է. նախ դնում են դերանունը ամբողջական ձևով, վերջում բայարմատը, իսկ երկուսի մեջտեղում դրվում են ժամանակ ցույց տվող մասնիկները. օրինակ՝

me kuon	*ես կտրել եմ*
me mpye kuon	*ես կտրել էի*
me rimpye kuon	*ես կտրում էի*
me ma kuon	*ես կտրում եմ*
me na kuon	*ես պիտի կտրեմ*
me me ua na kuon	*ես հենց այժմ պիտի կտրեմ։*

(Chéron, 8):

Կովկասյան լեզուի լեզվում բայի խոնարհումը շատ պարզ է (ըստ Жирков, *60). Թիվ ու դեմք նշանակելու համար հատուկ վերջավորութիւններ չկան (հարևան ավարեերեն լեզուն էլ թեև ունի թիվ, բայց չունի դեմք)։ Շատ բայեր ասացվածքի ձևով են ասվում, ինչպես լող անել (լողալ), եռ գալ, թև տալ (թռնել) (անդ, էջ 61)։*

շատ բայեր էլ օժանդակ բայի հարադրությամբ են կազմվում (անդ, էջ 85), ժամանակների մեջ նկատելի է անցյալի մի տեսակը, որ ցույց է տալիս լսողի համար անակնկալ գործողությունն (անդ, էջ 74)։

Շատ պարզ է խոնարհումը ամերիկյան կագաբա լեզվում, ուր դրվում են իրար կողքի դերանունները և բայի անորոշ ժամանակը. այսպես, օրինակ՝

akpei-ši	«բանալ» բայի ներկան լինում է՝	
nas	akpei-ši	ես բաց եմ անում
ma	»	դու » ես »
allein	»	նա » է »
nasan	»	մենք » ենք »
main	»	դուք » եք »
kaunžein	»	նրանք » են »

(Celedon, 15)։

Ավստրալիայի նոր-պոմերանյան լեզվով խոնարհումը շատ պարզ է. բայը ունի երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ, ապառնի։

Ներկան կազմվում է պարզապես կցելով դերանունը բային. օրինակ՝

iau	wana	ես գնում եմ
u	»	դու » ես
i	»	նա » է
dor	»	մենք (երկուսս) գնում ենք։

Եվ այսպես բոլոր դերանուններով, որոնց թիվը 15 է։

Անցյալի համար գնում են ter կամ ga մասնիկը, իսկ ապառնիի համար՝ na եզակիում, à երկակիում, եռակիում և հոգնակիում. օրինակ՝

iau	ter wana	ես գնացի
da	» »	մենք գնացինք
i-na	»	ես պիտի գնամ
dor a	»	մենք » գնանք։

Հետաքրքրական է հրամայականը, որի համար գործածում են ապառնի ձևը, ինչպես՝

u na wana

դու պիտի գնաս =գնա։

(Costantini, 28—30)։

Հետաքրքրական և շատ պարզ է խոնարհման դրությունը։

դրավիդյան թամիլ լեզվում. բայերի ժամանակների նշաններն են kk *ներկայի համար,* tt *անցյալի համար,* pp *ապառնիի համար. օրինակ՝* aṭi *«ծեծել» արմատից՝ ներկա.* aṭikku, *անցյալ* aṭittu, *ապառնի* aṭippu, *որոնց միայն է ավելացնել դեմքի նշանները, որոնք նույն են բոլոր ժամանակների համար։*

(Мерварт, Грамм. 74)։

Ամերիկյան նահուատլ լեզվի մեջ ժամանակի նշանը երբեմն առաջ է դրվում, երբեմն հետո. կատարյալի նշանը նախադաս է, ապառնիի նշանը հետադաս է և այլն։ Օրինակ՝ notza *«կանչել» բայի խոնարհումը.*

ներկա եզ.	ni notza	*հոգ.*	ti-notza
	ti notza		an-notza
	notza		notza
անկ. եզ.	ni-notza-ya	*հոգ.*	ti notza-ya
	ti-notza-ya		an-notza-ya
	notza-ya		notza-ya
կար. եզ.	o-ni-notz	*հոգ.*	o-ti-notz-que
	o-ti-notz		o-an-notz-que
	o- notz		o- notz-que
դերակ. եզ.	o-ni-notz-ca	*հոգ.*	o-ti-notz-ca
	o-ti-notz-ca		o-an-notz-ca
	o- notz-ca		o notz-ca
ապառ. եզ.	ni-notza-z	*հոգ.*	ti-notza-z-que
	ti-notza-z		an-notza-z-que
	notza-z		notza-z-que

(Grasserie, 41—42)։

Շատ պարզ է խոնարհումը նաև աֆրիկյան հաուսա լեզվում. նախ դրվում է դերանունը, հետո ժամանակ հայտնող մասնիկը, հետո բայարմատը, որ ըստ ալամ այլևս ոչ մի փոփոխություն կրելու պետք չունի. Այսպես՝

na *ես,* ka *դու (ար.)* ki *դու (իգ.)* ya *նա,* ta *նա,* mu *մենք,* ku *դուք,* su *նոքա դերանուններից +* ba *առ՝*

ներկա	անկատար	կատարյալ
ina- ba	na- ba	ni-na ba
kana ba	ka ba	ka ka ba
kina ba	kin ba	ki ka ba

shina ba	ya ba	shi ka ba
tana ba	ta ba	ta ka ba
muna ba	mu-n ba	mu ka ba
kuna ba	ku-n ba	ku ka ba
suna ba	ju-n ba	su ka ba

(Marré, 50—51)։

Միևնույնն է նաև մալայան պլե-սեմեր շատ նախնական լեզվի մեջ, ուր սակայն նախ դրվում է ժամանակը, ապա դերանունը, ապա բայարմատը, որ միում է անփոփոխ. օրինակ՝ cib «գնալ» *բայից՝*

iē cib	ha cib	na cib
ես գնում եմ	*դու գնում ես*	*նա գնում է*
ā cib	uagn	cib
մենք գնում ենք	*նրանք գնում են*	

(ներկայի համար ժամանակի նշան չկա և ներկան նաև սպառնի է)։

Անցյալի նշանն է hoj. *օրինակ՝* gēi «տանել» *արմատից խոնարհվում է՝*

hoj	iē	gēi
	ես կերել եմ	
hoj	ha	gēi
	դու կերել ես	
hoj	na	gēi
	նա կերել է և այլն։	

(Schebesta, JRAS, 1931, 649)։

Զավազանց պարզ է խոնարհումը դարձյալ կենտրոնական Ամերիկայի սուբտիաբա լեզվի մեջ. նախ դրվում է դերանունը, հետո ժամանակ ցույց տվող մասնիկը, հետո բայարմատը, որ միշտ անփոփոխ է. բոլորը մի բառի պես.

Ikū-na-nu	=*աղում եմ*
ես նեղկա. աղալ	
ika-na-nu	
դու	
inga-na-nu	
նա	
aetšelu-na-nu	
մենք	

aetšela—na-nu
դուք
aeⁿū-na-nu
նոքա
ikū-nī-nu = *աղում էի*
ես անկ. աղալ
ikū-šī-nī-nu *աղացի* (šī «արդեն»)
ես կոր.
ikū-na-xka-nu *պիտի աղամ* (na-xta «երթալ» բայով)
ikū-dō-na-nu *մենք ունիմ աղալու* (do *միտք ունենալ*)
ikū-gisto-na-nu *կաղամ կոր* (gisto «սպրեկ, գոլութիւն ունենալ» բայից)։
հրմ. da-nu *աղա* (da «առնել» բայից)։

(Kieckers, 186—187)։

Թեև ժամանակներով հարուստ, բայց էլի շատ պարզ կազմութիւն ունի աֆրիկեան սենա (բանտու) լեզվի խոնարհումը. նախ դրվում է դերանվան կրճատ ձևը, ապա ժամանակի մասնիկը և ապա բայը, որ ոչ մի վերջավորութիւն չունի։
Ժամանակ ցույց տվող մասնիկներն են՝

na	*պարզ ներկա*
na so	*անմիջական ներկա*
na dza	*պարզ. ապառնի*
a	*կատարյալ կամ մոտիկ անցյալ*
da	*հեռու անցյալ*
ka	*անկատարի շարունակութիւնը*
nga	*կարելիութիւն կամ պայման*
nga da	*նուլնը անցյալում*
nga dza	*նուլնը ապառնիում։*

Մի քանի օրինակ (ndi «ես» դերանունով)։

ndi-na-funa *ես ուզում եմ*
madzi a-na-so wila
ջուրը խակուլն կեռա
ndi-na-dza-enda *ես պիտի երթամ։*

(Anderson, 24—25)։

Ամերիկյան սենսա լեզվի մեջ բայի խոնարհումը հետևյալ ձևով է. նախ դրվում է ժամանակ ցույց տվող ձայնավորը (i ներ-

կա, e անցյալ, a ապառնի), ապա բայի անորոշը, հետս դարձյալ ժամանակ արտահայտող բուն նշանը (r ներկա, b անցյալ, n ապառնի), որից հետո կցվում են դեմքերը։ Այսպես՝ üvlo «սիրել» բայից՝

i-üvlo-r-ho	սիրում եմ
i » » wi	» ես (ար.)
i » » wia	» » (իգ.) և այլն
i » » hog	» ենք և այլն
i » » sug	» են (ար.)
i » » suag	» են (իգ.)
անց. a-üvlo-b-ho	սիրում էի, սիրեցի...
ապ. e-üvlo-n ho	պիտի սիրեմ...

(Haumonté, 23)։

Ամերիկյան տարածակ լեզվի մեջ բայի պարզ խոնարհման ժամանակ դրվում է նախ արմատը, հետո ժամանակի նշանը, ապա դեմքերը, հոգնակիում՝ chė, htsi, x մասնիկները։ Այսպես՝ pa «առանել» արմատից՝

ներկ. եզ.	Ա pa-ha-ca	հոգ.	Ա pa-ha-ca-cuché
	Բ pa-ha-ca-re		Բ pa-ha-ca-htsi
	Գ pa-ha-ti		Գ pa-ha-ti-x.

(Ներկայի նշանն է ha-ca, Բ դեմքի նշանն է re, Գ դեմքի նշանն է ti։ Մյուս ժամանակներն էլ ունեն իրենց նշանը և խոնարհվում են նույն ձևով.

անկ.	pa-ha-mbih-ca
կատ.	pa-ca
գերակ.	pa-phi-ca
ապ.	pa-va-ca և այլն։

(Grasserie. 51—52)։

Ամերիկյան բեռտյա կամ տուվանոս լեզվի մեջ բարքը փոխվում է. նախ տրվում է դերանունը, երկրորդ տեղը բռնում է բայարմատը, որ կցվում է դերանվան՝ pi կամ bi մասնիկով, երրորդ տեղում դրվում է ժամանակ հայտնող մասնիկը։ Այսպես՝ bika «խոսել» բայից՝

ներկա

եզ.	Ա.	yé-pi-bika-ye
	Բ	mue-pi-bika-ye
	Գ	kacke-bi-bika-xi
հոգ.	Ա.	yekina-bi-bika-ye
	Բ	mosa-koa-bi-bika-ye
	Գ	kacke-koa-bi-bika-xi

անկ. կատ. և գերակ.

եզ.	Ա.	ye-pi-bika-bue
	Բ	mue-pi-bika-bue
	Գ	kacke-pi-bika-bue
հոգ.	Ա.	yekina-bi-bika-gue
	Բ	mosa-koa-bi-bika-bue
	Գ	kacke-koa-bi-bika-bue

ապառնի

եզ.	Ա.	ye-pí-bika-zá
	Բ	mue-pi-biká-e
	Գ	kacke-bi-bika-xake
հոգ.	Ա.	yekina-bika-naá
	Բ	muesa-koa-bi-biká-e
	Գ	kacke-koa-bi-bika-xapue

հրամ.

եզ.	Բ	mue-pi-bika-me
	Գ	kacke-bi-bika-xake
հոգ.	Ա.	yekina-bi-bika-nú
	Բ	mosa-koa-bi-bika-me
	Գ	kacke-koa-bi-bika-xapue

ստոր. անկ.

եզ.	Ա.	ye-pi-bika-rexaba
	Բ	mue-pí-bika-rexaba
	Գ	kacke-bi-bika-rexaba
հոգ.	Ա.	yekina-bika-rexaba
	Բ	mosa-koa-bi-bika-rexaba
	Գ	kacke-koa-bi-bika-rexaba

գերակ.

եզ.	Ա.	ye-pi-bika-rexahue
	Բ	mue-pi-bika-rexahue
	Գ	kacke-bi-bika-rexahue
հոգ.	Ա.	yekina-bika-rexahue
	Բ	. . . . .
	Գ	kacke-koa-bi-bika-rexahue

(որոնց կազմութիւնը լավ ըմբռնելու համար տալիս ենք նաև անձնական դերանուններուի շարքը.—

yeé	*ես*	yekina	*մենք*
múe	*դու*	mosá-koa	*դուք*
kacke	*նա*	kacke-koa	*նրանք)։*

(MSL, 19, 93)։

Շատ հեշտ է դարձյալ խոնարհումը աֆրիկյան յորուբա լեզվի մեջ. նախ դրվում է դերանունը, ապա բայարմատը. ժամանակը շատ թուլլ է. օրինակ՝ mo *(ես)* lo *(գնում եմ կամ գնացի),* awa *(մենք)* de *«մենք վերադառնում ենք կամ վերադարձանք»։ ուրեմն ներկան և կատարյալը միևնույն են։ Դերանուններից մի քանիսը ստանում են զանազան ձևեր. օրինակ՝ «ես» լինում է* emi, mo, ng։ *Առաջինը գործածվում է բաղաձայնով սկսվող բայի մոտ. ինչպես՝* emi ri *«տեսա»,* emi ko *«մերժեցի»։—* ng *ձևը գործածվում է ապառնիի հետ.* ng ose *«պիտի անեմ». կամ նաև շարունակականի հետ. ինչպես՝* ng ńse *«անելիս եմ», պլ. «կընեմ կրծ։ Այս բոլորը ներդաշնակութեյան օրենքի պատճառով է, որ այնպես տարածված է աֆրիկյան լեզուների մեջ»* (Crowther, 12)։ *Ներկան ավելի լավ որոշելու համար կարելի է բայից առաջ դնել* n, *ինչպես՝* awa nko takarda *«մենք այժմ գրում ենք [մի] գիրք».— անցյալը հասկացվում է բայի կողքին դրված ժամանակական մակբայից (երեկ, անցյալ օր, կեսօրին և այլն).— հաճախ* tan *«արած, կատարած» դերբայը ավելացնում են բայի մոտ՝ ցույց տալու համար կատարյալը. ինչպես՝* o şişe tan *նա գործեց [արած].— ապառնին արտահայտելու համար դնում են* yio. *ինչպես՝* on yio. lo *նա պիտի գնա.* orum yio ran *արևը պիտի ծագի։*

Ահա ni *«ունեմ» բայի խոնարհումը.*

emi	ni	*ունեմ*	awa	ni	*ունենք*
iwo	ni	*ունես*	enyin	ni	*ունեք*
on	ni	*ունի*	awon	ni	*ունեն*

անց. emi ti ni *ունեի, ունեցա կամ ունեցել եմ*
ապ. emi oti ni *պիտի ունենամ (*o *ձայնը կրճատուած է* yio *մասնիկի)*
սահր. bi emi ni *եթէ ունենամ (*bi *եթէ)։*

Բոլորն էլ գնում են նուէն ոճով՝ առանց բայաըմատի փոփոխութեան։

(Crowther, 20, 24)։

Մի քիչ աւելի բարդանում է խոնարհումը մալայա-պոլինեզեան բոնտոկ-իգորոտ լեզուի մէջ, ուր բային կցված վերջահար դերանունը տարբեր է սովորական դերանունից։ Սովորական դերանուններն են՝

sake	*ես,*	sika	*դու,*	siya	*նա*
čaika	*երկուսս*				
čatako	*մենք* (incl.).		čakami	*մենք* (excl.)	
čakayau	*դուք,*		čaiˊča	*նրանք։*	

Բայի խոնարհման ժամանակ դրվում է սրանց հապավեալ (արմատական) ձևը. այսպես՝ masuyep «*քնել*» *բայից կազմվում է ներկան (առանց ժամանակ ցուցց տվող նշանի).*

եզ.	*Ա*	masuyep-ak	*հոգ.*	*Ա*	masuyep-táku (incl.)
	Բ	» -ka		*Ա*	» -kami (excl-)
	Գ	» —		*Բ*	» kayau
երկ. (մենք երկուս)		» -ta		*Գ*	ča

Անցյալ ժամանակը կազմելու համար բայի սկիզբը դրվում է in- *նախամասնիկը, ապառնիի համար* ad- *նախամասնիկը, իսկ հրամայականը նուէն է ներկայի հետ։*

(Seidenadel, 55, 60—62)։

Ամերիկյան լուրակարե լեզուում ներկան ու անցյալը միևնոյն են. գերանուններըը կցվում են բայարմատին կրճատ ձևով։ Օրինակ՝ upse *կամ* uspe «*լողանալ*» *բայի ներկա-անցյալ ձևը հետևյալն է.*

upse-i	լողանում եմ	upse-to (կամ tua)	լողանում ենք
upse-m	» ես	upse-p	» եք
upse	» է	upse-n	» են

(Դերանուններն են se ես, me դու, na նա, tua մենք, pa դուք, n-ou նրանք)։

Ապառնին կազմվում է արմատին ավելացնելով ni. այսպես՝

եզ.	Ա uspenii	հոգ.	Ա uspento
	Բ uspenim		Բ uspenip
	Գ uspeni		Գ uspenui

(La Cueva, 38)։

Ամերիկյան անտի (կամ կամպա) լեզվով բայի խոնարհման ժամանակ նախ դրվում է դերանվան կրճատ ձևը, ապա բայարմատը, ապա ժամանակ ցույց տվող մասնիկը։ Հոգնակին և եզակին նույն են ձևով, միայն հոգնակիի ժամանակ եզակիի ծայրին դնում են gei-te։ (Գոյականների հոգնակին կազմվում է gei մասնիկով և չկա te)

Դերանուններն են՝

naro	ես	naro-gei	մենք
abiro	դու	abiro-gei	դուք
iriro	նա	iriro-gei	նրանք (ար.)
iroro	նա	iroro-gei	» (իգ.)

Ժամանակի մասնիկներն են՝ ներկան—, անկատարը,-bete, ապառնին՝-mba և այլն։

ներկ.	nu-n-gajate		թրջում	եմ
	pi-n-	»	»	ես
	i-n-	»	»	է
	nu-n-gajata-gei-te		»	ենք
	pi-n-	»	»	եք
	i-n-	»	»	են
անկ.	nu-n-gajata-bete		թրջում	էի
	pi-n	»	»	էիր
	i-n-	»	»	էր
	nu-n	» -geita-bete	»	էինք
	pi-n	»	»	էիք
	i-n	»	»	էին

կար. եզ. Ա.	nu-gajata-qui		թրջեցի
հոգ. Ա.	» »	geita-qui	թրջեցինք
գերակ. եզ. Ա.	» »	beta-qui	թրջել էի
հոգ. Ա.	» »	geita-beta-qui	թրջել էինք
ապառ. եզ. Ա.	nu-n-gajate-mba		պիտի թրջեմ
հոգ. Ա.	nu-n gajata-geite-mba		պիտի թրջենք

(L. Adam, Indios Antis, 27—28)։

Նույն ոճով է նաև ամերիկյան մի քա լեզվի խոնարհումը. նախ դրվում է անձնական դերանվան կրճատ ձևը, ապա բայարմատը, ապա ժամանակ ցույց տվող մասնիկը, ինչպես՝ ix *«տեսնել» արմատից՝*

n-ix-p	տեսնում եմ	n-ix-oim-p	տեսնում ենք
m-ix-p	» ես	m-ix-ta-p	» եք
y-ix-p	» է	y-ix-ta-p	» են

n, m, y *անձնական դերանուններն են.* p *ներկայի մասնիկն է.* oim, ta *հոգնակիի նշաններն են. (այս լեզվում գոյականը հոգնակի չունի, բայց դերանունն ու բայը ունեն)։*

Նույն ձևով կազմվում են կատարյալը (նշանն է o*) և ապառնին, որի նշանն է* ob. *ինչպես՝*

1. n-ix-o	տեսա	n-ix-ô-oin	տեսանք
2. m-ix-o	տեսար	m-ix-t-ô	տեսաք
3. y-ix-o	տեսավ	y-ix-t-ô	տեսան

1. n-yx-ob	պիտի տեսնեմ	n-yx-om-ob	պիտի տեսնենք
2. m-yx-ob	» տեսնես	m-yx-t-ob	» տեսնեք
3. y-yx-ob	» տեսնե	y-ix-t-ob	» տեսնեն

(Grasserie, Langue zoque, 323—324)։

Վերոհիշյալ բոլոր լեզուների, ինչպես և մեր շրջապատի բոլոր լեզուների մեջ բայի ենթական անձնական դերանունն է։ Բայց կան լեզուներ, որոնց մեջ անձնական դերանվան փոխարեն գտնում ենք առարկական ածական։ Առաջինները ըմբռնում են բայը իբրև բայ, երկրորդները՝ իբրև գոյական։ Մեկը մտածում է. «ես գործել», մյուսը՝ «իմ գործը»։ Այս կարգի լեզուներից իբրև առաջին օրինակ պիտի հիշենք ամերիկյան զոք լեզուն, որի անձնական դերանուններն էլ առարկականներից շատ տարբեր չեն։

Նախ տալիս ենք դերանունների երկու շարքը.

ah	ես	mi	դու	pit	նա
as	իմ	mis	քո	pitis	նրա
asa	մենք	mis-tha	դուք	pitis	նոքա
tes	մեր	»	ձեր	pitis	նոցա

Ահա yayamba «սիրել» բայի ներկայի խոնարհումը.

եզ.	Ա	yayamba ah	սիրում եմ	
	Բ	» mis	» ես	
	Գ	» pitis	» է	
հոգ.	Ա	» tes	» ենք	
	Բ	yayamdama mis	» եք	
	Գ	yayamiapa pitis	» են	

Քննութիւնը ցույց է տալիս, որ եզ. ա դեմքը պահանջում է անձնական դերանուն, եզ. բ, գ և հոգ. ա պահանջում են ստացականներ իսկ հոգ. բ և գ դեմքերը կազմվում են ստացականից, այն էլ եզակին. Վերջին կետը լավ դատելու համար, պետք է իմանալ, որ զոք լեզվում գոյականը հոգնակի չունի ո՛չ մի ձևով, միայն ածականն է, որ ունի հոգնակի, ինչպես և դերանունն ու բայը: Այնպես, որ երբ բայը արդեն հոգնակի է, անհրաժեշտ չէ, որ դերանունն էլ հոգնակի լինի:

Ապառնին նույն է ներկային հետ, անցյալի համար դրվում է, inac, կատարյալը մի քիչ վերջավորութիւնը փոխում է: Օրինակ՝

ան.	yayamba ah inac	սիրում էինք
	yayamdana mis inac	սիրում էիք
	yayamiapa pitis inac	սիրում էին
կոր.	yayamo ah	սիրեցի
	yayamdamo mis	սիրեցինք
	yayamiahu pitis	սիրեցին
գերակ.	yayamo ah inac	սիրել էի
	» tes »	սիրել էինք
	yayamdamo mis inac	սիրել էիք
	yayamiahu pitis »	սիրել էին:

(Grasserie, Langue zoque, 14—15):

Ամերիկյան կարաիբյան լեզվի մեջ էլ դեռ խոնարհումը բավական պարզ կազմութիւն ունի։ Բայի սկիզբը դնում են ո՛չ թե անձնական դերանունը, այլ ստացական դերանունը, որ այս լեզվում ստացական նախամասնիկի ձևն է ստացած (այսպես՝ n- իմ, b- քո, l- նրա, w- մեր, h-ձեր, nh-իրենց), ապա բայի անորոշ ձևը, և հետո ներկայի նշանը, որ է-oyem (կամ ayem)· օրինակ՝ arameta «թաքցնել» բայից՝

naramet**oyem**	թաքցնում եմ
baramet**oyem**	» ես
baramet**oyem**	» է (ար.)
taramet**oye**i	» է (իգ.)
naromet**oyem**	» ենք
haramet**oyem**	» եք
nharamet**oyem**	» են

Անցյալ անկատարը կազմելու համար ներկայի վրա ավելացնում են buca, որ անցյալի գաղափարը տվող բառն է. այսպես՝

naramet**oyembuca**	թաքցնում էի
baramet**oyembuca**	թաքցնում էիր
laramet**oyembuca**	թաքցնում էր և այլն։

Կատարյալը կազմելու համար խոնարհման նախորդ կարգը վոխվում է. ստացական դերանունը ավելի ամբողջական ձևով հետադաս է գառնում և դրվում է բայի անեռևույթի վրա, իսկ անեռևույթի և ստացականի միջև դրվում է hati կամ ti, որ գործողութեան վերջացման նշանն է. այսպես՝

arametahati-na	թաքցրի
arametahati-bu	թաքցրիր
arametaha-li	թաքցրեց
arametahati-ua	թաքցրինք
arametahati-hō	թաքցրիք
arametaha-num	թաքցրին

Կերակատարը կազմելու համար կատարյալի վրա ավելացնում են -buca, որ ինչպես տեսանք, անցյալ անկատարի նշանն է և կամ elebue, որ նուլնպիսի արժեք պիտի ունենա. ինչպես՝

arametahatina-buca
arametahatina-elebue } թաքցրել էի

arametahatihō-buca
arametahatihō-elebue } թաքցրել էիք և այլն։

Ապառնի ժամանակը կազմվում է ներկայից, նրա -oyem վերջավորութիւնը դարձնելով -uba, իսկ ստացական նախամասնիկները ձուում են անփոփոխ. ինչպես՝

naramетatuba պիտի թաքցնեմ
barametuba » թաքցնես
larametuba » թաքցնե և այլն։

Հրամայականը կազմելու համար առնում են դարձյալ բայի անեղևութիւը և նրա վրա ավելացնում են ստացական դերանունների ամբողջական ձևերը. ինչպես՝

arameta-ba թաքցրու
arameta-la թող թաքցնի (նա)
arameta-uaman թաքցնեցնք
arameta-homan թաքցրեք
arameta-nhaman թող թաքցնեն

Բայց հրամայականը ունի նաև ապառնի ժամանակ, որ ցույց է տալիս թե հրամանը պիտի կատարվի հետո և ոչ թե նույն միջոցին։ Այս ձևը կազմվում է, սակայն, ներկայից, ստացական նախամասնիկը հանելով. օրինակ՝

barametoyem . թաքցնում ես, որից՝
amanle arametoyem ապ. հրամ.։

Ըղձականը ունի երկու ժամանակ, ներկա և ապառնի. երկուսն էլ կազմվում են անեղևութիւից, ստացականը դնելով վերջում. ինչպես՝

arameta-na թաքցնեմ
arameta-nahamuca-mhem (հետո թաքցնեմ)։

Ստորադասականը ունի երեք ժամանակ՝ ներկա, կատարյալ կամ գերակատար և ապառնի. այսպես՝ acan «երբ, եթե» շաղկապով՝

ներկ. acan narameta human եթե թաքցնեմ
կատ. գերակ. acan hamucabuca arameta haman «եթե թաքցրած լինիմ»

ապառ. acan hamuca mhem arameta «*եթե թաքցնելու լինեմ*»։

(R. Breton, Gramm. caraïbe, 39—45)։

Ամերիկյան արտավակ լեզվում խոնարհման ժամանակ բայի սկզբից կամ վերջից դրվում է դերանվան կրճատ ձևը. այսպես՝

de, da	*ես*	u, wa	*մենք*
bū, ba	*դու*	hū, ha	*դուք*
i, la	*նա*	ye, na	*նրանք*
n, ta	*նա*		

Ներկան հետևյալ ձևն ունի.

hallikebbe-de		*ուրախանում եմ*	
»	-bū	»	*ես*
»	-i	»	*է*
»	-u	»	*ենք*
»	-hū	»	*եք*
»	-ye	»	*են*

d-ansika	*սիրում եմ*		
daiyahadda	*ման եմ գալիս*		
būyahadda	» *ես*	»	
liyahadda	» *է*	»	*նա*
tūyahadda	» *է*	»	*նա*
waiyahadda	» *ենք*	»	
hūyahadda	» *եք*	»	
naiyahadda	» *են*	»	
kattikebe-de	*գողանում եմ*		
mayauque-da	*ծնում եմ*		
»	-ba	» *ես*	
»	-la	» *է*	

Կանոն չկա իմանալու համար, թե դերանունը սկզբից պիտի դրվի, թե վերջից, և թե դերանվան որ ձևը պիտի դրվի։ Վարժությամբ է իմացվում։

Ժամանակ ցույց տվող մասնիկը դրվում է վերջում. ինչպես՝

d-aiyahadda	*ման եմ գալիս*
d-aiyahaddi-bi	*ման եմ եկել (այսօր)*
» -būna	*ման էի եկել (երեկ)*

d-aiyahaddi-kuba *մանչ եմ եկել (վաղուց)*
» -pa *մանչ եմ գալու (ապառնի)*

Բայի վերջում դնելով ma *կամ* ka *մասնիկը՝ ստացվում է ըղձական, որ ունի ներկա, կատարյալ, հարակատար և գերակատար.*

daiyahaddama
daiyahaddinnika } *ըղձ. ներկա*
daiyahaddinnikäbima *ըղձ. կատ.*
daiyahaddinbünama *ըղձ. հրկ.*
daiyahaddinnikubama *ըղձ. գերակ.*

(Crevaux—Sagot—Adam, 197—199)։

Շատ պարզ է խոնարհումը նաև ամերիկյան չիկիտա լեզվի մեջ. բայց այստեղ բային կցվում են ոչ թե անձնական դերանուններըը, այլ ստացական հոդերը (ս, դ. ն), որոնք կցվում են գոյականին։ Նախ դրվում է ստացական հոդը, ապա բայարմատը և վերջում բայակերտ մասնիկը (որ է ca)։ *Միայն եզ. և հոգ. Գ դեմքում է, որ ստացականը դրվում է թե՛ սկիզբը, և թե՛ վերջը. օրինակ՝*

tomoe *«կապել» արմատից*
եզ. Ա i-tomoe-ca
Բ ai » -»
(ար.) Գ i- » -no-tii
(հգ.) Գ i- » -no *(չկա* tii*)*
հոգ. Ա. (in.) oi-tomoe-ca
Ա. (ex.) zopi-tomoe-ca
Բ api-tomoe-ca.
(ար.) Գ i-tomoe-no-ma
(հգ.) Գ yopi-tomoe-no *(չկա* ma)։

Բայը ժամանակ չունի. վերոհիշյալ ձևը թե՛ ներկա է, թե՛ անցյալ (կատարյալ և գերակատար), և թե՛ ապառնի։ Եթե շատ հարկավոր լինի ճշտել ժամանակը, դնում են անցյալի համար chem *(առաջ, էր երբեմն), ապառնիի համար* tari *(հետո). օրինակ՝*

chem itomoeca *կապեցի*
tari itomoeca *պիտի կապեմ։*

Ապառնի կազմելու համար կարելի է նաև դնել ra, na, ba, ma, a *մասնիկները. օրինակ՝*

i-tomoe-na-ca *պիտի կապեմ։*

Անցյալը կազմելու համար կարելի է նաև դնել ticani, coiboi, checa *մասնիկները։ Անցյալ ապառնի կազմելու համար դնում են* tari *(նախադաս) կամ* naana «հետո» *բառերը. օրինակ՝*

tari itomoenacatii
կամ itomoenacatii naana

Այն հանգամանքը, որ բայերն կցվում է ոչ թե անձնական, այլ ստացական դերանունը, ցույց է տալիս, որ չիկիտոսը ըմբռնում է բայն իբրև գոյական. «կապում եմ, կապում ես...» նշանակում են «իմ կապելը, քո կապումը...»։ Ըստ այմ ամեն մի գոյական կարելի է վերածել բայի. օրինակ՝

i-poo *տուն, իմ տունը*→i-poo-ca *մի տուն ունեմ*
ai-poo-ca *տուն ունիմ,* ai-poo-zo *տուն ունեցիր և այլն։*
i-paqui *մալրս*→i-paqui-ca «*ես նրան մալր եմ համարում*»։
iria-bos «*գլխավոր*»→iria-bo-ca «*գլխավոր դառնալ*»,
iria-bo-ca-ni «*ես գլխավոր եմ*» և *այլ։*

(L. Adam—V.Henry, 34—40)։

Աֆրիկյան վեր լեզուն բայը կազմում է գոյականների վրա ավելացնելով -ke *մասնիկը. օրինակ՝*

kereke	*կռիվ անել, կռվել*
tomboke	*խաղ անել, խաղալ*
soke	*գործ անել, գործել*
kike	*քուն լինել, քնել*

Ժոնաթհանն ժամանակ բայից առաջ դրվում են դերանուններ (եզակիում ամբողջական ձևով, հոգնակիում մի քիչ կրճատ). ալսպես՝ dia «*սիրել*» *բայից.*

nā dīa	*սիրում եմ*	mōa dīa	*սիրում ենք*
yā dīa	*սիրում ես*	wōa dīa	*սիրում եք*
ā dīa	*սիրում է*	anōa dīa	*սիրում են։*

Ժամանակ ցույց տալու համար մասնիկներ չկան. այլ կան շատ կարճ ժամանակական մակբայներ, որոնք միանում են բային առանց իրենց ինքնուրույնը կորցնելու. վեր լեզուն դեռ չի ձուլել դրանք և բայի մարմնի մեջ չի խառնել։

(Koelle, 22—33)։

Բալի կողմից շատ հարուստ է ամերիկյան կրի լեզուն. Լակոմբը, որ ուսումնասիրել է այս լեզուն, կոչում է բալի լեզուն. ամեն բառ կարող է բայ դառնալ. բալից կազմվում են գոնազան մասնիկներով նորանոր բառեր և այդ բառերից էլի բայեր և այսպես շարունակ (Lacombe, էջ 19, 53). բոլոր ածականները բայ են և բոլորն էլ կարող են խոնարհվել (անդ, էջ 26):

Մեծ պարզությամբ է հատկրած խոնարհումը օվկիանյան տահիտի լեզվում, ուր խոնարհման ամբողջ դերը հանձնված է «եմ» էական բայինն: Նախ դրվում է ժամանակ ցույց տվող մասնիկը, ապա բայարմատը, ապա էական բայը և ապա դերանունը: Այսպես՝ here «սիրել» և haapii «ուսուցանել» բայերից լինում է ներկա՝

te her nei au «սիրում եմ» և

te haapii nei au «ուսուցանում եմ», ուր te կազմում է ներկան, nei բայն է «եմ» և au Ա դեմքի դերանունը (ես): Մյուս դեմքերն են՝

Բ	te	here	nei	oe	սիրում ես	
Գ	»	»	»	oia	»	է
երկ.	»	»	»	toua	»	ենք
	»	»	»	maua		
	»	»	»	orua	և այլն	
	»	»	»	raua		
հոգ.	»	»	»	tatou	սիրում ենք	
	»	»	»	matou		
	»	»	»	outou	»	եք
	»	»	»	ratou	»	են:

Անկատարում ներկայի te մասնիկը փոխում է, բայց ներկա nei «եմ» էականի տեղ դրվում է ra «էի».

te here ra vau «սիրում էի»:

Ըստ այսմ մյուս ժամանակները հետևյալ ձևով

կտր.	i	here	na	vau	
	ua	»		au	«սիրեցի»
հրկ.	ua	»	na	au	սիրել եմ
գերկ.	ua	»	ra	au	սիրել էի

ապ.	e	»		au	պիտի սիրեմ (e էական բայի ապառնին է)
անց. ապ.	e	»	ra	au	պիտի սիրեի
հրամ.	a	»		oe	սիրի՛ր
ստոր. ներկ.	ia	»		au	որ սիրեմ
» անց.	ia	»	na	au	որ սիրեի
թեակ. ներկ.	e	»	ahiri	au	եթե սիրեմ
» անց.	ua	»	»	au	եթե սիրեի։

Ալս բոլորը դառնում է կրավորական, եթե ավելացնենք hia. ինչպես՝

te here hia nei au *ծսիրվում եմ»...*

(Sénac, 44, 46, 50, X? 21)։

Պարզ է խոնարհումը օվկիանյան տոնգա լեզվի մեջ. այստեղ կա միայն ներկա, անցյալ, ապառնի, հրամայական և ստորադասական։ Սրանց համար տրված մասնիկներն են՝

ներկ. gua, անց. na, ապ. te, ստոր. ger. *Նախ դնում են ժամանակի նշանը, ապա դերանունը և ապա բայը. օրինակ՝*

gua te alu
~ում եմ ես գն~ } *գնում եմ*

na ger alu
~ացիր դու գն~ } *դու գնացիր*

te ger alu
պիտի դու գնաս

ger ger alu
որ դու գնաս։

Հոգնակին զարմանալի է նրանով, որ բայից առաջ դրված դերանունը կրկնվում է բայից հետո՝ զորացած ձևով. ինչպես՝

ներկ.	gua	mow	alu	gimówtólu
	~ում ենք մենք (excl.)		*գն~*	*մենք ինքներս*
	gua	tow (incl.)	alu	gitówólu
	~ում ենք մենք		*գն~*	*մենք ինքներս*
	gua	mo	alu	gimótólu
	~ում եք. դուք		*գն~*	*դուք ինքներդ*
	gua	now	alu	ginówtólu

		-ում են	նրանք	գնա-	նրանք ինքները
անկ.	Ա	na	mow	alu	gimowtólu
հոգ.	Ա	»	tow	»	gitówtólu
	Բ	»	mo	»	gimótólu
	Գ	»	now	»	ginówtólu
ապ.	Ա	te	mow	»	gimówtólu
հոդ.	Ա	te	tow	»	gitowtólu
	Բ	»	mo	»	gimótulu
	Գ	»	now	»	ginówtolu
ստոր.	Ա	ger	mow	alu	gimówtólu
հոգ.	Ա	»	tow	»	gitowtólu
	Բ	»	mo	»	gimótolu
	Գ	»	now	»	ginowtólu.

Ինչպես դերանուններին նվիրված հատորում ասել ենք, կան լեզուներ, որոնք խոնարհման ժամանակ գործածում են դերանունների այնպիսի ձևեր, որոնք տարբեր են առանձին գործածված դերանուններից։ Մենք սրանք զանազանեցինք բացարձակ և խոնարհական անուններով, բայց կոչվում են նաև անվանական և բայական։ Այսպես օրինակ՝ ամերիկյան չիբչա լեզվում բացարձակ դերանուններն են՝ hycha *ես,* mue *դու,* asy *նա,* chie *մենք,* mie *դուք,* asy *նրանք, իսկ խոնարհման ժամանակ լինում են* ze *ես,* um *դու,* a *նա,* chi *մենք,* mi *դուք,* a *նրանք։ Բայը խոնարհման ժամանակ ստանում է ուրեմն այս վերջին ձևերը, ապա դրվում է բայը, որին կցվում է բայի ժամանակ ցույց տվող նշանը։*

Կատարյալի (կամ որ նույն է դերակատարի) մեջ ժամանակ ցույց տվող նշան չի դրվում. արմատը ուրեմն կատարյալի ձևն է. այսպես՝ bquy *«անել» բայից՝*

ze	bquy	*արի*	chi	bquy	*արինք*
um	quy	*արիր*	mi	bquy	*արիք*
a	bquy	*արեց*	a	bquy	*արին։*

Ներկալի (կամ որ նույն է անկատարի) մեջ իբրև ժամանակի մասնիկ դրվում է scua, *իսկ ապառնիի մեջ դրվում է* -nga, *այսպես՝*

Ներկա

ze	bquyscua	*անում եմ,*	*անում էի*
um	quyscua	» *ես*	» *էիր*

a	bquyscua	»	է	»	էր
chi	bquyscua	»	ենք.	»	էինք
mi	bquyscua	»	եք,	»	էիք
a	bquyscua	»	են	»	էին

ապառնի

ze	bquynga	պիտի	անեմ
um	quynga	»	անես
a	bquynga	»	անե
chi	bquynga	»	անենք
mi	bquynga	»	անեք
a	bquynga	»	անեն։

(Uricochea, 12)։

Ամերիկյան լեզուները երկու տեսակ խոնարհում ունեն.

Առարկայական (objectif), *որի մեջ թե ուղղական հոլով են-թական, և թե տրական հոլով խնդիրը դերանվան կերպարանքով՝ մասնիկի պես կցվում են բայլին և նրա հետ մի բառ կազմում. օրինակ՝* bu-քbq-տալիս եմ։

բ) փոխաճցական *(իսպան. բառով՝* transicio*) խոնարհում, որի մեջ դերանուն ենթական իբրև առանձին և անկախ բառ է դրվում, չի կցվում բայի հետ, այլ բայլին կցվում է միայն տրական խնդիրը. օրինակ՝* bu քbq տալիս եմ։

Ենթակա դերանուն ամեն լեզվի մեջ էլ կա և տրական կամ հայցական դերանուն խնդիր ամեն լեզվի մեջ էլ կարող է լինել։ Բայց նրանք միում են իբրև անկախ հարակից բառեր, ինչպես է հայերենում կամ ռուսերենում. bu քbq տալիս եմ = я тебе даю, *իսկ վերի դրութեամբ տյդ դերանունները այնպես են կրճատվում կամ ձևափոխվում, որ մասնիկի ձև են ստանում. դրա համար էլ կարոտ են առանձին քննութեան և ուսումնասիրութեան։*

Մենք հաջորդ էջերով կտանք մի քանի այլպիսի ամերիկյան լեզուների խոնարհման նկարագիրը։

Ամերիկյան առուկա լեզվի մեջ սովորական խոնարհումը հետևյալ ձևով է.

Ինը դեմքերի դերանուններն են՝

	Ա	n	Բ	ymi·	Գ	y
եզ.						
երկ.		yu		ymu		ighu
հոգ.		iñ		ymu		yghn

Ժամանակների նշաններն են՝ ներկա—, անկատար bu, *ապառնի* a, *կատարյալ* uye, *գերակատար* uye bu, *հարակատար* vu-, *անցյալ ապառնի* uye-a.

Ահա elu *«տալ» բայի սովորական խոնարհումը.*

		Ներկա	Անկատար
եզ.	*Ա.*	elu-n	elu-bu-n
	Բ	elu-ymi	elu-bu-imi
	Գ	elu-y	elu-bu-y
երկ.	*Ա.*	elu-yu	elu-bu-yu
	Բ	elu-ymu	elu-bu-ymu
	Գ	elu-yghu	elu-bu-yghu
հոգ.	*Ա.*	elu-iñ	elu-bu-iñ
	Բ	elu-ymn	elu-bu-imn
	Գ	elu-yghn	elu-bu-yghn

կար. elu-uye-n...
հարակ. eluvun, eluvuymi. eluvuy. eluvuyu *և այլն*
գերակ. elu-uye-bu-n...
ապ. elu-a-n, eluaymi eluay, eluayu, eluaymu...
անց. ապ. elu-uye-a-n
բոլորը հիանալի կանոնավորությամբ։

(Grassererie, 23—24 *և* Febres, 10)։

Աուկա լեզվի փոխանցումը կարելի է կատարել բազմաթիվ խառնուրդներով. ա դեմքից բ-ին կամ գ-ին, բ դեմքից ա-ին կամ գ-ին, գ դեմքից ա-ին, բ-ին և գ-ին. այս բոլորը եզակի, երկակի և հոգնակի տարբեր ձևերով։ Ամեն մի դեմքի իր վրա կատարումը կոչվում է անդրադարձ (réfléchi), որ առանձին խոնարհում ունի։

Փոխանցական խոնարհումը կազմվում է մեծագույն մասամբ e *ձայնավորով, որ դրվում է բայի և տրական խնդրի միջև. օրինակ՝*

եզակիին	*եզ.*	inche	elu-e-imi	*ես տալիս եմ քեզ*
	երկ.	inchiu	» » »	*մենք երկուսս տալիս ենք քեզ*
	հոգ.	inchiñ	» » »	*մենք տալիս ենք քեզ*

երկակիին	եզ.	inche » » ymu	*ես տալիս եմ երկուսիդ*
	երկ.	inchiu » » »	*մենք երկուսս տալիս ենք երկուսիդ*
	հոգ.	inchiñ » » »	*մենք տալիս ենք երկուսիդ*
հոդնակիին	եզ.	inche » » ymn	*ես տալիս եմ ձեզ*
	երկ.	inchiu » » »	*մենք երկուսս տալիս ենք ձեզ*
	հոգ.	inchiñ » » »	*մենք տալիս ենք ձեզ*

գերակ. inche elu-uye-bu-e-ymi

ես տվել էի քեզ
Գ դեմքից Բ դեմքին
teyeghu elu-e-ymu mèu
նրանք երկուսը տալիս են ձեզ երկուսիդ։

Անդրադարձ խոնարհումը կազմվում է -u- ձայնավորով, որ դրվում է բայարմատի և վերջահանգ դերանվան միջև. օրինակ՝

inche elu-u-n
ես տալիս եմ ինձ։

(Grasserie, 36–37)։

Ամերիկյան լեզուները երբեմն գոյականն էլ բայի հետ են միացնում խոնարհման ժամանակ։ Այս կարգի բայերը կոչվում են ներմարմնավորող բայեր (verbe incorporant)։

Այս կարգին է պատկանում (միայն մասամբ) նաև նուշն առուկա լեզուն. օրինակ՝

entun *հանել* + mille *ոսկի բառերից՝*
en-tu-milla-n *ոսկի եմ հանում*
tavaycou *գերել* + huinca *իսպանացի*
tavaycohuincan *գերել իսպանացիներին*
elu-cudu-bi-u *տալիս եմ իմ շորը։*

(Grasserie, 53)։

Առարկայական խոնարհում ունի նաև ամերիկյան կրի լեզուն, ըստ Լակոմբի, (էջ 96) այս կարգի բայերը երկու տեսակ են. ա) շնչավոր առարկայական բայ (verbe objectif animé) *և բ)* անշունչ առարկայական բայ (verbe objectif inanimé)։ *Առաջինն այն է, երբ գործող անձը մի կենդանի էակի վրա մի գործ է կա-*

տարում. ունի հինգ ձև կամ ուղղություն. ա դեմքից գ-ին (ես նրան), ա դեմքից բ-ին (ես քեզ), գ դեմքից ա-ին (նա ինձ), բ դեմքից ա-ին (դու ինձ) և անորոշ անձից (ֆրանս. on m'aime)։ Խոնարհումը լինում է ութ տեսակ, այսինքն արմատի վերջում դնելով ութ տարբեր մասնիկ (mew, hwew, new, hew. tew, swew, wew, yew). սրանցով ստացվում է ութ լծորդություն.

Դա նաև սրանց նվազական ձևը, որ կազմվում է si առարկայական մասնիկով. օրինակ՝ «ես նրան մի քիչ ծեծում եմ»։

Անշունչ առարկայական բայը այն է՝ 1) երբ ենթական ազդվում է մի անշունչ առարկայից. օրինակ՝ «ես քարից մի հատված ստացա» (Գ դեմքից Ա-ին), և 2) երբ ենթական գործում է մի անշունչ իրի վրա. ունի երկու լծորդություն, որոնք կազմվում են բայարմատի վրա ավելացնելով am, ttaw մասնիկները։

(Lacombe, 95)։

Աֆրիկյան բանտու լեզուների մեջ էլ կա ենթակայի հետ հարցական խնդիր ներմուծելու ձևը. օրինակ՝ կագուրու լեզվի մեջ խոնարհումը հետևյալ ձևն ունի. նախ դրվում է ենթական դերանունը, ապա ժամանակ ցույց տվող մասնիկը, ապա առարկան նշանակող դերանունը և ի վերջո բայարմատը անփոփոխ. օրինակ՝

a-ku-ga-dumula
Նա պիտի գնուսա կտրել } Նա դրանք պիտի կտրե։

Հարուստ և կանոնավոր խոնարհում ունի. լծորդությունը մի տեսակ է. ժամանակներն են՝ սահմանական ներկա, անկատար, կատարյալ, ապառնի, պատմողական ժամանակ, թեական ա և բ, հրամայական, ստորադասական ներկա և անկատար։ Սրանցից զատ ունի նաև անորոշ ժամանակ (indefinite tense) կոչված բայաձևը, ուր ոչ թիվ կա, ոչ դեմք և ոչ ժամանակ. բայց այս բոլորը ինքնին է հասկացվում. մասնիկն է ka, ինչպես։

ka-luta գնում է, պիտի գնա, գնացին և այլն.
ka-bena Նա կոտրեց, ոմն կոտրեց, պիտի կոտրե և այլն։

Վերջապես կա նաև մի ուրիշ բայական ձև, որ կազմվում է -nati մասնիկով և նշանակում է «նորից, դեռ, տակավին», ինչպես՝ va-natitonya «դեռ անձրևում է»։

(Last, 55—57, 66)։

Աֆրիկյան ակրա (կամ գա) լեզուն էլ բալի մեջ է գումարում ենթակա և հայցական կամ տրական դերանունները (եզակիում մի քիչ կրճատ ձևով, իսկ հոգնակիում ամբողջութ֊յամբ). օրինակ. ke *հասել, պատմել» արմատից՝*

mikeo	*ես պատմեցի քեզ*
okemi	*դու պատմեցիր ինձ*
ekele	*նա (նե) պատմեց նրան*
wokenye	*մենք պատմեցինք ձեզ*
nyekewo	*դուք պատմեցինք մեզ*
amekewo	*նրանք պատմեցին մեզ*

(դերանուններն են mi *ես,* bo *դու,* le *նա, նե,* wo *մենք,* nye *դուք,* ame *նրանք)։*

Ահա մի երկար օրինակ այս լեզվից.

Bo	kele	ke	nakai	sane		le	ke-mi
Դու	*և*	*նա*		*այս*		*պատմութիւնը*	*պատմեցիր ինձ*
ye	miĕu	le	mli	nye	se	afi	le-
ի	*սեննեկի*	*համար*		*անցյալ*		*տարին։*	

(Zimmermann, 98, 105)։

Բերբերական կաբիլ լեզվում բայն ունի միայն մի լծորդութ֊յուն. որ հետևյալ ձևն ունի (արմատի տեղ դնում եմ —).

եզ.	*Ա*—r	*հոգ.*	*Ա* n—
	Բ th—dh		*Բ արտ.* th—m
	Գ—		*Բ խոզ.* th—mth
	Գ արտ. i—		*Գ արտ.* —n
	Գ խոզ. th—		*Գ խոզ.* —nt

Գծիկի տեղ դնելով urar *«խաղալ» արմատը՝ ստանում ենք*

urar-er	*խաղում եմ*	n-urar	*խաղում ենք*
th-urar-edh	*խաղում ես*	th-urar-em	*խաղում եք*
		th-urar-emth	» »
i-urar	*խաղում է (նա)*	urar-en	*խաղում են*
th-urar	» » *(նե)*	urar-ent	» »

Իրապես բայն ունի մի ժամանակ. վերոհիշյալը թե՛ ներկա է թե՛ անցյալ, և թե՛ ապառնի։ Եթե ուզենան ճշտել ժամանակը, անցյալի համար դնում են ai, *ապառնիի համար* ad *կամ* ra։

Ինչպես տեսնում ենք, սեռը եզակիի մեջ միայն գ դեմքում ունի տարբերութիւն, իսկ հոգնակիում թէ բ և թէ գ դեմքը։

(Hanoteau, 96—97)

Դերանուն խնդիրները դրվում են բայից հետո իբրև մասնիկ և հայցականի համար տարբեր ու տրականի համար տարբեր ձև ունեն։

Հայցականներն են՝

եզ.	i	*զիս*	*հոգ.*	ar	*զմեզ*
	k	*զքեզ (ար.)*		kun	*զձեզ (ար.)*
	kem	» *(իգ.)*		kunt	» *(իգ.)*
	th	*զնա*		then	*զնոսա (ար.)*
	ts	*զնէ*		thent	» *(իգ.)*

Տրականները են՝

եզ.	ii	*ինձ*	*հոգ.*	iar	*մեզ*
	iak	*քեզ*		iaun	*ձեզ*
	iam	» *(իգ.)*		iakunt	» *(իգ.)*
	ias	*նմա*		iasen	*նոցա (ար.)*
	—			iasent	» *(իգ.)*

օրինակ՝

izera-k	*տեսի զքեզ*
izera-kem	» » *(ով կին)*
ifka iakunt	*ետ ձեզ (իգ.)*

(Hanoteau, 56—57)

Փոքր ձայնական փոփոխութիւններով նուլն ձևն է ներկայացնում նաև բերբերական տամաշեկ լեզուն, որից օրինակ ենք տալիս enr *«սպանել» բայը,*

enrir	*սպանեցի*	menra	*սպանեցինք*
tenrid	*սպանեցիր*	tenram	*դուք (ար.) սպանեցիք*
inra	*նա սպանեց*	tenramt	» *(իգ.)* »
tenra	*նա* »	enran	*նոքա (ար.) սպանեցին*
		enrant	» *(իգ.)* »

(Hanoteau, 61)։

Յոնարհման ձևը բարդանում է ամերիկյան մյուս լեզվի մեջ. այստեղ նուլնպես դերանունները երկու ձև են ստանում՝ բայական դերանուն և անվանական դերանուն. ինչպես՝

եզ.	Ա	-en	in-
	Բ	-eč	a-
	Գ	—	u-
հոգ.	Ա	ones	k-eš, k-oneš
	Բ	ěs	a-eš
	Գ	ob	u-ob

Բայական դերանունները գործածվում են իբրև հետամատնիկ, անվանական դերանունները իբրև նախամատնիկ (եզակիում), իսկ հոգնակիում թե՛ իբրև նախամատնիկ և թե՛ իբրև հետամատնիկ։

Նախ դրվում է բայի ժամանակը ցույց տվող մի մատնիկ, ապա դերանունը, ապա արմատը. ինչպես՝ tân *ներկայի մատնիկ,* šot «կոտրել» +če «փայտ».

tin	šotik če	*կոտրում եմ փայտ*
tun	wen-el	*նա քնում է*

(սրանց մեջ tin *խառնուրդն է* tan+in *ձևի և* tun=tun+u)։

Ապառնի ժամանակը ցույց տվող մատնիկն է he, *կատարյալը՝* çok, *որ կրճատվելով և դերանունին միանալով դառնում է* çin *և այլն. ինչպես՝*

çin wen-el *քնեցի։*

Այսպիսով բայ և գոյական միանում են և խոնարհումը լինում է իբր հոլովում. օրինակ՝

nai	*երազ*	—	tin nai	*երազում եմ*
tub	*թուք*	—	tin tub	*թքում եմ*
qai	*երգ*	—	tin qai	*երգում եմ*
baab	*խեչեփառ*	—	tin baab	*լողում եմ։*

(Tozzer, 39, 55)։

Վերջավորությունների կողմից զարմանալի ձև ունի ամերիկյան մոսկիտո լեզուն։ Այստեղ ներկան կազմվում է բայական արմատի վրա ավելացնելով Ա դեմքի համար sni, *Բ դեմքի համար* sma, *Գ դեմքի համար* ssa, *որ արմատին կապում են* i *հոգնակի. օրինակ՝* kaik-aia «տեսնել» *բայից.*

kaik-i-sni	*տեսնում եմ*
kaik-i-sma	*տեսնում ես*
kaik-i-ssa	*տեսնում է։*

Հոգնակին նույն է սրանց հետ, իսկ շատ կարևոր դեպքում՝ ենթական դերանվան կամ գոյականի վրա ավելացնում են nanni *բառը. օրինակ՝*

yang nanni kaik-i-sni
ես (հոգ.) տեսնում եմ=տեսնում ենք։

Անկատարի, կատարյալի և ապառնիի համար վերջավորութ-յուններըը փոխվում են. այսպես՝

	աճկ.	կար.	ապառ.
Ա	kaik-atni	kaik-ri	kaik-amni
Բ	kaik-atma	kaik-ram	kaik-ma
Գ	kaik-atta	kaik-an	kaik-bia

Այս վերջավորութ-յունները չեն բացատրված։

(L. Adam. 39—42)։

Կոնգոի չիլուբա (բանտու) լեզվում խոնարհումը կատարվում է, մեծ մասամբ, էական բայի օժանդակութ-յամբ։ Ներկան կազմելու համար արմատի սկիզբը գնում են դերանուններըը և նրանց հետ խոնարհում էական բայի ներկան, որ հետևյալն է։

եզ.	*Ա* indi, ndi	*եմ*	*հոգ.*	*Ա* tudi	*ենք*
	Բ udi	*ես*		*Բ* nudi	*եք*
	Գ udi	*է*		*Գ* badi	*են։*

Առնենք ku-dima *«մշակել» բայը, որի արմատն է* dima, *որ միացնելով դերանուններին և էական բայի ներկային հետ, կստանանք* ku-dima *բայի ներկան.*

եզ.	*Ա* indi ndima	*մշակում եմ*	*հոգ.*	*Ա* tudi tudima	*մշակում ենք*
	Բ udi udima	» *ես*		*Բ* nudi nudima	*մշակում եք*
	Գ udi udima	» *է*		*Գ* badi badima	*մշակում են։*

Անկատարը կազմվում է նույն ոճով՝ միացնելով էական բայի անկատարի հետ.

եզ.	*Ա* muwa ndima	*հոգ.*	*Ա* tuvwa tudima
	Բ uvwa udima		*Բ* nuvwa nudima
	Գ » »		*Գ* bavwa badima

Նույնպես և ապառնին՝ էական բայի ապառնիի հետ միացած (բայց բայը ծնում է անորոշի ձևով)։

հզ. Ա.	nvwavwa kudima	հոգ. Ա.	tuvavwa kudima
Բ	uvwavwa »	Բ	nuvwavwa »
Գ	» »	Գ	bavawva »

Ստորադասականի ներկան կազմվում է առանձին, առանց էական բայի օժանդակութեան.

հզ. Ա.	ndime	հոգ. Ա.	tudime
Բ	udime	Բ	nndime
Գ	adime	Գ	badime

Ստորադասականի անկատարը կազմվում է դարձյալ էական բայի ստորադասական անկատարի օժանդակութեամբ.

հզ. Ա.	nakadi ndima	հոգ. Ա.	čyakadi ndima
Բ	wakadi udima	Բ	kwakadi udima
Գ	»	Գ	kakadi »

Հարակատարը անկախ է և հետևյալ ձևն ունի.

հզ. Ա.	nakadima	հոգ. Ա.	twakadima
Բ	wakadima	Բ	nwakadima
Գ	»	Գ	bakadima.

Դերանուններըը իբրև խնդիր կարող են մտնել բայի մեջ. օրինակ՝

ndeša	*ցուլը տուր ինձ*
nkudeše	*ցուլը տամ քեզ*
kukufilaku	քեզ *սխտեղ ընկերակցել*
bakantuma	ինձ *ուղարկեցին։*

(Gabriel, 37, 46, 56, 80, 87, 88, 93)

Բանտու լեզուների բայը չափազանց հարուստ է գործողութեան ձևի և ժամանակի նրբութեանց կողմից։ Օրինակ առնենք ռոնգա լեզվից bona «տեսնել» *բայը, որ մյուսներից ավելի հարուստ է ձևերով։ Մի քերականագետ հաշվել է, որ այս բայը առանում է մի քանի հազար ձև* (plusieurs milliers de formes verbales)։ *Պետք չէ կարծել սակայն, թե արմատը այսպիսի մեծ թվերի է հասել չափազանց փոփոխվելու և իր կերպարանքը կորցնելու պատճառով։ Ընդհակառակը, բանտու բայը վերջավորութեամբ չի փոփոխվում՝ ոչ դասերին, ոչ թվերի և ոչ էլ դեմքերի կողմից։ Ահա օրինակ այս բայի անորոշ ներկայի խոնարհումը.*

ndi	bona	տեսնում	եմ
u	»	»	ես
a	»	»	է
hi	»	»	ենք
mi	»	»	եք
ba	»	»	են

Բանտու բալի ձևերի հարստությունն ստացվում է՝

1. Օժանդակ բայերից, որոնք կամ անկախ կամ մասնիկի ձև ստացած և երբեմն էլ բալի դերանուններին հետ միացած ու նրանց հետ խառնված՝ անճանաչելի են դառնում: Այդ օժանդակներն են՝

ta գալ, fa գալ մի տեղից, ya գնալ, ku անել, čhuka ցատկել, „tressauter“, ka նստել, sa երևալ, tlhela վերսկսել, ba լինել, nga կարենալ, buya վերադառնալ և այլն:

Բալը միանում է սրանցից մեկի կամ մի քանիսի հետ և տալիս է խառնուրդների մի ստվար թիվ, որ մեր լեզուների մեջ մակբայներով կամ շաղկապներով պիտի բացատրվեին:

2. Ածանցյալ ձևերից. բայարմատը վերջից ստանում է մի մասնիկ, որով իր նշանակությանն վրա ավելանում է մի նոր երանգ. օրինակ՝ նույն բալից կազմված ձևեր են՝

boniwa *(կրավորական)* տեսնվել
bonela (apblicatif) *մեկի համար մի բան* տեսնել
bonisa *(պատճառական)* տեսնել տալ, տեսցնել
boneka (qualificatif) տեսանելի լինել
bonisisa *(սաստկական)* կատարելապես տեսնել
bonana *(փոխադարձ)* իրար տեսնել
tibona *(անդրադարձ)* ինքն իրեն տեսնել

և ուրիշ շատ ածանցներ:

Կարելի է նաև մի քանի ածանց միասին գումարել և տեսնել, թե ինչ մեծ թիվ կստացվի:

Ավելացնենք սրանց վրա բալական ժամանակների մեծ թիվը:

(Junod, 125—126)

Մոնղոլերենում և իր ցեղակից բուրյաթ լեզվում բալի ժամանակը վեց է. ներկա, անկատար, երկու կատարյալ, գերակատար և ապառնի: Թունարհման ժամանակ բալի դիմացին վերջավորությունները են բուրյաթ լեզվում՝

եզ.	*Ա*	bi,	p, m	*հոգ.* *Ա*	bide, mde...
	Բ	ši,	či, š, č	*Բ*	ta, te, t
	Գ		—	*Գ*	—

որոնք բոլորովին նույն են բուրյաթ լեզվի անձնական դերանունների հետ, որոնք են՝

bi	*ես*	bide	*մենք*
ši, či	*դու*	ta	*դուք*

Մոնղոլերենում ներկան կազմվում է դերբայից, որ խոնարհվում է էական բայով. օրինակ՝ maktan amui *գովում եմ (բառացի «գովող եմ»,* amui *«եմ» բայով). կրճատմամբ դառնում է* maktaiui, *որ շատ սովորական է գրական մոնղոլերենում, իսկ ժողովրդական լեզվով կրճատմամբ դարձել է* maktamu, maktam։— *Անկատարը մոնղոլերենում կազմվում է* bai, bei, ba, be *մասնիկներով, իսկ բուրյաթերենում միայն* â, ê, ô *վերջավորություններով։ Երկու կատարյալներից առաջինը կազմվում է դերբայից* ahan, asan *մասնիկով. ինչպես՝* alaham *սպանեցի։ Երկրորդ կատարյալը, որ ցույց է տալիս հաստատապես կատարված մի գործողություն, մոնղոլերենում կազմվում է* luga, luge *մասնիկով, իսկ բուրյաթերենում* lai, lei *մասնիկով. ինչպես՝* abalaip *տվի,* alalaip *սպանեցի։ Ապառնին կազմվում է մոնղոլերենում* sugai *մասնիկով, որ ժողովրդական մոնղոլերենում դառնում է* su, *բուրյաթերեն* su, hu։

(Castrén 36—40)։

Էստոներենում (ուգրո-ֆիննական լեզվաբուն) բայի խոնարհման արմատական ձևը պահում է հրամայականը. դեմք որոշող վերջավորությունները կցվում են սրան. օրինակ՝ walla *«թափել, ձուլել,* giessen*» բայի ներկայի ձևն է՝*

եզ.	*Ա*	walla-n		*հոգ.* *Ա*	walla-me
	Բ		-d	*Բ*	» -te
	Գ		-b	*Գ*	» -wad

Ժամանակ և եղանակ հայտնող նշանները դրվում են բայարմատի և դիմային վերջավորությանց միջև. ինչպես՝

կտր.	walla-sin	*ըղձ.*	walla-ksin
	» -sid		» -ksid
	» -s		» -ks
	» -sime		» -ksime

» -site » -ksite
» -ṣiwad » -ksiwad

(Arens, 66)։

Հետաքրքիր ձև ունի խոնարհումը ֆիլիպինյան տագալոգ լեզվում, որ նկարագրում է Բլաքը, (էջ 38, 39, 40)։ Բայերը այս լեզվում կազմված են լինում ընդհանրապես նախամասնիկներով, որոնք թվով 17 հատ են և մեծ մասամբ սկսվում են m-*ով. ինչպես՝* ma-, man-, mag-, magka-, magkan-, magkapa-, magpaka-. magpati *և այլն, այս բոլորը ներգործական են և կդառնան կրավորական, եթե* m *նախաձայնը դարձնենք* p. *ինչպես՝* pa-. pan,- pag-, pag-si-, pagkapa *և այլն։*

Խոնարհման ժամանակ վանկերը կրկնվում են. օրինակ՝ mag-larô *«խաղալ» և* matáy *«մեռնել» բայերից՝*

ապ.	maglalarô	mamamatayán
կար.	naglarô	mamatayán
ներկ.	naglalarô	namamatayán

Այսպես կազմվում են երկար-երկար ձևեր, կրավորականը՝ m-*ի փոխարեն* p-*ով։*

Ավելի լավ բացատրություններ չունենք այս խոնարհման մասին։

Հոտենդոտյան կորանա բարբառի մեջ խոնարհումը կազմվում է հետևյալ ձևով. նախ դնում են բայարմատը, նրան կցում են անձնական դերանունները իբր մասնիկ և ապա ժամանակ ցույց տվող մասնիկը. օրինակ՝ mū *«տեսնել» արմատից՝ ներկա* na *մասնիկով.*

mūr-r	na	*ես տեսնում եմ*	*(ար.)*
mū-ta	na	» »	» *(իգ.)*
mū-ts	na	*դու* »	» *(ար.)*
mū-s	na	» »	» *(իգ.)*
mū-da	na	*մենք* »	*ենք (հաս.)*
mū-kham	na	» »	» *(երկ. ար.) և այլն։*

Նույն ձևով կազմվում են մյուս ժամանակները, փոխելով միայն ժամանակի նշանը. այսպես՝

preterit-*ի*	համար	դրվում է	ko *կամ*	ku-ko,
կատարյալի	»	»	»	tje

ապառնիի » » » ta

(Meinhoff, 51—52)

Ամերիկյան ալեուտ լեզվի մեջ խոնարհումը շատ հարուստ է. ունի ոչ միայն երեք թիվ (եզ., երկ., հոգ.), ժամանակ և եղանակ, այլև աստիճան! միայն ներգործական սեռն ստանում է 400 ձև։ Բոլոր գոյականները, ածականները և թվականները կարող են միանալ «ունեմ» և «եմ» օժանդակների հետ, կազմել մի ածանց բառ և խոնարհվել բոլոր թվերով, դեմքերով և ժամանակներով, թե դրական և թե բացասական. ինչպես՝ «կին-ունեմ, կին-ունես, հալր-եմ, հալր-ես» և այլն։ Ինչպես բոլոր բաները, նաև սրանք, կարող են ներփակել ստացական հոդը. ինչպես՝ «ես-հալր-եմ, դու-հալր-ես, ես-ձեր-երկուսիդ-հալրն-եմ, ես-ձեր (հոգ.)-հալրն-եմ, ես-նրանց-հալրն-եմ» և այլն։

Բալի աստիճանները 10 են. սրանք առանձին մասնիկներ են, որոնք կցվելով բալի որևէ ձևին, ցույց են տալիս գործողության աստիճանը. ալսպես 1) բավական ուժեղ, 2) ոչ-բոլորովին լավ, այլ ավելի վատ, 3) բոլորովին, 4) լիապես, 5) շատ լավ, 6) ուժգին կերպով, 7—9) շատ ուժեղ, 10) ամենաստիճան ուժեղ չափով։

(Вениаминов, 17, 19, 31, 36, 63)

Դրավիդյան տելուգու լեզվում ներկան ու ապառնին միևնույն են. կան նաև մի անցյալ և մի առիթաստ (կատարյալ). բոլորն էլ կազմվում են դերանունների կրճատ ձևերը կցելով բալարմատի վերջին. օրինակ՝ koṭṭa *«զարնել, ծեծել» բալից՝*

(դերանուններն են՝ nēnu *ես,* mēmu *մենք,* nīvu *դու,* mīru *դուք).*

Ներկա (որ և ապառնի)	koṭṭutānu	*ես*
	koṭṭutāvu	*դու*
	koṭṭutādu	*նա*
	koṭṭutundi	*(իգ. չեզ.)*
	koṭṭutāmu	*մենք*
	koṭṭutāru	*դուք նրանք,*
	koṭṭutāvi	*նրանք (չեզ.)*
անցյալը լինում է	koṭṭitini	*և այլն*
առիթաստը » »	koṭṭudunu	*և այլն։*

(Lakshminarasayya, 21)։

Մալգաշերեն լեզվում բայը ունի երեք ժամանակ. ներկա, անցյալ, ապառնի։ Ներկայի համար հատուկ նշան չկա, անցյալի նշանն է n, ապառնիի նշանն է h։

Ներկայից առաջ դնելով efa, ստացվում է մի ձև, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունն սկսված է և կատարման ընթացքում է (կոր)։

Անցյալից առաջ դնելով efa, ստացվում է հարակատար։

Անցյալից առաջ դնելով ho, ստացվում է գերակատար։

Ապառնիից առաջ դնելով efa, ստացվում է ստույգ և անմիջական գործողություն (ալս բոպեիս պիտի գնամ)։

(Montagné, 35—36)

Ջերմեներենը չունի ապառնի և ներկան նաև ապառնի է. ապառնի իմաստը ներկայացնելու համար գործածում են զանազան դարձվածքներ, օժանդակ բայեր, ինչպես և ռուսերենի стану (стать սկսել) բայի նմանութլամբ ponêny հոմանիշ բայով կազմված դարձվածքներ։ Անկատար, կատարյալ, հարակատար և գերակատար պակասում են ալս լեզվում. կրավորական էլ չկա. և ալս ձևը «լինել» օժանդակի միջոցով է կազմվում։ Ըստ ալմ, թեև բայը տասնյակ մասնիկներով աճած՝ ճոխ ներքութլուններ ունի, բայց ունենալով միայն երեք եղանակ (սահմանական, հրամայական և թեական) և միայն մի ժամանակ (ներկա), շատ աղքատ վիճակ է ներկայացնում՝ համեմատութլամբ հունարենի և լատիներենի։ Բոլոր թերինները լրացնում է բազմաթիվ բալանուններով և օժանդակ բայերի միջոցով կազմված դարձվածքներով։

(Weidemann, 179, 180, 203)։

Մելանեզյան մոտա լեզվի մեջ խոնարհման ժամանակ նախամասնիկի ձևով նշանակվում են նախ ժամանակը, ապա եղանակը։ Ժամանակի նախամասնիկներն են՝ me, te, ti, we.— me նշանակում է անցյալը, իսկ եթե ալս հետ veta մակբայն էլ դրվի, կլինի լրացած գործողություն.— te ցույց է տալիս ապառնին, իսկ եթե ալս հետ դրվի նաև anaisa մակբայը, կստացվի իսկական ապառնի։— ti ցույց է տալիս շարունակութլուն, հաջողութլուն և գործածվում է պատմվածքների մեջ։ Մնում է we, որի նշանակութլունը անորոշ է. եթե գործողութլունը me (անցյալ) չէ կամ թե te (ապառնի) չէ, ուրեմն we է։ Եղանակ նշանակող նախամասնիկներն են qe, և ta.— qe ցույց է տալիս թեականն ու ստորադասականը, իսկ ta կարողականն ու ըղձականը։

(Codrington, XIX)։

Աֆրիկյան սերեր լեզվի խոնարհումը, ըստ Բուտավանդի (էջ 38—40), „est très perfectionnée; par son étendue et sa régularité elle mérite l'épithète de monumentale"*. Ունի 10 եղանակ, որոնք են պատմողական (énonciatif), ենթակայական, առարկայական, պատճառական, ստորադասական, ենթադրական, ներբայական, հրամայական (ուղղակի և անուղղակի) անեղևույթ.— վեց ժամանակ, որոնք են ապրիստ, ներկա, ապառնի, երեք տեսակ անցյալ (բացարձակ, հարաբերական, պայմանական)։ Սրանցից դուրս ունի 25 տարբեր մասնիկներով կազմված ածանցյալ բայեր. որոնցից հիշատակելի են՝

oh	անդրադարձ
el	կրավորական
ik	երթալ մի բան անելու
id	գալ մի բան անելու
it	մի բանի հակառակ անել, défaire
ir	փոխադարձ (որ է իրար)։

Կարելի է հայկական հոլով ներանունը նեղմուծել բայի մեջ, ինչ որ սուդանական լեզուների մեջ հազվագյուտ երևույթ է։

Կովկասյան դարգվա լեզվի խոնարհման ասթիվ խոսելով՝ ժիրկովը (էջ 25, 78) ասում է հետևյալը. Uslar-ը շատ է խոսել դարգվա լեզվի խոնարհման մասին, շատ ցանկեր է տվել զանազան բայաձևերի մասին, բայց այդ խճողումից ոչինչ դուրս չի եկել։ Հակառակ Uslar-ի այդ որոնումներին, դարգվա լեզվի բայը շատ պարզ և կանոնավոր կազմություն ունի։— Պետք է իմանալ նախ՝ որ գ դեմքը խոնարհում չունի, այլ կազմված է say «ինքը» դերանունից։ Այսպես են նաև թուրքերեն, ֆիններեն, հունգարերեն, չուվաշերեն, լիտվաներեն և լեթթերեն լեզուները, որոնց մեջ գ դեմքը խոնարհում չունի, օրինակ՝

Թրք. ներկ.	geliyor-əm	geliyor-əz
	geliyor-sen	geliyor-sənəz
	geliyor	geliyor-lar
կտր.	geldi-m	geldi-k
	geldi-n	geldi-niz
	geldi	geldi-ler

* Շատ կատարելության հասած է. իր տարածվածությամբ ու կանոնավորությամբ նա արժանի է մոնումենտալ անվանումին։ (Թրգմ. խմբ.)։

(գ դեմքը եզակիում միշտ է առանց դեմքի վերջավորութ-
թյան, իսկ հոգնակիում գոյականի նման սաամում է -ler «ներ»
մասնիկը)։

Ֆինն. եզ.	sanon	խոսում եմ	հոգ.	sanomme
	sanot			sanotte
	sanoo			sanovat
հունգ.	várok	սպասում եմ		várunk
	vársz			vártok
	vár			várnak
լիթվ.	bēgu	վազում եմ		bēgam(e)
	bēgi			bēgat(e)
	bēg(a)			bēg(a)
լատիշ.	redsu	տեսնում եմ		redsam
	redsi			redsat
	reds			reds

Դարգվա լեզվի մեջ խոնարհման ժամանակ ա և բ դեմքերը
կազմվում են մակբայի վրա դնելով -ra, -ri (ես եմ, դու ես), որոնք
էական բայի երկու դեմքերն են. գ դեմքում բայական տարր չկա.
ուրեմն և բայ չէ։ Այսպիսով՝ դուրս է գալիս, որ դարգվա լեզվի
խոնարհումը ունի միայն երկու դեմք (ա և բ), և որ այդ լեզուն
ունի մի բայ, որ է էական բայը։

Սրանից հետո Թիրկովը եզրակացնում է, թե ուրեմն աշխար-
հի բոլոր լեզուների խոնարհման մեջ կա ընդամենը չորս սիստեմ,
այն է՝

ա) Երեք դեմքով (հնդեվրոպական ձև)։

բ) Երկու դեմքով (ինչպես կովկասյան darkwa, lak)։

գ) Առանց դեմքի (ինչպես են կովկասյան լեզուներից չեչեն,
անդի, ավար, արչի լեզուները)։

դ) Ցոթը դեմքով (ինչպես է վրացերենը, ուր բայի խոնարհ-
ման մեջ մտցնում է «ես քեզ, ես նրան, դու ինձ, դու նրան, նա
ինձ, նա քեզ, նա նրանց» բարդ դերանուններըը)։

Թիրկովի նկարագիրը ճիշտ է միայն մի սահմանափակ շրջա-
նի համար, պիտի տեսնենք, թե դեռ որքան բազմապիսի ձևեր
կան խոնարհման։

Աֆրիկյան սենգա (բանտու) լեզվում բայի խոնարհումը հե-
տևյալ ձևով է.

1. Նախ դրվում է դասանիշը, որ ենթական է և ցույց է տալիս միաժամանակ բայի դեմքն ու թիվը. (եզ. կամ հոգ.,). դասանիշը անհրաժեշտ կերպով պիտի արվի միշտ։

2. Նրան հաջորդում է ժանանակ ցույց տվող մասնիկը.

3) Մեռի խնդիրը հայտնող մի մասնիկ, որ ենթակա դերանվան հայցական-տրականի ձևն է։

Այս լեզուն ունի ներկայի երեք ձև (մի անորոշ և երկու որոշյալ ներկա), չորս տեսակ կատարյալ, անցյալ անկատարի երկու ձև, պատմողական երեք ձև, և մի ձև թեական, հրամայականև ստորադասականև։

Կատարյալի չորս ձևերն են. ա) նոր վերջացած մի գործողութիւն, ընդհանրապես նույն օրը. մասնիկն է a. բ) մի քիչ առաջ վերջացած մի գործողութիւն. մասնիկն է ča. գ) նոր կատարված և դեռ շարունակվող մի գործողութիւն. մասնիկն է lu. դ) դերակատարի նշանակութիւնմ. մասնիկն է sı la կամ ta (վերջացած գործողութիւն են ցույց տալիս)։

Ապառնիի ձևերից մեկը հրամայականի նման է. ինչպես՝ ձդու չպիտի գնաս, դու արգելված ես գնալուդ. իսկ մյուսը քաղցր ու մեղմ արտահայտութիւն ունի։

Իբրև օրինակ դնում են ներկայի մի ձև ya արմատից՝ ձգնում եմ...

եզ.	Ա	ni-ku-ya (ku անեզևութիւի մասնիկն է).
	Բ	u-ku-ya
	Գ	ըստ դասանիշի՝ մի որևէ մասնիկ -ku-ya
հոգ.	Ա	tı-ku-ya
	Բ	mu-ku-ya
	Գ	նույն դասանիշի հոգնակի ձևը kuya

(Madan, 27—34)։

Աֆրիկյան չագգա (բանտու) լեզվի մեջ բայի խոնարհումը կազմվում է հետևյալ ձևով. ա և բ դեմքերի համար (եզ. և հոգ.) բայարմատից առաջ բավական է դնել նույն դեմքերը ցույց տվող դերանուն մասնիկները. օրինակ՝ kapa ‹‹ծեծել›› բայից՝

ndžī kapa	ծեծում եմ	lwikapa	ծեծում ենք
kwīkapa	ծեծում ես	mwīkapa	ծեծում եք

Իսկ գ դեմքի համար (եզ. և հոգ.) դրվում են ոչ թե դերանունները, այլ 11 տեսակի դասանիշները. ինչպես՝

ա) դաս.	aikapa	ծեծում է	wāīkapa	ծեծում են
բ) »	fwīkapa		īkapa	
գ) »	līkapa		haīkapa	
դ) »	kīkapa		šīkapa	
և այլն			և այլն։	

Կատարյալը կազմվում է m մասնիկով, որ ma «վերջացնել» բայի կրճատ ձևն է, օրինակ՝

fa	մեռնել,	amfa	մեռավ
henda	գնալ,	wamhenda	նոր գնացինք։

Դնելով ve-me մասնիկը, ստացվում է ավելի առաջ կատարված գործողություն (գերակատար). օրինակ՝

wavemhenda որոշ ժամանակ առաջ արդեն գնացին։

Դնելով le-me մասնիկը, կստացվի էլ ավելի առաջ կատարված գործողություն.

wande elemefa հայրս վաղուց է մեռել։

Ուրիշ ժամանակի, եղանակի և այլ դիրքերի համար կան նոր մասնիկներ, որոնք նույնպես նախդիրի ձևով դրվում են բայի վրա. օրինակ՝

ndži -la-kapa		չեմ ծեծում
» ve	»	շատ եմ ծեծում
» ve-tši	»	պետք էր ծեծել
» la-ve	»	չպետք էր ծեծել
» lē-ke	»	սովորություն չունեմ ծեծելու
» veī	»	ծեծում էի
» la-veī	»	չէի ծեծում
» ve-vei	»	շատ էի ծեծում
» la-ve-vei	»	շատ չէի ծեծում
» la-m	»	չծեծեցի
» ve-m	»	քիչ առաջ ծեծեցի
» la-ve-m	»	քիչ առաջ չծեծեցի
» ve-vem	»	շատ ծեծեցի
» la-ve-ve-m	»	շատ չծեծեցի։

Այս բոլոր ձևերով չավիազանց հարստանում է բայը առանց դժվարության. դժվարությունն ստեղծում է միայն գ դեմքը, որ կապված է բազմազան դասանիշների հետ։

(Raum, 97—98, 107—108, 116)։

Աֆրիկյան բանդա լեզվում բայը չի փոխվում. խոնարհման ժամանակ նախ դրվում է դերանունը, ապա բայը, որին միանում են ժամանակ ու եղանակ ցույց տալու համար զանազան մակբայներ, որոնք մեր հայացքով իբր մասնիկ են ծառայում։ Օրինակ՝ wa *«կտրել» բայից՝*

Եբրկա

mo	wa	*ես կտրում եմ*
bo	wa	*դու » ես*
se	wa	*նա » է*
a	wa	*մենք » ենք*
ye	wa	*դուք » եք*
enzi	wa	*նրանք » են*

Ներկ. շար. mo se ke wa te *կտրում եմ (կոր), (ուր* seke *«լինել» օժանդակն է,* te *կազմում է անևրևույթ).*

հարակ. mo wa gay *կտրել եմ, (ուր* gay *«անդ, այնտեղ» մակբայն է).*

կոր. mo wa a ka gay *կտրեցի, (ուր* a ka *նշանակում է «վերջանալ»,* gay *«անդ»).*

ապառ. mo wa že *պիտի կտրեմ, ուր* že *նշանակում է «այստեղից հետու»), և այսպիսի բազմաթիվ ձևեր։*

(Tisserant, 71)։

Աֆրիկյան դինկա լեզվի մեջ բայը (որ գոլականի, ածականի և նախադրության հետ նույն է) ունի միայն երեք խոնարհման ձև. Ներկա, կատարյալ և ապառնի, նախ դրվում է դերանունը, ապա ժամանակ ցույց տվող մասնիկը (Ներկա a, *կատարյալ* ači, *ապառնի* abi), *ապա բայարմատը, որ միշտ անփոփոխ է մնում։ Ահա սրանց պատկերը։*

Եբրկա

ghên	a	gam	*ես հավատում եմ*
yin	»	»	*դու » ես*
yen	»	»	*նա » է*
ghôg	»	»	*մենք » ենք*
uêg	»	»	*դուք » եք*
kêk	»	»	*նրանք » են*

կատարյալ

ghên	ačı	gam	հավատացի
yin	»	»	հավատացիր
yen	»	»	հավատաց
ghôk	»	»	հավատացինք
uêk	»	»	հավատացիք
kêk	»	»	հավատացին

ապառնի

ghêm	abı	gam	պիտի հավատամ
yin	»	»	» հավատաս և այլն։

(Mitterrutzner, 31):

Աֆրիկյան պապուասյան խմբից կատե լեզուն ճանաչում է քայլի խոնարհման մեջ չորս եղանակ, որոնք են սահմանական, տևական, երևակայական և հորդորական։ Սահմանականն ունի հինգ ժամանակ՝ մի ներկա, երկու անցյալ (մոտիկ և հեռու), և երկու ապառնի (մոտիկ և հեռու)։ Տևականն ունի երկու ժամանակ (ներկա և անցյալ), երևակայականը երկու ժամանակ (անցյալ և ապառնի) և հորդորականը երկու ժամանակ (ներկա և ապառնի)։

Ահա lo «առնել, բռնել, վերցնել» արմատի խոնարհումը հիշյալ ձևերով (դնում եմ միայն եզակի երեք դեմքերը, երկակին և հոգնակին թողնելով).

	ներկա	անցյալ I	անցյալ II
ա	lo-kopac	lo-pac	lo-po
բ	lo-komec	lo-mec	lo-men
գ	lo-kac	lo-yec	lo-wec

	ապառնի I	ապառնի II
ա	lo-pe-mu	lo-zo-kopac
բ	lo-c-mu	lo-zo-komec
գ	lo-oc-mu	lo-zo-kac

Տևական (duratif)

	ներկա	անցյալ
ա	lo-e-kopac	lo-yu-pac
բ	lo-e-komec	lo-yu-mec
գ	lo-e-kac	lo-yu-yec

Այս չորս ոչ-անկախ ձևերը հեղինակը կոչում է

A. Posttemporäre wechselform *(հետժամանակյա փոխանակող ձևերը). օրինակ՝ Թշնամիները գալով, գու փողը փչելով, մենք լսելով՝ եկանք).*

B. Kontemporäre wechselform *(ժամանակակից). օրինակ՝ Գողանալիս՝ և ես տեսնելիս նա փախավ).*

C. Kontinuative wechselformen *(շարունակական). օրինակ՝ Վերքերը երկար ժամանակ դարմանելով՝ լավացան.*

D. Kombinierte wechselform *(հարակից). օրինակ՝ երբ երկար ժամանակ սպասել էի և դեռ սպասում էի, եկան։*

Ահա սրանց խոնարհումը՝ նույն երեք դեմքերով.

	A	B	C	D
ա	la-pe	lo-ha-pe	lo-ku-pe	lo-ku-ha-pe
բ	lo-tec	lo-ha-tec	lo-ku-tec	lo-ku-ha-tec
գ	lo-me	lo-ha-me	lo-ku-me	lo-ku-ha-me

Բայը խոնարհման ժամանակ իր մեջ է առնում նաև դերանուն խնդիրները. բոլոր տեսակի խառնուրդները կան. նախ դրվում է բայարմատը, որ միշտ ձեռք է անփոփոխ. ապա հայցական կամ տրական դերանունը (այս երկուսն առանձին ձևեր ունեն) և ապա հնթակա ուղղական հոլով դերանունը. օրինակ՝

թezic-gu-kopac
պաշտպանեմ-զքեզ-ես (հյց.)
wila-gale-kopac
ձայնեմ-քեզ -ես (տր.)։

(Մի օրինակ տեսական եղանակի ներկայից. Մեր գյուղը ծովափին է գտնվում։— Մի օրինակ տեսականի անցյալից. Մեր նախնիք որսորդությամբ էին պարապում)։

Երևակայական եղանակ

	անցյալ	ապառնի
ա	lo-za-po	lo-zi-po
բ	lo-nza-թ	lo-zic
գ	lo-zac	lo-zac z=dz

(Մի օրինակ երևակայական եղանակի անցյալից. Թշնամիները մեզ կջարդեին։— Մի օրինակ էլ ապառնիից. Թերևս տուն կայրվի)։

Հորդորական եղանակ

	Ցերկա	Պպաոնի
Ա	lo-pe	lo-ze-pac
Բ	lo-e	lo-ze-mec
Գ	lo-oc	lo-ze-yec

(Մի օրինակ հորդորական եղանակի ներկայից. Իսկույն կգա և մի օրինակ ապառնիից. Վազը պիտի որ գաք)։

Սրանցից դուրս խոնարհումն ունի նաև ոչ-անկախ ձևեր, որոնք թվով չորս են և համապատասխանում են մեր ղերքային-երին։ Սրանք մտնում են նախադասութեան ներսը, ուստի հեղինակը կոչում է satzinnenformen։

Ասացինք, թե բոլոր ղերանվանական խառնուրդները լինում են. օրինակ միայն հայցականն առնելով՝ կունենանք.

Նա զիս	Ես զքեզ	Նա զնա
դու զնա	դու մեզ երկուսիս	Նոքա երկուսը ձեզ երկուսիդ
մենք նրանց երկուսին	մենք երկուս նրանց	Նրանք մեզ
դուք մեզ	մենք ձեզ	Ես ձեզ երկուսիդ
դուք երկուսդ զմեզ երկուսիս		դու զնոսա
Նրանք երկուսը զմեզ երկուսիս		

Այսպիսի խնդրառութիւններ կատարվում են միայն անձանց (շնչավորների) համար (հետն առնելով նաև խոշոր կենդանիները). իսկ անշունչ առարկաները դուրս են մնում։

(Pilhofer, 26, 31. 36, 38)։

Աֆրիկյան սարա լեզվի խոնարհումը հետևյալ ձևով է.

Նախ դրվում է ղերանունը, ապա բայի արմատը, իսկ ժամանակ ցույց տվող մասնիկը երբեմն բայից նախադաս է լինում, երբեմն էլ հետադաս։ Օրինակ՝ usa «ուտել» արմատից.

(ma ես, yi դու, ne նա, ze մենք, se դուք, zi նրանք).

aoriste (Ներկա. և ապկ.) Շար. Ներկա

Ա	musa	mac usa
Բ	yusa	ikak »
Գ	nusa	nak »
Ա	zusa	zak »
Բ	susa	sak »
Գ	zusa	zak »

կատարյալ			ապառնի		
m	usa	ndega	m	usa	ngena
y	»	»	y	»	»
n	»	»	n	»	»
z	»	»	z	»	»
s	»	»	s	»	»
r	»	»	z	»	»

(Delafosse, 22)

Մալայերեն լեզվում խոնարհման ժամանակ բայը չի փոփոխվում. նախ դնում են դերանունը, ապա բայը. և եթե ժամանակ կա, դնում են երկուսի միջև։

Ներկան լինում է առանց ժամանակ ցույց տվող նշանի. օրինակ՝ makan *«ուտել» բայից.*

sahaya	makan	*ես*	*ուտում*	*եմ*
tuan	»	*դու*	»	*ես*
dīa	»	*նա*	»	*է*
kita	»	*մենք*	»	*ենք*
kamu	»	*դուք*	»	*եք*
dia orang	»	*նրանք*	»	*են*

Ներկան շեշտելու համար կարելի է դնել lagi *այժմ*, sekarang *կամ* sekarangini *հենց այժմ*, dʸuga, ada *բառերը. օրինակ՝*

sahaya	ada	makan
ես	*այժմ*	*ուտում եմ։*

Անցյալը կազմելու համար դնում են sudah *(վերջացրած)*, habis *վերջացնել*, lalu *անցյալ*, telah *արդեն բառերը. օրինակ՝*

sahaya sudah makan *կերա*

Եթե բալի մոտ կա արդեն մի բառ, որ ցույց է տալիս անցյալը (ինչպես երեկ և այլն), այս բառերը չեն դրվում։

Հաճախ կատարյալը կազմում են բալի վրա դնելով lah *մասնիկը։*

Ապառնին կազմում են nanti *«սպասել»*, mau *«ուզել»*, hendak *«ցանկանալ»*, akan, dʲ ema, bakal *բառերը դնելով. օրինակ՝*

nanti sahaya makan
sahaya mau makan } *ես պիտի ուտեմ։*

Իսկ եթե բալի հետ լինի ապառնին ցույց տվող մի բառ (վաղը, հետո և այլն), այս բառերը չեն դրվում։

Անցյալ ապառնին կազմվում է ավելացնելով բալի վրա manti sudah *կամ* nanti habis. *օրինակ՝*

nanti sahaya sudah makan
կերած պիտի լինեմ։

Հրամայական կազմելու համար պարզ բալը բավական է, բայց կարելի է նաև նրա վրա ավելացնել lah.

makan lah, *կեր, կերէք։*

(Seidel, 51—52)

Աֆրիկյան իբո (ոչ-բանտու) լեզվի մեջ խոնարհման ժամանակ նախ դրվում է դերանունը, ապա բայարմատը և ապա ժամանակ ցույց տվող մասնակիները, որոնք հետևյալներն են.

անցյալի համար -lu, *կատարյալ* -go, *դերակատար* -luli, -goli, *ապառնի* ga-. *այսպես՝* nye, enye *«տալ» բալից՝*

ներկ.	ayi	enye	*տալիս ենք*
շար.	»	nenye	» » *(կոր)*
անկ.	»	nye-lu	» *էինք*
շար.	»	nali-enye	» » *(կոր)*
կոր.	»	enye-go	*տվեցինք*
հարակ.	»	nye-golu	*տվել ենք*
դերակ.	»	nye-goluli	» *էինք*
ապառ.	»	ge-nye	*պիտի տանք*
անց. ապառ.	»	ganenye	» *տալինք*
ստոր.	»	nyé	*եթե տանք*
ապառ. դերկ.	»	aka enye	*տված պիտի լինի։*

(Spencer, 29)։

Աֆրիկյան վայրագորո լեզվով խոնարհումը հետևյալ ձևն ունի.— բոլոր բայերը վերջանում են a. դերանուններն են՝

na ես, gu դու, ga,yu նա
tu մենք, mu դուք, wa նրանք

Խոնարհման ժամանակ նախ դրվում է ենթակա դերանունը, երկրորդ՝ հայցական դերանունը (եթե կա), ապա բայը. ինչպես՝

na	fira	սիրում եմ
gwa	»	» ես
ga	»	» է
twa	»	» ենք
mwa	»	» եք
wa	»	» են
nu gu	fira	ես քեզ սիրում եմ
na wa	»	ես նրանց » »

Ստորադասական կազմելու համար բայավերջի a-ն դարձնում են e. ինչպես՝

ni-fire սիրեի, կսիրեի
gu-fire
ga-fire

Պայմանական կազմելու համար բայից առաջ դնում են ya. ինչպես՝

na-ya-fira	եթե սիրեմ
gu-ya-fira	եթե սիրես
ga-ya-fira	եթե սիրե

Ապառնին երեք տեսակ է. մեկը մոտիկ ապառնի, որ կազմվում է za մասնիկով, մյուս երկուսը հեռավոր ապառնի, որոնք կազմվում են naga կամ ha մասնիկով, բայի a վերջավորութիւնն էլ դարձնելով i. ասպես՝

մոտիկ ապառնի

za-ga-genda	նա պիտի երթա (իսկույն)
za-twa-genda	մենք » երթանք »
za-mua-genda	դուք » երթաք »
za-wa-genda	նրանք » երթան »

ուշ ապառնի

1	naga-firi	ha-firi
2	» gu-firi	ha-gu-firi
3	» ga-firi	ha-ga- »
1	» tu-	ha-tu- »
2	» mu-	ha-mu- »
3	» wa-	ha-wa- »

Կատարյալ ժամանակ չկա. պատմում են միայն ներկայով. իսկ եթե ուզում են ցույց տալ, որ անցյալ ժամանակ է, ուժեղ են շեշտում. այս պարագային gu *և* ga *դերանուններդը դառնում են* ku, ka. *հեռավոր անցյալ ցույց տալու համար ներկայի վրա ավելացնում են* kaala, *որ նշանակում է «վաղուց». օրինակ՝*

fiza-kaala	*սիրել եմ*
gu-fira-kaala	» *ես*
ga-fira-kaala	» *է և այլն։*

Ենթադրականը կազմում են ya *մասնիկով. ինչպես՝*

na-ya-fira-kaala	*երբ ես սիրել էի*
gu » » »	» *դու* » *էիր*
ga » » »	» *նա* » *էր։*

(Hendle, 32—40)։

Ընթացքական հարաբեր լեզվումն էլ բայական վերջավորություններդը հիշեցնում են համապատասխան դերանուններդը. ինչպես՝ ga-dala *«սպանել»* (*արաբ.* qatl) *բայի կատարյալ ժամանակը.*

եզ. բ դեմք արս.	gadalḫi, *իգ.* gadalši
հոգ. Ա »	gadalna
հոգ. բ »	gadalḫu

որոնք կազմված են ahaḫ *դու (արս.).* aḫaš *դու (իգ.),* eñāč *մենք,* aḫaḫač *դուք դերանուններից։*

(Cerulli, 90):

Սուդանական շիլլուկ լեզվի մեջ բայն ունի երկու ժամանակ. ա) գործողությունը դեռ չվերջացրած (ներկա, անցյալ և ապառնի միևնույն է), բ) գործողությունը վերջացած. օրինակ՝ čam *«ուտել» բայից՝*

yā čamo *ուտելիս (եմ, էի, եղա կլինեմ)*
yā čam *կերա (վերջացրած)։*

Նախ դրվում է դերանունը, ապա բայը, որ առաջին դեպքում ստանում է o վերջավորությունը, երկրորդ դեպքում ինում է առանց վերջավորության։ Այսպես է ամբողջ խոնարհումը։

Ապառնիի համար բայից առաջ դնում են u. *ինչպես՝* yā u čamo *պիտի ուտեմ։*

Այսպես ամբողջ բայը։

(Westermann, 72, 75):

Մելանեզյան լեզուների մեջ բայական ժամանակները կազմելու համար գործածվում են հետևյալ բառերը.

Լիֆու լեզվի մեջ կատարյալի համար դնում են ase *«վերջացնել», ապառնիի համար* tro *«երթալ», հրամայականի համար* loi e *«լավ է, եթե»։*

(Ray, 123—124):

Մելանեզյան կվամերա լեզվի մեջ բայն ստանում է 240 նախամասնիկ՝ կազմելու համար 16 տեսակ թիվ ու դեմքով (եզակի, երկակի, եռակի և հոգնակի), 15 տեսակ եղանակով ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակները։ Այս 240 մասնիկների ցուցակը տալիս է Ray *(էջ 159)։*

Մելանեզյան ուտուպուա լեզվում խոնարհման ժամանակ դերանունը միշտ կրկնվում է, առաջինը իբր ենթակա և երկրորդը իբր բայի դեմքը որոշող մասնիկ. օրինակ՝

na nabo *ես գնում եմ*
ni nite *դու նստում ես*
ii imeme *նա խմում է*
geto geto vevene *մենք ուտում ենք*
metu metu dodovinio *մենք մշակում ենք (պարտեզ)*
moto motu dalu *դուք վերադառնում եք։*

Մինչև անգամ, երբ ապառնի են կազմում, որովհետև ապառնին շինվում է «գնալ, երթալ» բայով, դերանունը կրկնվում է երեք անգամ. այսպես՝

getu getu-be getuvevene
մենք մենք — գնալ մենք-ուտել
(= գնում ենք ուտել = պիտի ուտենք)։

(Ray, 464—465):

Եթովպական սահո լեզվով բայն ունի երկու ժամանակ՝ անկատար և կատարյալ։ Անկատար ասելով հասկանում են անկատար, ներկա և ապառնի, իսկ կատարյալ ասելով հասկանում են կատարյալ և գերակատար։ Սրանց հետ միացնելով օժանդակ բայը՝ ստացվում է ևս երկու ձև. անկատարից ստացվում է պարզ և տևական, կատարյալից էլ ստացվում է պարզ և տևական։ Խոնարհումը շատ պարզ է. օրինակ՝ din «քննել» *բայից՝*

	ներկա	կտր.	ապ.
Ա, Գ	din-a	din-ē	din-o
Բ	din-ta	din-tē	din-to

Գ. դեմքը միշտ նույն է Ա-ի հետ։

(Reinisch, 425):

Աֆրիկյան փոյլ կամ ֆուլլահ լեզվի մեջ բայը խոնարհման ժամանակ եզակիում ուրիշ նախաձայն ունի, հոգնակիում ուրիշ, ինչպես՝

mi	do	winda *ես անել գրել = գրում եմ*
a	»	» *= դու գրում ես*
o	»	» *= նա գրում է*
en	»	mbinda *մենք գրում ենք*
on	»	» *դուք գրում եք*
be	»	» *նրանք գրում են։*

Ըստ կանոնի dy, d, f, h, dy, r, s, w, y *նախաձայնները հոգնակիում դառնում են* ny, nd, p, k, ny, nd, č, mb, ng. *օրինակ՝*

mi	dyangi *ես թողնում եմ*
en	nyangi *մենք թողնում ենք*
mi	wod: *ունեմ*
a	» *ունես*
o	» *ունի*
en	ngodi *մենք ունենք*
on	» *դուք ունեք*
be	» *նրանք ունեն։*

(Steane, 7—9):

Մորվինեերեն լեզվում գոյականը նախադասության մեջ կարող է դառնալ ստորոգյալ և այդ դեպքում կատանա սովորական

բալի նման դեմք, թիվ, ժամանակ և եղանակ նշանակող մասնիկներ։ Այսպես՝ ներկայի համար ստանում է.

եզ. Ա an, yan	*հոգ.* Ա tanok, tyanok
Բ at, yat	Բ tado, tyado
Գ —	Գ —

(Սրանք նաև բալական խոնարհման վերջավորություններն են)։ Օրինակ՝ ava «կին» *բառից՝*

avayan *ես կին եմ*

avayat	*դու կին ես*
avatanok	*մենք կին ենք*
avatado	*դուք կին եք*

Անցյալի համար ներմուծվում է l^{y} *մասնիկը, որ* ulin^{y} «էի» *կրճատումն է. օրինակ՝*

avalyat *դու կին էիր և այլն։*

Գոյականների նման ածականներն էլ, թվականներն էլ, դերանունները և մակբայները կարող են բայ դառնալ և խոնարհվել. ինչպես՝ «ես ալտեղ եմ» և այլն։

Բալերն ունեն չորս եղանակ. սահմանական, ըղձական, թեական և ստորադասական։ Կա նաև առարկայական խոնարհում, երբ դերանուն խնդիրը՝ հայցական հոլովով ներմուծվում է բայի մեջ և իբրև մի բառ է գործածվում։ Կա դարձյալ հարկադրական բայ, որ միանալով նաև ըղձականի հետ կարող է կազմել հետևյալ բարդ ձևերը. ինչպես՝ «դու ուզում ես ստիպել նրան, որ նա կերակրի մեզ». բոլոր տեսակի դերանուններով. մեզ, ձեզ, քեզ և այլն։

(Евсевьев, 124, 211):

Հնդկական Սինդհի, Փաշմիրի և Լահնդա լեզուները գիտեն գործածել դերանունների կրճատ ձևերը իբրև մասնիկ։ Փաշմիրի լեզուն կցում է դրանք միայն բայերին, Լահնդա լեզուն՝ բայերին և գոյականներին, իսկ Սինդհի լեզուն՝ ո՛չ միայն բայերին և գոյականներին, այլև նախադասություններին։ Սրանք զանազան ձևեր են ստանում. ալսպես Ա դեմքի եզ. se, me, *հոգ.* sī, sū, ū *և այլն. օրինակ՝* nēṇume «աչքս», māryume «ես զարկիր», sandume «իմ մասին, իմ» *(սրանցից առաջինը գոյականի հետ՝ իբր ստացական հոդ, երկրորդը բալի հետ իբր ենթակա, երրորդը նախադրության հետ։*

Այլ օրինակներ՝ piu *հալը,* piume *հալրս,* sāŋuse *ընդ նմա, նրա հետ,* ḍḍime *տո՛ւր ինձ։*

Բայը կարող է ստանալ թե՛ հայցական հոլովով մասնիկներ և թե՛ տրական հոլովով, կամ միաժամանակ այդ երկուսն էլ. օրինակ՝

mār *զարնել արմատից՝*
mārīāī *նա (նե) զարկեց նրան (կամ նրանց)*
mārīāī-me *նա (նե) զարկեց նրան (կամ նրանց) ինձ համար։*

Այս դերանունների խառնուրդները այնքան շատ են և այնքան բարդ, որ Գրիերսոնը (հա. 8, մաս 1, էջ 42, 78—86 և 87—91) ամբողջ երեսներ է նվիրել բայի բովանդակ խոնարհման ժամանակ այդ մասնիկների հավելման և ձևափոխության օրենքները ցույց տալու համար։

Շատ զարմանալի և անսովոր է Մելանեզյան լեզվի բայը, որ ունի երկու եղանակ, որոնք կոչվում են realis *(իրական) և* imaginativus. *(այս վերջինը թեև թարգմանվում է «երևակայական», բայց ավելի հարմար եմ համարում կոչել ա ն ի ր ա կ ա ն)։ Իրականը պարունակում է մեր ներկան, անկատարը և կատարյալը. իսկ անիրականը պարունակում է մեր ապառնին, հրամայականը և ստորադասականը։*

Խոնարհման ժամանակ դրվում է նախ դերանունը մասնիկի ձևով, որ և անպակաս է բայից, ապա բայարմատը։ Բայց խոնարհման մեջ թե՛ դերանուն մասնիկները և թե՛ բայարմատը այնպիսի ուժեղ ձայնական փոփոխությունների են կրում, որ քերականագետները անհրաժեշտ են համարել բաժանել խոնարհումը հինգ լծորդությանն։ Մենք առնում ենք միայն մի օրինակ Ա. լծորդությունից, որովհետև ամենից պարզն է. մյուս լծորդությունները միայն ձայնական փոփոխություններով են տարբերվում, քերականական կազմությունը բոլորովին նույն է։ Օրինակ՝ sôm *«խոսել»։*

Ասացինք, թե ամեն լծորդություն ունի անբաժան դերանուն մասնիկ ենթական, որ ունի երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի և երեք դեմք, որոնցից հոգնակի Ա. դեմքը ունի երկու ձև՝ incl. *(ես և դուք) և* excl. *(ես և նրանք)։ Եղանակները տարբերվում են հենց դերանուն մասնիկներով, բայց միայն եզակիում. հոգնակիները միշտ միատեսակ են. այսպես՝*

	իրական	*անիրական*
եզ. Ա.	ka-	ya-

Բ	kô-.	ô-
Գ	kê	ê-

հոգնակի

Ա.	(incl.)	ta
Ա.	(excl.)	a-.
Բ		a-
Գ		şê-

	իրական	*անիրական*
եզ. Ա.	kasôm	yasôm
Բ	kôsôm	ôsôm
Գ	kêsôm	êsôm

հոգնաիի

Ա.	(incl.)	tasôm
Ա.	(excl.)	asôm
Բ		»
Գ		sêsôm

Բազմութեան գաղափարը տալու համար բայը կրկնում ին. օրինակ՝

kêsôm *նա խոսում է*
kêsôm-kêsôm *նա շարունակ խոսում է*

իսկ՝

nuc kêpoac *կղզին գտնվում է ծովում*
nuc kêpoac-kêpoac *կղզին երը գտնվում են ծովում։*

Դնելով -gac *«արդեն» մասնիկը բայի իրական ձևի ծայրին, ստացվում է կատարյալ ժամանակը. օրինակ՝*

kašomgac *խոսեցի, խոսել եմ*
kêsômgac *խոսեց, խոսել է։*

Դնելով -maə *մասնիկը անիրական ձևի ծայրին, ստացվում է հրամայական կամ խնդրական. օրինակ՝*

ôsômmaə *խնդրեմ ասես։*

(Dempwolff, 12, 18):

Ընթերցողը անշուշտ լավ հասկացավ իրականի և անիրականի էութիւնը. թեկուզ առաջին դեմքով, երբ խոսում է մեկը և ասում

է «խոսում եմ, խոսեցի, խոսում էի», այս բոլորը հաստատ իրողություններ են (ներկա, անկատար, կատարյալ), բայց երբ ասում է «ախիա խոսեմ, թող խոսեմ, եթե խոսեմ» (ապառնի, հրամայական, ստորադասական), սրանք իրողություններ չեն, որովհետև կարող է պատահել, որ չխոսի. երբ խոսի, այն ժամանակ միայն կդառնա իրական։

Իրականի տարբերությունը անիրականից հիմնված է միայն k ձայնի վրա, որի ծագումը հայտնի չէ։

Տիբեթերենում բայը խոնարհման ժամանակ չի փոփոխվում. իրը արմատ ծառայում է ներկա դերբայը, որ միշտ վերջանում է pa կամ va մասնիկով.
օրինակ՝

čed pa	«արարյալ կամ արարք»
hgro va	«քայլելով կամ քայլվածք»։

Գործող անձ (ներկա դերբայ) կազմելու համար նուլնի վրա ավելացնում են pa կամ mo մասնիկները. ինչպես՝

čed pa pa	անող (ար.)
čed pa mo	անող (իգ.)

Գործող անձ ցույց տալու համար կան նաև ուրիշ ձևեր, որոնք են՝

hgro byeh	«քայլող»
» mkhaň	
» byed mkan	

որոնց վրա եթե ուզենանք, կարող ենք ավելացնել արականի համար pa և իգականի համար mo մասնիկները։ Սրանով բայերի մեջ ստացվում է արական և իգական սեռ, որ կա նաև դերանուններերի մեջ։ Բայց լեզուն ընդհանրապես սեռ չունի։

Անորոշ դերբայը կազմվում է բայարմատի վրա դնելով par մասնիկը. ինչպես՝

čed par «անել»։

Սահմանական ներկան կազմում են պարզ արմատի վրա դնելով դերանունը. ինչպես՝

nge čed անում եմ, khyod čed անում է և կամ միացնելով «անել» բայի անորոշի հետ՝

kho hgro var čed	նա քայլում է։
նա քայլել -ել անել	

կամ նաև առանց անորոշի -ել մասնիկի՝

nga hgro čed } *քայլում եմ։*
ես քայլ անել

Կամ բայարմատից հետո դնելով bžin pa *կամ օժանդակ բա-*
ղերից մեկը (hdug, snang), *սրանց հետևից էլ մի մասնիկ* (kyin, gin, gyin, hin, yin)՝ *արմատի վերջին ձայնավորի համաձայն. օրինակ՝*

čed bžin pa } *անող է=անում է*
čed kyin hdug pa

hgra bžin pa
hgra hin } *գնացող է=գնամ է։*
hgra yin snang

Անկատարը և գերակատարը կազմվում են hdug pa *«էի» օժանդակով.*

hong hdug pa *«գալիս էր, բառացի՝ եկող էր»*
hongs hdug pa *«եկած էր»։*

Ապառնին կազմում են անորոշի վրա դնելով hgyur *«պիտի լինեմ» օժանդակը, որ կարդում են* ǰur. *օրինակ՝*

čed par ǰur } *պիտի անի։*
čed ǰur

Ապառնի դերբայը կազմում են անորոշի վրա դնելով bya *կամ* bya va (ča va), *որ «անել» բայի ապառնի դերբայն է. օրինակ՝*

hgro var bya va } *երթալոց։*
hgro bya

Վերջապես թեական կամ պայմանական ձևը կազմում են բա-
յարմատի վրա դնելով na *մասնիկը (այնպես նման հայերեն նե մասնիկին). օրինակ՝*

čed na *եթե անեիք, անեիք նե։*

(Foucaux, 53—62):

Աֆրիկյան դագոմբա (բանտու) լեզվով բայի խոնարհումը լի-
նում է հետևյալ ձևով. ներկան կազմելու համար բայարմատի վրա
դնում են գերանուն մասնիկները. օրինակ՝ dóne *«քնել» արմատից՝*

ա ndóne *քնում եմ* tedóne *քնում ենք*
բ adóne » *ես* yedóne » *եք*
գ odóne » *է* bedóne » *են*
դ dedóne » *է* (it) dedóne » *են (անորոշ)։*

Անցյալը լոթ տեսակ է.

1. Երեկվա անկատար. կազմվում է sa *նախդիրով, որ* sohalá *«երեկ» բառից է կրճատված. օրինակ՝* tšaň *«ճամբորդել» արմատից՝*

sohalá nsatšaň *երեկ գնում էի*
» asatšaň » » *էիր*
» osatšaň » » *էր*
» tesátšaň » » *էինք*
» yesátšaň » » *էիք*
» besátšaň » » *էին։*

2. Նախորդ օրվա անկատար. կազմվում է da *մասնիկով, որ կրճատված է* dale *«նախորդ օրը» բառից. ինչպես՝*

dale ndatšaň *նախորդ օրը գնում էի*
» adatšaň » » » *էիր և այլն։*

3. Ավելի հին անցյալ անկատար. կազմվում է ndā *մասնիկով, որ կրճատված է* dendále *«առաջ, damals» բառից. օրինակ՝*

dendále nndātšaň *«առաջ գնում էի» և այլն։*

4. Կատարյալ. որ կազմվում է արմատի վերջում գնելով ya *մասնիկը. ինչպես՝*

ntšaňyá *գնացի,* atšanyá *գնացիր և այլն։*

5. Երեկվա կատարյալ. կազմվում է արմատի հակիզբը գնելով sa *և վերջում* yá. *ինչպես՝*

nsabaya *երեկ գնացի (ձիով)*
asabayá » *գնացիր* » *և այլն։*

6. Նախորդ օրվա կատարյալ. կազմվում է բալի սկզբում գնելով dā *նախդիրը և վերջում* ya *մասնիկը. օրինակ՝* sabe *«հովել» արմատից՝*

ndasabeyá *«նախորդ օրը հովեցի»։*

7. Ավելի վաղ ժամանակի կատարյալ, որ կազմըվում է nda *նախդիրով և* yá *մասնիկով. ինչպես՝* nndasabeyá *առաջ կուզել եմ»։*

Ապառնին չորս տեսակ է.

1. ni *նախամասնիկով կազմված (թե մոտավոր և թե հեռավոր ապագալի համար). օրինակ՝* kúle *«վերադառնալ» արմատից՝*

nnikule	*պիտի վերադառնամ*
anikule	» *վերադառնաս*
onikule	» *վերադառնա*
tenikule	» *վերադառնանք*
yenikule	» *վերադառնաք*
benikule	» *վերադառնան։*

2. Հաջորդ օրվա (վաղը) ապառնի. կազմվում է նախորդի վրա ավելացնելով sa *նախամասնիկը. օրինակ՝* dpi *«մեռնել» արմատից՝*

nsánidpi	*վաղը պիտի*	*մեռնեմ*
asánidpi	» »	*մեռնես*
osánidpi	» »	*մեռնի*
tesánidpi	» »	*մեռնենք*
yesánidpi	» »	*մեռնեք*
basánidpi	» »	*մեռնեն։*

3. Մյուս օրվա (վաղանդ) ապառնի. կազմվում է առաջին ձևի վրա ավելացնելով da *նախդիրը. ինչպես՝*

tedántšan *մենք վաղը չէ մյուս օրը պիտի գնանք և այլն։*

4. Հեռավոր ապագալի ապառնի. կազմվում է առաջին ձևի վրա գնելով nda *մասնիկը. ինչպես՝*

tendántšaṅ *պիտի գնանք (շատ ուշ)։*

(Fich, 25—29):

Մարոկկոյի բերբերական լեզվի մեջ բայն ունի երեք կարևոր ժամանակ, որոնք են՝

կատարյալ (անցյալ, որ երբեմն էլ ներկա է),
անկատար (որ նաև ապառնի է),
սորիստ (որ երբեմն անցյալ է և երբեմն ներկա)։

Կատարյալի մասնիկներն են՝

եզ. Ա.—eḫ	հոգ. Ա. n—
Բ ϑ—eϑ	Բ ϑ — em, m
Գ i—(ար.)	Գ —en, n
Գ ϑ—(իգ.)	Գ —en, n

Անկատարը նույն ապառնին է, որ իհարկե կատարված չէ դեռ. կազմվում է կատարյալի սկիզբը դնելով ad- *մասնիկը։*

Աորիստը նույն է անկատարի հետ, միայն խոնարհվում է առանց մասնիկի, հաճախ նույնանում է կատարյալի հետ, բայց երբեմն էլ տարբերվում է մի՛միայն նախավանկի ձայներով։

Ահա sers «դնել» *բայի խոնարհման ձևը.*

կատարյալ	անկատար	աորիստ
Ա serseḫ *դրի*	aϑserseḫ	Ա. serseḫ
Բ ϑerseϑ	attserseϑ	Բ ϑerseϑ
Գ isers	aϑisers	Գ isers
Գ ϑsers	attsers	
nsers	ansers	
ϑsersem	attsersem	
sersen	aϑsersen	

Ըղձական և ստորադասական եղանակ չկա. նրանց փոխարեն դրվում է ապառնի։

Տեսանք, որ բայը ներկա ժամանակ չունի. այս թերին լրացնելու համար բերբերները հնարել են սովորական (habituel) *կամ տևական* (duratif) *կոչված ձևը, որի կազմութիւնը շատ բազմազան է։ Մի կողմից օգտագործվում են զանազան մասնիկներ, մյուս կողմից՝ բայի ներքին ձայնավորի փոփոխութիւնը։ Սրանք հայտնի է, որ կանոնի տակ չեն ընկնում և յուրաքանչյուր բայ առանձին պետք է սովորել։ Լեզուն գտնվում է դեռ շատ անվճռական դրութեան մեջ. իզուր չարչարվում է հեղինակը՝ նվիրելով սրանց հատուկ բազմաթիվ երեսներ և կազմելով տեսակ-տեսակ ցուցակներ։ Տանք մի քանի օրինակ.*

seknef	*խորովել տև.*	seknal
siul	*խոսել*	sawal
suḫel	*հոգնեցնել*	suḫil.

Սրանք են համարվում ներկայի իսկական ձևերը։

Բայը իր մեջ է առնում դերանուն խնդիրները երկու տեսակ

հոլովով. հայցական սեռի խնդիր և տրական բնութեան խնդիր։

*Հայցականները հետևյալ ձևով են (*luϑ—*զարնել, ծեծել բայով).*

luϑ—ii	նա հարվածեց	զիս	
» -iķ	»	զքեզ	*(ար.)*
» -iķem	»	»	*(իգ.)*
» -iϑ	»	զնա	*(ար.)*
» -it	»		*(իգ.)*
» -aẖ	»	զմեզ	*(երկսեռ)։*
» -iķun	»	զձեզ	
» -iϑen	»	զնոսա	

Տրականները հետևյալ ձևով են (izenz *ծախել, վաճառել բայից).*

izenz-ii	նա վաճառեց	ինձ այն	
-aẖ	»	»	քեզ *(ար.)*
-am	»	»	քեզ *(իգ.)*
-as	»	»	նմա *(երկսեռ)*
-aẖ	»	»	մեզ »
-aun	»	»	ձեզ »
-asen	»	»	նոցա »

կարող են երկու հոլոմները միասին ներմուծվել բայի մեջ տրական և հայցական). ինչպես՝

izenz-as-ϑ *վաճառեց նմա զայն* (il le lui a vendu).

innaẖ-ϑ *ասաց մեզ զայն* (il nous l'a dit).

Երբ հոլոմները երկուսը միասին են, նախ դրվում է տրականը, ապա հայցականը։

Եթե նախադասութեան մեջ բացասական կա, դերանուն խնդիրները մասնիկից առաջ են անցնում. ինչպես.

ur-ii-iwiϑ *նա զիս չհարվածեց* (il ne m'a pas frappé).

(Laoust, 49—84, 140):

Բայի մեջ մասնիկներ ներմուծելու դրութիւնը լայն չափերով կիրառում է ամերիկյան քիշե լեզուն։ Այս բոլորը լինում է երեք ձևով.

ա) Գոյականը չի հոլովվում այս լեզվի մեջ. և այն բոլոր պարագաները, որ պիտի ներկայանային հոլովման ձևով, մասնիկների նման մտնում են բայի մեջ։ Այս մասին արդեն խոսել ենք III *հատորում (հոլովման արտասովոր ձևեր)։*

բ) Ենթականական ձև, բայը դերանուն ենթականները ներփակում է իր մեջ.

գ) Առարկայական ձև. բայը իր մեջ է ներփակում դերանուն-ների հայցական և տրական ձևերը։— Նախ դրվում է բայի ժամա-նակ ցույց տվող մասնիկը (k ներկայի համար, š անցյալ կատար-յալի համար, č հրամայականի համար), հետո դերանունները (առա-ջին հերթին տրականն ու հայցականը, ապա ենթակա դերանունը), իսկ ամենավերջը բայարմատը, որ այլևս կարիք չունի փոփոխվե-լու։ Օրինակ.

š- in -a -ya
կտր. ինձ դու տալ = դու տվիր ինձ

k- in- u- toro
ներկ. դիս նա ազատել = նա ազատում է ինձ։

(Lewy, 936, 937, 943)

Բիրմաներենի մեջ բայը չի փոխվում. միայն հոգնակիի հա-մար բայարմատին կցվում է kya *կամ* gun *և կամ սրանց միաց-մամբ* kyagun *մասնիկը. օրինակ՝* t'wa *«գնալ» բայից՝*

ներկ. t'wa t'ī *գնում (ես, դու, նա, նէ)*
t'wa kya t'ī *գնում (մենք, դուք, նրանք)*
անկ. t'wa bhū t'ī
t'wa kya bhū t'ī
կտր. t'wa byī
t'wa kya byī
գերակ. t'wa hneng byī
t'wa kya hneng byī
ապառ. t'wa mī
t'wa kya mī.

Սրանց մեջ t'ī *ներկայի նշանն է,* byī *անցյալի,* mī *ապառ-նիի և այլն, բայց կան նաև շատ ուրիշ մասնիկներ, որոնք ուրիշ հրանգներ են տալիս բայինն. օրինակ՝*

tshai *(ցալ) ճիշտ այժմ (ներկա)*
bhū-t'ī *անորոշ մի ժամանակ անցյալում*
k'ai *ճիշտ այժմ (գնացի կտր.)*
lattan *մարգարեական ապառնի (այսպես պիտի լինի)*
koung *«լավ» (գործածվում է իբրև աստղաբաշխական. ինչ-պես՝ լավ կլինի որ գնամ, լավ կլիներ որ գնայի և այլն։*

(Latter, 131—140)։

Մունդա խմբից կոհլ լեզվի մեջ բայն Ֆունի չորս եղանակ. սահմանական, ստորադասական, թեական և հրամայական, ունի երեք թիվ (եզ., երկ. և հոգ.). սեռի զանազանություն չկա. ժամանակներն են՝ ներկա որոշյալ և անորոշ, անկատար, կատարյալ որոշյալ և անորոշ, ապառնի և գերակատար. դերանուն ենթական կարող է դրվել բայի սկիզբը, վերջը կամ երկու կողմն էլ. ինչպես՝

aing sentana *ես գնում եմ.*
sentanaing *գնում եմ ես*
aing sentanaing *ես գնում եմ ես։*

Սահմանական ներկայի որոշյալ ձևը կազմելու համար բայարմատի վրա դնում են tan, որ էական բայի ներկա դերբայն է, ապա ավելացնում են անձնական դերանունները. օրինակ hiju «գալ» բայից՝

եզ.	Ա.	aing hiju-tan-aing	*գալիս· եմ*
	Բ	am hiju-tan-am	
	Գ·	ini hiju-tan-ae	*(հնչավոր)*
	Գ·	ena hiju-tan-a	*(անշունչ)*
երկ.	Ա.	aling hiju-tan-aling (excl.)	
	Ա.	alang hiju-tan-alang (incl.)	
	Բ	aben hiju-tan-aben	
	Գ·	aking hiju-tan-aking	
հոգ.	Ա.	ale hiju-tan-ale	*գալիս ենք*
	Ա.	abu hiju-tan-abu	
	Բ	ape hiju-tan-ape	
	Գ·	ako hiju-tan-ako.	

Անորոշ ներկան կազմելու համար բայարմատի վրա ավելացնում են jad կամ nad մասնիկը։

Ստորադասական կազմելու համար արմատին կպցնում են k. մասնիկը, որից հետո դրվում են դերանունները։

Անկատարը կազմելու համար բայի ներկա դերբայի վրա դնում են էական բայի անկատարը, որ ինքը միայն խոնարհվում է. իբր թե «գնացող էի, գնացող էիր» և այլն։

Ալսպես են նաև գերակատարը, ստորադասականի անկատարը և այլն։

Ամենապարզն է ապառնին, որ կազմվում է բայարմատի վրա դնելով դերանունները. ինչպես՝

aing hiju-aing *ես պիտի գամ*
am hiju-am *դու պիտի գաս*

կամ պարզապես hiju-aing, hiju-am *և այլն։*

Կատարյալը կազմելու համար արմատի վրա ավելացնում են akan, *իսկ թեականի համար՝* re։

Բայն իր մեջ կարող է առնել դերանուն խնդիրները, որոնք դրվում են արմատի և վերջավորության միջև. օրինակ՝

aing abung-me-tan-aing
ես լվանում եմ քեզ ես
aing abung-ben-tan-aing
ես լվանում եմ ձեզ երկուսիդ
aing abung-king-tan-aing
ես լվանում եմ նրանց երկուսին
am abung-ing-tan-am
դու լվանում ես ինձ
am abung-i-tan-am
դու լվանում ես նրան
am abung-king-tan-am
դու լվանում ես նրանց երկուսին
am abung-ko-tan-am
դու լվանում ես նրանց
am abung-ling-tan-am
դու լվանում ես մեզ երկուսիս
am abung-le-tan-am
դու լվանում ես մեզ։

(Mottrott, 21—37)։

Ուրիշ տեսակ խոնարհում ունի բայը Մարքիզյան կղզիների լեզվով. այստեղ բայն ունի միայն մի ժամանակ. բայը ճիում է անփոփոխ և խոնարհվում է միայն օժանդակ բայը իր բոլոր տեսակի դերբայներով։

(Dordillon, 36)։

Շատ ճոխ փոխանցական խոնարհում ունի ամերիկյան պայուտ լեզուն, որ պիտե դերանունների անկախ ձևերը, ենթակայական և առարկայական ձևերը, ինչպես և այս երկուսի վերջահանգ ձևերը։ Բայց կարող է իր մեջ առնել թե՛ անկախ և թե՛ վերջածանց դերանունները։ Սեպիր ուսումնականը, որ ուսումնասիրել է այս լե-

զուն, տալիս է (էջ 193) ընդարձակ մի ցանկ այդպիսի խառնուրդնե-րի (ես քեզ, նա ինձ և այլն)։ Ցանկը 110 ձև ունի, առանց հաշ-վելու կրկնակ ձևով խառնուրդները, որ ինքն էլ չի հիշում։

(Sapir, 189)։

Սուդանական բուդամա լեզուն ունի թե՛ պարզ խոնարհում, և թե՛ փոխանցական կրկնակ խոնարհում։ Ժամանակը երկու է. առ-բիստ և կատարյալ. առբիստը թե՛ ներկա է, թե՛ անցյալ, և թե՛ ապառնի. կազմվում է դերանունները սաստիկ կրճատելով. օրինակ՝ hi *«խմել» բայի ներկան է։*

եզ.	*Ա*	o-hi	*հոգ.* me-hi-no
	Բ	ge-hi	ga-hi-no
	Գ	a-hi	ye-hi.

Իսկ կատարյալի մեջ՝ նախամասնիկ դերանունների ձայնա-վորը դարձնում են a, *և բայի ձայնավորն էլ վերածում են իր ձայնդարձին։ Այսպես* i *վերածվելով* ei, *ստանում ենք նույն* hi *«խմել» արմատից՝*

կար.	*Ա*	wa-hei	ma-he-no
	Բ	ga-hei	ga-he-no
	Գ	na-hei	ya-hei.

Առարկայական խոնարհման ժամանակ հայցական կամ տրա-կան խնդիրներն են՝

Ա	-ni	*հոգ.*	-nai
Բ	-gu *(արս.)*		-goi
Բ	-gem *(իգ.)*		—
Գ	-ne		-dan, den.

Կարելի է դնել երկու խնդիր միասին. ինչպես՝

ū-kehe-ne-den

ես ուսուցանում եմ այն նրանց։

(Lukas. 35, 36, 53)։

Ղպտիերեն լեզվում բայի խոնարհման ժամանակ կա երկու դեմք. ա) անորոշ դերբայ (անեռևուլիժ), բ) որակական (qualitatif), *որ և կոչվում է կեղծ— դերբայական։ Այս վերջինը առաջանում է*

հին եգիպտացերենի կեղծ դերբայներից, վերջավորվում է t կամ չունի վերջավորություն, այժմ քիչ է գործածվում և եղածներն էլ ընդհանրապես կրավորական կամ անանցողական նշանակություն ունեն։

Անեռևույթը գոյական է և իր ձևով կարող է լինել արական կամ իգական։ Արականը չունի վերջավորություն, իսկ իգականը վերջանում է e. Անեռևույթը բայական սեռ չունի. նա միաժամանակ թե ներգործական է և թե կրավորական. օրինակ՝ uyōn «բանալ, բացվել», miše «ծնծղել, ծնծղվել»։

Իբրև գոյական՝ անեռևույթը նախապես չէր վերցնում սեռի խնդիր (հայցական), այլ միայն սեռական. օրինակ՝

hetəb-prome «սպանության մարդու» (rome մարդ), որ նշանակում էր թե «սպանություն, որ գործեց մարդը» և թե «սպանություն, որ եղավ մարդուն»։ Այս երկուսից պահվեց միայն վերջինը և այսօր պատիերենն ասում է.

afhetəb-prome «սպանեց զմարդ»։

Այսպիսով նախավոր սեռականով գոյական ձևը դարձավ հայցականով բայական ձև։ Գործածվում է իբր բարդ բառ։ Այնուհետև անեռևույթը ստացավ անձնական դերանուն-մասնիկներ. ինչպես՝

hotbəf *իր սպանությունը. որից՝*
afhotbəf *նա սպանեց նրան (զնա)։*

Այսպիսով անձնական-դերանուն մասնիկները դարձան բայական դերանուն։

Անեռևույթները իրենց հնչական կազմությամբ վերածվում են 18 խմբի, որոնք կոչվում են բայական կարգեր (verbal klassen) և որոնց վրա քննիչը (Steindorff) խոսում է երկար (էջ 97—119)։ Այս կարգերը զանազանվում են երկուսից հինգ արմատական բաղաձայնների և նրանց միջև գտնված ձայնավորների համաձայն։ Միևնույն ժամանակ այս բոլորը անձնական դերանունների կցմամբ ժամանակ կրում են զանազան ներքին ձայնական փոփոխություններ (ձայնավորների հավելում, դեղչում կամ ջնջում, և կամ ձայնափոխություն), որով պատիերեն բայի խոնարհումը վերածվում է իսկական քաոսի։

Վերևում ասացինք, թե անեռևույթը ըստ ձևի կարող է լինել թե արական և թե իգական. բայց ինչ էլ որ լինի, նա համարվում

է արական։ Նա թէ բալ է և թէ գոլական, եթէ ստացավ հոդ (որոշյալ թէ անորոշ), նա գոլական է, իսկ եթէ ստացավ դերանուն, նա բալ է։

Ներկալի նշաններն են.

եզ. Ա	ti	հոգ.	tən
Բ	k (ար.)		tetən
Բ	te (իգ.)		—
Գ	f (ար.)		se
Գ	s (իգ.)		—

օրինակ՝ sōtəm «լսել», hōtəb «սպանել, սպանութիւն»

tisōtem լսում եմ, fhōtəb սպանում է։

Ապառնին կազմվում է վերի դերանուններին և բալի միջև դնելով na մասնիկը. ինչպես՝

tinasōtəm պիտի լսեմ
senatōtəb պիտի սպանեն։

Ալս ոճով մյուս ժամանակների համար էլ կան զանազան մասնիկներ, որոնք դրվում են դերանվան և բալի միջև։

Կատարյալը կազմվում է a «անել» օժանդակ բայով. ալսպես՝

եզ. Ա	ai	հոգ.	an
Բ	ak (ար.)		atetən
Բ	are (իգ.)		—
Գ	af (ար.)		au
Գ	as (իգ.)		—

Կա և մի երկրորդ կատարյալ, որ կազմվում է սրա սկիզբը դնելով ənt «որ» հարաբերականը. ինչպես՝

եզ. Ա ənta՛, Բ ənta՛k և այլն ցվերջ։

Կա և մի ներկա, որ կոչվում է praesens consuetudinis (սովորութիւան ներկա), որ կազմվում է նախորդի վրա դնելով s. օրինակ՝

s-af-sōtəm „er pflegt zu hören".

(Steindorff, 91—97, 157, 133—134, 142—144)։

Բանտու լեզվախմբից Թոնգա-շոնգա լեզուն շատ պարզ խոնարհում ունի. նախ դրվում է դերանունը, ապա բայարմատը (ներկալի մեջ առանց որևէ փոփոխութիւան). օրինակ՝

ndi vona	*տեսնում եմ*	hi wona	*տեսնում ենք*
u »	»	ha mi wona	»	*ք*
a »	»	*է* va wona	»	*են*

Մյուս ժամանակների մեջ ավելանում են հարակից բառեր՝ հետևյալ ձևով (a նշանակում է «էի»).

կոր.	ndi vonile	*ես տեսա, տեսել եմ.*
ապ.	ndi ta vona	*պիտի տեսնեմ*
անց. շար.	a ndi vona	*տեսնելիս էի (կտեսնեի կոր)*
վերակ.	a ndi vonile	*տեսած էի*
թեական ներկ.	a ndi ta/vona	*տեսնեմ*
ապ. կոր.	ndita va ndi vonde	*տեսած պիտի լինեմ*
թեակ. կոր.	a ndi ta va ndi vonile	*տեսած կուզեի լինել։*

Ալապես, թեև պարզ կազմութիւն ունի խոնարհումը, բայց մյուս կողմից շատ բարդ և խճողված է նա օժանդակ բայերի հարակցութեամբ և զանազան ածանցական բայաձևերով, որոնք միացած օժանդակ բայերի հետ գործածվում են մատածողութեան անթիվ նուրբ երանգները արտահայտելու համար։ Մեր լեզուները տղպիսի երանգներ արտահայտելու համար երկար դարձվածքներ են գործածում, իսկ այս լեզուն դրանց համար կարճ մասնիկներ ունի։ «Թոնգա բայը այս տեսակետից անշուշտ ավելի հարուստ է քան որևէ եվրոպական լեզուն» (Junod, 53)։ Այն բայական ժամանակները, որ տեսանք վերևում, ունեն իրենց հարաբերական (relative) խոնարհման ձևերը («եթե լիներ որ...»)... որոնք չեմ դնում այստեղ։ Բացի սրանից, նրանք բոլորն ունեն նաև՝

ա) Կարողական ձև, կազմվում է օժանդակ բայով։

բ) Բացատրական ձև (կազմվում է lo *օժանդակով)։*

գ) Սաստկական (emphatic) *ձև, անշուշտ* ku *օժանդակով։*

դ) Շարունակական ձև (որ մինչև այժմ շարունակվում է)։

ե) Անմիջական (just now) *ձև։*

զ) Գործողութեան երկարելը մինչև հասնի այնինչ կետը (till).

է) Ալդ գործը անելու ճանապարհին լինել (to be in the way of...).

ը) Միաժամանակ կատարված մի բան (մինչդեռ նա այսինչ բանն էր անում, ալդ միջոցին ես էլ այս բանն էի անում)։

Ածանցական բայերը կազմվում են ela *մասնիկով և ունեն հետևյալ տեսակները.*

ա) Կրավորական, որ կազմվում է iwa մասնիկով։

բ) Applicatif, որ է մեկի համար անել մի բան (կազմվում է ela մասնիկով)։

գ) Պատճառական (isa մասնիկով)։

դ) Սաստկական (intensif) (isisa մասնիկով)։

ե) Փոխադարձ (ana մասնիկով)։

զ) Reversive (հակառակն անել, ինչպես անգլերեն un- մասնիկով բայերը. կազմվում է ula մասնիկով)։

է) Անդրադարձ (ti մասնիկով)։

ը) Qualificatif (որակական). օրինակ՝ տեսանելի լինել, ուտելի լինել և այլն. կազմվում է ala մասնիկով։

Այս բոլորը կարող են իրար խառնվել, իրար միանալ և տեսնք, թե ինչպիսի՜ ահագին թիվ կկազմվի ածանցական բայերի։

(Junod, 57, 62, 73)։

Ֆելիսպլինյան նաբալոյ լեզվում խոնարհումը երկու տեսակ է, որոնք կարող ենք կոչել գործողի խոնարհում և գործի խոնարհում։

Նախ տանք այս լեզվի անկախ դերանունների ցանկը.

ես	sikak	մենք	sikame (excl.)
		մենք	sikatayo (incl,)
դու	sikam	դուք	sikayo
նա	sikato	նրանք	sikara
		նրանք	si era

Նկատելի է, որ բոլորն էլ սկսվում են si մասնիկով, որ նաև անձնանունների որոշիչ հոդն է, կրճատելով այդ si մասնիկը, ստանում ենք դերանունների հետևյալ կրճատ ձևերը.

ես	ak	մենք	kame, tayo
դու	ka	դուք	kayo; երկ. kito (ես և դու)
նա	to	նրքա	era

Սրանցից էլ ստացված ստացական հոդերն են՝

-k	իմ. ս	-m	քո, դ	-to	իր, նրա
-me	մեր	-dyo	ձեր	-ča	իրենց

Այս լեզվի մեջ ամեն գոյական նաև բայ է. օրինակ՝ dag-a թե «գործ» է և թե «գործել»։

Գործողի խոնարհումը ստանալու համար՝ բառի սկիզբը դնում են man- *մասնիկը, իսկ վերջում դնում են կրճատ դերանունները. ինչպես՝*

man-daga-ak *գործող ես — գործել եմ։*

Այս ձևով է լինում հատկապես կրավորական բայի խոնարհումը. ինչպես՝ bunu *«սպանել»։*

ներկ. mabunu-ak	*սպանվում եմ*		
» -ka	»	*ես*	
» -to	»	*է*	
» -kame	»	*ենք*	
» -kayo	»	*եք*	
» -era	»	*են։*	

Անցյալը լինում է abunu-ak... *«սպանվել եմ»...*

Գործի խոնարհումը կազմելու համար արմատի վրա դնում են -en *և ավելացնում են ստացական հոդերը. այսպիսով՝ եթե առաջին ձևը լինում էր «գործող ես...», երկրորդ ձևով լինում է «գործ իմ...»։ Օրինակ՝*

dagen-ko	*գործ իմ = գործել եմ*				
pian-ko	*սիրում եմ*	pian-me	*սիրում ենք*		
» mo	»	*ես*	» dyo	»	*եք*
» to	»	*է*	» ča	»	*են։*

Ճիշտ ժամանակը որոշվում է ժամանակական մակբայների միջոցով. ինչպես՝ «այժմ, նոր միայն, քիչ առաջ» և այլն։

(Scheerer, 113, 115—116, 126, 132):

Եգիպտացերենում բայի ներկան խոնարհվում է հետևյալ ձևով.

sḍm-i	*լսում եմ*	sḍm-tw-i
sḍm-k	» *ես (ար.)*	sḍm-tw-k
sḍm-ṯ	» *ես (իգ.)*	sḍm-tw-ṯ
sḍm-f	» *է (ար.)*	» » f
sḍm-s	» *է (իգ.)*	» » s
sḍm-n	» *ենք*	» » n
sḍm-ṯn	» *եք*	» » ṯu
sḍm-sn	» *են*	» » sn։

Վերջավորությունները անձնական դերանուններն են։

Կրավորական կազմելու համար դրված tw *մասնիկը միջակ անուն է «մեկը, մի որևէ մեկը» իմաստով։*

(Gardiner, 41)

Ամերիկյան պակոտա լեզվով դերանունները (անկախ) հետևյալներն են. miye *ես,* niye *դու,* iye *նա,* unkiye-pi *մենք,* niye-pi *դուք,* iye-pi *նրանք։ Երբ սրանք բայի մեջ դրվեն, կրճատվելով լինում են* wa *ես,* ya *դու,* un *ես և դու,* un-pi *մենք,* ya-pi *դուք։ Սրանց մեջ, ինչպես տեսնում ենք,* pi *հոգնակիի նշանն է, որ խոնարհման ժամանակ բայի վրա է դրվում և ոչ թե դերանվան վրա։ Այսպես՝* kaška «կապել».

Եզ. Ա. wakaška	*կապում եմ*	*հոգ.* unkaškapi,	*երկ.* unkaška	*կապում ենք*
Բ yakaška	» *ես*	yakaškapi		» *եք*
Գ kaška	» *է*	kaškapi		» *են*

Հայցական դերանուններըը, որ ներգործական բայի հետ են միանում, հետևյալներն են.

ma *ինձ,* ni *քեզ,* un-pi *մեզ,* ni-pi *ձեզ։*

(Riggs, 12)

Սրանք այնքան կարևոր են, որ երբ դեմք են ծառայում որոշելու բայի լծորդությունը (թվով երեք), առաջին լծորդությունը վերցնում է wa, we ya, ye *դերանուններըը, երկրորդ լծորդությունը՝* yu, ya, yo, *երրորդ լծորդությունը՝* ma, ni։

(Riggs, 21)։

Ներկան աորիստի նման է. այսինքն թե՛ ներկա է և թե՛ անկատար. ճիշտ ժամանակը կկռահվի հանգամանքից կամ մոտը դրված մակբայից։

Ապառնիի համար դրվում է -kta *մասնիկը. ինչպես՝*

wa-kaške-kta *պիտի կապեմ*
un-kaška-pi *պիտի կապենք և այլն։*

(Riggs, 25—26)։

Դերանունների գործածությունը բայի հետ պարտադիր չէ այն ժամանակ, երբ բայանձը իր վերջավորությամբ հայտնում է դեմքը և այդ դեմքը մյուսներից տարբեր է։ Ռուսերեն կարելի է ասել хочу, хочет, хочет, *բայց ֆրանսերեն անպատճառ պետք է*

ասել je mange, tu manges, il mąnge, *որովհետև բոլոր դեմքերումն էլ բայը հնչվում է* manž *(մանժ)։ Թուրքերեն կարելի է ասել* yazaǰayəm, yazaǰaqsən, yazaǰaq *«գրելու եմ, ես, է», որովհետև հանգերը բավական են դեմքը ցույց տալու համար, բայց թուրքմեներենում, ուր ապառնիի հանգերը կրճատված են, անհրաժեշտ է դերանուններըը դնելով՝ ասել.*

men	yazəlǰak		*պիտի գրվեմ*
sen	»	»	*գրվես*
ol	»	»	*գրվի*
biz	»	»	*գրվենք*
siz	»	»	*գրվեք*
olar	»	»	*գրվեն*

(Байлиев, 24)։

Թե անձնական դերանուններըը կազմում են բայական վերջավորութիւններըը՝ ակնհայտ ձևով ցույց են տալիս թուրքական լեզուներըը. օրինակ՝

կիրգիզ լեզվով men *ես,* sen *դու,* bəz *մենք,* səz *դուք. ձևվերը գանում ենք սահմանական նեղկալի մեջ.*

alamn	*առնում եմ*
alasn	» *ես*
beremn	*տալիս եմ*
beresn	» *ես*
sanamn	*հաշվում եմ*
sanaysn	» *ես։*

Ապառնիում

alarmn, alarsn	*կառնեմ, կառնես*
berermn, berersn	*կտամ, կտաս*

Հոգնակիում՝

alamz, alasz	*առնում ենք, առնում եք*
alarmz. alarsz	*կառնենք, կառնեք։*

(Шонанов, 19, 20, 22)։

Ուլղուր լեզվով՝

išläymän	*բանում եմ*
išläysän	» *ես*

išlāymiz	»	*ենք*
išlāysiz	»	*եք*

(Боровков, 100)։

Ամերիկյան լենապե լեզուն խոնարհման ժամանակ սկիզբը դնում է դերանունների կրճատ ձևը (եզակի և հոգնակի ձևով), ապա բայը և վերջում ժամանակի նշանները. օրինակ՝ mikemossin *«գործել, բանել, աշխատել» բայից՝*

		bզակի		հոգնակի
ներկա	*Ա*	n'mikemossi	*Ա*	mikemossihhena
	Բ	k'mikemossi	*Բ*	k'mikemossihhimo
	Գ	mikemossu	*Գ*	mikemossuwak
անկ.		n'mikemossihump		
ապ.		n'mikemossič, *հոգ. Ա*		mikemossihhenač

Կան նաև բազմաթիվ փոխանցական ձևեր (ես քեզ, ես նրան)՝ բոլորն էլ խառնված բայի մեջ, որ չենք հիշում։

(Zeisberger, 59)։

Ամերիկյան կահիտա լեզվում դերանունների փոխանցումները այնպես են միացել ու ամփոփվել, որ կազմել են գրեթե անճանաչելի բառիկներ. ինչպես՝

ես	*նրան*	ane	*ես*	*նրանց*	amne
դու	»	aque	*դու*	»	ame
նա	»	a	*նա*	»	am
մենք	»	ate	*մենք*	»	amte
դուք	»	aquem	*դուք*	»	amem
նրանք	»	aquim	*նրանք*	»	amim

(Buelna, 56)։

Սրանց միջոցով էլ կազմվում է բայերի խոնարհումը, որ ըստ ալամ շատ հեշտ է, քանի որ չունի թիվ ու դեմք ցույց տվող վերջավորություններ։ Օրինակ՝ eria *«սիրել» բայից՝*

ներկ.	*Ա*	ane	eria	*սիրում եմ*	*(ես*	*նրան)*
	Բ	aque	»	»	*ես*	*(դու* » *)*
	Գ	a	»	»	*է*	*(նա* » *)*
	Ա	ate	»	»	*ենք*	*(մենք* » *)*

	բ aquen	»	»	ես (դուք »)
	գ aquim	»	»	են (նրանք »)
անկ.	ane	eriat	սիրում էի	
կար.	»	eriac	սիրել եմ	
գեր.	»	eriacat	սիրել էի։	

(Buelna, 61—62)

Հիմալայան վայա լեզուն էլ բալի հետ է միացնում դերանուն-ների զանազան խառնուրդներ (ես քեզ, ես և դու, ես և նա քեզ, դու և նա ինձ և այլն), բայց նա չի գումարում բոլորը մեկի մեջ. չի ձևափոխում նրանք, այլ իրար եռակից է դարսում, ուստի խոնար-հումը միում է պարզ։ Օրինակ՝ ping «ուղարկել» *բայից՝*

ping-nu-m	*ես ուղարկում եմ կամ ուղարկեցի քեզ*
» -no-chhe-m	» » » » » ձեզ երկուսիդ
» -no-ne-m	» » » » ձեզ
» sung-chhe-m	» » *նրանց երկուսին*
» sung-me-m	» » »
» ku-ng-chhe-m	» » » *երկուսին*
» ku-ng-me-m	» » »
» ngo-chhem	*դուք երկուսդ կամ նրանք երկուսը ուղարկում են ինձ*
» sung-chhe-m	» » » *նրանք երկուսը ուղարկե-ցին ինձ*
» ngo-ne-m	» *ուղարկում եք ինձ*
» ngo-me-m	*նրանք* » *են* »
» sung-ne-m	*դուք ուղարկեցիք ինձ*
» sung-me-m	*նրանք ուղարկեցին ինձ և այլն։*

(Grierson, *հտ. 3, մասն 1, էջ 387, 392)։*

Նոր-Հիբրիդյան (Մելանեզիա) տանգոա լեզվում խոնարհումը շատ պարզ է. նախ դնում են դերանունը, ապա ժամանակի մաս-նիկը, ապա բալի արմատը. օրինակ՝

Ներկա	na	thano	*ես*	*գնում եմ*
	ko	»	*դու*	» *ես*
	mo	»	*նա*	» *է*
	kana	»	*մենք*	» *ենք*
	ka	»	*դուք*	» *եք*
	la	»	*նրանք*	» *են*

(Ներկան ժամանակի մասնիկ չունի)

na pa thano
ես պիտի գնամ և այլն։

(Macdønald, 6—7)։

Կովկասյան ուբիխ լեզվի մեջ բայը հարադրական է, այսինքն՝ նա իր մեջ է դումարում ամեն մասնիկ և խնդիր. կարող է նաև ստանալ մի կամ երկու նախամասնիկ, նաև միջամասնիկ և հետամասնիկ և զանազան դերանուններ և խնդիրներ (թիվ, դեմք, բացասական ևն)։

Բային իբրև նախդիր միացող մասնիկները հետևյալներն են. wä *մեջ,* bγä *վրա,* blä *մեջ, հետևը,* beč *տակը,* gı *մեջ,* c'a, γəc'a *մեջ,* la *միջով,* ła *վրա,* sä *գլխին, վրա, մեջ,* č'ä *առջևը,* c'ä *տակը,* šä *մեջ, վրա,* za *վրա։*

Դեմք ցույց տվող նշաններն են՝

ես,	*գիս,*	s-. z-	*մեք,*	*գմեզ*	š-, ž-
դու,	*գքեզ*	w-, ü-	*դուք,*	*գձեզ*	s^0- z^0-

Սրանց ներկայությունը չի խանգարում, որ ամբողջական դերանուններն էլ դրվեն. օր.

ü- z- bie-n
քեզ ես տեսնում եմ,

բայց և՝

səγwa	uγwa	ü- z- bie-n
ես	*գքեզ*	*գքեզ ես տեսանեմ*
a-t'ıt'	a- k^yä- qa	
ը մարդ	*նա եկավ*	

a-jiλă-n γə-jıp'xa-n ză-t'xəl ə-n-π-qa
եղբայրը իր քրոջ մի գիրք նա նրան տվից

Հետամասնիկները դրվում են ցույց տալու համար ժամանակը (ներկա, անկատար, ապառնի ևն)։

Բայերի մեջ դրված n *մասնիկը նշան է հոգնակիի, որ* transitif *բայերի հետ գործածվելիս վերաբերում է հայցականին, իսկ* intransitif *բայերի հետ գործածվելիս վերաբերում է ենթակային. օրինակ՝*

š-kʸ ä-n-ot	*մենք պիտի գնանք*
a-s-kw-ót'	*ես նրան պիտի սպանեմ*
a-s-ku-n-ót'	*ես նրանց » »*
a-š-kw-ót'	*մենք նրան » սպանենք*
a-š-ku-n-ót'	*» նրանց » »*

(Dumézil, էջ 44—59)

Թուրքական ղազախ լեզվում խոնարհումը կատարվում է հետևյալ ձևով.

Ներկայի համար արմատի վրա ավելացնում են Ա.— amən, emən, *Բ.* asən. esən, *Գ.* ade, edə *հգ. Ա.*— amәz, *Բ.* asez,.

օր.	satamən	*ծախում եմ*
	alamәz	*առնում ենք*
	alasez	*առնում ես*

Ապառնին կազմում են արմատի վրա դնելով՝

Ա. armən, ermən, *Բ.* arsən, ersən, *Գ.* ar,. ei, *հգ. Ա.* armәz. *Բ.* arsәz. *օր.*

satarmən	*կծախեմ*
alarmәz	*կառնենք*
alarsәz	*կառնես*

Կատարյալի նշաններն են՝ Ա.— dəm, *Բ և Գ* də, *հգ. Ա.* dək, *Բ.* dənəz, *Գ. չունի. ինչպես՝*

aldəm	*առի*
aldə	*առի, առավ*
aldək	*առինք*
aldənez	*առիք*

Ենթադրական իմաստով է՝

ol keləbte	*երևի նա եկել է*
ol karabtə	*երևի նա տեսել է։*

(Шонанов, էջ 30—34, 86)։

Կովկասյան աղիգե լեզվում ամեն գոյական կարող է բայի պես գործածվել, ինչպես՝ ես-ծեր-եմ, ես-մշակ-եմ, ես-ծառա-եմ. բայց սրանք իսկական բայ չեն. նույն բառերից կարելի է կազմել նաև խոնարհվող բայ. ինչպես՝ ծառա-եմ, ծառայում-եմ են։

Intransitif բայերը վերջավորվում են O, իսկ transitif բայերը՝ U։

Դերանուն դեմքերը դրվում են սկզբից. ժամանակ ցույց տվող մասնիկներն էլ վերջից. ալապիսով բայարմատը վերջում փոփոխություն չի կրում։

Բայը ստանում է բազմաթիվ նախամասնիկներ, որոնք ցույց են տալիս՝

ա) Գործողության տեղը. բայց շատ մեծ նրբությամբ և մանրամասնությամբ, որոնց մասին մենք չենք էլ մտածում. օր. մենք ասում ենք պարզապես «մեջ», բայց նրանք հատկապես որոշում են «մի այնպիսի շինության մեջ, որ կտուրով ծածկված է (տուն), կամ կտուր չունի (ամբար), կամ բաց տեղումն է գտնվում (դաշտ), կամ թե տունը գտնվում է մի տան կողքին, բայց բարձր պատերով կպած են, թե՛ կարճ ու ցածր պատերով և այլն։

Բ) Դրվում են դերանուններ, որոնք կարող են շատ դանդաղ խառնուրդներ կազմել, ինչպես՝ ես քեզ, դու ինձ, մենք նրան, նրանք ինձ, նրանք քեզ են։

Միաժամանակ չորս դերանուն կարող են միանալ մի բայի հետ, որ իր ժամանակներով ու եղանակներով միասին կազմում է մի մեծ բարդ բառ. օրինակ՝

sə-r-ye-ge
я с его помощью чему учусь

sə-r-ye-šv-poe
меня чем к чему вы привязывайте

sə-re-ro
я по ней иду

s-ye-ge
я ему учусь

v-ye-śe-tə
я тебя ему дарю

Դերանունների այս խառնուրդները այնքան շատ են, որ նրանց միջոցով միևնույն բայից ստանում ենք մի քանի հազար (несколько тысяч) *ձև,— ասում է ուսումնասիրողը՝* (Яковлев, 62. 76—86)։

Ամերիկյան յուրօրինակ լեզվի մեջ դերանունները երբ ստացական են, դառնում են նախամասնիկ երբեմն կրճատ հոդ. ինչ. no *իմ,* qo

ձեր, wo իր, իսկ երբ անկախ և ամբողջ են, դառնում են հետա-մատնիկ և գործածվում են իբր ենթական կամ սեռի խնդիր։

Առան դերանուններն են՝

-tsek	ես ձեզ
-ck	ես նրան
-co	ես նրանց
-xpa	դուք զիս կամ ինձ
-xpen	նա զիս է։

Գոյականը չունի ոչ թիվ և ոչ հոլով. այդ բաները մանում են բայի մատնիկների մեջ, որով կազմվում է երկար մի բառ. ինչպես՝

ki-nāeli-hoxkumek	երկու տներս ես պիտի շինեմ
ki-naxkcemi-wanulayo	երեք անգամ վրայից պիտի ցատկեմ։

(Kroeber, 419—421)։

Ամերիկյան լուկի լեզվում շատ բայերի ենթական առարկայական ձևով է դրվում և հայցականն էլ վերածվում է սեռականի. օրինակ՝ «ես լսեմ զձեզ»՝ ասելու փոխարեն ասում են «զիս լսել ձեր».— ըստ Կրոյբերի (էջ 371), մտավորական (mental) բայերը բոլորն էլ այս ձևով են։

Ամերիկյան պոմո լեզվով կան մի խումբ նախամատնիկներ, որոնցով բայի նշանակությունը փոխում է իր երանգը. ինչպես՝

ki-	կարծր բանով անել մի բան
gu-	կակուղ » » »
pa-	մի բանի ծայրով անել մի բան
si-	լեզվով կամ բերնով անել մի բան
du-	ձեռքով կամ մատներով անել մի բան
ba-	գլխով անել մի բան են։

(Kroeber, 334)։

Appellative verbs. Այս ձևի բայը ընդհանուր է բոլոր դրավիճյան լեզուներին. օրինակ՝ կուի լեզվին։ Այստեղ գոյականը և ածականը կարող են ստանալ դերանվանական վերջավորություններ իբրև մատնիկ և խոնարհվում են իբր բայ՝ ամեն ձևով ու դեմքով. միայն պակասում է նրանց ժամանակի գաղափարը։

Այսպես՝ առնենք nēg «լավ» ածականը. անձնական դերանուններն են՝

ānu *ես*, īnu *դու*, cvanju *նա*
eri *նէ (իգ.) կամ չեզ.* (it)

ավելացնելով այս դերանուններըը իբրև ենթական և բառի վերջում էլ իբր մասնիկ, կստանանք appellatif *բայը.*

ānu nēganu	*ես լավ եմ*
īnu nēgati	*դու լավ ես*
evanju nēganju	*նա լավ է*
eri nēgari	*նէ լավ է։*

(Friend—Pereira, 55)։

Ամերիկյան տեպեկանոո լեզուն ուրիշ ամերիկյան լեզուներէ նման բայի մեջ է մուծում նախադասութեյան բոլոր կարևոր բառերը. ժամանակ, եղանակ, ենթական և սեռի խնդիրը։ Այսպիսով ստացվում են շատ երկար բառեր։ Հիմնական մասը երեքն է լինում. սկզբի, միջին և վերջին։ Սկիզբը դրվում է դերանուն ենթական և կատարյալի նշանը. վերջինը լինում է դերանուն սեռի խնդիրը, ինչպես և բայարմատը և ժամանակ ու եղանակ ցույց տվող մասնիկները։ Միջին մասը կազմում են եղանակ ցույց տվող նաև հարցական և բացասական մասնիկներ, մակբայ, նախադրութեյուն, ածական և գոյական։

Դերանուն ենթականերն են՝ ani *ես,* api *դու,* a *նա,* ati *մենք,* apim *դուք,* am *նրանք.— կատարյալ ժամանակի նշանն է* ti *կամ* it. *օր.* an-ti-umagic «*ես պատմեցի ձեզ այն*».— *վերջում դրվում է* ta *մասնիկը և նշանակում է «մի բան շինել». սա պատճառական կազմող մասնիկն է և դրվում է գոյականից հետո. օր.*

ani-tu-mobar-ta
ես գլխարկ եմ շինում։

Ահա մի երկար օրինակ այսպիսի կազմութեյամբ.

n-	a-	t-	tu-	ga-	n-	saa-	in-	katua
then	she	did	it	the	my	blanket	my	shoulder
ապա	*նա*	*(կտր.) արեց*			*իմ*	*վերմակը*	*իմ*	*ուս*
-dam	-va	-vwa						
on	already	placed						
վրա	*արդեն*	*գցեց*						

(Mason, *էջ 336, 338, 341*)։

Բարդ խոնարհում ունի բայը ամերիկյան զապոտեկ լեզվում, բայի սկիզբը դնում են նախ բայի սեռը հայտնող մի ձայնավոր այսպես՝ a նշան է չեզոքի, e դերանվանական բայի, i կրավորականի և o ներգործականի։ Օրինակ՝

bižo'onyesive «վազեցի հետևից (նրա)» նախ b նախամասնիկը նշան է կատարյալի. i կատարյալ ձևն է, o բայական դասնիշի. žo'onye բայի արմատն է. si մասնիկ է և նշանակում է «հետևից». իսկ ve եզ. գ դեմքի դերանվանական մասնիկն է։

gunabadiǰave «հարցրեց», որից gunaba «հարցրեց», diǰa բառ, ve եզ. գ դեմքի դերանվանական մասնիկ. ուրեմն և նշանակում է «հարցրեց բառ նրան»։

Բայի արմատից առաջ դրվում են զանազան նախամասնիկներ, որոնք ցույց են տալիս ժամանակ, եղանակ, բայի սեռ. հիշենք կարևորներից մի քանիսը.

r^v -	դրվում է անորոշից առաջ
b^v -, kø-ku-	կատարյալից առաջ
s^v-	ապառնիից առաջ
g^v -	սովորականականից առաջ
ni-	պայմանականից առաջ
k^v -	շարունակականից առաջ և այլն. օրինակ՝
ri-ǰela	հանդիպում եմ
bi-ǰela	հանդիպեցի
sa-ǰela	պիտի հանդիպեմ
gi-ǰela	կարելի է հանդիպեմ
bi-ǰela	հանդիպիր
ra-iǰela	հանդիպեցեք ևն ևն։

Երկրորդ հերթին դրվում են բայի սեռը ցույց տվող ձայնավորները, որ նշեցինք վերևում։

Երրորդ հերթին դրվում են բայի երևույթները ցույց տվող մասնիկները, որոնց մեծ մասը այժմ կորած է։

Մի քանուն ժամանակ դրվում են զանազան մակբայներ. ինչպես՝

ra-bi-nia	ես խոսում եմ շատ մարդկանց հետ
ra-di-nia	» » » շատ անգամ
ra-li-nia	» » » առանց ընդհատելու
ra·či-nia	» » » քիչ անգամ

ra-z-nia	»	»	» *մի ուրիշ մարդու հետ*
ra-gi-nia	»	»	» *այժմ*
ra-ga-nia	»	»	» *շատ մարդկանց հետ*
ra-ri-nia	»	»	» *հաճախ*
ra-ša-nia	»	»	» *հաճախ*
ra-ka-nia	»	»	» նաև (also)
ra-si-nia	»	*խոսեցնում եմ նրան։*	

Այս զապոտեկ լեզվում կան ուրիշ զանազան մակբայներ էլ, որոնք կցվում են բայի վերջից. բայց նրանք այնպես են միացել, որ դարձել են հետամատնիկ։

Եվ, որովհետև այս բոլոր խառնուրդների ժամանակ կատարվում են զանազան միացումներ և ներքին ձայնական փոփոխություններ, ուստի տեսնք, թե ինչքան դժվար ու բարդ է խոնարհումը այս լեզվի մեջ։

Այդ լեզվում բայը նաև սեռ ունի, բայց խախուտ դրությամբ մեջ է. կան բարբառներ, որ սեռը ամբողջ պահել են, ուրիշներ բոլորովին չնչել են. բարբառ կա, որ երկրորդ դեմքում չնչել է սեռը, բայց երրորդ դեմքում պահել է էն։

(Radin, էջ 68, 75—76, 77, 81)

Սեմական լեզուների խոնարհման դրությունը ծանոթ է մեզ արաբերենից, ինչպես տեսանք ներածության մեջ։

Նույն ոճով են Քամյան լեզուները. օրինակ Քամյան աֆար լեզվի մեջ բայի խոնարհման ժամանակ արմատի սկիզբը դնում են՝

եզ. Ա	á—	հգ.	na-
Բ	tá—		ta-ʼn
Գ	ար. yá—		ya-ʼn
Գ	իգ. tá—		ya-ʼn

Այսպես է անց. անկատարի մեջ, իսկ մյուս ժամանակներում սկզբի մասնիկը փոխում է իր ձայնավորը և դառնում է՝

ó, to, yo	*են*
u, tu, yu	*են*
i, ti, yi	*են։*

Այս բոլորի մեջ զգալի են դերանունները, որոնք են՝

anu *ես* nanūʼ *մենք*

atū′	դու.	issīn	դուք
ússuk	նա	ússūn	նրանք։
issi	նա		(Colizza, էջ 20, 77)։

Աֆրիկյան կինգա (բանտու) լեզվում խոնարհումը շատ բարդ է. նախ դրվում է դերանունը ըստ 13 դասանիշների, եզակի և հոգնակի տարբեր. ապա բայի ժամանակն ու եղանակը ցույց տվող մասնիկները և ապա բայարմատը, որ միշտ է անփոփոխ։ Եթե կա դերանուն հայցական սեռի խնդիր, այդ էլ դրվում է մեջտեղում (առարկայական խոնարհում). և եթե բայն էլ ունի եղանակավորիչ (իմաստի երանգները փոխող) մասնիկներ, դրանք էլ դրվում են վերջում։

Առնենք ամենահասարակ մի ձև, որ կազմված է Ա. դեմքի դերանունից (Ա կարգի դասանիշով) + բայարմատ tova *«ծեծել».*

ndi-tova	*ծեծում եմ*	
vwitowa	»	*ես*
itova	»	*է*
twitova	»	*ենք*
mwitova	»	*եք*
vitova	»	*են*

Նեղմուծում ենք նեղկալի iku *մասնիկը և դերանուն խընդիրները.*

ndikuntova	*ես ծեծում եմ նրան*
vukunova	*(իմա* vukunitova) *դու ծեծում ես ինձ*
ikukutova	*նա ծեծում է քեզ*
tukuvatova	*նրանք ծեծում են ձեզ*
mukututova	*դուք ծեծում եք մեզ*
vikuvatova	*նրանք ծեծում են նրանց.*

մյուս դասանիշներով

2	*եզ.*	gukuntova	*հգ.*	gikuntova
3	»	d'ikuntova	»	tsikuntova
4	»	kikuntova	»	sikuntova
5	»	»	»	tukuntova
6	»	likuntova	»	gikuntova
7	»	lukuntova	»	tsikuntova
8	»	vukuntova	»	*չունեն*

9 հզ. kukuntova
10 » gukuntova
11 » mukuntova
12 » pikuntova
13 » kukuntova։

Ժամանակ ցույց տվող մասնիկներ.

a *ցույց է տալիս անցյալում երկար ժամանակ տևող կամ կրկնվող մի գործողություն. օրինակ՝* ndatova *ես ծեծում էի (վերի ամբողջ դասանիշներով և դերանուններով). ինչպես՝*

ndantova *ես ծեծում էի նրան*
tvakuvatova *մենք ծեծում էինք նրանց*
mwakututova *դուք » էիք մեզ*

ka *ցույց է տալիս, որ անցյալում գործողությունը մի անգամ է պատահել.*

ndekatova *ես ծեծեցի*
ndekantova *ես նրան ծեծեցի*

la *մասնիկը կազմում է ապառնի. օր.*

ndalatova *պիտի ծեծեմ*
ndelantova » » *նրան*

ile *մասնիկը ցույց է տալիս, որ գործողությունը լրացել վերջացել է. օրինակ՝*

ndetowite *ես ծեծեցի*
ndentowile *ես » նրան*

ka *ցույց է տալիս, որ գործողությունը քիչ առաջ, նոր է վերջացել. օր.*

ndekatovile *նոր ծեծեցի*
ndekakutovile » » *քեզ*

Գործը անցյալում արդեն նոր էր վերջացել. ինչպես՝

ndatovile *ծեծել էի*
ndantovile » » *նրան*

isi *ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է, կատարվել է կամ պիտի կատարվի մի այնպիսի տեղում, որ խոսող անձից հեռու է գտնվում. ինչպես՝*

ndiţsitova *պիտի ծեծեմ, երբ ես նրան տեսնեմ կամ գամ այնտեղ, ուր նա գտնվում է.*

ndiţsikuntova *ես պիտի ծեծեմ նրան ևն։*

ndetsitovile *ես ծեծեցի նրան, երբ այնտեղ էի*

pl *մասնիկը կազմում է շարունակական ներկա (Պլ. կոր). ինչպես՝*

ndipitova *ծեծում եմ (կոր)*
ndipikuntova » » » *նրան*

pitsi *մասնիկը դրվում է հետևալ ձևով և իմաստով.*

ndipitsitova *ես պիտի ծեծեի, երբ գալի այնտեղ, ուր նա գտնվում է.*

ndipitsikuntova *ես նրան պիտի ծեծեի, երբ գալի այնտեղ, ուր նա գտնվում է.*

ndekapitsitova *ես կծեծեի հետու այդտեղում, երբ այնտեղ լինեի.*

Եթե գործողությունը որոշ ժամանակ տևել է, դրվում է ga *վերջամասնիկը.*

Conjonctif *եղանակը կազմելու համար* a*-ի տեղ դրվում է* e. *ինչպես՝*

ndetove *կարող եմ, կարող էի ծեծել*
ndentove *նրան » » » »*

Այս նույն իմաստը սաստկացնելու համար ավելացնում են ge *մասնիկը. ինչպես՝*

ndetovage, ndentovage

Երբ այդ գործողությունը ոչ անմիջապես, այլ որոշ ժամանակ հետո կարող է պատահել, դնում են ka *մասնիկը, ինչպես՝*

ndekatove, ndekantove.

(Wolff, 64—79)։

Ամերիկյան հնդկա լեզվում, ինչպես և ուրիշ աֆրիկյան լեզուներում, բայը շատ բարդ ու դժվար է, նա պարփակում է իր մեջ նախադասության բոլոր տարրերը։ Օրինակ՝

xa na is ya de
«եթե նէ գա հոս վերև»

Այս բայը ունի նախ մակբայական նախամասնիկ xa, *որ ցույց է տալիս, թե շարժումը դեպի բլրի վերի կողմն է, այս դեպքում*

գետի ափը.— na ունի կրկնողական նշանակություն և ցույց է տալիս, որ գործողությունը երկրորդ անգամ է կատարվել.

-is ցույց է տալիս, թե գործողությունը հողի երեսին է կատարվում և դեռ շարունակվում է: (Եթե գործողությունը միայն սկսված լիներ և առաջ չգնացած, կդնեին wiñ մասնիկը. եթե գործողությունը վերջացած լիներ, կդնեին niñ. այս երեք մասնիկները՝ is, wiñ. niñ որոշում են գործողության ընթացքը): Երբ s միացել է i-ի հետ և առանձին մի վանկ է կազմում, այդ նշան է, թե ենթական չափահաս մարդ է, ապա թե ոչ (այսինքն եթե ենթական փոքր լիներ, ծեր, օտար կամ անասուն), պիտի միանար նախորդ na-ի հետ:— Այստեղ չեմք չկա, ուստի q դեմքով է. եթե լիներ եզ. p դեմք, կասեին xa na sin dī ya de, որի մեջ in ցույց է տալիս թիվ և դեմք.— di (որի կարևոր մասն է d) միջամասնիկ է և միացած na-ի հետ, ցույց է տալիս «ետևից հետ back, again»— ya վանկը կարելի է կոչել արմատ, թեև նա ցույց է տալիս գործողության կերպը, այն է «շարժում մարդկային մի էակի՝ ոտքի վրա և քայլելով»: Եթե լիներ հոգնակի, արմատը պիտի դառնար deL. եթե գործողությունը ավելի արագ եղած լիներ, պիտի դնեին -L:— Վերջին վանկը (di) ցույց է տալիս ապագա մի գործողություն, բայց պատահական (future contigence). եթե լիներ ստույգ ապառնի, պիտի դնեին -te մասնիկը:

Այս բոլորից երևում է, որ հուպա լեզվի բայը ձևափոխվում է՝

ա) Նախամասնիկներով և միջամասնիկներով, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը ինչ ուղղությամբ է կատարվում միջոցի մեջ, եղանակը և շարժառիթը, կրկնվում է թե մի անգամ է կատարվում, սկսվում է, շարունակվում է թե վերջացել է:

բ) Արմատից առաջ եղած վանկի ներքին ձևափոխությամբ որոշվում է ենթակայի թիվն ու դեմքը:

գ) Արմատի ձևափոխությամբ որոշվում է ենթակայի թիվը (transitif բայերի մեջ) կամ առարկայի թիվը (intransitif բայերի մեջ):

դ) Արմատին հաջորդող մասնիկները ցույց են տալիս գործողության ժամանակը, շարունակությունը, հավանականությունը:

Այսքան ձևափոխություններով՝ պարզ է, որ բայերի թիվը անհամար պիտի լիներ. և իրոք էլ այդպես է. բայց տրամաբանությունը և գործնական կյանքը կրճատում է դրանք:

(Groddard, 37—39)

Առարկայական խոնարհում ունի ամերիկյան (Պերու) առնասիմի կամ կեչուա լեզուն, որ գերանուն խնդիրը մուծում է բայի մեջ, բայց այդ լինում է միայն այն դեպքում, երբ գործողությունը ուղղված է առաջին և երկրորդ դեմքերի վրա։ Այդ լինում է չորս դեպքում. այն է՝ ես քեզ, նա քեզ, դու ինձ, նա ինձ։ Երրորդ դեմքը մասնակցում է միայն իբր ենթակա (նա ինձ, նա քեզ), իսկ երբ երրորդ դեմքը առարկա է դառնում գործողության, չի ներմուծվում բայի մեջ, այլ ստանում է սովորական կարգով առանձին հայցական հոլով։ Օրինակ՝ tapuy «հարցնել» բայից

tapu	iqui	ես հարցնում եմ քեզ
»	su-nqui	նա » է քեզ
»	hua-nqui	դու » ես ինձ
»	hua-n	նա » է ինձ։

Սրանց վրա ավելանում են հոգնակի ձևերը.

tapu·iquičis	ես	հարցնում եմ	ձեզ
» iquicu	մենք	»	ենք քեզ
» iguičiscu	»	»	» ձեզ
» hua-nquicu	դու	»	ես մեզ
» » nguičis	դուք	»	եք ինձ
» » nguičiscu	»	»	» մեզ։

Այս բոլորը իրենց բոլոր ժամանակներով և եղանակներով։ Նաև կրավորական բայն էլ ունի այս բոլոր ձևերը, օրինակ՝

Ես քեզանից սիրվում եմ	munaskayqui capu-iqui
Ես ձեզանից սիրվում եմ	munaskayquičis capu-iquičis
Մենք ձեզանից սիրվում ենք	munaskayquičis capu-iquičiscu.

են են են (Middendorf, 91—100)։

Մասսաչուզետի (Ամերիկա) բնիկների լեզվով ամեն բառ կարող է դառնալ բայ՝ երկու ձևով։

ա) Ամեն գոյական և ածական՝ ստանալով դեմքի նշանները՝ կարող է դառնալ բայ և խոնարհվել։ Այսպիսի բայերը կոչվում են էական կամ գոյական բայ (verbe substantive). օրինակ՝

wosketomp *մարդ*	wosketompoô	*նա մարդ դարձավ.*
wompi *սպիտակ*	nôwompes	*սպիտակ եմ,*
	kôwompes	*սպիտակ ես...*

Ըստ այսմ այս լեզվում առանձին էական բայ (եմ) չկա։

բ) Ածականից կազմում են բայ, նույն բայի վրա ավելացնելով -onk «-ությունն» մասնիկը՝ կազմում են գոյական, նորից կորում են այդ մասնիկը և կազմում են բայ, ինչպես վերի բառից՝

nôwompesuonk	իմ սպիտակությունը
kôwompesuonk	քո սպիտակությունը
waantamoonk	իմաստություն
nôwaantam	իմաստուն եմ
kôwaantam	իմաստուն ես
waantam	իմաստուն է ևն։

Բայը իր մեջ է առնում սեռի խնդիրը, որի շնչավոր ձևի համար ուրիշ դերանուն կա, անշունչ ձևի համար ուրիշ։ Կարող է նաև երկուսը միասին պարփակել իր մեջ. օրինակ՝

ես պահում եմ իմ տունը> ես պահում եմ այն.
ես պահում եմ իմ տունը քեզ համար> ես պահում եմ այն քեզ։

Այս բոլորը ունեն իրենց դրական և բացասական, ըղձական, պատճառական և կրավորական ձևերը. առաջվում են այսպիսով շատ երկար ձևեր. օրինակ՝

ըղձ. kôwaadčanunôunanonuztoh (23 ձայն)։
I wish we did not keep thee
Ցանկանում եմ, որ մենք չպահեինք (ղ)քեզ
պատճ. kôwadčanumwahešnuhhog (21 ձայն)
I cause thee to keep me
Քեզ պահել կտամ ինձ (զիս)։
(Eliot, էջ 13, 16, 21)։

Հիմալայան լիմբու լեզուն էլ բայի մեջ է ներմուծում ենթական և սեռի խնդիր դերանունները նախդիրի կամ հետադասական ձևով, և որովհետև այս լեզուն ունի անձնական դերանունների բազմաթիվ խառնուրդներ (ես և դու, ես և նա ևն), ուրեմն տեսնք, թե ինչպիսի խճողված ձևեր են ստեղծվում այդ բոլորի համար։ (Grierson, հտ. 3, էջ 289 և շար. նվիրված են այս խառնուրդ ձևերի բացատրության)։

Միևնույն դրության մեջ է հիմալայան քամբու լեզվի բայհինգ բարբառը, որ հնախորհների բարդ ու խառնակ կազմության

ավելացնում է նաև բայի ժամանակը, որ մասնիկի ձևով ավելացնում է բայարմատի վերջին։ Սրանց վրա խոսում է Գրիերսոնը։

(Անդ, էջ 331—3)։

Հնդկական ահնդա լեզուն էլ ունի նման դերանվանական բազմաթիվ մասնիկներ (Grierson, հա. 8, մաս 1, էջ 270—1)։ Այսպես են նաև դարիդի, սինդհի, քաշմիրի և ուրիշ հնդկական լեզուներ (Grierson, հա. 8, մասն 2, էջ 312)։

Բոլոր տեսակի խոնարհումների մեջ ամենից հետաքրքրը և ուսանելին Ամերիկյան կիրիրի լեզվի խոնարհումն է, որ նկարագրել է Գաբելենցը (էջ 11—21)։

Որովհետև բայի լծորդությունները այս լեզվի մեջ անձուկ կերպով կապված են դերանունների հետ, ուստի մենք էլ պետք է տանք նախապես կիրիրի լեզվի դերանունների պատկերը։

Հեղինակը դերանունների փոփոխությանց այս շարքն էլ կոչում է լծորդություն և մենք էլ պիտի գործածենք նույն բառը։

Կիրիրի լեզվի դերանունները ունեն հինգ լծորդություն.

	ես	դու	նա	մենք ex.	մենք inc.	դուք	նրանք
1.	hi	e	i	hi-de	cu-a	e-a	i-a
2.	hi	ey	s	hi de	c-a	ey-a	s-a
3.	hidz	edz	se	hidz-de	k-a	edz-a	se-a
4.	hi	e	si	hi-de	cu-a	e-a	si-a
5.	dzu	a	su	dzu-de	cu-a	a-a	su-a

Այս տախտակի համեմատ ստանում ենք մի կողմից գոյականների ստացական հոդերը, մյուս կողմից՝ բայերի խոնարհումը։

Մի պարզ ակնարկ գցելով տախտակի վրա կտեսնենք, որ ա և բ դեմքի դերանունները (թե եզակի և թե հոգնակի) հաճախ իրար նման են, բայց գ դեմքը սկզբից մինչև վերջ իրարից տարբեր է. դրա համար էլ լծորդություն որոշելու նշանը գ դեմքն է։

Լծ. 1.— Գ դեմքի նշանն է i. սրանից էլ կստանանք օր. padzu «հայրը» բառով՝ ստացական ipadzu «նրա հայրը» և coto «գողանալ» բայից՝ icoto «նա գողանում է»։

Լծ. 2.— Գ դեմքի նշանն է s. որով կստանանք մի կողմից՝ ambe «վարձատրություն» բառով՝ sambe «նրա վարձատրությունը» և մյուս կողմից՝ arancre «ամաչել» բայով՝ sarancre «նա ամաչում է»։ Ըստ այմ նաև՝

Լծ. 3.— Գ դեմքի նշանն է se. ուստի ebaya «մագիլ»—se-

baya «նրա մադիլը», eico «հանդստանալ»— seico «հանդստանում է»։

Լծ. 4.— Դ դեմքի նշանն է si, ուստի bate «քնակարան»— sibate «նրա քնակարանը», pa «մեռնել»— sipa «մեռնում է»։

Լծ. 5.— Դ դեմքի նշանն է su, ուստի՝ byro «փոր» subyro «նրա փորը», uca «սիրել»— suca «սիրում է»։

№ 1 լծորդութիւն հետևում են i ձայնավորով սկսվող բառերը՝ որ մյուս №-ների տակ չեն ընկնում, նաև ընդարձակ մի ցանկ բառերի, որ դնում է հեղինակը այբբենական կարգով (թվով 161 բառ). նաև այդ 161 բառերով կազմված բոլոր բարդ բառերը, ինչպես և ինը նախադրութիւն։

№ 2, 3, 4 այնքան շատ բառ չունին, իսկ № 5 բավական հարուստ է։

Այս բոլոր հինգ լծորդութիւններին հետևող բառերի ցանկը տալիս է հեղինակը, բայց ոչ մի կանոն չկա իմանալու համար, թե ո՛ր բառը ո՛ր լծորդութեան է պատկանում։

Բայերի խոնարհումը չի զանազանվում ժամանակի կամ եղանակի տարբեր ձևերով, որովհետև բոլոր եղանակներն ու ժամանակները մի ձև միայն ունին։ Միակ տարբերութիւնը այն է, որ բայի սկիզբը դրված երեք դեմքի (և հատկապես Դ դեմքի) մասնիկները զանազանվում են գոյականների ստացական հոդերի նման, ուստի սրանով էլ պիտի որոշվին բայերի հինգ լծորդութիւնները։

Տալիս ենք այստեղ Ա և Բ լծ. բայերից մի մի օրինակ՝ ներկայի բոլոր դեմքերով.

առաջին լծ. coto *«գողանալ»*

Ա.	hicoto	*գողանում եմ*	hicotode	*գողանում ենք*	ex.	
			cucutoa	»		inc.
Բ.	ecoto	» *ես*	ecotoa	»	*եք*	
Գ.	icoto	» *է*	icotoa	»	*են*	

երկրորդ լծ. arancre *ամաչել*

Ա.	hiarancre	hiarancrede
		carancrea
Բ.	eyarancre	eyarancrea
Գ.	sarancre	sarancrea

Այս ոճով կազմվում են նաև մյուս լծորդութիւնները։

Ներկայից կազմվում են մյուս բոլոր ժամանակները՝ դանազան մակբայներով։

Անկատարի համար դնում են docoho կամ doro «այն ժամանակ». օրինակ՝

icoto docoho «գողանում էր»
doro icoto » »
dzuca docoho «երում էի»

Կատարյալը (prāteritum) կազմելու համար ավելացնում են cri մասնիկը, օրինակ՝

icotocri գողացել է
icotocria գողացել են

Դերակատարի համար սրա վրա ավելացնում են նույն docoho կամ doro մակբայները. օրինակ՝

icotocri docoho գողացել էր

Ապառնին կազմվում է di մասնիկով.

icotodi պիտի գողանա

Այս լեզվում էական բայ չկա. ամեն գոյական և ածական վերի ձևով կարող է բայ դառնալ և խոնարհվել։

Ուսումնասիրողը (Gabelentz) բացատրություններ չի տալիս դերանունների տախտակի հորինման մասին. բայց պարզ է, որ այս բոլորը արդյունք է հին դասակարգավոր դրության, որ ընդարձակ չափով տեսանք աֆրիկյան լեզուների մեջ։

Ավելի կարևոր է նկատել, որ այս լեզվի մեջ սեռ ու հոլովում չկա. մինուճար բառը թե «եզ» է թե «կով». հետադրություններով կազմված անկանոն հոլովում ունեն միայն դերանունները, որոնք ծառայում են միաժամանակ թե գոյականների ստացականը կազմելու և թե բայերի խոնարհումը։ Եթե ավելացնենք սրանց վրա նաև այն, որ այս լեզուն էական բայ չունի, որ ամեն գոյական և ածական կարող է իբրև բայ խոնարհվել, կտեսնենք քերականական հորինվածության մի նոր պատկեր, ուր մասունք բանի չկա. բոլոր մասունք բանիները նույն են, և ուր բոլոր կարևոր դերերը խաղում են միայն դերանունները։

Շատ աղքատ է խոնարհումը նաև գնչուերենի մեջ, ուր կա միայն ներկա, անկատար (որ միաժամանակ կատարյալ է), անորոշ (որ թե հարակատար է և թե գերակատար) և հրամայական։

Ապառնին նուլն ներկան է՝ սկիզբը դրված ժուռում եմ։ Ալպիսով ստացվում է միայն հինգ եղր։

Ընդհակառակը հարուստ խոնարհում ունի պորտուգալերենը, որ պարզ և բարդ ունի 19 բալական ձև, չհաշված դերբայները։ Ալպես նաև հունգարերենը, որտեղ գտնում ենք հետևյալ եղրերը.

Սահմանական եղանակ՝ ներկա, անկատար, կատարյալ, բարդ կատարյալ, հարակատար, գերակատար, ապառնի և անցյալ ապառնի։

Հրամայական եղանակ՝ ներկա, անկատար, կատարյալ և ապառնի։

Ալպես և ստորալատական եղանակը։

Ըղձական կամ պալմանական եղանակն ունի ներկա, կատարյալ, գերակատար, ապառնի, բարդ ապառնի, անցյալ ապառնի, անցյալ բարդ ապառնի։ Ընդամենը 23 եղր։

Հարավ-աֆրիկյան օթկիհերերո լեզվի մեջ (բանտու խմբից) բալի ժամանակները հետևյալներն են.

Աորիստ— ցույց է տալիս ընդհանուր մի իմաստ, առանց ժամանակի կապակցության, իբր թե ենթակալի գործը կամ զբաղմունքը և կամ հատկությունը այդ է. գերմ. թարգմանում են pflengen բալի հետ։

Ներկա— մի գործողություն, որ դեռ շարունակվում է և դեռ վերջանալու չէ։

Ապառնի։

präteritum = perfectum historicum = կատարյալ։

Անկատար— մոտիկ անցյալում կատարված մի գործ, որ դեռ վերջացած չէ և շարունակվում է։

Կատարյալ— գործը կատարված է և դեռ շարունակվում է. օր. mba vera հիվանդացա և դեռ ալժմ էլ հիվանդ եմ։

գերակատար, ըղձական, պալմանական, պարտավորական։

(Seidel. Nspr. 75—80)։

Դասական լեզուներից լատիներենը հետևյալ պատկերն ունի խոնարհման մեջ.

Սահմ. եղանակ		Ստոր. եղ.
	Ներկա	
amo	սիրում եմ	amem սիրեմ
amas		ames
amat		amet

amamus	amemus
amatis	ametis
amant	ament

անկատար

amabam	*սիրում էի*	amarem	*սիրեի*
amabas		amares	
amabat		amaret	
amabamus		amaremus	
amabatis		amaretis	
amabant		amarent	

ապառնի

amabo	*պիտի սիրեմ*
amabis	
amabit	
amabimus	
amabitis	
amabunt	

կատարյալ

amavi	*սիրեցի*	amaverim	*սիրած լինեմ*
amavisti		amaveris	
amavit		amaverit	
amavimus		amaverimus	
amavistis		amaveritis	
amaverunt		amaverint	

գերակատար

amaveram	*սիրել էի*	amavissem	*սիրած լինեի*
amaveras		amavisses	
amaverat		amavisset	
amaveramus		amavissemus	
amaveratis		amavissetis	
amaverant		amavissent	

amavero	*սիրած կլինեմ*
amaveris	

amaverit
amaverimus
amaveritis
amaverint

Սրանցից դուրս կան նաև մի հրամայական և դերբայներ, որ չենք դնում։

Մեր շրջակա լեզուներից էլ մի օրինակ տալու համար առնենք թուրքերենը, որի խոնարհումը չափազանց հարուստ է առանց սակայն շատ բարդ լինելու։

Թուրքերենի խոնարհման պատկերը ընդհանուր գծերով արդեն տվել ենք ներածութեան մեջ (էջ 213—215), բայց որովհետև նա. մեզ անհրաժեշտ է աշխարհաբարի և հատկապես բարբառների խոնարհման ուսումնասիրութեան համար, ուստի կարևոր ենք համարում տալ ալստեղ նրա լիակատար պատկերը։

Դնում ենք միայն յուրաքանչյուր բայական եզրի եզակի ա դեմքը.—

Պարզ ժամանակներ

Սահմ.	*ներկա*	sever-im	*սիրում եմ*
»	*անկ.*	sever-idim	*սիրում էի*
»	*ներկ. շար.*	seviyor-əm	*սիրելիս եմ*
»	*անկ.* »	seviyor-ədəm	*սիրելիս էի*
»	*կար.* »	sevdim	*սիրեցի*
»	*կրկին կար.*	sevdi idim	*սիրեցի ասեր*
Ըղձ.	*ներկ.*	seveim	*սիրեմ*
»	*անց.*	seve idim	*սիրեի*
Սահ.	*ապ.*	seveǰeyim.	*պիտի սիրեմ*
»	*անց. ապ.*	seveǰeyidim	*պիտի սիրեի*
Պարտավորական ներկ.		sevmeli im	*սիրելու եմ*
»	*անց.*	sevmeli idim	*սիրելու էի*
Հրամ.		sev	*սիրիր։*

Անցյալ դերբայով կազմված ձևեր

sevmiš	im	*սիրել եմ*
»	idim	*սիրել էի*
»	olurəm	*սիրած եմ լինում*
»	» ədəm	*սիրած էի լինում*
»	oluyorəm	*սիրած կըլլամ կոր*

sevmiš	» ədem	սիրած կըլլալի կոր
»	oldəm	սիրած եղա
»	oldə ədəm	սիրած եղա ախր
»	ol	սիրած եղիր
»	olaǰağəm	սիրած պիտի ըլլամ
»	olaǰağədəm	սիրած պիտի ըլլալի
»	olayəm	սիրած ըլլամ
»	olayədəm	սիրած ըլլալի
»	olməšəm	սիրած եղած եմ
»	» ədəm	» » էի
»	» olayəm	» » ըլլամ
»	» olayədəm	» » ըլլալի
»	olmaləyəm	» ըլլալու եմ
»	olmaləyədəm	» » էի
»	olməš olmaləyəm	» եղած ըլլալու եմ
»	» » yədəm	» » էիւ

Հպառնի դերբայով կազմված ձևեր

seveǰek	olur əm
»	» ədəm
»	oluyorəm
»	oluyor ədəm
»	oldəm
»	oldə ədəm
»	ol
»	olaǰağəm
»	olaǰağədəm
»	olayəm
»	olayədəm
»	olməšəm
»	olməšədəm
»	olməš olayəm
»	» olayədəm
»	olmaləyəm
»	olmaləyedəm
»	olməš olmaləyəm
»	» olmaləyədəm
»	olur olayem
»	» olayədəm

Այս բոլորի գումարն է 55։

Սրանց վրա կարելի է ավելացնել ise, որ կազմում է ստորադասական (բացի երեք հրամայականներից), որով կունենանք 52 ստորադասական, որ նախորդի հետ միասին լինում է 107 ձև։

Այս 107 ձևերն էլ կարող են ստանալ əməš կամ imiš «եղեր» վերջավորութիւնը, որ կազմում է ենթադրական ձև։

Թուրքերենի հետաքրքրական ձևերից մեկն է այս։

Ենթադրենք, թե մեկը տնից դուրս է եկել՝ հավատացած լինելով թե այս ինչ բանը վերցրած չէ։ Հանկարծ գրպանն է նայել և տեսել որ կա։ Եվ ասում է՝

alməš əməš əm
«առած եմ եղեր»։

Այս «եղեր— əməš, imiš» ձևը ենթադրում է ուրեմն անգիտակցաբար եղած մի բան։ Միևնույն ժամանակ նա ցույց է տալիս ուրիշից լսված կամ տեղեկացած մի բան, որ պատմում է վերապահութիւնմբ։ Օրինակ՝ Վաղը պիտի գա եղեր (այսպես են լուր տվել)։ Երրորդ՝ նա հեգնական ձև է. օրինակ՝ Մեկ օրվան մեջ 10 գիրք կկարդա եղե՞ր....

Այսպիսի մի ձև կա նաև պարսկերենում, օրինակ՝

Bender- ʻAbbas šehr-i muʻteber bude est
Բենդեր-Աբբասը նշանավոր քաղաք է եղել։

Այսպիսով բոլոր ձևերի գումարը լինում է 214!

Բայց թուրքերենը ունի նաև տեսակ տեսակ ածանցական բաներ, ինչպես կրավորական, անցողական, փոխադարձ են, որոնց թվումը և օրինակները տես ներածութիւն մեջ։ Այս ածանցական բաների գումարն է 25, որով բազմապատկելով վերոհիշյալ 214-ը, կստանանք 5350 բայական եղր։ Ցուրաքանչյուր եղր ունի վեց դեմք, որով բոլոր դեմքերի թիվը կլինի՝ 32.100։ Բայց այս բոլորը կարող են ունենալ նաև իրենց բացասականը, որ կազմվում է ներմուծելով ma մասնիկը։ Այս ձևերն էլ եթե միասին հաշվենք, թուրքերենի բոլոր բայական ձևերի ընդհանուր գումարը կլինի 64.200,

Այս բոլորը կարող են ունենալ հարցական ձև, որ կազմվում է mə կամ mi մասնիկը հարադրելով կամ ներմուծելով բայական ձևի մեջ. օրինակ՝ aldə'm mə առի՞ արդյոք, almәš-mə yəm առել եմ արդյոք։ Ուր որ բայական ձևը ըստ ինքյան չպիտի վերցներ հարցական, գործյալ ստանում է mi, որ այս անգամ զարմա-

ցական խմաստ կունենա. օրինակ՝ «առ» հրամայական âl mə նշանակում է «ինչպես կարելի է ասել առ»։

Ավելի բարդ ու կիճռոտ կազմութիւն ունի բայը ամերիկյան լեզուների մեջ։ Այստեղ բայը վերցնում է բազմաթիվ նախամասնիկներ գործողութեան տեղը, դիրքը, անձը և ժամանակն պայմանները որոշելու համար. ներա է առնում նաև դերանունը ուղ. և հյց. հոլովներով (ենթական և սեռի խնդիրը). օրինակ՝

Հուպա լեզվով (Boas, Handbook I, էջ 111)։

xanaisdīyade' „if the comes back up" կազմված է այսպես՝

xa- գործողութիւնը կատարված է դեպի վեր բլրի կողմից
na- սաստկական, որովհետև երկրորդ անգամ է կատարվել
is- հողի երեսի վրա կատարված է
s- ցույց է տալիս, որ գործողը երրորդ դեմք է. ուրիշ մասնիկ չլինելը ցույց է տալիս, որ այդ երրորդ դեմքը եզակի է և ոչ հոգնակի
dī- նույնպես սաստկական է.
ya- արմատն է (շարժել, գալ ևն)
de- ցույց է տալիս ապառնին։

Այս լեզվի մեջ բայը կարող է ստանալ լոթ նախամասնիկ, իսկ արմատից հետո էլ մի կամ մի քանի հետամասնիկ։ Հետամասնիկները ցույց են տալիս ժամանակը (ներկա. ապ. սոռր. ևն) տևողութիւնը և հավանական լինելը, իսկ նախամասնիկները՝ ուղղութիւնը տարածութեան մեջ, եղանակը, պատճառը, կրկնվածը է թե չէ, շարունակվում է, սկսում է թե վերջացած է, նաև թիվը ու դեմքը։ Դործողութեան կատարման եղանակի համար երեք ձև կա. եթե նոր է սկսում, դնում է արմատի վրա w նախամասնիկը. դնում են s՝ եթե շարունակվում է և n՝ եթե վերջացել է (անդ, էջ 119)

Մի ուրիշ օրինակ ամերիկյան tlingit լեզվից.

xačqaxâwūsîn ես հարցաքննեցի նրան

(xa ես, č սաստկական, qa «դերան» մասնիկ է, xa դերանուն ես, որ մտել է բայի մեջ, wu բայական մասնիկ. sîn արմատը)

huxačqawūsîn նա հարցաքննեց ինձ

(hu նա, xač ես հայցականի սաստկականը՝ իբր սեռի խնդիրը) ևն (Boas, Handbook, I, 171)։

Շատ դժվար է խոնարհումը էսկիմոսերենում. նախ բայը չորս լծորդութիւն ունի, (Boas, Handbook, I, 1031), հետո ներմարմնում

են դերանունները (ես՝ քեզ, դու ինձ, նա ինձ, նա նրան, դուք մեզ)՝ եզ. և հգ. չորս! դեմք (չորրորդը հաշվելով ինքը), որոնք իրենց զանազան միավորումներով կազմում են 48 ձև (անդ, էջ 1034), և այս բոլորը ունեն 12 եղանակ (անդ, էջ 1036—45)։

Խոնարհման շատ բարդ մի ձև ներկայացնում է նաև ամերիկյան տուկուդ լեզուն, ինչպես դռնում ենք «ավազ սարկավագ» Մակդոնալդի A grammar of the Tukudh language աշխատության մեջ (London, 1911)։ Այստեղ, էջ 16—74 մեջ են բերված 80 բայի խոնարհման ձևերը՝ թե դրական և թե ժխտական։ Դժբախտաբար «ավազ սարկավագ» հեղինակը ո՛չ մի կանոն, ո՛չ մի բացատրություն չի տալիս դրանց կազմության համար։ Ես էլ, որքան աշխատեցի, չկարողացա թափանցել այդ բայերի խոնարհման ներքին կազմության մեջ։

Դնում եմ այստեղ մի քանի տիպական օրինակ այդ բայերից

1) Մխծաղել

ներկա

եզ.	Ա	ihtla	երկ.	ititla	հգ. zyunititla
	Բ	nyitla		otla	zyunotla
	Գ	utla		gutla	zyungutla

անցյալ

եզ.	Ա	itla	երկ.	itutla	հգ. zyunitutla
	Բ	jtla		ohtla	zyunohtla
	Գ	intla		gjntla	syungjntla

ապառնի

եզ.	Ա	tihtla	երկ.	tititla	հգ. zyuntititla
	Բ	tjntla		totla	zyuntotla
	Գ	tetla		gitetla	zyungitetla

2) Քունը տանել (to be sleepy)

ներկա

եզ.	Ա	vvakhsittročilči	երկ.	vvakhnyiwhottroočilči
	Բ	vvakhnyittroočilči		vvakhnyiwhottroočilči
	Գ	vvakhyittroočilči		vvakhkotroočilči

հգ. Ա vvakhzyunnyiwhottroočilči
Բ vvakhzyunnyiwhottroočilči
Գ vvakhzyunkottroočilči

ապառնի

հզ. Ա.	vvakhsittrotutatshi	երկ.	vvakhniyiwhottrootutatshi
Բ	vvakhnyittrootutatshi		vvakhnyiwhottrootutatshi
Գ	vvakhyittrootutatshi		vvakhkottrootutatshi

հգ. Ա.	vvakhzyunnyiwhottrootutatshi	
Բ	vvakhzyunnyiwhottrootutatshi	
Գ	vvakhzyunkotrootutashi	

3) վազել

ներկա

հզ. Ա.	ullkul	երկ.	akul	հգ.	kulatah
Բ	nyąkul		okul		kulotah
Գ	akul		gakul		kulgata

անցյալ

հզ. Ա.	nelkyik	երկ.	nyakyik	հգ.	kulnyačil
Բ	nyąkyik		nokyik		kulnočil
Գ	ąkyik		gąkyik		kulginyačil

ապառնի

հզ. Ա.	tulkul	երկ.	takul	հգ.	kultatah
Բ	tąkul		tokul		kultotah
Գ	takul		gutakul		kulgutatah

Ուշադիր ընթերցողը նկատեց անշուշտ մի քանի կանոններ. ինչպես՝

1. Հոգնակին կազմվում է երկակիից՝ ավելացնելով սրա ակիզբը zyun—. *բայց ամեն տեղ այս օրենքը չի պահվում. ինչպես, օրինակ՝ երրորդ բայի մեջ։*

2. Ապառնին կազմվում է ներկայի վրա ավելացնելով t *նախամասնիկը, որ ածանցական բայերի մեջ դառնում է միջամասնիկ։*

3. Դեմք որոշող նախամասնիկներն են. ա si, բ nyi, հգ. գ kot, *որոնք ներկայացնում են դերանունները. համմտ. էջ 12՝*

հզ. Ա.	si,	բ.	stacy. nyit
հգ. Գ			stacy. kotsun են։

Սակայն այս կանոնն էլ պահպանված չէ ամեն տեղ, ինչպես ցույց է տալիս «վազել» բայի խոնարհումը։

Այս լեզվի երկար երկար բառերը տեսել ենք արդեն հատկապես թվականների մեջ, օրինակ «ինը» լինում է

vunčut'nukozukdhityin.

Հոնարհման մեջ էլ կան ալպիսի երկար ձևեր. համմտ, «քունը տանել» բայի խոնարհումը, ուր ապ. հպ. ա դեմքը 26 հնչյունից է բաղկացած։ Այսքան երկար ձևերը ցույց են տալիս սակայն, որ խոնարհումը այս լեզվում առարկայական է և ոչ միայն ենթակա դերանունը, սեռի խնդիր դերանունը, թիվ և ժամանակ ցույց տվող մասնիկները, այլև ամբողջ գոյական խնդիրներ կարող են մտած լինել բայաձևերի մեջ։

Այժմ ամփոփվենք հնդեվրոպական նախալեզվի շրջանում և տանք նրա բայական եզրերի թվումը։

Դիտենք, որ հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ կար երկու տեսակ բուն. ներկայի բուն և աորիստի բուն։ Ներկայի բունը տալիս էր՝

1. Սահմանական բուն ներկա
2. Անկատար
3. Հրամայական
4. Ստորադասական
5. Ղեձական։

Աորիստի բունը տալիս էր՝

1. Բուն աորիստը
2. Հրամայական
3. Ստորադասական
4. Ղեձական։

Օրինակ՝ վեդայական հնդկերենում «լսել» արմատից ունենք՝ Ներկա çṛṇóti «լսում էՀ», անկ. áçṛṇot «լսում էր», հրամ. çṛṇudhi «լսիր», ստոր. çṛṇávat «լսիցէ», ղեձական çṛṇuyát «լսէր», աորիստ áçrot «լսեց», հրամ. çrudhi «լսիր», ստոր. çrávat «լսիցէ», ղեձ. çrūyát «լսէր»։

Եթե առնենք ավելի մեծ թիվը (հինգ եզր), և բազմապատկենք իննով (առաջին կամ երկրորդ կարգի վերջավորութեամբ երեք եզակի, երեք երկակի և երեք հոգնակի դեմք), կստանանք 45։ Եթե բայը ունենա թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական, այս թիվը կկրկնվի և կլինի 90։ Ձենք հաշվում պետ բնավոր և անբուն ձևերի տարբերությունը։

Բայական բնաերի կազմութեան մասին խոսելիս, մենք տեսանք գոնե 15 բուն և ասացինք, որ դրանք մեզ հայտնի եղածներն են

միայն և դեռ կան ուրիշ բներ, որոնք հետո կորել են, կամ միայն մի լեզվի մեջ պահված լինելով՝ հաշվի չենք առնում։ Թողնում ենք նաև այն բայական ձևերը, որոնք նույնպես մի քանի լեզուների ընդհանուր են։ Բայց եթե ընդունենք այս նվազագույն թիվը (15) և բազմապատկենք 90-ով, կունենանք մի արմատի բոլոր բայական ձևերի ընդհանուր դումարը՝ 1350։

Այս թիվը սոսկալի չէ՝ համեմատած նախորդների հետ, բայց եթե նկատի ունենանք նրանց կազմության եղանակը, կտեսնենք, թե ինչպիսի կնճռոտ դրություն ուներ բայի խոնարհումը հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ։

2. ԲԱՅԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՋԱՆԱԶԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՄԵՋ

Նախորդ հատվածներում քանիցս անգամ առիթ ունեցանք հիշելու զանազան տեսակի բայեր, ինչպես՝ անվանական, անցողական, հաճախական, կրկնավոր, բացառական են։ Մեր լեզուների համար սրանք շատ կարևոր ձևեր լինելով՝ սրանց մասին պիտի նվիրենք առանձին հատվածներ։

Բայց կան լեզուներ, որոնք այս բոլորից դուրս ունին նաև այնպիսի ձևեր, որ մենք արտահայտում ենք կամ օժանդակ մի նախադասությամբ (ինչպես՝ քիչ մնաց որ..., եթե այս ինչ բանը պատահի, այն ժամանակ..., վախենում եմ որ չլինի թե..., մոտիվը էն որ...) և կամ օժանդակ մի բառով (ինչպես՝ մինչև վերջը, կամաց կամաց, ամբողջապես, շարունակ, անտարակույս են)։ Բոլոր այս կարգի բացատրությունների համար այդ լեզուները ստեղծել են առանձին մասնիկներ, որոնք ավելացնելով բայարմատի վրա կազմում են բայերի նորանոր տեսակներ։ Ֆիննական կոմի-պերմերեն լեզուն ունի ութ տեսակ այդպիսի բայ, ինչպես՝ անել, մի քիչ անել, հաճախ-անել, ոչ շատ ավելի անել, շարունակ անել, ստիպված անել, իրար վոխադարձաբար անել են (Майшев, էջ 69)։

Այսպիսի բայական ձևերով հարուստ լեզուներ են ճապոներենը, ամերիկյան կարիբեր լեզուն, աբխազերենը, հինդուստանին, կաբարդիներենը, ավարերենը են։ Եթովպական գալլա լեզուն ունի 12 տեսակ բայ, արաբերենը 15 տեսակ բայ ունի, իսկ սրանք մինչև 20 և ավելի բայական տեսակներ ունեն։ Ուալարը բայական ձևերի թիվը ավարերենում դնում է 114։

Քաղելով այս բոլորից այն, ինչ որ անսովոր է մեզ համար և հետաքրքիր, տալիս ենք հետևյալ ցուցակը։

1. Ակամայական. *ցույց է տալիս, որ ենթական կատարում է այդ գործողությունը առանց մտանոկոր դիտումի, ակամա կերպով և մեկ ուրիշի համար. գտնվում է օթյհերերո լեզվի մեջ։*

2. Ամբողջական (totalitif). *ցույց է տալիս ամբողջը անել կամ կատարել. ինչպես՝ «ամբողջը ծախել, բոլորը ուտել» են. գտնվում է ամերիկյան կարիբեր լեզվում* (Morice, 386):

Ամերիկյան տենսա լեզվում կազմվում է u *նախամասնիկով, որ* uste *«վերջացնել» բայից կրճատումով է ստացվել. օր.* ûvlo *«սիրել»—*u—ûvlo *«կատարելապես սիրել»* (Haumonté, 149):

3. Այլական. *ցույց է տալիս, թե ենթական գործողությունը կատարում է ո՛չ թե իր, այլ մի ուրիշի համար. ինչպես «նա սպանեց մի թռչուն», բայց ո՛չ թե իր համար, այլ ինձ համար կամ քեզ համար են։ Գտնվում է օթյհերերո և օշինդոնգա լեզուներում և ուրիշ շատ լեզուներում։ Կազմվում է բայարմատի վրա ավելացնելով զանազան նախադրություններ, այս պատճառով էլ գիտուններըզանազան անուններով են կոչում։ Օրինակ՝ Կրեչմերին (էջ 116) նումը գտնելով Աֆրիկյան* lu—ganda *լեզվում, կոչում է* propositional, *Կոցը (էջ 28) նումը կոչում է* appellatif *և գտնում է Աֆրիկյան խաոսա լեզվում. ինչպես՝*

teta	*խոսել,*	tetia	*մեկի համար խոսել*
gwa	*ընկնել,*	gwia	*մեկի առաջ ընկնել*
eta	*բերել*	etia	*մեկի համար բերել*

Ավգուստինին (էջ 57) գտնելով սուկումա (բանտու) լեզվի մեջ, կոչում է angewandte Verbalform *(դրական խնդիրը բայի մեջ մուծած ձևն է)։*

Դոկը (էջ 131) գտնում է զուլու լեզվի մեջ և կոչում է applied. *ցույց է տալիս մի բան անել մի ուրիշի համար. մասնիկն է* —ela. *օրինակ՝*

ukut'unga ingubo *կարել մի զգեստ*

ukumt'ungela unina ingubo *կարել մի զգեստ իր մոր համար։*

4. Անկարողական. *բացասականի մի տեսակն է կամ կարողականի հակառակը. ցույց է տալիս, թե ենթական անկարող է անել այդ բանը. գտնվում է սվաներեն. լեզվի մեջ և կազմվում է* deš *մասնիկով, ինչպես՝* deš xvide mi čažs *«չեմ կարող ձին այստեղ բերել»* (Dirr, Einführ, 124)։

5. Ացիետական բայ (dispersive). *ցույց է տալիս անհետացում, անհրևութացում. գտնվում է գուլու լեզվի մեջ. ինչպես՝ ցրվել, հեռավորութիան մեջ անհետանալ, բոլորովին մեռնել ևն* (Doke, 142):

6. Անմիջական. *ցույց է տալիս մի գործողութիուն, որ անմիջապես կապված է միևնույն ժամանակ տեղի ունեցող մի ուրիշ գլխավոր գործողութիան հետ: Գտնվում է սահելի լեզվում, ուր կազմվում է* ki *մասնիկով. ինչպես՝* ni ki piga *հենց որ զարնում էի կամ զարկի...* (Seidel, suaheli, *էջ 73*):

7. Անտարակուսական. *ցույց է տալիս, որ անտարակուսելի է, եթե այսինչ բանը պատահեր: Օրինակ՝ «եթե մի ժամ էլ ուշանայի, գնացքին չպիտի հասնեի» (այսինքն՝ ուշացա, չպիտի հասնեի): Այլ է ճավանական ձևը՝ որ տես քիչ հետո: Գտնվում է հապոներենում* (Plaut, 109):

8. Աուգմենտական (augmentative). *կա աֆրիկյան սեսուտո (բանտու) լեզվի մեջ. օրինակ՝* hō ahlama *«բերանը բանալ», որից* hō ahlamōlōha *«բերանը լայն բանալ»,* (lacottet, 83) —*բայց սա մեզ համար սաստկական է և անունով է միայն տարբեր:*

9. Աստիճանական (gradualitif). *ցույց է տալիս հետզհետե մի բան անել. ինչպես՝ թվով աճել, տարածել, ծավալել ևն. սրա նման է հառաջատվական ձևը (տես ստորև). բայց այս երկուսը կազմութիամբ տարբեր են. գտնվում են ամերիկյան կարգիներ լեզվի մեջ* (Morice, *էջ 338*):

10 Արտոնական (acquisitif). *ցույց է տալիս, որ ենթական արտոնութիուն կամ թուլտվութիուն է ստացել անելու այսինչ գործողութիունը: Գտնվում է հինդուստանի լեզվի մեջ, ուր կազմվում է* pāna *«գտնել» բայով: Օրինակ՝*—ānā *«գալ»*—ānepānā *«գալու թուլտվութիուն ստանալ»: Զգետք է շփոթել այս ձևը* բույլատրական (permissif) *բայի հետ, որ ընդհակառակը նշանակում է «թուլտվութիուն կամ արտոնութիուն տալ, թուլատրել»:*

11. Ավարտական (terminatif, complectif *կամ* complétif). *ցույց է տալիս գործողութիունը մինչև վերջը կատարել վերջացնելը կամ դադար տալ, վերջացնել: Գտնվում է հինդուստանի, աբխազ, կաբարդին և կարգիներ լեզվով՝ լեզուների մեջ: Օրինակ՝ աբխազ.* ūə *«գրել», որից* j *(ձ) մասնիկով՝* izūjueit *«գրում եմ մինչև վերջը», կարգիներ լեզվով՝ «երգելը վերջացնել, տան կտուրը ծածկելը վերջացնել»* (Morice, *էջ 339*), *հինդ.* likh *«գրել», որից* čuknā *«վերջացնել» բայով* likh-čukna *«գրելը վերջացնել»: Ամերի-*

կյան տենսա լեզվով նույնը կազմվում է lu-նախամասնիկով, որ lugni «վերջացնել» բայի կրճատ ձևն է. օրինակ՝ lu-nuho «վերջացնել ապրելը = մոռնել»։

Կոնգոլի չիլուբա լեզվում կա մի բայ, որ ուսումնասիրողը (Gabriel, 200) կոչում է répétitif և complétif միանգամայն. այս բայը տալիս է գործողությունը կրկնելու և մինչև վերջը հասցնելու գաղափարը։ կազմվում է ulula մասնիկով. ինչպես՝ kulumba «հիվել»—kulumbulula «հիվել և նորից հիվել, մինչև սպառվելը»։

kukosa «կտրել»—kukosolala «նորից կտրատել և վերածել մանր մասերի»։

12. Բացառողական (exceptionalitif). ցույց է տալիս, որ այս ինչ գործողությունը կատարված չէ. գտնվում է ամերիկյան կարիբեր լեզվի մեջ. օրինակ «թողնել առանց ուտելիքի, թողնել առանց խորովելու» ևն (Morice, էջ 367)։ Ալլ է զրկողականը։

13. Գալակաճ բայ.—ցույց է տալիս, որ ենթական գալիս է այս ինչ գործողությունը կատարելու. գտնվում է աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում և կազմվում է si մասնիկով. օրինակ՝ rot «ջուր քաշել». rotsi «ջուր քաշելու գալ». dyel «առնել», dyelsi «մի բան առնելու գալ» (Rombaud, էջ 40)։

14. Գնացողական. ցույց է տալիս, որ մեկը գնում է այս ինչ բանը անելու համար. շատ սովորական է մոնղոլական դագուր բարբառում և կազմում է -lčï «երթալ» բայով, որ այստեղ առնված է իբրև մասնիկ. օրինակ՝ awiči «առնելու երթալ», k'ürlčï «երթալ որպեսզի գա» (Поппе, Дагурск. нареч. էջ 160)։

15. Գործադրական (applicatif). արտահայտում է բայական մի գործողությունն վերաբերմամբ մի առարկայի, որ ուրիշ կերպ չէր կարող գործադրվել. օրինակ՝ «վերցրեք վալտը, որպեսզի օձը ճրագով սատկեցնենք»։ Գտնվում է աֆրիկյան չիչևա լեզվում (Watkins, 75)։

Applicatif անունով է կոչում Գաբրիելը (էջ 117) կոնգոլի չիլուբա (բանտու) լեզվի այն բայերը, որոնք մեր մեջ կազմվում են նախադրությունների կամ ուրիշ բառերով, իսկ այս չիլուբա լեզվում բազմազան մասնիկներով, որոնց իմաստն էլ շատ զանազան է. օրինակ՝ մենք կարող ենք ասել՝

Աշխատում եմ հորս համար։
Դուք երգում եք ի պատիվ հայրենյաց։
Ծոսեցեք՝ նրան ինձ ի ճպաստ։
Սալը անցավ այստեղով, ևն։

Այս բոլորը կազմվում են այս լեզվում տարբեր մասնիկներով, որոնք մտնում են բայի մեջ։ Այսքան բազմազան մասնիկների գոյությունն է եղել պատճառ, որ չիլուբա լեզվում, ինչպես և ուրիշ նման լեզուներում, նախադրությունների գոյությունը ավելորդ է դարձել։

applicatif *բայը կարող է ունենալ երկու իմաստ. օրինակ՝ Նա մորթեց մի ճավ՝ ինձ համար։*

Ըստ Շպելինբերգի (էջ 58) applicative *(նույնը տե՛ս այլ-ական) բայ կա նաև աֆրիկյան բո կամ բոնկոն լեզվում և ցույց է տալիս, թե մի գործողություն կատարվում է մեկի կամ մի բանի համար, օրինակ՝ «տուր ինձ աթոռը նստելու համար», «ես խոսում եմ մեկի մասին»։ Կա նաև սրա անցողական ձևը. ինչպես՝ «մեկի վրա ծիծաղել տալ» (անդ, 64)։*

16. Գործակցական (cooperatif). *ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է մի ուրիշ անձի հետ միասին. (ոմանք կոչում են* sociative. *«ընկերական» կամ* collective). *գտնվում է աբխազերեն լեզվի մեջ, ուր կազմվում է* -cc- *մասնիկով. ինչպես՝* i-s-f-u-eit *«ես ուտում եմ այն», որից* i-u-ccə-s-f-u-eit *«Ջեզ հետ եմ ուտում»։ Մոնղոլական բուրյաթ լեզվում գործակցականը կազմվում է* -lse *մասնիկով. ինչպես՝* talanam *«քաշել»,* tatalsanam *միասին քաշել* (Castrén, *էջ 35*)։

Ընկերակաց *կամ* ընկերակցական (comitatif) *կոչվում է այն բայը, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը կատարվում է մի բանի կամ մի մարդու հետ։ Գտնվում է ամերիկյան տուպի լեզվում և կազմվում է* ro *կամ* no *մասնիկով. ինչպես՝*

a-ike *«մտնում եմ».* a-ro-ike *«մտնում եմ. հետո էլ մի այլ բան».*

a-â *«կանգնած եմ».* a-no-â *«կանգնած եմ մի ուրիշ մարդու կամ մի ուրիշ բանի հետ».*

aker *«քնում եմ»,* a-ro-ker xe r-aira *«ես քնում եմ իմ որդու հետ».* a-ro-ker aôba *«քնում եմ խալաթով»* (L. Adam, *էջ 48*)։ *Նույնը կա նաև մանջուերեն լեզվում և կազմվում է* ča *մասնիկով. օրինակ՝* amha-ča-me *«միասին քնել»* (L. Adam, *47*)։

Նույնը կա նաև ամերիկյան cri *լեզվի մեջ (կոչված է* verbe d'accompagnement), *կազմվում է* witži *մասնիկով. օրինակ՝* ni witži—miyawatamaw *«ես ուրախանում եմ նրա հետ»,* witžimeti-wemew *«խաղում է սրա հետ»,* ki witži-nipahimaw *«դու նրան ըսպասում ես նրա հետ ընկերակցությամբ»* (Lacombe, *էջ 136*)։

Գործակցական (cooperativa) *բայ կա նաև մոնղոլերեն լեզվի մեջ և ցույց է տալիս միասին կատարված մի բան. կազմվում է* lisa, lise, lda, lde *մասնիկներով. օրինակ՝ գնալ-ուրիշ մեկի հետ միասին գնալ, գալ-միասին գալ, սիրել-իրար սիրել, խոսել-իրար հասկցել* (Schmidt, 78)։

17. Գործիական (instrumental). *ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է այս ինչ բանով. գտնվում է աբխազերեն լեզվի մեջ և կազմվում է* la *մասնիկով, որ արդեն գործիականի մասնիկն է. ինչպես՝* yàlazūueit *«նրանով այն գրում եմ»։*

18. Գործողական (factitif). *կա օրինակ հնդկական մարաթի լեզվում. ինչպես՝ նրան թագավոր դարձրեց. պատը սպիտակացրեց... սրանք մենք համարում ենք անցողական (պատճառական), բայց պատճառականը համարվում է ուրիշի ձեռքով կատարված, իսկ սա իր ձեռքով արածն է* (Seddon, 52).

19. Ընթադրական. ցույց է տալիս չստուգված կամ չհավատալու մի գործողություն. շատ սովորական է թուրքերենի մեջ, ուր կազմվում է imiš *«եղել է. եղեր» դերբայը ավելացնելով բուն բայի վրա. օրինակ՝* gider imiš *«կերթա եղեր. ասում են, թե գնում էր։ Նույնը կա և ուզբեկերենում, բայց կազմվում է ուրիշ ձևով. ինչպես* čekəb dər *«դուրս է եկել (իբր թե)»։*

20. Երևութական (simulatif). *ցույց է տալիս, որ գործողությունը թվում է, թե կատարվում է. գտնվում է ճապոներենում, չուվաշերենում և ուզբեկերենում են։ Օրինակ՝ ուզբեկ.* išlägändäy körinädır *«կարծես թե աշխատում է, այնպես է երևում, որ աշխատում էր», չուվաշ.* kalansʸi *«իբր թե խոսած»,* ilensʸi *«իբր թե առած»,* kalamansʸi *«իբր թե չխոսած»* (Ашмаринъ, Матер. 326), *ճապոն.* kakurašli *«թվում է, թե գրում էր։ Այսպես են նաև ճապոներեն հետևյալ դարձվածները. «Անձրև չի գալիս, բայց այնպես է երևում, որ կարծես անձրևել է ուզում» կամ նույնիսկ «հիմա՛ր եա» (որովհետև այդ ասողը գիտե, թե նա հիմար չէ, այլ միայն այնպես է թվում)։* Plaut, 116):

21. Երկնչական (timoritif). *ցույց է տալիս վախից արված մի գործողություն. գտնվում է ամերիկյան կաբրերը լեզվի մեջ. օրինակ՝ «վախից հետ քաշվել, վախից մի բան տեղը դնել»* (Morice, 366):

22. Զարմացական բայ (verba admirativa). *ցույց է տալիս անսպասելի մի բան. գտնվում է աֆրիկյան բոնգու լեզվում և կազմվում է* ma *մասնիկով. օրինակ՝*

gine «գալ»-gine-ma-ăr «անսպասելի կերպով շուտ գալ կամ նաև շատ ուշ գալ» (Hanke, 20)·

23. Ձբաղակաց բայ. գտնվում է աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում և նշանակում է «ժամանակը անց կացնել՝ անելով այս ինչ գործը». կազմվում է antu մասնիկով. օրինակ՝ fo «խաղալ», foantu «ժամանակը խաղալով անցկացնել» (Rambaud, էջ 39)։

24. Ձրկողակաց (privatif). ցույց է տալիս մի բանի բացակայությունը կամ նրանից զրկվելը. գտնվում է ամերիկյան կարբրեր լեզվի մեջ. օրինակ՝ բացակայել, ջնջել, անհետանալ, կուրանալ (տեսողությունը կորցնել), գժվել (խելքը կորցնել) ևն (Morice, 289) ։ Սրա հետ համմտ. բացառողականը։

25. Թույլատրակաց (permissif). ցույց է տալիս, որ թույլ է տրվում այս ինչ գործողությունը կատարելու։ Գտնվում է հինդուստանի լեզվում, ուր կազմվում է denā «տալ» բայի հարադրությամբ, ինչպես՝ bolne denā «խոսել թույլատրել»։ Կա՞նաև հնդկական գարհվալի լեզվում (Grierson, էջ 297)։ Կա նաև հնդկական մարաթի լեզվում։

Գտնվում է նաև ամերիկյան tupi լեզվում և կազմվում է նախամասնիկով. ինչպես՝ mboe «ուսուցանել» բայից՝

t-a-mboe Թող ինձ թույլ տրվի սովորեցնեմ
t-ere- » » քեզ » » սովորեցնես
t-o » » նրան » » սովորեցնի։

(L. Adam, էջ 54)։

Ավստրալիայի ավաբակալ լեզուն էլ ունի բայական այս ձևը իր բոլոր ժամանակներով. օրինակ՝ թույլ եմ տալիս որ մնա, թույլ պիտի տամ, որ ճնա, թույլ պիտի տալի, որ ճնա ևն (Thelkeld, էջ 30)։

26. Ժամանակավոր. ցույց է տալիս ժամանակավոր (և ոչ տևողական) մի վիճակ. օրինակ՝ գտնվում է արաբերենում, ուր կազմվում է fa'ila فَعِلَ ձևով։

27. Ինքնաբերական. ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է ինքնին կամ ինքնաբերաբար՝ առանց ուրիշի միջամտության։ Գտնվում է մելանեզյան լեզուների մեջ, օրինակ՝ ul «կապը բաց անել», tava-ul «կապը ինքնին բացվել»։

28. Կատարելակաց (perfective). ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարելության է հասցրած, բոլորովին ավարտված. գտնվում է զուլու լեզվում. ինչպես՝

հնչել մի եղանակ—երգել
սեռնել—հետը քաղցրութիւնամբ վարվիլ
ճանաչել—մանրամասն ճանաչել
կապել—արդիւնքի տակ դնել
բռնել—յունած պահել։

(Doke, 143);

29. Կարողական (potential). *ցոյց է տալիս, որ ենթական կարող կամ ի վիճակի է այս գործողութիւնը կատարելու։ Գործում է շատ լեզուների մեջ. ինչպես՝ ճապոներէն, թուրքերէն, թաթարերէն, չուվաշերէն, հինդուստանի, մարաթի ևն։ Թուրքերէնի մեջ կազմվում է* bil-mek *«գիտենալ», թաթարերէնում* almak *«առնել», ճապոներէնում* eru *«ստանալ»* (Plaut, 118. 220) *և հինդուստանի՝* saknā *«կարենալ» բայով. ինչպես՝ թրք.* vara-bilirm *= թեր.* bara alam *կամ միացված ձևով՝* baralam *«կարող եմ երթալ». հինդ.* bol-saknā *«կարենալ խոսել»,* jā-saknā *«կարենալ երթալ»։ Ամերիկյան տեռնա լեզվով կարողականը կազմվում է* vo *նախամասնիկով, որ* vove *«կարենալ» բայի կրճատումն է. օրինակ* ūvlo *«սիրել»—*vo-ūvlo *«սիրելու ընդունակ լինել»* (Haumonté, 24):

Բիրմաներէնում բայի կարողական եղանակը կազմվում է սրմատին կցելով hnoing *մասնիկը և ունենում է բայի բոլոր ժամանակները. ներկ. կարող եմ գնալ. անկ. կարող ի՞ գնալ, կոր. կարողացա գնալ, ապառ. պիտի կարողանամ գնալ ևն* (Latter, 132)։

Թուրքական ձևը ընդհանուր է նաև ուրիշ ալթայական լեզուների. ինչպես՝ կումուխ. bolaman *«պիտեմ» (որ է կարող եմ.* Дмитриев, 95). *բայց տաճկերէնում կա նաև նուլնի առանձին բացասական ձևը, որ կարող ենք կոչել անկարողական, ինչպես՝* yaz-ar-əm *«գրում եմ»,* yaza-bilirim *«կարող եմ գրել»,* yaza-man *«չեմ կարող գրել»,* oqur-ūm *«կարդում եմ»,* oquya-bilir-im *«կարող եմ կարդալ»* oquyā-man *«անկարող եմ կարդալ»։ Սխալ է կազմել բացասական ձևը՝* yaz-a-bilmem *«չեմ կարող գրել»,* oquya-bilmen *«չեմ կարող կարդալ»։*

Թրքական շոռ լեզվում կա կարողականի մի ձև, որ նշում է հետագայում հավանաբար կատարվելու մի գործողութիւն. մասնիկն է gedig *(իր նմաններով). օրինակ՝*

kel-gedig *«հավանաբար կգա»,* al-gadəg *«կարող է լինել, որ առնեմ». սրա բացասականն էլ՝*

al-badəg *«հավանական չէ, որ վերցնի։*

(Дыренкова, 189)

Կարողականի մի այլ ձևը կա, որ գտնվում է աֆրիկյան խառ-նու լեզվի մեջ և որ քննիչը կոչում է չեզոք-կրավորական (neutropassive): Երկուսի տարբերությունը այն է, որ մինչդեռ կարողականը ենթակայի կարողությունն կամ հնարավորությունն է ցույց տալիս, չեզոք-կրավորականը, ընդհակառակը, ենթարկված առարկայի կարելիությունը կամ գործողության հնարավոր լինելն է ցույց տալիս: Օրինակ՝ նույն խառնու լեզվով՝

la	*ուտել*	lika	*ուտելի լինել*
kaa	*նստել*	kaika	*կարելի է նստել*
vona	*տեսնել*	voneka	*տեսանելի լինել*
manya	*գիտենալ*	manyika	*ծանոթ լինել:*

Այս բայերը կազմվում են ika, eka *մասնիկով* (Kotz, 32)· *Հայերենում նույնը լինում է կրավորականով, ինչպես՝ կուտվի, կըհասկացվի, կտեսնվի են:*

30. Հակադրական (inversif *կամ* reversif). *ցույց է տալիս եղած գործողության հակառակը կատարելը* (Marconnès 192, *այս ձևը կոչում է* destructive). *կա բանտու լեզուների մեջ. ինչպես՝* roala *«գլխի վրա բեռ դնել»*—roola *«գլխի վրայի բեռը ցած առնել»,* an-ika *«արևի մեջ չորացնել»* -an-ua-*«արևը դրած բանը վերցնել: Կա նաև սուկումա (բանտու) լեզվով* (Augustiny, 58), *զուլու լեզվում* (Doke, 144), *չիգգի (բանտու) լեզվում* (Raum, 107). *Սեսուտո (բանտու) լեզվով* huna *«կապել»,* hun-olla *«կապը քանդել»,* t'iba *«ծածկել»*—t'ib-olla *«ծածկածը բանալ»* (Beyer, 40)· *Սրան նման է հետադարձը: Նման բայ կա նաև անգլերենում. ինչպես՝* cover-uncover *«ծածկը բանալ»,* bind-unbind *«կապածը քանդել»,* tie *«կապել»*—untie *«կապածը բաց անել» և այլն:*

Հակադրական բայեր կան աֆրիկյան տոքոտ լեզվի մեջ. ինչպես՝ հագած շորը հանել, դրած գլխարկը հանել, ամբակին գամած պայտը հանել են (Westermann, *էջ 51):*

Նույնը նաև աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում, ուր մասնիկն է i, *որ դրվում է բայի վերջը. ինչպես* sül *«թաղել»,* süli *«թաղածը հանել»,* ub *«փակել»,* ubi *«փակածը բանալ»,* sum *«հագցնել»,* sumi *«մեկի հագուստները հանել»* (Rambaud, 40)·

31. Հարկադրական, *որը ցույց է տալիս մեկին հարկադրել անելու այս կամ ինչ գործողությունը. գտնվում է կաբարդին լեզվի մեջ, ուր կազմվում է* ģa *նախամասնիկով: Համա. մեր և թրք. պարտավորական եղանակը, որ ցույց է տալիս իր վրա հարկադրանք.*

ինչպես՝ bppալու *եմ—թրք.* gitmeli im *ևն. կամ ամերիկյան տեսա լեզվով* te *նախամասնիկով* wata *«տեսել» բայից՝* ta-i-wata-r-wi *«դու պարտավոր ես տեսել»* (Haumonté, *էջ 24)։*

Նույնը ստիպողական (verbe compulsif) *անունով գտնում ենք ամերիկյան* tupi *լեզվում. կազմվում է* uka *մասնիկով, որ նշանակում է «ստիպել մի բան անելու». օրինակ՝* a-j-apo *«ես անում եմ»,* a-j-apo-uka *«ես ստիպում եմ նրան անել»* a-juka -uka *«ես ստիպում եմ սպանել»* (L. Adam, *էջ 50).*

32. Հավանական. *ցույց է տալիս, որ գործողությունը հավանաբար պիտի կատարվի. գտնվում է ճապոներենում, ուր կազմվում է* des, no des *«գտնվել, կա, էն» օժանդակ բայով. օրինակ՝ «եթե մի քիչ ուշանալի, գնացքին չպիտի հասնեի (հավանաբար)»։ Սրա ուժեղ աստիճանն է անտարակուսականը, որ ցույց է տալիս, թե անշուշտ, անտարակույս այնպես պիտի լիներ* (Plaut, 109)։

Կիրդիզերեն լեզվում կա բայական մի ձև, որ թուլացնում է նշանակությունը, գործողությունը հավանական է դարձնում և ստուգությունը կասկածելի. կազմվում է b *մասնիկով. ինչպես՝*

ol keldə *եկավ (հաստատ).*
ol kelbtə *երևի եկավ*
ol karabtę *երևի նա նայեց։*

(Шонанов, 79)։

33. Հրաժարական բայ։—*Գտնվում է աֆրիկյան վոլոֆ լեզվի մեջ և ցույց է տալիս «չլինել այն բանը երբեք չանել». կազմվում է-*atil *հետամասնիկով* (Rambaud, *էջ 40)։*

34 Ձևական բայ.—*ցույց է տալիս, որ ենթական ձևացնում կամ կեղծում է անել մի բան. գտնվում է աֆրիկյան վոլոֆ լեզվի մեջ և կազմվում է կրկնությամբ և* lu *մասնիկով. օրինակ՝* dem *«գնալ»* demdemlu *«այնպես ձևացնել, թե գնալու է». ցույց լինելու»,* dyoidyoi lu *«լալ ձևացնել»* (Rambaud, 40)։

35. Մասնական. *ցույց է տալիս ո՛չ լրիվ վիճակ կամ գործողություն. օրինակի համար՝ կա ճապոներենում, ուր կազմվում է* koto *«բան» բառով և բայի կրկնությամբ. ինչպես՝ «բառարան ունե՞ք.—ունեմ, բայց հին է»* (Plaut, 117)։ *Նույնը բացատրվում է հայերենում հետևյալ ձևով. «Ունենալը ունեմ, բայց հին է»։*

36. Մերձավորական. *ցույց է տալիս մի գործողություն, որ քիչ էր ճիշտ կատարվեր. գտնվում է օրինակ աբխազերենում, ուր կազմվում է-*uan *մասնիկով. ինչպես՝* i-z-bl-uan *«քիչ էր մնում սպրեի»։*

37. Մշտական (permansif) և շարունակական (continuatif), որոնք քիչ տարբերությամբ նույն են. ցույց են տալիս, որ գործողությունը անդադար շարունակվում է կամ այն վիճակում մնում է ենթական մշտապես, կոչված է նաև projective. ուստի ես լավագույն եմ համարում ասել տևողական (ո՛չ տևական, որ ներկայի տեսակ է և ոչ էլ մշտական). գտնվում են զանազան լեզուների մեջ. այսպես՝ այս ձևը կա աֆրիկյան կարանգա (բանտու) լեզվի մեջ և կազմվում է ira, irira մասնիկով, օրինակ՝ gara «նստել», garira, garirira «նստել երկար և մեկին սպասել»:

ma «վանդնել», mira, mirira «վանդնած մնալ և սպասել մեկին»:

(Marconnès, էջ 196—7):

Ամերիկյան կարրիեր լեզվի մեջ «անդադար աշխատել, առանց դադարի ջրի մեջ մխճվել» կամ թե «քայլել» շարունակական են. մինչդեռ «մեկնել, ճամբա ելնել» շարունակական չէ (Morice, 337): Հինդուստանի լեզվի մեջ jānā «երթալ» և rahnā «մնալ» օժանդակ բայերով կազմվում են շարունակական ձևեր. ինչպես՝ bahtā jānā «խոսելը շարունակել, weiter sprechen». gāte rahnā rahtā «շարունակել երգել»: Օթլիհերերո լեզվում բանալ բայից «բաց մնալ», տեսնել բայից՝ «տեսանելի լինել» և լվալ բայից «մաքուր մնալ» տևական բայեր են: Ամերիկյան կարրիեր լեզվով «ակնոց դնել աչքին» (nake-ezye) բուլեական գործողություն է, մինչդեռ «ակնոց հագնել կամ աչքին ակնոց գործածել» (nake-zezya) տևական գործողություն է: Այս ձևը ո՛չ թե միայն ներկա ունի, այլ բոլոր ժամանակները (Morice, 288): Արաբերենում fa'ula ձևը (فَعُلَ) ներկայացնում է տևական մի վիճակ, մինչդեռ fāila (فَعِلَ) ժամանակավոր է: Երկուսի տարբերությունը ցույց է տալիս hasuna «գեղեցիկ լինել» (տևական) և ḥazina «տխրել» (ժամանակավոր երևույթ): «Մի բան անդադար, շարունակ անել» ձևը կա նաև կաբարդին լեզվի մեջ:

38. Մտադրական (intentionnel). ցույց է տալիս, թե ենթական մտադրություն կամ նպատակ ունի անելու այս կամ այն գործողությունը կամ պատրաստում է կատարելու այն: Գտնվում է օրինակ՝ ուզբեկերենում և աբխազերենում. ուզբեկերենում կազմվում է անորոշի վրա դնելով čə մասնիկը և խոնարհելով սովորական ձևով: Օրինակ՝ bar-mak «գնալ բայից՝

bar-mak-čə man *գնալու մտադիր եմ*
" „ -čə san „ „ *ես*
„ „ -čə „ „ *է*
„ „ -čə məz „ „ *ենք*
„ „ -čə səz „ „ *եք*
„ „ -čə lar „ „ *են*

Ալսպես բոլոր ժամանակները (Kissen, Ozbek tili, *էջ 136*)։ *Աբխազերենում նուլնը կազմվում է* z *կամ* fa *մասնիկով. ինչպես՝*

sarà i-z-ū-up-*fa*s-cc-u-eit *գնում եմ գրել*
uarà i-z-ū-up-*fa*-u-cc-u-eit *գնում ես գրել։*

(Dirr, Einf., *էջ 53*)։

39. Մտադրական (ingressif *կամ* intentionalis). *բայի առանձին մի տեսակն է նաև այն, երբ նշվում է, թե մեկը մտադրված է մի բան անել, թեև գործով չի զբաղում։ Գտնվում է աֆրիկյան դագոմբա (բանտու) լեզվի մեջ* (Fisch, *էջ 29—30*)։ *Նուլնը կա նաև աֆրիկյան էվե լեզվում* (Westermann, 66):

40. Հառաջադիմական (progressif). *ցույց է տալիս մի գործողություն հետզհետե կատարել. գտնվում է, օրինակ, ամերիկյան կարրիեր լեզվի մեջ* (Morice, *էջ 317*)։

41. Հետադարձ (abitif). *ցույց է տալիս մի գործողություն՝ որ հետ է կատարվում, կամ հետու, մեկդի։ Ֆրանսերենում ունենք* re- *նախամասնիկով. ինչպես՝* tourner *«դառնալ»*—retourner *«հետ դառնալ», գերմ.* gehen *«գնալ»*—zurückgehen *«հետ գնալ» ևն։ Առանձին բալական ձև ունի ամերիկյան կարրիեր լեզվի մեջ* (Morice, 398):

42. Նվազական *բայ. գտնվում է զուլու լեզվի մեջ և ցույց է տալիս մի քիչ անել այդ գործողությունը. կազմվում է բայի կրկնությամբ. ինչպես՝*

geza *«լվալ»*, gezageza *«մի քիչ լվալ»*
bona *«տեսնել»* bonabona *«ինչ-որ մի բան տեսնել»*
(Doke, 139):

Գտնվում է նաև ամերիկյան տենսա լեզվի մեջ. կազմվում է par- *նախամասնիկով. օրինակ՝* slitla *«քնել»* par-slitla *«մի քիչ քնել, նիրհել»* (Haumonté, 24)։

43. Նվաստական (depreciatif). *ցույց է տալիս ենթակայի նվաստ դրությունը. գտնվում է ամերիկյան կարբիեր լեզվի մեջ. Ինչպես՝ «ես խեղճ ծերունիս գնում եմ. ես խեղճս քայլում եմ»* (Morice. 367)։

44. Շոշափական բայ (contactive). *ցույց է տալիս դիպչել կամ շոշափել մի բան. գտնվում է զուլու լեզվի մեջ. օրինակ՝ ձեռքն առնել (բայց ոչ բռնել), խոցել (բայց ոչ մահացնել), առաջին ղարնելով փորձել (բայց ոչ ուտել) ևն։*

45. Չափազանցական (excessif, excess-denoting). *ցույց է տալիս, որ գործողությունը չափազանց շատ է կատարվել, հաճախականի ավելի բարձր աստիճանն է։ Օրինակ՝ աբխազերեն լեզվով* i-z-ŭ-cw-u-eit *խիստ շատ գրում եմ (մասնիկն է* cw*) և ամերիկյան կարբիեր լեզվով «այնքան պատառոտեցի, որ այլևս բանի պետք չէ»* (Morice, 390) *չափազանցական են։ Ամերիկյան տեննա լեզվով կազմվում է* san-*նախամասնիկով. օրինակ՝* san-ḳaxɜ *«սաստիկ կամ չափազանց ատել»* (Haumonté, 24)։

46. Ձգտողական (conatif). *ցույց է տալիս, որ ենթական ջանք է գործ դնում անելու այդ գործողությունը։ Գտնվում է օրինակ՝ հարավային սեմական լեզվի մեջ, ուր կազմվում է առաջին ձայնավորի երկարացմամբ. ինչպես՝* qatala *«սպանեց». բայց* qā-tala *«ջանաց սպանել»* (Brock. Précis, 145)։

47. Սխալական (erratif). *ցույց է տալիս սխալ կատարված կամ արդյունքը անհաջող դուրս եկած մի գործողություն։ Օրինակ՝ գտնվում է ամերիկյան կարբիեր լեզվի մեջ. ինչպես՝ «ձուկ բռնելու դուրս գալ, բայց չհաջողել», «չարաչար գործածել», «ծխել վնասվելու չափ», «սխալ բան անել», «ջրի մեջ շատ խոր ընկղմվել կամ սուզվել, մինչդեռ պետք չէր այդպես անել»* ևն (Morice, 337)։

48. Սկսնական (initiatif). *ցույց է տալիս առաջին անգամ կատարել տվյալ գործողությունը. գտնվում է ամերիկյան կարբիեր լեզվի մեջ. տարբեր է սկսողական բայից* (Morice, 327)։

49. Ingressif. *բայի մի տեսակ է, որ ցույց է տալիս, թե գործողությունը սկսելու վրա է. գտնվում է օրինակ՝ աֆրիկյան ահլոն լեզվի մեջ. ինչպես՝*

osi na be si *«ջուրը կամ անձրևը հոսելու վրա է, հենց հիմա կանձրևէ»* (Westermann, *էջ 18*)։

50. Սկսողական (inceptif *կամ* inchoatif). *ցույց է տալիս գոր-*

ծողութիւնը կատարելու սկսելը. գտնվում է զանազան լեզուների մեջ. օրինակ՝ ամերիկյան կաբրիևը լեզվում (Morice, էջ *393*). *մոնղոլական դագուր բարբառում* (Поппе, Дагурск. нареч. էջ *161*), *հնդկական մարաթի լեզվում, հինդուստանի լեզվի մեջ, ուր կազմվում է* lagnā *«դիպչել» բայի հարադրութեամբ. ինչպես՝* bolne lagnā *«խոսել սկսել»։ Ամերիկյան տենսա լեզվում՝* ma-*նախամասնիկով. օրինակ՝* ma-i-rewar-ho *«սկսում եմ սիրել»* (Haumonté, 24). *Մելանեզյան էրմոնգա լեզվում* (Ray, 190)։

51. Վարժական. *ցույց է տալիս մի բան միշտ անելու սովորութիւն ունենալ* (habitualis *կամ* continuatif). *գտնվում է հինդուստանի լեզվի մեջ, ուր կազմվում է* karnā *«անել» բայով. ինչպես՝* bolā karnā *«խոսելու սովորութիւն ունենալ»,* royā karnā *«ճչալու սովորութիւն ունենալ»։*

Վարժական բայ կա նաև աֆրիկյան խասու լեզվում և կազմվում է ra *մասնիկով. ինչպես՝*

muntu	uu	kurabiga	vanao
մարդ	*այս*	*սովորութիւն ունի ծեծելու*	*երեխաներին*
vašamba		kuravinao	
Վաշամբաները		*սովորութիւն ունեն պաբելու*	
(ազգ է)։		(Kotz, 22):	

Նույնպիսի բայ կա մելանեզյան էրոմանգա լեզվում (Ray, էջ *187*), *բայց նաև անգլերենում, ուր դնում են* to use, *որ նշանակում է «գործածել», գերմաներենում, ուր դնում են* pflegen *«խնամել, հոգ տանել» են։*

Սուդանական շիլլուկ լեզվում ևս կա այդպիսի բայ, որի մասնիկն է ni. *ինչպես՝* yā ni čama *«սովորութիւն ունեմ միշտ ուտելու»* (Westermann, 75)։ *Նույնպիսի բայ կա նաև աֆրիկյան ահլոն լեզվում* (Westermann, էջ *17*)։ *Նույնը աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում, ուր դրվում է բայի վրա* -an *հետամասնիկը և նշանակում է մի բան շարունակ անելու սովորութիւն ունենալ կամ այդ բանը իրեն արհեստ դարձնել (*Rambaud, 39). *դարձյալ կա* atu *մասնիկով. նշանակում է սովորաբար նույն բանը անել միշտ. օրինակ՝* dyai *«ծախել»,* dyaiatu *«առևտրով զբաղվել»* (Rambaud, 40)։ *Կա նաև աֆրիկյան դագոմբա (բանտու)* (Fisch. 38—39), *և սուկումա (բանտու) լեզուներում (*Augustiny, 57).

Նույնը կա աֆրիկյան էվե լեզվով, ուր մասնիկն է na, *օրինակ՝* meyina *սովորութիւն ունեմ երթալու։*

(Westermann, 65)

52. Վերջնական (finalis). *ցույց է տալիս վերջնական նպատակը (որպեսզի մի բան անեմ). օրինակ՝*

abá ená-sī na-digin-i- ná- ña no ke
ես եկա որ քեզ ամուսնացնեմ քեզ

ցույց է տալիս նաև, որ մի բան անհրաժեշտաբար պիտի կատարվի, օրինակ՝ «բոլոր մարդիկ պիտի մեռնեն»։ Այս բայական ձևը գտնվում է եթովպական կուշամա լեզվում, որից են նաև վերի օրինակները (Reinisch, 39)։

53. Culminative. *ցույց է տալիս մի գործողության վերջնական կետին հասնելը. գտնվում է աֆրիկյան կարանգա (բանտու) լեզվի մեջ և կազմվում է* ta, tata *մասնիկով. ինչպես՝*

pepa *«փչել»*—pepeta *«ցորենը էրնել»*.

para *«կեղեվել, կճպել»*—parapata *«հավի պես լոպկել, փետրատել»*։

čenga *«շուրջը ման գալ»*—čengeta *«պահակ կանգնել, պահպանել»*։

(Marconnès, *էջ 200*)

54. Տրական բայ (Verbum dativum). *Նուբիերեն լեզվին հատուկ բայական մի ձև է։ Որովհետև այս լեզվում գոյականը առանձին տրական հոլովաձև չունի, ուստի տրականի գաղափարը (այսինքն մեկին դիմում) նշանակելու համար ստեղծել են բայական այս ձևը։ Կազմվում է բայի արմատի և վերջավորության միջև դնելով* ndi *մասնիկը, որ իբր տրականի նշան է ծառայում։ Օրինակ՝* fe *«լսել» բայից սովորական ձևով ասվում է* fe-re *«լսում եմ». բայց հիշյալ ձևով* fe-ndi-re *«ես նրան լսում եմ», ապառնի* fe-ndi-še-re *«ես նրան պիտի լսեմ»... այսպես կազմվում է առանձին խոնարհում, բոլոր ժամանակներով, օժանդակներով և բոլոր 15 ծործողություններով, բոլոր նմանօրինակ բայերի համար։*

Տրականի հետ նույն է նաև հայցականը։

(Kauczor, *էջ 213—226*)։

55. Տևողական բայ (persistive). *ցույց է տալիս աստիճանաբար, տևականապես և հետզհետե ուժեղացնելով անել մի բան. գտնվում է զուլու լեզվի մեջ* (Doke, 143)։

56. Ցանկական (désidératif). *ցույց է տալիս ուզել կամ փափագել այս ինչ գործողությունը անելու. ճապոներենից օրինակ՝* kak *«գը-*

բել» և kakitai *«գրել ուզել»*, *արաբերեն՝* xdm *«ծառայել»* *արմատից* istif'āl *ձևով՝* istixdām *«ծառայել ուզել»*, *աբխազերեն՝* š *մասնիկով՝* *«պատրաստակամություն»* *ցույց տալու համար.* *ինչպես՝* i-bl-ə-š-r *«փորձում եմ գրել այն»։ Ամերիկյան տեսակ լեզվով* va-*նախամասնիկով, որ* valia *«ուզել փափագել» լայն կըրճատումն է. օրինակ՝* üvlo *«գրել»,* va-üvlo *«գրել ուզել»* (Haumonté, 24). *կա նաև մարթի (հնդկական) լեզվում։*

57. Փոխադարձ (réciproque). *շատ լեզուների մեջ կա. իրար անել նույն բանը։*

58. Փոխանցական (transitionel). *ցույց է տալիս մի վիճակից մի ուրիշ վիճակի անցնել, կամ վերածվել. գտնվում է ամերիկյան կարգերը լեզվի մեջ. ինչպես՝ «աղքատ դառնալ, խեղճանալ, սկարանալ, վատանալ»* (Morice, 399):

59. Օգնողական. *ցույց է տալիս օգնել մի բան անելու. օրինակ՝ գտնվում է տունգուսերեն լեզվի մեջ, ուր կազմվում է* -ldi *մասնիկով. ինչպես՝* ana-m *«մղել, քշել»*—ana-ldi-m *«օգնել քշելու»,* tâna-m *«քաշել»*—tâ-ldi-m *«օգնել քաշելու»* (Adam, Gr. tong. 60)։

Նույնը կոչված է գերմ. Mitwirkungs *կամ* socialstamm *(գործակցական կամ ընկերական) բայ և գտնվում է եթովպական բառաւռ լեզվում. ցույց է տալիս, որ մեկը օգնում է մեկին այս կամ այն գործողությունը կատարելու համար. կազմվում է* m, me, mō *նախամասնիկով. ինչպես՝* dār *«սպասել»,* mō-dār *«օգնել սպասելու».*

luw *«գրել»,* mō-lāû *«մեկին գրել»,* šawi *«խառնել»,* mē-šway *«օգնել խառնելու»,* fāyd *«ծիծաղել»,* mē-fyād *«մեկին ծիծաղել»։*

(Reinisch, 130):

Նույն բայը (soziale form) *կա նաև աֆրիկյան բո կամ բանտո լեզվի մեջ և ցույց է տալիս, որ մի գործողություն կատարվում է մեկի միջոցով* (Spellenberg, *էջ 57)։*

Գտնվում է նաև աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում, ուր մասնիկն է le *և նշանակում է օգնել մեկին մի բան անելու. ինչպես՝* ligei *«աշխատել»*—ligeile *«օգնել մեկին աշխատելու ժամանակ»,* eb *«բռնավորել»*—eble *«օգնել մեկին վրան բռնավերցնելու»* (Rambaud, *էջ 40)։*

Սրանցից դուրս լեզուների մեջ կան նաև նվազ սովորական ձևեր. ինչպես՝

Դրդական (cohortatif). *որ գրգռում է մեկին կատարելու այս ինչ գործողությունը։*

Կասկածական (dubitatif). *որ կասկած է հայտնում գործողության մասին. թերևս լինի, թերևս չլինի։*

Կասկածական ձևը ունի ամերիկյան կրի լեզուն, որ զանազանում է երեք տեսակ կասկածական.

ա) Սովորական կասկածական (dubitatif ordinaire). *օրինակ՝ անշուշտ կգա. ենթադրենք թե տեսա նրան։*

բ) Հավանական (dubitatif probable), *երբ չտեսած կամ արդեն մոռացած մի բանի մասին է խոսքը. օրինակ՝ «հավանաբար կորցրել ես»։*

գ) Ենթադրական (dubitatif suppositif), *որ պարզապես ենթադրում է. օրինակ՝ «երազում տեսնում է. ասած կլիներ ինձ. երևի նրան ես տվել»։*

Պայմանական. *գտնվում է հնդկական սանտալի լեզվում և կազմվում է բայի ժամանակի վերջում դնելով -ge մասնիկը. ցույց է տալիս կես գործողություն, այն է՝ որ կարող է լինել, որ այդպես լինի և կամ եթե այս ինչ բանը լինի, նա էլ կկատարվի։* (Grierson, *Դ. 50*)։

Վերապահական (reservative). *ցույց է տալիս մի գործողություն, որով մի բան բերվում է մի որոշ վիճակի մեջ, ուր թողնվում է մնալ կամ շարունակել, այնպես, որ կարելի լինի օգտագործել ուրիշ որևէ հետագա նպատակի համար. գտնվում է հնդկական սանտալի լեզվի մեջ. մասնիկն է* ka. *ունի նաև իր անցողական ձևը և իր փոխադարձը. օրինակ՝* añjâm-kak'-mä „listen to it", *լսի՛ր, որ երբ կարիք լինի, կարողանաս պատասխանել։*

(Grierson, *Դ. 48*)։

Շտապողական (properativa). *կա լակուտերեն լեզվի մեջ. կազմվում է* -baqtā *մասնիկով և նշանակում է «գործողությունը շտապով կատարել». ինչպես՝ «շտապով ուտել, շտապով խմել, շտապել վառել» են* (Ястремский. 116):

Դանդաղական. *նախորդի հակառակն է. ցույց է տալիս գործողությունը կամաց կամաց կատարել. գտնվում է լակուտերեն լեզվի մեջ և կազմվում է* -āqtā *մասնիկով. ինչպես՝ փոքր փոքր ուտել, քիչ քիչ խմել, կամաց կամաց ընկնել, կամաց կամաց պահել են։ Գերականության մեջ կոչվել է* deminutiva *(նվազական կամ փոքրացքական), որ ես ավելի լավ համարեցի այսպես անվանել* (Ястремский, *էջ 116*)։

Զգայական. *ցույց է տալիս զգալիս զգալ կամ համարել. ինչպես՝ ցուրտ զգալ, տաք զգալ, ամրթ համարել, հիվանդութիւն զգալ, մեղք համարել, գութ կամ կարեկցութիւն զգալ ևն։*

Գտնվում է լակուտերենում և կազմվում է -rγā,-rge *մասնիկով* (Ястремский, 119):

Նախատական. *ցույց է տալիս նախատելով անել մի բան. ինչպես՝ ամերիկյան տենսա լեզվով՝* hal *նախամասնիկով* wata *«տեսնել» բայից՝* hal-wata *«նախատանքով տեսնել մեկին»* (Haumonté, 26):

Մասնական. *ցույց է տալիս քիչ քիչ և մաս առ մաս անել մի բան. օրինակ՝ ամերիկյան տենսա լեզվով* vitra *«լսել» բայից* nim *նախամասնիկով* nim-vitra *«ուշադրությամբ լսել»* (Haumonté, 26.):

élatif *(արտական) բայ. ցույց է տալիս, որ ենթական թողնելով իր եղած տեղը, գնում կատարում է գործողութիւնը մի ուրիշ վայրում. գտնվում է մանջուրերեն լեզվում, ուր կազմվում է* na *մասնիկով. ինչպես՝* uǰi-na-me *«գնալ սնուցանել»,* abala-name *«գնալ որսալ»,* omi-na-me *«գնալ լսել»* (L. Adam, էջ 47):

illatif *(նախդրիվ հյց.) բայ. ցույց է տալիս, որ ենթական գալիս է կատարելու գործողութիւնը այնտեղ, ուր մենք ենք (հակառակն է élatif բայի). գտնվում է մանջուրերենում, ուր մասնիկն է* nǰi. *ինչպես՝* afa-nǰi-mbi *«գալիս եմ կռվելու»,* omi-nǰi-mbi *«գալիս եմ լսելու»* (L. Adam, էջ 47):

Փոխադարձ և գործակցական բայ. *մանջուրերենում կա այսպիսի բայ, որ կազմվում է* ndu, nu *մասնիկով և նշանակում է «իրար անել այդ բանը» կամ «միասին անել». օրինակ՝*

gosi-ndu-me *իրար սիրել*
usu-nu-me *միասին ցանել.*

(L. Adam, էջ 46—47):

Երևակայական (imaginatif). *որ երևակայում է, թե այս ինչ գործողութիւնն է անելու։*

Եզրական (limitatif). *ցույց է տալիս մինչև այս ինչ տեղ կատարված գործողութիւն. ինչպես՝ «գնում եմ մինչև այնտեղ»։*

Սամոյեդյան սելկուպ լեզվում կա բայական մի ձև, որ ցույց է տալիս համ կամ հոտ և կազմվում է ni *մասնիկով. օրինակ՝* wāčī *«միս» բառից՝* wāči-ni-qo *«միսի համ կամ հոտ գալ»,* qālə *«ձուկ» բառից՝* qālə̄-ni-qō *«ձկի բանից ձկան հոտ գալ, ձկան հոտ տալ» ևն* (Прокофьев, 58):

Այսպես և՝ ուրիշ ձևեր, որ չենք ուզում մի առ մի հիշատակել։

Բալի տեսակներով հարուստ են կովկասյան կաբարդին լեզուն (13 տեսակ), աբխազերենը, հինդուստանին, ամերիկյան կարրիեր լեզուն, որ ավելի քան 22 բայական տեսակ ունի, ևն։

Մալայո-Պոլինեզյան բոնտոկ իգորոտ լեզուն, որ 12 օժանդակ բայ ունի բայերի զանազան տեսակները կազմելու համար, ունի նաև ութ նախամասնիկ, որոնք կցվում են բային, ցույց տալու համար գործողության եղանակավորումները։ Սրանք են՝

pin-մի բանը շուտ անել
ka-ցույց է տալիս քիչ առաջ վերջացրած գործողությունն
maka-կարող եմ անել այդ բանը
naka-արդեն վերջացրած գործողությունն
maki-ուրիշների ընկերակցությամբ կատարված գործողությունն
inasi-փոխադարձ գործողությունն
maan-հանկարծ կատարված գործողությունն
ningka-ամբողջապես, լիովին կատարված գործողությունն։

(Seidenadel, էջ 111—117)։

Կան լեզուներ, որոնք առանձին բայական մասնիկներով որոշում են նաև գործողության ուղղությունը. օրինակ՝ թե գործողությունը հեռուն է կատարված, թե մոտիկ տեղում. դեպի վերև, թե դեպի ներքև. ուղիղ, թե կողքի ևն։ Այսպես են պոլինեզյան լեզուները։

Կովկասյան դարգվա լեզուն որոշում է, թե գործողությունը մեկ անգամ է կատարված, թե շատ անգամ, կամ ուղղությամբ է կատարված, բացի սրանից ներմուծում է նաև սեռի խնդիրը՝ իր սեռով (արական, իգական կամ չեզոք)։ Օրինակ՝

b-il-č-is	մեկ անգամ երգել	(արմատն է č)
b-u-č-is	շատ » »	
b-a-ǧ-äs	մեկ » զարնել	(արմատն է ǧ)
b-i-ǧ-äs	շատ » »	(որ է ծեծել)։

Այսպես կան նաև՝

xa-b-ä-ǧ-äs	զարնել վերևից ներքև
a-b-ä-ǧ-äs	զարնել ներքևից վերև
ši-b-ä-ǧ-äs	» մի բանի վրա։

(BSL, հտ. 29. № 88, էջ 153)։

Կաբարդին և աբխազ լեզուները բայի մեջ են ներմուծում զանազան տեսակի մակբայներ։ Այսպես՝ կաբարդիներեն ունենք՝

1. Ժամանակ ցույց տվող բայ. կազմվում է ṣə-k'e *մասնիկով. ինչպես՝*

sse ṣə-s-tlaġu-k'e *երբ ես տեսնում եմ (տեսնելիս)*
dde ṣə-d- » » *երբ մենք* » *ենք։*

2. Сопостовительно-временное. *մասնիկը* xu-k'e *ինչպես՝*

sse ṣə-s-tlaġu-xu-k'e

(քանի) մինչ ես տեսնում եմ։

3. Այս ինչ բանը անելուց հետո. մասնիկը ri,go. *ինչպես՝*

yaxunṣe-ri *թալանելուց հետո։*

4. Հենց այն ժամանակ որ. մասնիկը-m.

5. Ձև, կերպ ցույց տվող. մասնիկը-o

sse s-tlaġu-o *ես տեսնելով...*

6. Պատճառ ցույց տվող. մասնիկը-ṣḥak'e.

7. Թեև այս ինչ բանը եղավ. մասնիկը-ṣḥa. *ինչպես՝*

«Թեև տեսնում եմ ևն»։

8. Երբ որ լինի, պայմանական. մասնիկը-me

sse s-tlaġu-me *երբ ես տեսնեմ*
sse s- » -te-me *երբ ես տեսնեի*
sse s- » -ā-teme *երբ ես տեսա։*

Աբխազերենն էլ բայի մեջ է մուծում եղանակ և ժամանակ ցույց տվող զանազան մակբայներ. այսպես՝

1. «Երբ, երբ որ» (wann). *մասնիկն է* -nə-*օրինակ՝*

sa-nə'-qou *երբ ես եմ։*

2. «Ե՞րբ, ո՞ր ժամանակ» (wann?). *մասնիկն է*—nba—.*օրինակ՝*

sa-nbà-quo *Երբ եմ ես։*

3. «Մինչդեռ՝ ցույց տվող. մասնիկը-xənz. *օրինակ՝*

s-xənza-qou *քանի եմ։*

4. «Ո՞ւր». մասնիկը-ba—.*օրինակ՝* sa-bà-qou *ուր եմ ես։*

5. «Վրան». մասնիկը-k'u, *օրինակ՝* sə-k'u-y-u-eit *վրան եմ պառկում։*

6. «Մեջը» մասնիկը -l, —օրինակ՝.

a-s^{w}q$^{a'}$ a-k'laad i-l-a-fo-up
դիրքը թուղթ ներփակած է։

7. «Մեջը». մասնիկը -tá. օր. s-t'o-úp ես մեջն եմ գտնվում։
8. «Առջևը», մասնիկը -mo—.
9. «Տակը». մասնիկը -c-
10. «Ինչպես, wie» եղանակ ցույց տալու համար. մասնիկն է--šə—.
11. «Այսպես. so». մասնիկն է -us—.

(Dirr, Einführ, էջ 48—53)։

Ավարեբենում կան զանազան եղանակավորիչ մասնիկներ, որոնք ավելանալով բայի վրա, ստեղծում են բայական նոր տեսակներ. ինչպես՝ -go-, -cin-, -in իմաստը զորացնելու համար (իրոք որ այնպես է), -an, -yan կախում ցույց տալու համար.

—ni ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարողը ինքն է և ոչ ուրիշը.

—ɳigi կամ... կամ... (տատանում).
—l^{o}la անորոշություն և կասկած հայտնելու համար.
—ya թյուրիմացությունից խուսափելու համար.
—gi— և, նաև, նույնպես.
—ila,—yila լսվի մի բան է ցույց տալիս. ասում են թե (թրք. imiš «եղեր»).

(Dirr, Einf. 172—7):

Ջուլու լեզվում չափազանց շատ են բայական ձևերը, որոնցից ոմանք կազմվում են օժանդակներով, ոմանք էլ զանազան մասնիկներով։ Տալիս եմ այս բայերի արժեքը կամ նշանակությունը՝ առանց կազմության մասին խոսելու։

Գործողությունը լինում է երեք տեսակ. ա) պարզ ձև. ինչպես՝ սիրում եմ. բ) շարունակական. այն է՝ անցյալում սկսել եմ անել և այժմ էլ շարունակում եմ. գ) անցյալում չի արել և այժմ նոր է սկսել անել։

—քիչ հետո սկսելու է անել.
—անելու կետի վրա էր, բայց չեղավ. (օրինակ մեռնելու կետի վրա էր, լավացավ).
—առաջին անգամ անել մի բան.

—հենց նոր անել.
—երբեմն անել, երբևիցե մի ժամանակ ալդ բանը արած լինել (օրինակ՝ խակի ալս մարդուն տեսնի ես).
—ուժեղ և անհակառակելի հլսման անելու.
—կարիքից ստիպված անել ալդ բանը.
—սովորութիլուն ունենալ միշտ անելու ալդ բանը.
—ուրիշ բան չանել և միայն ալդ անել.
—մոտ լինել, բայց երբեք չվերջացնել ալդ բանը.
—անելու կետի վրա լինել ճիշտ.
—հենց որ, անմիջապես որ...
—պատահեց որ, պատճառն այն էր որ...
—հենց նոր տեղի ունենալ.
—միտք ունենալ անելու.
—ցանկալ անելու.
—փորձել անելու.
—ստիպված լինել անելու.
—իրեն դուր գալ՝ սիրել ալդ անել.
—կարիք ունենալ ալդ բանը անելու.
—պարտավորված լինել ալդ անելը.
—հետզհետե անել մի բան.
—հենց որ, անմիջապես որ անել.
—նույն բանը նորից անել. կրկնել.
—մի բան լինելուց հետո անել ալս ինչ բանը.
—նախամեծար համարել ալս ինչ բանը անելու (օրինակ՝ լավ կլիներ տուն գնալի).
—տատանվելով անել մի բան.
—պարզորեն անել մի բան.
—անել մի բան կատարելապես. ամբողջ եռանդով.
—ամենևին չանել մի բան.
—ձգձգելով, երկար բարակ անել մի բան.
—անցյալում երբեք արած չլինել.
—միշտ անել մի բան.
—ամբողջ ժամանակը ալդ անել.
—մշտապես և շարունակաբար անել ալդ բանը.
—հետամուտ լինել անել ալդ բանը և շարունակ անել.

(Doke, էջ 150—198)

Ածանցական մասնիկներից մի քանիսը կարող են միասին դրվել մի բալի վրա. օրինակ ամերիկյան տենսա լեզվով՝

vo-myo-lo-i-dukka-r-i-su . .

կազմվում է dukka *«սպիտակ» բառից, որի կրավորակերպ չեզոքի պատճառականի կարողականն է. նշանակում է «նա կարող է սպիտակ դարձվել»* (vo *կարողական,* myo *կրավորակերպ չեզոք,* lo *պատճառական և* i *կրավորական մասնիկներով)։*

(Haumonté, 26):

Մանջուրերեն լեզվում մինչև չորս մասնիկ կարող է ավելանալ մի բայի վրա. ինչպես՝ tuwa ša-ta-na-bu-me *«այնպես անել, որ նա գնա դիտեմ»* (L. Adam, *էջ 48)։*

3. ԲԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ընդհանրապես գիտենք, որ մասնիկները նախավոր ամբողջական բառերի մաշված ձևերն են։ Այսպես պիտի լինեն նաև բայերի գանազան ժամանակները, եղանակները և դեմքերը կազմող վերջավորությունները։ Գանազան լեզուների բայական ձևերի քննությունից երևում է, որ դեմք արտահայտող վերջավորությունները ուրիշ բան չեն, եթե ոչ անձնական դերանունների մաշված ձևերը։

Այս մասին ամենալավ վկայությունը տալիս է հոտենդոտան նամա լեզուն։

Ահա նամաներեն խոնարհումը mà *«տալ» բայից՝*

titta mà *սրանց մեջ առաջին եզրերը*
satsa mà *«ես, դու, նա, մենք, դուք*
‖ ěiba mà *նրանք» դերանուններ են, որոնք անհրաժեշ-*
sagye mà *տարբար դրվում են, քանի որ բայը պարզ ար-*
sago mà *մատն է և վերջավորություն չունի բնավ։*
‖ ěigu mà

Բայց կարելի է դերանունները կրճատելով իբր մասնիկ կպցնել բային. այսպես՝

màta *տալիս եմ*
màts » *ես*
mab » *է*
màgye » *ենք*

màgo » եք
màgu » են

Նույնպես և մյուս ժամանակները. օրինակ՝

tita go mà տալիս էի կամ màta go
tita gye mà տվի կամ màta gye
tita nī mà պիտի տամ կամ niàta nī
(Seidel, Hspr. 11)

Այսպես ահա կազմվում են բայական նշանները։

Ավելի հետաքրքիր մի երևույթ տեսնում ենք աֆրիկյան հատուկ լեզվի մեջ. այստեղ բայի խոնարհման ժամանակ բնականաբար ա և բ դեմքերի դերանունները դրվում են, որովհետև բայը վերջավորություն չունի դեմքերն արտահայտելու համար. բայց նույնիսկ երրորդ դեմքում, երբ ենթական կա, երրորդ դեմքի դերանունը դրվում է միշտ. օրինակ՝

uba ya taffi
հայր նա գնում է

և ոչ թե uba taffi
նմանապես uwa ta kira-ni
մայր նե կոչե զիս

և ոչ թե uwa kira-ni.
սա առաջին քայլն է, որ դերանունը միանալով բային կազմում է երրորդ դեմքի մասնիկ։
(Marré, 48):

Ալթայական լեզուներն էլ շատ լավ պահել են երևույթի պատկերը և ցույց են տալիս, թե բայերի դեմքերի վերջավորությունները անձնական դերանուններն են։ Այսպես՝ թաթարերենի անձնական դերանուններն են՝ men ես, sen դու, biz մենք, siz դուք. բայն էլ խոնարհվում է սրանց հավելմամբ.

ինչպես՝ sūyar imiš men սիրած եմ եղել
» » sen » ես »
» » biz » ենք »
» » siz » եք »

Իսկ եզակի երրորդ դեմքը չի ստանում դերանուն, այլ միայն օժանդակը. հոգնակի. երրորդ դեմքն էլ ստանում է lär վերջավորությունը, որ գոյականների հոգնակերտ մասնիկն է։ Այսպես՝

sūyar imiš dür *սիրած է եղել*
» imislär » *են եղել։*

(Казем-бек, էջ *320*)։

Միևնույն դրութեան է հետևում ուզբեկերենը, ուր բայերը խոնարհվում են դերբայի վրա դնելով անձնական դերանունները. օրինակ՝ išlamak *գործել, աշխատել, գործել» բայից, արմատը* iš-la, *ներկ. դերբ.* išlay, *որ* man *ես,* san *դու,* bəz *մենք,* səz *դուք դերանունների հավելմամբ՝ լինում է՝*

išlayman *գործում եմ* išlayməz *գործում ենք*
išlaysan » *ես* išlaysəz *գործում եք*

կամ ukur . *ապառնի դերբայից՝*

ukur-man *պիտի կարդամ*
ukur-san *պիտի կարդաս*
ukur-məz *պիտի կարդանք*
ukur-səz *պիտի կարդաք։*

(Наливкинъ, Руководство сарт. яз. 1912, *էջ 30, 87*)։

Նույնպես բացասական ապառնի դերբայ birmas *«չտալու» ձևից՝*

birmas man *չպիտի տամ*
» san » *տաս*
» məz » *տանք*
» səz » *տաք*

(անդ, էջ 85)։

Երևույթը մի քիչ ավելի զարգացած է թուրքերենում, ուր ունենք՝

sever-im *սիրում եմ*
sever-sin *սիրում ես*
sever-iz *սիրում ենք*
sever-sin-iz *սիրում եք*
sever-ler *սիրում են։*

Սրանց մեջ im, sin *վերջավորութիւնները* men=ben *«ես» և* sen *«դու» դերանունների կրճատումներն են։ Այդ ձևերը բուն նշանակում են «սիրող-ես, սիրող-դու»։ Հոգնակիները կազմված են հոգնակերտ* iz *նշանով։ Բ դեմքը շատ պարզ է, որովհետև կազմ-*

ված է եզակի p *դեմքի վրա դնելով* iz *հոգնակիները, իսկ առաջին դեմքի մեջ կրճատված է* im. *այսպես՝* sever-iz *«սիրում ենք» փոխանակ* sever-im-iz *«սիրող ենք»։ Երրորդ դեմքի հոգնակին կազմվում է* ler *մասնիկով, որ գոլականների սովորական հոգնակերտ նշանն է. ինչպես՝* ev *տուն,* evler *տներ։*

Այսպիսով բալը կապվում է նաև գոլականի հետ։

Ռադլոֆը (Die jakut. spr. *էջ 36) հաստատում է, թե ուլուրբերենի և հին թուրքերենի մեջ բայական վերջավորութիւնները նուլն անձնական դերանուններն էին և խոնարհման ժամանակ դերանունների կրկնութեամբ ասում էին՝*

män	kälär	*ես գալիս եմ*
sän	kälär	*դու » ես*
bis	kälär	*մենք » ենք*
sis	kälär	*դուք » եք։*

Ավելի հետո վերջահար դերանունները կպան բային և դարձան զուտ բայական վերջավորութիւն։

Մոնղոլական տպագիր բարբառումն էլ բայի խոնարհման ժամանակ. դրված վերջավորութիւնները նուլն անձնական դերանուններն են. այսպես bi *ես,* -si *դու,* -bā *մենք,* -t'a *դուք կազմում են բայի համապատասխան դեմքերի վերջավորութիւնները։ Երրորդ դեմքը (ինչպես թուրքերենի մեջ) եզակիում չունի վերջավորութիւն, իսկ հոգնակիում ստանում է գոլականների սովորական հոգնակերտ վերջավորութիւնը՝* -sal, -sel, *ճիշտ ինչպես ունենք թուրքերենի մեջ՝* -lar, -ler. *օրինակ՝* alər-lar *առնում են,* gider-ler *գնում են* (Поппе, Даryp. нареч. 161—2)։

Այսպես է նաև մոնղոլական բուրյաթերեն լեզվի մեջ։ Բուրյաթական բոլոր բարբառներում կան ստորոգելիական ածանցներ (suffixe prédicatif), *որոնք կցվում են գոլականների վրա և տալիս են բայական նշանակութիւն։ Այսպես՝ ալարերեն բարբառում Ա. դեմք* -p, *Բ դեմք* š, *Ա հգ.* bdʸe, *Բ հգ.* ta. *ինչպես՝* eryū *«հիմար» բառից՝*

eryūp	*ես հիմար եմ*
eryūš	*դու հիմար ես*
eryūhūdebdʸe	*մենք հիմար ենք*
eryūhūdelta	*դուք » եք։*

Նույնիսկ ստացական հոդերով ունենք. xubūŋ *«որդի» բառից՝*

xubūnʸšnʸep	*«ես որդի եմ»*
xubūnʸīnʸep	*ես նրա որդին եմ*
xubūntnāp	*ես ձեր որդին եմ*
xubūmnʸeš	*դու իմ որդին ես*
xubūnʸīnʸš	*դու նրա որդին ես*
xubūmnåš	*դու մեր որդին ես ևն...*

Այս վերջավորութիւնները ծագում են bʸī *«ես»,* šī *«դու»,* bedʸe *«մենք»,* tā *«դուք դերանուններից: (*Ponne, Алар. говор, *էջ 93—4):*

Այս միևնույն վերջավորութիւնները գտնում ենք նաև բայի հետ. ինչպես՝

yabašap	*միշտ մատն եմ գալիս*	
yabāšas	» » *ես* »	
yabāšabdʸe	» » *ենք* »	
yabāšat	» » *եք* »	

Տունգուսերեն բայի ժամանակները կազմվում են դերբայնեբի վրա դնելով ստացական հոդեր՝ գոյականի պես. այս հոդերն են՝

Եզակի	*Հոգնակի*
-f *-ս*	-vun *-նիս*
-s *-դ*	-sun *-նիդ*
-n *-ն*	-tin *-նին*

Կատարյալը կազմվում է անցյալ դերբայի վրա դնելով այդ հոդերը. ինչպես՝ sono *«լալ» բայից՝*

sono-cô-f	*լացի, բուն՝ լացածս*	
sono-cô-s	*լացիր*	*լացածդ*
sono-cô-n	*լացավ*	*լացածը*
sono-cô-vun	*լացեինք*	*լացածնիս*
sono-cô-sun	*լացիք*	*լացածնիդ*
sono-cô-tin	*լացին*	*լացածնին:*

Ապառնին կազմվում է ապ. դերբայի վրա դնելով նույն հոդերը. ինչպես՝

sono-dô-f	*պիտի լամ, բուն՝ լալիքս*	
sono-dô-s	*պիտի լաս*	*լալիքդ*
sono-dô-n *են*	*պիտի լա*	*լալիքը են.*

(Adam, Gr. tong. 63, 64, 67):

Կոլդուելը (Comp. gram. drav. 482) *ասում է, թե մոնղոլական բուրյաթ բարբառում և Սիբիրի տունգուսական մի բարբառում բայերի դեմքը ցույց տվող ալս վերջավորութ֊յունները վերջին ժամանակներս* (recently) *են կցվել բայինս*

Կովկասյան լեզուներից ոմանք նուլնպես լավ ցույց են տալիս, թե ինչպես դերանունները դառնում են բայական վերջավորութ֊յուն, օրինակ՝

ուս.	zu	un	yan	wan
	ես	*դու*	*մենք*	*դուք*
որից	besazu	*անում եմ*		
	besaun	»	*ես*	
	besayan	*անում ենք*		
	besauan	»	*եք,*	

Նույն ձևը կրճատելով օրինակ՝ բաց լեզվով՝

so	ḫo	t'xo	šu
ես	*դու*	*մենք*	*դուք՝ որից*
al^{0}os	*առում եմ*		
al^{0}oḫ	*ես*		
al^{0}ot'x	*ենք*		
al^{0}oiš	*եք,*		

Վերջապես նույնը ձևափոխելով. օրինակ՝ տաբասարան լեզվով՝

izu	ivu	iḫu	ic^{v}u
ես	*դու*	*մենք*	*դուք որից՝*
aldak'ŭza	*ընկնում եմ*		
aldak'ŭva	»	*ես*	
aldak'ŭḫa	»	*ենք*	
aldak'ŭc^{v}a	»	*եք,*	

(Dirr., Einf. 358):

Կաբարդին լեզվի մեջ, ուր բայի դեմք հայտնող նշանը սկզբից է դրվում, դարձյալ անձնական դերանունների կրճատ ձևն ենք գտնում, թեև միևնույն ժամանակ բուն դերանունը կարող է դրվել (կամ չդրվել), ինչպես՝ tlaġu-n *«տեսանել» բայից՝*

sse	so-tlaǧu	տեսնում եմ
yä	yo- „	տեսնում ես
mobə	ye- „ „	է (այլուր me-մասնիկով,
dde	do- „ „	ենք (կամ առանց մասնիկի)
ffe	fa „ „	եք
moxem	ya- „ „	են:

Երբ բայը կազմված է որևէ նախամասնիկով, այս նշանները դրվում են բայի և նրա միջև. ինչպես՝ te-ke-n «թափել».

Ներկ. Ա. tezoke *(վխ.* te-so-ke)
Բ tyoke *(վխ.* te-yo-ke)...
(Лопат. էջ 19):

Ավելի հետաքրքրական է ուգրո-ֆիննական բայի խոնարհումը: Սամոյեդ լեզվի մեջ երկու տեսակ խոնարհում կա. չեզոք և ներգործական. չեզոքի խոնարհումը կազմվում է բայերի բնի վրա դնելով անձնական դերանունների ուղղականը. այսպես՝ «գնալ» բայը խոնարհվում է գնալ-ես, գնալ-դու, գնալ-նա են: Ներգործական բայերի խոնարհումը կազմվում է անձնական դերանվան ուղղականի փոխարեն դնելով ստացական. այսպես՝ տեսնել բայից լինում է տեսնել-իմ, տեսնել-քո, տեսնել-նրա են: Առաջինը կոչվում է ենթակայական խոնարհում, որովհետև ունի միայն ենթակա, իսկ մյուսը առարկայական, որովհետև ունի մի լրացուցիչ առարկա: Սամոյեդերենի այս նախնական վիճակը շարունակում են բոլոր ուգրո-ֆիննական լեզուները, բայց բոլորն էլ ձևափոխած. ոմանք երկու ձևերից մեկը ընդհանրացրած, մյուսները նրանց խառնուրդից մի նոր ձև կազմած:

Հունգար. ֆիննո. են լեզուների մեջ բայական դեմքի վերջավորութ յունները ստացական հոդերն են.

ինչպես՝ հունդ. ālso-m *քնում եմ*
mentä-m *գնացի*
Ֆիննն. mene-t *գնում ես*
mene-t *գնացիր*

են. ճիշտ ինչպես ունենք

հունգ. fā-m *ծաուս*
ֆիննն. rakkaut-ti *քո սերը են։*

Կա նաև առարկայական խոնարհում, հատկապես զարգացած մորդվինների մեջ, ուր թե՛ ենթական կա և թե՛ սեռի խնդիրը. ինչպես՝

tanaft-	«սովորեցնել, lehren»			
tonaftt'ä	*ես քեզ սովորեցնում եմ*			
tonaftt'äd'äz'	»		»	
tonaftsa	»		»	
tonaftsajn'ä	»	*զնոսա*	»	
tonaftsamak	*դու*	*զիս*	»	*ես*
tonaftsamas't'	»	*զմեզ*	»	*ես*
tonaftsak	»	*զնա*	»	»
tonaftsajt'	»	*զնոսա*	»	»

Այսպես և երկակիի համար. ինչպես՝

վոգուլ. rādlĮåγ-m *ես ծեծում եմ զնոսա (երկուսին) են են մինչև վերջ։*

*Առարկայական խոնարհում գիտեն նաև սվահիլի լեզուն (*Seidel, Swah. 66)։

Այս բոլորը ցույց են տալիս, թե խոնարհման վերջավորութիւնները դերանունների կրճատումներն են և թե ներգործական և հասարակ բայերի վերջավորութիւնները նույն ալդ դերանունների տարբեր հոլովներն են։ (Les langues du monde, *էջ 168)։*

Եգիպտացիերենն լեզվումն էլ բայական վերջավորութիւնները գոյականի վրա դրվող ստացական հոդերն են. համմտ. գոյական և բայի հետևյալ ձևերը.

s'.y *որդին իմ*	śḍm.y *լսում եմ*
pr.k *տուն քո*	śḍm.k » *ես*
ḫ.t.f *մարմին ներա*	śḍm.f » *է*
	śḍm.śn » *են*

Կար. śḍm . n . y. լսեցի
śḍm . n . k լսեցիր
śḍm . n . f լսեց։

(Roeder, Ägypt. էջ 11)։

Կամ մի ուրիշ օրինակ եգիպտացերենից.

per-a տունս. pere-k տունդ. pere-f տուն նորա և
mer-a սիրեցի, mere-k սիրեցիր, mere-f սիրեց։

Հետաքրքրական է դարձյալ արաբերենի խոնարհումը, որ եզակի, երկակի և հոգնակի արական և իգական ձևերով ներկայացնում է ճոխ պեսպիսություններ։

Նախ տանք արաբերենի կատարյալի և ներկայի խոնարհման պատկերը.

kataba «գրել» բայից

	կար. եզ.	երկակի	հոգ.
Ա.	katab-tu		katab-*na*
Բ արա.	katab-*ta*	{katab-*tumā*	katab-*tum*
իգ.	katab-ti		katab-*tunna*
Գ արա.	kataba	katab-ā	katab-ū
իգ.	kataba-t	kataba-tā	katab-na

Ներկա

Ա.	aktubu		*na*ktubu
Բ արա.	taktubu	{taktub*ani*	taktubūna
իգ.	taktubīna		taktubna
Գ. արա.	yaktubu		yaktubūna
իգ.	taktubu		yaktubna.

Սրանց մեջ 1. կտ. եզ. Գ դեմքի t *վերջավորությունը գոյականների իգականի վերջավորությունն է. ինչպես՝* mu'allim *ուսուցիչ, իգ.* mu'allim-*at.*

2. Կար. երկ. բ դեմքի tumā *վերջավորությունը անձնական դերանուններին երկակի բ դեմքի ձևն է* (antumā) *կրճատված։*

3. Կար. հոգ. ա դեմքի վերջավորությունը nā *և ներկայի հոգ. ա դեմքի նախամատնիկը* nà *անձնական դերանվան հոգ. ա դեմքի* (naḥnu) *կրճատ ձևն է։*

4. Կար. հոգ. p դեմքի արական tum վերջավորութիւնը անձնական դերանվան հոգ. p դեմքի արական ձևն է (antum).

5. Կար. հոգ. p դեմքի իգական tunna վերջավորութիւնը անձնական դերանվան հոգ. p դեմքի իգական ձևն է (antunna՝.

6. Կար. եզ. p դեմքի վերջավորութիւնն է ար. ta, իգ. ti, որի համապատասխան անձնական դերանունն է ար. an-ta, իգ. an-ti.

7. Ներկալի երկ. p և q դեմքի թէ ար. և թէ իգ. վերջավորութիւնը (āni) գոյականների երկակի ուղղականի վերջավորութիւնն է. օրինակ՝ malik թագավոր, երկ. malik-āni.

Նախորդ օրինակներից տեսանք, թէ ոչ միայն անձնական դերանուններն են, որ մտնում են բայի կազմութեան մէջ՝ ձևացնելու համար նրանց վերջավորութիւնները, այլև գոյականի թիվը (երկակի կամ հոգնակի)՝ ձևացնելու համար բայի էլ թիվը։ Ալոպիսիներից հետաքրքիր է ամերիկյան սիուան լեզուն, ուր բայի հգ. q դեմքի վերջավորութիւնը նայն է գոյականների հոգնակերտ մասնիկի հետ (pl). օրինակ՝

stoläya գիտե—stoläyapi գիտեն

koskalaka երիտասարդ—koskalakapi երիտասարդներ

(Boas, Handbook, I. էջ 932)։

Հիպերբորյան պլիսիակ լեզվի մէջ կա մի տեսակ խոնարհում, ուր հոգնակիում բայն ստանում է xun վերջավորութիւնը, որ ճիշտ նուէրն է, ինչ որ դրվում է գոյականների հոգնակին կազմելու համար։ Նմանապես եզանակները որոշելու համար կա հատուկ վերջավորութիւն, որ անփոփոխ մնում է բոլոր դեմքերի համար։ Օրինակ՝ vi «երթալ» արմատից՝ սահմանականի (ներկա և կատարյալ) nd մասնիկով կազմվում է՝

ni vind ես գնում եմ, či vind դու գնում ես ևն։

Հոգնակիի համար ավելանում է միշտ նուէրն xun մասնիկը։

Տալիս ենք վերջապես մի քանի օրինակ էլ դրավիդյան լեզուներից, ուր ոչ միայն անձնական դերանունները, այլև գոյականները դեր ունեն բայի խոնարհման մէջ։

Դրավիդյան լեզուների մէջ թեական եղանակը կազմվում է il մասնիկով, որ գոյականների մէջ կազմում է ներգոյականը և ուրիշ բան չէ, եթե ոչ «տուն» բառը. այսպես՝ il «տուն», ūr «քաղաք» բառերից՝ ūril քաղաքում, seyyil «եթէ անվիա (այն է «անեալ մէջ»)։

Նուէրն խմբից թամուլերէն՝ sey «գործարք, արարք», որից sey-v-ān «պիտի անեմ», sey-d-ān «արալ, արեց», որոնց մէջ ān

Ճիշտ այն մասնիկն է՝ ինչ որ գոյականների մեջ, ինչպես՝ vil *աղեղ,* villervan *աղեղնավոր. նույնպես թամուլ* sey-v-ār *«արյացին, պիտի անեն», ուր* ār *գոյականների հոգնակերտ մասնիկն է։*

թամուլ sey-d-en *արարի,* vālu-nam *«ապրում ենք»*
en *«ես» բառից* nam *«մենք» բառից*
թամուլ sey-de-īr *արարիք*
nīr *«դուք» բառից։*

Բոլորն էլ անձնական դերանուններն են. մինչև իսկ այս վերջավորությունները գոյականների վրա էլ կարող են ավելանալ, ինչպես՝

kōn *արքա,* kon-ēn *ես թագավոր եմ,* sāmi-yīr *դուք տեր եք։*

Ուրեմն գոյական և բայ նույն են և միայն իմաստը ու տեղը ցույց են տալիս, թե այդ բառը բայ է, թե գոյական։ Եվ երկրորդ՝ բայի ժամանակը ցույց են տալիս մեջը դրված մասնիկները. ինչպես՝ sey-d-ēn *«արարի», ուր* d *դրված է կատարյալը ցույց տալու համար։*

Մենք խոսեցինք ընդհանրապես բայական վերջավորություններ մասին՝ նկատի ունենալով դեմքը և թիվը։ Բայց եթե դիտենք նաև եղանակը և ժամանակը կազմող մասնիկները, այստեղ էլ պիտի տեսնենք որոշ իմաստ պարունակող բառեր։ Օրինակ՝ սահիլի լեզվով ներկան կազմվում է արմատի վրա դնելով na, *որ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ «ունեմ» բայը. այսպես՝*

ni na
ես ունիմ
ni na piga
ես զարնում եմ։

Աֆրիկյան հատուկ լեզվում կատարյալ կազմելու համար դրվում է kare, gama, *որոնք նշանակում են «վերջացնել». ինչպես՝*

na kare či *կամ* na gama či
ես վերջացնել ուտել = ես կերա։

Նույն լեզվով գերակատար կազմելու համար դրվում է dawuri, *որ նշանակում է «մենակ, միայն». ինչպես՝*

na so mutane dawuri
ես սիրել ժողովուրդ միայն = ես սիրել էի ժողովրդին։

(Marré, 52):

Գերմ. präteritum ձևը կազմում է -te վերջավորութ֊յամբ. այս -te, ինչպես ցույց է տալիս գոթերենը, thun անել բայի կատարյալն էր. այնպես որ մբգ. ich lône-te բառացի նշանակում է „ich lohnen thun".

Այս բոլորը տեսնելուց հետո՝ անցնենք հնդեվրոպական բայի խոնարհման։

Հնդեվրոպական նախալեզվի վերջավորութ֊յունները այնքան են մաշված, որ այլևս կորցրել են իրենց ծագման բոլոր հետքերը։ Դերանունների հետ եղած նմանութ֊յունները շատ հեռու և պատահական են թերևս։ Այսպես եղակի ա դեմքի m,mi վերջավորութ֊յունները նույն են «ես» դերանվան հայցականի հետ (սանս. mām, հն. με, հալ. mę)։ Եզակի գ դեմքի վերջավորութ֊յունը (t) ոմանք համարում են to ցուցականից, բայց սա զուտ ենթադրութ֊յուն է (Henry, Gr. comp. gr. 195), վերջապես հգ. ա դեմքի վերջավորութ֊յունը (mes) ճիշտ նույն է անձնական դերանվան ա դեմքի հոգ. mes ձևի հետ։ Մյուսների մասին ոչինչ չունենք ասելու։

ԳԼՈՒԽ Ե

ԲԱՅԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒՄ

1. ԲԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆՈՒՄ

Վերջավորութիւն ենք կոչում այն մասնիկները, որոնք ավելանալով բայի բնի ծայրին, որոշում են նրա թիվը, դէմքը և սեռը, այսինքն կազմում են ամբողջ խոնարհումը։ Վերջավորութիւնները բաժանվում են նախ երկու խմբի՝ ներգործական և հատրոպ. սրանցից յուրաքանչյուրը ունի նույնպես երկու կարգ՝ առաջին և երկրորդ. բացի սրանից կան հրամայականի, ինչպես և ներգործականի սահմանական կատարյալի համար հատուկ վերջավորութիւններ։ Վերջավորութիւնները տարբերվում են նաև ըստ թվի և ըստ դէմքի։

Ըստ այսմ հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ բայական որևէ վերջավորութիւն որոշված է չորս կետերով. 1) թե նա ինչ սեռ է (ներգործական թե հատրակ), 2) թե նա ինչ կարգ է (առաջին թե երկրորդ, և կամ կատարյալ թե հրամայական), 3) թե նա ինչ թիվ է (եզակի, երկակի, թե հոգնակի) և 4) թե նա ինչ դէմք է (առաջին, երկրորդ, թե երրորդ). օրինակ՝ հնխ. -o ներգործական բայի առաջին կարգի եզակի թվի առաջին դէմքի վերջավորութիւնն է։

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Առաջին կարգ

Եզակի

Ա դէմքի վերջավորութիւնն է անբուն ձևերի մեջ mi, *բնաավոր ձևերի մեջ* ō. *հնխ.* es-mi, *կամիս.* ešmi «*եմ*», epmi «*առնում*», *հմմտ. սանս.* ás-mi, *հալ.* jes-mi, *հն.* εἰμι, *ալբան.* jam, *գոթ.* im, *լտ.* sum, *հյ.* եմ.— *հնխ.* bhéro> *հն.* φέρω, *լտ.* ferō, *գոթ.* baira.

հիւլ.—blur<-*berū «բերեմ».— սանսկրիտի, մասամբ իրանականի և հայերենի մեջ անբուն ձևերի mi մասնիկը անցել է նաև ապառեղ. ըստ ապամ սանս. bhâramі=հյ. բերեմ, prččhā′mі=ճարցանեմ, սլավականի մեջ ավելացել է ռնգային ձայնը, ինչպես՝ հսլ. berǫ «առնում եմ»:

Բ դեմքի վերջավորութիւնն է անբուն ձևերի մեջ si, համմտ. կամիս. epši, «առնուս», ešši?, սանս. ási, հն. εἶ, դոր. և հոմեր. ἐσ-σι, հլտ. ess, լտ. es, գոթ. is, հյ. ես.— բնաւոր ձևերի վերջավորութիւնն էր -ei. ինչպես ցուլց է տալիս լիտ. neši «բերես», որ մյուս լեզուների մեջ խառնվելով անբուն si վերջավորութեան հետ՝ տվեց սանս. bhára-si, գոթ. bairi-s, լտ. feri-s, հն. φέρεις, հյ. բերես:

Գ դեմքի վերջավորութիւնն է անբուն ձևերի մեջ ti, իսկ բնաւորների մեջ t. առաջինի օրինակ են՝ հնխ. es-ti> կամիս. eš-zi, սանս. ás-ti, հն. ἔσ-τι, հռուս. jes-tī, հլթ. es-ti, հիւլ. is (<*es-ti), գոթ. is-t, լտ. es-t = հյ. է (<esti): Բնաւորների t վերջավորութիւնը ցուլց են տալիս հն. φέρει, լիթ. vẽža, հիւլ. beir (<*be-ret), որ մյուս լեզուների մեջ անբուն ձևի նմանութեամբ դարձել է ti. համմտ. սանս. váha-ti, հռուս. veze-tī, գոթ. -wigi-θ, լտ. vehi-t ևն:

Երկակի

Ա. դեմքի համար դանում ենք սանս. -vas, զնդ. -vahi, գոթ. -jos, հսլ. -vě, լիթ. -va վերջավորութիւնները. Բ դեմքի համար՝ tā(n), համմտ. սանս. thas, հն. τον, գոթ. ts, լիթ. ta, հսլ. ta.— Գ դեմքի համար՝ tā(n), համմտ. սանս. tas, հն. τον, հսլ. te, ta: Այս ձևերը կատարելապես համաձայն չեն իրար հետ և չեն կարող երեվան հանել ճիշտ նախաձևը:

Հոգնակի

Ա. դեմքի վերջավորութիւնն է mes, որից կազմված է վեդ. masi, սանս. mas, զնդ. mahi, հն. դոր. μες (այլուր μεν), լտ. mus հբգ. mēs, հսլ. mŭ, mo, me, my, լիթ. ma ևն:— Համիս. վերջավորութիւնն է -ueni. ինչպես՝ ešueni եմք, ebbueni առնումք, iyaueni առնեմք.

Բ դեմքի վերջավորութիւնն է the, որից կազմված են սանս. tha, զնդ. θā, հն. τε, հսլ. te, լտ. tis (s հավելվածով): Համիս. teni, ինչպես՝ ešteni էք, epteni առնուք. iyatteni առնէք:

Գ դեմքի վերջավորութիւնն է enti, onti, nti, հնխ. s-énti> կամիս. ašanzi, սանս. s-ánti, դոր. ἔντι, աւտս. εἰσι, ումբր. s-ent գոթ. s-ind, հբգ. s-int, լտ. s-unt, հսլ. s-ǫtŭ, հռուս. sutĭ «են».—

սանս. dád-ati, bhára-nti, հն. δίδω-ντι, φέρο-ντι, աւտա. փέրօստ, հլտ. tremonti, լտ. vehu-nt, հալ. ĕd-ętŭ, dad-ętŭ, vézǫtŭ, հռուս. dad-jatĭ, vezutĭ, գոթ. baira-nd, ևն։

բ) Երկրորդ կարգ

Եզակի

Ա դեմքի վերջավորութիւնն է ṃ *կամ* n. *ինչպես՝ սանս.* ábhara-m *«բերում էի»* = հն. ἔφερο-ν, *սանս.* syām *«իցեմ»*, լտ. siēm, հն. εἴην, հալ. padŭ (<*pōde-n) *«ընկայ»*. nēsŭ *«բերիս։ կամիս.* preterit-*ի ա. դեմքում* -un. *ինչպես՝ լինել, առնել, դնել բայերից* ešun, ebbun, iyanun.

Բ դեմքի վերջավորութիւնն է s, *ինչպես՝ սանս.* ábhara-s= հն. ἔφερε-ς *«բերում էիր»*, հալ. pade *«ընկար»* (<*pōdes), *սանս.* syā́s *«իցես»* = լտ. siēs = հն. εἴης. *գոթ.* witeis *«գիտիցես»։*

Գ դեմքի վերջավորութիւնն է t. *ինչպես՝ սանս.* ábhara-t *«բերում էր»* = հն. ἔφερε (<*εφερετ), հալ. pade *«ընկավ»* (<*pōdet), *սանս.* syā́t *«իցէ»* = հլտ. slēd = հն. εἴη.— *կամիս,* preterit-*ի գ. դեմք՝* t, ta. *ինչպես՝* ešta, epta, iyat.

Երկակի

Ա դեմքի համար va, *ինչպես ցուլց են տալիս՝ սանս.* va, *զնդ.* va, *հալ.* vĕ, *լիթ.* va, *գոթ.* u, wa.—*Բ դեմքի համար* tā, tām, tān> *սանս.* tam, *հն.* τον, *աւտա.* τᾱν, την, *գոթ.* ts. *լիթ.* ta, *հալ.* ta,— *Գ դեմքի համար՝* tā, tām, tān, *որից սանս.* tām, *հն. դոր.* τᾱν, *աւտա.* την, *հալ.* te, ta.

Հոգնակի

Ա դեմքի համար՝ men?, *որից վեդ.*mā ma, *զնդ.* ma, *հն. դոր.* μες, *մյուսները* μεν, *լտ.* mus, *հալ.* mŭ, mo, my, *լիթ.* ma, *որոնք նույն են առաջին կարգի հետ.—կամիս.* -uēn. *ինչպես՝* ešuēn, ebbuēn.

Բ դեմքի համար te, *որից սանս.* tá, *զնդ.* tā, *հն.* τε, *հալ.* te, *լտ.* tis (s *հավելվածով*)։ *Կամիս.* -ten. *ինչպես՝* ešten, eptēn.

Գ դեմքի համար ent, ont, nt, *համմտ. սանս.* ábharan, *հն.* ἔφερον, *հալ.* padǫ, *զնդ.* stånhaṭ *«կանգնեցան»* ևն։

Կատարյալի հատուկ վերջավորութիւններն են՝

Եզակի

Ա դեմք՝ u, *որ պահված է զանազան հավելումներով՝ հնդ.* un, *սանս.* au, *լա.* uī և *թոխար.* wā *ձևերով։*

Բ դեմք՝ tha, *որ ունին սանս.* -tha, *զնդ.* θa, *հն.* -θά. *համմտ. սանս.* vét-tha, *գոթ.* waist, *լա.* vīdis-t-i, *հն.* *foἴσθα*, *հ. զնդ.* vois-ta, *կամիս.* preterit-*ի Բ դեմքում* ti *կամ* ta, *ինչպես՝* ešti, ešta,

epti, epta, *Գ դեմք՝ նուլնպես* u, *որ պահված է դարձյալ զանազան հավելուածներով՝ սանս.* au, *լտ.* uit, *հլ.* ui *ձևերով։*

Հոգնակիի մեջ միայն արիականն է, որ կատարյալի հետ ունի հատուկ վերջավորություններ, որով կարելի է ենթադրել Ա. դեմք mén, *Բ դեմք* ŋ, *Գ դեմք* r· *Կամիս. Գ դեմք* ir. *ինչպես՝* ešir, ebbir, ieir.

ՀԱՍԱՐԱԿԻ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առաջին կարգի և կատարյալի համար.

Եզակի

Ա. դեմք ai, *համմտ. սանս.* bruv-é *ասում եմ,* bhára *բերում եմ,* tutudé *խիվեցի, հլ.* věd-ë *գիտեմ, հիսլ.* heite *կոչվում եմ, լտ.* tutud-ī. *մյուսների մեջ ներգործականի նմանությամբ* ai *դարձել է* mai, *ինչպես են հն. փέρομαι, հպրուս.* asmai, *լիթ.* esmì·

Բ դեմք sai, *որից սանս.* se, *հն.* σαι, *լիթ.* si, *գոթ.* za, *համմտ. սանս.* dhat-sé, bhára-se, *հն.* τίθε-σαι, φερε-σαι, *գոթ.* baira-za.

Գ դեմք ai *կամ* tai. *համմտ. վեդ.* çáy-e, duh-e, *սանս.* tutu-d-é, çé-te, bhára-te, *հն.* φέρε-ται, κεῖ-ται, *գոթ.* baira-da.

Երկակին անհայտ է, որովհետև արիականն ու հունարենը տարբեր ձևեր ունին. բոլորն էլ ազդված ներգործականի երկակիից և հասարակի հոգնակիից։

Հոգնակի

Ա. դեմք medhai, *որից վնդ.* maide, *սանս.* mahe *(արիականը* *madhai), *հն.* μεθα.— *մյուսները տարբեր են. ինչպես՝ լտ.* loquimur, *հիռլ.* labrimmir, -labrammar.

Բ դեմքի համար արիականն ունի dhwai *(սանս.* dhve, *վնդ.* duyē), *հունարենը* σθε, *մյուսները ավելի տարբեր են (լտ.* loquiminī, *հիսլ.* labrithe, -labraid). *այնպես որ հնխ. ձևը հայտնի չէ։*

Գ դեմքի համար հնխ. ntai, *համմտ. սանս.* çay-ate, bhára-nte, *հոմեր.* κε-ἄται, *հն.* φέρονται, *գոթ.* baira-nda.

Երկրորդ կարգ.

Եզակի

Ա. դեմքի համար արիականն ունի i, *հունարենը* μᾶν *կամ* μην, *որով հնխ. ձևը հայտնի չէ։*

Բ դեմքի համար կա երկու ձև՝ so *և* thēs. *առաջինից են հն. վնդ.* σο, *վնդ.* hā, ša,· *լտ.* re *(<*se*), իսկ երկրորդից՝ սանս.* thās, *հիռլ.* -ther.

Գ դեմ.բի համար ունենք նուլինպես երկու $^{e}/_{o}$ $^{te}/_{o}$, որոնցից սանս. a, ta, հն. το, լտ. -tur, օսկ. ter, ումբր. ter.

Հոգնակի

Ա. դեմ.քի համար արիականն ունի madhi (սանս. mahi, զնդ. maidi), որ ծագում է հնխ. medhə ձևից. սրան համաձայն է հն. μεθα.

Բ դեմ.քի համար արիականն ունի dhwan (սանս. dhvam, զնդ. dūm, ðwəm). հն. σθε, մյուսները հատուկ վերջավորություններ չունեն։

Գ դեմ.քի համար հնխ. ձևերն են ento, onto, $nt^{e}/_{o}$, որոնք տալիս են սանս. ata, հոմեր. ατο, սանս. nta, հն. ντο, լտ. ntu-r, օսկ. nte-r.

Հրամայականի համար թվում է, թե բայի պարզ բունը առանց որևէ մասնիկի գործածական էր բոլոր դեպքերում, ինչպես՝ հնխ. *bhere «բերեմ, բեր, բերէք, թող բերէ, ևն։ Ավելի հետո այս ձևը հատկացվեց եզ. Բ դեմքին (ստորին ձայնդարձով), որովհետև ամենից ավելի այս դեմքն էր գործածական. համմ. հնխ. ei «գնա»> հն. -ει, լտ. ī, լիթ. eĩ-k, կամիս. eš եղիր, ep «ած», iya «արա»։

Հնխ. bhére «բեր»> սանս. bhára, հն. φέρε. հյ. բեր, գոթ. bair, հիտլ. ber.

Հնխ. ag'e «տար»> սանս. áǰa, հն. ἄγε, լտ. age, հյ. ած։

Հրամայականին կարելի է կցել նաև dhi և tōt մասնիկները, (վերջինը տալիս է սանս. tōt, հլտ. tōt, լտ. tō, հն. τω, τῶ). ինչպես՝ i-dhi «գնա»> սանս. i-hi, զնդ. i-ði, հն. ἴθι։ Այս երկուսը -dhi և -tōt երևի առանձին մասնիկներ էին և ոչ թե վերջավորություն, որովհետև դիմորոշ նշանակություն չունեն. վերջինը tōt թերևս to- ցուցականի բացառական հոլովն է։

Հնխ. (es արմատից) z-dhi «եղիր»> զնդ. zdī, հն. ἰσ-θί. կամիս. eždu թող լինի, ebtu թող առնե, iyddu թող անե։

Հնխ. bhére-tōt «բեր, թող բերե»> սանս. bhára-tāt = հն. φερέ-τω, ἐλθετῶς, լտ. estō «լեր, լեցի»։

Հգ. Բ դեմքի վերջավորությունն է te. ինչպես՝ հնխ. bhére-te «բերեք»> սանս. bhára-ta = հն. φέρετε = լտ. ferte, կամիս. tēn. ինչպես՝ eštēn եղեք, ebtēn առեք, iyatten արեք, Գ դեմք āšandu թող լինին, abbandu թող առնեն, iyandu թող անեն։

Հրամայականի եզ. և հգ. Գ դեմքերը կազմվում են -tu վերջավորությամբ. այսպես՝ հնխ. bhéretu «թող բերե», bhérentu «թող բերեն», սրանց ժառանգներն են սանս. bháratu թող բերե,

bhárantu *թող բերեն, կամիս.* kuatu *թող զարնե,* kuantu *թող զարնեն։*

Ծանոթ.— 1. Ներգործականի և հասարակի վերջավորութ֊յունները հայանի և որոշ կերպով երևում են արիականի, հին հունարենի և մասամբ էլ գոթականի մեջ. լատիներենը և հին իռլանդերենը պահում են հետքեր. մյուսները բոլորը խառնել են իրար։

2. Ներգործականի առաջին կարգի եղակիի վերջավորութ֊յանց մեջ բնավոր և անբուն ձևերը նախնաբար տարբեր էին ամբողջապես. ապագային բնավոր ձևերը վերացան՝ հետզհետե վերածվելով անբունի։

3. Ներգործականի երկրորդ կարգի վերջավորութ֊յունները մեծ մասամբ տարբերվում են առաջիններից՝ անբունների i վերջածանի բացակայութ֊յամբ։

4. Հասարակի վերջավորութ֊յունները մեծ մասամբ կազմվում են ներգործականներից՝ վերջածայն i դարձնելով ai.

5. Հասարակի երկրորդ կարգի վերջավորութ֊յունների մի մասը կազմված է առաջիններից՝ ai *դարձնելով* $^{e}/_{o}$.

Վերջավորութ֊յանց ընդհանուր ցուցակը

		Ներգործական		Հասարակ
		անբուն	բնավոր	
Ա. կարգ				
Եզ.	I mi		ō	ai(mai)
	II si		ei	sai
	III ti		t	ai, tai
Երկ.	I		wes?	
	II		tā(n)?	?
	III		tā(n)?	
Հգ.	I		mes	medhai
	II		the	?
	III		enti, onti, nti	ntai
Բ կարգ				
Եզ.	I		m(n)	?
	II		s	so, thēs
	III		t	$t^{e}/_{o}$, $^{e}/_{o}$.

Երկ.	I	va	
	II	tā(m)	
	III	tā(m)	
Հդ.	I	men?	medhə
	II	te	?
	III	ent, ont, nt	ento, onto, nt e/o

Կար.			
Նզ.	I	u	
	II	tha	
	III	u	Նույնն է ներկայի հետ
Հգ.	I	mén	
	II	ŋ	
	III	r	

Մնում է խոսել առաջին և երկրորդ կարգի վերջավորությունների գործածության տեղի մասին։

Վերջավորությունների կարգը նպաստում է որոշելու բայի եղանակը և ժամանակը. այսպես՝ ըղձականը ստանում է միայն երկրորդ կարգի վերջավորություններ. ինչպես՝ սանս. syā't «իցէ», հն. εἴη.— ստորադասականը հունարենում ստանում է միայն առաջին կարգի վերջավորություններ; թեև արիականի մեջ ստանում է թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ կարգից՝ առանց իմաստի նկատելի տարբերության։ Կատարյալը և հրամայականը ունեն արդեն առանձին վերջավորություններ։

Ամենակարևորը ներկայի և աորիստի մասին է. առաջին կարգի վերջավորությունները կցվելով բայական բունի վրա՝ ցույց են տալիս ներկայի երկու տեսակները (ճիշտ խոսած բոպեին կատարվող ներկա և տևական — ընդհանուր ներկա). երկրորդ կարգի վերջավորությունները կցվելով նույն բունի վրա՝ ցույց են տալիս անցյալը. ինչպես՝ վեդ. bhárati, հոմեր. φέρει «բերում է», բայց վեդ. bhárat, հոմեր. φέρε «բերում էր»։ Մի քանի լեզուները սրա վրա ավելացնում են նաև e նախահայելվածը, որի մասին կխոսենք քիչ հետո առանձին։

Նոր քննությունները վերջավորությանց մասին տալիս են նոր պատկեր. կամիսերենի և այլ լեզուների հայտնությամբ երևան եկավ, որ հնխ. սկզբնական տարբերությունն չէր դնում ա և ը կարգի վերջավորությանց և ներգործական ու հասարակ վերջավորու-

թյանց միջև։ Այդ տարբերությունները բարբառային երևույթներ էին, որ արիական և հունական ճյուղի մեջ զարգացան ու գերակշիռ դիրք ստացան և որոնք սակայն չկան ընդհանրապես մյուս ժառանգների մեջ։

Այս բոլորից դուրս կա նաև r ձևով մի վերջավորություն՝ զանազան հնդեվրոպական լեզուների մեջ. այսպես՝ սանս. ներգործական ur, հասարակ re, ire, գնդ. ներգ. arə, əreš, հասարակ re, լատիներեն ur կրավորականի կազմության մեջ, թոխարերենը are հգ. երրորդ դեմքի համար (wenāre ասացին), բրետոներեն ir, ār, er իբրև անդեմ բայի վերջավորություն, հին իռլանդերենում իբրև կրավորական (ինչպես՝ berir «բերվում է», bertir «բերվում են», guibthi-r «երգվում է), ումբրիականի մեջ անդեմ ձևով (ferar կըբերվի, ier կերթացվի) ևն։ Նույնպիսի ձև գտնվեց նաև փռյուգերենում, կամիսերենում։ Որովհետև կրավորականը հաճախ անդեմ նշանակություն ունի (ինչպես՝ լտ. ītur կերթացվի, հլ. կուովի, կասվի, կբերվի, թրք. verilir, alənər ևն), ուստի հիշյալ բոլորից հետևում է, որ նախալեզուն ուներ -r վերջավորությամբ մի ձև, որ գործ էր ածվում կրավորականների, ինչպես նաև անդեմ բայերի համար։

Այս միևնույն վերջավորությունն է, որ գտնում ենք հայերենի խոնարհման մեջ, հետևյալ տեղերը. Ա.—Բ դեմքի համար՝ 1) արգելական եզ. Բ. մի՛ բերեր, մի՛ լքաներ, 2) հրամ. Բ դեմք. անկիր, լեր. հգ. անկարուք, լուարուք, 3) կոր. եզ. Բ դեմք, բերիր, կրավ. բերար, 4) անկատ. էիր, լայիր, լնուիր. բ) Գ դեմքի համար— 1) անկ. էր, լայր, լնույր, գոյր։*

Ներկայի ա դեմքի վերջավորությունը

Բնավոր ձևերն ունեին ա դեմքում ō վերջավորությունը, անբուն ձևերը՝ mi. այս վիճակը շատ լավ պահում է հունարենը. ինչպես՝ λέγω «ասում եմ», δίδωμι «տալիս եմ».— սրանցից առաջինը հաստատուն ձև չէր, հատկապես այն լեզուների մեջ, ուր վերջին ձայնավորը թուլ էր հնչվում, այս պատճառով ահա սկսեցին ավելի ուժ տալ mi մասնիկին, mi հետզհետե սկսեց տարածվել և շատ լեզուների մեջ ընդհանուր դարձավ, արիական լեզուների, ինչպես

* Այս մասին առանձին քննություն ունի I. Charpentier, Die Verbalen r- endungen der indogermanischen sprachen (Uppsala 1917), որի հավելվածը էջ 113—8 հայերենի մասին է։

և հայերենի մեջ արդեն լեզվի պատմության սկզբից այդ այդպես է և կարելի չէ իմանալ երևույթի զարգացման ընթացքը։ Այսպես՝ սանս. bhárāmi, գնդ. barāmi, հյ. բերեմ. և եթե հին գեներների (գաթանների) մեջ պատահմամբ չգտնեինք ō ձևը (օրինակ՝ barā, որ ուշ ժամանակի գեներենում դառնում է barāmi), այժմ չպիտի կարողանայինք ասել, թե արիականն էլ ունեցել է հնապես o ձևով ներկայի ա դեմք։ Իրանդականում միայն բացառիկ դեպքերում գտնում ենք ō. այլուր միշտ mi, գերմանականում թեև դոթ. o ձև ունի, բայց հբգ. -m։ Ավելի հետաքրքրական է նույն երևույթի ընթացքը սլավոնական լեզուների մեջ. հին սլավերենում դեռ չորսից հինգ անկանոն բայ միայն ստացել էին այդ mi վերջավորությունը. սլավական լեզուների բաժանումից հետո, այսինքն՝ պատմական շրջանում, ամեն մի լեզու առանձին և անկախաբար իր մեջ սկսավ ընդարձակել -m-ի գործածությունը, այնպես որ այսօր նա ընդհանուր է դարձած սլավական լեզուների մեծագույն մասի մեջ. հատկապես չեխերենում և սերբերենում։ Սերբերենում ամեն բայի ներկայի ա դեմքը վերջավորվում է м և օրինակ՝ մինչդեռ ռուսերենը ասում է трясу, սերբերենը նույնի փոխարեն ասում է трéсēм (Кульбакинъ, Серб. яз., 73)։

2. ՁԱՅՆԴԱՐՁԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՄԵՋ

Ինչպես հայտնի է, նույնպես և խոնարհման մեջ հնդեվրոպական ձայնդարձը կատարում է իր դերը։ Երբ բայը բնավոր է, վերջին ձայնավորը մերթ դառնում է e և մերթ o. ահա մի մի օրինակ հնխ. խոնարհման, առաջին և երկրորդ կարգի ներգործական և կրավորական վերջավորություններով։

հնխ.	սնս.	հն.
bhér-ō «բերեմ»	bhárāmi	φέρω
bhére-si	bhárasi	φέρεις
bhére-ti	bhárati	φέρει
bhéro-mes	bhárāmas	φέρομεν, դոր. φέρομες
bhére-the	bháratha	φέρετε
bhéro-nti	bháranti	φέρουσι, դոր. φέροντι
é-bhero-m «բերէի»	ábharam	ἔφερον
é-bhere-s	ábharas	ἔφερες
é-bhere-t	ábharat	ἔφερε

é-bhero-men	ábharāma	ἐφέρομεν
é-bhere-te	ábharata	ἐφέρετε
é-bhero-nt	ábharan	ἔφερον

կրավ.

bhér-?	«բերիմ»	φέρομαι
bhére-sai		φέρῃ
bhére-tai		φέρεται
bhéro-medhai		φερόμεθα
bhére-?		φέρεσθε
bhéro-ntai		φέρονται

Ինչպես մեջբերված օրինակներից երևում է, բնի ձայնավորը եզ. ա, հոգ. ա և գ դեմքերում լինում է o, իսկ եզ. բ, գ, հգ. բ, ինչպես և երկակի բ և գ դեմքերում լինում է e։

Անբուն ձևերի մեջ վերջավորութ֊լունից առաջ գտնված ձայնավորը ստանում է ձայնդարձի երեք աստիճանները.— ներգործական բայերի եզակիում լինում է e կամ o, կատարյալի մեջ կանոնավորապես o, մյուս ձևերում ստանում է ստորին աստիճանը. օրինակ՝

ésmi	*եմ*	$g^{l}e$-g^{l}ón-a	*ծնայ*
éssi	*ես*	$g^{l}e$-g^{l}ón-tha	
ésti	*է*	$g^{l}e$-g^{l}ón-e	
smés	*ենք*	$g^{l}e$-g^{l}n̥-mén	
sthé	*եք*	$g^{l}e$-g^{l}	
sn̥ti	*են*	$g^{l}e$-g^{l}n̥-r	

Երբեմն պատահում են բնի ձայնավորի երկար ու կարճ ձևեր. օրինակ՝ «ուտել» նշանակող բայի մեջ ունենք e, ē, o, ō ձևերը, համմտ. լտ. ēst. edund, հբ. ēdętū. սանս. ātti «ուտում է», հն. ὀδ-όντ, հլ. «ուտեմ» (<od-)։

Հնդեվրոպական խոնարհման ձայնդարձը ժառանգ լեզուներից պահում են միայն սանսկրիտը, հունարենը, ինչպես նաև գոթականը, լատինականը և սլավերենը։ Սանսկրիտն e և o ձայնավորները հավասարապես a-ի վերածած լինելով, ձայնդարձի այս կողմը չնչած է, բայց ուրիշ դեպքերում պահում է։ Հունարենը ամենից ավելի հավատարիմ է ձայնդարձին, որ և պատճառ է դառնում հունարենի խոնարհման չափազանց դժվարութ֊յան և առերևութ֊

անկանոնություն։ Նույնը նաև սանսկրիտի մեջ, որ սակայն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ հնդեվրոպական նախալեզվի որոշ կանոնավոր դրսևորման շարունակությունը. համմտ. հետևյալ օրինակը.

հնխ.		սանս.	հն.
ei-mi	*գնում եմ*	émi	εἶμι
ei-si		éṣi	εἶ
ei-ti		éti	εἶσι
i-mes		imás	ἴμεν
i-the		ithá	ἴτε
yṇti		yánti	ἴᾱσι

Ձայնդարձի դրսևորումը ներկայացնելու համար նաև ուրիշ լեզուների մեջ, տալիս ենք հաջորդ օրինակը՝

գոթ.	*լա.*	*հսլ.*
wiga	vehō	vezǫ
wigis	vehis	vezeši
wigiþ	vehit	vezetŭ
wigam		
wigiþ		vezete
wigand	vehunt	vezǫtŭ

Այսպես նաև գոթ. nima, nam, nēmum, numans *«առնել»*, baira, bar, bērum, baúrans *«կրել»*, giba, gaf, gēbum, gibans *«տալ» ևն։*

Ձայնդարձի այս դրսևորումն է, որ շարունակվում է գերմանեբենի, անգլերենի, շվեդերենի, դանիերենի մեջ և կազմում նրանց անկանոն բայերի սովոր շարքը (գերմ. starke Verben*)։*

Օրինակ՝

դանիերեն	skrive	*գրել*	skrev	*գրեի*
»	drikke	*խմել*	drak	*խմեի,*

har drukket *խմած։*

Շվեդերենում ձայնդարձով իսնարհումը ամբողջապես կազմում է նրանց չորրորդ յնորդությունը։

3. ՏՈՆԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՄԵՋ

Բայը նախադասության մեջ կարող է երբեմն ստանալ առն և երբեմն ունալ առանց տոնի, ինչպես ճշտիվ ցույց է տալիս վեդայական հնդկերենը։

Երբ բայը բնավոր է, տոնը ընկնում է բնի վանկերից մեկի վրա, բայց ոչ բնավ վերջավորության վրա. ինչ վանկի վրա որ ընկավ տոնը, նույնը ունում է մինչև վերջը։ Այսպես՝ bhérō *բայի խոնարհման մեջ՝ որ տեսանք վերևում, տոնը միշտ* é *վանկի վրա է։ Մի ուրիշ դեպքում տոնը կարող է ընկնել բնի վերջին ձայնավորի վրա. ինչպես՝ սանս.* sŕjá-ti, sŕjá-nti *«արձակում է, ենք»։*

Անբուն ձևերի մեջ տոնը կարող է ընկնել թե բնի և թե վերջավորության վրա և իր տեղը խոնարհման մեջ փոփոխական է։ Ներգործականի մեջ շեշտը ընկնում էր վերջավորության նախորդ վանկի վրա՝ եզակիում, իսկ մյուս թվերում վերջավորության վրա, համմտ.

հնխ.	ei-mi	«գնում եմ»,	imés «գնում ենք»
հնխ.	veida	«գիտեմ»,	vidmén «գիտենք»։

Հասարակ բայերի մեջ տոնը ընկնում էր, ինչպես վեդայական հնդկերենից երևում է, ընդհանրապես վերջավորության վրա, բայց կարող էր ընկնել նաև նախավանկի վրա։ Կրկնավոր բայերի մեջ, դարձյալ ըստ վեդայականի, տոնը ընկնում է կամ կրկնական վանկի վրա և կամ վերջավորության վրա. ինչպես՝ սանս. bíbharmi *բերեմ,* bibhṛmás *բերեմք։*

Ժառանգ լեզուներից վեդայական հնդկերենն է, որ ամենից ավելի հավատարիմ կերպով պահել է հնդեվրոպական նախալեզվի տոնը, ձայնաբանական հետքեր կան նաև գերմանականում, մյուսները փոփոխել են. այսպես՝ հունարենը և լատիներենը շեշտը դնում են բառավերջից սկսած երկրորդ կամ երրորդ վանկի վրա. բայց հունարենը հնդեվրոպական նախալեզվի շեշտը անփոփոխ պահում է դերբայների և անորոշի վրա, ինչպես՝ ւ-ών «երթալով» են։

4, ՆԱԽԱՀԱՎԵԼՎԱԾ e

Սահմանականի այն ձևերը, որոնք կազմվում են երկրորդական վերջավորություններով, կարող են ստանալ սկզբից e *ձայնավորը։ Այս օրենքը պահված է միայն արիականի, հայ և հույն և թրակո-փռյուգական լեզուների մեջ, հետևաբար կար նաև հնդեվրոպա-*

կան նախալեզվի մեջ, բայց ընդհանուր գործածություն չուներ, այլ հատուկ էր արևելյան բարբառին։ Որովհետև արևմտյան լեզուների և հատկապես լատիներենի հնագույն շրջանի և վազնջական լիտվաներենի մեջ ոչ մի հետք չկա նրանից, ուստի հետևում է, որ հնդեվրոպացոց արևմտյան բարբառներն էլ հնապես գոյություն չուներ (Meillet, Dial. էջ 101)։

Նախահավելվածե e ստանում է տոնը իր վրա.

վեդ.	á-bharat	հյ.	եբեր հն. ἔφερε
	á-dhât		եդ ἔθηκε
սանս.	á-ričat		ելիպե ἔλιπε

Ձայնորդների մոտ երկարելով դառնում է ē. ինչպես՝ վեդ. ā́-vṛṇak դարձրեց, հոմեր. ἠ-ϝειδεις գիտեիր, աստ. ἦα, ἦμεν, վեդ. ai-ma «երթայաք»։

Երբ բունը սկսի զուտ ձայնավորով, նախահավելվածը ամփոփվում է.

հնխ. es «լինել»— սանս. ā́s «էր», դոր. ἦν.
հնխ. ág¹e «տանել»— սանս. ā́jat. դոր. ἄγε, աստ. ἦγε, հյ.ած։

Նախահավելվածը բալի մաս չի կազմում. միայն հպրս. նա պարտադիր է[1], զենդերենում հազվագյուտ, իսկ հայերենի, վեդայականի և հոմերական լեզվի մեջ սրա գործածությունը կամավոր է, ինչպես՝ հոմեր. ἔφερε կամ φέρε. վեդ. ábharat կամ bhárat «բերէր» (V. Henry. Manuel sans. véd., 30), հյ. ճառ կամ եճառ։ Բոլորի մեջ էլ երկու ձևերի իմաստը միևնույն է։ Հայերենի մեջ այս նախահավելվածը դրվում է միայն միավանկ բալերի վրա. ինչպես՝ եբեր, եդ, եւ են և ուրիշ դեմքերով՝ եառու, եառուր են։ Հոմերոսի մեջ էլ, ինչպես նաև վեդաներում և պրակրիտում նախահավելվածը կապ ունի բալի երկարությանն հետ. օրինակ՝ Հոմերոսի մեջ ունենք միշտ ἔσχε և ոչ երբեք. *σχε. բազմավանկները ազատ են այս հավելվածից. սրանից հետևում է, թե հայերենը ընդունել է հավելվածը՝ միայն շատ կարճացած բալերին ավելի երկարություն տալու համար։

Հակառակ մյուս լեզուների, հայերենի մեջ ձայնավորով սկսող բալերը այս հավելվածը չեն ստանում, այլպես ած, ել, օծ, հետին ժամանակի կազմություններ են էած, էօծ ձևերը և Ավետարանի

[1] *Meillet*, Gram. du v. p., 127.

հին ձեռագրերը այսպիսի ձև չեն ճանաչում։ Այստեղ կարելի էր կարծել, որ հայ. ե ձայնավորը միացել է հաջորդ ձայնավորի հետ և երկուսը միասին ձուլվել են իրար մեջ (Աբրտ. 1915, 407)։ Ըստ այսմ իբր թե հայ. ած ներկայացնում է հնխ. երկար ā ձայնը, քանի որ ա գալիս է թե՛ a և թե՛ ā ձևից, բայց այդ ճիշտ չէ, որովհետև եյ ձևի մեջ դտնում ենք ե<հնխ. e և ոչ թե երկար ē, որ պիտի տար հյ. ի։

Նմանապես կարելի էր կարծել, որ ե իբր թե համապատասխանում է հն. η (երկար) նախահավելվածին, համմտ. ἦα «գնում էի», ἠείδη «գիտեր» ևն. բայց այս բոլորի մեջ η առաջացել է կանոնավոր կերպով՝ ε միանալով հաջորդ ձայնավորին. որմանից սակայն հետո համաբանութիւամբ տարածվել է նաև անկանոն կերպով ուրիշ բայերի վրա. այսպես բյուզանդականում և նոր հունարենում, ուստի ոչ մի կապ դ-ի և ե-ի մեջ, որ ձայնավորի մոտ գրութիւան ձև է (Henry, Gr. comp. gr., 272)։

Հնդեվրոպական նախալեզուն չուներ նախամասնիկի դրութիւունը, ուստի բայերի այս e նախահավելվածը կարելի չէ նախամասնիկ համարել, այլ անկախ բառ։ Այս բանը ապացուցվում է հետևյալ միջոցով։

Հունարենում ձայնական օրենք է, որ եթե բայը ունենա մի քանի նախամասնիկ, շեշտը չի կարող բային անմիջապես կից նախամասնիկից այն կողմ անցնել. օրինակ՝ ասվում է.

παρ-έ-σχον և ոչ թե παρ-ε-σχόν

ուրեմն նախահավելվածն էլ համարվում է բայական նախամասնիկ։ Եվ որովհետև հունարենի բայական նախամասնիկները նախկին անկախ բառեր են, ուստի այսպես է նաև e։

Որովհետև հնդեվրոպական բայաձևը ինքնին անցյալ ժամանակի գաղափարը չէր տալիս, ուստի ę նախահավելվածը դարձավ իբր պարտադիր նշան անցյալ ժամանակի համար (Brugmann, Abrégé, 513), որա համար է, որ հայերենն էլ պահեց նուլինը կատարյալում. և եթե ապառնիում էլ է դրվում, այդ նրանից է, որ մեր ապառնին կատարյալից է շինվում ընդհանրապես, իսկ երբ ապառնին անկախ է, թեև միավանկ, բայց չունի ե նախահավելվածը, ինչպես՝ տաց (ոչ թե *եատաց)։ Սրա համար է նաև այն, որ երբ հունարենում, սանսկրիտում և իրանականում անցյալ նշանակող որևէ բառ կար դրված բայի մոտ (երեկ, առաջ, հերու ևն), նախահավելված չէր դրվում, որանով ունենում էին երկու ձև միա-

ժամանակ. ինչպես՝ վեդ. bháram և ábharam, հոմեր. φέρον, ἔφερον (Brugmann, անդ. էջ 514)։ Այս եղավ պատճառը, որ 1) արևմտյան լեզուների մեջ նախահավելվածը չնջվեց, 2) հայերենի մեջ երկար բառերը դուրկ ենացին սրանից։

Նոր լեզուների մեջ նախահավելվածի գործածությունը խախտվեց. սանսկրիտի հետ պալին և պրակրիտը դեռ շարունակում են նրա գործածությունը. հին պարսկերենում նախահավելվածը միշտ կա, բայց պահլավերենում և պարսկերենում չնջված է, թեև արդի իրանական բարբառներից յաղնոբին մինչև այժմ շարունակում է։ Հունարենը դեռ շարունակում էր իր գոյությունը կանոնավոր կերպով, իսկ հայերենում չնջվել է՝ սկսած միջին հայերենից, այն պատճառով, որ բայի միավանկ ձևերը վերածվեցին երկավանկի (Meillet, Les dial, 98)։

Նախահավելվածը նոր հունարենում խոնարհման մեջ համարյա թե չնջված է, եղածներն էլ բացառություն են համարվում, իսկ կրկնությունը բայի մեջ բոլորովին չնջված է. այսպես նաև հայերենում, միայն Ն. Ջուղան է պահում (արարի)։

5. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԵՏԱԴԱ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հնդեվրոպական նախալեզվի խոնարհման այս կենդանի դրությունը հետագայում ամբողջովին ձևափոխվեց. փոխանակ ընդունելու բայական զանազան բնների գոյությունը, ժառանգ լեզուները ընտրեցին դրանցից մեկը կամ երկուսը և ընդհանրացրին ամբողջ խոնարհման մեջ։ Այսպես ձևացան լծորդությունները զանազան լեզուների մեջ։ Միայն հոմերական հունարենը, վեդայական հնդկերենն ու Ավեստայի լեզուն են, որ պահում են դեռ բայերի հին կազմությունը՝ զանազան բներով։ Դրա համար էլ այս լեզուների մեջ բայի խոնարհումը քերականության ամենադժվար մասն է՝ լիքը անկանոնություններով, որոնք առանց համեմատական քերականության անըմբռնելի և անբացատրելի են։ Ո՞ր հույնը կարող էր բացատրել, թե ինչ կապ կա օրինակ՝ ἔπαθον, πέπονθα, πείσομαι ձևերի մեջ, որոնք ներկայացնում են միևնույն «զգալ» (հնխ. penth-) բայի զանազան ժամանակները (Meillet, Traité, 189)։

Պարզաբանելու համար երևույթը, առնենք մի օրինակ հունարենից. հնխ. men «մնալ» արմատից հին հունարենն ուներ երկու տեսակ ներկա՝ պարզ μένω և կրկնավոր μίμνω, ապառնի μενέω, առբիստ ἔμεινα, կատարյալ μεμένηκα, այսինքն հինգ տարբեր բներ։ Նոր հունարենը այս հնգից ընտրեց միայն առաջինը և չորրորդը

(ներկա և կատարյալ բներ) և մյուսները մոռացության տվեց։ Բայց որովհետև μένω և ἔμεινα իրար այլևս անհամապատասխան ձևեր են, առաջինն էլ երկրորդի օրինակով ձևափոխելով կազմեց ներկայի μείνω ձևը։

Բալական բների ջնջումը հունաբենում տևեր ունեցավ պատմական շրջանում, իսկ լատիներենում ավելի հին է։ Այդ հնագույն շրջանից լատինական բայը ունի երկու բուն. անկատար (infectum) և կատարյալ (perfectum)։ Այսպես օրինակ՝ նույն հնխ. men արմատից՝ անկատարի բունն է maneo և կար. mansī. առաջինից ծագում են ներկ. maneō, հրմ. manĕ, ստոր. maneam, անկ. manēbam, ստոր. անց. manērem, ապառնի manētō, անորոշ manēre, ներբայ manens, իսկ երկրորդից՝ կար. mansī, ստոր. manserim, գերբակատար manseram, ստոր. գերակ. mansissem, անցյալ ապ. manserō, անորոշ mansisse, նաև սուպինում mansum ձևը։ Պետք է ավելացնել, որ այս օրինակը դեռ անկանոններից է, իսկ ուրիշ բայեր ավելի կանոնավորել են լծորդությունը և երկու բներից առաջինը գուշակել է տալիս նաև երկրորդը։

Սանսկրիտից էլ պրակրիտին անցնելու շրջանին բայը շատ բան կորցրեց. երկակին բոլորովին վերացավ, շատ բայական ձևեր ջնջվեցին և էական բայով (as կամ thū) կազմված բաղադրյալ ձևերով փոխանակվեցին, մինչև անգամ ապառնին փոխվեց և նոր ձև ստացավ, սանսկրիտի 10 բայական ձևերը իրար խառնվեցին (Pischel, էջ 321)։

Հնդկական պալի լեզվում բայի խոնարհումը նույն է սանսկրիտի հետ, բայց շատ ավելի պարզված է. նախ չունի երկակի, որով ջնջված է լինում բայական վերջավորությունների 1/3 մասը. չկա հասարակ բայ կոչված (moyenne) ձևը. կրավորական բայը թեև կազմվում է սանսկրիտի նման -ya- մասնիկով, բայց գրեթե միշտ ստանում է ներգործականի վերջավորության ձևը. օրինակ՝ dīyati տրվում էր։ Պալին ստեղծել է չափազանց շատ բայական նոր ձևեր, բայց բոլորն էլ միօրինակ կանոնավորությամբ, այնպես որ ոչ մի դժվարություն չեն հարուցանում (V. Henry, 78. 83)։

Նոր հնդկերեն լեզուների մեջ քերականության ամենափոխված մասը բայն է. կորցրել են սանսկրիտի ժամանակները և հատկապես անցյալը, որի կազմությունը շատ բարդ էր, նրա տեղը հնարել են զանազան ձևեր, որոնք իրարից շատ տարբեր են լեզվից լեզու։

Ահա թե ինչպես է նկարագրում Գալգարը սանսկրիտից մինչև նոր հնդկական սինհալի լեզվի փոխանցումը—Բալի հին սիստեմը

քանդված է. չկա ներգործական և հասարակ բայերի խոնարհման տարբերությունը. ջնջված են ապառնիի, անկատարի, աորիստի և կատարյալի ձևերը. չկան ստորադասական և կարողական եղանակները, միայն են ներկան, անցյալը (որ կազմվում է անցյալ դերբայից), նոր ապառնին (որ կազմվում է ներկա դերբայից), հրամայականը, իսկ ըղձական և թեական եղանակները նոր ձևի կազմություն են ստացել: Ունի անցողական բայ, նոր ձևի կրավորական, երկու տեսակ ապառնի դերբայ, զանազան անեղևություններ, ներկա և անցյալ դերբայներ: Լծորդությունը երեք է, որոնց մեջ բայը ունի երկու բուն (մի ներկա և մի կատարյալ): Այսպիսով բայի ամենակարևոր մասը կազմում են դերբայները: Բայի երեք լծորդությունները բայի բնի վերջում գտնված ձայնավորի համեմատ են» (Geiger, 133):

Նույն երևույթը տեղի ունեցավ նաև պարսկերենի մեջ: Հին պարսկերենը և զենդերենը մյուս հին լեզուների նման ներկայացնում են զանազան բներ: Բայց բոլորը կրճատվելով վերածվեցին ընդամենը երկու բնի ամբողջ Իրանում, բայց այդ երևույթը ոչ թե իրարից վոխ առնելով է առաջացել, այլ յուրաքանչյուրի մեջ անկախաբար և տարբեր ճանապարհներով. այսպես օրինակ՝ սոդդերենում (Benveniste, էջ 2—3). արդի պարսկերենը նրանցից պահում է միայն երկուսը, մեկը ներկայի (և նրանից ածանցված ձևերի համար), մյուսը կատարյալի (և նրանից ածանցված ձևերի համար): Ոչ մի կանոն չկա այս երկու բները որոշելու համար և արդի պարսկերենի քերականության մեջ նրանք համարվում են սովորաբար անկանոն բայեր: Օրինակ՝ avīxt-avīz «խախել», šināxt-šināš «ճանաչել», šinī-šinav «լսել», firūxt-firūš «վաճառել», šust-šūy «լվալ» են: Բայց նոր պարսկերենը ավելի առաջ է գնում և այս կրկնակ բներն էլ հետզհետե վերածում է մեկի. հենց վերի օրինակների մեջ կրկին բներից առաջինները թեև գործածական, բայց նրանց հետ միասին գործածական են նաև երկրորդները իբրև առաջին բուն. այսպես՝ անորոշը, որ ըստ օրինի կազմվելով ա բնից, տալիս է avīxtan, šinaxtan, šinīdan, firūxtan, šustan, այժմ երկրորդ բնից կազմվելով տալիս է նաև avīzīdan, šināsīdan, šinavīdan, firušīdan, šūyīdan են: Ճիշտ այս ոճով են ջնջվում նաև աֆղաներենի և բելուջերենի կրկնակ բայական բները և վերածվում մեկի (Gr. ir. phil. I, 219, 242):

Այս դրությունն ահա ունեցավ բոլոր լեզուների մեջ, որոնք մի առ մի հիշել ավելորդ եմ գտնում, ինչպես և հայերենի մեջ:

Ալեպիսով, բայերի խոնարհման դրությունը համեմատությամբ հնդեվրոպական նախալեզվի, չափազանց պարզվեց, կազմվեցան զանազան ծրդություններ, որոնք՝ ըստ որում յուրաքանչյուր լեզվի մեջ անկախորեն են ձևացած, զանազան են և լեզվից լեզու տարբերվում են։

Այսպես, օրինակ՝ լատիներենում կա չորս ծրդություն, որոնք որոշվում են անորոշի վերջավորությամբ։ Բոլորն էլ վերջանում են -re, բայց այս վերջավորության և բայի արմատի միջև մտնում է մի ձայնավոր, որ և մատնանշում է ծրդությունը։

Առաջին ծրդության նշանն է կարճ ĭ, որ r-ի մոտ դառնում է ĕ։

Երկրորդ ծրդության նշանն է ā, երրորդի ē, չորրորդի ī, ըստ այմ աներևույթի չորս ձևերն են՝ ĕre, āre, ēre, īre։ Այս չորս ձայնավորները և ներկայացնում են հնդեվրոպական նախալեզվի բայական բները։

Բայական բների ջնջման մեջ առանձնապես հետաքրքիր է ունգալին բունը։ Հնդեվրոպական նախալեզուն միջամասնիկ չուներ, բացի այս բներից. այսպես, օրինակ՝ հնխ. leikʷ «թողուլ» արմատից linkʷ կամ li-ne-kʷ ձևը։ Հետագային բոլոր լեզուներն էլ աշխատում են ջնջել այս ձևը և միակ բացառություն կազմող միջամասնիկը վերածել հետամասնիկի։ Ունգալին տիպը ցույց է տալիս մասամբ լատիներենի և բալթյան ընտանիքի մեջ, ուր կազմում է անվանական բայեր. ինչպես՝ լիթ. bąlu՝ «սպիտակիմ»։ Շարժումը զուգընթաց է զանազան լեզուների մեջ, բայց իրարից անկախաբար, այնպես որ բոլորն էլ հասնում են նույն արդյունքին։ Եվ այժմ հաճախ դժվար է որոշել, թե այս ինչ բայը, որ կազմված է ունգալին հետամասնիկով, իրապես հետամասնիկով է, թե նախավոր միջամասնիկավոր ձևի կերպարանափոխությունը։ Հարցը վճռվում է միայն համեմատական ճանապարհով, եթե գտնվեն ուրիշ լեզուների մեջ միջամասնիկավոր ունգալին ձևեր. այսպես՝ հն. ζεύγνυμι կազմված է -νυ- հետամասնիկով, բայց անշուշտ նախապես միջամասնիկավոր էր, որովհետև ունենք սանս. yunákti, լատ. iungō, լիտ. jùngiu— հյ. լիզանեմ. ինչպես նա հն. λυκνεύω հետամասնիկավոր ձևեր են և կարելի չափաի լիներ ենթադրել ուրիշ ձև, եթե չլիներ լատ. lingō, որ ցույց է տալիս, թե սկզբնականը միջամասնիկավոր է և հյ. և հն. հիշյալ ձևերը նոր կերպարանափոխություններ են։

Ավելի ճակատագրական եղավ բայի վերջավորությունների ջնջումը։

Մենք գիտենք, որ հնդհվրոպական նախալեզվի մեջ բայի յուրաքանչյուր կարգ (catégorie) *մի առանձին մասնիկով չի արտահայտվում. այսպես թուրքերեն ասում ենք.*

ներգ.	*կտր.*	sev-di-m	sev-di-n	sev-di
	ապ.	sev-eǰeg-im	sev-eǰek-sin	sev-eǰek
	ստոր.	sev-se-m	sev-se-n	sev-se
կրավ.	*կտր.*	sev-il-di-m	sev-il-di-n	sev-il-di
	տպ.	sev-il-eǰeg-im	sev-il-eǰek-sin	sev-il-eǰek
	ստոր.	sev-il-se-m	sev-il-se-n	sev-il-se
հարկ.	*կտր.*	sev-in-di-m		
	ապ.	sev-in-eǰeg-im		
	ստոր.	sev-in-se-m		

որոնց մեջ բայի սեռը, դեմքը, թիվը, ժամանակը և եղանակը առանձին նշաններ ունեն և դրանք ընդհանուր են բոլորի մեջ. այսպես՝ sev-di-m, sev-il-di-m, sev-in-di-m *ձևերի մեջ* di *կատարյալի նշան է,* il *կրավորականի,* in *հասարակի,* m *առաջին դեմքի ևն։ Նույնը և մյուսների մեջ։*

Այսպես նաև դրավիդյան լեզուների մեջ, երբ ասում ենք

ili-d-enu *իջա,* nudi-d-i *ասացիր ևն,* d *կատարյալի նշան է,* enu *եզ. ա դեմքի,* i *եզ. բ դեմքի ևն։* (Caldwell, 497)։

Սակայն հնդհվրոպական լեզուների մեջ այսպես չէ. օրինակ՝ հայերենի մեջ՝

ներգ.	*հատի*	*հատեր*	*հատ*
կրավ.	*հատայ*	*հատար*	*հատաւ*

ձևերի մեջ ի միաժամանակ ներգ. կտր. եզ. ա դեմքի նշանն է, այ միաժամանակ կրավ. կտր. եզ. ա դեմքի նշանն է ևն. և ոչինչ հայտնի չէ, թե ինչ ուժ է այստեղ կատարյալը կամ եզակին, կամ ներգործականը ևն։

Հնդհվրոպական նախալեզվի մեջ այս վիճակը ավելի ծանր էր. վերջավորությունները իրենց երկու կարգերով, իրենց երեք թվերով, երկու բայական սեռերով, ինչպես և ներկայի ու կատարյալի և քնավորի ու անքնի տարբեր տարբեր ձևերով 60-ի էին հասնում։ Պարզումը անխուսափելի էր։ Եվ ժառանգ լեզուները սկսում են այս գործը՝ շատ հին ժամանակներից։ Նախ ջնջվում է երկակին, հետո հասարակ բայերը, երկու եղանակներից (ըղձականն

ու ստորադասականը) մեկը ջնջվում է, (այսպես լտ., իռլանդերեն, գերմանական և հալ), ոմանց մեջ էլ երկուսն է ջնջվում (այսպես բալթիկ-սլավականում, ուր ոչ ստորադասական կա և ոչ ըղձական), կատարյալը վերացվում է. նույնիսկ այն լեզուները, որ իրենց հնապույն վիճակում ներկայացնում են թե ըղձականն ու թե ստորադասականը, ավելի նոր վիճակում ջնջում են նրանցից մեկը. այսպես նոր հն. համեմատությամբ հին հունարենի և դասական սանսկրիտում ու պրակրիտում՝ համեմատությամբ վեդայականի: Հունարենում ըղձականը ջնջվեց առաջին դարում, սանսկրիտում ստորադասականն է, որ ջնջվեց մեր թվ. շատ առաջ. նույնիսկ այնտեղ, ուր ստորադասականն է պահված, փոխված են եղանակի իմաստը. այսպես լտ. ստորադասականը միշտ կապված է երկրորդական նախատաստության հետ և չէ բնավ անկախ. այնպես ինչպես՝ հյ. ո՞վ իցէ:

Ավելի նոր լեզուների մեջ վերջավանկերի սղման ու անկման հետևանքով վերջավորությունները խափառ ջնջվում են. այսպես՝ ֆրանսերենի մեջ «ուտում եմ, ուտում ես, ուտում է, ուտում ենք» հավասարապես ասվում է մանճ, անգլերենի մեջ «սիրում եմ, սիրում ենք, սիրում ես, սիրում են» հավասարապես ասվում է love, գերմաներենի մեջ «ուտում ենք, ուտում եք, ուտում են» հավասարապես ասում են «essen», ռուսերենի մեջ «կերա, կերար, կերավ» հավասարապես куша́ль ևն. քրդերենի մեջ gotə «ասացի, ասացիր, ասաց» են: Այս դեպքում դեմքերի շփոթությունը անհրաժեշտ պահանջ է դնում դերանունների ստիպողական գործածությունը և օրինակ՝ ֆրանսերենը պարտական է անպատճառ ասել ժը մանճ, տիւ մանճ, իլ մանճ, անգլերենը I love, we love, they love.

Ռոնարհման ժամանակ դերանունների ջնջման կամ պահպանման իբր լավագույն օրինակ կարող է ծառայել պրովանսալ լեզվի իռնարհումը՝ համեմատությամբ իր հարակից ֆրանսերենի. այսպես՝

j'ai	ai
tu as	as
il a	a
nous avons	avèn
vous avez	avès
ils ont	an

je	suis	siéu
tu	es	sies
il	est	es, èi
nous	sommes	sian
vous	êtes	sias
ils	sont	soun

Առաջինը դերանունները դնում է, որովհետև բայաձևերը չեն հայտնում դեմքը, իսկ երկրորդը չի դնում դեմքերը, որովհետև բայաձևերը իրարից շատ տարբեր են (Savinian, 44, 46)։

Բրետոներեն cârein *«սիրել» բայից՝*

ներկա				ապառնի			
me	gâre			me	gârou		
te	»			te	»		
ean	e	gâre		ean	e	»	
ni	e	»		ni	e	»	
hui	e	»		hui	e	»	
ind	e	»		ind	e	»	

(Guillome, 63)

Ֆրդ. me gotə, ta gotə, aw gotə *են։ Առանց դերանունների ոչինչ չի հասկացվի։ Այսպես նաև իսպաներենի մեջ, ուր բայը առանձին դեմքերի մեջ առանձին ձև ունենալով կարիք չի զգում դերանուններ էլ գործածելու։ Բայց ուր որ բայաձևերը միատեսակ են, շփոթությունից խուսափելու համար գործ են ածում դերանունը. օրինակ՝* tenia *«ունեի, ուներ», ուստի ասվում է* yo tenia *«ունեի»,* el tenia *«ուներ»։ Դերանունների այս մշտական ու սովորական գործածությունը սկսում է նսեմացնել նրանց արժեքը, այնպես որ մի կողմից նրանք դառնում են բայական մասնիկ (այսպես՝* je, tu, il *մասնիկ են և չունեն անկախ գործածություն) և մյուս կողմից՝ դերանունների համար առաջանում են բուն անկախ ձևեր. (ֆր.* moi, toi, lui, *քրդ.* az. tu, wi *են)։ Ֆրանս. ասում են՝* moi, je mange, toi, tu manges, *մինչև անգամ ժողովրդական լեզվով* la vache, elle mange, vos amis, ils sont arrivés; ton eau, elle bout *են.* le tramway, il arrive (Meillet), *որից երևում է, որ դերանունը այլևս դերանուն չէ, այլ բայանիշ։*

Այսպիսով՝ բնորոշ, ձայնդարձներով ու վերջավորություններով հարուստ հնդեվրոպական խոնարհման փոխարեն գալիս է ան-

փոփոխ բառերով (անջատական) կամ նախամասնիկային խոնարհում, ճիշտ այնպես, ինչպես վերջավորութիւններով հարուստ հոլովումը վերածվում է նախամասնիկային հոլովմանն։

Բայերի խոնարհման ջնջման ճանապարհը ցույց է տալիս դարձյալ դանիերենը, որի մեջ թեև ներկայի երեք դէմքերի համար և հոգնակիի երեք դէմքերի համար բայն ունի առանձին ձև, բայց այդ միայն ներկայի մեջ, մյուս ժամանակների մեջ մեկ ձևն է միայն (թե՛ հոգ. և թե՛ եզակի). մինչև իսկ օժանդակ բայերը և մի խումբ ուրիշ բայերի ներկան էլ նոր կամ ժողովրդական լեզվի մեջ հասել է այդ ձևին, թեև հինը զանազան է. օրինակ՝

ունիմ բայից ներկա	հին ձև	նոր ձև
jeg	haver	jeg har
du	haver	du har
han	haver	han har
vi	haver	vi har
I	have	I har
de	have	de har

Նույնպիսի միջին ճանապարհում գտնվում է հինդուստանին, ուր բայի խոնարհումը որոշ ժամանակներում զանազանակերպ է, իսկ որոշ ժամանակներում միայն եզ. և հոգ. տարբեր. ինչպես՝

bolnā խոսել բայից

կատարյալ		անկատար	
maiṉ	bolūṉ	maiṉ	bolā
tu	bole	tū	bolā
wah	bole	wah	bolā
ham	bolen	ham	bole
tum	bolo	tum	bole
wah	bolen	wah	bole

(Bonnerjea, 18—19)։

Փոփոխվող ձևերը բուն բայականներն են, իսկ անփոփոխները դերբայից կազմվածներն են. այսպես՝ նաև ռուս. я хочу, я хотел ևն։

Այսպես է նաև շվեդերենը, ուր եզակին ամբողջ մի ձև ունի. հոգնակին ա և գ մի ձև ունեն (որ հաճախ եզակիի հետ նույն է)

և բ՝ տարբեր. կանոնավորելու համար ինում էր ջնջել հոգ. բ դեմքը, այդ միջոցին դիմել է ժողովուրդը և հասարակ շվեդերեն լեզվի մեջ այլևս չկան դեմքերի վերջավորություններ. դերանունը բավական է. օրինակ՝ «կանչել» բայից.

դրական շվեդ.		ժող. շվեդ.	
jag	kallar	jag	kallar
du	»	du	
han	»	han	
vi	kalla	vi	
I	kallen	I	
de	kalla	de	

Հնդկական պալի լեզվի սահմ. ներկայի ներգործական ձևի վերջավորություններն են՝

եզ.	-mi	-si,	-ti
հգ.	-ma	-tha,	-anti

(V. Henry, 79)

Հնդեվրոպականից դուրս մի ուրիշ լեզվախմբից էլ օրինակ տալու համար առնենք դրավիդյան լեզվախումբը։ Աչքառեղ մալայալամ լեզվի մեջ, ինչպես երևում է հին քրիստոնեական և հրեական արձանագրություններից, բայը ուներ իր դիմորոշ վերջավորությունները. այժմ խոսակցական լեզվի մեջ բայը իր բոլոր այս վերջավորություններից զրկված է և դեմքի, թվի ու սեռի տարբերություն չկա. ուստի և խոսողները ստիպված են բայից առաջ դնել պատշաճ դերանունը, առանց որի գործող անձը անհայտ պիտի մնար. այսպես՝ ñān aḍiču «զարնում եմ». nī aḍiču «զարնում ես», avam aḍiču «զարնում է» են (Caldwell, 482—3)։

Մի օրինակ էլ աֆրիկյան սոմալի լեզվից, որի համար քննիչը (Praetorius, էջ 162) ասում է հետևյալը։ Քորնաբհման ժամանակ բայը թեև նախապես ստացել է սկզբից և վերջից մասնիկներ, բայց հետո դրանք կրճատվելով կամ խանգարվելով այժմ շատ բան կորել է. այնպես որ շատ դեմքեր նույնացել են իրար հետ, իսկ բացասականը ամբողջովին նույնացել է (մասնիկն է ma), այսպես՝

anaka	ma	yogiu
ես	չ	եմ

adeka	ma	yogin
դու	չ	ես
rusuggu	ma	» նա չէ
anaka	ma	» մենք չենք
adinka	ma	» դուք չէք
aiga	ma	» նրանք չեն։

Այսպես ուրեմն, եթե մտածենք, որ բայական վերջավորութիւնները նույն դերանուններն են, որ մաշվելով ու ձևափոխվելո բային են խառնվել, և հետո նկատենք, որ այդ վերջավորութիւնները բայերի ծայրից ընկնելով կամ ջնջվելով, առաջ են քաշում դերանունները նոր հավելում, կտեսնենք այն շարունակական պատուլը՝ որ կատարում են դերանունները նախ միանալով բայի մոտ անկախ տարը, հետո մասնիկ, հետո ջնջված և հետո նորից իբրև անկախ տարը երևան եկած։

Այսպիսով ինչպես հոլովման, նույնպես և խոնարհման հնագույն բարդ ու կնճռոտ ձևը հասնում է վերջապես արդի նորագույն լեզուների վերլուծական դրութիւնն։ Այստեղ իբրև տիպար մեջ ենք բերում հնդեվր ոսկական երկու ամենապարզ լեզուների խոնարհման պատկերը։ Առաջինն է պարսկերենը, երկրորդը՝ անգլերենը։

Պարսկերենի խոնարհումը անորոշ xorden *ուտել արմատը՝* xōr

Սահմ. ճերկա		ճերկա (շարունակական)	
xōr-am	*ուտում եմ*	mī-xōr-am	*ուտելիս եմ*
xōr-ī		mī-xōr-ī	
xōr-ad		mī-xōr-ad	
xōr-īm		mī-xōr-īm	
xor-īd		mī-xōr-īd	
xōr-and		mī-xōr-and	

Սառրադասական ճերկա

bi-xōr-am	*ուտեմ*
bi-xōr-ī	
bi-xōr-ad	
bi-xōr-īm	
bi-xōr-īd	
bi-xōr-and	

կատարյալ		ապառնի	
xōr-d-am	*կերա*	mī-xōr-d-am	*ուտում էի*
xōr-d-ī		mī-xōr-d-ī	
xōr-d		mī-xōr-d	
xōr-d-īm		mī-xōr-d-im	
xōr-d-īd		mī-xōr-d-id	
xōr-d-and		mī-xōr-d-and	

ապառնի	
xāham	xōr-d *պիտի ուտեմ*
xāhi	xōr-d
xāhad	xōr-d
xāhīm	xōr-d
xāhīd	xōr-d
xāhand	xōr-d

հրամ.	bi-xōr	*կեր*	bi-xōr-id	*կերեք*
» *շարժ.*	mi-xōr		mi-xōrīd	

հարակատար			վերակատար		
xōr-da	am	*կերել եմ*	xōr-da	būdam	*կերել էի*
xōr-da	ī		xōr-da	būdī	
xōr-da	ast		xōr-da	bud	
xōr-da	īm		xōr-da	būdīm	
xōr-da	īd		xōr-da	būdīd	
xōr-da	and		xōr-da	būdand	

Ինչպես տեսնում ենք, վերջավորութիւնները դեռ ճուռմ են դեմք ու թիվ արտահայտելու համար։ Բայց խոնարհումը մի ձևի վերածվելով, կարիք է զգացվել ժամանակ որոշելու համար նախադիրներ (partikeln oder exponenten) *հնարել, որոնք են* mī *և* bī։ *Այսպես նաև մյուս իրանական լեզուներում. օրինակ՝*

աֆղ.	vu-	*կազմում է*	*հրամ., ստոր., կար.*
	ba	»	*ապ., շարունակական ներկ. ստորադասականի վերակատարք*
	di	»	jussiv.

(Gr. ir. phil. I, 220)

Անգլերենի խոնարհումը

Անգլիացի քերականագետները խոնարհումը վերածում են չորս ժամանակի՝ յուրաքանչյուրը չորս եղրով։ Այսպես՝

ներկա

պարզ	I	love	սիրում եմ
շարունակական	I	am loving	սիրելիս եմ
կատարյալ	I	have loved	սիրել եմ
» շար.	I	have been loving	սիրելիս եմ եղել

անցյալ

պարզ	I	loved	սիրեցի
շարուն.	I	was loving	սիրելիս էի
կատարյալ	I	had loved	սիրել էի
» շար.	I	had been loving	սիրելիս էի եղել

ապառնի

պարզ	I	shall love	պիտի սիրեմ
շարուն.	I	shall be loving	սիրելիս պիտի լինեմ
կատարյալ	I	» have loved	սիրած » »
» շարուն.	I	» » been loving	սիրելիս եղած պիտի լինեմ

անցյալ ապառնի

պարզ	I	should love	պիտի սիրեի
շար.	I	» be loving	սիրելիս պիտի լինեի
կար.	I	» have loving	սիրած պիտի »
» շար.	I	» » been loving	սիրելիս եղած պիտի լինեի

հրամայական եղանակ

պարզ	love	սիրիր
բաղադրյալ	let me love	թող սիրեմ

Սրանից դուրս Սլուիտը տալիս է նաև հետևյալ կրկնակի բաղադրյալ ձևերը.

I have been being loved սիրած լինելիս եմ եղել
I had » » » » » էի »
I shall be » » » » պիտի լինեմ

I shall bave been » » » եղած պիտի լինեի
I should be » » » պիտի լինեի։

Բայց Եսպերսընը (Phil. gram. *էջ 277*) *ասում է, թե կարելի է կարդալ ամբողջ անգլիական գրականութիւնը, առանց վեց հատիկ օրինակ գտնելու այս ձևերից։*

Մենք գրինք միայն լուրաքանչիւր եզրի առաջին դեմքը, տալիս ենք նաև առաջին եզրի բոլոր դեմքերի պատկերը, որին համապատասխան են նաև մյուս եզրերը։

I	love	*սիրում եմ*
thou	lovest	*սիրում ես*
he (she, it)	loves	*սիրում է*
we	love	*սիրում ենք*
you	love	*սիրում եք*
they	love	*սիրում են։*

Եթե պարսկերենի խոնարհման մեջ վերջավորութիւնները դեռ ևս ամ են դեմք ու թիվ արտահայտելու համար, անգլերենում գրեթե այդ էլ վերջացել է, որովհետև եզակի 1 դեմքը գործածութիւնից դուրս է ընկած և միայն եզ. 3 դեմքն է ամ իբրև վերջին հետք բայական վերջավորութիւնների։ Բարբառներում այս էլ է ընկել։

Նորագույն հնդեվրոպական լեզուների մեջ սլավականը և հատկապես ռուսերենն է, ուր բայը ունի բարդ խոնարհում, բայց այստեղ էլ շատ հասարակ ձևի է վերածվել սլովեն լեզվի մեջ, այստեղ միայն ներկան և հրամ. են, որ առանձին ձև ունեն, մյուս ժամանակները կազմվում են էական բայով ու դերբայներով. օրինակ՝

ներկ.	govorim	*խոսում եմ*	govôri	*խոսիր*
կար.	(=հարակ.) jaz sem	govoril	*խոսել եմ*	
			ես եմ	*սասցեալ*
գերակ.	jaz sem bil	govoril	*խոսել եմ*	
			ես եմ	*լեալ խոսած*
ապ.	jaz bôdem	»	*պիտի խոսեմ*	
պայմ.	jaz bi	»	*կխոսեի, եթե...*	
պայմ. անց.	jaz bi bil	»	*խոսած կլինեի*	
ըղձ. ներկ.	naj govorim		*խոսեմ*	
» *անց.*	jaz naj bi govoril		*խոսէի*	
» *անց.*	» » » bil	»	*խոսած լինեի։*	

(Pečnik, *էջ 29—34*)։

Հնդկերենի և հունարենի բարդ խոնարհման դեմ ալս պարզուկ պատկերը՝ ճիշտ այն է, ինչ որ փոթորկածուփ ծովի դեմ անդորը լճակը և մրրկաշունչ թմբաւոի դեմ հեզասահ սլուքը։

Վերոհիշյալ ձևից դուրս բայերի խոնարհումը պարզելու մի ուրիշ ճանապարհ էլ կա, որին դիմել են զանազան լեզուներ՝ զանազան ձևերով և զանազան ուղղութիւններով— այդ է օժանդակով խոնարհումը։

Օժանդակով խոնարհումը սովորական է լեզուների մէջ, բայց միայն բաղադրյալ ժամանակների, բայի կրավորական ձևի կամ անցողական բայերի համար ևն։ Մեր խոսքը սրանց մասին չէ։ Մենք խոսում ենք այստեղ այն մասին, թե ինչպես լեզուները բայերի սովորական խոնարհման ձևը չնջում են, պահելով միմիայն մի բայի խոնարհումը, հետևյալ ձևով։

Գրաբարի մէջ կան առնել «առնել» բայով կազմված բազմաթիվ ոճեր, որոնք փոխանակում են համապատասխան բայեր. ինչպես՝

աղօթս առնել = աղոթել
պատասխանի առնել = պատասխանել
չու առնել = չվել
ալպն առնել = ալպանել
ծաղր առնել = ծաղրել ևն։

Նոր բարբառներում ընդհանուր կանոն է, որ երբ մի օտար լեզվից փոխ է առնվում որևէ բայ, խոնարհվում է առնել (ընել) օժանդակով, եթե ներգործական է, և լինել (ըլլալ) օժանդակով, եթե չեզոք կամ կրավորական է։ Օրինակ՝

տևամ ընել «շարունակել»
տուվա ընել «աղոթել»
իլաճ ընել «դարմանել»
յախալամիշ ընել «ձերբակալել»
փաթլամիշ ըլլալ «ճաքել»
խամիշ ըլլալ «սահիլ»
շախա ընել «կատակել»
փրեալակաթ անիլ «առաջարկել»
փօրթիթ անել «փչացնել»
ապտաթիթցա ըլլալ «դիմել»

Այսպես է նաև տաճկերեն և պարսկերեն գրական լեզուներում, որոնք արաբերենից ունեն այսպիսի հազարավոր փոխառություններ, ինչպես՝

պրս.	raǰā kardan	=	տճկ.	reǰa etmek	աղաչել
	du'a »			dua »	աղոթել
	šukr »			šükr	շնորհակալ լինել
	nāil šudan			nail olmaq	արժանանալ
	rāzī »			rāzi »	հաճիլ եմ։

Այսպես օրինակ՝ շախա ընել բայի խոնարհումը.

ճերկա	աճցյալ
շախա կընեմ	շախա կընեի
» կընես	» կընեիր
» կընե	» կըներ
» կընենք	» կընեինք
» կընեք	» կընեիք
» կընեն	» կընեին։

Այսպես ամբողջ բայը իր բոլոր ժամանակներով. նույնը նաև պարսկերեն և տճկ.

կար.	raǰā	kardam	տճկ.	reǰa	etdim
	»	kardī		»	etdin
	»	kard		»	etdi
	»	kardīm		»	etdik
	»	kardīd		»	etdiniz
	»	kerdand		»	etdiler

Այս բոլորի մեջ, ինչպես տեսնում ենք, բուն բայը (գոյական կամ ածականի տակ թաքնված) բոլորովին չի խոնարհվում և ամբողջ խոնարհումը տրվում է «անել» և «լինել» բայերին։

Խոնարհման այսպիսի դրությունը ընդունել է բրըտոներենը և այդ ոչ թե օտար և փոխառյալ բայերի համար, այլ իր բնիկ ու սեռական բայերի համար է, որոնք կարող են խոնարհվել թե սովորական ձևով և թե gober «անել» օժանդակով։ Օր. cârein «ասել» բայից՝

ճերկա

me gâre *կամ* câreïn e hran

te gâre	cârein	e	hrès
ean e gâre	»	e	hra
ni e gâre	»	e	hramb
hui e gâre	»	e	hret
ind e gâre	»	e	hrant
	ածկ.		
me gâré	cârein	e	hren
te gâré	»	e	hrès

և այլն։

Առաջին շարքը նշանակում է «սիրեմ, սիրես, սիրե... սիրեի, սիրեիր...», իսկ երկրորդ շարքը «սիրել առնեմ, սիրել առնես, սիրել առնեի» ևն։ Այսպես ամբողջ բայը. և երկու ձևերն էլ հավասարապես գործածական են լեզվի մեջ (Guillome, 62, 64)։

Ժոնարհման այս ձևը ընդունել է նաև անգլերենը, բայց ոչ բոլոր տեսակների համար հավասարապես։

ԳԼՈՒԽ Զ

ԲԱՑԸ՝ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

1. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Նախքան հայերեն բայերի քննութեան անցնելը՝ տալիս ենք այստեղ հին հայերենի խոնարհման ընդհանուր նկարագիրը այնպես, ինչպես կայ գրաբար քերականութեան մեջ։

Գրաբարի մեջ բայը ունի երեք եղանակ (սահմանական, հրամայական և ստորադասական), երեք ժամանակ (ներկա, անցյալ, ապառնի), երեք սեռ (ներգործական, կրավորական, չեզոք), երկու թիվ (եզակի և հոգնակի), և երեք դեմք (առաջին, երկրորդ և երրորդ)։ Այս բոլորը արտահայտվում է բայի արմատի վրա ավելացած զանազան վերջավորութիւններով։ Օրինակ՝ գրեցիճ կազմված է գիր արմատից՝ եցիճ վերջավորութիւնով, որ ցույց է տալիս, թե այդ բայը ներգործական սեռի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի հոգնակի թվի երրորդ դեմքն է։

Որևէ բայի որևէ սեռի բոլոր եղանակների բոլոր ժամանակների բոլոր թվերի և դեմքերի կանոնավոր թվումը կոչվում է խոնարհում։

Կան լեզուներ, որոնց մեջ խոնարհումը միատեսակ է բոլոր բայերի համար. այսպես է օրինակ անգլերենը։ Հայերենի մեջ այսպես չէ, այլ տարբեր բայեր տարբեր վերջավորութիւններ են ստանում։ Օրինակ՝ նույն գրեցիճ բայի համապատասխան ձևն է մոռացել բայից՝ մոռացաճ, ուր եցիճ վերջավորութեան տեղ գտնում ենք -ացաճ։

Ինչպես հոլովման, նույնպես և խոնարհման համար զանազան լեզուների վերաբերմամբ առանձին ձևեր են մտածել թեքման տարբեր տեսակները իմ մի խմբելու և նրանց օրենքները ուսումնասիրելու համար։ Բոլոր լեզուներն էլ միևնույն ձևով չեն կատարում

այս բաժանումը. սկզբունքը կարող է տարբեր լինել և խմբերի բաժանման հիմքերը կարող են այլևայլ լինել։ Բայց նպատակը բոլորի մեջ էլ նույն է. այն է՝ նմանները դասավորել իրար հետ՝ ուսումնասիրության գործը հեշտացնելու համար։ Ռոնարհման տարբեր ձևերը կոչում են լծորդություն։

Օրինակի համար էստոներենում բայի խոնարհումը միատեսակ է. տարբերությունները կամ անկանոնությունները առաջանում են այս լեզվի բազմատեսակ ձայնափոխություններից, որոնք քերականները բաժանում են վեց գլխավոր դասի, ուստի և դնում են վեց տառ, որ է վեց լծորդություն (Ahrens, 69—77)։

Նմանապես մելանեզյան լաբեմ լեզվի մեջ խոնարհումը միակերպ է, որովհետև բայը վերջավորություն չունի, բայց բայարմատը դերանվան հետ կապվելու ժամանակ այնքան ձայնափոխություններ է կրում, որ քերականները հարմար են համարել վերածել հինգ լծորդության (Pempwolff, էջ 12)։

Նուբիներենում բայի խոնարհման ձևը միատեսակ է. բայց բայարմատների վերջաձայնը միանալով բայական վերջավորությանց հետ, այնպիսի ձայնական խառնուրդներ են առաջ գալիս, որ դրանք հեշտ ըմբռնելու և լավ ուսումնասիրելու համար ստիպվել են քննիչները բոլոր բայարմատները բաժանել 15 խմբի (այն է լծորդության), ըստ իրենց վերջաձայնի։ Այդ խառնուրդները այնքան շատ են և այնպես են դժվարացնում լեզվի ուսումը, որ ուսումնասիրողը (Kauczor, էջ 164—189) ստիպված է եղել երկարորեն խոսել նրանց մասին։ Բարեբախտաբար բայական վերջավորություններ կան միայն ժամանակի և եղանակի համար, իսկ դեմքերը որոշելու համար վերջավորություն չկա. դերանունները միայն բավական են դեմքերը ցույց տալու համար. սրանով դժվարությանց մի մեծ մասը խնայվել է։ (Kauczor, 139—149)։

Կատալան լեզվում բայական լծորդություններն են՝
ar, er, re, ir (Huber, 59)։

Ռետոռոման լեզվում բայական լծորդություններն են՝ ar, ēr, er, ir (Conradi, 52)։

Գոթերենն ունի I. starke verba, որ ունի վեց դաս, II. Schwache verba, որ ունի չորս լծորդություն (-jan. -ôn, -an, nan)։

Նույնպես են նաև հին անգլերենը և հր. գերմաներենը, որոնք ունեն՝

I. starke verba 1 լծ.

II. schwache verba. ունի երեք լծորդություն.

ablaut *ունեցող բայերը բաժանվում են վեց դասի* (Sievers, 51, Braune, 248)։

Լատիշներենը ունի հինգ լծորդություն (-āt, -ēt, -īt, ot, -ī (Пазгле 156)։

Բայերի վերջավորությունը անկախ է լծորդությունից. օրինակ՝ պրս. բայերը վերջավորվում են dan *կամ* tan, *բայց լծորդությունը մի է (իոնաբհվում են մի ձևով)։*

Կան լեզուներ, որ վերջավորություն չունեն բնավ, թեև լծորդություն ունեն, օրինակ՝ անգլ. բայերը ոչ մի վերջավորություն չունեն, և բոլորն էլ արմատ են համարվում։

Ամերիկյան կունա լեզվում բայերը վերջավորում են a *կամ* i, *օրինակ՝*

soka *«սսել»,* takka *«տեսնել»,* tani *«գալ»,* noni *«հասնել»,* naa *«գնալ» են։*

Առաջին չորսը ցույց են տալիս, որ a *հանգը ներգործական է,* i *չեզոք, բայց վերջին ձևը խանգարում է այս ենթադրությունը։* (Holmer, *էջ 190*)։

Հնդկական սինդհի լեզուն ունի երկու լծորդություն. ա) այն որ բայական ձանռավորն է a, *երկրորդը՝* i (Grierson, *հտ. 8, մաս 1, էջ 45*)։

Պրովանսալ լեզվի մեջ, որ ֆրանսերենի ընկերն է, լծորդություն չկա։ Այս լեզվի մեջ լծորդություն ասելով հասկացվում է խոսակցության ձևը։ Այսպես՝ Սավինհանը, (էջ 38), պրովանսալի լծորդությունները բաժանում է երեքի. conjugaisons affirmative, négative, interrogative *(հաստատական, բացասական և հարցական լծորդություն)։ Ապա* avoir *և* être *բայերի խոնարհումը տալուց հետո, դնում է միայն* rendre *բայի խոնարհման տախտակը, իսկ մյուս բայերի համար, եթե կան տարբերություններ, տալիս է փոքրիկ ծանոթություններ։*

Չիլիի բնիկների լեզվով բայի վերջավորություններն են an, en, in, on, un *և* ūn *վեց ձև. բայց բայը վեց լծորդություն չունի, այլ միայն մի, որովհետև բոլորն էլ խոնարհվում են մեկնուն ձևով* (Febres, *էջ 7*)։

Բայց վերջավորությունը անհրաժեշտ չէ լծորդություն կազմելու համար, կարևոր է միայն խոնարհման ձևը ծայրից ծայր. չեխերենում ամեն բայ վերջավորվում է ti, *և լծորդությունը որոշվում է արմատի և վերջավորության մեջտեղ մտած զանազան մասնիկներով, որոնք վեց տեսակ են. այսպես՝*

nés-ti, vi-nou-ti, um-ë-ti, uč-i-ti, ček-a-ti, mil-ova-ti (Hantich, Gram. tchéque, էջ 86—87):

Այսպես նաև սլովակերենում, ուր ամեն բայ վերջավորվում է t', բայց լծորդութիւնները թվով վեց են, որոնք իրենց զանազան տիպարներով դառնում են 15 (Macht, I, էջ 67—89):

Այսպես է նաև լատիներենում, ինչպես տեսանք վերը։

Ընդհակառակը, պարսկերենում բայի անորոշի վերջավորութիւնը երկու տեսակ է tan *և* dan, *բայց որովհետև խոնարհումը միատեսակ է, ուստի վերջավորութիւնը արժեք չունի*[1]։

Թրաբարը ունի չորս լծորդութիւն, այսինքն չորս տարբեր ձևի խոնարհում՝ տարբեր վերջավորութիւններով։

Դյուրութեան համար բայի լծորդութեան իբրև տիպար առնում են անորոշը, և անորոշի վերջավորութեամբ էլ որոշում են լծորդութիւնը։

Առաջին լծորդութեան անորոշը վերջանում է ել, *ինչպես՝* սիրել։

Երկրորդ լծորդութեան անորոշը վերջանում է -իլ, *ինչպես՝* խօսիլ։

Երրորդ լծորդութեան անորոշը վերջանում է -ալ, *ինչպես՝* աղալ։

Չորրորդ լծորդութեան անորոշը վերջանում է -ուլ, *ինչպես՝* բողուլ[2]։

Ցուրաքանչիւր լծորդութիւն ունի նաև իր երկրորդ տիպարը, որ կազմվում է աց *կամ* ց *մասնիկի հավելմամբ։*

Առաջին լծորդութեան ենգալին տիպարի անորոշը վերջանում է - ացել, *ինչպես՝* հատացել։

Երկրորդ լծորդութեան ենգալին տիպարի անորոշը վերջանում է -ացիլ, *ինչպես՝* ուսացիլ։

Երրորդ լծորդութեան ենգալին տիպարի անորոշը վերջանում է, -ացալ, *ինչպես՝* գողացալ։

---

[1] *Հետաքրքրութեան համար հիշենք, որ բերբերական տուարեգ լեզվի մեջ 277 լծորդութիւն կա! (տե՛ս* BSL № 68. *էջ 119)։*

[2] *Ամերիկյան մայա լեզվի մեջ էլ բայերի մի խումբ վերջավորվում է* al, el, il, ol *և* ul (Tozzer, 52), *որոնք ցույց են տալիս գործողութիւն կամ վիճակ։ Սրանք հիշտ նման են հայերենի լծորդութեանց, բայց նմանութիւնը բոլորովին պատահական է։*

Հիպերբորյան չուքչի և կամչադալ լեզուներում հգ. ա դեմքը վերջավորում է -mk, -mik, *որոնք սակայն բոլորովին պատահական նմանութիւն ունեն հյ.* -մք *ձևի հետ (ուսումք ևն)* (Bogoras, էջ 736 *և* 745),

Զորրորդ լծորդութեան ենթական տիպարի անորոշը վերջանում է -նուլ, ինչպես՝ զգենուլ։

Հնուց ի վեր գրաբարի լծորդութիւնները բաժանվել են չորս. եմ, իմ, ամ, ում[1]։

Նոր լեզուներից ֆրանսերենն էլ ունի չորս լծորդութիւն՝ er, ir, oir, re.

Զալէսկու, էջ 121, ասում է, թէ «Բերդականներն որ ի սկզբանէ հետէ իրարմէ առած չորս լծորդութիւն կը համրեն, բովանդակ լեզուին մէջ իմ լծորդութեան օրինակ չգտնելով՝ կառնուն Ա. լծորդութենէ կրավորակերպ՝ հատարակ բայ մը երկրորդ անգամ օրինակ կը գնեն՝ իբր թէ ներգործականի, կրավորականն ալ նոյնպես է ըսելով. և կամ բոլորովին զանց կ'առնեն՝ Ա. լծորդութենէ Գ լծորդութեան անցնելով։— Եթէ ուրիշ լեզուաց մէջ կայ չորս լծորդութիւն, չորսն ալ իրարմէ տարբեր խոնարհում են, և ունին ցատ ներգործական և կրաւորական»։

Ալտընեանն էլ իր «Քննական քերականութեան» հավելվածում (էջ 446) գրաբարի լծորդութիւնները երեք է հաշվում, կոչելով՝

Ա լծ. ազամ
Բ լծ. գործեմ
Գ լծ. հեղում։

Այս վարանումները ավելորդ են։ Հին հայերենի բայերը չորս լծորդութեան են վերածված ոչ թէ կապկորեն օրինակելով օտար լեզուները, այլ որովհետև իրոք հայերեն բայերը ներկայի մեջ վերջավորվում են չորս տեսակ՝ եմ, իմ, ամ, ում։ Չի հաշված -ում վերջավորութիւնը, որովհետև ընդամենը միայն մի բայ ունենք այս վերջավորութեամբ (գոմ)։

Լծորդութիւնները հաշվում են չորս՝ ոչ թէ ամբողջ բայի խոնարհման ձևերի համեմատ, այլ հատկապես ներկայի։ Եթէ ամբողջ բայի խոնարհումը աչքի առաջ ունենայինք, տեղ կա, որ պիտի դնեինք երեք ձև (ինչպես անկատարը), տեղ էլ կա, որ երկու ձև (ինչպես կատարյալը՝ ի կամ այ, և ապառնին՝ իցց կամ այցց)։ Իսկ կատարյալի հգ. ա դեմքը ամեն տեղ էլ աք է վերջավորում և ապառնիի հգ. ա և բ դեմքերն էլ ամեն տեղ վերջավորում են -ցուք, ջիք։

---

[1] *Այս բաժանմունքը պատահաբար նման է դուրս գալիս հունարենին. և լատիներենին (ĕre, ăre, ēre. īre)։*

Սխալ է նաև ասել, թե հայերենի մեջ չկան Բ լծորդության պատկանող բայեր կամ թե նրանք նորագործական սեռին չեն պատկանում։ Բավական է հիշել դրաբարի խօսիմ, դաւիմ, բնակիմ, համարիմ բայերը ևն։

Մենք ընդունում ենք ուրևիէ չորս լծորդություն, ճիշտ ինչպես դնում է մեր ուսուցիչը՝ Գարագաշյանն, ինչպես ընդունել է նաև Մեյեն և ուրիշ շատ հայ և օտար հայագետներ։

Չորս լծորդությանց շարքն էլ կամայական չէ։ Զալըխյան, Գարագաշյան և ուրիշ շատեր դնում են Ա լծորդությունը եմ, Բ լծորդությունը իմ, Դ լծորդությունը ամ և Դ լծորդությունը ում։ Բայց Ալտնյան (Քնն. 446) Ա լծորդությունը դնում է ամ, Բ լծորդությունը եմ, Դ լծորդությունը՝ ում։ Այս վերջին բաժանումը անշուշտ ալբթենական շարքի համաձայն է, ա, ե, ու (գեղչելով իմ

Սահմանական եղանակ

ներկա

սիրեմ	հատանեմ	խօսիմ	ուսանիմ
սիրես	հատանես	խօսիս	ուսանիս
սիրէ	հատանէ	խօսի	ուսանի
սիրեմք	հատանեմք	խօսիմք	ուսանիմք
սիրէք	հատանէք	խօսիք	ուսանիք
սիրեն	հատանեն	խօսին	ուսանին

անցյալ անկատար

սիրէի	հատանէի	խօսէի	ուսանէի
սիրէիր	հատանէիր	խօսէիր	ուսանէիր
սիրէր	հատանէր	խօսէր	ուսանէր
սիրէաք	հատանէաք	խօսէաք	ուսանէաք
սիրէիք	հատանէիք	խօսէիք	ուսանէիք
սիրէին	հատանէին	խօսէին	ուսանէին

անցյալ կատարյալ

սիրեցի	հատի	խօսեցայ	ուսայ
սիրեցեր	հատեր	խօսեցար	ուսար
սիրեաց	հատ, եհատ	խօսեցաւ	ուսաւ
սիրեցաք	հատաք	խօսեցաք	ուսաք
սիրեցէք(ցիք)	հատէք(իք)	խօսեցայք	ուսայք
սիրեցին	հատին	խօսեցան	ուսան

լծորդութիւնը, որ ըստ ալամ պիտի բռներ երրորդ տեղը)։ Այսպես է անում նաև Աբեղյանը (Դրաբ. քեր. 1936, էջ 30), որ վերացնելով նուինիսկ Ա, Բ, Գ, Դ լծորդութիւն անուններըը, դասավորում է խոնարհումը ալ, ել, իլ ուլ = ամ, եմ, իմ, ում շարքով։

Մեր բաժանումը հիմնված է այն բանի վրա, թե յուրաքանչյուր լծորդության հետևող բայերի թիվը որքան է։ Այսպես է նաև ֆրանսերենը, ուր Ա լծորդութիւնը՝ er *ունի 3600 բայ, Բ լծորդութիւնը՝* ir *ունի 330 բայ, Գ լծորդութիւնը՝* oir *ունի 17 բայ, իսկ Դ լծորդութիւնը՝* re *ունի 50 բայ (տես* Brachet-Dussouchet, Gram. fr., 1903, *էջ 193)։ Պատահարար միայն ֆրանսերեն բայերի քանակը զուգադիպել է այբբենական շարքին* (e, i, o, r)։

Այստեղ դնում ենք չորս լծորդութիւնների և նրանց ռնգալին տիպարների խոնարհման համադրական տախտակը։

Սահմանական եղանակ

ն ե ր կ ա

աղամ	*գողանամ*	*թողում*	*զգենում*
աղաս	*գողանաս*	*թողուս*	*զգենուս*
աղալ	*գողանալ*	*թողու*	*զգենու*
աղամք	*գողանամք*	*թողումք*	*զգենումք*
աղալք	*գողանալք*	*թողուք*	*զգենուք*
աղան	*գողանան*	*թողուն*	*զգենուն*

ա ն ց յ ա լ ա ն կ ա տ ա ր

աղալի	*գողանալի*	*թողուի*	*զգենուի*
աղալիր	*գողանալիր*	*թողուիր*	*զգենուիր*
աղալը	*գողանալը*	*թողուլը*	*զգենուլը*
աղալաք	*գողանալաք*	*թողուաք*	*զգենուաք*
աղալիք	*գողանալիք*	*թողուիք*	*զգենուիք*
աղալին	*գողանալին*	*թողուին*	*զգենուին*

ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա ր յ ա լ

աղացի	*գողացայ*	*թողի*	*զգեցայ*
աղացեր	*գողացար*	*թողեր*	*զգեցար*
աղաց	*գողացաւ*	*թող, եթող*	*զգեցաւ*
աղացաք	*գողացաք*	*թողաք*	*զգեցաք*
աղացէք,-իք	*գողացայք*	*թողէք (իք)*	*զգեցայք*
աղացին	*գողացան*	*թողին*	*զգեցան*

ապառնի

սիրեցից	հատից	խօսեցայց	ուսայց
սիրեսցես	հատցիս	խօսեսցիս	ուսցիս
սիրեսցէ	հատցէ	խօսեսցի	ուսցի
սիրեսցուք	հատցուք	խօսեսցուք	ուսցուք
սիրեսջիք	հատջիք, հատանիջիք	խօսեսջիք	ուսջիք,-անիջիք
սիրեսցեն	հատցեն	խօսեսցին	ուսցին

Հրամայական եղանակ

սիրեա՛	հա՛տ	խօսեա՛ց	ուսո՛ր
սիրեսջի՛ր	հատջի՛ր	խօսեսջի՛ր, խօսիջի՛ր	ուսջի՛ր
մի՛ սիրեր	մի՛ հատաներ	մի՛ խօսիր	մի՛ ուսանիր
սիրեցէ՛ք	հատէ՛ք	խօսեցարո՛ւք, խօսիջի՛ք	ուսարո՛ւք
մի՛ սիրէք	մի՛ հատանէք	մի՛ խօսիք	մի՛ ուսանիք

Ստորադասական եղանակ

սիրիցեմ	հատանիցեմ	խօսիցիմ	ուսանիցիմ
սիրիցես	հատանիցես	խօսիցիս	ուսանիցիս
սիրիցէ	հատանիցէ	խօսիցի	ուսանիցէ
սիրիցեմք	հատանիցեմք	խօսիցիմք	ուսանիցիմք
սիրեցէք	հատանիցէք	խօսիցիք	ուսանիցիք
սիրիցեն	հատանիցեն	խօսիցին	ուսանիցին

Դերբայներ.

սիրել	հատանել	խօսիլ	ուսանիլ
սիրող	հատ(ան)ող	խօսող	
սիրեալ	հատեալ	խօսեալ	ուսեալ
սիրելոց	հատանելոց	խօսելոց(լի.)	ուսանելոց,-ելի.

ա պ ա ռ ց ի

աղացից	գողացայց	թողից	զգեցայց
աղացեիս	գողացիս	թողցես	զգեցցես
աղացէ	գողացի	թողցէ	զգեցցի
աղացու՛ք	գողացու՛ք	թողցու՛ք	զգեցցու՛ք
աղացի՛ք	գողացի՛ք	թողջի՛ք	զգեցջի՛ք
աղացեն	գողացին	թողցեն	զգեցցին

հ ր ա մ ա յ ա կ ա ց ե ղ ա ց ա կ

աղա՛	գողացի՛ր	թո՛ղ	զգեցի՛ր
աղացէ՛ք		թողջի՛ր	
մի՛ աղար	մի՛ գողանար	մի՛ թողուր	մի՛ զգենուր
աղացէ՛ք	գողացարո՛ւք	թողէ՛ք	զգեցարո՛ւք
մի՛ աղայք	մի՛ գողանայք	մի՛ թողուք	մի՛ զգենուք

Ստորադասական եղանակ

աղայցեմ	գողանայցեմ	թողուցում	զգենուցում
աղայցես	գողանայցես	թողուցուս	զգենուցուս
աղայցէ	գողանայցէ	թողուցու	զգենուցու
աղայցեմք	գողանայցեմք	թողուցումք	զգենուցումք
աղայցէք	գողանայցէք	թողուցուք	զգենուցուք
աղայցեն	գողանայցեն	թողուցուն	զգենուցուն

դ ե ր բ ա յ ց ե ր

աղալ	գողանալ	թողուլ	զգենուլ
աղացող		թողող	
աղացեալ	գողացեալ	թողեալ	զգեցեալ
աղալոց	գողանալոց	թողլոց	զգենլոց

Եթե այս բոլոր խոնարհման ձևերից առանձնացնենք արմատները ու վերջավորությունները, կստանանք հետևյալ համապատասխան ցուցակը.

Սահմանական եղանակ

ներկա

եմ	անեմ	իմ	անիմ	ամ	անամ	ում	նում
ես	անես	իս	անիս	աս	անաս	ուս	նուս
է	անէ	ի	անի	ալ	անալ	ու	նու
ենք	անենք	ինք	անինք	անք	անանք	ունք	նունք
էք	անէք	իք	անիք	ալք	անալք	ուք	նուք
են	անեն	ին	անին	ան	անան	ուն	նուն

անցյալ անկատար

էի	անէի	էի	անէի	ալի	անալի	ուի	նուի
էիր	անէիր	էիր	անէիր	ալիր	անալիր	ուիր	նուիր
էր	անէր	էր	անէր	ալր	անալր	ոլր	նոլր
էաք	անէաք	էաք	անէաք	ալաք	անալաք	ուաք	նուաք
էիք	անէիք	էիք	անէիք	ալիք	անալիք	ուիք	նուիք
էին	անէին	էին	անէին	ալին	անալին	ուին	նուին

անցյալ կատարյալ

եցի	ի	եցալ	ալ	ացի	ացալ	ի	ցալ
եցեր	եր	եցար	ար	ացեր	ացար	եր	ցար
եաց	—	եցաւ	աւ	աց	ացաւ	—	ցաւ
եցաք	աք	եցաք	աք	ացաք	ացաք	աք	ցաք
եցէք	իք	եցալք	ալք	ացէք	ացալք	էք, իք	ցալք
				ացիք			
եցին	ին	եցան	ան	ացին	ացան	ին	ցան

ապառնի

եցիմ	իմ	եցալք	ալմ	ացիմ	ացալմ	իմ	ցալմ
եսցես	ցես	եսցիս	ցիս	ասցես	ասցիս	ցես	ցցիս
եսցէ	ցէ	եսցի	ցի	ասցէ	ասցի	ցէ	ցցի
եսցուք	ցուք	եսցուք	ցուք	ասցուք	ասցուք	ցուք	ցցուք
եսչիք	չիք	եսչիք	չիք	ասչիք	ասչիք	չիք	ցչիք
				անիչիք			
եսցեն	ցեն	եսցին	ցին	ասցեն	ասցին	ցեն	ցցին

հրամայական

եմ	—	եաց	իր	ա	ացիր	—	ցիր
եաջիր	ջիր	եաջիր	ջիր	աջիր		ջիր	
		եջիր					
եր	աներ	իր		անիր	ար	անար	ուր	նուր
եցէք	էք	եցարուք	արուք	ացէք	ացարուք	էք	ցարուք
		իջիք					
էք	անէք	իք		անիք	այք	անայք	ուք	նուք

Ստորադասական

իցեմ	անիցեմ	իցիմ	անիցիմ	այցեմ	անայցեմ	ուցում	նուցում
իցես	անիցես	իցիս	անիցիս	այցես	անայցես	ուցուս	նուցուս
իցէ	անիցէ	իցի	անիցի	այցէ	անայցէ	ուցու	նուցու
իցեմք	անիցեմք	իցիմք	անիցիմք	այցեմք	անայցեմք	ուցումք	նուցումք
իցէք	անիցէք	իցիք	անիցիք	այցէք	անայցէք	ուցուք	նուցուք
իցեն	անիցեն	իցին	անիցին	այցեն	անայցեն	ուցուն	նուցուն

դերբայներ

ել	անել	իլ	անիլ	ալ	անալ	ուլ	նուլ
ող	(ան)ող	ող		ացող		ող	
եալ	եալ	եալ	եալ	ացեալ	ացեալ	եալ	ցեալ
ելոց	անելոց	ելոց(լի) անելոց		ալոց	անալոց	լոց	նլոց
		անելի					

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բալականէ այս յոթ եզրերը, որ տեսանք, կոչվում են պարզ ժամանակներ, որովհետև ինքնուրույն և անկախ ձևեր են, կազմված մեկ մի բառից կամ բալական ձևից։ Կան նաև բաղադրյալ ժամանակներ, որոնք կազմվում են դերբայներից և օժանդակ բայի հարադրությամբ, այսինքն բաղկացած են երկու բառից։ Այս ձևերի վրա պիտի խոսենք ավելի հետո։

2. Այս յոթ պարզ ձևերը բաժանվում են երկու կարգի. ուղիղ և խոտորնակ. ուղիղ են կոչվում այն ձևերը, որոնք կազմվում են նեղկայից կամ անորոշ դերբայից, իսկ խոտորնակ են կոչվում այն ձևերը, որոնք կազմվում են կատարյալից կամ հրամայականից։

Այս երևույթը հատկապես երևում է չորս լծորդության ունգալին տիպարի վրա. օրինակ՝

	ուղիղ			խոտորնակ
սահմ. ներկ.	*հաս-ան-եմ*		*կար.*	*հատ-ի*
անց. անկ.	*հատ-ան-էի*		*ապռ.*	*հատ-ից*
ստորադ. ներկ.	*հատ-ան-իցեմ*			
արգել.	*մի՛ հատ-ան-եր*	*հրամ.*	*հատ*	
անորոշ	*հաս-ան-ել*			
ներկ. դերբ.	*հատ-ան-ող*	*կամ*	*հատ-ող*	
ապ. դերբ.	*հատ-ան-ելոց*	*անց.*	*հատ-եալ*	

Ըստ այսմ ուղիղ ձևերն են՝ սահմանական ներկան, անցյալ անկատարը, ստորադասական ներկան, արգելականը, անորոշ և ապառնի դերբայները, իսկ խոտորնակ ձևերն են՝ անցյալ կատարյալը, ապառնին, հրամայականը և անցյալ դերբայը։ Ներկա դերբայը ենթարկվում է թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին։

*3. Սղման և տմփոփման կանոնները լուռնարհման ժամանակ խստիվ գործադրվում են, օրինակ՝ եթե կատարյալի եզակի գ դեմքն է սիրեաց և մյուս դեմքերը սիրեցի, սիրեցիր, սիրեցաք, սիրեցէք, սիրեցին, այս վերջիններն առաջանում են *սիրեացի, *սիրեացեր, *սիրեացաք, *սիրեացէք, *սիրեացին ձևերից,— եթե կեալ բայը ունի իա երկբարբառը, կոլ. կեցի, կեցեր ևն, պետք է լինեին հնապես *կեացի, *կեացեր ևն.— եթե բայի արմատն է լից, տրեմն լցի, լցեր ևն պետք է առաջացած լինեին լիցի, լիցեր ևն ձևերից.— եթե ապառնի ա դեմքն է տեսից, իսկ մյուս դեմքերը, տեսցես, տեսցէ ևն, սրանց հին ձևն է *տեսիցես, *տեսիցէ ևն.— կատարյալի ա դեմքն է եղէ, որից ապառնի ա դեմքը եղից, սրա մյուս դեմքերն են եղիցի, եղիցուք ևն, որոնք ծագած պիտի լինին *եղեցի, եղեցուք ձևերից.— ստորադասականն է սիրիցեմ, սիրիցես ևն, որոնք պետք է ծագած լինին հին *սիրեցեմ, *սիրեցես, և սրանք էլ ավելի հին *սեյրեյցեմ, սեյրեյցես ևն ձևերից։*

Այս կանոնը կարևոր է հատկապես Ա. լծորդության ունգալին տիպարի կատարյալի եզակի գ դեմքի և հրամայականի համար (այսպես նաև Դ լծորդության), որոնց մեջ երևան է գալիս պարզ արմատը. ինչպես՝ իջանել—ի՛ջ. լուցանել—լո՛յց, մտանել—մո՛ւտ, անիծանեմ—անե՛ծ, կլանել—կո՛ւլ, լուծանել—լո՛յծ, թքանել—թո՛ւք, ցուցանել—ցո՛յց, գտանել—գի՛տ ևն։

4. Անկատարի -էի, -էիր ևն վերջավորութիւնը հնագույն ձևառգրերում -եի, -եիր ևն ձևով է, բայց ըստ որում այժմ ընդունված է ձայնավորից առաջ գրել հ և ոչ ե, մենք էլ պահեցինք հի, հիր ևն ձևերը։

5. Կատարյալի հոգնակի երկրորդ դեմքը Ա լծորդութեան կըլկին տիպարների և Գ ու Դ լծորդութեանց առաջին տիպարների մեջ ունի թե -էք և թե -իք վերջավորութիւնը։ Որովհետև -իք աշխարհաբարի ընդունած ձևն է, որ և առաջանում է հգ. գ դեմքի նմանութեամբ, ուստի հնագույն ձևը պետք է համարել -էք։

Բայց այս ձևով կատարյալի հոգնակի բ դեմքը նույն բայերի մեջ միանում է հրամայականի հետ. ինչպես՝ սիրեցեք, ճատեք, աղացեք, թողեք, որոնք թէ կատարյալ հոգ. գ դեմք են և թե հրամայականի հոգ. բ դեմքն են միանգամայն։

Այս երկդիմութիւնը՝ որ էք-իք վերջավորութեան համար ընդհանուր կանոն է, գտնվում է նաև այլ վերջավորութեան և անկանոն բայերի մեջ. ինչպես՝ եղերուք, դարձարուք, լուացարուք, արբեցարուք, արարէք, լուարուք, ծաներուք, յարերուք ևն։ Ավետարանի մեջ հաճախ կարդում ենք՝

Լուարուք, զի ասացաւ.

որ նշանակում է ոչ թե «լսեցեք որ ասվեց» այլ՝ «լսեցիք, որ ասվեց»,

«Այլ վերջավորվող կատարյալները կարող են ստանալ թե այլ և թե արուք ձևը. ինչպես՝ ծանեայլ կամ ծաներուք «ճանաչեցիք», յարեայլ կամ յարերուք «ողջացաք» (Զալիւ. 126)։

Այս երկդիմութիւնից խուսափելու համար է, որ ավելի ուշ էք վերջավորութիւնը դարձրել են իք։

6. Կատարյալի եզակի գ դեմքը Ա լծորդութեան ունգալին տիպարի և Դ լծորդութեան Ա տիպարի մեջ եթե միավանկ է, կարող է ստանալ ե նախահավելվածը. ալսպես՝

գիտ— եգիտ, տես —ետես, կուլ —եկուլ, ցոլց —եցոլց, հատ —եհատ, լոյծ —ելոյծ, —բեր —եբեր ևն։

Ձայնավորի մոտ այս նախահավելվածը չի դրվում՝ զգուշանալով հորանջից։ Հնագույն հայերենում ասվում էր ած, օծ, պրկ, ացք և ոչ հած, հօծ հարկ, հացք։ Այսպես վիպասանական հին հատվածում. Նա անց գնաց և շինեաց՝ ի մէջ Մարաց զՄարաւկերտ։ Ավելի ուշ՝ բաղաձայնի նախահավելվածը անցավ նաև ձայնավորի վրա և սկսեցին գրել հած, հացք, հարկ, հաւծ>հօծ (ըստ որում

ձայնավորի մոտ գրվում է ե և ոչ ն)։ Միևնույն ժամանակ այս ե անցավ բազաձայններին և այժմ էլ սկսեցին գրել եսպաճ, եսես եսաեղծ: Բայց այս ձևը ընդհանուր ընդունելություն չգտավ (Զալխ. 76)։

Բազմավանկ բառերը այս նախահավելվածից ազատ են. այնպես որ մինչև անգամ ուշ շրջանում անիծաձել բայի կատարյալ եզ. գ դեմքը չդարձավ եաճեծ, և միաց միշտ աճեծ:

Կատարյալի եզ. գ դեմքի վրա ավելացնելով այս հավելվածը, նրա միջոցով առաջքն առնվեց այն երկդիմությանը, որ առաջ էր գալիս կատարյալի և հրամայականի միջև՝ ձևի նույնության պատճառով։

Մեր քերականագետները ասում են, որ ե-ով ձևերի հետ հավասարապես գործածական էր նաև առանց հավելվածի ձևը, այսպես հատ կամ եհատ, բեր կամ երեր են։ Մաքսուդյանցը (Արբտ. 1915, 407) ասում է, թե դասական շրջանում՝ ինչպես չկա եածծ, եօծ, եաճց ձևը, նույնպես չկա հատ, բեր են ձևը։ Այս ձևը առաջացել է ավելի ուշ շրջանում՝ նախնական ած, օծ ձևի նմանության[1]։

Բայց նախահավելվածը ոչ միայն կատարյալի եզ. գ դեմքի համար է, այլ և բոլոր այն դեպքերի, ուր բայը ստանում է միավանկ ձև։ Ըստ այսմ գալ, առալ, դնել բայերի ոչ միայն կատարյալի, այլև ապառնիի, հրամայականի և անցյալ դերբայի ձևերը, և ոչ միայն եզ. գ դեմքը, այլև եզակի և հոգնակի բոլոր դեմքերը, մի խոսքով ամեն տեղ, ուր բայը վերածվում է միավանկի, դրվում է ե նախահավելվածը. այսպես՝ եկի, եկից, եկ, եկեալ, եառու, եառուր են։

Ե հավելվածի կատարյալ եզ. գ դեմքի վրա միայն ամփոփվելը՝ պարզապես արդյունք է այն բանի, որ միայն այս դեպքում բայը ստանում է միավանկ ձև։ Հետևաբար կարելի է ասել, որ հավելումը եղել է չափազանց կարճ ձևերը երկարելու դիտավորությամբ։ Այս մասին ավելին տես վերը։

7. Կատարյալի հոգնակի ա դեմքը բոլոր լծորդությանց մեջ, մինչև անգամ անկանոն բայերի մեջ, միշտ և անխափան ունի ա՛ր վերջավորությունը։ Այսպես՝ սիրեցա՛ր, հատա՛ր, խոսեցա՛ր, ուսա՛ր, աղացա՛ր, գողացա՛ր, թողա՛ր, զգեցա՛ր, և անկանոն բայերից էլ՝ եկա՛ր, տուա՛ր, արարա՛ր, յարեա՛ր, լուա՛ր, ծանեա՛ր են։

---

[1] Միայն տաց չունի ե։

8. Ապառնին կազմվում է միշտ կատարյալի եզ. ա դեմքի վրա ավելացնելով ց. այսպիսով ստացվում է ապառնի եզ. ա դեմ. քը. ինչպես՝

սիրեցի — սիրեցից	հատի — հատից
խօսեցայ — խօսեցայց	ուսայ — ուսայց
աղացի — աղացից	գողացայ — գողացայց
թողի — թողից	զգեցայ — զգեցայց։

Այս օրենքը ղորում է ոչ միայն կանոնավոր, այլև անկանոն բայերի համար. ինչպես՝

արարի—արարից, լարեայ—լարեայց, լանցեայ—լանցեայց, լուայ—լուայց, ծանեայ—ծանեայց, կերայ—կերայց, տարայ—տարայց, եղի—եղից, արբի—արբից, կալայ—կալայց, եկի—եկից, կացի—կացից, եղէ—եղէց ևն։ Բացառութիւն են միայն երթալ բայը, որ ունի կոր. չոգայ, ապռ. երթայց և տալ բայը, որ ունի կոր. ետու, ապռ. տաց։

9. Ապառնի եզակի բ դեմքը կազմվում է ա դեմքի ծայրին ավելացնելով ես կամ իս՝ ըստ յօրդուիթեան։ Այս հավելումը շատ հայանի կերպով երևում է տամ և դնեմ անկանոն բայերի մեջ։ Սրանց ապառնի առաջին դեմքն է տաց, եդից (հին ձևը *դից, միավանկ լինելու պատճառով հետո դարձած եդից), բ դեմքը՝ տացես, դիցես։ Մյուս բոլոր բայերը ենթարկվում են սղման և ամփոփման օրենքներին. այսպես՝

ի ջնջվում է Հատից—հատցես, թողից—թողցես, արբից—արբցես, ածից—ածցես, կացից—կացցես ևն։

է գառնում է ի,— եղէց—եղիցիս.

այ (հակառակ փոփոխման ընդհանուր օրենքին) ջնջվում է.—ուսայց—ուսցիս, զգեցայց—զգեցցիս ևն։ Ըստ այսմ բացառութիւն է ուտեմ բայի ապառնին, որի առաջին դեմքը լինում է կերայց կամ կերից, իսկ երկրորդ դեմքը կերիցես, որ թե առաջինից և թե երկրորդից ածանցվելով՝ պիտի գառնար *կերցես։

Այս պարագային՝ երբ երկու ց կողք կողքի պատահին միմյանց, եթե ապառնի ձևը երկվանկ է (այսինքն արմատը միավանկ է), այդ երկու ց-երը անփոփոխ մնում են։ Իսկ եթե ապառնին երկուսից ավելի վանկ ունի (այսինքն արմատը միավանկ չէ), առաջին ց ձայնը վերածվում է ս-ի։ Այսպես՝ կացցես, բացցես, թացցես, լացցես, ածցես, հարցցես, կեցցես, զգեցցիս, յեցցիս, խցցես, լցցես ևն, որոնց մեջ զույգ ց-երը մնում են, իսկ սիրեսցես, գնաս-

ցես, գործեսցես, խօսեսցիս, աղաղսցես, գողացսիս են ձևերի մեջ գուլդ ց-երից առաջինը դարձել է ս։ Այսպես և՝ մյուս դեմքերի մեջ և հոգնակի երկրորդ դեմքի ջ-ի մոտ։

Ընթերցցիս բացառություն չէ, որովհետև կազմված է ընց(դ) նախդիրով, *թերցցիս ձևից և արմատն է հնխ. ter «կարդալ, բարձր ձայն հանել» (տե՛ս Արմ. Բառ. հտ. Ի, էջ 131)։ Ընդհակառակը, ընթացուլ բայից՝ ապառնի ընթացսիս կազմված չէ ընդ նախդիրով, այլ արմատն է հնխ. sent «երթալ»>հլ. ընթ-աց, որով նույնպես բացառություն չէ։

10. Ապառնի եզակի գ դեմքի եսցի վերջավորությունը, ինչպես նկատում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը (Անանն. գիտ. էջ 6), հին ձեռագրներում շատ անգամ գրվում է -եցի (ս սղված). ինչպես՝ երևեցի (փոխանակ երևեսցի), որ չորս անգամ միևնույն էջում պատահում է Անանն. գիտ. 6։ Ձեռագիրը սխալագիր չէ և ուրիշ բառերի գրչությունը հարազատ է։ Ուստի պետք չէ կասկածել նաև այս ձևի հարազատության վրա։ Գ. Տեր-Մկրտչյան կարծում է, որ երևեցի միջին օղակն է երևեսցի և երևիցի ձևերի։ Իսկ ես կարծում եմ, թե հին հայերենի գավառական մի ձև է, որ առաջացել է սց>ց բնական սղման օրենքով։

11. Ապառնի հոգ. առաջին դեմքը բոլոր լծորդությանց կրկին տիպարների մեջ էլ վերջանում է -ցուք, իսկ երկրորդ դեմքը՝ միշտ -ջիք։

12. Հրամայականի բուն ձևը երեք տեսակ կազմություն ունի. կամ բայարմատն է (ճա՛ռ, թո՛ղ), կամ ստանում է ա՛, եա՛, եա՛ց վերջավորությունները (աղա՛, սիրեա՛, խօսեա՛ց), և կամ իր, ցիր վերջավորությունները (ուսի՛ր, գողացի՛ր, զգեցի՛ր)։

Բայց հրամայականը ունի նաև մի երկրորդ ձև, որ կարելի է կոչել հորդորական։ Այս ձևը կազմվում է չի՛ր մասնիկով (սիրեսջիր, ճառեջիր են), որ ապառնի հոգնակի երկրորդ դեմքի (սիրեսջիք, ճառեջիք են) համապատասխան եզակին է։ Սրանից հետևում է, որ եզակի -ջիր ձևն էլ նախապես ապառնի եզակի երրորդ դեմքն էր, և հետո գործածվեց միայն իբր հրամայական։

13. Հրամայականը ունի նաև բացասական ձևը, որ կոչվում է արգելական։ Արգելականը ունի եզակի և հոգնակի, եզակին կազմվում է բայի անորոշ դերբայից, սրա լ վերջածանը դարձնելով ր և միևնույն ժամանակ սկիզբը ավելացնելով մի՛ արգելական մասնիկը. (մի՛ սիրեր, մի՛ հատաներ, մի՛ խօսիր, մի՛ ուսանիր, մի՛ աղար, մի՛ գողանար, մի՛ թողուր, մի՛ զգենուր)։ Այն բայերը,

որոնք անորոշ չունեն, չունեն նաև արգելական, այսպես եմ օժանդակ բայը և ուրիշ պակասավոր բայեր։ Սրանից է նաև այն տարբերությունը, որ կա մի կողմից բուն հրամայականի և մյուս կողմից արգելականի միջև, հատկապես անկանոն բայերի մեջ, ինչպես տ՛ար—մի տանիր, բեր—մի բառնար, եկ—մի դար, սրբ—մի լմպեր են (Զալիս. 61)։

Արգելականի հոգնակին կազմվում է եզակի -եր, -իր, -ար, -ուր վերջավորությունները դարձնելով -եք, -իք, -այք, -ուք (մի սիրեք, մի հատանեք, մի խօսիք, մի ուսանիք, մի աղայք, մի գողանայք, մի թողուք, մի զգենուք)։

14. Ստորադասական ներկան կազմվում է առաջին և երկրորդ լծորդության երկու տիպարների մեջ՝ արմատի և վերջավորության միջև ներմուծելով ից մասնիկը (սիր-եմ, սիր-ից-եմ, հատան-եմ, հատան-ից-եմ, խօս-իմ -խօս-ից-իմ, ուս-ան-իմ -ուսան-ից-իմ), երրորդ լծորդության երկու տիպարների մեջ՝ ամ վերջավորությունը դարձնելով -այցեմ (աղ-ամ- աղ-այցեմ, գողան-ամ -գողան-այցեմ), իսկ չորրորդ լծորդության կրկին տիպարների մեջ՝ արմատի ու վերջավորության միջև ներմուծելով -ուց մասնիկը (թող-ում թող-ուց-ում, զգեն-ում -զգեն-ուց-ում)։

2. ՁԱՐՏՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՄԵՋ

Ջորս լծորդության կրկին տիպարների մեջ կան բայեր, որոնք խոնարհման սովորական ձևից որոշ շեղումներ են ցույց տալիս։ Այսպիսի շեղումները հավաքում ենք այս հատվածում։

1. Առաջին լծորդության առաջին տիպարին պատկանող բայերից երեքը (ածեմ, բերեմ, հանեմ) փոխանակ խոնարհվելու առաջին տիպարին համաձայն, խոնարհվում են երկրորդ տիպարի ձևով։ Այսպես՝

կար.	ածի,	բերի,	հանի
ապ.	ածից,	բերից,	հանից
հրամ.	ած,	բեր,	հան։

2. Առաջին լծորդության երկրորդ տիպարի երևույթին ունեցող բայերից նրանք, որոնց մեջ ան արմատական է և ոչ թե մասնիկ, խոնարհվում են առաջին տիպարի ձևով. ինչպես՝ դարմանեմ; սերմանեմ, ժամանեմ, խափանեմ, կործանեմ.

կար. դարմանեցի, սերմանեցի, ժամանեցի, խափանեցի, կործանեցի

ապա. դարմանեցից, սերմանեցից, ժամանեցից, խափանեցից, կործանեցից

հրամ. դարմանեա՛, սերմանեա՛, ժամանեա՛, խափանեա՛, կործանեա՛:

3. Հարկացեալ բայը խոտորնակ ձևերի մեջ կորցնում է կ ձայնը, այլևայլքն խոնարհվում է հար արմատով. ինչպես՝

կար.— հարի

ապ.— հարից

հրմ.— հա՛ր

անց. դերբ.— հարեալ:

4. Առաջին լծորդության առաջին տիպարին պատկանող բայերից ասեմ, գիտեմ, կարեմ, մարթեմ խոնարհվում են խառն ձևվով.— ուղիղ ձևերի մեջ հետեւում են Ա լծորդության ա տիպարին, իսկ խոտորնակ ձևերի մեջ՝ Դ լծորդության առաջին տիպարին. այսպես՝

սահմ. ներկա

ասեմ	*գիտեմ*	*կարեմ*	*մարթեմ*
ասես	*գիտես*	*կարես*	*մարթես*
ասէ	*գիտէ*	*կարէ*	*մարթէ*
ասեմք	*գիտեմք*	*կարեմք*	*մարթեմք*
ասէք	*գիտէք*	*կարէք*	*մարթէք*
ասեն	*գիտեն*	*կարեն*	*մարթեն*

անց. անկ.

ասէի	*գիտէի*	*կարէի*	*մարթէի*
ասէիր	*գիտէիր*	*կարէիր*	*մարթէիր*
ասէր	*գիտէր*	*կարէր*	*մարթէր*
ասէաք	*գիտէաք*	*կարէաք*	*մարթէաք*
ասէիք	*գիտէիք*	*կարէիք*	*մարթէիք*
ասէին	*գիտէին*	*կարէին*	*մարթէին*

կատարյալ

ասացի	*գիտացի*	*կարացի*	*մարթացի*
ասացեր	*գիտացեր*	*կարացեր*	*մարթացեր*
ասաց	*գիտաց*	*կարաց*	*մարթաց*

ասացաք	գիտացաք	կարացաք	մարթացաք
ասացէք	գիտացէք	կարացէք	մարթացէք
ասացին	գիտացին	կարացին	մարթացին

ապառնի

ասացիմ	գիտացիմ	կարացիմ	մարթացիմ
ասասցես	գիտասցես	կարասցես	մարթասցես
ասասցէ	գիտասցէ	կարասցէ	մարթասցէ
ասասցուք	գիտասցուք	կարասցուք	մարթասցուք
ասասջիք	գիտասջիք	կարասջիք	մարթասջիք
ասասցեն	գիտասցեն	կարասցեն	մարթասցեն

հրամ.

ասա	գիտեա (գիտա) չունի
ասասջիր	գիտասջիր
մի ասեր	մի գիտեր
ասացէք	գիտացէք
ասասջիք	գիտասջիք
մի ասէք	մի գիտէք

ստոր. հերկա

ասիցեմ	գիտիցեմ	կարիցեմ	մարթիցեմ
ասիցես	գիտիցես	կարիցես	մարթիցես
ասիցէ	գիտիցէ	կարիցէ	մարթիցէ
ասիցեմք	գիտիցեմք	կարիցեմք	մարթիցեմք
ասիցէք	գիտիցէք	կարիցէք	մարթիցէք
ասիցեն	գիտիցեն	կարիցեն	մարթիցեն

Դերբայ

ասել	գիտել	կարել	մարթել
ասող, ասացող	գիտող	կարող	
ասացեալ	գիտացեալ	կարացեալ	մարթացեալ
ասելոց	գիտելոց	կարելոց	մարթելոց

5. Երկրորդ լծորդութեան առաջին տիպարի բայերից ճստիմ՝ խոնարհվում է երկրորդ տիպարի ձևով և լինում է կար. ճստայ, ապռ. ճստայց, հրմ. ճիստ։

6. Երկրորդ լծորդութեան երկրորդ տիպարի տակ առանձին

վսում բ են կազմում այն բայերը, որոնք -ան միջամանիկի տեղ -անեն չ կամ նչ, որ խոտորնակ ձևերի մեջ կորչում է։

Ահա այս կարգի բայերի խոնարհման պատկերը։

սահմ. ներկա

թաքչիմ	*երկնչիմ*	*մեղանչեմ*
թաքչիս	*երկնչիս*	*մեղանչես*
թաքչի	*երկնչի*	*մեղանչէ*
թաքչիմք	*երկնչիմք*	*մեղանչեմք*
թաքչիք	*երկնչիք*	*մեղանչէք*
թաքչին	*երկնչին*	*մեղանչեն*

անց. անկ.

թաքէի	*երկնչէի*	*մեղանչէի*
թաքէիր	*երկնչէիր*	*մեղանչէիր*
թաքէր	*երկնչէր*	*մեղանչէր*
թաքէաք	*երկնչէաք*	*մեղանչէաք*
թաքէիք	*երկնչէիք*	*մեղանչէիք*
թաքէին	*երկնչէին*	*մեղանչէին*

կատարյալ

թաքեալ	*երկեալ*	*մեղալ*
թաքեար	*երկեար*	*մեղար*
թաքեաւ	*երկեաւ*	*մեղաւ*
թաքեաք	*երկեաք*	*մեղաք*
թաքեալք	*երկեալք*	*մեղալք*
թաքեան	*երկեան*	*մեղան*

ապառնի

թաքեայց	*երկեայց*	*մեղայց*
թաքիցես	*երկիցես*	*մեղիցես*
թաքիցէ	*երկիցէ*	*մեղիցէ*
թաքիցուք	*երկիցուք*	*մեղիցուք*
թաքիջիք	*երկիջիք*	*մեղիջիք*
թաքիցեն	*երկիցեն*	*մեղիցեն*

հրամայական

թաքիր	*երկիր*	*մեղիր*

մի թաքչիր	*մի երկնչիր*	*մի մեղանչեր*
թաքերո՛ւք	*երկերո՛ւք*	*մեղարուք*
մի թաքչիք	*մի երկնչիք*	*մի մեղանչէք*

սաոր. ներկա

թաքչիցիմ	*երկնչիցիմ*	*մեղանչիցիմ*
թաքչիցիս	*երկնչիցիս*	*մեղանչիցես*
թաքչիցի	*երկնչիցի*	*մեղանչիցէ*
թաքչիցիմք	*երկնչիցիմք*	*մեղանչիցեմք*
թաքչիցիք	*երկնչիցիք*	*մեղանչիցէք*
թաքչիցին	*երկնչիցին*	*մեղանչիցեն*

դերբայ.

թաքչիլ	*երկնչիլ*	*մեղանչիլ*
թաքուցեալ	*երկուցեալ*	*մեղուցեալ*
թաքչելոց	*երկնչելոց*	*մեղանչելոց*
թաքչելի	*երկնչելի*	*մեղանչելի*

Այս խոնարհման են հետևում նաև՝

Թռչիմ—թռեալ, թռիր, թռուցեալ
Փախչիմ—փախեալ, փախիր, փախերուք
Հանգչիմ—հանգեալ, հանգիր, հանգերուք
Ջատչիմ—ջատեալ
Մատչիմ—մատեալ, մատիր, մատիք կամ մատերուք
Կառչիմ—կառեալ
Կորնչիմ—կորեալ, կորիր, կորուսեալ
Մարտնչիմ—մարտեալ, մարտիր, մարտուցեալ։

7. *Այս կարգի բայերից ոմանք չ, նչ, միջամասնիկի փոխարեն ունեն սովորական ա միջամասնիկը. ինչպես՝* թռչել—թռանել, *ջատչիլ—ջատանիլ, որոնք խոնարհվում են իրենց սովորական ձևով, այսպես՝* ջատանիմ—ջատայ, *հրմ.* ջատարուք *(և ոչ թե* ջատերուք*), անց.* ջատեալ։

8. *Մեղանչել բայը իր մեջ է միացնում երկու միջամասնիկ՝ ա և է. ըստ ձևի պատկանում է առաջին լծորդության, բայց խոնարհվում է վերի ձևով, միայն զուրկ է ե-ից. այսպես՝* մեղայ, մեղայց *(և ոչ թե* մեղեայ, մեղեայց*)։*

9. *Առաջին լծորդության է պատկանում դարձյալ յանցանեմ բայը, որ սակայն խոնարհման ժամանակ՝ խոտորնակ ձևերի մեջ*

հետևում է վերի ձևին, պահելով նուլնիսկ ե ձայնավորը. այսպես՝ սահմ. ներկա.— յանցանեմ...

անց. անկ.— յանցանէի...

կտր.— յանցեալ, յանցեար, յանցեաւ, յանցեալք, յանցեան:

ապռ.— յանցեալց, յանցիցես, յանցիցէ, յանցիցուք, յանցիջիք, յանցիցեն:

հրամ.— յանցիր, մի՛ յանցաներ, յանցերո՛ւք, մի՛ յանցանէք.

ստորբ.— յանցանիցեմ...

դերբ.— յանցանել, յանցուցեալ, յանցանելոց:

10. Նկատելի է, որ այս կարգի բայերը չունեն սեփական անցյալ դերբայ, և այդ ձևը փոխ են առնում անցողական բայերից. ինչպես՝ թուցեալ, մեղուցեալ, զատուցեալ, երկուցեալ կորուսեալ են:

11. Երկրորդ լծորդության առաջին տիպարի բայերից շատ շատերը հրամայականի եզ. բ դեմքում լինում են -եա (փոխանակ -եաց). այսպես՝ ճամարիմ, ճեմիմ, շահիմ, ողորմիմ են լինում են հրամ. ճամարեա՛, ճեմեա՛, շահեա՛, ողորմեա՛ են.— ուրիշ բայեր երկու ձևն էլ ունեն միանգամայն. ինչպես՝ աշխատիմ, դատիմ, հրամ. աշխատեա՛ կամ աշխատեաց, դատեա՛ կամ դատեաց:

Նմանապես բ լծորդության բ տիպարի բայերից ոմանք հրամայականի հոգնակի բ դեմքում ստանում են -երուք փոխանակ -արուք. այսպես՝ ազանիմ,—ազերուք, անկանիմ,—անկերուք:

12. Երրորդ լծորդության առաջին տիպարի բայերից անձկամ, գթամ, դողամ, ճոգամ, խոկամ, յուսամ, ողբամ, որսամ, ջանամ, ցնծամ, խոնարհման ժամանակ խոտորնակ ձևերի մեջ լինում են երկրորդ տիպարի նման՝ կտր. անձկացայ, գթացայ, դողացայ, ճոգացայ, խոկացայ, յուսացայ, ողբացայ, որսացայ, ջանացայ, ցնծացայ, ապառնի՝ անձկացայց, գթացայց, դողացայց, ճոգացայց, խոկացայց, յուսացայց, ողբացայց, որսացայց, ջանացայց, ցնծացայց. բայց հրամ. անձկա՛, գթա՛, դողա՛, ճոգա՛, յուսա՛, խոկա՛, ողբա՛, որսա՛, ջանա՛, ցնծա՛: Հոգնակին խառն ձևով՝ ջանացարուք, փութացարուք, որսացարուք, ողբացարուք, յուսացարուք, բայց և՝ ողբացեք, ջանացեք: Կարելի է սակայն գտնել նաև սովորական ձևով՝ որսացի, դողացի, ցնծացի, ճոգացի, խոկացի, ողբացի են, ապառնի՝ ողբացից, ճոգացցե:

13. Բառնամ, ամբառնամ, դառնամ բայերը խոնարհման ժամանակներում խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

կատարյալ

բարձի	ամբարձի	դարձալ
բարձեր	ամբարձեր	դարձար
եբարձ	ամբարձ	դարձաւ
բարձաք	ամբարձաք	դարձաք
բարձէք	ամբարձէք	դարձալք
բարձին	ամբարձին	դարձան

ապառնի

բարձիցս	ամբարձիցս	դարձալց
բարձցես	ամբարձցես	
բարձցէ	ամբարձցէ	
բարձցուք	ամբարձցուք	
բարձջիք	ամբարձջիք	
բարձցեն	ամբարձցեն	

հրամայական

բարձ	դարձ կամ դարձիր
բարձէք	դարձարո՛ւք

դերբայներ

բարձեալ	ամբարձեալ	դարձեալ

14. Նույն լծորդութիւնից բացամ և թացամ բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

կատարյալ		ապառնի	
բացի	թացի	բացիցս	թացիցս
բացեր	թացեր	բացցես	թացցես
եբաց	եթաց	բացցէ	թացցէ
բացաք	թացաք	բացցուք	թացցուք
բացէք	թացէք	բացջիք	թացջիք
բացին	թացին	բացցեն	թացցեն

հրամ.		դերբ.	
բաց	թաց	բացեալ	թացեալ
բացէք	թացէք		

16. Լամ, կամ, կեամ բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

սահմ. հերձա

լամ	կամ	կեամ
լաս	կաս	կեաս
լալ	կալ	կեալ
լամք	կամք	կեամք
լալք	կալք	կեալք
լան	կան	կեան

ապագայ անկատար

էալի	կալի	կէի (*կեալի)
լալիր	կալիր	կէիր
լալր	կալր	կեալր
լալաք	կալաք	կէաք
լալիք	կալիք	կէիք
լալին	կալին	կէին

կատարյալ

լացի	կացի	կեցի
լացեր	կացեր	կեցեր
ելաց, լաց	եկաց, կաց	եկեաց, կեաց
լացաք	կացաք	կեցաք
լացէք	կացէք	կեցէք
լացին	կացին	կեցին

ապառնի

լացիմ	կացիմ	կեցիմ
լացցես	կացցես	կեցցես
լացցէ	կացցէ	կեցցէ
լացցուք	կացցուք	կեցցուք
լացջիք	կացջիք	կեցջիք
լացցեն	կացցեն	կեցցեն

հրամայական

լաց	կաց	կեաց, կեցջիր
մի՛ լար	մի՛ կար	մի՛ կեար
լացէք	կացէք	կեցէք
մի՛ լալք	մի՛ կալք	մի՛ կեալք

ստոր. ձերկա

լալցեմ	կալցեմ	կեցեմ (*կեալցեմ
լալցես	կալցես	կեցես
լալցէ	կալցէ	կեցէ
լալցեմք	կալցեմք	կեցեմք
լալցէք	կալցէք	կեցէք
լալցեն	կալցեն	կեցեն

դերբայներ

լալ	կալ	կեալ
լացեալ	կացեալ	կեցեալ
լալոց	կալոց	կելոց

Ամբողջը խոնարհվում է ողջամ բայի պես. կեամ բայի ստացած տարօրինակ ձևերը սղման և ամփոփման արդյունք են. միայն հրամայականները արմատական ձևով են (լաց, կաց, կեաց)։

16. Ատեմ բայի հին ձևն է ատեամ, որից ծնում են ներկա ատեամ, ատեայ. անկ. ատեայր: Մյուս ձևերը ամփոփման օրենքով շփոթվել են ատեմ բայի ձևերի հետ, որով երկուսի խոնարհումը միացել է։

Տեղամ *բայի էլ եզակի գ դեմքը՝ որ է տեղաց, գրված կա նաև տեղեաց (Ձալխ. 90)։*

17. Գ լծորդության երկրորդ տիպարի բայերից լուացամ. իմացամ, մոռացամ, ընթացամ, հրամայականի մեջ լինում են լո՛ւա, իմա՛, մոռա՛, ընթա՛. հգ. լուացարուք, իմացարուք, մոռացարուք, ընթացարուք:

*Նույն տիպարից պրպեցամ, մերձեցամ, յամեցամ, քաղցեցամ առաջանում են հնագույն *արբեհանամ, *մերձեհանամ, *յամեհանամ, քաղցեհանամ ձևերից, որոնց մեջ հա գարձել է ե։*

Մերկացամ *բայի հրամայականն է մերկեա՛, որ փոխ է առնված մերկեմ բայից։*

Մերձեցամ, յամեցամ և քաղցեցամ *բայերը ունեն միայն իրենց ուղիղ ժամանակները, իսկ խոտորնակ ձևերը փոխ են առնում մերձիմ, յամեմ, քաղցնում բայերից, ըստ այսմ ունենք կոր. յամեցի, քաղցեայ, հրմ. մերձեա՛ց, դերբ. քաղցեալ են։*

18. Զորրորդ լծորդության երկրորդ տիպարը ներկայացնում է հինգ տեսակ խոնարհում։

Առաջինն է նում-ցայ ձևը, որ ներկայացրինք վերևում։ Սրան

են հետևում յեռում, ընթեռնում, որոնց խոտորնակ ձևերը լինում են՝

լեռնում—լեցայ, լեցայց, լեցիր, լեցեալ.

ընթեռնում—ընթերցայ, ընթերցա՛յց, ընթերցիր, ընթերցարուք, ընթերցեալ.

երկրորդն է ռում-ցի ձևը, որին հետևում են յռում, խռում, ընկեռում. սրանց էլ խոտորնակ ձևերը լինում են՝

լռում—լցի, լցից, լից, լցեալ
լռնում—խցի, խցից, խից, խցեալ
ընկեռնում—ընկեցի, ընկեցից, ընկեա, ընկեցեալ։

(Կատարյալ հզ. գ դեմքը լինում է ընկաց և ընկէց) օրինակ՝ Ընկէց ի մէջք օրհորդին Ալանաց (Վիպաս. երգ)։

Երրորդն է ռում-ի, որի միակ օրինակն է առռում. սրա խոտորնակ ձևերը լինում են՝ առնում—առի, առից, առ, առեալ։

Չորրորդն է ռում-այ ձևը, որին հետևում են զբօսնում, հեղձնում, ջեռնում, զգածնում, սրանց խոտորնակ ձևերը լինում են՝

զբօսնում—զբօսայ, զբօսայց, զբօսիր, զբօսեալ
հեղձնում—հեղձայ, հեղձայց, հեղձիր, հեղձեալ
ջեռնում—ջեռայ, ջեռայց, ջեռիր, ջեռեալ կամ ջեռուցեալ
զգածնում—զգածայ, զգածայց, զգածիր, զգածեալ։

Ալտեղ է պատկանում դարձեալ երդնում, որի հինը լինելով *երդռնում, խոտորնակ ձևերում լինում է՝

երդնում—երդռայ, երդռայց, երդռիր, երդռեալ (ալսինքն ու ընկած բաղաձայնից առաջ, իսկ ձայնավորից առաջ պահված)։

հաճռում կամ հիճռում բայը, որի հետ նույն է հեճռում ՀՀյռսելը կատարյալում լինում է հաճայ, հիճայ, թեև հեճռում լինում է ըստ օրինի հեճի.— այս անկանոնութիւնը կարելի է բացատրել նրանով, որ հեճռել թեև Գ լծորդութեան Ա. տեսակին է պատկանում (արմատը հնխ. pen), բայց սխալմամբ համարվել է Բ տիպարի կամ իրոք հաճռում գալիս է *հաճ-ռում ձևից։

Հինգերորդն է ռում-եայ, որին հետևում են զարթնում, հարթնում, ալտնում, ուռնում. ոստնում, պշնում, ցածնում, ցասնում, քաղցնում, փախնում։ Սրանց խոտորնակ ձևերը լինում են՝

զարթնում—զարթեայ, զարթեայց, զարթիր, զարթուցեալ
հարթնում—հարթեայ, հարթեայց, հարթիր, հարթուցեալ
ալտնում—ալտեայ, ալտեայց, ալտիր, ալտուցեալ

ուռնում—ուռեալ, ուռեալց, ուռիր, ուռուցեալ
ոստնում—ոստեալ, ոստեալց, ոստիր, ոստուցեալ
պշնում—պշեալ, պշեալց, պշուցեալ
ցածնում—ցածեալ, ցածեալց, ցածիր, ցածուցեալ
ցասնում—ցասեալ, ցասեալց, ցասիր, ցասուցեալ
քաղցնում—քաղցեալ, քաղցեալց, քաղցեալ
փախնում—փախեալ, փախեալց, փախիր, փախուցեալ։

19. Զորրորդ լծորդութիւն ու *ձայնավորի առջ հաճախ ձեռագրերում գրված է լինում* ոյ. *ինչպես՝* ճեղոյի, առ-ցոյի, առնոյիր *ևն՝ փոխանակ* ճեղուի, առնուի, առնուիր *են (Զալիս. 101),*

20. Դնում եմ այստեղ վերջին չորս ձևերից խոնարհման մի ամբողջական օրինակ. առաջին ձևի օրինակը (զգեցնում)՝ գրված է ընդհանուր համապրական ցուցակում։

Սահմանական եղանակ

լնում	*առնում*	*երդնում*	*զարթնում*
լնուս	*առնուս*	*երդնուս*	*զարթնուս*
լնու	*առնու*	*երդնու*	*զարթնու*
լնումք	*առնումք*	*երդնումք*	*զարթնումք*
լնուք	*առնուք*	*երդնուք*	*զարթնուք*
լնուն	*առնուն*	*երդնուն*	*զարթնուն*

ապց. անկատար

լնուի	*առնուի*	*երդնուի*	*զարթնուի*
լնուիր	*առնուիր*	*երդնուիր*	*զարթնուիր*
լնոյր	*առնոյր*	*երդնոյր*	*զարթնոյր*
լնուաք	*առնուաք*	*երդնուաք*	*զարթնուաք*
լնուիք	*առնուիք*	*երդնուիք*	*զարթնուիք*
լնուին	*առնուին*	*երդնուին*	*զարթնուին*

կատարյալ

լցի	*առի*	*երդուայ*	*զարթեայ*
լցեր	*առեր*	*երդուար*	*զարթեար*
լից, ելից	*առ, էառ*	*երդուաւ*	*զարթեաւ*
լցաք	*առաք*	*երդուաք*	*զարթեաք*
լցէք	*առէք*	*երդուայք*	*զարթեայք*
լցին	*առին*	*երդուան*	*զարթեան*

ապառնի

լցից	առից	երդուայց	զարթնայց
լցցես	առցես	երդուիցես	զարթիցես
լցցէ	առցէ	երդուիցէ	զարթիցէ
լցցուք	առցուք	երդուիցուք	զարթիցուք
լցջիք	առջիք	երդուիջիք	զարթիջիք
լցցեն	առցեն	երդուիցեն	զարթիցեն

հրամայական

լի՛ց, լցջի՛ր	ա՛ռ, առջի՛ր	երդուի՛ր	զարթի՛ր
մի՛ լնուր	մի՛ առնուր	մի՛ երդնուր	մի՛ զարթնուր
լցէ՛ք	առէ՛ք	երդուարո՛ւք	զարթի՛ք
մի՛ լնուք	մի՛ առնուք	մի՛ երդնուք	մի՛ զարթնուք

ստոր. ներկա

լնուցում	առնուցում	երդնուցում	զարթնուցում
լնուցուս	առնուցուս	երդնուցուս	զարթնուցուս
լնուցու	առնուցու	երդնուցու	զարթնուցու
լնուցումք	առնուցումք	երդնուցումք	զարթնուցումք
լնուցուք	առնուցուք	երդնուցուք	զարթնուցուք
լնուցուն	առնուցուն	երդնուցուն	զարթնուցուն

դերբայներ

լնուլ	առնուլ	երդնուլ	զարթնուլ
լցեալ	առեալ	երդուեալ	զարթուցեալ
լցլոց	առնլոց	երդնլոց	զարթնլոց

21. Վերևում մի քանի տեղ տեսանք բայերի խոնարհման կրկնակ ձևեր. օրինակ՝ մատչիմ բայի հրամայականի հոգնակին է մատիք կամ մատերուք.— աշխատիմ, դատիմ բայերի եզակի հրամ. աշխատեա՛, աշխատեաց, դատեա՛, դատեաց.— որսամ, դողամ, ցնծամ, հոգամ, խոկամ, ողբամ են բայերի կատարյալը լինում է որսացայ, դողացայ, ցնծացայ, հոգացայ, խոկացայ, ողբացայ կամ որսացի, դողացի, ցնծացի, հոգացի, խոկացի, ողբացի. ԵՒս Ուրիշ շատ տրակիսի կրկնակ ձևեր էլ կան. ինչպես՝

փայլեմ և փայլիմ
պակասէ և պակասի

ծաղկէ և ծաղկի
ամպարշտեցի և ամպաշտեցայ
ապստամբեցին և ապստամբեցան
բնակեաց և բնակեցաւ
դատեաց և դատեցաւ
դարձայք և դարձարուք
կալէք և կալարուք, են են են։

Հատկապես խառնակ է օրինակ՝ ցնծամ բայի խոնարհումը։ Ալսպիսի երևույթները արդյունք են երեք բանի.

1. Ոամկական ձևեր, որոնք ուշ ժամանակի գրիչների ձեռքով մտել են հին գրվածքների մեջ և նրանց հարազատությունը խանգարել։ Օրինակ՝ հոգնակի հրամայականի ընթերցիք, ջանացէք, եկէք, տարէք, կերէք են ձևեր, փոխանակ հարազատ գրաբար ընթերցարուք, ջանացարուք, եկայք, տարայք, կերայք ձևերի (Զալխ. 126)։

2. Խոնարհման այս կամ այն ձևը փոխ է առնվում մի ուրիշ լծորդությունից. օրինակ՝ -նում, չիմ վերջացող բայերի մի մասը չունեն անցյալ դերբայ և այդ ձևը փոխ են առնում անցողականից։ Ալսպես՝ թռնում—թռուցեալ, զարթնում—զարթուցեալ, փախչիմ-փախուցեալ են (տես ստորև)։ Նույնպես՝ մերկանամ, մերձենամ, յամենամ և քաղցենում բայերի զանազան ձևերը փոխ են առնված մերկեմ, մերձիմ, յամեմ, քաղցնում բայերից։ Կասում «կաճենել» բայի ապառնին, որի կանոնավոր ձևն է կասցե, գործածված է նաև կասեսցե ձևով, իբր թե կասել բայից ձևացած լիներ (Զալխ. 104)։

3) Բայց ամենից ավելի կարևոր է այն, որ զանազան բայեր ունեն երկու կամ երեք ձև, որով և՝ երկու կամ երեք լծորդություն։ Այնպես որ կարող են մի քանի ձևով խոնարհվիլ. օրինակ՝

տարածել և տարածանել
ներկել և ներկանել
զերծուլ և զերծանել
զբաղիլ և զբաղնուլ
կարկառել և կարկառուլ
քրտնել, քրտնիլ, քրտանել, քրտնալ և քրտնուլ
զբօսնուլ, զբօսանիլ և զբօսանալ
ցանկալ և ցանկանալ

գերծել, գերծանել և գերծուլ
ջոնուլ և ջոռանիլ են։

Ընդհանրապես անիմ, ամ, ում *վերջավորած բայերի խոնարհումը երկդիմի և անորոշ է (Զալխ. 125), իսկ* -անիմ *-չիմ,* -նում *վերջավորած բայերի փոխանակութիւնը սովորական երևոյթ է. այսպես՝* բռնում, բռչիմ *և* բռանիմ, փախնում *և* փախչիմ, այտնում *և* այտչիմ *են։ Օրինակ՝* բռչիմ *և* բռնում *բայերը խոտորնակ ժամանակների մէջ հավասարապես լինում են* բռեայ, բռեայց, բռի՛ր, բռուցեալ, *իսկ* բռանիմ՝ *որ չունի խոտորնակ ձևեր (պիտի լիներ* բռայ, բռայց, *իսկ հրամայականը՝ դարձեալ* բռի՛ր*), այդ ձևերը փոխ է առնում* բռչիմ—բռնում *բայից։ Սրա հակառակ* զբօսանիմ *և* սկսանիմ *խոտորնակ ձևերում լինում են* զբոսայ, սկսայ, զբօսայց, սկսայց, զբօսեալ, սկսեալ, *իսկ* զբօսնում *և* սկսնում *չունենալով խոտորնակ ձևեր, վերի ձևերն են փոխ առնում։*

Ժառանգութեան պատճառներից մեկն էլ հետևյալ գրչներն են, որոնք իրենց ժամանակակից զանազան բարբառների հնացած ձևերը մտցրել են հին հեղինակների գրութեանց մէջ։ Այսպես, օրինակ. ամիկ լեզվից առնված ձևեր են՝

հեծնում (փխ. հեծանիմ)
պրծնում (փխ. փրծանիմ)
լքնում (փխ. լքանիմ)
քաղցիմ (փխ. քաղցնում, քաղցենամ)
ուռչիմ
այտչիմ են (Զալխ. 125 ծան.)։

3. Անկանոն բայեր

Երբ խոնարհման մէջ շեղումները ավելի խոր են, այնպես որ ոչ միայն վերջավորութեանց, այլ նաև արմատի վրա են ազդում, կոչում ենք անկանոն բայ։

Գրաբարում կա 12 անկանոն բայ, որոնցից յոթը պատկանում են Ա. լծորդութեան, երկուսը՝ Բ լծորդութեան և երեքը՝ Գ լծորդութեան[1]։

Ա *լծորդութեան անկանոն բայերն են՝* առնել, դնել, ըմպել, լսել, ճանաչել, յառնել, ուտել։

[1] *Հետաքրքրական է, որ մալայերենը անկանոն բայ չունի։*

Բ խոնարհության անկանոն բայերն են՝ ուճիլ, առճիլ.
Գ խոնարհության անկանոն բայերն են՝ գալ, երթալ, տալ:
Ահա այս բայերի խոնարհման ամբողջական պատկերը.

1. Առճել

սահմ. ճերկա

առնեմ	*առնեմք*
առնես	*առնէք*
առնէ	*առնեն*

ածկատար	հրամայական
առնէի	*արա*
առնէիր	*արասջիր*
առնէր	*մի՛ առներ*
առնէաք	*արարէք*
առնէիք	*առնիջի՛ք*
առնէին	*մի՛ առնէք*

կատարյալ	սռոր. ճերկա
արարի	*առնիցեմ*
արարեր	*առնիցես*
արար	*առնիցէ*
արարաք	*առնիցեմք*
արարէք	*առնիցէք*
արարին	*առնիցեն*

ապառնի	դերբայներ
արարիցս	*առնել*
արասցես	*արարող*
արասցէ	*արարեալ*
արասցուք	*առնելոց*
արասջիք	
առնիջիք	
արասցեն	

2. Դնել

սահմ. ճեկա

դնեմ	դնեմք
դնես	դնէք
դնէ	դնեն

անկատար	հրամայական
դնէի	դիր
դնէիր	դիջիր
դնէր	մի՛ դներ
դնէաք	դի՛ք
դնէիք	մի՛ դնեք
դնէին	

կատարյալ	սուր. ճերկա
եդի	դնիցեմ
եդեր, եդիր	դնիցես
եդ	դնիցէ
եդաք	դնիցեմք
եդիք	դնիցէք
եդին	դնիցեն

ապառնի	դերբայներ
եդից	դնել
դիցես	եդեալ
դիցէ	դնելոց
դիցուք	
դիջիք	
դիցեն	

3. Ըմպել

սահմ. ճերկա

ըմպեմ
ըմպես
ըմպէ
ըմպեմք
ըմպէք
ըմպեն

անկատար	սռոր. ներկա
ըմպէի	*ըմպիցեմ*
ըմպէիր	*ըմպիցես*
ըմպէր	*ըմպիցէ*
ըմպէաք	*ըմպիցեմք*
ըմպէիք	*ըմպիցէք*
ըմպէին	*ըմպիցեն*

կատարյալ	դերբայներ
արբի	*ըմպել*
արբեր	*արբեալ*
էարբ	*ըմպելոց*
արբաք	
արբէք	
արբին	

ապառնի	հրամայական
արբից	*արբ*
արբցես	*արբչիր*
արբցէ	*մի՛ ըմպեր*
արբցուք	*արբե՛ք*
արբչիք	*մի՛ ըմպէք*
արբցեն	

4. Լսել

սահմ. ներկա	անկատար
լսեմ	*լսէի*
լսես	*լսէիր*
լսէ	*լսէր*
լսեմք	*լսէաք*
լսէք	*լսէիք*
լսեն	*լսէին*

կատարյալ	սռոր. ներկա
լուայ	*լսիցեմ*
լուար	*լսիցես*
լուաւ	*լսիցէ*

լուաք	լսիցեմք
լուայք	լսիցէք
լուան	լսիցեն

ապառնի	դերբայներ
լուայց	լսել
լուիցես	լսող
լուիցէ	լուեալ
լուիցուք	լսելոց
լուիջիք	
լուիցեն	

հրամայական

լո՛ւր
լուիջի՛ր
մի՛ լսեր
լուարո՛ւք
մի՛ լսէք

5. ճանաչել

սահմ. ներկա	անկատար
ճանաչեմ	ճանաչէի
ճանաչես	ճանաչէիր
ճանաչէ	ճանաչէր
ճանաչեմք	ճանաչէաք
ճանաչէք	ճանաչէիք
ճանաչեն	ճանաչէին

կատարյալ	հրամայական
ծանեայ	ծանի՛ր
ծանեար	ծանիջի՛ր
ծանեաւ	մի՛ ճանաչէր
ծանեաք	ծաներո՛ւք
ծանեայք	մի՛ ճանաչէք
ծանեան	

ապառնի	ստոր. ներկա
ծանեայց	ճանաչիցեմ
ծանիցես	ճանաչիցես

ծանիցէ	ճանաչիցէ
ծանիցուք	ճանաչիցեմք
ծանիջիք	ճանաչիցէք
ծանիցեն	ճանաչիցեն

դերբայներ

ճանաչել
ճանաչող
ծանուցեալ
ճանաչելոց

Ծիտ.— Անցեալ դերբայի համար չկա հատուկ ձև. փոխ է առնված ծանուցանեմ բայից։

6. Յառնել

սահմ. ներկա	անց. անկատար
յառնեմ	յառնէի
յառնես	յառնէիր
յառնէ	յառնէր
յառնեմք	յառնէաք
յառնէք	յառնէիք
յառնեն	յառնէին

կատարյալ	սաղր. ներկա
յարեալ	յառնիցեմ
յարեար	յառնիցես
յարեաւ	յառնիցէ
յարեաք	յառնիցեմք
յարեայք	յառնիցէք
յարերուք	յառնիցեն
յարեան	

ապառնի	դերբայներ
յարեայց	յառնել
յարիցես	յարուցեալ
յարիցէ	յառնելոց
յարիցուք	
յարիջիք	
յարիցեն	

հրամայական

արի
լառնիջիր
յարիջիր
մի լառներ
արի՛ք
մի լառնէք

Դիտ.— Անցյալ դերբայը չունի հատուկ ձև. փոխ է առնված յաքուցաճել բայից։

7. Ուտել

սահմ. ճերկա	ածց. անկատար
ուտեմ	*ուտէի*
ուտես	*ուտէիր*
ուտէ	*ուտէր*
ուտեմք	*ուտէաք*
ուտէք	*ուտէիք*
ուտեն	*ուտէին*

կատարյալ	հրամ.
կերայ	*կե՛ր*
կերար	*կերիջիր*
կերաւ, եկեր	*ուտիջիր*
կերաք	*մի ուտեր*
կերայք	*կերայք*
կերան	*մի ուտէք*

ապառնի	ստոր. ճերկա
կերայց	*ուտիցեմ*
կերիցես	*ուտիցես*
կերիցէ	*ուտիցէ*
կերիցուք	*ուտիցեմք*
կերիջիք	*ուտիցէք*
կերիցեն	*ուտիցեն*

դերբայներ

ուտել
կերող
կերեալ
ուտելոց

Դիտ.— Ուշ ժամանակ ուտել *բայի կատարյալն ու ապառնին ամանք սկսեցին գրել* կերի, կերեր, կերիճ, կերից, *իբր թե զուտ նեղգործականի ձև տալու համար, իսկ հրամայականը ամփակականից փոխ առնելով դարձրին* կերէք՝ *փոխանակ* կերայք *(Զալխ. 115)։*

8. Ունիլ

սահմ. ներկա	անկատար
ունիմ	*ունէի*
ունիս	*ունէիր*
ունի	*ունէր*
ունիմք	*ունէաք*
ունիք	*ունէիք*
ունին	*ունէին*

կատարյալ	ստոր.
կալայ	*ունիցիմ*
կալար	*ունիցիս*
կալաւ	*ունիցի*
կալաք	*ունիցիմք*
կալայք	*ունիցիք*
կալան	*ունիցին*

ապառնի	դերբայներ
կալայց	*ունել*
կալցիս	*(ունող)*
կալցի	*կալեալ*
կալցուք	*ունելոց*
կալջիք	
կալցին	

հրամայական

կ՚ել, կ՚ա
կալջի՛ր
կալարո՛ւք
(կալալք)
մ՚ի ունիր
մ՚ի ունիք

Դիտ.— 1. Այսպես է խոնարհվում նաև ըցդուցիմ, *կար.* ըցկալայ *հրմ.* ըցկա՛լ. *դերբ.* ըցկալեալ:

Ունիմ *բայը երկու իմաստ ունի. «1. ունիմ, ունենալ և 2. բռնել»: Առաջին իմաստը պահում են* ունիմ *ձևից կազմված ժամանակները (ուղիղ ձևեր), իսկ «բռնել» իմաստը պահում են կալ ձևից կազմված ժամանակները* (իռոորնակ ձևեր): *Այս վերջիններին էլ «ունենալ» իմաստը տալու համար՝ գործ են ածում եմ կամ լինիմ էական բայը սեռական կամ տրական խնդրով. ինչպես՝ եղեն իմ (կամ ինձ) որդիք «որդիներ ունեցա»: Լիջի՛ր ուցել իշխանութիւն «իշխանութիւն ունեցիր» (Զալխ. 116):*

9. Տանիլ

սահմ. ճերկա	հրամայական.
տանիմ	*տա՛ր*
տանիս	*մ՚ի տանիր*
տանի	*տարա՛լք*
տանիմք	*մ՚ի տանիք*
տանիք	
տանին	

անց. անկ.	ստոր.
տանէի	*տանիցեմ*
տանէիր	*տանիցես*
տանէր	*տանիցէ*
տանէաք	*տանիցեմք*
տանէիք	*տանիցէք*
տանէին	*տանիցեն*

կատարյալ	գերբայներ
տարայ	տանել
տարար	տարհալ
տարաւ	տանելոց
տարաք	
տարայք	
տարան	

ապառնի

տարայց
տարցիս
տարցի
տարցուք
տարջիք
տարցին

10. Գալ

սահմ. եղանակ	ապառնի
գամ	եկից
գաս	եկեսցես
գայ	եկեսցէ
գամք	եկեսցուք
գայք	եկեսջիք
գան	եկեսցեն

անց. անկատար	հրամայական
գայի	ե՛կ
գայիր	եկեսջի՛ր
գայր	մի՛ գար
գայաք	եկա՛յք
գայիք	մի՛ գայք
գային	

կատարյալ	ստոր.
եկի	գայցեմ
եկիր	գայցես

եկն	գալցէ
եկաք	գալցիմք
եկիք	գալցէք
եկին	գալցեն

դերբ.

գալ
եկեալ
գալոց

11. Ե ր թ ա լ

ներհմ. ներկա

երթամ
երթաս
երթայ
երթամք
երթայք
երթան

անց. անկատ. ստոր. ներկա

երթայի	երթայցեմ
երթայիր	երթայցես
երթայր	երթայցէ
երթայաք	երթայցեմք
երթայիք	երթայցէք
երթային	երթայցեն

կատարյալ	դերբ.
չոգայ	երթալ
չոգար	երթեալ
չոգաւ	երթալոց
չոգաք	
չոգայք	
չոգան	

ապառնի	հրամայական
երթայց	՚երթ
երթիցես	մի՛ երթար

երթիցէ	*երթայք*
երթիցուք	*մի՛ երթայք*
երթիչիք	
երթիցեն	

Դիտ.— 1. կատարյալի չոգայ են ձևերը գրվում են նաև չոքայ են. բայց ուղիղ չէ, որովհետև չոգ- արմատը նույն է չու արմատի հետ և ծագում է հնխ. gʰoŋ արմատից. հնխ, ŋ տալիս է գ ՝ ոչ ք:

12. Տալ

սահմ. եթկա	ապառնի
տամ	*տաց*
տաս	*տացես*
տայ	*տացէ*
տամք	*տացուք*
տայք	*տացիք*
տան	*տացեն*

անց. անկատար	հրամայական
տայի	*տո՛ւր*
տայիր	*տացէ՛ր*
տայր	*մի՛ տար*
տայաք	*տո՛ւք*
տայիք	*մի՛ տայք*
տային	

կատարյալ	ստոր.
եւտու	*տայցեմ*
եւտուր	*տայցես*
եւտ	*տայցէ*
տուաք	*տայցեմք*
եւտուք	*տայցէք*
եւտուն	*տայցեն*

դերբ.

տալ
տուող
տուեալ
տալոց

Դիտ.— տամ բալի ապառնին (տաց), ինչպես և երթամ բալի ապառնին (երթայց) միակ բացառութիւններն են այն օրենքի, որով ապառնին կազմվում է միշտ կատարյալից։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Անկանոն բայերի մեջ անկանոն խոնարհում ունին միայն խոտորնակ ժամանակները, իսկ ուղիղ ժամանակները կանոնավոր են։

2) Հակառակ նրան, որ կանոնավոր բայերի մեջ կատարյալի հգ. բ դեմքը հաճախ նոյն է հրամայականի հետ, անկանոն բայերի մի մասը զերծ է այս երկդիմութիւնից և կատարյալ ու հրամայական բոլորովին տարբեր են իրարից։

Այսպես են՝

կատարյալ	հրամայական
եկիր	*եկա՛յք*
եղիր	*դի՛ր*
չոգայք	*երթա՛յք*

4. ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Պակասավոր են կոչվում այն բայերը, որոնց այս ու այն ժամանակները, մասամբ կամ ամբողջապես, պակասում են։

Պակասավոր բայերը երկու տեսակ են.

ա) Այն բայերը, որոնց ուղիղ ժամանակները կան, բայց խոտորնակ ժամանակները չեն գործածվում. կամ ընդհակառակը, խոտորնակ ժամանակները կան, բայց ուղիղ ժամանակները չեն գործածվում։ Սովորաբար այս կարգի բայերը իրարով լրացվում են. ինչպես՝ ըմպել բայը ունի ներկա, անկատար, արգելական և ստորադասական. չունի կատարյալ, ապառնի և հրամայական։ Սրան հակառակ, նրան հոմանիշ արբ- բայը չունի ներկա, անկատար, արգելական և ստորադասական, և ունի միայն կատարյալ, ապառնի և հրամայական։ Այս երկուսը իրար լրացնում են և ըմպեմ բայի խոնարհումը ամբողջանում է։ Այսպես են նաև երթամ (չոգալ, գնացի), ուտեմ (կերայ) ևն։

Ոմանք այս կարգի բայերը պակասավոր են համարում, ուրիշներ՝ անկանոն։ Մենք հետևեցինք երկրորդ խմբին և այս կարգի բայերը (որոնք են՝ ըմպել, ուտել, ունիլ, գալ, երթալ, լրացվում են արբ, կեր, կալ, եկ, չոգ արմատներով) դրինք անկանոն բայերի շարքը։

ա) Այն բայերը, որոնք ծնում են առանց լրացման, մենք դրինք պակասավորների շարքը։

բ) Կան բայեր, որոնց միայն մի քանի ժամանակը կամ միայն մի քանի դեմքն է գործածվում, ծնացյալը նույնիսկ անհայտ է։ Այս կարգի բայերը իսկական պակասավոր բայեր են։

Գրաբարի պակասավոր բայերը վեցն են թվով, որոնց խոնարհման պատկերը հետևյալն է.

1. Բամ «ասեմ», որ հազվադեպ գործածությունն ունի, գործ է ածվում միայն ասեմ բայի հետ միացած. ինչպես՝ ասեմ բամ, ասէ բայ, ասացի բամ են։ Սրանից ունենք միայն՝

սահմ. ներկա	հրամայական
բամ	*բա*
բաս	
բայ	
բամք	
—	
բան	

Սրանից է կազմված նաև բամբասել *բայը, որ բարդված է ներկայի եզակի երկու դեմքերից (համմտ. գվռ. ասէ-կոսէ)։*

2. Գոզ «ասել», որից կան միայն ապառնին և հրամայականը.

ապառնի	հրամայական
—	*գոզ, գոզջիր*
գոզցես	*գոզէք գոզջիք*
գոզցէ	
գոզցուք	
գոզջիք	
գոզցեն	

Արգելականը չկա, ըստ որում անորոշը պակասում է։

3. Գոմ «կալ, գտնվիլ», ունի միայն սահմ. ներկայի, անկատարի և ստորադասականի մի քանի դեմքերը և անորոշը։

սահմ. ներկա	անկատար	ստորադասական
գոմ	*գոյի*	*գուցէ*
գոս	*գոյիր*	*գուցեն*

գոյ	գոյը	
գոմք	գոյաք	
գոյք	գոյիք	դերբ.
գոն	գոյին	գոյ

Մեսրոպյան շրջանում այս ձևերից գործածական են միայն եզակի և հոգնակի երրորդ դեմքերը (գոյ, գոն, գոյը, գոյին, գուցէ, գուցեն), երբեմն էլ գոյ անորոշը, մի անգամ գործածված է գոմք (եմք և գոմք): Հետին շրջանում գործածված են հաճախ մյուս դեմքերը և մանավանդ անորոշը՝ գոյ (հոլովված գոյոյ, գոյով):

Հին է նաև գոյր «էր, լինում էր». ինչպես՝ նմին նման գոյր «նրան նման էր լինում»:

Ոսկեդարում հաճախ յ. «կայ» չեզոք բայի փոխ. արեն ասվում է գոյ. օրինակ՝

Գոյ աստ այր մի = է աստ այր մի
«այստեղ մի մարդ կա»:

Բայց ընտիր հայերեն չէ եմ՝ ոչ-չեզոք, այլ էական բայի տեղ գործածել գոմ. օրինակ՝ պետք չէ ասել՝

հիւանդ գոյ, վայելուչ գոյր, ճշմարիտ գոյ, այլ պետք է ասել՝
հիւանդ է, վայելուչ էր, ճշմարիտ լինել:

Սրա բացասականն է ոչ գոյ «չկա», որի փոխարեն հաճախ ասվում է չիք. օրինակ՝

Չիք ոք բարի «բարի մեկը չկա»:
Չիք աստ տեղի բնակութեան «այստեղ բնակության տեղ չկա»:

4. Եմ էական բայը. ունի միայն հետևյալ ժամանակները.

սահմ. ներկա	անկատար	ստոր.	հրամ.
եմ	էի	իցեմ	
ես	էիր	իցես	
է	էր	իցէ	եր
եմք	էաք	իցեմք	
էք	էիք	իցէք	երուք, էք
են	էին	իցեն	

Է նշանակում է «կա», էր «կար». ինչպես՝ է ոք աստ. էր այր մի:

5. Կայ «գոյություն ունենալ»:

Գործածական են միայն ներկայի, անկատարի և ստորադասականի եզ. և հոգ. գ դեմքը, անորոշն է կալ, որ անսովոր է.

սահմ. ներկա	անկ...	ստոր. դերբ.
կալ	*կայր*	*կալցէ (կալ)*
կան	*կային*	*կայցեն*

Սրա բացառականն է չկայ, չկայր ևն։

Տարբեր է կալ «կանգնել» հզոք բայը։

Սրա էլ բացառականն է ոչ կայ, որ նշանակում է «չի կանգնում»։

Կալ և գոյ բայերով են կազմվում՝ գոյ իմ, չկայ իմ «ունիմ, չունիմ»։

6. Պարտիլ «պարտավորվիլ».

Գործածական են միայն ուղիղ ժամանակներից հետևյալ ձևերը.

սահմ. ներկա	անկատար	ստորադասական
պարտիմ	*պարտէի*	*պարտիցիմ*
պարտիս	*պարտէիր*	*պարտիցիս*
պարտի	*պարտէր*	*պարտիցի*
պարտիմք	*պարտէաք*	*պարտիցիմք*
պարտիք	*պարտէիք*	*պարտիցիք*
պարտին	*պարտէին*	*պարտիցին*

Այս բայը չպետք է շփոթել պարտիմ կրավորական բայի հետ, որի խոնարհումը ամբողջական է։ Առաջինը նշանակում է «պետք եմ, պարտավոր եմ կամ պարտք ունիմ (դրամական ևն)», իսկ վերջինս նշանակում է «հաղթվել»։

7. Կրիմ «գոլութիւն ունենալ» բայից մեսրոպյան շրջանում (և ավելի հետո էլ) գործածական են կրի «կայ», կրիս «կաս», կրէր «կար»։ Գիտէը զինչ կրէը ի մարդն (հն. կար). Ցհ. Բ, 25. Որ ի մէջ լերբայեցւոց գիրք կրին. Եւ ի մէջ եբրայեցւոց բազում ինչ չմիաբանութիւն կրի. Որ ի Շամրտացւոց եբրայական գիրքն կրին. Եւս. քր. ա։

8. Գործի, առնի գործ են ածվում հաճախ Ոսկեդարում «լինել» նշանակությամբ (Զալիս. 114)։

5. ԱՆԴԵՄ ԿԱՄ ՄԻԱԴԵՄ ԲԱՅԵՐ

Անդեմ կամ միադեմ են կոչվում այն բայերը, որոնք ենթակա չունեն և գործածվում են միայն եզակի գ դեմքով։

Այս կարգի բայերը սովորաբար որական հոլով խնդիր են առնում։

Անկամ բայերը երկու ձևով են լինում.

ա) Զեզոք բայ, իր զանազան ժամանակներով, և միշտ եզակի երրորդ դեմքով. բ) եմ կամ լինիմ բայի զանազան ժամանակներով կազմված ձևեր։

Տալիս ենք այս երկու ձևով զանազան օրինակներ.

ԶԵԶՈՔ ԲԱՅՈՎ

Թուի.— *Թուի ինձ թէ... նմա այնպէս թուեցաւ. Թուէը (նմա) թէ կայցէ լեզը գետոյ. Թուէը (ինձ) ի տեսլեան իմում, եթէ կալի ... ինձ այսպէս թուի. Չիմիրդ թուի քեզ. Նոցա այսպես թուեցաւ. Թուեցան յաչս անզգամաց թէ մեռան. Բարւոք թուի ինձ. Հաճոյ թուի յաչս իմ. Չար թուի ինձ։*

Հասանիլ.— *Հասանէք քեզ գարձեալ մարգարէանալ. Եհաս նմա թագաւորել. Ի կղզի ինչ հասանէք մեզ անկանել. Չժամանակ ինչ աւերել հասանէր քաղաքին. Անդր հասանէք մեզ անկանիլ. Եթէ և մեռանել հասանիցէ։*

Ձախողի.— *Եկն և նա յայս պատերազմ, և նմա ձախողեցաւ, որպէս և առաջնոցն (Բուզ. դ. 34), Ցորժամ ի միտ առնուցու ոմն, եթէ որով իւիք լինքն ձախողեցաւն, մարթ էր և նմա նուիրն պատուով և մեծարանօք վայելել (Ոսկ. ես.)։*

Մարթի.— *Մարթի և այլմ լինել. Չիմիրդ մարթի այլմ լինել (Ցհ. դ. 9). Մարթի ի վերայ հասանել կամ ուսանել (Եւս. քր. ա). Առանց կուսութեան մարթի տեսանել զարքայութիւնն, բայց առանց ոգորմութեան անհնար է տեսանել. Մարդ չմարթի զքեզ կոչել. Ողորմութիւն չմարթի գաղտ գործել, իսկ զաղօթսն և զպահն մարթի. ի Նաղարեթէ մարթիցի՞ բարւոյ իմիք լինել (Ոսկ. Մաթ.), Չինչ տեսիլ յայտնի քան զայս՝ յարութիւն մեռելոց մարդկան մարթի ցուցանել. Չիմիրդ մարթիցի լինել թողութիւն (Կոչ. ծը. բ). Վնասակարացն ընդ անվնասակարսն չմարթի բնակիլ (Եզն.). Չմարթի այլազգ հասանել փառաց, եթէ ոչ փախչելովք ի փառաց (Ոսկ. փիլիպ.), Մարթէր...*

Մնայ.— *Մնայ մեզ. կայ մնայ մեզ մեռանել.*

Ցաջողի.— *Ցաջողեսցի ձեզ. Ոչ յաջողեսցի ձեզ. Որ սիրենն զԱստուած, ամենայն ինչ յաջողի նոցա ի բարութիւն. Ամենայն զոր ինչ արասցէ՝ յաջողեսցի նմա։*

Պիտի.— *Սակաւ ինչ պիտի. Ոչ պիտի մեզ այր սպանանել յԻսրայէլէ (Բ. Թգ. իա. 4). Ի քէն ակն ոչ ունէի և ոչ պիտի իսկ. Պիտի պատուել զնոսա՝ որչափ ի քէն է հրամայեալ (Ագաթ.). Բայց ի տեղի այլոր ինձ դարձեալ գալ պիտի (Եղիշ.). Եւ զի՞ պիտիցի զարանց ասել (Ոսկ. եփես.). Եւ արդ զի՞ պիտիցի ասել զայս (Ոսկ. ես.). Այլ ոչ պիտի ծածկել գլուխ իւր (Ոսկ. ես.). Լսելիք ներքինիքն պիտին (Ոսկ. ֆ. ա. 1. 16). Ցաւելագոյն քան զսահմանս պիտէր պատմութիւն (Կոչ. ժզ.). Գանգի ոչ եթէ պնդութիւն մարմնոյ պիտիցի, այլ ոգւոցն և մտաց յօժարութիւն (Ոսկ. մ. ա. 8). Մի՛ զամենայն ինչ խառն առաջի արկեալ մեկնեսցես, բայց միայն զայն, որ ի կարգ անդր պիտիցի (Եւագր. գ).*

Ցաւ, ցաւէր, ցաւեաց, ցաւեսցէ, ցաւիցէ.— *Ցանջեցեր զնոսա և նոցա ոչ ցաւեաց. Մի՛ ինչ անգամ ուրուք ցաւիցէ մարմնոյն (Ոսկ. բ. տիմ.). Չիք ոք ի ձէնջ, որում ցաւէր վասն իմ. Օրհնեալ էք դուք ի տեառնէ, զի ցաւեաց ձեզ վասն իմ. Եւ ոչ ցաւէր ձեզ վասն բեկմանն Յովսեփու. Հովուաց նոցա ոչինչ ցաւէր վասն նոցա. Զի տեսցեն և ցաւեսցէ նոցա և չտեսցեն ի նմանէն (Եփր. Թգ.). Ցաւեաց նմա վասն անկելոցն ի հուր և տանջելոց (Եզն. 247).*

Բ) ԵՄ, ԼԻՆԻՄ ԲԱՑՈՎ

Սրանք երեք տեսակ են. առաջին տեսակը կազմվում է ի, էր, իցէ էական բայով, որոնց մոտ լինի, եղև, լիցի ևն չէ գործածվում.— Երկրորդ տեսակը ընդհակառակը կազմվում է լինի բայով և սրանց մոտ ի, էր, իցէ չէ դրվում.— երրորդ տեսակը ընդունում է թէ ի, էր, իցէ էականը և թէ լինի օժանդակը: Այս բոլորի համար առանձին կանոն չկա, և վարժութեամբ միայն կարելի է իմանալ:

Դնում ենք երեք տեսակի ձևերը՝ այբբենական կարգով.

Ազդ.— *Ազդ եղև Մատթէի բանս այս. Ազդ եղև ինձ վասն ձեր. Ազդ եղև Մակաբայեցւոցն պաշտօնեայ ամբոխն. Ազդ եղև նմա. Իբրև ազդ եղև նենգութեան յայդ լինելոյ ի նոցանէ. Գուցէ ազդ լինիցի զմէնջ. Ազդ լինէր...*

Անկ.— *Նմա անկ է անդրանկութիւնն (Օրին. իա. 17). Մինչև եկեսցէ՝ որում անկն է (Եզեկ. իա. 27). Վասն զի Տոքիայ անկ իսկ էր ժառանգել զնա (Տոբ. գ. 25). Քեզ անկ է առնուլ զմանուկն իմ (Տոբ. է. 9). Ինձ անկ է իշխանութիւնն, ինձ պատշաճ է (Եւս. քր. ա). Գրեսցուք՝ եթէ բժշկեալքն էին ինչ նմա անկ, նա ոչ թա-*

գաւորութեանն ինչ անկ էր (Եղն.). Միթէ ի նա ինչ անկ իցէ վկայութիւնդ (Սեբեր. ը)։

Արժան.—Որ երդնու լսակին կամ ի պատարագն, արժան է. Տալ ի կողմանց, ուստի արժան իցէ. Ասէին զայն ինչ՝ զոր ոչ էր արժան. Զգուշանալ արժանի է. Ոչ է արժան գործել ի շարաթիւ. Ո՛չ արժան ինչ պատշաճ մերոյ չափոյ հասակի կնդծավորութեամբ մատնել. Ոչ է ասն բանաւորկուի արժան ի ատն թագաւորին լինել (Մ. Գր.). Արժան էր՝ թէ վատուց էիր դու վախճանեալ ի տանջանացդ (Ագաթ.)։

Բաւ.— Բաւ է։

Դեպ.— Ի դէպ էր ինձ անսալ ձեզ (Գծ. ժը. 14). Ի դէպ է անցանել (բանիւ), համարել (ի կարգիս). (Եւս. քր. ա). Եւ զինչ ի դէպ իցէ այս աւուրցնոց բանիցն (Ոսկ. մ. բ. 12). Եւ ի դէպ էր Աղամայ ասել (Եղն.). Ի դէպ է, թէ անդ դանակք էին վասն գահին (Ոսկ. մ. գ. 31). Դէպ լինիցի սմա հիւանդանալ ի ճանապարհին. Դէպ եղև քահանային միոջ իջանել ընդ նոյն ճանապարհ. Դէպ լինէր երևել արս հեծեալս. Դէպ եղև դիպել. Դէպ եղև եղբարս եօթն ածել (Մ. Գր.)։

Լու, լուր.— Ցորժամ լու եղև հրամանն թագաւորին (Եսթ. բ. 8). Լու եղև վաճառականաց աշխարհին. (Ա. մկ. գ. 41). Լու եղեն բանքն, զոր լուսեցաւ Դաւիթ (Ա. Թագ. ԻԷ. 31). Եթէ լուր լիցի այդ աւ դատաւորն (Մաթ. Իր. 41). Լուր եղև, եթէ ի տան է (Մրկ. բ. 2)։

Կամ, կամք.— Յիշեցուցանել ձեզ ալսուհեաև կամ է ինձ. Եւ նմա կամ իցէ բնակել ընդ նմա. Կամ եղև և ինձ կարգաւ գրել քեզ. Որոց գիարդ և կամ եղև անձանց իւրեանց, բերէին նուէրս Տեառն. Եթէ կամք իցեն արքալի. եթէ կամք իցեն քեզ. Գրեցէք, որպէս կամք իցեն ձեզ։ Իբրև կամք եղեն Աստուծոյ (ՍԳր.). Յետ սորա կամ եղև՝ պետութեանցն ասանամեալ լինել (Եւս. քր. ա).

Հարկ.— Հարկ է գալ դալթակղութեան. Հարկ էր արձակել. Հարկ է և նմա ունել ինձ զոր մատուցանիցէ (ՍԳր.)։

Հնար.— Եթէ հնար է, անցցէ բաժակս. Մոլորեցուցանել՝ թէ հնար ինչ իցէ, և զընտրեալսն, փութայր՝ եթէ հնար ինչ իցէ նմա երթալ. Եթէ հնար ինչ էր, զաչս ձեր հանէիք. Ոչ էր հնար ըմբռնել նմա ի նմանե. Ոչ իսկ հնար է հասանել նոցա. Ոչինչ էր հնար նոցա ելանել ի միջոյ նոցա. Ոչինչ էր հնար ցաւոցն գաղտնել. Զիք ինչ հնար (ՍԳր.). Առաջի Աստուծոյ ամենայն ինչ հնար է (Կոչ. ժդ). Մեզ չէ հնար, այլ արարչին հնարաւոր է (Ոսկ. ա.

թիս. ը). Յաոնել չիցէ հնար. Անդրէն հնար չիցէ դառնալ (Կոչ. ԺԶ)։— Զորս անհնար է ինձ իմանալ. Աւանց հաւատոց անհնար է հաճոյ լինել Աստուծոյ. Անհնար իցէ ստել Աստուծոյ (ՍԳր.)։

Մարթ.— Չէ մարթ այդմ լինել. Միթէ մարթ ինչ իցէ մանկանց առագաստի սուգ առնուլ. Ոչ է մարթ մարգարէի կորնչիլ արտաքոյ քան զԵրուսաղէմ. Իսկ ի Նազարեթէ մարթ ինչ իցէ բարւոյ իմիք լինել. Եթէ հաւատաս բոլորով սրտիւ քով, մարթ է. Ամենայն ինչ ինձ մարթ է, այլ ոչ ամենայն ինչ օգուտ է (ՍԳր.)։

Շատ.— Շատ է արդ, Տէր, առ զոգի իմ լինէն. Շատ է արդ, մի պարծեացի կորն իբրև զուղիղն. Ո՞չ իցէ քեզ շատ, զի առեր զայրն իմ. Շատ լիցի ձեզ որդիք Ղևեայ. Շատ լիցէ ձեզ բնակելոյ ի լերինս լայսմ. Շատ են քեզ շնորհք իմ. Շատ լիցին ձեզ թոշակքն ձեր (ՍԳր.). Ոչ երբէք ասին շատ (է) (Առակ. լ. 16). Մինչև լեօթն անգամ՝ շատ է (Եփր. համաբ.)։

Պատշաճ.— Ոչ էր պարտ և պատշաճ (բ. մկ. դ. 19). ինձ անկ է հայրենի իշխանութիւնն... (և միւսն) ասէր. ինձ պատշաճ է (Եւս. քր. ա). Յոչինչ դառնալ և դարձուցանել չէ պատշաճ (Եզն.)։

Պարտ.— Պարտ է մեզ՝ որ կարողս եմք, զտկարութիւն տկարացն բառնալ. Ապա եթէ այնպէս ինչ պարտ իցէ լինել. Առն մարդոյ չէ պարտ ծածկել զգլուխ. Ինձ պարտ էր ի ձէնջ վկայութիւն առնուլ. Ուստի պարտ իսկ էր նմա ամենայնիւ եղբարց նմանել. Հոխանակ զի պարտ էր ձեզ լինել վարդապետս վասն ժամանակին (ՍԳր.). Միթէ հանապազ պիտի պարտ իցէ ձեզ ուրախութեամբ մտանել ի սրբութիւնս իմ (Ես. դ. 29). Պարտ է նմա երթալ լերուսաղէմ. Պարտ է յամենայն ժամ կալ նոցա յաղօթս, իսկ արդ ոչ էր պարտ ողորմել և քեզ ծառայակցին քում. Ոչ զնոյնս պարտ էր չարչարել Քրիստոսի. Համարձակեցայց, որպէս և պարտ իցէ ինձ խօսել. Չէ պարտ այդպիսւոյդ կենալ. Ոչ է պարտ այսմ այսպէս լինել (ՍԳր.)։

Պարտ և պատշաճ.— Ոչ էր պարտ և պատշաճ ի սուրբ տեղւոջէ անտի դանձ երթալ զոհից կռոց դից պաշտման (բ. մկ. դ. 19). Պարտ ու պատշաճ էր մեզ ոչ կարօտանալ (Ոսկ. մ. ա. 1). Պարտ ու պատշաճ է մաքրել (Ոսկ. ես.). Պարտ ու պատշաճ է առ միմեամբք մակադել (Ոսկ. մ. ա. 13). Ժամանակին յորում պարտ ու պատշաճ էր նմա յայտնել (Եփր. օրին.) Զիմարդ դադարէր նա ի գործոյ անտի՝ որ պարտ ու պատշած էր նախանձու նորա (Եփր. թգ.)։

Վայել.— Քեզ վայել է օրհնութիւն. Տան քում վայել է սրբութիւն. Քեզ իսկ վայել է։

Փոյք.— Չի՛ փոյթ է տեսան. Միթէ զհզանց ինչ փո՛յթ էր Աստուծոյ. Ոչինչ է քեզ փոյթ. Ոչինչ փոյթ է քեզ զումեքէ. Ոչ է քեզ փոյթ զումեքէ. Որում փոյթ իցէ վասն ամենայնում. Փոյթ լիցի նմա վասն սրբոցն. Փոյթ լիցի առնել պատճէն մի հրովարտակիդ. Մեզ չէ՛ փոյթ, դու գիտես. Չէ փոյթ նմա վասն ոչխարացն. Ո՛չ ղի զաղքատաց ինչ փոյթ էր նմա. Եւ ոչինչ զալնմանէ Գազիոնի փոյթ լինէր (ՍԳր.)։

Օրէն.— Որպէս օրէն է համբերողաց բացէ ի բաց անարգել ինչ, զոր ոչ է օրէն լանձինս մատուցանել. Զոր ոչ էր նմա օրէն ուտել. Ոչ է օրէն քեզ ունել զկին եղբօր քո. Արար զնա՝ որպէս և օրէն էր. Արասցէ լողչակէզ՝ որպես և օրէն իցէ. Որպես օրէն է ամենայն երկրի. Արժան և օրէն է լիշել. Որում օրէն էր ինձ տալ տեսչեալ (ՍԳր.)։

Այսպես ասում ենք նաև՝ ամօթ է, պարծանք են, պարմանք էին, սխալ լիներ և՛ն։

Բնութեան երևութները նշանակվում են լինի բայով. ինչպես՝

Լինի անձրև, եղև անձրև, ի լինել անձրևի.

Եղև ձիւն, եղիցի կարկուտ.

Ե՞րբ լինիցի երեկոյ, ե՞րբ լինիցի առաւօտ.

Իբրև այգ եղև, իբրև ընդ երեկս լինէր։

Եղև առաւօտ, եղև երեկոյ։ Եւ եղև երեկոյ և եղև վաղորդայն.

կամ գ գեմքի բայերով՝

Նահմտցաւ «մթնեց».

Ոչ տեղաց լերկիր «անձրև չեկավ».

երբեմն էլ գոյականի հետ միացած բայով՝

Սկսաւ օրն տարաժամել.

Երեկոյացեալ էր ժամն.

Ի հասարակել գիշերի «երբ կէս գիշեր եղավ»։

Ցիւն լուսաւորէր.

Լուսանայր առաւօտն.

Իբրև այգն զառաւօտն մերկացաւ.

Ընդ այգոյն առաւօտանայն.

Ընդ այգոյն առաւօտուն լուսանալոյ.

Անդեմ բայի ձև ունենք՝

Դեռ աւուր շատ կայ «դեռ մինչև երեկոյ բավական ժամանակ կա».

Մինչ դեռ աւուր կայ «դեռ ցերեկ է».

Դեռ գիշերոյ կայ։

Ներգործական ձևով ասում են՝

Ածեմ անձրև.

Արկանէ ցօղ.

Տեղացից հուր յերկնից.

Իսկ անձրևէ, ձիւնէ, կարկտէ, ամպէ են անդեմ բայերը հետին հայերենի ձևեր են։

Անդեմ բայերի կարգն են դնում նաև անասուններին ձայն արտահայտող բայերը. ինչպես՝ մռնչէ առիւծ, բառաչէ կով, հաջէ և ոռնա շուն, մնչէ տատրակ, խրխնջէ ձի, խանչէ խոզ, խօսի հաւ, կանչէն, ճռղէն, ճռուողեն թռչունք են։ Բայց այս բայերը իսկապես անդեմ չեն։

Անդեմ բայերի զարմանալի մի ձև ունի ամերիկյան կրի լեզուն. ամեն մի գոյականի վերջում դնելով skaw *մասնիկը, ստացվում է մի անդեմ բայ, որի նշանակութիւնն է «այդ առարկային շատ կայ»։ Օրինակ,* kinusew «ձուկ» *բառից՝* kinuseskaw «ձուկը առատացել է»։ *Այսպես նաև «փայտը շատացել է», անասունները բազմացել են» են։*

Այս բայերը յոթ լծորդութիւն են կազմում նույն լեզվի մեջ։

(Lacombe, *էջ 92*)։

6. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ԲՆԵՐԻ ՓՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հնխ. բայական դրութեան պարզումը և լծորդութիւնների վերածումը կատարված էր արդեն ե պարից առաջ, այնպես որ երբ առաջին անգամ հայերենը գրի առնվեց, արդեն այս վերանորոգչական աշխատանքը բոլորովին վերջացած էր և մենք ներկա ենք գրաբարի մեջ շատ կանոնավոր բայական մի դրութեան։ Այս կողմից խոնարհումը զանազանվում է հոլովումից, ուր դրութիւնը դեռ անկարգ ու անկերպարան էր և պետք ուներ վերամշակման ու կանոնավորման։

Ինչպես մյուս լեզուների մեջ, նույնպես և հայերենում առաջին և կարևոր նորոգութիւնն էր հնդեվրոպական բնաների կրճատումը։ Հայերենն էլ լատիներենի, նոր հունարենի և նոր պարսկերենի նման ունի միայն երկու բուն, մեկը ներկայի և մյուսը կատարյալի համար։ Օրինակ՝ հնխ. men «մնալ» *արմատից հյ. մնամ և մնացի։ Այսպես նաև անվանական* (dénominatif) *բայերից —հատատամ և հատատացի։*

Երկու բներից առաջինը ցույց է տալիս սևեռական գործողություն, հրկրորդը՝ մի անգամ եղած վերջացած գործողություն (որ է aoriste)։ Հնխ. կատարյալի (parfait) ձևը չնշված է, ինչպես չընշված են առհասարակ բոլոր կրկնավորները. և այս շատ բնական էր. այն ժամանակ, երբ արմատը դադարեց լալի հիմնական տարրը լինելուց, բայի սկզբի կրկնավոր մասը այլևս իմաստ չուներ. հունարենը շարունակեց դեռ այդպիսի ձևը և նույնիսկ անվանական բայերից կազմեց կրկնավոր կատարյալի ձևեր, բայց դա անցողական մի շրջան էր և նոր հունարենը չունի այլևս այդպիսի կատարյալ։

Հայերենի մեջ ներկայի բնից ստացվում է՝ 1. սահմանական ներկա (լքանեմ). 2. անկատար (լքանեի, սևեական). 3. արգելական (մի լքաներ). 4. ստորադասական ներկա (լքանիցեմ). 5. անորոշ (լքանել)։

Կատարյալի բնից ստացվում է . 1. սահմանական սորիստ (լքի). 2. հրամայական (լիք). 3. ստորադասական սորիստ (որ է հաճախ ապառնի.— լքից). 4. սովորաբար նաև անցյալ դերբայ (լքեալ)։

Ներկայի բներ

Հայերենի մեջ ներկայի բները չորսն են, որոնք որոշվում են ե, ի, ա, ու ձայնավորներով. սրանցից յուրաքանչյուրը ունի երկու տիպ. մեկը առանց ընգալինի, մյուսը ընգալինով. ինչպես՝ 1. բերեմ (բերի), լքանեմ (լքի), 2. բերեմ (բերալ), լքանիմ (լքալ), 3. յուսամ (յուսացալ), զարմանամ (զարմացալ), 4. հեղում (հեղի), առնում (առի)։ Բացի սրանցից ի բունը ունի նաև չ-ով մի ձև. ինչպես՝ փախչիմ (փախեալ), մարտնչիմ (մարտեալ)

Այս բոլորը առաջացել են նախապես իրարից բոլորովին անկախ կազմութիւն ունեցող ձևերի խառնուրդից և լայն չափերով կիրառված անալոգիայի միջոցով։

ե Բուն
(առանց ընգալինի ձև)

Երեք բայ կա, որոնք առաջանում են հնխ. բնավոր արմատական բներից. դրանք ճանաչվում են իրենց նախնական սորիստով (առանց ց-ի).

բերեմ <bherō (բերի)
ածեմ <ag¹ō (ածի.)
հանեմ (կտ. հանի)

Սրանց մեջ ե *համապատասխանում է հնխ.* e *ձայնին. ինչպես՝ բերե = հն.* ϕερε—*<հնխ.* bhére-si, bhére-ti:

Մնացյալ բայերը երկրորդական են, մեծ մասամբ անվանական. սրանց մեջ ե *համապատասխանում է ոչ թե հնխ.* e-*ին, այլ հնխ.* e-ye- *անվանական բունին և կամ խառնված է* -éye- *անցողական ու հաճախական բունի հետ: Այսպես, օրինակ՝ գործեմ կարելի է համարել թե իբր ածանցված գործ արմատից և թե իբր առաջացած հնխ.* worg[1]-eye- *բունից. ճիշտ ինչպես հն.* ϕορεω *կարելի է համարել իբր անվանական բայ՝ ϕόρος-ից և իբր առաջացած հնխ.* bhoreye- *հաճախականից* (itératif): *Դրա համար է որ հյ.* ե *բունը տալիս է գործ ցույց տվող անվանական բայեր (օրինակ՝ ընտրեմ կազմված ընտիր արմատից) և ոչ վիճակ (ինչպես, օրինակ՝ ծեքանամ):*

ե Բուն
(ընդհանուր ձև)

Այս կարգի բները նախնական են և նրանց արբխառը առանց ց-ի է կազմվում: Այն բայերը, որ պատկանում են այս տիպին, մեծ մասամբ համապատասխանում են հնխ. ընդհանուր միջամասնիկավոր ձևերին: Միջամասնիկաձև ընդհանրը արմատից դուրս է առնված և կցված է իբրև հետամասնիկ: Երևույթը ճիշտ նույնն է, ինչ որ հ. սլավերենում, ուր օրինակ՝ bǔna «կարթնանամ» *մասնիկավոր ձևը համապատասխանում է լիտ.* bundù «արթնանում եմ» *միջամասնիկավոր ձևին: Օրինակներ՝*

լքանեմ (լքի, ելիք)<հնխ. linq-
բեկանեմ (բեկի)<հնխ. bheng-
բուծանեմ (բուծի)<հնխ. bhung[1]
գտանեմ (գտի)<հնխ. vind-
անիծանեմ (անիծի)<հնխ. neind-
դիզանեմ (դիզի)<հնխ. dheing[1]h
լիզանեմ (լիզի)<հնխ. leing[1]h
հասանեմ (հասի, եհաս)<հնխ. [0]nk[1]-
աւծանեմ (աւծի) հնխ. ong[2]-
անցանեմ (անցի)
արկանեմ (արկի)
ելանեմ (ելի)

եղծանեմ (եղծի)
պադանեմ (պադի)
զերծանեմ (զերծի, զերծ)—չունի ե, որովհետև զ նախդիր է։
թքանեմ (թքի, եթուք)
իջանեմ (իջի, էջ)
լուծանեմ (լուծի, ելոյծ)
լուցանեմ (լուցի, ելոյց)
խածանեմ (խածի, եխուծ)
խփանեմ (խփի, եխուփ)
կլանեմ (կլի, եկուլ)
հատանեմ (հատի, եհատ)
հարցանեմ (հարցի, եհարց)
մուծանեմ (մուծի, եմոյծ)
մտանեմ (մտի, եմուտ)
ոռոգանեմ (ոռոգի)
սուզանեմ (սուզի, եսոյզ)
սպանանեմ (սպանի, սպան)
ստեղծանեմ (ստեղծի, ստեղծ)
տեսանեմ (տեսի, ետես)
ցուցանեմ (ցուցի, եցոյց)
օծանեմ (օծի, օծ).

Մի քանի բայեր ունեն միաժամանակ թե՛ ունգալին և թե՛ առանց ունգալինի ձև. ինչպես՝

ներկանեմ (եներկ) — ներկեմ (ներկեաց)
տարածանեմ (տարածի) — տարածեմ (տարածեաց)։

Կան մի քանի բայեր էլ, որոնց ունգալինը -ցեմ ձևով է. այսպես են՝ առնեմ, յառնեմ, դնեմ, որոնց խոնարհումը անկանոն է։

*Վերոհիշյալ օրինակների մեջ -ան- ներկայանում է հնխ. արմատի միջին ունգականը։ Կան ուրիշ բայեր էլ, որոնք թեև պատկանում են ունգական տիպարին, բայց նրանց մեջ -ան- չունի իր համապատասխանը հնխ. ձևի մեջ։ Ալպիսի բայերը կազմված են, ուրեմն, կատարյալի վրայից՝ նախորդների նմանողությամբ։ Օրինակ՝ հնխ. pṛk¹ արմատից ske մասնիկով. ստացվում է prk¹-ske բունը, որից պիտի առաջանար հ. ներկ. *հարցեմ=սանս. pṛčchā'mi և կար. ճաթցի, եճաթց=սանս. áprčchat .— կատարյալի ձևերը*

*պահված են անփոփոխ, իսկ ներկ. *հարցեմ ձևը ստանալով նախդրների նմանութ֊յամբ -ան- մասնիկը՝ դարձել է հարցանեմ:*

*Հնխ. leuk¹ արմատից նույն մասնիկով ստանում ենք leuk¹-ske-, որից հյ. պիտի ստանայինք կտր. լուցի, ներկ. *լուցեմ. վերածվել է լուցանեմ:*

Հնխ. skeu արմատից նույն մասնիկով ստանում ենք skeu-ske-, որից հյ. պիտի ստանայինք կտր. ցուցի, ներկ. ցուցեմ, վերածվել է ցուցանեմ:

Այս վստահելի օրինակները, որոնցով պարզվում է երևույթը, ցույց են տալիս, թե Աճցլալ բոլոր ենթալին տիպարի բայերն էլ կազմված են նման եղանակով: Հատկապես պետք է հիշել անցողական բայերը:

Այս բնով ունենք նաև երկու բայ, որոնք միաժամանակ ընդգալին են և ունեն -չ- հավելվածը. այսպես՝ ճանճաչեմ (ծանեայ) և մեղաճչեմ (մեղայ). սրանց վրա տես ի բունի տակ:

Ի Բուն

Ի բունը երկու պաշտոն ունի.

1. Կազմում է ե բնով բայերի կրավորականը՝ պարզապես ե վերածելով ի. ինչպես՝ բերիմ, լքանիմ:

2. Կազմում է բայեր, որոնք ամեն կերպով նույնն են ե բնով բայերի հետ. ինչպես՝ ճաստիմ, մեռանիմ: Այսպիսի բայերը նույնն են, ինչ որ արիականի և հունարենի հասարակ վերջավորութ֊յամբ բայերը, և լատիներենի ու իտալոդերենի բացառական բայերը. օրինակ՝ հն. ἔζομαι, սանս. mriyáte, լտ. morior.

Այս ի հիշեցնում է իսկույն հյ.— -ի- կամ լիտ. -i-, որ գոնում ենք վիճակ արտահայտող բայերի մեջ, ինչպես՝ հյ. bĭditŭ. «արթուն է»: Այս մասնիկի բնավոր մի ձևից առաջացել է արիական լեզուների կրավորականը՝ -ya- ձևով (օրինակ՝ սնս. budh-yá-te „il est éveillé"), ինչպես և հունարենի վիճակ արտահայտող բայերը (օրինակ՝ φαίνεται «գիշ է»): Երևի բալթիկ—սլավոնական խմբի անբուն -i- ձևն է, որ գոնում ենք նաև հայերենում, միայն եթե չենթադրենք -iye- ձևը, որ գոնում ենք սնս. mr-iyá-te «մեռանիմ», հն. βιῶ-ιω «քրտնիմ» և ուրիշ մի քանի բայերի մեջ: Չի կարող լինել -ye- մասնիկը, որովհետև այս y ձայնը պիտի տար -չ (ինչ. ջնջիմ = հն. θείνω) և կամ խառնվելով նախորդ բաղաձայնի հետ, պիտի տար զանազան արդյունքներ, բայց ոչ ի:— Բայց սլավոնականում -i- ձևի կողքին կա նաև աներևույթ -ě- բունը. ինչպես՝

sedē-ti «նստել» և sĕdi-tŭ «նստում է». հունարենն էլ ունի μαίνεται ձևի դեմ aor. μανῆ-ναι, որով անկարելի չէ, որ հլ. նստիմ ձևն էլ առաջացած լինի հնխ. -e-ից կամ նրա ածանց -ēye- ձևից, որ գտնում ենք ալլուր. համմտ. լտ. sedeō, sedēre։

Ալս տատանումների մեջ չի կարելի ուրիմն վերջին վճռական խոսքն ասել հլ. ի բնի ծագման մասին։

*Հալերենի տեսակետով ի բունը և բնի երկրորդական ձևն է և ալս ի ձայնն էլ երևում է միայն նևրկալի և հրամայականի մեջ, իսկ անորոշը, անկատարը և ստորադասականը ունին -ե-. ալսպես՝ բերել, բերևի, բերիցիմ (<*բերէցիմ<*բերեյցիմ)։*

Ի բունը ունի 3 տիպար. 1) պարզ (առանց ընգալինի), 2) ընգականով, 3) չ-ով։

1. Առանց ընգականի

Մի բալ միայն կա՝ որ նախնական է, ալն է նստիլ *(կար. նստալ), հինը *նիստել, արմատը* նիստ<*հնխ.* nizd-, *կազմված* ni *մասնիկով* sed «նստել» *արմատից. մլուս բալերը երկրորդական են, ինչպես՝* հոտիմ *(կար. հոտեցալ),* հոտ *արմատից. կամ սաստկական կրկնութեամբ՝ հոտոտիմ.*

2. Ընգականով

Ալս տիպի բալերը նախնական են և նրանց կատարյալը չունի -g-. սրանք էլ ծագում են հնխ. ընգալին միջամասնիկավոր ձևերից,—ինչպես՝ ուսանիմ *(ուսալ<*հնխ.* unk-[2], ագանիմ *(ագալ)<*հնխ.* ógō, *բալց համմտ. լիտ.* augù։

Հաճախ ալս ձևը կազմված է հնխ. առանց ընգականի ձևի փոխարեն. ինչպես՝ ծնանիմ *(ծնալ)<*հնխ.* g[1]en-, մեռանիմ *(մեռալ)<*հնխ.* mer-, փլանիմ *(փլալ)<*հնխ.* phōl-, անկանիմ *(անկալ)<*տգg-։

Ալս կարգի բալերը լեզվի պատմական ընթացքում ալլևս չէին կազմվում. հներից հիշենք՝

ագանիմ (ագալ)	*շիջանիմ (շիջալ)*
բուսանիմ (բուսալ)	*ոռոգանիմ (ոռոգալ)*
զառածանիմ (զառածալ)	*ուսանիմ (ուսալ)*
հեծանիմ (հեծալ)	*պրծանիմ (պրծալ)*
մածանիմ (մածալ)	*սկանիմ (սկալ)*
սփածանիմ (սփածալ)	
փլանիմ (փլալ)	
փրծանիմ (փրծալ)։	

3. չ-ով ձևեր

Այս կարգի բայերը բոլորն էլ նախնական են և նրանց կատարյալը ստանում է -եայ. մի մասը առանց ունգականի է և մի մասը ունգականով։

Առանց ունգականի են՝

թաքչիմ (թաքեայ) թռչիմ (թռեայ) հնխ. <ptēr-
կաւչիմ (կաւեայ) մատչիմ (մատեայ)
հանգչիմ (հանգեայ) փախչիմ (փախեայ)
զատչիմ (զատեայ)։

Ունգականով են՝

երկնչիմ (երկեայ)
կորնչիմ (կորեայ)։
մարտնչիմ (մարտեայ)։

*Կազմութեան կողմից վերջիններիս հար և նման են ճանաչեմ՝ (*ծանաչեմ, կտր. ծանեայ) և մեղանչեմ (մեղայ), որոնք ունեն թե՛ ունգականը և թե՛ չ հավելվածը, բայց պատկանում են ե բունին։ Սրանից երևում է, որ նախորդ օրինակները անցել են ի բունին, նշանակութեան պատճառով։ Ճանաչեմ և մեղանչեմ ձևերի մեջ չ-ից առաջ կա ա, ճիշտ սրա նման կա ի ձայնավորը վերի -չիմ ձևերի մեջ, ինչպես երևում է կտր. -եայ (հինը *-էայ) և սաոր. երկի-ցես (*երկի-յցես) վերջավորութեունից և նույն բայերի գոյական ձևերից. ինչպես՝ հանգիստ, երկի-ւղ։ Ըստ այսմ թաքչիմ, փախչիմ են գալիս են հնագույն *թաքիչիմ, *փախիչիմ են ձևերից։ Ալպհոով սույն բայերի կազմութիւնը մի կողմից և նրանց սկըսնական (inchoatif) նշանակութիւնը երկրորդ կողմից նույնացնում են նրանց լտ. -scō=հն.ɜʁω<հնխ. sk^{e}/$_{o}$ վերջավորութեամբ բայերի հետ։ Եվ որովհետև հյ. չ ծագում է ky խմբից, ուստի պետք է ենթադրել, որ հնխ. -sk- բայաբանը ընդարձակվել է ye մասնիկով և դարձել է -skye- (որից չ). այս -skye- տիպը շատ լավ պահված է հաթերենում, բայց նաև ունենք հն. ἐγρήσɜω զարթուն լինալ, հակել», որ ծագում է ἐγρηγɜʁω ձևից։ Մինչև անգամ *թաքիչիմ, *երկինչիմ են ձևերի մեջ գտնված ի ձայնը գտնվում է նաև հունարենի և լատիներենի մեջ, նույն sc^{e}/$_{o}$ բնի մոտ, համմտ. δεδίσκομαι, ἀλισκομαι, լտ. reminiscor են, որոնց բունն է ɪsʁ-ω, isc-ō։

Սրանցից դուրս կան նաև տանիմ, ուղիմ բայերը, որոնց խոնարհումը անկանոն է։

Ա. Բուն

Ա. բնով բայերը ցույց են տալիս մեծ մասամբ մի վիճակ կամ մի վիճակի մեջ մտնելը. այս նշանակությամբ նույնանում են լատ. cubāre *«պառկել»,* nūcare, *«փայլել» ձևի բայերի հետ, ինչպես նաև լիտ. հաճախական բայերի հետ. ինչպես՝* rymóti *«հենվել»-* (remti *«հենցուկ տալ» ձևի դեմ)։*

1. Առանց ռնգականի

Այս կարգի բայերի մեջ ա *առաջանում է հնխ.* -ā-ye- *բնի ամփոփմամբ. այս բանը հայտնի կերպով երևում է անվանական բայերի մեջ. հլ.* յուսամ, (յոյս *բառից) համապատասխանում է սանս.* pṛtanāyáti *«մարտնչի», հն.* τιμάω *«պատվել», լատ.* onerō *«բարձել» հալ.* kotoraja *«կռվիմ» են անվանական բայաձևերին։ Ոչ անվանական բայերն էլ կազմված են անշուշտ լիտ.* žiõ-ju „jesuis béant" *և լտ.* hiō (*hiā (ye)e-) *բայերի նման. օրինակ՝* ործամ *ճիշտ ու ճիշտ համապատասխանում է հալ.* rygayą *«խռխռում եմ» ձևին.— կնամ համապատասխանում է ոչ հն.* ζη (<*gʷ yē-) *և ոչ հն.* βιω—(<*gʷ iyō) *ձևերին, այլ հիմնված է հնխ.* *gʷ iy-ā-ye *բնի վրա, մնամ չի համապատասխանում անշուշտ լտ.* manēre, *հն.* (με)—μένη-κα *ձևերին, այլ հիմնվում է հնխ.* mēn-ā-ye *ձևի վրա, որի հետ նույն են լտ.* cēlā-re, cēlo, occupāre, ēducāre, indicāre, *հալ.* -mēta-ti, -mētają *«հետել» ևն։*

Այս բնի ա ձայնավորը ենում է կատարյալի մեջ էլ, որ կազմվում է միշտ ց-ով, ինչպես՝ ործացի, *մնացի, կեցի (*կեացի)։*

Այս բնին հետևող բայերից են.

Ներգործական ձևով՝

աղամ — աղացի — աղայցեմ
գնամ — գնացի
դողամ — դողացի
լամ — լացի
կամ — կացի
խաղամ — խաղացի
խնդամ — խնդացի
կարդամ — կարդացի
կեամ — կեցեմ (Եզն. 99), կեցի, եկեաց, կեցիկ, կեցցես, հրմ. կե՛ց
հաւատամ — հաւատացի

Ծնամ — Ծնացի
որոտամ — որոտացի
տեղալ — տեղացւ

Կրավորական ձևով՝

գթամ — գթացալ, գթալցիմ
լուսամ — լուսացալ.
փուքթամ — փուքթացալւ

Առանց ներգ. և կրավ. խարուխլան, երկու ձևով էլ՝

հոգամ — հոգացի, հոգացալ
ողբամ — ողբացի, ողբացալ
որսամ — որսացի, որսացալ
ջանամ — ջանացի, ջանացալ
սգամ —սգացի, սգացալ
ցնծամ — ցնծացի, ցնծացալւ

Սրանց ստոր. ձևը միայն ներգ. հոգալցեմ, ջանալցեմ ևն։

2. Ռնգականով

*Ներկայանում է երկու ձևով. նա և կամ ա ձայնավորի հետ միացած՝ -անա. առաջինից ունենք երկու օրինակ. բառնամ (*բարձնամ) և դառնամ (*դարձնամ), որոնց կատարյալն էլ նախնական է (բարձի, դարձալ)։ Երկրորդից ունենք ավելի շատ օրինակներ, ինչպես՝*

ստանամ — ստացալ
լոգանամ — լոգացալ
լուանամ — լուացի
ուրանամ — ուրացալ
քանամ — քացի
թանամ — թացի
իմանամ — իմացալ
զարմանամ — զարմացալւ

Նույն մասնիկը գործածվում է նաև բազմաթիվ բայերի համար, որոնք նշանակում են «վերածվել մի բանի, դառնալ մի բանդ. ինչպես՝ քահանայանամ, տկարանամ (քահանալ, տկար բառերից) ևն։— Արքեցամ բայի մեջ գտնում ենք b, որ առաջանում է bա ձևից։ Նույնպես ունենք յագեցամ, մերձեցամ, յամեցամ (եցալ), իսկ քաղցեցամ՝ քաղցեցալ։

Այս մասնիկը նույն է հնխ. -nā- բնի հետ, որ դրվում էր երկվանկ արմատների վրա, որոնք վերջանում էին երկար ձայնավորով, իբրև ձայնդարձ ունենալով ə. ինչպես՝ սանս. pṛṇā'ti «il

emplit» դոր. ðāṃnāḷuı։ *Ավելի հետո սանսկրիտի մեջ ալա -nā- գարձավ մասնիկ. նույնը նաև հայերենի մեջ։*

-Ամ ձևի տեղ -եամ ձևով ունենք՝
առնամ — առեալը, հետո եղավ առել...
կեամ — կեցի
**վերփրեամ — կա անկ. վերփրեալը միայն։*

ՈՒ ԲՈՒՆ

1. Առանց ռնգականի

*Ու բունը կարելի է բացատրել հնխ. u- բնով, առանց բնալին ձայնավորի և կամ նույն բնի վրա ավելացնելով երկրորդական -ye- մասնիկը։ Այսպես գելում (կոր. գելի), որ համապատասխանում է հն. fελύ-σθη, լտ. voluō, հն. εἱλύ-ομαι, գոթ. walwjan ձևերին, կարող է բացատրվել հնխ. welu- կամ welu-ye- ձևից։ Այսպես կարելի է բացատրել նաև մյուս -ու- բնով նախնական բայերը. ինչպես՝ հեղում (կոր. հեղի) = լիթ. pinù, գոթ. spinnan (*spenwe ից)։*

հեղում *(հեղի)*— լիթ. pilù, լտ. pluit. *գեղում (գեղի).*

*գելում (սրա ու ձայնը չկա այլուր, որովհետև լիթ. skeliù առաջանում է *skelyō ձևից).*

գերծում (գերծի), զենում (զենի), թողում (թողի), լեսում (լեսի), լիզում (լիզի), կասում (կասի), կլզում (կլզի), հերձում (հերձի), լեռում (լեռի), քերծում (քերծի). կան մի խումբ անվանական բայեր ու բնով. ինչպես՝

արգելում (արգելի) — արգել բառից.
յաւելում (յաւելի) — (առ)աւել բառից.

Սրանք կարելի է բացատրել հնխ. -ō-ye- և կամ -u-ye- ձևվով. առաջինի համար համմտ. լիթ. -ù-jù տիպի բայերը և հն. ὀγλόω, ὀηλώω տիպի բայերը, իսկ երկրորդի համար՝ լատ. statuō տիպի բայերը։

2. Ռնգականով

Սրանք կազմված են -neu- մասնիկով։ Հնդեվրոպական նախալեզվում -neu-, -nu- բները կարելի էր միայն գտնել -u- ձայնավորով հանդող արմատների մեջ, շուտով սրանից կազմվեց

-neu- մասնիկը, որ բավական մեծ դեր է խաղում սանսկրիտի և հունարենի մեջ, նույնից է նաև հայերենը։ Օրինակ՝

առնում (առի) — հն. ἄρνυμαι (կտր. ἠρόμην).
գ-գենում (գ-գեցայ) — հն. γένυμαι.
ընկալնում (ընկալայ), ջնջնում (ջնջայ), ընթեռնում (ընդ-թերցնում), ցայ հեղձնում (հեղձայ), ընկենում (եցի), խնում (խցի), լինում (լեցայ)։

Հայերենը մինչև անգամ ունի նու այնտեղ, ուր առաջ կար -nā-, այսպես՝ լնում (լցի)—սնս. pṛṇā'ti «լցնում է»։

Անկանոն են երդնում (երդուայ), երդունալ, զբաղնում (չունի կտր., իսկ զբաղեցայ գալիս է զբաղիմ բայից)։

Մի խումբ բայերի կատարյալը լինում է -եայ. ինչպես՝

այտնում (այտեայ)	պշնում (պշեայ)
զարթնում (զարթեայ)	սարտնում (սարտեայ)
ուռնում (ուռեայ)	ցածնում (ցածեայ)
պակնում (պակեայ)	ցասնում (ցասեայ)
հարթնում (հարթեայ)	քաղցնում (քաղցեայ)։

Ո ԲՈՒՆ

Միայն մի բայ կա այս բնով. այն է գոմ. սա ծագում է հնխ. wes- արմատից, որի ներկան պիտի տար հյ. գեմ, գես, գե, այս ձևերը չնչված են հայերենից և միայն կատարյալի vóse ձևից ստացված է գո-, որ և դարձել է ներկա։

ԿՈՏԱՐԵԱԼԻ ԲՆԵՐ (AORISTE)

Հայերենն ունի երկու տեսակ aoriste. արմատական, որոնք ոչ մի հատկանշական մասնիկ չունեն, և ց-ով aoriste։ Սրանք ունեն երկու տեսակ վերջավորություն՝ ի կամ ա. ինչպես՝ բերի, գործեցի կամ բերայ, գործեցայ. առաջինը ներկայի -ե բնի համար, երկրորդը ներկայի -ի- բնի համար։ Դիւրության համար կարելի է առաջինը կոչել ներգործական, երկրորդը հասարակ, ի նկատի ունենալով նրանց նշանակությունը և ոչ թե հնդեվրոպական ծագումը, ընդ որում այդ վերջավորությունները հնդեվրոպական ներգործական և հասարակ վերջավորությանց հետ գործ չունեն։

Հայերենի ներգ. aoriste ձևերը ներկայացնում են հնխ. բնաւոր տիպի երկրորդական վերջավորութիւնները, այս են ցուց տալիս այն բայաձևերը, որոնց ծագումը հայտնի է։ Օրինակ՝ ելիք = հն. ἔλιπε, լքեր = հն. λίπεϑ (մի մասնիկի հավելումով)։ Բայց, որովհետև հնխ. երկրորդական վերջավորութիւնները մեծ մասամբ կազմված են մի բաղաձայնական տարրից և բառի վրա մի նոր վանկ չեն ավելացնում, ուստի բնի ձայնավորը սովորաբար ընկնում է (ինչպես ցուց է տալիս եբեր = ἔφερε, սնս. ábharat) և այն ժամանակ բունը երևում է հայերենում բեր- ձևով։

Այս բանը երևում է ստորադասականի կազմութեան մեջ.— ներկայի բերե- բունը տալիս է ստոր. *բերիյցեմ> *բերիցեմ> բերիցեմ, բերիցես, իսկ կատարյալի (aor.) բեր- բունը տալիս է ստոր. բերիցի, բերցես։

Հասարակ aoriste-ի (կատարյալի) -ա- վերջավորութեան (բերայ ևն) ծագումը անհայտ է, նա կատարյալի (aor.) բնի անբաժան մասը չի կազմում և չի երևում ստորադասականի մեջ (բերցես), (բացի եզ. ա դեմքից, որ նմանողութեան արդյունք պետք է լինի), ոչ էլ հրամայականի մեջ (բեր-ը)։

Կատարյալի -ա վերջավորութիւնը գործածական է բոլոր այն բայերի մեջ, որոնց ներկան ունի -ի, բայց նաև -ա, -ու, որոնք նշանակութեան կողմից հիշեցնում են հասարակ բայը. ինչպես՝ բարկանամ — բարկացայ, զգենում — զգեցայ ևն.

սիրեցի	խօսեցայ
սիրեցեր	խօսեցար
սիրեաց	խօսեցաւ
սիրեցաք	խօսեցաք
սիրեցէք, իք	խօսեցայք
սիրեցին	խօսեցան

ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Արմատական կատարյալը համապատասխանում է հնխ. բնաւոր ձևերին՝ երկրորդական վերջավորութեամբ։ Ձևով երբեմն նրանք հին aoriste-ներն են. ինչպես՝ ելիք = հն. ἔλιπε, եգիտ = սանս. óvidat.

Բայց կարող են նաև լինել անկատարի ձևը. ինչպես՝ եբեր = հն. ἔφερε, սանս. ábharat, եհարց = սանս. ápṛčchat.

Հայերենը ստեղծելով հնխ. անկատարից բոլորովին անկախ մի անկատար, կարող էր հին անկատարը իբրև aoriste *գործածել։ Նույնը կատարվել է սլավականում, ուր ստեղծվելով մի նոր անկատար, օրինակ՝* padą, pasti *«ընկնել», բայի անկատարը* padŭ *գործ է ածվում իբրև* aoriste*։ Հայտնի է արդեն, որ հնխ-ում միայն մի տարբերություն կար անկատարի և* aoriste*-ի միջև. անկատարին ընկերանում էր նախնական վերջավորությամբ մի ներկա՝ նույն բնից, իսկ* aoriste*-ին ոչ։ Այսպես սանս,* âǰanata, *անկատար է (*ǰâ-nate *ներկայի), իսկ հն.* ἐγένετο, *որ համապատասխանում է նրան տառ առ տառ, ընդհակառակը,* aoriste *է, որովհետև չունի *γενεται ձևով մի ներկա, այլ նրա ներկան է* γίγνεται, *և սրա անկատարը* ἐγίγνετο, *հայերենն ունի* aor. ծնաւ, *ճիշտ նույն նշանակությամբ ինչպես հն.* ἐγένετο*։*

Արմատական aor. *ունեն* -ացե- *և* -ացի- *բնով բայերը ընդհանրապես,* -ե *և* -ի- *բնով բայերից մի քանիսը (որ նշանակեցինք վերը),* -ու *բնով բայերը և* -ցու- *բնով բայերից նրանք, որոնց մեջ* -ցու-*ից առաջ բունը չի հանգում ձայնավորով, այսպես՝ հեղում — հեհե, առնում — առ, չեռնում — չեռայ, կամ* -եայ *ձևով՝ զարթնում — զարթեայ, իսկ* aor. *երդուայ (բունը* երդու-, *ներկա* երդնում*) բացառություն է։*

-ե*ա ձևով* aoriste- *ները, որ պատահում ենք* -չ- *ձևով ներկայի մոտ և մի քանի մասնակի դեպքերում (ինչպես՝* յարեայ*), անշուշտ առաջացել են հին անկատարից։ Եթե չհաշվենք* -ա-*, որ նշանն է բոլոր հասարակ* aoriste*-ների, այստեղ գտնում ենք իրոք* -ի-*, և (ր-) արի- հիշեցնում է ճիշտ լտ.* ori-tur *«յառնէ» և այդ ի ձայնը ամբողջապես երևան է գալիս անկանոն հրամայականի մեջ, որ է* արի՛ *(առանց յ նախդրի)։ Վերևում տեսանք որ չ ծագում է* iskye *ձևից և այդ էլ առաջանում է ի- բնի* -skye *աճումով. ինչպես՝ լտ.* (re-) miniscor *«լիշեմ», հսլ.* mĭnĭ-tŭ *«մտածում է» ձևի դեմ։ Ուրեմն* aor. ե*ա- պահել է բնի անկատարը, որի աճումն է չ-ով ներկան։*

Ց-ով կատարյալ (aor.)

Կատարյալի ց *առաջանում է հնխ.* ske*-ից, որ բայական բնեբի 12-րդ ձևն է, հունարենն էլ ունի նույն մասնիկով* prétérit*-ներ. ինչպես՝* φάσκον, φεύγεσκον, φύγεσκον, φιλέεσκον *են։ Այս մասնիկը ոչինչ չունի իսկապես* aoriste*-ական. արդեն տեսանք, որ հայերենի*

aoriste-ը ներկայացնում է երկրորդական վերջավորութիւններով հնխ. մի ձև, բայց ոչ անհրաժեշտաբար aoriste.

Այս մասնիկը ավելանում է ճիշտ ձայնավորահանգ բնի վրա. կանոնավորապես այն բայերի վրա, որոնց ներկան ունի -ա-. ինչպես՝ ՃԱՄ—ՃԱՑԻ, լուսամ—լուսացայլ, լուանամ — լուացի, զարմանամ—զարմացայլ. նաև այն բայերի վրա՝ որոնց ներկան ունի -ՆՈՒ- և որոնք ունեն (կամ ունեին նախապես) մի ձայնավոր՝ այդ -ՆՈՒ-ից առաջ. ինչպես՝ զգենում — զգեցայլ, լնում (*լինում) — լցի, ելից; -Ե- և -Ի բնով անկանխին ներկաները ունեն Ց-ով կատարյալ (aor.), բացի մի քանի բացառութիւններից (ածեմ, բերեմ, հանեմ, նըստիմ).— բայց այս Ց ավելանում է ոչ թե Ե-ի կամ Ի-ի վրա, այլ ԵԱ-ի վրա. այսպես՝ գործեմ, կտր. գործեաց, գործեցի.— գործիմ, գործեցայլ— Զորս բայ կա, որոնք ունեն միայն Ա. այն է ասեմ—ասացի, գիտեմ — գիտացի, մարթեմ — մարթացի, կարեմ —կարացի:

Այս -ԵԱ- ծագում է հնագույն -isă- ձևից, ուր ă նույն է բայերի ա բնի հետ (տես վերը յուսամ, ործամ կեամ<հնխ. g^w iy—ă-ye- ևն), իսկ -is- մի մասնիկ է, որ գտնում ենք հաճախ հնաւորպ հնդեվրոպական լեզուների մեջ, այն է՝ արիականում և լատիներենում, ինչպես՝ սանս. ábhārişam «կրեցի» (աորիստ), գոթ. xšnəvīšā «գոհացնեմ» (ստոր.), լտ. ēg-is-tī, ēg-is-tis. ēg-er-unt: Նույն is մասնիկը գտնվեց նաև թոխարերենում և հաթերներենում, հատկապես (prétérit) եզ. բ դեմքում: Այսպես, հաթերեն՝

	nehhum	տանում էի
	naištēn	տանում էինք
վեդ.	vádhīm	զ-ըկի
	vadhişţa	զարկիք
ստոր.	vádhːş ıḫ	

Վեդայական հնդկերենում բավական տարածվեց այս ձևը:

Համեմատութիւններից երևում է, որ այս is մասնիկի հավելումը հնդեվրոպական նախալեզվի ամենահին շրջանի հատկութիւնն էր: Այս մասնիկը ավելանում էր սահմանականի այն վերջավորութիւնց մոտ, որոնք սկսում էին բաղաձայնով, ինչպես նաև ստորադասականի մեջ: Հատկապես այս մասնիկին էին դիմում, երբ արմատը միավանկ էր և վերջանում էր բաղաձայնով, այնպես որ s կամ t բաղաձայններով սկսող մի վերջավորութեան հավելումը պիտի մթագներ արմատը: Այս մասնիկի հավելումը սակայն խմաս-

ոչ մի փոփոխություն չէր առաջացնում (Meillet, BSL № 102, *էջ 127—9*)։

Հունը, սլավը և գերմանականը չգիտեն այս մասնիկը, հայերենը դուրս է գալիս այստեղ իբրև մի ավանդապահ վաղնջական լեզու։ Երկու ձայնավորի մեջ s *ընչվելով (համմտ.* *bhoso-go> *բոկ), -isā- դառնում է -իա, որ հետո վերածվել է -եա (համմտ. տեղեաւ փխ. *տեզիաւ)*[1], *որով -եաց <հնխ. -is-ā-ske-։ Այսպիսով -եաց վերջավորության -եա մասը բոլորովին տարբեր է յարեաւ, փախեաւ ևն (դերբ. յարուցեալ, փախուցեալ և ոչ թե յարեալ, փախեալ) aoriste-ների եա մասից, որ ծագում է հին* ia *ձևից և ոչ* is-ā[2]։

7. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՓՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Այն աշխատանքը, որ կատարվեց զանազան լեզուների մեջ պարզելու համար հնդեվրոպական խոնարհումը, կատարվեց նաև հայերենի մեջ բավական խոշոր չափերով։ Քանդվելով բների դրությունը, վերացվեց ներգործական և հասարակ վերջավորությանց զանազանությունը, չնչվեց երկակի թիվը։

Հին հայերենը զանազանում է իրապես հինգ լծորդություն, որոնք որոշվում են սահմանական ներկայի ե, ի, ա, ու, ո ձայնավորներով. այսպես՝ սիրեմ, խօսիմ, աղամ, թողում, գոմ (վերջինս միակ օրինակն է և ուրիշ ընկեր չունի)։ Ուստի սրանից ամեն մի ձև, ինչպես տեսանք, ունի իր ունգալին տիպը, որ որոշվում է սահմանական ներկայի մեջ առաջին երեք լծորդությանց համար -ա-, չորրորդի մեջ -ե- միջամանիկով, հինգերորդ լծորդությունը ունգալին տիպ չունի։ Օրինակ՝

հաստանեմ, ուսանիմ, գողանամ, զգենում.

Այստեղ դնում ենք համեմատության համար հինգ լծորդությանց խոնարհման պատկերը.

սիրեմ	*խօսիմ*	*աղամ*	*թողում*	*գոմ*
սիրես	*խօսիս*	*աղաս*	*թողուս*	*գոս*
սիրէ	*խօսի*	*աղայ*	*թողու*	*գոյ*

[1] *Այս բացատրությունը տվավ* L. Mariès, REA. *1930, էջ 167—170։ Նույնը ընդունում է և* Meillet, Introduction... *7-րդ տպ. էջ 214, և* BSL № *102, էջ 128։*

[2] *Անդ, էջ 172—3։*

սիրեմք	*խօսիմք*	*աղամք*	*թողումք*	*գումք*
սիրէք	*խօսիք*	*աղայք*	*թողուք*	*գոյք*
սիրեն	*խօսին*	*աղան*	*թողուն*	*գոն։*

Այս բոլորի մեջ տեսնում ենք կատարյալ նուլնութիւն. այն տարբերութիւնները, որ երևում են առաջին հայացքից, վերանում են իսկույն, երբ նկատենք, որ ե ներկայացնում է եյ և թե բառավերջում -ույ և -իյ տալիս են ու, ի։ Միօրինակութիւնը այնպես կատարյալ է, որ մինչև անգամ անտես է արված այն ձայնական օրենքը, որով ունգականից առաջ պիտի ունենայինք ի փոխանակ ե, ու փոխանակ ո։

Ի նկատի ունենալով այս բացատրութիւնները, հիշյալ հինգ լծորդութեանց ավելի հին պատկերը կարելի է վերականգնել հետևյալ ձևով.

**սիրիմ*	*խօսիմ*	*աղամ*	*թողում*	**գում*
սիրես	*խօսիս*	*աղաս*	*թողուս*	*գոս*
**սիրել*	**խօսիլ*	*աղալ*	**թողուլ*	*գոլ*
**սիրիմք*	*խօսիմք*	*աղամք*	*թողումք*	**գումք*
**սիրելք*	**խօսիլք*	*աղալք*	**թողուլք*	*գոլք*
**սիրին*	*խօսին*	*աղան*	*թողուն*	**գուն։*

Ունգալին տիպերը խոնարհվում են միևնույն ձևով, ինչ որ նախորդները. ինչպես՝

**հատանիմ*	*ուսանիմ*	*գողանամ*	*զգենում*
հատանես	*ուսանիս*	*գողանաս*	*զգենուս*
**հատանել*	**ուսանիլ*	*գողանալ*	**զգենուլ*
**հատանիմք*	*ուսանիմք*	*գողանամք*	*զգենումք*
**հատանելք*	**ուսանիլք*	*գողանալք*	**զգենուլք*
**հատանին*	*ուսանին*	*գողանան*	*զգենուն։*

ՀՐԱՄԱՑԱԿԱՆ

Հայերենի երկու տեսակ հրամայականներից առաջինը, որ է բուն հրամայականը, կազմվում է aoriste-ից և տալիս է դրական հրաման, երկրորդը՝ որ է արգելականը և գործածվում է միշտ մի՛ <հնխ. mē մակբայի հետ, կազմվում է անորոշից, այսինքն ներկայից։ Բուն հրամայականի եզ. բ. դեմքը համապատասխանում է հնխ. ձևին. ինչպես՝ bhére>բեր, ág¹e> ած հն։

Արգելական p վերջավորութ֊յունը, որ կցված է բնի ձայնավորի ծայրին, կարող է գալ միայն հնխ. -r+ ձայնավոր ձևից և աղգակից է հն. þa լիտ. ir ձևերին։ Մասնիկի շնորհիվ է, որ բնի ձայնավորն էլ ենացել է անկորուստ։ Այսպես՝ (մի բերեր պիտի լինի mē bhere-re, *մի ընուր* <mē plēnu-re, *մի ածեր* <mē ag¹e-re ևն) *վերջածայն* e *ներկայացնելով որևէ ձայնավոր)։ Մասնիկի հավելումը հրամայականի վրա, ոչինչ չունի տարբերնակ. այսպես է նաև լիտվաներենում, ուր մասնիկն է* -ki. *ինչպես՝* eī-ki «գնա»։ *Հնխ. գիտեր նույնպես* dhi և tōt *մասնիկները, որ կցում էր հրամայականին։*

Հրամայականի հգ. p դեմքը ունի ներկ. հգ. p դեմքի ձևը. ինչպես՝ բերէք, մի բերէք, լքէք, մի լքանէք։ Այս ձևը համապատասխանում է հնխ. -te վերջավորութ֊յան. ինչպես՝ հնխ. bhére-te> *բերէք,* ag¹e-tē> *ածէք ևն։*

Հրամայականի ձևերի սահմանափակումը հայերենի մեջ (ներկան միայն արգելականի համար, իսկ aoriste-*ը դրականի համար) համապատասխանում է հունարենի այն օրենքին, որով ներկա հրամայականը գործածվում է թե իբրև դրական և թե իբրև արգելական (*λεῖπε *թող*, μὴ λεῖπε *մի թողուր). իսկ* aoriste *հրամայականը միայն իբրև դրական (*λίπε *թող*)։ *Հայերենը հունարենից մի քայլ առաջ է անցել և երբ* aoriste-*ը դրականին է միայն հատկացված, ներկա հրամայականն էլ միայն արգելականին է հատկացրել։ Եվ այս տարբերացումը շատ տրամաբանական է. aoriste-ը ցույց տալով պարզապես կատարված գործը, հարմար է դրական հրամանի, իսկ ներկան՝ ցույց տալով գործը իր տևողութ֊յան մեջ, հարմար է արգելականին։ Սլավականումն էլ սովորաբար դրական հրամայականի համար գործ է ածվում կատարյալը* (perfectif), *արգելականի համար անկատարը* (imperfectif), *ինչպես՝* ne nosi «մի բերեր», po-nesi «բեր»։

Հրամայականի վերոհիշյալ ձևերը հեշտ էր բացատրել. մյուսները ենում են անծանոթ. այսպես, հասարակ բայի aoriste *հրամայականի եզ. p դեմքը՝ -իր վերջավորութ֊յամբ. ինչպես՝ անկա֊ր՝ անկիր՛. կամ պարզապես* p *ձևով. ինչպես՝ լուա֊ր — լո՛ւր.— սրա համապատասխան հգ. p դեմքը՝ -արուք վերջավորութ֊յամբ. անկարուք, լուարուք, թաքերուք (կտ. թաքեայ)։*

Կատարյալը հրամայականի վերածելու ժամանակ, եթե միայնավանկ է, վերջածայն g *ենում է, իսկ եթե բազմավանկ է՝* g *կրճատվում է. ինչպես՝ կա՛ց, լի՛ց, (կտր.* եկաց, ելից) *բայց գործեա֊,*

Ցեան, ասա, լարի հասի, (կար. գործեաց, Ցեաց, ասաց, լարոյց, հասոյց) ևն։

Կա հրամայականի եզ. բ դեմքի համար -ջիր, *և հգ. բ դեմքի համար* -ջիք *(հնապես* -*իջիր, -*իջիք) *վերջավորութիւնը, որ հաստուկ է գլխավորապես հասարակ բայի* aoriste *հրամայականին, բայց կա նաև ներգործականում և ներկ. հրամայականում. ինչպես՝* ճայեցայ, ճայեսջիք, կալայ — կալջիք, ասացի — ասասջիք, ագացիմ — ագացիջիք, ուտեմ — ուտիջիք *և այլն։ Այս ձևը շատ կարևոր է, որովհետև* -ջիք *գործածվում է իբրև ստորադասական* aoriste *հգ. բ դեմքը, ինչպես՝ գործեցից — գործեսջիք։ Այս մասնիկի ծագման համար որոշ բան չի կարելի ասել։ Բայց որովհետև* -ջ *ձայնը կարող է ծագել հնխ.* gh *և* -dhy- *ձևերից, ուստի և կարելի է լիր, չիք վերջավորութիւնները համեմատել առաջին դեպքում հնխ.* -ghe> *սանս.* ha = *լիտ.* gi = *հն.* -θε *(ինչպես՝* εἰ-θε, ἀί-θε*) մասնիկի հետ, երկրորդ դեպքում հնխ.* -dhi>*սանս.* -dhi, hi) = *հն.*-θι *մասնիկի հետ, որ հրամայականի եզ. բ դեմքի վերջավորութիւնն է (վերջին դեպքում ենթադրելով, որ ձայնավորի հավելումով հնխ.* -dhi *դարձել է* -dhy *)։*

Ինչպես տեսանք, հրամայական կազմելու վերջավորութիւններից մեկն էլ բ բաղաձայնն է, որից ունենք առաջին հերթին լե՛ր «եղիր», որի արմատն է լե-լինել, նույն բ վերջավորութիւնը գտնում ենք աշխ. եղի՛ր, լեցո՛ւր, վազի՛ր, արձակի՛ր, փախի՛ր ևն ձևերի մեջ։

Տանել բայի հրամայականն է տար, բայց այդ բայի արմատն էլ է տար, օրինակ՝ տարեալ, տարողութիւն, ուստի հայտնի չէ, թե տար հրամայականը արմատ է (ինչպես՝ մոյծ, մուտ, քեր), թե բ վերջավորութեամբ կազմված։ Բոլոր արգելականների մեջ տովորական է այդ բ մասնիկը. ինչպես՝ մի՛ լիցիր, մի՛ սիրեր, մի՛ թողուր ևն։

Արգելականի այս վերջավորութիւնն է, որ անցել է նաև պատճառական բայերի հրամայականի վրա. օրինակ՝ լցո — *պլ.* լեցու, լեցուր, գարձ — գարձո, *պլ.* գարձու, գարձուր:

Այս բ արևելյան հայերենում տեղափոխվելով՝ ձայնավորից առաջ է անցել և լցուր դարձել է լցրու, գարձուր դարձրել է գարձրու և այս տեղից էլ անցնելով կատարյալին եղել է՝

դարձրի	*լցրեցի*
դարձրիր	*լցրեցիր*
դարձրեց...	*լցրեց և այլն։*

ՕՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ

Սաոր. ներկայի վերջավորութիւններն են իցեմ, իցես, իցէ, իցեմք *ևն.* որ բաղկացած է երկու մասից՝ ից և եմ, ես, է... այսպես՝ սիրիցեմ, խօսիցիմ, աղայցեմ, թողուցում և գոմ բայից էլ գուցէ *(գոյցէ)*։

Ինչպես նախնական լատիներենում, նոյնպես և հայերենում սաորադասականը հին ըղձական է։ Հնխ. ըղձականի մասնիկն էր i, որ բնի o վերջաձայնի հետ միանալով՝ կազմում էր oi երկբարբառը։ Այս oi տալիս է հյ. է։

Հնխ. ske *մասնիկը, որ հնավիճակ լեզուների մեջ մեծ կենդանութիւն է ունեցել, ինչպես ցույց են տալիս կամիսերենը, թոխարերենը և լատիներենը, համմտ. հատկապես հն.* ἔσχον, *լտ.* escit *«կլինի», պալի* accẖati, *պրակր.* accẖaï *«ճիում էր»։ Այնուհետև, սահմ. ներկայի ազդեցութեամբ ամբողջը խոնարհվում է իբրև ներկա, ինչպես՝* բերեմ — բերիցեմ, բերիմ — բերիցիմ, առնում — առնուցում *ևն։ Ըստ այսմ ձևերը վերլուծվում են իբր*

բերիցեմ <bheroi-ske-m,	*բերէցեմ*
գործիցեմ <worg^{l}oi-ske-m	*գործէցեմ*
իցեմ <es-ɪ-ske-m, eiskem,	*եցեմ, էցեմ, իցեմ*։*

Սաոր. aŏr. *(որ մեր քերականները կոչում են ապառնի), ներկայացնում է միևնույն մասնիկը (բացի առլ անկանոն բայից), բայց այս անգամ խոնարհումը մի քիչ տարբեր է և գոնե մասամբ՝ ներկայացնում է ավելի հին ձևը։ Այսպես՝ ներգործականի եզ.* ա *դեմքն է -ից (ինչպես՝ բեր-ից, գործեց-ից), որ ներկայացնում է հնխ.* īskō, *ուր տեսնում ենք միակ հետքը հայերենի մեջ առաջին դեմքի բնավոր* ō *վերջավորութեան, ի<*ī *հնխ. ըղձականի* ī *մասնիկն է։** Եզ. բ և գ դեմքի մեջ խոնարհումը -իցեմ ձևի նման է. ինչպես՝* բեր-ցես, բեր-ցէ, բեր-ցեն, *որոնց մեջ ի ընկած է։ Այս անկումը առաջ է բերում կրկնակ ց՝ այն դեպքերում, երբ բայի բունը վերջանում է ց-ով։ Այս պարագային, ինչպես տեսանք, երբ բայի բունը միավանկ է, կրկնակ ց միում են անփոփոխ, իսկ երբ բազմավանկ է, առաջինը վերածվում է ս. ինչպես՝* բաց-ից *(կոր.* բաց-ի*),* բաց-ցես, կաց-կացցես, սպաս-ցիս, գործես-ցես, մնաս-

* Marlès, REA, 1930, X, 178.

** Նույն տեղում։

ցես:— Հգ. ա դեմքը (բեր-ցուք) կարող է բացատրութեան. ըստ օրինի սպասելի էր *բերցումք, որի մեջ մ-ի անկումը չի կարող առաջանալ ձայնաբանական պատճառներից, այլ անշուշտ առաջացել է եզ. ա դեմքի ազդեցութեամբ (բերից), ուր նուինպես չկա -մ։ -Ու- կարող է առաջանալ կամ o ձայնից և կամ ունգականին նախորդող o ձայնից։ Առաջին դեմքում կարող ենք համեմատել հն. աւոր. φέρωμεν, երկրորդ դեպքում հն. φέρομεν. ալպիսով երևան է գալիս կորած -մ ձայնի հետքը։

Կրավորականի մեջ աւոր. aor. նման է նախորդին, միայն թե ե-ի դեմ ալստեղ գանում ենք ի, (բերցիս, բերցի, բերցին), իսկ եզ. ա դեմքը կազմված է (կրավորականի, ներգործականի) aoriste-ի ա դեմքի օրինակով. ինչպես՝ բերի — բերից, նմանապես՝ բերայ — բերայց, Հոգ. ա և բ դեմքերը (բերցուք, բերջիք) նուին են թե ներգործականի, և թե կրավորականի մեջ։

-Նա-ձևով aoriste-ների աւորդաստականը հետևյալ ձևով է. երկեայց, երկիցես, երկիցէ ևն (կոր. երկեալ)։

Սահմանական aoriste

Հնխ. սահմ. aoriste-ը կազմվում էր երկրորդ կարգի վերջավորութիւններով, որոնք վերջում ձայնավոր հնչեերան չունեն, հակերևին անցնելիս վերջավորութիւնները չնչվելով՝ պիտի ենար միայն բալի բուն։ Ալպես բերեմ բալի հնխ. aor. եզ. երեք դեմքերը bhérom, bhéres, bheret (>սանս. bharam, bháras. bhárat, հոմեր. φέρον, φέρες, φέρε) հավասարապես պիտի դառնային հյ. բեր։ Իսկ եթե առնենք նուին բալի նախահավելվածավոր ձևը (հնխ. ébherom, ébheres, ébheret (>սանս. ábharam, ábharas, ábharat, հն. ἔφερον, ἔφερες, ἔφερε), այն ժամանակ էլ հավասարապես պիտի ստանայինք հյ. բերի։ Այս երկդիմութիւնից խուսափելու համար հայերենը դիմել է մի առանձին միջոցի. բեր կամ բերի ձևը պահել է միայն ներգ. եզ. գ դեմքի համար, միավանկ ձևերի մեջ, իսկ մյուս դեմքերի և բազմավանկների գ դեմքի համար կազմել է առանձին վերջավորութիւններ. ալպես՝ բերի <ébheret հն. ἔ-φε-ρε, ելիք = հն. ἔλιπε. եճարց = սանս. á-pṛcchat, եկաց ևն։ Բայց գործեցի, գործեցեր, գործեաց, մենաց ևն։ Ավելացնելով վերջավորութիւնները բալի բնի վրա, բնականաբար ստացվում են բազմավանկ ձևեր։ Հայերենը կանոն է ընդունել ե նախահավելվածը դնել միավանկների վրա, իսկ բազմավանկները թողնել առանց այդ հա-

վելվածի, ուստի և aor. բոլոր դեմքերը, բացի եզակի երրորդից, առհասարակ չեն ստանում նախահավելվածը, բացառությամբ մի քանի անկանոն բայերի։ Կրավորականում եզ. գ դեմքում ավելանում է ւ. ինչպես՝ գործեցաւ, բերաւ, եղև. այս ւ ձայնի ծագումը անհայտ է։

Եզ. առաջին դեմքի վերջավորությունն է ի, որ իբրև ձայնավոր երևում է բաղաձայնից հետո և դառնում է կիսաձայն՝ ձայնավորից հետո, ալպիսով ստանում ենք ներգ. բերի, կրավ. բերայ, ինչպես նաև եղէ (<եղե-յ)։ Այս ի-ի ծագումը անհայտ է։

Եզ. երկրորդ դեմքի վերջավորությունն է ներգ. -եր, կրավ. -ար։ Այստեղ ր անշուշտ նույն է հրամայականի -ր վերջածայնի հետ. հավանաբար այս մասնիկը ավելացել է aoriste-ի վրա հրամայականի ազդեցությամբ։ Մասնիկի հավելումը պատճառ է դարձել պահպանելու բունի ձայնավորը՝ որ է հնխ. e>հյ. ե. այսպես bhéres, որից *bheres-re> հյ. բերեր։

Հգ. ա դեմքի վերջավորությունն է աք (թե. ներգ. և թե կրավ.) ինչպես՝ բեւ աք, որ համապատասխանում է հնխ. bhéro-men ձևին. մ ձայնի կորուստը առաջացած է նմանությամբ. ինչպես բերցուք ձևի մեջ, իսկ ներգ. ա ձայնավորի ծագումը անհայտ է։

Հգ. բ դեմքի վերջավորությունն է -ք. ինչպես՝ ներգ. բերէք (<բերեյք), կր. բերայք. առաջինը համապատասխանում է ճիշտ հնխ. bhere-te ձևին. f հոդնակիի նշանն է, ինչպես ներկայումս։

Հգ. գ դեմքի վերջավորությունն է ներգ. իճ, կր. աճ, ինչպես՝ բերիճ, բերաճ; հնդեվրոպական համապատասխանությունն է -nt, որ պիտի տար հյ. ն. ինչպես երևում է եկն <հնխ. egent ձևից. ըստ այսմ պիտի ունենայինք հնխ. bhéront ձևի դեմ հյ. *բերն>*բեռն։ Հայերենը ավելացրել է ուբեմն ի, ա ձայնավորները՝ որոնց ծագումը անհայտ է։

Երկու խոսք էլ ասենք կրկնավոր կատարյալի մասին, որի միակ հետքը պահում է հյ. արարի։

Կարևոր է իմանալ, թե ինչպես է կատարյալի մեջ կրկնությունը հնդեվրոպական ժառանգ լեզուների մեջ։ Երևի նախալեզվում կային դեպքեր, երբ կրկնությունն չէր գործածվում բայի մեջ, մի բառ կա, որ կրկնական չուներ խոնարհման մեջ՝ այն է՝ woid-a (տեսայ, դիտեմ)> սանս. vēda, հն. οἶδα, լտ. vīdī, գոթ. vaid։ Հունարենում, սակայն, այնպես ընդհանրացավ կրկնականը, որ հաղիվ կարելի է գտնել մի բայ, որ կրկնավոր կտր. չունենայ։ Լատինն ընդհակառակը, մի քանի հետք միայն պահեց կրկնավոր կատարյա-

լից և ՚ին ացյալը բոլորը ջնջից լեզվից (Henry, Gr. comp. gr. lt., 280)։ Այսպես է նաև հայերենը, որ ընդհանրացրեց առանց կրկնության կատարյալի ձևը և պահել է միայն անկանոն բայերի մեջ արարի ձևը։

Ա Ն Կ Ա Տ Ա Ր

Կազմվում է ներկայի բնի վրա ավելացնելով որոշ վերջավորություններ. ե և ի բները ունեն միևնույն ձևը, որ է ե բնի անկատարը. բերեի նշանակում է թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական։

բերեի	խօսեի	աղալի	թողուի	
բերեիր	խօսեիր	աղալիր	թողուիր	
բերէր	խօսէր	աղար	թողոյր	գոյր
բերեաք	խօսեաք	աղայաք	թողուաք	
բերեիք	խօսեիք	աղալիք	թողուիք	
բերեին	խօսեին	աղալին	թողուին	գոյին։

Այստեղ էլ միօրինակությունը կատարյալ է, առաջին ձևի եզ. գ դեմքը (բերէր) գալիս է հնագույն *բերեյր ձևից և չորրորդի եզ. գ դեմքը (ընոյր) գալիս է հնագույն *ընույր ձևից, որով նույն դեմքի մեջ բոլոր տեսակների նշանն է լինում -յր։ Միօրինակությունը խանգարում է երրորդ լծորդության մեջ ա-ից հետո ներմուծված յ ձայնը, որ առաջացել է հորանջից խուսափելու համար։ Հայերենի մեջ ա՛ երբեք տանելի չէ, թեև ուի կամ եի տանելի են։— Հնագույն ձևը ա լծորդության մեջ էր ·եի, եիր... այսպես են և բոլոր հնագույն ձեռագիրները. ավելի հետո սկսեցին գրել բերէի են, որ և անցել է արդի լեզվին և մտել է նոր տպագրության մեջ։

Անկատարի ձևերը մասամբ նման են aoriste-ի ձևերին. այսպես եզ. բ դեմքի վերջավորությունը բ, հոգ. ա դեմքի աք վերջավորությունը։— Եզ. գ դեմքը մյուսներից մի վանկ պակաս է և ունի բ վերջավորությունը։ Ավելի կարևոր է նկատել ի ձայնավորը, որ գրեթե բոլոր դեմքերի մեջ էլ կա։ Թվում է թե բերե-ի մի բարդ ձև է, ինչպես հալ. nesĕ-achŭ «բերէի» անկատարը. և եթե ի նկատի առնենք, որ ստոր. բերիցեմ ձևն էլ բարդ է, այն ժամանակ կարող ենք ասել, որ ի, իր ·ևն «լինել» բայի préterit-ի ձևերն են։ Այդ դեպքում ի համապատասխանում է հոմեր. ἦα, սանս. ā́sa ձևերին, որ է հնխ. կատարյալը։ գ դեմքը -յ-ր ունի

առանձին ձև, որովհետև առաջանում է հնխ. անկատարի միավանկ ձևից, որ է *est>սանս. ā'ḥ, հն. ἦ: (իսկ -բ մասնիկ է ինչպես բ դեմքում)։ Թե ներկայի բունը գործածվում էր «լինել» բայի այս հին կատարյալից առաջ՝ մի իրողություն է, որ դյուրին է հաստատել, բայց դժվար է բացատրել, ինչպես ուրիշ լեզուների համապատասխան բարդ ձևերի առաջին եզրը, օրինակ՝ լատ. legē-bam, հալ. nesĕ achŭ, գոթ. nasi-dē ևն։ Այս պարագային եմ բայի անկատարը (եի...) կազմված պիտի լինի բերեի ևն ձևի նմանողությամբ. երկուսն էլ (եմ և բերեմ) ծայրից ծայր նման խոնարհում ունեն և կազմված են փոխադարձ ազդեցությամբ։

Դժվար բացատրելի ձևեր են նաև մյուս լեզուների անկատարը. այսպես լա. amābam, գոթ. salboda հնթադրում է, թե այս բոլորը կազմված են բայաբունի և bhū, dhē և es օժանդակների բարդությամբ (վերջինը հայերենի համար է)։

Անկատարը Բրըտոն լեզվի մեջ էլ կազմվում է é վերջավորությամբ, որ իհարկե պատահական նմանություն ունի հայերենի հետ. այսպես՝

me gâre	սիրեմ	me gâré	սիրէի
te gâre	սիրես	te gâré	սիրէիր

(Guillome, 62)

8. ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շատ սովորական և ընտանի մի խումբ բայերի գործածության ժամանակ, մարդիկ կարիք են զգացել՝ նշանակության այս ինչ կամ այն ինչ նրբությունը տալու նպատակով՝ գործածել միևնույն գույնափարի համար հոմանիշ, բայց տարբեր արմատներ։ Երբեմն էլ պահանջը բավարարվում է միայն բնի փոփոխությամբ. այս ինչ ժամանակի համար գործածվում է սովորական բունը, մի երկրորդի համար փոփոխված կամ ածած բուն ևն։ Օրինակ՝ առտիկյան հունարենում «գնալ, երթալ» գաղափարի համար խոնարհման մեջ չորս տարբեր ձև է գործածվում. ներկա ἔρχομαι, ապառնի εἶμι, աor. ἦλθον, կատ. ἐλήλυθα. «առնել» գաղափարի համար՝ ներկ. ὀρῶ, ապ. ὄψομαι, աor. εἶδον ևն։ Քերականագետները ս ցկաց ն անունն են տալիս այսպիսի բայերին, թեև լեզվաբանի համար այստեղ ոչ մի անկանոնություն չկա, այլ միայն ձևերի զանազանություն։ Վերի բացատրությունից երևաց, որ անկանոն կոչված բայերը կարելի է երկու կարգի բաժանել. 1) նրանք, որոնց զանազան ժա-

մանակները կազմված են բոլորովին տարբեր արմատներից (այլ-արմատ բայեր), 2) նրանք, որոնց զանազան ժամանակները թեև միևնույն արմատից են կազմվում, բայց ներկայացնում են տարբեր ձևեր (այլաբուն բայեր):

Մեկնելով այս տեսակետից, ամենահին լեզուն ունի որոշ թվով անկանոն բայեր: Նոր լեզուները մի կողմից ջնջել են հների անկանոնությունները, բայց շատ անգամ էլ ավելացրել են նոր անկանոնություններ: Այս անկանոնությունների մեծ մասը առաջանում է խոնարհման մեջ ձայնական փոփոխությունների պատճառով. օրինակ՝ ֆրանսերենի մեջ mourir *«մեռնել» բայը անկանոն է, որովհետև խոնարհվում է ներկայում մերթ* eu *և մերթ* ou *ձայնավորով. այսպես՝*

je meurs	nous	mourons
tu meurs	vous	mourez
il meurt	ils	meurent

Ուրիշ դեպքերում բայի զանազան ժամանակները կազմվում են տարբեր բայերից. օրինակ՝ ֆրանս. aller *«երթալ» բայը կազմված է երեք հոմանիշ բայերից. այն է լտ.* vadere, ire *և ֆրանս.* aller, *որի ծագումը անհայտ է: Այսպես ներկա՝*

je vais	nous allons
tu vas	vous allez
il va	ils vont

արդեն ներկայացնում է երկու բայ, իսկ ապառնին էլ՝ j'irai, tu iras, il ira *ևն՝ ծագում է երրորդ բայից:*

Անգլերենի, գերմաներենի, ինչպես և մյուս գերմանական լեզուների անկանոն բայերի մեծագույն մասը հիմնված է ձայնդարձի տարբերության վրա: Պարսկերեն բայի անկանոնությունները ավելի քիչ են և կախված են միայն հրամայականի տարբերությունից, ինչ որ բնի տարբերության պատճառով է:

Լեզուներ կան, որոնց մեջ անկանոն բայերի թիվը մեծ է և մեծ դժվարություն է պատճառում նորուսներին: Այսպես՝ ֆրանսերենում անկանոն բայերի թիվը 100-ից անց է. այսպես նաև պարսկերենում, իսկ գերմաներենում 200-ից ավել է. այսպես նաև անգլերենում: Անկանոն բայերի թիվը հոլանդերենում 210 է (Valette, *էջ 141—6):*

Անկանոն բայերի կողմից շատ աղքատ է հինդուստանի լեզուն, որ դիտե միայն վեց անկանոն բայ (տալ, գնալ, անել, լինել, առնել, մեռնել). և սրանց էլ անկանոն ձևը միայն անց. դերբայն է, ինացյալը կանոնավոր է (Bonnerjea, էջ 22)։

Որովհետև բների թիվը բավական մեծ էր հնդեվրոպական նախալեզվում, ուստի ժառանգ լեզուներն էլ անկանոն բայերի խոնարհման մեջ կարող են ներկայացնել մի քանի բներ։ Սակայն հայերենը վաղուց ընջած լինելով այդ բազմազան բները և սահմանափակված լինելով միայն երկու բնի մեջ, բնականաբար անկանոն բայերի մեջ էլ պիտի ներկայացներ միայն երկու բուն։ Այսպես այլաբման բայերից ուտեմ—կերայ, այլաբուն բայերից՝ յանցացեմ —յանցնայ (ներկան ունդայնավոր -նե- բնով, aoriste-ը -եա- բնով)։

ԱՅԼԱՐՄԱՆ ԲԱՑԵՐ

Ուտեմ. հնխ. ōd- *արմատից. մյուս լեզուները ունեն* ed-, *հայտնի չէ միայն, թե ինչու* ōd *ձևը անցել է ներկային, մինչդեռ ժամանակ անհարմար կլինի կարծել, թե ուտեմ ներկայացնում է հնխ. կատարյալը։ Աորիստում սանս. և հն. ունեն տարբեր արմատներ (սանս.* ágas, *հն.* ἔφαγε*). հայերենն էլ ներկայացնում է* կեր<հնխ. g²er *արմատը.— Աոր. գ դեմքը և հրամ. ունեն ներգործական ձև. այսպես՝ կերայ, բայց եկեր, կեր.— ստորադասականն է կերայց, կերիցես ևն։*

Ըմպեմ. *արմատն անծանոթ.* aor. արբի<հնխ. ṭrbh *արմատից։*

Գամ. *արմատը հնխ.* wā—. aor. եկի<հնխ. g²ā- *արմատից, որի վրա պահված է նախահավելվածը՝ միավանկ լինելու պատճառով (ինչպես եառու և եդի ձևերի մեջ).* g²ā- *արմատի ձայնավորի հետքը պահում է դեռ հրմ.* եկայք.— *եզ. գ դեմքը* եկն* *ծագում է նույն արմատի ունգայնավոր* g²em- *ձևից, համմտ. սանս.* ágan *եկնա։ Ստոր.* եկից, եկեացես *բոլորովին անծանոթ ծագում ունեն, միայն նախահավելվածը անցել է միավանկներից։*

երթամ. հնխ. erth- *արմատից,* aor. չոգայ; *որի հետ նույն է չու.* aoriste-*ի մյուս ձևերը կազմվում են* երթ- *արմատից, հրմ.* ե՛րթ, *ստոր.* երթայց, երթիցես, *անց. դերբ.* երթեալ։

---

* *Սխալ կլինի կարծել, թե* եկն *բառի մեջ ն հոդ է. փոխանակ ասելու* եկ ետ, *իբր թե չշփոթելու համար ե՛կ հրամայականից։ Բառավերջին* m *հոդը տալիս է ն. ինչպես՝* quam > քան։

Ուճիմ. aor. կալայ, հրմ. կա՛լ.— *ալբաներենի մեջ «ունիմ» բայը երկու ձևով է. ներկ.* kam, *կոր.* patše, *որից՝ ընդունիմ—ընկալայ։*

Գոգ — *«ասել». ներկան կորած է. կան միայն* aoriste-*ի ձևերը եզ.* գո՛գ, գոգջի՛ր, գոգի՛ք, գոգցես, գոգցուք, գոգջիք, գոգցեն։ *Արմատը հնխ.* wog^{w} h-. *«ասեմ» բայը շատ լեզուների մեջ այլարմատ է. ինչպես՝ հն.* λέγω, ἐρῶ, εἶπον.

ԱՑԼԱԲՈՒՆ ԲԱՑԵՐ

Եմ, էի, էիր, էր, իցեմ, հրմ. ևր, էք (միայն ողջ ևր, ողջ էք)։

• Եղացիմ. aor. *բունը* եղե—, *որ միակն է իր ձևով, բայց խոնարհվում է սովորական վերջավորություններով, եղէ (<եղեալ), եղեր, եղև, ստոր. եղէց (<եղեալց), եղիցիս են։*

Եղի *«եղալ» բայաձևի մեջ անստոյգ է ի վերջավորությունը, որ միակն է իր տեսակի մեջ։* Meillet, MSL, 10, 260 *այս ի համարում է* ե+ի *ձևից. համմտ.* բերի, գտի *են։*

• Լինիւմ. *չունի սահմ.* aor., *բայց կան* aor-*ի բնի մյուս ձևերը. ինչպես՝ հրմ.* լեր, *ստոր.* լիցիմ, *անց. դերբ.* լեալ։

Գում. *շատ պակասավոր է, ունենք միայն ներկ. (գում, գոս, գոյ, գումք, գոյք, գոն) և անկ. գոյր, գոյին. սա բացատրվում է նրանով, որ ներկայացնում է հնխ. կատարյալը։*

• Առնեմ. aor. արարի, *հրմ.* արա՛ *(հինը *արար. վերջին բաղաձայնը կրճատված), ստոր.* արարից, արասցես *(պիտի լիներ *արարցես. ինչպես՝ հարից — հարցես, բայց ա լծորդության բաների նմանողությամբ դարձել է արասցես). անց. դերբ.* արարեալ. aoriste-*ը կազմված է կրկնության միջոցով հնխ.* ar *արմատից։*

• Յառնեմ. յարեայ, արի, արիք *(արանք չունեն յ նախդիրը), դերբ.* յարուցեալ *(առնված* յարուցանեմ *անցողականից)։*

• Դնեմ. *հնխ.* dhē *արմատից, իբր *դիցեմ, հնխ. արմատական* aoriste-*ը պահված է, որով ունենք* եդ = *սանս.* ádhāt. aoriste-*ի մյուս ձևերն էլ լինելով միավանկ՝ ստացել են ե հավելվածը. ինչպես՝ եդի...։ Հրամայական դի՛ր միավանկ է, իսկ ստոր. եզ. ա դեմքը (եդից) և անց. դերբ. եդեալ ստացել են հավելվածը, մինչդեռ ստոր. եզ. բ դեմքը դիցես և մյուսները չունեն, որովհետև բազմավանկ են։*

• Տամ. *միակ հայերեն բայն է, որ պահել է հնխ. ձայնդարձը խոնարհման մեջ, ներկ.* տամ *ցույց է տալիս ə ձայնավորը, ուստի և*

ներկայացնում է հնխ. də-ye-, *և կազմությամբ նման է հլ.* da-ją *տալիս եմ» ձևին:— Ընդհակառակը, սահմ.* aor. *եռու ունի* -ու- *<հնխ.* ō. *գ դեմքը եռ համապատասխանում է սանս.* ádhāt *ձևին, մյուս բոլոր դեմքերը ունեն նախահավելվածը՝ բացի հգ. ա դեմքից (տուաք), որ միավանկ չէ: ա դեմքը (եռու) չի համապատասխանում սանս.* ádhom *ձևին, որ պիտի լիներ *եռ.— հլ. եռու ծագում է *եռույ ձևից, ուր յ aor. ա դեմքի հավելական վերջավորությունն է, որ ու-ից հետո ընկնելու է.— եռուր (համմտ. սանս.* ádhāḥ*) պահել է իր* -ու- *ձայնը, ճիշտ ինչպես լքեր պահել է ե ձայնը և եղիր (համմտ. սանս.* ádhāḥ*) պահել է իր ի ձայնը<հնխ.* ē.— *ստոր.* aor. *տաց, տացես են ունի նույնպես ա, որ է հնխ. ə: Միակն հայերեն ստորադասականն է, որ չունի իցեմ ձևի ի ձայնավորը: Թվում է թե ներկայացնում է ուղղակի հնխ.* də-ske- *բունը, որ կազմված է հնխ. *(i)s-(s)ke- բնի նման, որից ծագում է* իցեմ:

Լսեմ. *առաջանում է անշուշտ* -k *աճումից, իսկ* aor. լուայ s *աճումից (համմտ. սանս.* çruṣ-ṭiḥ *«հնազանդություն», հլ.* slyš-ati *լսել), արմատը ներկայացնում են սանս.* çrutáḥ, *հն.* κλύω *են,— հրմ.* լուր:

հարկանեմ. aor. հարի. aoriste-*ը ծագում է հնխ.* pr- *արմատից. ներկան նրա* prg *աճականից:*

ճանաչեմ. aor. ծանեայ:

տանիմ. aor. տարայ, տա՛ր, տարայց, տարցիս:

9. ԲԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Եզ. ա դեմքի -մ *վերջավորությունը ծագում է հնխ. անբառն* -mi *ձևից. այսպես՝ եմ<հնխ.* ésmi, բառնամ, *հն.* βάμνᾱμι, *լնում, հն.* ζένγνῡμι. *այս բոլորի մեջ հլ. մ անբառն* -mi *ձևն է ներկայացնում: Բնավոր ձևի եզ. ա դեմքի վերջավորությունն էր հնխ.— ō, որ հայերենի մեջ պիտի ընկներ. և հնխ.* bhérō *(հն.* φέρω, *լտ.* ferō, *գոթ.* baira*) ձևի դեմ պիտի առանձալինք հլ. բեր, այս անստուգ ձևից ազատվելու համար ահա հայերենը բնի ձայնավորը, ինչպես և անբառն ձևի* -mi *վերջավորությունը դրել է նաև մյուս բայերի վրա: Նույն երևույթը նկատելի է նաև սանսկրիտի, իսլանդերենի և սլավական բարբառների մեջ, այնպես որ իրար բոլորովին հավասարան են գալիս հլ. բերեմ = սանս.* bhárami = *իռլ.* berim = *սերբ.* berem.

Նզ. բ դեմքի վերջավորութիւնն է -u. առաջին անձնարկով կարելի էր այս մասնիկը առաջացած համարել si ձևից, որ հնխ. եզ. բ դեմքի վերջավորութիւնն է։ Բայց հնխ. si չէր կարող տալ հյ. u, որովհետև s գոնվելով երկու ձայնավորի միջև՝ պիտի չնչվեր։ Հյ. u կարող է ծագել միայն -ssi ձևից. այսպես՝ հյ. bu (էական բայի եզ. բ դեմքը) ծագում է հնխ. essi (հոմեր. ἐσσι, հլտ. ess) ձևից։ Պետք է ենթադրել ուրեմն, որ այս միակ ձևը ազդելով մյուսների վրա, կրկնակ ss-ը տարածվել և ընդհանրացել է բոլոր բայերի մեջ, որով և տեղացվել է ամեն տեղ u վերջավորութիւնը։

Նզ. գ դեմքի վերջավորութիւնը ամեն տեղ էլ յ է, սա բոլորովին նոյն է հնխ. եզ. գ դեմքի -ti վերջավորության հետ, որ ըստ ձայնական օրենքների պիտի տար յ. համմտ. բայ = հն. φατὶ հայը— հն. πατήρ ևն։ Ըստ այմ ուղիղ չէ համեմատել էական բայի եզ. գ. դեմքը՝ է, իր համապատասխան հնդ. ésti ձևի հետ, որ պիտի տար bam. համմտ. vesti> զգիտա։ Պետք է ուրեմն ենթադրել, որ այստեղ էլ կատարվել է մյուս բայերի ազդեցութիւնը էականի վրա և եզ. գ դեմքի ti>յ վերջավորութիւնը անցել է նաև այստեղ։

Այս երեք դեմքերը կարող են ծագել նաև հնխ. հասարակ վերջավորութիւններից. այսպես -մ<հնխ. mi կամ mai, u <հնխ. si կամ sai, յ <հնխ. ti կամ tai։

Հգ. ա դեմքի վերջավորութիւնն էր հնխ. -mes, որ պիտի տար հյ. -մ. բայց, որովհետև սրանով հգ. ա դեմքը պիտի շփոթվեր եզ. ա դեմքի հետ, ուստի ավելացվել է -ք վերջավորութիւնը, որ հոգնակիի վերջավորութիւնն է։

Հգ. բ դեմքի վերջավորութիւնն էր հնխ. -the (երկրորդ կարգում -te). հայերենի մեջ այս երկուսն էլ կարող էին տալ -յ. այսպես՝ հնխ. bhérethe կամ bherete> հյ. *բերեյ. և հայտնի չէ թե իսկապես սրանցից որն է հայերենի աղբյուրը։ Բայց որն էլ որ լիներ, այն ձևը պիտի շփոթվեր եզ. գ դեմքի հետ, ուստի այստեղ էլ պատշաճորեն ավելացվել է հոգնակերտ ք ձայնը։

Հգ. գ դեմքի վերջավորութիւնն է հնխ. -nti (հասարակը -ntai). այս երկուսից էլ կարող էր ծագել հյ. -ն վերջավորութիւնը. օրինակ՝ բառնան հն. βάραντι ևն։ Բայց ձայնդարձի օրենքով, ինչպես հգ. ա, նույնպես և հգ. գ դեմքում ունենինք հնխ. -o-. հայերենը ընդհանրացրել է մյուսների e բունը. ըստ այմ ունենք հնխ. bhéronti, bhéromes ձևերը, որոնք նախ դարձել են bhérenti, bhéremes, որից հյ. բերեն, բերեմք։

10. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Գրաբարի չորս լծորդութիւնները (եմ, իմ, ամ, ում) իրենց կոյութիւնը շարունակում են միջին հայերենում: Տարբերութիւնը միայն այն է, որ թեև շատ բայեր իրենց լծորդութիւնը անփոփոխ պահում են, ուրիշներ ընդհակառակը իրենց լծորդութիւնը փոխելով՝ մի լծորդութիւնից անցել են մի ուրիշ լծորդութեան: Կան և բազմաթիվ նորակերտ բայեր, ինչպես նաև օտար լեզուներից փոխառեալ նորանոր բայեր, որոնք գոյութիւն չունեն գրաբարում, բայց ենթարկվել են գրաբարի չորս լծորդութիւններից որևէ մեկին:

Կարստը իր Միջին հայերենի քերականութեան մեջ (էջ 261—298) տալիս է միջին հայերենի չորս լծորդութեանց բայերի ընդարձակ մի ցանկ, որ և արտատպում ենք ալստեղ:

Ա լծորդութիւն

1. Բայեր՝ որոնք նոյն են գրաբարի հետ.

ալրեմ, ասեմ., բերեմ, բռնեմ, գիտեմ, գնեմ, գրեմ, եմ, եփեմ, լռեմ, լսեմ, խառնեմ, խլեմ, խմեմ, ծախեմ, ծեծեմ, կարգեմ, կարեմ, ակարող եմ», կարծեմ, կոչեմ, կտրեմ, համբերեմ, հանեմ, ձգեմ, մեկնեմ, մսխեմ, նեղեմ, շինեմ, ուտեմ, պահեմ, պատկեմ, սղալեմ «սխալիլ», վախեմ, վարձեմ, վկայեմ, վճարեմ, քակեմ, քշտեմ:

2. Բայեր՝ որոնք ձայնապես փոքր ինչ տարբերվում են գրաբարի համապատասխան ձևերից.

ալժեմ, աժեմ < արժեմ
անիշեմ < անուանեմ
արծեմ < արածեմ
աւիրեմ < աւերեմ
բաժնեմ < բաժանեմ
գրաւկնեմ < գրաւականեմ
ժաժեմ < շարժեմ
ժողվեմ < ժողովեմ
խրվեմ < խորովեմ
համեմ < հրամայեմ
ղրկեմ, յղարկեմ < լուղարկեմ
մանտրեմ < մանրեմ
մատնէհրեմ < մատնեհարեմ

մնծրեմ<մեծարեմ
յայրենեթիեմ, հայրենեթիեմ «աքսորել, երկրից վտարել»<*հայրենեթափեմ
շալկեմ<շալակեմ
շաղղեմ<շաղեմ, շաղաղեմ
շանցնեմ «վատնել»<*շանացանել
վալլէ<վալելէ
տուզնեմ<տուգանեմ
քաշեմ<քարշեմ
աւղղեմ „weise an“<ուղղեմ
լեմեմ<լամեմ
լորդրեմ<լորդորեմ
ուղեմ<լուղեմ։

3. Նոր բայեր՝ որոնք չկան գրաբարում.

աճռեմ, առջընտրեմ, դատաստընեմ, ըղորդեմ, ծախվորեմ, պատճռվորեմ, սարեմ, լիշվեմ, փնտռեմ.

4. Օտար փոխառյալ բայեր.

զնդանեմ, խալըսեմ, հիլաչեմ, մունետկեմ, տահրկեմ, աւդրեմ, բլալթեմ, պռուգեմ, չալընջեմ, չաստեմ, ոալղեմ (սազեմ), տրպլեմ, տրֆընդեմ, ֆալլեմ։

5. Բայեր՝ որոնք գրաբարի տարբեր լծորդութեանց կամ տիպարների են պատկանում.

արգիլեմ, արգելեմ = արգելում
լոսեմ, լեսեմ = լեսում
զինեմ = զենում
թողեմ = թողում
լեզեմ = լեղում
աւելեմ, աւիլեմ = աւելում
թարխեմ = թարախիմ
կարմրեմ = կարմրիմ
սպիտակեմ = սպիտակիմ
համրեմ = համարիմ
մտեմ = մտանեմ
լուծեմ = լուծանեմ
խստեմ = խստանամ
համեմ = հրամայեմ կամ *հրամանեմ?

6. Գրաբարի չ՞ և ն միջնահնչյունով ածած բայերը մասամբ միայն ունեն միջին հայերենում. ինչպես՝

ճանչեմ < ճանաչեմ
առնեմ < առնեմ
դնեմ < դնեմ
ելնեմ < ելանեմ
զարկնեմ < զարկանեմ
հարցնեմ < հարցանեմ
սպաննեմ < սպանանեմ
ցուցնեմ < ցացանեմ
օծնեմ < օծանեմ
տեսնեմ < տեսանեմ։

Բ

1. Գրաբարի հետ նույնաձև բայեր.

ապրիմ, ընդունիմ, խօսիմ, կամիմ, կռվիմ, հաշտիմ, հաւնիմ (գրբ. հաւանիմ), նստիմ, ունիմ, պարտիմ, պիտի, պաղիմ, շահիմ, տանիմ։

2. Գրաբարին անհայտ բայեր.

դատըստանիմ, ուրդիմ, վզենկիմ, տնկի, փոշամընիմ։

3. Ն միջամտանիկով կազմված բայեր.

անցնիմ = անցանիմ
ընկնեմ = անկանիմ
լինիմ = լինիմ
հագնիմ = ազանիմ
հասնիմ — հասանիմ
մեռնիմ = մեռանիմ
ուսնիմ = ուսանիմ։

4. Չ միջամտանիկով բայեր.

զարթչիմ, փախչիմ «զգաստվիլ»։

5. Ձեզոք բայեր, որոնց ներգործականն էլ կա -եմ ձևով և հրամայականը՝ -ուիմ ձևով.

բաժնիմ — բաժնեմ — բաժնուիմ
հատնիմ — հատնեմ — հատնուիմ
լուծիմ — լուծեմ — լուծուիմ

ժողվիմ — ժողվեմ — ժողվուիմ
շտապիմ — շտապեմ — շտապուիմ
լիստակիմ — լիստակեմ — լիստակուիմ
աւիրիմ — աւիրեմ — աւիրուիմ
ալրիմ — ալրեմ — ալրուիմ
եփիմ — եփեմ — եփուիմ
հալիմ — հալեմ — հալուիմ
թրջիմ
խորվիմ — խորվեմ
ըղորդիմ — ըղորդեմ
կարօղվորիմ

Դ ւյծորդութեան

1. Գրաբարի հետ նոյն բայերը.

գամ, լամ, կամ, տամ, գնամ, ունամ, աղամ, աւտամ կամ ավտամ (= հաւատամ), երթամ, խաղամ, խղճամ, կարդամ, հոգամ, լեռամ (< եռամ), ջանամ։

2. Ստատկական բայերից է փոըընքտալ, որի միայն պարզականն ունի գրաբարը, որ է փոնգալ։

3. Բայերը, որոնք համապատասխանում են գրաբարի -նամ կամ -ռնամ ձևին.

բանամ < բանամ
դառնամ < դառնամ
ամրնամ < ամրանամ
աջողնամ < յաջողանամ
գիրնամ < գիրանամ
գողնամ < գողանամ
թանամ < թանանամ
թանձրնամ < թանձրանամ
թուլնամ < թուլանամ
լոկնամ < լոգանամ
լուանամ < լուանանամ
խոշրնամ < խոշորանամ
ծանրնամ < ծանրանամ
հասկնամ < հասկանամ
հարբտնամ < հարբատանամ

հոմնամ < հովանամ
մոռնամ < մոռանամ
լեռնամ < (առ)աւելանամ
լիմնամ < իմանամ
յօժըրնամ < յօժարանամ
նօսրնամ < անօսրանամ
շողնամ < շողանամ
ողջնամ < ողջանամ
չորնամ < չորանամ
սեւնամ < սեւանամ
փոքրնամ < փոքրանամ։

Սրանց վրա պետք է աւելացնել նաև մի խումբ նորակերտ բայեր, որոնք չկան գրաբարում. այսպես են՝

աղեկնամ, լմնամ, կշտանամ, ճանչնամ, ուժոնամ, սուլտանանամ, տառապելնամ «աղքատանալ» (գրբ. տառապեալ բառից, որ միջին հայերենում նշանակում էր «աղքատ»)։

4. Բայեր, որոնք վերջավորում են -նալ կամ -ենալ և այս ձևի տակ չկան գրաբարում, այլ կազմված են միջին հայերենում. միաժամանակ ունեն նաև իրենց պարզ ձևը՝ -եմ, -իմ վերջավորութեամբ։ Այսպես են՝

ածենամ, ալծենամ—ածեմ, ալծեմ
ամաչենամ — ամաչեմ
գիտենամ — գիտեմ
թվենամ — թվիմ
լինամ, լինանամ < լինենամ, լինիմ
ծարվենամ — ծարվիմ
կամենամ — կամիմ
կարենամ — կարեմ
կենամ — կամ
ճանչենամ — ճանչեմ
մօտենամ — մօտիմ
ուզենամ — ուզեմ
ուռենամ — ուռիմ
ունամ, ունինամ < ունենամ, ունիմ
պարտենամ — պարտիմ
պիտենամ — պիտիմ
վախենամ — վախեմ։

Դ լծորդություն

1. Գրաբարի հետ նույն ձևերն են՝ առնում երդնում, ընկենում, թողում են։

2. Թեև գրաբարի մեջ տարբեր լծորդության են պատկանում, բայց միջին հայերենում վերածվել են -ում լծորդության։ Այսպես են՝

գտնում — գտանեմ
իջնում — իջանեմ
տեսնում — տեսանեմ
կլնում — կլանեմ
կալնում — կալում
սկսնում — սկսանիմ
հեծնում — հեծանիմ
ուսնում — ուսանիմ
պրծնում — պրծանիմ
մտնում — մտանեմ
եվնում — եվանեմ
ստեղծնում — ստեղծանեմ
և այլն։

Միջին հայերենի խոնարհման մեջ հինականն ձևը ստորադասական ներկան է, որ հին հայերենի սահմանական ներկան է, գրեթե՝ անխոսխոս պահված։

Ահա չորս լծորդությանց ստորադասականի ներկայի խոնարհման պատկերը.

Ա. լծ.	Բ լծ.
սիրեմ	*խօսիմ*
սիրես	*խօսիս*
սիրէ	*խօսի*
սիրենք	*խօսինք*
սիրէք	*խօսիք*
սիրեն	*խօսին*

Գ լծ.	Դ լծ.
գողնամ	*գտնում*
գողնաս	*գտնուս*

գողնա(լ)	գտնու
գողնանք	գտնունք
գողնա(լ)ք	գտնոյք, —նուք
գողնան	գտնուն։

Միջին հայերենի սահմանական ներկան կազմվում է գրաբարի սահմանական ներկայի վրա ավելացնելով կու նախամասնիկը։

Ահա չորս լծորդութեյանց սահմանական ներկայի խոնարհման պատկերը.

Ա. լծ.	Բ. լծ.
կու սիրեմ	կու խօսիմ
կու սիրես	կու խօսիս
կու սիրէ	կու խօսի
կու սիրենք	կու խօսինք
կու սիրէք	կու խօսիք
կու սիրեն	կու խօսին

Գ. լծ.	Դ. լծ.
կու գողնամ	կու գտնում
կու գողնաս	կու գտնուս
կու գողնա(լ)	կու գտնու
կու գողնանք	կու գտնունք
կու գողնա(լ)ք	կու գտնոյք
կու գողնան	կու գտնուն։

Միջին հայերենի սահմանականի անկատարը գրաբարի սահմանականի անկատարի հետ նույն է, միայն ալ տեղ՝ ներկայի նման զորացած կու նախամասնիկով։ Իսկ գրաբարի անկատարը միջին հայերենում դարձել է ստորադասականի անկատար, որ գրաբարում գոյութեյուն չուներ։

Ահա չորս լծորդութեյանց սահմանականի և ստորադասականի անկատարի խորհման պատկերը.—

Ստոր.	Սահմ.
Ա. լծ.	
սիրէի	կու սիրէի
սիրէիր	կու սիրէիր

սիրէր	կու սիրէր
սիրէաք	կու սիրէաք
սիրէիք	կու սիրէիք
սիրէին	կու սիրէին

Բ լծ.

խօսէի	կու խօսէի
խօսէիր	կու խօսէիր
խօսէր	կու խօսէր
խօսէաք	կու խօսէաք
խօսէիք	կու խօսէիք
խօսէին	կու խօսէին

Գ լծ.

գողնայի	կու գողնայի
գողնայիր	կու գողնայիր
գողնա(յ)ր	կու գողնա(յ)ր
գողնայաք	կու գողնայաք
գողնայիք	կու գողնայիք
գողնային	կու գողնային

Դ լծ.

գտնուի	կու գտնուի
գտնուիր	կու գտնուիր
գտնոյր	կու գտնոյր
գտնուաք	կու գտնուաք
գտնուիք	կու գտնուիք
գտնուին	կու գտնուին։

Ապառնիի համար միջին հայերենում առանձին ձև չկա. դրա-ծածվում է սահմանականի ներկան (կու նախամատնիկով միացած) և կամ կամիմ բայի հետ միացած անորոշը։ Օրինակ՝

կու տամ «պիտի տամ».

ես կու ասեմ ու կու ցուցընեմ ալանի ու լերևան „je parlerai dans la cour et montrerai clairement et évidemment“ (Անսիպք, էջ 27)։

գնալ կամի «պիտի գնալ»
կամի ելնել «պիտի ելնեմ»
կամի ընծայել «պիտի ծագի»
կամի մեռնիլ «պիտի մեռնի»
Այդուցն ընդ երեկս մեռանել կամի (Ցովսիմ, 26բ). «Էգուց երեկոյ պիտի մեռնի». (երբ հիվանդին) փորն ուռչի, ապա գիտացիր որ մեռանել կամի ստոյգ (Մխ. Բժշ. 70). լերկարել կամի «պիտի երկարի»։

Այս ձևը հատկապես սովորական է Մխիթար Հերացու մոտ, որ հիլիկեցի չէ։ Հետևյալ օրինակները քաղված են նրա բժշկարա-նից,— լիշել կամիմ, կամիմ լիշել, լիշել կամիմք, կամինք լիշել, կամի լինել, բորբոսել կամի, բորբոսել կամին, կամի ընծայել, կա-մի հանել, կամի սկսանիլ, կամի քաշել։

Օրինակներից երևում է, որ կամիմ բայը կարող է անորոշից թե՛ առաջ դրվել և թե՛ հետո։

Ըստ այսմ ապառնիի երեք ձևերն են՝

կու սիրեմ	*կամիմ սիրել*	*սիրել կամիմ*
կու սիրես	*կամիս »*	*» կամիս*
կու սիրէ	*կամի »*	*» կամի*
կու սիրենք	*կամինք »*	*» կամինք*
կու սիրէք	*կամիք »*	*» կամիք*
կու սիրեն	*կամին »*	*» կամին։*

Կատարյալը միջին հայերենում կազմվում է ճիշտ գրաբարի ձևով, այն է՝ բայի արմատի վրա դնելով Ա և Բ լծորդութեան մեջ ց, Գ լծորդութեան մեջ աց, իսկ Դ լծորդութեան մեջ արմատը մաքուր պահելով. այս ձևով կատարյալի բունը կազմելուց հետո, ավելացնում ենք կատարյալի վերջավորութիւնները. այսպես՝

Ա լծ.	Բ լծ.
սիր-ց-ի	*խօս-ց-ա(յ)*
սիր-ց-ար(իր)	*խօս-ց-ար*
սիր-ց	*խօս-ց-աւ*
սիրց-աք	*խօս-ց-աք*
սիր-ց-իք	*խօս-ց-ա(յ)ք*
սիր-ց-ին	*խօս-ց-ան*

Գ լծ.	Դ լծ.
գող-ց-ա(յ)	*գտ-ա(յ)*

գող-ց-ար	գտ-ար
գող-ց-աւ	գտ-աւ
գող-ց-աք	գտ-աք
գող-ց-ա(յ)ք	գտ-ա(յ)ք
գող-ց-ան	գտ-ան։

Հրամայականը նուլնպես, քիչ տարբերութեամբ, նույն է գրաբարի հետ. այսպես՝

Ա. լծ.	Բ լծ.
սիր-է	խօսեաց
սիր-եց-էք	խօսեցէք
Դ լծ.	Դ լծ.
գողացիր	գիտ
գողացէք	գա-եք։

Վերը նկարագրված կանոնավոր բայերի ձևով կազմվում են նաև անկանոն բայերը, որոնք ընդհանրապես գրաբարի հետ նույն են, բայց միջին հայերենում շատ ավելի պարզված, քանի որ ապառնին՝ որ կազմում է գլխավոր դժվարությունը, այստեղ ջնջված է։ Այստեղ իբր անկանոն ենում են միայն կատարյալը, հրամայականը և անցյալ դերբայը, որոնց մի մասն էլ արդեն կանոնավորի է վերածված։

Ահա անկանոն բայերի խոնարհումը՝ գրաբարի անկանոն բայերի շարքով.

1. առնել>այնել

ստոր. ներկ.— այնեմ, այնես, այնէ, այնենք, այնեք, այնեն.
անկ.— այնէի, այնէիր, այնէր.
կտր.— այրի, այրիր, արար, այրաք, այրիք, այրին.
հրամ.— արա՛
դերբ.— այրել.

Հնագույն ձևն էր այրնել, որ ծբ դարում ունի դեռ Մխիթար Հերացին։ Այս հեղինակի մոտ ունենք նաև այրնես, այրնէ, այրնեն, նաև արնես, արնե, իսկ Վաստակոց գրքի մեջ էլ արնելոյ< առնելոյ։ Ավելի ուշ ժամանակի ձևեր են ածեմ, ածես, ածէ, ածօղ, արել, արած։

2. դնել>դնել

ստոր. ներկ.— դնեմ, դնես, դնէ, դնենք, դնէք, դնեն.
անկ.— դնէի...
կտր.— դրի, դրիր, եդիր կամ երեդ, դրաք. դրինք, դրին.
հրամ.— դիր.
դերբ.— դրել, դրած:

(3. ըմպել)

Այս բայը ջնջված է միջին հայերենում, ինչպես և աշխարհաբարում, փոխանակվելով խմել բայով:

4. լսել>լսել

ստոր. ներկ.— լսեմ, լսես, լսէ, լսենք, լսէք, լսեն.
անկ.— լսէի...
կտր.— լսեցի, լսեցիր, լսեց, լսեցինք, լսեցիք,— ցին.
հրամ.— լսէ, լսեցէք.
դերբ.— լսել, լսած
Կատարյալը, հրամայականը և անցյալ դերբայը կազմելով ուղիղ ժամանակների նման, ամբողջ բայը կանոնավորի է վերածված:

5. ճանաչել>ճանչել

ստոր. ներկ.— ճանչեմ, ճանչես, ճանչէ, ճանչենք, ճանչէք, ճանչեն.
անկ.— ճանչէի...
կտր.— ճանչեցի...
հրամ.—
դերբ.— ճանչած
Գրաբարի անկանոն ձևերը (ծանեալ, ծանիր, ծանուցեալ) կազմվելով ուղիղ ձևից, անկանոնությունները ջնջված են և բայը վերածված է կանոնավորի:
Ունի նաև ճանչնամ, ճանչնեմամ ձևերը, որոնք նույնպես կանոնավոր են:

(6. լառնել)

Այս բայը ջնջված է միջին հայերենից, ինչպես և աշխարհաբարից:

7. ուտել>ուտել

ստոր. ներկ.— ուտեմ, ուտես, ուտէ, ուտենք, ուտէք, -են.

անկ.— ուտէի...
կտր.— կերա(յ), կերար, կերաւ, կերանք, կերաք, -ան.
հրամ.— կե՛ր.
դերբ.—

8. *ունիմ*

Այս բայը սահանում է մի քանի ձև. ալպես, անորոշ դերբայ՝ ուճեճալ, ուճճալ, ներկ. ունենամ, ունենաս, ունենա, ունենանք, ունենաք, ունենան.— ուննամ, ուննաս, ուննայ, ուննանք, ուննաք, ուննան.— ունամ, ունաս, ունայ, ունանք, ունաք, ունան. անկատար՝ ուննայի կամ ունայի, ունայր, ուննայինք.— իբրև ճշացորդ դրսբարի կա միայն կտր. կալաւ, հրամ. կա՛յ, դերբ. կալել, որ աշխարհաբարում ընչված են. միջին հայերենումն էլ ընդունիմ բայի դերբայն է ընդունած՝ փոխանակ հին ընկալած ձևի (Karst, 315)։

9. *տանիլ>տանիլ*

ստորս. ներկ.— տանիմ, տանիս, տանի, տանինք, տանիք, տանին.
անկ.— տանէի...
կտր.— տարայ, տարար, տարավ...
հրամ.— տա՛ր.
դերբ.— տարեալ.

10. *գալ>գալ*

ստորս. ներկ.— գամ, գաս, գա(յ), գանք, գաք, գան.
անկ.— գայի, գայիր, գա(յ)ր.
կտր.— եկի, եկիր, երեկ, եկաք, եկիք, եկին.
հրամ.— արի՛կ.
դերբ.— եկեալ.

11. *երթալ>երթալ*

ստորս. ներկ.— երթամ, երթաս, երթա(յ), երթանք, երթաք,-ան
անկ.— երթայի...
կտր.— էի՛ք.
հրամ.—
դերբ.—

12. *տալ>տալ*

ստորս. ներկ.— տամ, տաս, տա(յ), տանք, տաք, տան.
անկ.— տայի, տայիր, տա(յ)ր, տայաք, տայիք, տային.

կոր.— տուի, տաւիր, երեւտ, տուաք, տուիք, տուին.
տվի տվաք տվին
հրամ.— տուր
դերբ.— տվել, տուած.

Գրաբարի զարտուղի ձևերից մի քանիսն էլ շարունակում են դեռ իրենց գոյութիւնը միջին հայերենում։ Այսպես՝

Ասեմ, գիտեմ, կարեմ *բայերից ունինք կոր. ասաց, ասցաք, ասցին, դերբ. ասցել, կոր. գիտացին, հրամ. գիտացիր, գիտացէք, կոր. կարցի, կարցաք.*

Այսպես նաև բառնամ, գառնամ դառնում են բարձ—, գարձ—

Երդնում *բայից ունինք հրմ. երդվի՛ր, դերբ. երդուել, երդ-*
ւած.

բերեմ, առնում *բայերից ունինք կոր. բերիւ, առի, առիւ* (Karst, 313), *հրմ. բերէք։*

11. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԴՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Երբ համեմատում ենք գրաբարի հոլովման և խոնարհման ձևափոխութիւնը միջին հայերենում, տեսնում ենք այն մեծ տարբերութիւնը, որ կա երկու ձևափոխութիւնների միջև։ Խոնարհման կրած ձևափոխութիւնը գրեթե ոչինչ է համեմատութեամբ հոլովման կրած ձևափոխութեան։ Սրա պատճառն այն է, որ հոլովումը գրաբարում ոչ մի կանոնի չի ենթարկվում։ Եթե տրված լինի մի որևէ բառ, անկարելի է իմանալ, թե այդ բառը գրաբարի ութը կանոնավոր հոլովութիւններից որին է պատկանում։ Մինչդեռ որևէ բայ իր վերջավորութեամբ անմիջապես որոշում է, թե որ խոնարհութեան է պատկանում և ինչպես պետք է խոնարհվի։ Ահա հոլովման այս անորոշութիւնը պատճառ դարձավ, որ ամբողջ հոլովական դրութիւնը քայքայվեր և միակերպութեան վերածվեր։ Իսկ խոնարհումը մնաց գրեթե անփոփոխ։

Գրաբարի խոնարհման ձևափոխութեան առաջին պատճառը ստորադասականը եղավ։

Գրաբարը թեև ստորադասականի ներկա ժամանակը ուներ, բայց ստորադասականի անց. անկատարի համար առանձին ձև չուներ, և այդ պակասը լրացնում էր՝ նրա փոխարեն գործածելով ահմանականի անկատարը։ Ահմանականի անկատարը իբրև ստորադասական գործածելու այս ձևը ազդեց նաև ներկայի վրա իվ

շուտով սկսեցին սահմանական ներկան էլ գործածել իբրև ստորադասական ներկա, և սրա հետ նաև իբրև ապառնի, որ հաճախ նույնանում էր ստորադասականի ներկայի հետ։ Ուրիշ խոսքով քանի որ ասում էին՝

Թող ինքն երթայր և առնոյր.

սրա նմանությամբ սկսեցին ասել՝

Թող ինքն երթայ և առնու.

փոխանակ ասելու՝

Թող ինքն երթիցէ և առցէ։

Սահմանականն ներկան իբրև ստորադասական և ապառնի գործածելու այս սովորությունը սկսել էր արդեն ե դարում։

Նույնիսկ ե դարի առաջին շրջանի ընտիր գրվածքների մեջ կան այսպիսի դարձվածքներ.

Ե՛կ առաքեմ զքեզ.
Գնամ՛ք ասեմ, գնամ՛ք.
Եկ երթա՛մք շրջիմք.
Թող անիծանիցէ.
Ասեմ՛ք զի իշցէ (ասենք որ իջնի)։
(Ագաթ. Բ, 74)։

Ուշադրության արժանի է այն կետը, որ այսպիսի ապառնին ու ստորադասականը հին նախնիք գործածում էին դեմ առ դեմ խոսակցության մեջ, որից հետևում է, որ այս ձևը սկսեց նախապես բուն ժողովրդական լեզվի մեջ։

Ե դարի վերջում, հատկապես Փարպեցու մոտ այս կարգի օրինակները շատացան և էլ ավելի զարգացան է դարից հետո։ Ահա մի քանի օրինակ այս շրջանից.

Ջինչ և պետք է քեզ՝ արա զիս.
Ոչ միում մարդոյ՝ որ յայդմ օրէնս է, չտամ ապրել.
Եթէ ըմբռնեմ, չտամ ապրել.
Եթէ ոչ առնում, ոչ գնամ աստի.
Մինչև ոչ կալեալ տանիմ, ոչ գնամ աստի.
Յորժամ դուք ամենեքեան իջանէք, զիս ի իջուցանէք.
Վրաց արքայ ասէ թէ ես միում ումէք զկռիւ չտամ տեսանել.
Պալատն արար թէ ես յորժամ գամ արձակեմ ի կապանաց.
Հրամայեա և այնպես առնեմք. կոչեա և գամք։

Յարքայից արքայի ի ծառայութենէն մի՛ հեռանէր, և ես միշտ լինիմ և աղաչեմ զթածսուրն և հաշտեցուցանեմ ընդ քեզ. և որ ինչ արժան է տալ քեզ՝ ջանամ զի տայ։ *(Ագաթ. Ա, 114),*

է դարում և մանավանդ ավելի հետո՝ ապառնիի և ստորադասականի հին ձևը միայն եկեղեցական լեզվին մնաց, իսկ միջին հայերենում տիրապետող հանդիսացավ սահմանական ներկայի ձևը՝ փոխանակ ց-ով ստորադասականի և ապառնիի։

Ահա մի քանի օրինակ՝ ալս շրջաններից.

է դար.—

Եկ որ պատերպղմիմք.
Կաց տեսանեմ.
Զալդ թող բերեն.
Փախիք որ մեք կոտորեմք
Պահեա ղդա որ իջանեմք և գնդի իւաղամք։

ԺՌ—ԺԳ դար.

Զուր զոր խմէ, հով թող խմէ,
կիլիկիա մօտևոր է. առնում երբ ուզեմ, ապա թող երթամ յալլ դեհ ինձ երկիր բանամ.

Ել ածին որ ելնէին ընդ Կուլկլալ կապանն.
Ուղէր որ սպանէր (Ալտն. Բ, 75)։

Ալանյանը (անդ) կարծում է, միջին հայերենում էլ հին ստորադասականն ու ապառնին դեռ բոլորովին վերջացած չէին (գոնե գրական լեզվում) և ալս ձևերը գործածվում էին, ուր որ նախընթաց եթե, որ, մի՛, մինչ ևն բառերը դրված չէին, ալսինքն այնտեղ, ուր հեղինակը ուզում էր ստորադասականը կամ ապառնին սահմանականից զանազանել։ Իսկ Կարստը (299) ալսպիսիները համարում է քարացած ձևեր կամ հնաբանութիւն (archaismen)։ Օրինակ Անսիզքը (էջ 77) ունի զինչ և իցե, մինչդեռ բնական ու սովորական ձևն է զինչ ու լինի (էջ 23, 85), որ ու լինի (էջ 53)։

Ներկայի և ստորադասականի փոխանակութիւն օրինակ է ներկայացնում նաև հինդուստանի լեզուն։ «Հինդուստանի լեզվում հին պարզ ներկան կորցրել է իր նախնական նշանակութիւնը և այժմ գործածվում է միմիայն իբրև ստորադասականի ներկա։ Իսկ jaipuri լեզվում ոչ միայն ստորադասական ներկա է, այլև իր սկզբնական իմաստով՝ պարզ սահմանական ներկա» (Grierson, հտ. 9, մաս 2-րդ, էջ 40)։

Միջին հայերենի նախնական շրջանում, երբ դեռ սահմանական ներկան լիովին ստորադասականի դերը չէր վերցրել, լեզվի

մեջ փորձ եղավ նոր ստորադասական կազմելու կենսաբանական օգնությամբ, որ ու շաղկապով միանում էր բուն բայի ներկային։ Ահա օրինակները (Karst, 300)։

Որ լերկրէն ի դուրք կենալ ու երթալ ի վաճառ.
Որ լսալապալն կենալ ու լինի «որպէս դի խոտովութիւն տիրէ կոխվ լինի».
Որ առջև կենալ ու վճարվի.
Որ աչնով աուտուտուր կենալ ու աչնէ.
Որ կենալ ու գանկտի.
Որ դեռ կենալ և (ու) եկի.
Եթէ կենալ ու գալ «եթէ դալ».
Եւ (թէ) կենալ ու ուրանալ ծեծօղն.
Թէ ոք կենալ ու երթալ իր ճամփովին. և ալլք կկենան ու պահեն զճանպահն, որ սպանողութիւն աչնեն կամ գողութիւն (Սմբ. դատ. 182)։
Ապա զէդ ի վանք կենան ու հանգչին.
Եթէ կենաս ու հնձես.
Երբ գտնուն որ զքահանայական գործ կենալ ու աչնէ (Սմբ. դատ. 31).
Բայց երբ կենալ ու լինի եպիսկոպոսին ընտրօղութիւնն (Սմբ. դատ. 73).
Թէ կենալ ու կոտրէ «եթէ սպանէ».
Գաւել թէ կենալ ու մեռնի «բացի աչն պարագալից, որ մեռնի».
Որ կենալ ու ուսէ.
Թէ կենան ու կռվին.
Թէ կենան ու պահեն.
Ցորժամ եղբարքն կենան ի լիրացմէ բաժնվին.
Թէ կենա ու եղնէ.
Թէ կենալ ու երթալ.
Եթէ կենալ ու ի վայր գա.
Որ կենա ու կալվի.
Որ կենա ու ազրանա.

Եւ թէ մարդոյն լինդքն ու կամ խամծեկն կենալ ու ուսվի, ու կամ թէ դաշակ լինի ի միսքն ու կենալ ու ուսվի։

Ստորադասականի այս նոր ձևը, որ ինչպես արված օրինակներից երևում է, ցայց էր տալիս մի անգամ միայն կատարված գործողություն և ոչ թե ներկալի մեջ շարունակվող և տևական մի

գործողութիւն, չկարողացավ ընդհանուր գործածութիւն գտնել և հաստատուիլ լեզվի մեջ։ Այլ իբրև մի վաղանցիկ երեւութիւն, մրցման մեջ հաղթվեց բուն ստորադասականից (որ սահմանականի ձևն էր) և գործածութիւնից դադարեց։

Այսպիսով, գրաբարի սահմանական ներկան դարձավ միաժամանակ թե՛ սահմանական ներկա, թե՛ ապառնի և թե ստորադասական։ Երեք տարբեր պաշտոններով գործածութիւնը բնականաբար տեղիք պիտի տար շփոթութեան և իմաստի երկդիմութեան։

Այս խառնակութեան առաջն առնելու և լեզվի գոնէ երկու հիմնական եղանակները իրարից զանազանելու համար հնարվեց կու մասնիկը, որի ծագման քննութեամբ պիտի զբաղվենք այժմ։

Առաջին անդամ կու մասնիկը երևան է գալիս գրականութեան մեջ՝ ԺԲ դարում. Մխիթար Հերացին ունի երկու ձև՝ կուգայ (էջ 48) և կու լինի (էջ 60, 91), որոնք Վենետիկի 1832 թ. հրատարակութեան մեջ թեև գրված են միահար իբրև մի բառ (կուգայ, կուլինի), բայց պետք է անջատ համարել (Karst, 304)։ Ավելի ուշ՝ կիլիկյան շրջանի հեղինակների մոտ դառնում է բոլորովին ընդհանուր և սովորական։ Այսպես՝ Սմբատ Գունդստապլի «Անսիզք Աննոյքայ» աշխատութեան մեջ ունենք հետևյալ օրինակները, որոնց մեջ կու պարզ ներկայի նշան է, իսկ առանց կու-ի ձևը ստորադասական է։

Դուն, Ֆուլան լիճ ճորտ, մենք եկել ենք ու կու հրաւիրենք զքեզ որ գաս սուր ի դարպասն, պացխուն և իրաւունք առնուս ու կու տայ քեզ դարպասն օր և պոման յայս օրինէս ինչվի ԺԸ օր. և լեզուենէ ի ԺԸ օր, և լեզուցն մէկալքն աւուրն ի ԺԸ օր. որ կու լինի ամէնն ԺՀ օր, որ ի դարպասն գաս (էջ 13)։

Կու ունիք իրաւունք ի դարպսէն. և դարպասն կու հրաւիրէ զքեզ և կու տայ քեզ օր ու կու դնէ քեզ պոման, որ գաս լսես զքո պարոնին գանգատն և իր պացխուն այնես (էջ 15)։

Եւ տայ ի դարպասն հազար դեկան անտաքցի, որ կու այնէ ԵՃ կարմիր սուրի (էջ 31)։

Իմ պարոն, ես օղղած եմ ի Ֆուլան կապլվոր ու բաժին մի այլ անսիզվորք կան և կու առջնարեն զիս, ու իրենք կու վնարվին, ու ես ձեր հին լիճ ճորտ եմ, ու չէ պատեհ, կու աղչեմ զձեզ որ ճամէք որ արգիլեն զամէնին տալն, ու թող բերեն այլ անսիզվորքն զիրենց սիզեզնին առջև ձեր, ու թող ամեն մարդ հայնց ուենեայ զիր վճարն հետ ու ի հետ (էջ 41)։

Քելմանտ, որ ի Սիս կ'Նրքաս, դուն իսապար տանիս պապային (Լևոնի երգից. Dulaurier, *էջ 540)։*

Կու մասնիկի ստեղծումը հայերենում՝ այնքան նշանավոր մի երևույթ էր և այնքան հատկանշական, որ նա դարձավ գրաբարի ու միջին հայերենի բաժանման կետը, նրանց սահմանագիծը (Karst, 307)։ *Նրանով վերջացան հին ապառնին և ստորադասականը, որոնք հին գրական լեզվի, մանավանդ բարձրագույն մատենագրության կարելի է ասել ուժն ու հոգին էին կազմում, մասնավորապես հարցական, թեական և հարաբերական նախադասության մեջ (Ալտն. Ա., 114)։*

Զարմանալի էր զուգադիպությունը։ Երբ կարդում ենք մի գրաբար հատված, շարունակ մեր ականջը շոյում են ա և ց հնչյունները՝ մերթ գոյականների և ածականների հոլովման մեջ, մերթ բայերի ապառնիի և ստորադասականի մեջ։

Այսպիսի անհավատ և դանդաչանաց բանից տիմարաց մտաց կարկատելոց՝ չէր պարտ ամենևին բնաւ առնել պատասխանի (Իզն. 115)։

Ոչ ոք կարէ երկուց տերանց ծառայել. կամ զմին ատիցէ և զմիւսն սիրիցէ, կամ զմին մեծարիցէ և զմիւսն արհամարհիցէ։

Այժմ այս բոլոր ա-երն ու ց-երը վերջացան և նրանց տեղ տիրեցին կ ու բ հնչյունները։ Հայերենը կորցրեց իր սուղող հատկութիւնը։

Ինչ ծագում ունի այս կու մասնիկը։

Պետերմանը (Abh. der Akad. der Wiss. zu Berlin, 1866, *էջ 79) տվել է այս մասնիկի ծագման համար բազմաթիվ բացատրութիւններ, որոնց մասին խոսում է Կարստը (էջ 307)։ Բոլորովին անհաջող և սխալ է ըստ Կարստի՝ Պետերմանի այն մեկնութիւնը, որով կու մասնիկը հանում է կամ, կամք բառից։ Իբր թե այս բառից ձայնավորը ընկել է և մ վերածվել է իրեն համապատասխան ու ձայնավորին։ Սրանով բացատրված է լինում ոչ միայն մասնիկի ձևը, այլև նրա նշանակութիւնը, ըստ որում կու կազմում է ապառնի. և օրինակ՝ կու աղօթեմ համապատասխան կլինի ճիշտ գերմ. „ich will, ich werde beten“ բացատրութեան։ Անընդունելի է այս բացատրութիւնը, որովհետև 1) կամ չի կարող ձայնավոր վերածվել կու. 2) կու մասնիկը չի ցույց տալիս ապառնին, ինչպես կարծում է Պետերմանը՝ հետևելով աշխարհաբարին։ Միջին հայերենում կու ժամանակի նշան չէ, այլ եղանակի։ Նա միայն աշխահաբարում է, որ դարձել է ապառնիի մասնիկ, իսկ միջին*

հայերենում որոշում է սահմանականը և գործածվում է թե ներկա, թե անցյալ անկատար և թե ապառնի ժամանակների համար։

Բացի սրանցից, կարստը ցույց է տալիս, որ 1) կու կապ չունի գոմ բայի հետ. 2) կապ չունի թայմուդական Pt կամ KP qā նախամասնիկի հետ, որ դրվելով դերբայի սկիզբը՝ կազմում է ներկա. 3) կապ չունի մարոկյան սահմ. ներկայի ka նախամասնիկի հետ, որ արաբերենի միջոցով անցած լինի հայերենին։

Միջագետքում (Մուսուլ և Բաղդատ) արաբ բարբառների մեջ սահմ. ներկան կազմվում է կատարյալի վրա դնելով kē-, qā-, gā- նախամասնիկները (BSL 36; № 107, էջ 138)։

Ամերիկյան կրի լեզվում ապառնի կազմելու համար ներկայի վրա դնում են ka (Lacombe, էջ 56).— պատահական է։

Մարոկկոյի արաբ բարբառներում սահմ. ներկա կազմելու համար ունենք հետևյալ նախամասնիկները.

kā	կամ	lā	(բուն նշ. կա, գոյություն ունի)
tā			(» » այստեղ)
qā			(» » տես, ահա)

ինչ.	kā-nəḫdəm lā--nəḫdəm tā-nəḫdəm qā-nəḫdəm	} աշխատում եմ»։

(BSL 36, № 107, էջ 135)։

Բելուջերենում էլ k նախամասնիկը կցվելով կատարյալի վրա՝ կազմում է ներկա (Grund. Ir. phil. I 243)։

Այս բոլորը միայն պատահական նմանություն ունեն հայերեն կու, կը մասնիկի հետ։

Պատահական է դարձյալ լազերենի քայական կո մասնիկը, որ ըստ Մառի (Грам.. чан. яз. 53, 56) միանում է կատարյալին և կազմում է ապառնիի մի տեսակը. ինչպես՝

«Ճարի-կո «պիտի գրեմ, կգրեմ»
«Ճարի-կո-թ «պիտի գրենք, կգրենք»

Սրա բացասականն էլ կա՝ ինչպես՝

«Վաթի մ-Ճարիկո «չպիտի գրեմ»։

Ըստ Մառի այս կո նշանակում է „нужно, պետք է», որ «ասկան բառարանում գոյություն չունի. կա միայն կոր (էջ 157բ)

ձախաք է», որից երևի ըստ իր բարի սովորութիյան հնարում է վեր բացատրութիյունը։

Լազ. կո գործածվելով միայն ապառնի կազմելու համար, կցվելով միայն կատարյալին և ընդհանուր գործածական մի ձև չլինելով, բնավ հարմարութիյուն չունի ստեղծելու մեր սահմանականի կու նախդիրը։

Գատահական նմանութիյուն ունի դարձյալ կը մասնիկը հինդուստանի լեզվի հետ. այս լեզվի բանգարու կամ ջատու բարբառով ապառնին կազմվում է gā (ge, gī) մասնիկով, որ դրվում է ներկայի ծայրը. օրինակ՝ mārā «զարնում եմ», mārāgā «պիտի զարնեմ» (Grierson, հա. 9, մաս 1, էջ 255)։ Նմանապես հնդկական ռաջաթանի լեզվի մարվարի բարբառում ապառնի կազմելու ձևերից մեկն է ներկայի վերջում դնել gō. ինչպես՝ mārū-gō «պիտի զարնեմ», իսկ մալվի բարբառում gā ձևով (Grierson, հա. 9, մաս 2-րդ, էջ 28, 58)։

Բերբերական ալուական բարբառում ներկա կազմելու հումար բայի սկիզբը դնում են ⵖ qa մասնիկը. օրինակ՝

qa ouaɣ	*խմում եմ*
qa suat	» *ես*
qassu	» *է*
qansu	*խմում ենք*
qasum	» *էք*
qasun	» *են։*

(Basset, 17)։

Բանտու ընտանիքից կիկամի լեզվով ներկայի շարունակականը կազմվում է բուն ներկայի վրա ավելացնելով ga *մասնիկը, որ ցույց է տալիս տևական մի գործ։ Օրինակ՝* toa «ծեծել» *արմատից՝* ni-tōa-ga «ծեծեմ կոր» (Velten, 16)։

Սոլոմոնյան կղզիների օրահա լեզուն ապառնի կազմելու համար բայի վրա դնում է ke *նախդիրը (*Ivens, *էջ 598)։*

Աֆրիկյան կանիրի լեզվով կատարյալը կազմվում է ki *մասնիկով, որ նաև* ke *կամ* gi *հնչումն ունի. օրինակ՝*

kiragеika	*սիրեցի*	kiragije	*սիրեցինք*
kiragum	*սիրեցիր*	kiragu	*սիրեցիք*
kirago	*սիրեց*	kerago	*սիրեցին։*

(Duisburg, 46, 47)։

Վերջապես կարելի էր կարծել, որ կու ծագում է արաբ. ya-մասնիկից, որ դրվում է սահմ. ներկալի և անկատարի եզակի և հոգնակի գ դեմքի վրա. (ինչպես՝ ya-ktubu «գրում է», ya-ktubū-na «գրում են»), և որ հայերենի մեջ վերածվել է կու, ըստ որում հայերեն բառերի սկզբում կարող չէ գտնվել hա երկբարբառը։ Այտնյանը (Բ. 76) մերժում է նաև այս անտեղի ենթադրությունը։

Կու մասնիկի ծագման ճիշտ բացատրությունը տալիս է Աղոյեան (անդ), որ թեև Պետերմանը (անդ) մերժում է, բայց այժմ բոլոր լրջախոհ հայագետների կողմից ընդունված է։

Ըստ այս կարծիքի՝ կու մասնիկը ծագում է կայ ու նախաձևից, որ բուն նշանակում է «կանգնում է և...»։

Կալ «կանգնել» բայը մեսրոպյան շրջանի հայերենում ավելադրությամբ գործածվում էր երբեմն ուրիշ բայերի հետ՝ իմաստը զորացնելու համար։ Այսպես՝

Նա կայր ցուցանէր,
կալ ակն ունել.

որ հիւանդութեն էին՝ լալին և կալին (Նւս. պտմ. գ. 6, ուր հուլն օրինակում ունենք միայն «լալին» ըստ ՆՀԲ)։

Այս գործածությունը ավելի սովորական է մնալ բայի հետ, ինչպես՝

կաց Ճնա դու.
կացից Ճնացից Աստուծոյ.
կացաք Ճնացաք իրաւանց.
կալ Ճնալ մարդկան միանգամ մեռանել։

Այս օրինակները Ս. Գրքից են։ Մեսրոպյան շրջանից հետո ունենք՝

Որ գործեցին գչար՝ անվախճան տանջանքն կան Ճնան, Յճխ.
Արդ կալ և Ճնալ ինձ աններելի պատուհաս, Շար.

Կայ և... ձևը հետին դարերում ավելի էր շատացել անշուշտ, մանավանդ ռամիկ լեզվի մեջ, ուր և շաղկապը փոխանակվելով ու ձևով, գարձել էր կայ ու...։ Երկու անգամ հին ձևը գտնում ենք Մխիթար Հերացու մոտ. այսպես՝

կալ և դիպի՝ էջ 39, կալ և շարժի, էջ 49։

Ուրիշ աղբյուրներից ունենք՝

Կայ և ուրդի որ բորբոսի «պատահում է որ բորբոսում էր»։ Եւ այլ՝ կանք ու տեսանենք ի վայրի կենդանեացն, որ առնուն խոտեր և դնեն իւրեանց տեղեստանն։

Կայ ու ձևը հաճախական գործածութեյան մեջ ավելի պարզ-ւելով՝ դարձավ կու. ըստ այմ ենթադրելի է՝

կու տեսանէ<կայ ու տեսանէ.
կու ՚ծայ<կայ ու ՚ծայ.
կու նայի<կայ ու նայի.
կու ուրդի<կայ ու ուրդի.
կու ուտէ<կայ ու ուտէ.
կու կապէ<կայ ու կապէ.

Այս առթիվ մի քանի նկատողություն անհրաժեշտ է.

1. Փոփոխությունը անշուշտ սկսել է ներկայի եզակի գ դեմքից, որ հետո տարածվել է ներկայի եզ. և հոգ. բոլոր դեմքերի վրա, և հետո էլ անկատարի վրա։ Այսպես՝

կու լսենք<կայ ու լսենք<կանք ու լսենք.
կու տեսաներ<կայր ու տեսանէր.
կու բերեմ<կայ ու բերեմ ևն.

Այսպիսի երևույթ սովորական է բոլոր լեզուների մեջ։ Իբրև օրինակ հիշենք աշխարհաբարի պիտի մասնիկը, որ ինքնին ներկայի եզ. գ. դեմքն է, բայց այժմ գործածվում է իբրև մասնիկ՝ կազմելու համար ապառնիի և անցյալ ապառնիի եզակի և հոգնակի բոլոր դեմքերը։ Մարդային բարբառում էր՝ որ գրաբարի անկատարի եզ. գ դեմքն է, դարձել է անկատարի եզ. և հոգ. բոլոր դեմքերի նշանը. ինչպես՝ իւզելի՛մ էր «ուզում էի», իւզելի՛ս էր «ուզում էիր» ևն։

2. Առաջին վանկի ա ձայնավորի չնջումը սովորական երևույթ չէ միջին հայերենի ձայնաբանության մեջ։ Սակայն չափազանց շատ գործածվող բառերն ու մասնիկները այսպիսի օրենքների չեն հպատակվում և ցույց են տալիս անսովոր սղումներ։ Ջրանսերենում էլ բառի ծայրի u ձայնավորը չի կրճատվում, բայց ահա ժողովրդական լեզվում ասում են t'as pas փոխանակ ասելու tu n'as pas «չունես»։ Հայերենի մեջ՝ միավանկ բառերի միջին ո ձայնավորը չի կարող կրճատվել. կարելի չէ ասել գղ փոխանակ գող, ձղ փոխանակ ձող ևն. բայց ահա թո՛ղ դառնալով հրամայականի մասնիկ, ոչ միայն դարձել է թխ. այլ և պարզապես թ. ինչպես՝

թխ գա, թերթա «թող գա, թող երթա», ինչպես կարելի է բացատրել պիտի մասնիկի պիտ, տի, տ անաւոր կրճատուածները, եթե ոչ նուլն օրենքով:

Ըստ այմ կայ ու դարձել է կու, մանաւանդ որ ա և ու ձայնավորների հանդիպումը պահանջում էր այդ հապավումը: Նուլն երևոյթը նկատում ենք նաև Պոլսի բարբառում հրամայականի մի՛ մասնիկի վրա, ուր ի՝ շեշտալ լինելով հանդերձ կրճատվել չնչվել է ամբողջապես, նուլնիսկ շեշտը փոխադրելով հաջորդ վանկի վրա. ինչպես՝ մե՛րթար<մի՛ երթար, մը՛սեր<մի՛ ասեր, մի՛ ըսեր, մո՛ւտեր<մի՛ ուտեր ևն: Բաղաձայնով սկսող բառերի մոտ նուլնը պահում է մը՛. ինչպես՝ մը՛ խօսիլ, փոխանակ՝ մի՛ խօսիր:

Ճիշտ նուլն ձևով կայ ու = կայու հետո դարձած կու, ավելի հետո էլ դարձել է բաղաձայնի մոտ կը, ձայնավորի մոտ՝ կ:

3. Կարելի էր առարկել նաև այն, որ կայ ու ձևը շատ սակավատեպ գործածութիւն ունի հին և միջին շրջանի գրականութեան մեջ (Karst, 309): Գոնե բավական հաճախակի գործածութիւն պետք է ունեցած լիներ, որ կարելի լիներ ասել, թե դա հետո ավելի ևս տարածվեց և դարձավ ընդհանուր գործածական. կու մասնիկը: Բայց այս էլ սովորական երևոյթ է լեզուների մեջ: Լեզվի մեջ գտնված բացառիկ մի դեպք, մի միակ երևոյթ բավական է որ նա ունենա ավելի հարմարութիւն, քան մյուս ձևերը, հանկարծ կսկսի տարածվել և քիչ ժամանակի մեջ այնպես կշատանա, որ կվտարի մյուս ձևերը և մի միակ տիրապետողը կդառնա: Նուլնիսկ կու ձևը, որ այնպես սովորական դարձավ հետո, հնուլն գրոց մեջ դեռ ցանցառ էր գործածվում (ըստ Այտն. Բ, 77), և Մխիթար Հերացին դեռ երկու օրինակ միայն ունի, ինչպես որ երկու օրինակ ունի նաև կայ և... ձևով:

Կու ձևի գործածութեան առաջին վկայութիւնները մենք գտնում ենք ԺԲ դարից, բայց անշուշտ նա ավելի հին էր և ԺԱ դարեն ասդին անշուշտ ամենին սովորականն էր այն նոր ձևով կու վախես, կու խմեր, կու լինի ևն (Այտն. Բ. 77):

4. Թե ինչու համար կայ ձևը ընտրվեց լեզվի մեջ և վերածվեց սահմանականի իրրև հայտարար՝ շատ լավ բացատրում է Այտընյան (Բ. 77): Կայ (կամ, կաս, կայ...) բայաձևը հայերենի այն բացառիկ և սակավաթիվ բայերից է, որ միայն սահմանական է և որի ստորադասականը բոլորովին ուրիշ ձև ունի (կեցայ): Այսպես են նաև գիտեմ — գիտեցեմ, կրցամ — կարեցամ, ուզիմ — ուզեցամ: Այս դրութիւնը շարունակվում է մեր լեզվի մեջ մինչև այս-

օր։ Ընտրելով այս կայ ձևը, որ միայն սահմանական կարող էր լինել և հարակցելով մի ուրիշ բայի, որ տատանվում էր սահմանականի և ստորադասականի միջև, իսկույն պիտի վերանար տատանումը և անմիջապես պիտի հաստատվեր, որ այդ բայը սահմանական է, ինչպես որ սահմանական է նաև կայ։ Այսպես, օրինակ՝ կայ ու ճայի ձևի մեջ՝ ճայի թէ ստորադասական է և թէ սահմանական. բայց որովհետև կայ սահմանական է, ուստի ճայի էլ սահմանական է։ Վերցնենք կայ, միայնակ ճայի կդառնա ստորադասական։

Սրա համար է որ կամ, ինչպես նաև ուզիմ, կրնամ, գիտեմ չեն կարող ստանալ կը մասնիկը. և կարելի չէ ասել կգիտեմ, կկրնամ, կուզիմ, ինչպես և կկամ։

5. Կամ բայի այս գործածութիւնը միշտ իր համապատասխանն ունի կեցամ ձևի գործածութեան հետ։ Վերը տեսանք, (տես էջ 388) որ կեցամ, կեցայ են ստորադասականները գործածվելով ու շաղկապով մի ուրիշ բայի սահմ. ներկայի հետ՝ տալիս էին նրան ստորադասականի արժեք։ Ճիշտ միևնույնը եղավ կամ, կայ ձևի հետ էլ։ Երկուսից հնագույնը առաջինն է, ուստի կարող ենք ասել թէ կայ առաջացավ կեցայ ձևի օրինակով և նրա ծնունդն է։

Այդ դեպքում հարց է ծագում՝ թէ ինչու կեցա ձևը չշարունակվեց և վերացավ լեզվից։

Պատասխանը շատ պարզ է։

Կեցայ ձևը ստեղծվել էր ստորադասականը որոշելու և սահմանականի հետ չշփոթելու համար։ Երբ ստեղծվեց կայ ձևը և սահմանականը որոշվելով՝ ստորադասականի հետ շփոթելու առաջն առնվեց. այլևս կեցայ ձևի կարիք չկար։ Հինը՝ իր երկարութեան պատճառով զոհվեց կարճին, թեև նոր էր։ Չավակը հոր տեղը գրավեց։

6. Կամ և կեցամ (կայ և կեցայ) միևնույն բառերն են և պատկանում են միշին հայերենում կազմված այն բայերի շարքին, որոնց վրա խոսել ենք վերը։ Երկուսն էլ այս դեպքում ծառայում են իբրև օժանդակ. ինչպես՝ պիտի ապառնիի համար և թո՛ղ՝ հրամայականի համար։

Կալ «կենալ, կանգնիլ», գոյութիւն ունենալ» իբրև օժանդակ բայակերտ գործածական է շատ լեզուների մեջ։ Այսպես՝

կալ «կանգնել>լինել» իմաստի համար օրինակներ ունենք նաև ուրիշ լեզուներում. ինչպես՝ լտ. stare, որ բուն նշանակում է «կանգնել», բայց նաև «ննջել, լինել, այս կամ այն վիճակում լինել,

հնալ, տևել» ևն. ռուս. стану *«կլինեմ»,* стал *«եղա», հատկապես ալթայական լեզուների մեջ՝ կումուխերեն* turmak *«կանգնել», որև «լինել», որից էական բայը՝* dur, dər, dir (Дмитриев, 45)։ *Նաև բայի շարունակական ձևը՝ ինչպես՝ կումուխ.* oxuy tura ma *«կկարդամ կոր, կարդալիս եմ» (անդ, 94), տճկ.* yatəbdurmak *«պառկած հնալ, պառկելը շարունակել, շարունակ պառկած լինել»,* dər, dir, dur *«է» (էական բայ)։*

Գերմ. war *«էին»,* gewesen *«եղած» և անգլ.* was *«էր, կար», որոնք ծագում են հնխ.* ves·*«բնակիլ, գոյությունն ունենալ» արմատից (=հլ. գոյ)։ Ավելի լավ են արաբ.* كان kāna *«էր, կա, գոյությունն ունենալ» (որ դրվելով բայերի այլ ժամանակների վրա, կազմում է անկատար և գերակատար») և թրք.* dur-maq *«կանգնել», որ դառնում է մի կողմից էական բայ՝* dur, dər, də *«է» ձևով և մյուս կողմից ծառայում է իբր օժանդակ՝ բայերի գործողության տևականությունը ցույց տալու համար. օրինակ՝* aγlayəb durmaq *«շարունակ լալ», բառացի «լալ-կենալ»։ Կենտրոնական Ամերիկայի սուբտիաբա լեզվով ներկայի մի տեսակը կազմվում է* gisto *«ապրել, գոյությունն ունենալ» բայով. օրինակ՝* ikū gisto-na-nu *«ես ապրել (մանիկ) աղալ = «աղում եմ» (*Kieckers, *էջ 187)։*

Արդյոք հայերենը այս արաբերեն կամ մանավանդ թուրքական բացատրության օրինակությունը կամ թարգմանությունն չէ, ինչպես կարծում է Նէլի և նուլնիկ, Եւս. պտմ. գ. 6 լայիճ և կայիճ աստիճանը համարում է «ոճ ասկական», տղայըզ տուրմազ»։

Անշուշտ այս ենթադրությունը անտեղի է, կայ բայով կազմված աստիճաններ սովորական էին մեսրոպյան շրջանում, արաբներից և թուրքերից շատ առաջ, հետևաբար նրանցից անկախ են։ Այսպիսի ձևեր, որ իրարից անջատ լեզուների մեջ հավասարապես գոյությունն ունենում են, ընդհանուր մարդկային նման մտածողության արդյունք են, ինչպես են պիտի ապառնին, թող հրամայականը ևն։

7. Դրականապես հաստատելու համար, թե կու ծագում է կալ բայից՝ մեզ իբրև լավագույն ապացույց ծառայում է կեսարիո բարբառի բացասականի կազմությունը։ Այստեղ մենք ունենք՝

չկամ կարդամ	*«չեմ կարդում»*
չկար գրէի	*«չէի գրում»*
չկաս գրէիր	*«չէիր գրում»*

(Ալպոյաճեան, Պատմ. հալ կես. Բ. 1664)։

կասկած չկա, որ այս բոլորի մեջ չկամ, չկաս, չկար զանազան խոնարհյալ ձևերն են կալ «ինալ» բայի, որից ածանցված է նաև կայ ու>կու։

Կու մասնիկի միջոցով մենք քննեցինք գրաբարի նղանակների փոփոխությունը միջին հայերենում։ Լրացնելու համար միջին հայերենի բայերի քննությունը, մենք պիտի խօսենք նաև ա) լծորդության փոփոխության, բ) խոնարհման կանոնավորման, գ) վերջավորությունների ձևափոխության և դ) նախահավելվածի մասին։

ա. Լծորդության փոփոխությունը

Երբ համեմատում ենք միջին հայերենի բայերը իրենց համապատասխան գրաբար ձևերի հետ, տեսնում ենք, որ մեծավ մասամբ միևնույն են և եթե տարբերություն կա, այդ տարբերությունը միայն ձայնաբանական է։ Այսպես. ճանչեմ<ճանաչեմ, այցեմ<առնեմ են։ Բայց կան նաև բազմաթիվ դեպքեր, երբ տարբերությունը լծորդության կամ տիպարի վրա է լինում։ Օրինակ՝ լուծեմ<լուծանեմ, աւիլեմ<աւելում են։

Լծորդության փոփոխությունները կատարում են գլխավորապես հետևյալ դեպքերում.

1. Գրաբարը չգիտե զանազանել բայական սեռը լծորդության միջոցով. ճիշտ է, որ Ա. լծորդությունը կրավորական դառնալու համար վերածվում է Բ լծորդության, բայց Բ լծորդությունը, ինչպես նաև Գ և Դ լծորդությունները մեծավ մասամբ թե՛ ներգործական են և թե՛ կրավորական։ Այսպես են օրինակ՝ համարիմ, աղամ, գողանամ, թողում, ընթեռնում:

Միջին հայերենը կարողացավ այս խառնակությունը բարվոքել և ստեղծել կրավորականի առանձին ձև՝ -ուիլ վերջավորությամբ։

Կրավորականի այս ձևը կազմելուց և կրավորականը ազատագրելուց հետո, գրաբարի նախկին կրավորականների մի մասը (նրանք՝ որ իլ վերջավորությունն էին կրում) ազատ մնաց։ Այսպիսի բայերը կամ պիտի չնչվեին՝ իբրև ավելորդ և կամ հարատևելու համար՝ նոր արժեքով պիտի օժտվեին։ Այս է հոմանիշների օրենքը լեզվի մեջ։ Երկու ձևերն էլ գործադրվեցին։ Այսպիսով միջին հայերենում -ել վերջավորությամբ ներգործականի և ուիլ վերջավորությամբ կրավորականի կողքին ստեղծվեցին -իլ վերջավորությամբ չեզոք բայեր։ Այս եղավ սքանչելի մի միջոց հայե-

բենում բալական սեռը զանազանելու համար՝ համաձայն վերջավորութ[յան]։

Այսպես, ունենք միջին հայերենում՝

ներգ.	չեզ.	կրավ.
բաժնեմ	*բաժնիմ*	*բաժնուիմ*
եփեմ	*եփիմ*	*եփուիմ*
այրեմ	*այրիմ*	*այրուիմ*

Սեռերի բաժանման այս ձևը անցավ նաև նոր բարբառներին և նրանց միջոցով էլ արևմտյան գրական հայերենին, ուր գծբախտաբար բոլոր բայերի վրա չտարածվեց։

2. Գրաբարի մեջ մի խումբ բայեր ներկայանում են թե ընդգալին և թե ոչ-ընդգալին ձևով։ Այսպես են՝

զատանեմ — զատեմ	*աղանձանեմ — աղանձեմ*
յատանեմ — յատեմ	*սկանջանեմ — սկանջեմ*
զանգանեմ — զանգեմ	*ստորիջանեմ — ստորիջիմ*
ներփանեմ — ներկեմ	*խցանեմ — խցեմ*
խփանեմ — խփեմ	*տարածանեմ — տարածեմ*
բեկանեմ — բեկեմ	

Այս զանազանությունը սկսվում է 6 դարից։ Անանուն մեկնիչը (էջ 147) ասում է թե ընդգալին ձևը գրական է, իսկ ոչ-ընդգալին ձևը ռամիկ, և օրինակ է տալիս ոռոգանեմ և ոռոգեմ բայերը։

Կարստը (էջ 267) շատ հավանական է համարում, որ վերոհիշյալ բայերից ոչ-ընդգալին ձևերը միջին-հայերեն են։ Իրոք էլ գրաբարի մտանեմ, լուծանեմ, խստանամ—և ներամայեմ ձևերի դեմ միջին հայերենում գտնում ենք մտեմ, լուծեմ, խստեմ, ճամեմ։

3. Նախորդին նման կան և մի խումբ բայեր էլ, որոնք ունեն կրկին ձև՝ իմ, եմ և -ենամ, այսպես են մեսրոպյան շրջանից և ավելի ուշ ժամանակից՝ յամեմ-յամենամ, մերձիմ-մերձենամ, մօտիմ-մօտենամ, յագիմ-յագենամ, գիտեմ-գիտենամ, քաղցեմ-քաղցենամ, արբիմ-արբենամ, կատաղիմ-կատաղենամ, կամիմ-կամենամ, ճանաչեմ-ճանաչենամ։ Սրանցից առաջիննները պարզ բայական ձևեր են, երկրորդները՝ անվանական բայեր, որոնք կազմված են -անամ մասնիկով (ինչպես ճիւանգ բառից ճիւանգանամ, ծեր բառից ծերանամ են)։ Միայն թե այստեղ առնված է բառի բունը ի վերջավորութ[յամբ], որ միանալով ա ձայնի հետ՝

ավել է ե. այսպես՝ *յամի-յամենամ, *մերձի-մերձենամ, *քաղցի-քաղցենամ, *յագի-յագենամ, ճիշտ ինչպես ունինք ընտանի-ընտանեցնամ, կատաղի-կատաղեցնամ:

Հայտնի չէ, թե մեսրոպյան շրջանում և ավելի հետո ինչ դանազանություն էր դրված հիշյալ երկու ձևի բայերի միջև. բայց գիտենք, որ միջին հայերենը ոչ միայն դանազանեց նրանց գործածությունը, այլև նրանց օրինակով կազմեց նորանոր բայեր:

Կարստը (էջ 284—5) ասում է, թե միջին հայերենում առաջին անգամ հրապարակ իջած ձևերն են երեք բայ գիտեցնամ, կամեցնամ և ճանաչեցնամ: Մյուսները գրաբարին անծանոթ են և կազմված են միջին հայերենում: Այս կետը անշուշտ վճռական չէ: Հիշյալ բայերի մեջ կա. որ իր կազմությամբ շատ հին է և կա էլ՝ որ նոր է: Այսպես անշուշտ հին է ծարվեցնամ>ծարաւեցնամ, որ ծագում է հնագույն ծարաւի ձևից (և ոչ թե ավելի նոր ծարաւ բառից): Ընդհակառակը խեճեցնամ, որ այժմ գործածական է պոլսահայ բարբառում, անշուշտ նոր է, որովհետև արմատն է խեճ և չկա *խեճի: Ըստ այսմ այս կարգի բայերը կազմված են -եցնա ձևի բայերի նմանությամբ:

Այնուհետև միջին հայերենում տեղ տեղ այս միջին ե ձայնավորն էլ ընկնում է և մասնիկը դառնում է -ցնամ, իսկ եթե բայի արմատն էլ վերջանում է ե, երկու ե-երի հանդիպման ժամանակ մեկը կորչում է: Այսպես ունենք՝

ճանչենամ — ճանչնամ
լինենամ — լիննամ — լինամ
ունենամ — ուննամ — ունամ:

Առանձնապես հետաքրքիր է միջին հյ. կենամ բայը, որ կազմված է կամ բայից՝ ստանալով -ենամ մասնիկը մյուսների նմանությամբ (համմ. Karst, 283 ծան.): Նախապես կամ նշանակում էր «կանգնած եմ» և միջ. հյ. կենալ «կալ, գոյություն ունի», այսօր ընդհակառակը կայ նշանակում է «գոյություն ունի» և կենալ «կանգնել» (Այտն., 72 ծան.):

Միջին հայերենում -ենամ վերջավորությամբ բայերը պարզ ձևերի հետ նշանակությամբ թեև նույն, բայց գանազանվում են գործածության կողմից. պարզ բայերը ունենում են սահմ. ներկ. և անկատար, իսկ անվանականները գործածվում են կատարյալի, հրամայականի, ապառնիի, անորոշ դերբայի և հատկապես ստորադասական ներկայի և անկատարի մեջ: Այս երևույթը շարունակ-

վում է դեռ աշխարհաբարի մեջ։ Այսպես՝ արևմտահայ բարբառներում և գրականում ունենք՝

սահմ. ներկ.	ունիմ	անկ.	ունէի
»	գիտեմ	»	գիտէի

դերբայ	ունենալ, գիտնալ
ապառնի	պիտի ունենամ, պիտի գիտնամ
հրամ.	ունեցիր, գիտցիր
կատար.	ունեցա, գիտցայ
ստոր. ներկ.	ունենամ, գիտնամ
» անկ.	ունենայի, գիտնայի են։

Սրանք ներկայացնում են բայի երևույթը, որի մասին խոսել ենք։

4. Լծորդության փոփոխության տեսակետից հետաքրքրական է Դ լծորդության բախտը։ Երկու հակառակ հոսանք է նկատվում այստեղ։ Մի կողմից գրաբարի -ում վերջավորվող բայերը ջնջվում կամ վերածվում են Ա լծորդության (ինչպես արդի աշխարհաբարում է), մյուս կողմից՝ ուրիշ լծորդության բայեր վերածվում են Դ լծորդության -նում ձևին։ Այսպես՝ արգելում, լեսում, զեռում, թողում, յեղում, ասելում վերածվել են Ա լծորդության, իսկ գտանեմ, իջանեմ, տեսանեմ են անցել են Դ լծորդության։ Ժ՝ դարում և Մաթ. Եւագր. գրում է մի կողմից սկսնու (էջ 97, 99) և մյուս կողմից՝ յեցիլ (փխ. լինուլ) (էջ 137)։ Նախատա դրության մեջ են թողում և առնում։ Երկար ժամանակ թողում դիմադրում է հոսանքին, բայց վերջապես նա էլ վերածվում է թողեմ ձևին։ Իսկ առնում, որ ճնում է երկար ժամանակ անփոփոխ, ուշ կիլիկյան շրջանում դառնում է վերջապես առնեմ (Karst, 292)։

բ. Նոնարհման կանոնավորումը

Ինչպես ամեն նոր լեզվի, նույնպես և միջին հայերենի հմտնական սկզբունքն է եղել վերացնել գրաբարի անկանոն ձևերը, այսինքն ջնջել բացառությունները՝ ենթարկելով նրանք ընդհանուր կանոնին։ Այս բանը հատկապես երևում է անկանոն բայերից.— գրաբարի մեջ ունենք 12 անկանոն բայ. սրանցից երկուսը (ըմպել, յառնել) ջնջված են լեզվից, իսկ լսել, ճանչել վերածված են կանոնավորի. երթալ բայն էլ պակասավորի վերածվելով՝ նույնպես ջնջված է անկանոնների շարքից։ Այսպիսով 12 անկանոն բայերից

ճում են միայն յոթը, որ է ամրողջ կեսը, որովհետև ունիմ բայը միջին հայերենում հաղիվ կարելի է անկանոն հաշվել։

Գրաբարի ապառնիի և ստորադասականի ջնջումը նույնպես մեծապույն սատարներից մեկն է բայի լուծարհման պարզման և կանոնավորման։

Գրաբարի մեջ հրամայականը եղակիում և հոգնակիում բացի սովորական սիրեա՛, սիրեցե՛ք ձևերից, ուներ նաև — ջի՛ր, -ջիք ձևերը (ինչպես՝ լուսնաջիր, սիրեսջիր, խօսիջիր, լուսիջիք են)։ Ապառնին ջնջելու հետ՝ միջին հայերենը ջնջեց նաև հրամայականի այս երկրորդական ձևերը, որոնց կազմությունը բավական դժվար էր և անկանոն։

Գրաբարի մեջ ածեմ, բերեմ, հանեմ զարտուղի են. միջին հայերենում արդեն գտնում ենք կանոնավորի վերածված ձևեր։

Գ. Վերջավորությունների ձևափոխությունը

Գրաբարի խոնարհումը վեց եզր ուներ. սրանցից միայն սովորական ներկան սեփական վերջավորություն չուներ և միանում էր սահմ. ներկայի վերջավորությանց հետ. այսպես՝

եմ — իցեմ	*եմք — իցեմք*
ես — իցես	*էք — իցէք*
է — իցէ	*են — իցեն ևն։*

Միջին հայերենը ջնջեց ապառնին և միացրեց ներկայի հետ, այսպիսով ունեցավ չորս տեսակ վերջավորություն՝ չորս առանձին եզրերի համար, որոնք են սահմ. ներկա, անկատար, կատարյալ և հրամայական։

Սահմ. ներկայի վերջավորությունները ընդհանրապես նույն են գրաբարի հետ. այսպես՝

գրբ.		*միջ. հյ.*	*գրբ.*	*միջ. հյ.*
Ա	*մ* >	*մ*	*մք* >	*նք*
Բ	*ս* >	*ս*	*ք* >	*ք*
Գ	— >	—	*ն* >	*ն*

Տարբերությունը միայն հգ. ա դեմքի մեջ է, որ գրաբարում ունի մք, իսկ միջին հայերենում, ինչպես և աշխարհաբարում, եք ձևը։ Երեք երբեմն միջին հայերենում էլ պատահում են մք ձևով

հդ. ա դեմքի դեպքեր, դրանք հնաբանություն են, և այդ երևում է նրանից, որ երբ բուն կիլիկյան ոճով է խոսակցությունը, միշտ դնում ենք ընք և ոչ մք։ Բացի սրանից, նույնիսկ այն հեղինակների մոտ, որոնք գրաբար են գրել, երբեմն երևան է գալիս ընք ձևը, որ նշան է, թե այդ հեղինակների սովորական լեզուն ընք ձևով էր։ Ալպես Վարդանի պատմության մեջ ընք ձևով սպրդած օրինակներ են՝ ենք էջ 137, 161, չենք 157, 158, չդիտենք 160, լիշենք 160, ուզենք 158 (Karst, 309)։

Նույնիսկ Մխիթար Հերացու ժամանակից արդեն երևում է ընք ձևը, օր. ենք էջ 65, կանք 120, կարենք 66 կամինք 76, լիշենք 62, 113, տանք 50, տեսանենք 120 են (Karst, 309)։

Մ>ն ձայնափոխության պատճառը տես ձայնաբանության նվիրված հատորում։

Մնացյալ դեմքերը միջին հայերենում ինում են անփոփոխ և այդ վիճակը շարունակվում է նաև աշխարհաբարի մեջ։

Եթե Գ լծորդության եզ. գ դեմքի մեջ գտնում ենք յ վերջավորությունը, դա մի մեռյալ տառ է, որ մինչև այսօր էլ շարունակում է իր ներկայությունը գրության մեջ։ Ինչպես նոր հայերենում, նույնպես և միջին հայերենում այդ յ չէր հնչվում. ասում էր գողնա, կու խաղա են, թեև գրվում էր գողնայ, կու խաղայ են։ Սրա պարզ ապացույցը այն է, որ նույն էարգի բառերը գրվում էին նաև առանց յ. օրինակ՝ թուլնա, լուսնա, խոշրնա, յեւելնա, ճօսրնա, աղեկնա, ուժովնա (Karst, 282—3)։

Ալպես նաև Գ լծորդության հդ. բ դեմքի մեջ յ գրչությունը ձևական էր.— գողնայք, կու գողնայք են հնչվում էին գողնաք, կու գողնաք են՝ ճիշտ ինչպես արդի աշխարհաբարում։

Վերջապես Դ լծորդության հդ. բ դեմքի մեջ էլ -ոյք վերջավորությունը պետք է կարդալ -ուք, ինչպես որ կա գրված թե գանոյք և թե գանուք (Karst, 290)։

Անկատարի մեջ գրաբարի վերջավորություններն են՝

Ա	-ի	-աք
Բ	-իր	-իք
Գ	-ր	-ին

որոնք անփոփոխ ինում են միջին հայերենում։

Ալտեղ էլ Գ և Դ լծորդության մեջ, գ դեմքի բ ձայնից առաջ երևում է յ, որ սակայն մեռյալ տառ է և գրաբարի գրության հետևողություն։ Ալպիսի դեպքերում յ չէր հնչում, օրինակ՝

գողնայր, գանոյր կարդացվում կամ հնչվում էին գողնար, գոնուր։ Սրա ապացույցն այն է, որ այս կարգի բառերը գրված կան նաև առանց յ-ի, ինչպես՝ կու լար (Karst, 280), և երկրորդ՝ որ արգի հայերենումն էլ հնչում ենք առանց յ-ի։

Կատարյալի դիմանիշներն են գրաբարում՝

Ա.	—	-ք
Բ	-ր	-ք
Գ	-(ե)	-ն

Այս բոլորը անփոփոխ մնում են նաև միջին հայերենում։

Հետաքրքրական է Ա լծորդության ունգալին տիպարի կատարյալի խոնարհումը, որ գրաբարում ունի ի, եր,—, աք, էք, ին վերջավորությունները, իսկ միջին հայերենում (այսպես և աշխարհաբարում) -այ, -ար, -աւ, -աք, -այք, -աճ։

Այսպես են՝ օրինակ՝

գտանեմ — գտի	գտնում — գտալ
իջանեմ — իջի	իջնում — իջալ
տեսանեմ — տեսի	տեսնում — տեսալ
ելանեմ — ելի	ելնեմ — ելալ
մտանեմ — մտի	մտնեմ — մտալ
հասանեմ — հասի	հասնեմ — հասալ։

Զարմանալին այն է, որ այս վերջավորությունները, ինչպես հետո ընդարձակ պիտի խօսենք, կրավորականի վերջավորություններն են. այնպես որ միջին հայերենի գտայ, գտար, գտաւ, գտաք, գտայք, գտան են ձևերը գրաբարի համար կրավորական են։ Ուրիշ խոսքով գրաբարի կրավորականը միջին հայերենում դարձել է ներգործականի։

Այս զարմանալի երևույթը կորցնում է իր տարօրինակ կերպարանքը, երբ նկատենք, որ գրաբարի մեջ -այ, -ար, աւ... վերջավորությունները մշտապես և կանոնավորապես կրավորականի հատուկ վերջավորություններ չեն, այլ շատ անգամ ծառայում են նաև իբր ներգործականի։ Այսպես՝ ոչ միայն Բ լծորդության առաջին տիպարը (խօսիմ) և Գ լծորդության բ տիպարը (գողանամ), այլև Դ լծորդության բ տիպարը (զգենում) և Բ լծորդության բ տիպարը (ուսանիմ), ինչպես և անկանոն բայերից ունիմ, տանիմ, ճանաչեմ, յառնեմ, ուտեմ, երթամ՝ իրենց կատարյալը կազմում են -այ, -ար, աւ... ձևով, թեև ընդհանրապես ներգործական են։

Միջին հայերենում այսպիսի կրավորական վերջավորությունների իբրև ներգործական գործունեություն ամենևին խանգարիչ չէր իմաստի տեսակետից, որովհետև միջին հայերենը, ինչպես և արդի աշխարհաբարը, ուներ իր սեփական կրավորականը՝ ի, ձևով։

Այսպիսով միջին հայերենի (և աշխարհաբարի) կատարյալի -ալ, -ար, աւ վերջավորությունը իրապես դեռ թե կրավորականից ներգործականի անցում է (համմ. Karst, 326), այլ լծորդության մասնակի փոփոխություն։

Կատարյալի այս ձևափոխությունը գտնում ենք արդեն ժբ դարի սկզբից. այսպես՝ Մատթեոս Ուռհայեցին գիտե իջաւ, ճասաւ, մտաւ, Մխիթար Այրին՝ ելաւ, մտաւ, Մխիթար Հերացին՝ տեսայ, ելաւ, ճասաւ, եղաւ, եղաճ, Վաստակոց գիրքը՝ գտաճ, մտաւ, եղաւ են ձևերը։ Արևելահայ գրողներից էլ Վարդան պատմիչը գիտե իջաւ, տեսաւ և Ստ. Օրբելյան՝ գտայ, գտաւ, իջայ, իջաւ, իջաճ, տեսայ, տեսաւ, ելաւ ձևերը (Karst, 327)։

Կատարյալի այս ձևափոխության դրդիչ պատճառներից մեկն էլ եղավ անշուշտ նախահավելվածի գործածությունը՝ կատարյալի եզակի գ դեմքի վրա, որ ներկայացնում էր որոշ դժվարություններ։

Անցնենք խոսելու այս մասին։

դ. Նախահավելվածը

Վերը տեսանք նախահավելվածի գործածության հանգամանքները.— այս նախահավելվածը գրաբարում դրվում էր այն բոլոր բայական ձևերի վրա (բացի հրամայականից), որոնք հասել էին միավանկի։

Այս վիճակը շարունակվում է նաև միջին հայերենում ավելի մեծ չափերով քան գրաբարում (Karst, 321), այնպես որ միավանկ կատարյալի ձևերը կամ չնչվում են և կամ ստանում են անպատճառ նախահավելվածը։ Այսպես՝ միջին հայերենում կաց, լից, ճաճ ձևերը բոլորովին հնացած և կորած ձևեր են և նախահավելվածի գործածությունը պարտադիր է։ Այսպես օրինակ՝ հած, հաւ, եզարկ, եթող, եճաճ, եսպաճ, եճաս։ Ընդհակառակը, դեմ և տամ բայերը կատարյալի մեջ դառնալով դրի, դրիր, դրաք, դրիք, դրիճ և տուի, տուիր, տուաք, տուիք, տուիճ, իբրև երկվանկ՝ ազատ են մնացել նախահավելվածից։ Իսկ գամ բայի կատարյալը պահում է անշուշտ նախահավելվածը, քան որում միավանկ է (եկի, եկիր, եկաք, եկիք, եկիճ)։

Վերջին երեք բայերը (դնել, տալ, գալ) հետաքրքիր են նրանով, որ իրենց կատարյալի եզակի գ դեմքը (գրբ. եդ, ետ, եկն) բոլորովին միանման վերածված լինելով, նախահավելվածն ստանալով հանդերձ, միջին հայերենում ստացել են ևս մի նոր հավելված (եր-) և դարձել երկվանկ։ Այսպես նույն բայերի միջ. հյ. կտր. եզ. գ դեմքի ձևն է՝

դնել — երեդ «դրավ»
տալ — երետ «տվեց»
դալ — երեկ «եկավ»։

Այս ձևերը գործածվում են ԺԲ. դարից սկսած. այսպես Գրիգոր երեցն ունի երեկ ձևը. օրինակ՝ Ի թուին ՇՂԱ. երեկ թագաւորն Ցունաց. Եւ ի նմին աւուր, յորժամ անդ կարմիր ձիւն երեկ յերկիրս քրիստոնէից, երեկ ձիւն սպիտակ և մոխրախառն։— Նաև Մխիթար Հերացին՝ Եւ իմանաս որ ջերմ ի վճառ երեկ (էջ 14)։

Նույն ժամանակից է երետ ձևը (Այտն. Ա, 144), իսկ ե դարում մի անգամ հիշված երետ ձևը անշուշտ հետին գրչագրական վրիպակ է (համմտ. Այտն. Բ, 72 և Karst, 22)։

Ավելի ուշ այս ձևերը սովորական են դառնում. օրինակ՝ երեկ ունին Անսիզք Անտիոքայ, Համբատ պատմիչ, նաև Վարդան պատմիչ՝ էջ 155, երետ ունին Անսիզք, Համբատ պատմիչ, Լևոնի երգը, նաև Վարդան պատմ. էջ 157, 161, Ստեփ. Օրբել. և երետ գրչութեամբ էլ՝ Անիի 1310 թվի մի արձանագրութիւն (Շիրակ, 79)։— երեդ ձևն էլ հիշում է Այտն. Բ, 72։ Նաև Ախթալատինը, Ազուէսագիրքը և Գինձե քաղաքը գիտեն երեկ, երետ ձևերը, որոնց հետ կա դարձյալ հրամ. եզ. բ դեմքի արեկ ձևը՝ որ ունին Անսիզք Անտիոքայ և ավելի ուշ ժամանակի գործեր։

Հետաքրքիր է անշուշտ իմանալ, թե ինչ ծագում ունեն այս երեդ, երետ և երեկ ձևերը։

Այս մասին Ալանյանը ոչ մի բացատրություն չի տալիս։ Կարստը (էջ 323) տալիս է հետևյալ բացատրությունը, որ կրկնում է նաև Մաքսուդյանը (Արբտ. 1915, էջ 408—9)։

Երեք բայերի կատարյալը գրաբարում ուներ եկի, եկիր, եկն, եդի, եդիր, եդ, եատու, եատուր, ետ ձևերը։ Սրանց մեջ ե թեև նախահավելված էր, բայց այնպես էր միացել ծացյալ մասի հետ, որ բոլորովին արմատական էր դարձել։ Այսպես, օրինակ՝ գալ բայի արմատն էր եկ։ Հատկապես սրանց եզ. գ դեմքը եկն, ետ, եդ՝ մի կողմից բոլորովին միանման վերածված լինելով և մյուս կող-

մից չունենալով որևէ տարբերիչ նշան մյուս դեմքերից, (մինչդեռ հասի, եհաս, բերի, եբեր ևն ունեին այդպիսի տարբերիչ նշան), պարտադիր կերպով պիտի ստանային նախահավելվածը։ Եվ որովհետև նրանք միջին հայերենում հնչվում էին yeg, yed, yet, *իբրև բաղաձայնով սկսող բառեր՝ նախահավելվածն ստանալով՝ պիտի դառնային *ելեկ, *ելեա, *ելեդ։ Բայց եյ ձայնախումբը անսովոր երևույթ է հայերենի մեջ, ուստի սրանք վերածվեցին եղան *եղեկ, *եղեա, *եղեդ, որից հետո էլ* երեկ, երեա, երեդ։

Փոխոխութեյան պատճառը եղավ երեկ *բառը։*

Մի քանի արևելյան լեզուների մեջ գնալ և գալ բայերը ավեր կենալ, դրբ. յառնել» բայի հետ են կապվում։ Օրինակ՝ թրք. ասում են qalqdə gitdi, *ճիշտ ինչպես հյ. վեր կացավ գնաց կամ եկավ գնաց, պարսկերեն ասում են* ber xīz:u biyā *«վեր կաց և եկ»։ Օրինակ Խայյամը գրում է.*

Bér xīz u biya búta beráyi di'li mā
Վեր կաց և եկ, ով կուռք, մեր սրտի համար։

Ճիշտ սրա նման էլ, միջին հայերենում ասում էին (գրաբարի յառնել բայի հրամայական արի «վեր կաց» բառի հարադրութեյամբ) արի՛ եկ։ *Այս դարձվածը այնքան սովորական դարձավ լեզվի մեջ, որ մի կողմից* եկ *բայը կրճատվեց և արի՛ ստացավ «եկ» նշանակութեյունը (այսպես՝ Երևանի բարբառում, արևելյան գրականում, որոնց մեջ* եկ *բայն էլ առհասարակ չընչվեց), և մյուս կողմից* արի եկ *դարձվածը կրճատվելով դարձավ* արեկ։

Արեկ, *իբրև հրամայական, «եկ» նշանակութեյամբ գործածված է արդեն Վրք. հց. բ. 124 (արեկ բառնամ զքեզ), ավելի ուշ Անսիզք Անտիոքայ մեջ, էջ 25, 76։ Նույնը հետո դարձավ նաև կատարյալ, հմմտ. Առ իս արեկ (Ծոպեանեան, հետաքրք. Բ, 335)։*

Ըստ կարտի այս արեկ *հրամայականի աղդեցութեյամբ՝ *եղեկ ձևն էլ դարձավ* երեկ, *որ և իր հետ *եղեա, *եղեդ ձևերն էլ դարձրեց* երեա, երեդ։

Այս երեդ *ձևի հետ կար նաև եգիր (նույն նշանակութեյամբ), շուտով պիտի ավելանային եկաւ, դրաւ, տուաւ ձևերը։ Մրցման մեջ* երեկ, երեա, երեդ *վերջապես հաղթվեցին և չընչվեցին, տեղի տալով նորեկ -աւ ձևին։ Այսօր ունում են նրանք մի քանի բարբառներում միայն. այսպես՝ լեհահայ բարբառում* երեկ *«եկավ» և* երեա *«տվեց» (1463 թվից. տես Բժշկեանց. Ճնպրհ. ի Լեհաստան, Վենետ. 1830, էջ 87, 149, 151), Նոր-Ջուղայի բարբառում* արեկ

«եկավ» և արեա «տվեց», որոնք իբրև հնացած ձևեր՝ գործածվում են յեկավ և տվեց ձևերի հետ (տե՛ս իմ Քննն. Նոր-Ջղ. բրբ, էջ 240 և 244)։ Թիֆլիսի բարբառում երիա «տուեց» և Լոռիի ենթաբարբառում՝ երի «եկաւ» և երեդ «դրեց»։ Նախահավելվածի իբրև վերջին հետք՝ բացի սրանցից ունենք նաև Թիֆլիսի բարբառում երի (<երեր) և Լոռիի ենթաբարբառում երեր (<երեր)), որոնք միաժամանակ գործածական են դեռ բերաւ համանիշ ձևի հետ։

12. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Բարբառների մեջ խոնարհումը ներկայացնում է միջին հայերենի խոնարհման շարունակութիւնն ու զարգացումը։

Դնում ենք այստեղ մի քանի կարևոր բարբառների խոնարհման ամբողջական պատկերը, սկսելով կը ճյուղից և անցնելով նախ ում ճյուղին և հետո էլ ճյուղին։

Ա. ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդութիւնները (ել, իլ, ալ, ուլ) և նրանց երկրորդ տիպարները (անել, անիլ, անալ, նուլ) Պոլսի բարբառում կրում են հետևյալ ձևափոխութիւնները։

Ա. լծորդութիւն

ներկա		անկատար	
եմ>էմ	եմք>էնք	էի>էլի	էաք>էլինք
ես>էս	էք>էք	էիր>էլիր	էիք>էլիք
է>է	են>էն	էր>էր	էին>էլին

կատարյալ

եցի>էցի	եցաք>էցինք
եցեր>էցիր	եցէք>էցիք
եաց>էց	եցին>էցին

Բ. լծորդութիւն

ներկա		անկատար	
իմ>իմ	իմք>ինք	էի>էլի	էաք>էլինք
իս>իս	իք>իք	էիր>էլիր	էիք>էլիք
ի>ի	ին>ին	էր>էր	էին>էլին

կատարյալ

ևցալ	էցա	ևցաք>էցանք
ևցար	էցար	ևցայք>էցաք
ևցաւ	էցաւ	ևցան>էցան

Գ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

ներկա		անկատար	
ամ>ամ	ամք>անք	ալի>ալի	ալաք>ալինք
աս>աս	ալք>աք	ալիր>ալիր	ալիք>ալիք
ալ>ա	ան>ան	ալր>ար	ալին>ալին

կատարյալ

ացի>ացի	ացաք>ացինք
ացեր>ացիր	ացէք>ացիք
աց>աց	ացին>ացին

Դ լծորդությունը (իր երկրորդ տիպարով հանդերձ) չնչված է բարբառից։

Ա. ԼԾՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԻՊԱՐԸ

ներկա		անկատար	
անեմ>նէմ	անեմք>նէնք	անէի>նէլի	անէաք>նէլինք
անես>նէս	անէք>նէք	անէիր>նէլիր	անէիք>նէլիք
անէ>նէ	անեն>նէն	անէր>նէր	անէին>նէլին

կատարյալ

ի>ի	աք>ինք
էր>իր	էք>իք
—>աւ	ին>ին

Բ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԻՊԱՐԸ

ներկա	անկատար	կատարյալ
անիմ>նիմ	անէի>նէլի	ալ>ա
անիս>նիս	անէիր>նէլիր	ար>ար
անի>նի	անէր>նէր	աւ>աւ
անիմք>նինք	անէաք>նէլինք	աք>անք։

անիք>նիք	անէիք>նէլիք	ալք>աք
անին>նին	անէին>նէլին	ան>ան

Գ լծորդութեան երկրորդ տիպարը (անորոշն է ճալ կամ անալ, միջին ա ջնջելով կամ պահելով)։

ճերկա	անկատար	կատարյալ
անամ>նամ	անայի>նալի	ացալ>ցա
անաս>նաս	անայիր>նալիր	ացար>ցար
անալ>նա	անայր>նար	ացաւ>ցավ
անամք>նանք	անայաք>նալինք	ացաք>ցանք
անայք>նաք	անայիք>նալիք	ացայք>ցաք
անան>նան	անային>նալին	ացան>ցան

Ըստ ալամ Պոլսի բարբառը ունի երեք լծորդութիւն և երեք ունգալին տիպար, որոնց խոնարհման համար օրինակ կառնենք հետևեալ բայերը.

Ա լծ.	սիրել	— բաքնել
Բ լծ.	խօսիլ	— հաքնիլ
Գ լծ.	խաղալ	— մօռնալ

Խոնարհման մեջ բայի հիմնական ձևերն են ստորադասականի ներկան և անցյալը, սահմանականի կատարյալը, հրամայականը և դերբայները. ենացյալ բոլոր ժամանակները կազմվում են նույն պարզ ձևերից։

Դնում ենք բոլոր լծորդութեանց հիշյալ պարզ ձևերի խոնարհումը։

Ա լծորդութիւն

ստոր. ճերկ.	ստոր. անց.	սահմ. կար.
սիրէմ	սիրէլի	սիրէցի
սիրէս	սիրէլիր	սիրէցիր
սիրէ	սիրէր	սիրէց
սիրէնք	սիրէլինք	սիրէցինք
սիրէք	սիրէլիք	սիրէցիք
սիրէն	սիրէլին	սիրէցին

հրամ.— սիրէ, սիրեցէք

դերբ.— սիրօղ, սիրած, սիրել, սիրէր, սիրելիք, սիրելու

Ահաւասիկ են խոնարհվում, օրինակ՝

լսել>լսել, լսեցի, լսէ.
բռնել>բռնել, բռնեցի, բռնէ.
ծեծել>ձէձէլ, ձէձեցի, ձէձէ.
համբերել>համփերել, համփերեցի, համփերէ,
ազատել>ազադել, ազադեցի, ազադէ.
վառել>վառէլ, վառեցի, վառէ.
խառնել>խառնել, խառնեցի, խառնէ.
կլանել>գըլել, գըլեցի, գլէ.
սպանանել>ըսպաննել, ըսպաննեցի, ըսպաննէ

Ա լծորդության երկրորդ տիպարը

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.	սահմ. կար.
բաքնէմ	բաքնէլի	բաքի
բաքնէս	բաքնէր	բաքավ
բաքնենք	բաքնէլինք	բաքինք
բաքնէք	բաքնէլիք	բաքիք
բաքնեն	բաքնէլին	բաքին

հրամ.— բաք, բաքէք.
դերբ.— բաքնել, բաքած, բաքէր, բաքնող, բաքնելու, բաքնելիք։

Այսպես են խոնարհվում հետևյալ բայերը.

թքանել>թուքնել, թուքի, թուք
խածանել>խազնել, խածի, խածո
ք....>քաքնել, քաքի, քաք
զարկանել>զարնել, զարկի, զարկ

Բ լծորդություն

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.	սահմ. կար.
խօսիմ	խօսէլի	խօսէցա
խօսիս	խօսէլիր	խօսեցար
խօսի	խօսէր	խօսէցավ
խօսինք	խօսէցինք	խօսէցանք
խօսիք	խօսէլիք	խօսէցաք
խօսին	խօսէլին	խօսէցան

հրամ.— խօսէ, խօսեցէք.
դերբ.— խօսող, խօսած, խօսիլ, խօսէր, խօսէլիք, խօսելու.

Այսպես են խոնարհվում. օրինակ՝

բանիլ>բանիլ, բանեցա, բանէ
ծնանիլ>ձնիլ, ձնեցա, ձնէ
կանգնիլ>գալնիլ, գալնեցա, գալնէ
հաւանիլ>հաճիլ, հաճեցա, հաճէ
նստիլ>նստիլ, նստեցա, նստէ
մաշիլ>մաշիլ, մաշեցա, մաշէ
լոգնիլ>հոգնիլ, հոգնեցա, հոգնէ
նալիլ>նալիլ, նալեցա, նալէ

նուլնպես՝ դեղնիլ, խափանիլ, նմանիլ>ըլմանիլ, պակասիլ>բակսիլ, քրդընիլ (քրդընեցայ, քրդընէ)։

Բ լծորդութեան երկրորդ ախպար

սաոր. ներկ.	ատոր. ացց.	սահմ. կար.
հաքնիմ	հաքնէլի	հաքա
հաքնիս	հաքնէլիր	հաքար
հաքնի	հաքնէր	հաքավ
հաքնինք	հաքնէլինք	հաքանք
հաքնիք	հաքնէլիք	հաքաք
հաքնին	հաքնէլին	հաքան

հրամ.— հաքի(ր), հաքէք.
դերբ.— հաքնիլ, հաքած, հաքէր, հաքնող, հաքնելու, հաքնելիք։

Այսպես են խոնարհվում. օրինակ՝

անցանել>անիլ, անցա, անցէ
հասանել>հասնիլ, հասա, հասնէ
մեռանել>մէռնիլ, մէռա, մէռէ
բուսանիլ>փուսնիլ, փուսա, փուսէ(ր)
հատանիլ>հատնիլ, հադա, հադի(ր)։

Այսպես են խոնարհվում նաև -չիլ վերջավորած բայերը, որոնք կատարյալի, հրամայականի անցյալ դերբայի մեջ չ ձայնը չնջում են. այսպես՝ կպչիլ>գըպճիլ (գըպիլ). գըբա, գբի, գբած, գբէր

փախչիլ>փախճիլ (փախիլ), փախա, փախէ, փախած, փախէր
թռչիլ>թռիլ, թռա, թռէ, թռած, թռէր

դպչիլ>ապճիլ (դբիլ), դըբա, դբի, դբած, դբէը
փախչիլ>փակճիլ (փագիլ), փագա, փագի, փագած, փագէը
փչիլ>փլչիլ (փլիլ), փլա, փլի, փլած, փլէը

բայց հանգչիլ>հանքճիլ, պահելով չ ձայնը՝ լինում է հանքճէցա, հանքճէ (իբր բ լծորդութիւն)։

Գ լծորդութիւն

ստոր. ներկ.	ստոր. ածց.	սահմ. ածց.
խաղամ	*խաղալի*	*խաղացի*
խաղաս	*խաղալիր*	*խաղացիր*
խաղա	*խաղալ*	*խաղաց*
խաղանք	*խաղալինք*	*խաղացինք*
խաղաք	*խաղալիք*	*խաղացիք*
խաղան	*խաղալին*	*խաղացին*

հրամ.— *խաղա, խաղացէք*

դերբ.— *խաղալ, խաղացած, խաղացէր, խաղացօղ, խաղալու, խաղալիք։*

Այսպես են խոնարհվում, օրինակ՝

թնձկալ>թզգալ, թզգացի, թզգա
լուանալ>վլալ, վլացի, վլա
խնդալ>խնդալ, խնդացի, խնդա
երերիլ>էրէրալ, էրէրացի, էրէրա
հագալ>հազալ, հազացի, հազա
հոտուտիլ>հօտվըտալ, հօտվըտացի, հօտվըտա
հաւատալ>հավդալ, հավդացի, հավդա
ճնալ>ճնալ, ճնացի, ճնա
հէալ>հէվալ, հէվացի, հէվա
մուրանալ>մուրալ, մուրացի, մուրա
երևիլ>էրէվալ, էրէվացի, էրէվա

Գ լծորդութեան երկրորդ տիպար

ստոր. ներկ.	ստոր. ածց.	սահմ. կար.
մօռնամ	*մօռնալի*	*մօռցա*
մօռնաս	*մօռնալիր*	*մօռցար*
մօռնա	*մօռնալ*	*մօռցավ*

մօռնանք	մօռնալինք	մօռցանք
մօռնաք	մօռնալիք	մօռցաք
մօռնան	մօռնալին	մօռցան

հրամ.— *մօռյի(ր), մօռցէք.*

դերբ.— *մօռնալ, մօռցած, մօռցէր, մօռցօղ, մօռնալու, մօռնալիք*

Այսպես են խոնարհվում. օրինակ՝

սմաչնալ>սմըշնալ, սմըծծա, սմըճճի(ր)
գիտել>գիանալ, գիտծա, գիտծի(ր)
գողանալ>գօղնալ, գօխծա, գօխծի (ր)
դառնալ>դառնալ, դառցա, դառցի(ր)
դիմանալ>դիմանալ, դիմացա, դիմացի(ր)
թուլանալ>թուլնալ, թուլցա, թուլցի(ր)
իմանալ>իմանալ, իմացա, իմացի(ր)
կալ>գէնալ, գէցա, գէցի(ր)
կարենալ>գրնալ, գրցա, գրցի(ր)
կարօտանալ>գարօղնալ, գարօծծա, գարօծծի(ր)
հասկանալ>հասկընալ, հասկըցա, հասկըցի(ր)
հիւանդանալ>հըվընանալ, հըվընծծա, հըվընծծի(ր)
ճանաչել>ճաշնալ, ջանծծա, ջանծծի(ր)
մեծանալ>մէղնալ, մէնծծա, մէնծծի(ր)
մեղքանալ>մէխկընալ, մէխկըցա, մէխկըցի(ր)
մօտիլ>մօղէնալ, մօղէցա, մօղէցի(ր)
նեղանալ>նեղնալ, նէխծա, նէխծի(ր)
» > նէղանալ, նէղացա, նէղացի(ր)
շատանալ>շաանալ, շածծա, շածծի(ր)
ողջանալ>օխճընալ, օխճընցա, օխճընցի(ր)
ուռիլ>ուռէնալ, ուռէցա, ուռէցի(ր)
պառաւիլ>բառվընալ, բառվըցա, բառվըցի(ր)
**ունդանալ>ըռըթնալ, ըռըծծա, ըռըծծի(ր)*
վախենալ>վախնալ, վախծա, վախծի(ր)
տաքանալ>դաքնալ, դաքծա, դաքծի(ր)
ցածանալ>ցագնալ, ցածծա, ցածծի(ր)
քչանալ>քիչնալ, քիչծա, քիչծի(ր)
քնել>քնանալ, քնացա, քնացի(ր)

Անվանական բայերը կազմվում են այս ձևով, մինչև իսկ դո-յականների հոլովյալ ձևից. ինչպես՝ շնօրքօխնալ:

ՆԵՐՔԻՆ ՁԱՅՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներհարման մեջ բարբառիս հատուկ կարևոր մի կետ էլ այն է, որ որոշ բաղաձայններ զանազան ժամանակներում կրում են որոշ ձայնական փոփոխութիւններ. այսպես՝

ծ ձայնը կատարյալում, հրամայականում, երկու անցյալ դերբայներում (այսինքն այն բոլոր դեպքերում, ուր ծ ընկնում է բառավերջում կամ ձայնավորի մոտ), դառնում է ձ։ Այս միևնույն ժամանակներում, երբ ծ ընկնում է ց-ի մոտ, միանալով նրա հետ՝ դառնում է ծծ։ Իսկ ստորակետական, ստորակետական, անցյալում, անորոշում, ներկա և երկու ապառնի դերբայներում (այսինքն այն բոլոր դեպքերում, ուր ծ ընկնում է ն բաղաձայնի մոտ), դառնում է զ. այսպես են՝ խածանել>խազնել, խազնեմ, խազնելի, խածի, խած, խածէք, խածած, խածէր, խազնելու, խազնելիք.— ցածանալ>ցազնալ, ցազնամ, ցազնալի, ցածծա, ցածծի(ր), ցածծած, ցածծէր, ցածծօղ, ձազնալու, ցազնալիք.— մեծանալ>մէզնալ։ մէզնամ, մէզնալի, մէծծա, մեծծի(ր), մեծծած, մէծծէր, մէծծօղ, մէզնալու, մէզնալիք։

ց ձայնը համապատասխան պայմաններում տալիս է ց կամ ս. այսպես կատարյալում, հրամայականում, երկու անցյալ դերբայներում (այսինքն այն բոլոր դեպքերում, ուր ց ընկնում է բառավերջը կամ ձայնավորի հետ) դառնում ց. իսկ ստորակետական, ստորակետական, անցյալում, անորոշում, ներկա և երկու ապառնի դերբայներում (այսինքն այն բոլոր դեպքերում, ուր ց ընկնում է ն բաղաձայնի մոտ) դառնում է ս։ Այսպես է՝ ասցացնել>ասնիլ, ասնիմ, ասնէլի, անցա, անցի(ր), անցած, անցէր, ասնօղ, ասնէլու, ասնէլիք։

չ ձայնը համապատասխան պայմաններում տալիս է ծծ կամ շ. ինչ. ճանաչել>ճանչնալ>շանչնալ, շանծծա, շանչնամ, շանչնալի, շանծծի(ր), շանչնալու, շանչնալիք, շանծծօղ, շանծծած։ Այսպես և ամաչել>ամըչնալ, ամըշնալ, ամըծծա ևն։

ղ ձայնը՝ երբ պատահում է ց-ի մոտ, դառնում է խ, իսկ ց ձայնն էլ դարձնում է ծ. այսպես նեղանալ>նէղնալ, նէխծա, նէխծի(ր), գողանալ>գօղնալ, գօխծա, գօխծիր)։

Առաջիական դ, տ, բ ձայները՝ երբ պատահում են ց-ի մոտ, նրա հետ միանալով տալիս են ծծ, ինչ. գիտել>գիտնալ, գիծծա, գիծծի(ր), կարօտանալ>գարօտնալ, գարօծծա, հիվանդանալ>հըվըտնալ, հըվըտնծա, շատանալ>շատնալ, շածծա ևն։

Ռ, ի ձայնների մոտ բայական վերջավորութ յանց ց ձայնը դառնում է ծ, ինչպես՝ տաքանալ>դաքնալ, դաքծա, վախենալ> վախնալ, վախծա և այլն։

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ա լծորդութ յան անորոշի -ել վերջավորութ յունը դարձել է -էլ։ ներկայում դրվում են -իմ, իս, -է, -ինք, -իք, -ին վերջավորութ յունները, որով ներկայի խոնարհումը նույնացած կլինի երկրորդ լծորդութ յան խոնարհման հետ (բացի եզ. գ դեմքից), ինչպես է նաև անկատարում, բայց կատարյալի մեջ հին հայերենի վերջավորութ յունները պահվում են, որով և երկու լծորդութ յունները զանազանվում են դարձյալ իրարից։ Այսպես՝

ներկա		ապակատար	
եմ>իմ	եմք>ինք	էի>էլի	էաք>էլինք
ես>իս	էք>իք	էիր>էլիր	էիք>էլիք
է>է	են>ին	էր>էր	էին>էլին

կատարյալ

եցի>էցի	եցաք>էցինք
եցեր>էցիր	եցիք>էցիք
եաց>ից	եցին>էցին։

Բ լծորդութ յան անորոշի -իլ վերջավորութ յունը լինում է -էլ, ներկայի, անկատարի և կատարյալի վերջավորութ յունները հետևում են հին հայերենի վերջավորութ յանց, որով Բ լծորդութ յան տիպարը պահվում է։

ներկա		ապակատար	
իմ>իմ	իմք>ինք	էի>էլի	էաք>էլինք
իս>իս	իք>իք	էիր>էլիր	էիք>էլիք
ի>ի	ին>ին	էր>էր	էին>էլիք

կատարյալ

եցայ>էցա	եցաք>էցանք
եցար>էցար	եցայք>էցաք
եցաւ>էցավ	եցան>էցան։

Գ լծորդության անորոշի վերջավորությունն է հին հայերենի -ալ, խոնարհման մեջ հին հայերենի վերջավորությունները գրեթե անփոփոխ պահվում են. այսպես՝

ներկա		ապագա	
ամ>ամ	ամք>անք	ալի>ալի	ալաք>ալինք
աս>աս	ալք>ալք	ալիր>ալիր	ալիք>ալիք
ալ>ա	ան>ան	ալր>ար	ալին>ալին

կատարյալ

ացի>ացի	ացաք>ացինք
ացեր>ացիր	ացէք>ացիք
աց>աց	ացին>ացին:

Դ լծորդությունը առհասարակ չնչված է մեր բարբառներում, այսպես նաև Նոր-Նախիջևանի բարբառում և նրան հետևող բայերը վերածվել են ուրիշ լծորդությանց. ինչպես՝ թողուլ՝ որ դարձել է թօղցնել, իբրև անցողական:

Ա լծորդության երկրորդ տիպարը անորոշում պահում է հին ձևը (-անել>-ցնել). հին հայերենի վերջավորությունները գրեթե անփոփոխ մնում են ամբողջ խոնարհման մեջ: Բայց այս խոնարհման հետևում են միայն մի քանի բայեր, ինացյալները բոլորը ձևափոխվելով անցել են Բ լծորդության ունգալին տիպարին: Այնպես որ կարող ենք ասել, թե Ա լծորդության ունգալին տիպարը չնչված է նոր լեզվի մեջ:

ներկա		ապագա	
անեմ>նիմ	անեմք>նինք	անէի>նէլի	անէաք>նէլինք
անես>նիս	անէք>նիք	անէիր>նէլիր	անէիք>նէլիք
անէ>նէ	անեն>նին	անէր>նէր	անէին>նէլին

կատարյալ

ի>ի	աք>ինք
իր>իր	էք>իք
—>ից	ին>ին:

Բ լծորդության երկրորդ տիպարը թեև անորոշի վերջավորությունը դնում է -ցնել, բայց խոնարհման ժամանակ գրեթե անփո-

փոխ պահում է հին հայերենի Բ լծորդության երկրորդ տիպարի վերջավորությունները. այսպես՝

ներկա	անկատար	կատարյալ
-անիմ>-նիմ	*-անէի>-նէլի*	*-ալ>-ա*
-անիս>-նիս	*-անէիր>-նէլիր*	*-ար>-ար*
-անի>-նի	*-անէր>-նէր*	*աւ>-ավ*
-անիմք>-նինք	*-անէաք>-նէլինք*	*աք>-անք*
-անիք>-նիք	*-անէիք>-նէլիք*	*-ալք>-աք*
-անին>-նին	*-անէին>-նէլին*	*-ան>-ան։*

Գ լծորդության երկրորդ տիպարը սկզբից մինչև վերջը պահում է հին հայերենի վերջավորությունները. ինչպես՝

ներկա	անկատար	կատարյալ
-անամ>-նամ	*-անայի>նայի*	*-ացայ>-ցա*
-անաս>-նաս	*-անայիր>-նայիր*	*-ացար>-ցար*
-անայ>-նա	*-անայր>-նար*	*-ացաւ>-ցավ*
-անամք>-նանք	*-անայաք>-նայինք*	*-ացաք>-ցանք*
-անայք>-նաք	*-անայիք>-նայիք*	*-ացայք>-ցաք*
-անան>-նան	*-անային>-նային*	*-ացան>-ցան։*

Դ լծորդության երկրորդ տիպարը՝ առաջին տիպարի նման բոլորովին ջնջված է նոր բարբառներում. բայց Նոր-Նախիջևանի բարբառը մյուս բարբառներից զանազանվում է նրանով՝ որ նորից է վերականգնում այս տիպարը՝ պահելով հին հայերենի առնում բայը և առաջին լծորդության երկրորդ տիպարին վերաբերող բայերի մի մասը վերածելով այս տիպարին, ինչպես՝ գուդնում «գտանեմ», դեսնում «տեսանեմ», մուդնում «մտանեմ», թուքնում «թքանեմ», հեծնում «հեծանեմ»։

Ըստ այսմ Նոր-Նախիջևանի բարբառը ունի երեք լծորդություն և չորս ենթալին տիպար, որանց խոնարհման համար կառնենք հետևյալ օրինակները.

Ա. լծ. լսել, լսիմ — քաքնել, քաքնիմ
Բ լծ. հարփել, հարփիմ — հաքնել, հաքնիմ
Գ լծ. խաղալ, խաղամ — մօռնալ, մօռնամ
Դ լծ. — մդնել, մուդնում։

Խոնարհման մեջ բայի հիմնական ձևերն են ստորադասականի ներկան և անցյալը, սահմանականի կատարյալը, հրամայականը և դերբայները. մնացյալ բոլոր ժամանակները (սահմանական ներկա, անկատար, ապառնի են) կազմվում են նույն պարզ ձևերից։

Ահա եղ դնում ենք բոլոր լծորդություններից հիշյալ պարզ ձևերի խոնարհումը.

Ա լծորդություն

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.	սահմ. կատ.
լսիմ	*լսէլի*	*լսեցի*
լսիս	*լսէլիր*	*լսեցիր*
լսէ	*լսէր*	*լսից*
լսինք	*լսէլինք*	*լսեցինք*
լսիք	*լսէլինք*	*լսեցիք*
լսին	*լսէլին*	*լսեցին*

հրամ.— լսէ, լսեցէք.

դերբ.— լսող, լսած, լսիլ, լսել, լսելիք, լսելու.

Ահապես են խոնարհվում ի մեջ ալլոց՝

աշխատել>*աշխատէլ «շահիլ», կտր. աշխատեցի*
բռնել>*բռնէլ, բռնեցի*
համբերել>*համբրէլ, համբրեցի*
համբուրել>*համբրէլ, համբրեցի*
հանել>*հանէլ, հանեցի*
մաշել>*մաշէլ, մաշեցի*
մեղադրել>*մեղտրէլ, մեղտրեցի*
ողորմիլ>*ողորմէլ, ողորմեցի*
պաղատիլ>*պաղատէլ, պաղատեցի*
վառել>*վառէլ, վառեցի։*

Ա լծորդության երկրորդ տիպար

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.	սահմ. կատ.
բաքնիմ	*բաքնէլի*	*բաքի*
բաքնիս	*բաքնէլիր*	*բաքիր*
բաքնէ	*բաքնէր*	*բաքից*
բաքնինք	*բաքնէլինք*	*բաքինք*

բաքնիք	բաքնէլիք	բաքիք
բաքնին	բաքնէլին	բաքին

հրամ.— *բաք, բաքէք*

դերբ.— *բաքնել, բաքած, բաքիլ, բաքնող, բաքնէլու, բաքնէլիք։*

Ալպես են մի քանի սակավաթիվ բայեր, որոնք են՝

պագանել>բաքնել, բաքի
թքանել>թուքնել, թուքի
խածանել>խածնել, խածի
ք... >քաքնել, քաքի

«Խածանել» բայը ունի երկու ձև. հին բարբառով խածնել, նոր բարբառով խազնել. խոնարհման մեջ ձ ճուում է ամեն տեղ՝ ուր կա մի հաջորդական ձայնավոր. այսպես՝ կատարյալի, հրամայականի և անցյալ դերբայի կրկին ձևերի մեջ.

Ա լծորդություն

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.	սահմ. կար.
հարփիմ	հարփէլի	հարփեցա
հարփիս	հարփէլիր	հարփեցար
հարփի	հարփէր	հարփեցավ
հարփինք	հարփէլինք	հարփեցանք
հարփիք	հարփէլիք	հարփեցաք
հարփին	հարփէլին	հարփեցան

հրամ.— *հարփէ, հարփեցէք.*

դերբ.— *հարփել, հարփած, հարփիլ, հարփող, հարփելու, հարփելիք։*

Թուխտում ներկ. եղ. գ դեմքը վերջանում է միշտ ի փխ. ի, որով նույնանում է Ա լծորդության հետ, ինչպես՝ հարփի՛, փսնի՛, ցայնի՛, ուճի՛։

Այս լծորդության տակ են գնում և մեջ այլոց,

բանիլ>բանել, բանէցա
բուսանիլ>փսնել, փսնեցա
գանգատիլ>գանգըղվիլ, վէցա
զարթնուլ>զաշթել, զաշթեցա

ծնանիլ>ձնել, ձնեցա
կանգնիլ>գալնել, գալնեցա
հանգիպիլ>հանդրբել, հանդրբեցա
հաւանիլ>հավնել, հավնեցա
մաշիլ>մաշել, մաշեցա, մաշէ (թէ ներգործական և թէ չեզոք գործածութեամբ)։
յոգնիլ>հօքնել, հօքնեցա
նալիլ>նալել, նալեցա
շարժկտիլ>ժաշքըթել, ժաշքըթեցա
ուռիլ>ուռէլ, ուռէցա
վալելիլ>վալլել, վալլեցա
վառիլ>վառէլ, վառեցա, վառէ (թէ ներգործական և թէ չեզոք գործադրութեամբ)։
ցաւկիլ>ցաթքէլ, ցաթքէցա
քրտնիլ>քրդընել, քրդընեցա
օգտիլ>օքդել, օքդեցա։

Բ լծորդութեան երկրորդ ապաբ

սառ. ներկ.	սառ. անց.	ապհմ. կար.
հաքնիմ	հաքնէլի	հաքա
հաքնիս	հաքնէլիր	հաքար
հաքնի	հաքնէր	հաքավ
հաքնինք	հաքնէլինք	հաքանք
հաքնիք	հաքնէլիք	հաքաք
հաքնին	հաքնէլին	հաքան

Ցրամ.— հաքիր, հաքիք.

Դերր.— հաքնել, հաքած, հաքիլ, հաքնօղ, հաքնելու, հաքնելիք։

Թուխտի գլուղում ներկա եղ. գ. դեմքը՝ նախորդի նման վերջավորվում է միշտ ի, ինչպես՝ ձաքնի, անցնի ևն։

Այլ լծորդութեան տակ են գնում իմ մեջ այլոց հետևյալ բայերը.

անցանիլ>անցնել, անցա
գտանիլ>գտնել, գտա
ինչանիլ>ինչնել, ինչա
հասանիլ>հասնել, հասա
հեծանիլ>հեչնել, հեչա

մեռանել>մէռնէլ, մէռա
մտանել>մդնէլ, մդա
տեսանել>տէսնէլ, դէսա։

Ալսպես են խոնարհվում նաև -չիլ վերջավորված բայերը՝ որոնք կատարյալի, հրամայականի և անցյալ դերբայի մեջ չ ձայնը չնչում են. ալսպես՝

կպչել>գպչէլ, գբա, գբէր, գբիք
փախչիլ>փախչէլ, փախա, փախէր, փախիք
թռչիլ>թռչէլ, թռա, թռէր, թռիք
պպչիլ>ապչէլ (այս բայը գոլութիւն ունի միայն Զալթըրի մեջ, տպչէլ, մի՛ տպչիր, մի՛ տպչիք ձևերով. ուրիշ ժամանակներ չկան)։

9. Լծորդութիւն

ստոր. ներկ.	ստոր. ապց.	սահմ. կար.
խաղամ	*խաղալի*	*խաղացի*
խաղաս	*խաղալիր*	*խաղացիր*
խաղա	*խաղար*	*խաղաց*
խաղանք	*խաղալինք*	*խաղացինք*
խաղաք	*խաղալիք*	*խաղացիք*
խաղան	*խաղալին*	*խաղացին*

հրամ.— *խաղա, խաղացէք.*

դերբ.— *խաղալ, խաղացած, խաղացիլ, խաղացօղ, խաղալու, խաղալիք։*

Ալսպես են խոնարհվում և մեջ ալլոց՝

թնձկալ>թնձգալ, թնձգացի
խնդալ>խնդալ, խնդացի
հազալ>հազալ, հազացի
հաւաստալ>հաւատալ, հաւատացի
հեծկլտալ>հէծգըլտալ, հէծգըլտացի
հևալ>հէվալ, հէվացի
ործկալ>օրձգալ, օրձգացի,— նաև՝
ուզել>ուզենալ, ուզանալ (ներկ. ուզենամ, ուզանամ, անց. ուզենալի, ուզանալի, կար. ուզացի, հրամ. ուզա)։

Գ լծորդութիւն երկրորդ տիպար

ստոր. ներկ.	ստոր. ապց.	սահմ. կար.
մօռնամ	մօռնալի	մօռցա
մօռնաս	մօռնալիր	մօռցար
մօռնա	մօռնար	մօռցավ
մօռնանք	մօռնալինք	մօռցանք
մօռնաք	մօռնալիք	մօռցաք
մօռնան	մօռնալին	մօռցան

Հրամ.— *մօռցիր, մօռցիք.*

Դերբ.— *մօռնալ, մօռցած, մօռցիլ, մօռցօղ, մօռնալու, մօռնալիք:*

Ալապես են խոնարհվում ի մեջ այլոց՝

ամաչել>ամըշնալ, ամըշցա
բառնալ>բառնալ, բառցա
գիտել>գիդնալ, գիդցա
գողանալ>գօղնալ, գօղցա
դառնալ>դառնալ, դառցա
դիմանալ>դիմանալ, դիմացա
երևիլ>երեվնալ, երևվցա
թուլանալ>թուլանալ, թուլացա
իմանալ>իմանալ, իմացա
խոստանալ>խօստանալ, խօստացա
կալ>գնալ, գնացա
կամիլ>գամենալ, գամեցա
կարենալ>գրնալ կամ գարնալ, գրցա կամ գարցա
հասկանալ>հասկընալ, հասկրցա
հնանալ>հինալ, հինցա
հպարտանալ>հաբըրնալ, հաբըրցա
ճանաչել>ջաշնալ, ջանչըցա կամ ջանցրցա
շփանալ>շփանալ, շփացա
ունել>ունենալ, ունեցա
պարծիլ>բարձենալ, բարձեցա
սովորիլ>սօրվենալ, սօրվեցա
ստանալ>ստանալ, ստացա
քաղցնուլ>քախցընալ, քախցրցա:

Դ լծորդութ յան երկրորդ տիպար

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.
մուդնում	*մուդնուլի*
մուդնուս	*մուդնուլիր*
մուդնու	*մուդնուր*
մուդնունք	*մուդնուլինք*
մուդնուք	*մուդնուլիք*
մուդնուն	*մուդնուլին*

Ալս խոնարհման հետևում են գտանեմ>գուդնում, տեսանեմ>դեսնում, մտանեմ>մուդնում, թքանեմ>թուքնում, հեծանեմ>հեծնում բայերը. Ալս բոլորն էլ սակայն ունեն միայն ստոր. ներկա և անցյալ (և նրանցից ածանցված) ձևերը. Մնացյալ ձևերը խոնարհվում են ուրիշ լծորդութ յամբ: Ալսպես՝ թքանել հետևում է Ա լծորդութ յան երկրորդ տիպարին, իսկ մյուս չորս բայերը (գտանեմ, տեսանեմ, մտանեմ, հեծանեմ) Բ լծորդութ յան երկրորդ տիպարին: Առհասարակ ալս լծորդութ յունը չնչին վրա է: Նկատի ունենալ եզ. գ դեմքը քաղաքի մեջ վերածված է Ա. լծորդութ յան (գդնե, դեսնե, մդնե, թուքնե, հեծնե), թեև հները խոնարհում էին չորրորդ լծորդութ յամբ. Պատկանյանի ժամանակ դեռ ասում էին գու մուդնու (Պատկ. Բ, էջ 298), մյուս դեմքերը նոր լեզվի մեջ լսվում են թե՛ Դ լծորդութ յան, և թե՛ Բ լծորդութ յան ձևով: Անցյալ անկատարի ձևը քաղաքում առհասարակ դարձել է Բ լծորդութ յան, թեև հների մեջ կենդանի էր: Գյուղերը թե՛ ներկան, և թե՛ անցյալը պահել են անփոփոխ Դ լծորդութ յամբ:

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի երեք լծորդութ յունները (ել, իլ, ալ) և նրանց երկրորդ տիպարները (ացել, ացիլ, ացալ) Վանի բարբառում կրում են հետևյալ ձևափոխութ յունները.

Ա լծորդութ յուն

ներկա		ացկատար	
եմ>եմ	*եմք>ենք*	*էի>ի*	*էաք>ինք*
ես>ես	*էք>էք*	*էիր>իր*	*էիք>իք*
է>ի	*են>են*	*էր>էր*	*էին>ին*

կատարյալ

եցի>իցի	եցաք>իցինք
եցեր>իցիր	եցէք>իցիք
եաց>եց	եցին>իցին

Բ լծորդութիւն

ներկա		ապակատար	
իմ>եմ	իմք>ենք	էի>ի	էաք>ինք
իս>ես	իք>էք	էիր>իր	էիք>իք
ի>ի	ին>են	էր>էր	էին>ին

կատարյալ

եցայ>ա	եցաք>անք
եցար>ար	եցայք>ատք
եցաւ>ալ	եցան>ան

Գ լծորդութիւն

ներկա		ապակատար	
ամ>ամ	ամք>անք	ալի>ի	ալաք>ինք
աս>աս	ատք>ատք	ալիր>իր	ալիք>իք
ա>ա	ան>ան	ալր>էր	ալին>ին

կատարյալ

ացի>ացի	ացաք>ացինք
ացեր>ացիր	ացէք>ացիք
ացաւ>ացաւ	ացին>ացին

Ա լծորդութեան երկրորդ տիպար

ներկա		ապակատար	
անեմ>նեմ	անեմք>նենք	անէի>նի	անէաք>նինք
անես>նես	անէք>նէք	անէիր>նիր	անէիք>նիք
անէ>նի	անեն>նեն	անէր>նէր	անէին>նին

կատարյալ

ի>ա	աք>անք

եր>ար էք>աք
—>ավ ին>ան

Բ լծորդության երկրորդ տիպար

ներկա	անկատար	կատարյալ
անիմ>նեմ	անէի>նի	ալ>ա
անիս>նես	անէիր>նիր	ար>ար
անի նի	անէր>նէր	աւ>ավ
անիմք>նէնք	անէաք>նինք	աք>անք
անիք>նէք	անէիք>նիք	ալք>աք
անին>նեն	անէին>նին	ան>ան

Գ լծորդության երկրորդ տիպարը (անորոշն է -ցալ կամ -ցանալ՝ միջին ա-ն ջնջելով կամ պահելով)՝

ներկա	անկատար	կատարյալ
անամ>անամ	անայի>անի	ացայ>ացա
անաս>անաս	անայիր>անիր	ացար>ացար
անայ>անա	անայր>անէր	ացաւ>ացավ
անամք>անանք	անայաք>անինք	ացաք>ացանք
անայք>անաք	անայիք>անիք	ացայք>ացաք
անան>անան	անային>անին	ացան>ացան

Այս համեմատական աղյուսակից տեսնում ենք, որ բայերի խոնարհումը մեծ ձևափոխություններ չի ներկայացնում վանի բարբառում։ Եղածները գլխավորապես ձայնական են։ Նկատելի է, որ Ա լծորդության ներկա ժամանակի ե ձայնավորը ցնում է, նույնպես և է. միայն եզ. գ դեմքում է-ն դառնում է ի։ Անցյալ ժամանակներում է և այ ձայնները ուր որ ձայնավորի պատահեն՝ ջնջվում են. ինչպես՝ կուզէի>կուզի, կհազայի>կհազի։

Ըստ այսմ վանի բարբառը ունի երեք լծորդություն և երեք անցյալին տիպար, որոնց խոնարհման համար օրինակ կառնենք հետևյալ բայերը.

Ա լծ. ուզել էճնել
Բ լծ. ասվրել խալնել
Գ լծ. խաղալ խաստանալ

Այս բաժանումը ըստ գրաբարի է. վանի բարբառը իրապես պահել է միայն Ա լծորդության առաջին տիպարը (կուր. ուզիցի),

Գ լծորդության առաջին և երկրորդ տիպարները (կար. խազացի, խաստացա), իսկ մնացյալը (այն է՝ Ա լծորդության երկրորդ տիպարը և Բ լծորդության առաջին և երկրորդ տիպարները) խառնվել և ձուլվել են մեկի մեջ, իբր տիպար ընդունելով Բ լծորդության երկրորդ տիպարը (կար. խակյա)։ Այսպիսով վանի բարբառը պահել է միայն գրաբարի չորս տիպարները. այն է Ա լծ. ա տիպար, Բ լծ. բ տիպար և Գ լծ. ա և բ տիպար։

Երկրորդ լծորդության ա տիպարի ընդումով վանի բարբառը երևանի բարբառի նման զրկվել է միջին հայերենի և պոլսահայ բարբառի (ինչպես և արևմտյան գրականի) այն հատկությունից, որով կարելի է լինում զանազանել ներգործական բայը չեզոքից, առաջինը դնելով իլ վերջավորությամբ, երկրորդը՝ իլ, օր. մարել «հանգցնել» մարիլ «հանգիլ» (ինքնին)։ Սակայն վանի բարբառումն էլ կան մի քանի նման բայեր. ինչպես՝

Պատառել>պատռել, կար. պատռիցի (ներգործական) և պատռա (չեզոք) «ճաթեցնա, ճաքեցա», որ և կրավորականի ձևով պատռըվա։

Փլչիլ>պլել, կար. պլիցի (ներգործական) փուլ ածեցի, քանդեցի», պլա (չեզոք) «փուլ եկա», առաջինը Ա լծ. ա տիպարով, երկրորդը՝ Բ լծ. ա տիպարով։ Այժմ շփոթության առաջը առնելու համար առաջին դեպքում ասում են անցողական բայով՝ պլըցուցի։

Հալիլ>խալել, կար. խալիցի (ներգործական) և խալա «հալվեցի» (չեզոք)։

Ա լծորդություն

սռոր. ներկ.	սռոր. ածց.	սահմ. կար.
ուզեմ	ուզի	ուզիցի
ուզես	ուզիր	ուզիցիր
ուզի	ուզէր	ուզիցէ
ուզենք	ուզինք	ուզիցինք
ուզէք	ուզիք	ուզիցիք
ուզեն	ուզին	ուզիցին

հրամ.	դերբ.
ուզի	ուզել, ուզօղ
մուզե	ուզած
ուզէք	ուզիր. ուզեր, ուզե
մէք ուզե	ուզելու

Գլուղական բարբառում կար. եզ. ա դեմքի -իցի վերջավորութիւնն փոխարէն գտնում ենք -իցիմ, որ կազմված է ներկայի նմանութիւնամբ։ Այսպես, օրինակ՝ իփիցիմ, ուզիցիմ և այլն։ Նուլնը գտնում ենք նաև մյուս լծորդութիւնների և անկանոն բայերի մեջ, ինչպես՝ առեցիմ, տվիմ կամ տվեցիմ, պացիմ, ճստամ, լացիմ։

Ալս խոնարհման տակ են գնում՝

ածել>ածել (հավի), ածիցի
աղօթել>աղօթել, աղօթեցի
այրել>իրիցել, իրիցիցի
անիծել>անիծել, անիծիցի
ապստպրել>ապրստպրել, ապրոստպրիցի
արձակել>առցկել, առցկիցի
աւերել>ավիրել, ավիրիցի
բաժանել>պաժնել, պաժնիցի
բամբասել>պամբասել, պամբասիցի
բաշխել>պաշխել, պաշխիցի
բովել>պէօվել, պէօվիցի
բռնել>պռնել, պռնիցի
բրդել>պրտել, պրտիցի
գզել>կլզել, կլզիցի
գլորել>կլորել, կլորիցի
դեղել>տեղել, տեղիցի
եփել>իփել, իփիցի
զենուլ>զինել, զինիցի
զրուցել>զրուցել, կար. զրուցիցի և վերջին վանկի ազմամբ զրուցի
թաթախել>թաթխել, թաթխիցի
թանալ>թացել, թացիցի
թափել>թոփել, թոփիցի
թխել>թխել, թխիցի
թրծել>թռծել, թռծիցի
թքանել>թքլել, թքլիցի
ժողովել>ժօղվել, ժօղվիցի
լակել>լակել, լկել, լակեցի, լկիցի
լափել>լոփել, լոփիցի,
լծել>լծել, լծիցի
լնուլ>լցել, լցիցի

խաբել>խապել, խապիցի
խալթել>խեթել, խեթիցի
խանձել>խոնձրել, խոնձրիցի
խառնել>խառնել, խառնիցի
խարշել>խաշել, խաշիցի
խարտել>խառտել, խառտիցի
խեղդել>խեխտել, խեխտիցի
խլել>խլել, խլիցի
խնայել>խնայել, խնայիցի
խնջել>խնչել, խնչիցի
խփել>խփել «փակել», խփիցի
խօսիլ>խուսել, խուսիցի (աքլորի)
ծալել>ծալել, ծալիցի
ծախել>ծախել, ծախիցի
ծածկել>ծածկել, ծածկիցի
ծամել>ծամել, ծամիցի
ծեփել>ծիփել, ծիփեցի
ծծել>ծծել, ծծիցի
կախել>կախել, կախիցի
կանչել>կանչել, կանչիցի
կապել>կապել, կապիցի
կարել>(կար)>կարել, կարիցի
կարկատել>կարկըտնել, կարկըտնիցի
կթել>կթել, կթիցի
կծել>կծել, կծիցի
կնքել>կնքլել, կնքլիցի
կշռել>կշռել, կշռիցի
կոխել>կոխել, կոխիցի
կոճակել>կօճկել, կօճկիցի
կործել>կոռծել (շուռ տալ), կոռծիցի
կտուրել>կտվել, կտվիցի,
կտրել>կտրել, կտրիցի
կրել>կրել, կրիցի
հալել>խալել, խալիցի
համարել>խամբրել, խամբրիցի
հանել>խանել, խանիցի
հաջել>հաճել, խաճիցի
հինել>խինել, խինիցի

հորել>խորել, խորիցի «թաղել»
հորդել>խորտել, խորտիցի
ձգել>իսկել, իսկիցի
ճարել>ճարել, ճարիցի
մանել>մանել, մանիցի
մաշել>մաշել, մաշիցի
(լ)ուզել>ուզել, ուզիցի
յօտել>էօաել, էօաիցի
շաղաղել>շաղաղել, շաղաղիցի
շինել>շինել, շինիցի
շրջել>սռճել, սռճեցի
ոլորել>էօլէօրել, էօլէօրիցի
ողողել>օղօղել, օղօղիցի
ուղարկել>էօրէօխկել, էօրէօխկիցի
չարչարել>չորչըրել, չորչըրիցի
պագանել>պաքլել, պաքլիցի
պահել>պախել, պախիցի
պատակել>փսակել, փսակիցի
ջարդել>ճորտել, ճարտիցի
սպանանել>ըսպանել, ըսպանիցի
սրբել>սրպել, սրպիցի
սրսկել>սրսըրկել, սլսըրկիցի
վազել>վոզել, վոզիցի
վայելել>վայելել, վէլէլ, լէվել,~իցի
վառել>վառել, վոռիցի
վարել>վորել, վորիցի
վարձել>վարծել, վործիցի
տաղել>դաղել, դողիցի
տաշել>տաշել, տաշիցի
տապակել>տապակել, տապակիցի
տնկել>տնգլել, տնգլիցի
տուել>տուել, տուիցի «ծեծել»
ցանել>ցանել, ցանիցի
ցնկնել>ցինել, ցինիցի
ցրուել>ցվրել, ցվրիցի
փաթաթել>փոթիւթել, փոթիւթիցի
փակել>փոկել, փոկիցի
փարատել>փարատել, փարատիցի

փշրել>փշրել, փշրիցի
փոխել>փոխել, փոխիցի
փորել>փորել, փորիցի
ɔ >պորել, պորիցի
փչել>փչիլ, փչիցի
փոռել>փոռել, փոռիցի
փսխել>փխսել, փխսիցի
քակել>քլակել, քլակիցի
քաղել>քլաղել, քլաղիցի
քամել>քլամել, քլամիցի
քալլել>քլէլել, քլէլիցի
քանդել>քլանդել, քլանդիցի
քարշել>քլոշել, քլոշիցի
քերթել>քլըրթել, քլըրթիցի
քորել>քլորել, քլորիցի
քշել>կշել, կշիցի
քսել>կսել, կսիցի
քրքրել>քլըրքլըրել, քլըրքլըրիցի
օձել>օձել, օձիցի
օրհնել>օխնել, օխնիցի
օրօրել>ուրուրել, ուրուրիցի

Ա. լծորդություն երկրորդ տիպար.

ապոր. ներկ.	սպոր. ապն.	սահմ. կար.
էճնեմ	էճնի	էճա
էճնես	էճնիր	էճար
էճնի	էճնէր	էճալ
էճնենք	էճնինք	էճանք
էնճէք	էճնիք	էճաք
էճնեն	էճնին	էճան

հրամ.	դերբ.
էճի	էճնել
մէճնե, մի էճնե	էճնող
էճէք	էճեր
մէք էճնե, մէճնէք	էճած
	էճնէլու

Ինչպես Պոլսի բարբառում, նուինպես և այստեղ չափազանց կրճատված է այս տիպարին պատկանող բայերի թիվը։ Ունենք միայն՝

անցանել>ընցնել, ընցա
գտանել>կընդնել, կընդտ, կընդտիլ
գլանել>էլնել, էլա, հրմ. էլի
մտանել>մտնել, մտա
իջանել>էճնել, էճա

Բ լծորդութեան առաջին տիպար

ստոր. ներկ.	ստոր. անկ.	սահմ. կար.
սովրեմ	սովրի	սովրա
սովրես	սովրիր	սովրար
սովրի	սովրէր	սովրավ
սովրենք	սովրինք	սովրանք
սովրէք	սովրիք	սովրաք
սովրեն	սովրին	սովրան

հրամ.	դերբ.
սովրի	սովրել
մի սովրե	սովրօղ
սովրէք	սովրած, սովրեր
մէք սովրե	սովրէլու

Այս լծորդութեան համեմատ են խոնարհվում հետևյալ բայերը.

դադարիլ>տոտրել, տոտրա
բորբոսիլ>պէօրպոնել, պէօրպըննա
բուսանիլ>պիւանել, պիւսել (թեև բնապես պատկանում է Բ լծ. բ տիպարին, բայց կոր. բուսա ձևից անցել է ա տիպարին և եղել է պիւսել)։

Ծոստովանիլ>խոստօվանել. կոր. խոստօվանա կամ խոստովանեցիւ

խաւարել>խավարել, խավարա
թառամիլ>թօռմըռել, թօռմըռա
թմբրիլ>թմբրել, թմբրա

խրտնուլ>խռտնել, խռտնա
ծաղկիլ>ծաղկել, ծաղկա
ծարաւիլ>ծարավել, ծարավա կամ ծարվըցա
հաւանիլ>խաղնել, խաղնա
մոլորիլ>մէօլըրել, մէօլըրա
մրսիլ>մսել, մսա
ճապաղիլ>ճապղել, -ղավ, (բանաքը ծրել)
նեխիլ>նեխել, նեխա
նստիլ>նստել, նստա
պառակիլ>պառկել, պառկա
սատակիլ>սատկել, սատկա
սկիլ>սկել, սկա (ջրի տակ սուզվել)
վաստակիլ>վաստկել, վաստկա
տափակիլ>տափկել, տափկա
ցնդիլ>ցընթել, ցընթա
փտիլ>փտել, փտա
քրտնիլ>քլըտնել, քլըտնա
ծլիլ>ծլել, ծլա
կակազել>կակըզել, կակըզա (իբրև թե բայը լիներ կակազիլ)
կանգնիլ>կայնել, կայնա
կառաղիլ>կատղել, կատղա
խմել>խմել, կաբ. խմա, խմար, խմավ (իբր թե բայը լիներ խմիլ)։

Ալստեղ է պատկանում նաև հնութ֊յան մի գեղեցիկ ճիացոբ֊դը. զախախորել, որ գրաբարի զարհուրիլ բայն է, բայց կազմված պարզ աի (առանց յ֊ի) արմատից, և խոնարհվում է ալսպես՝

Սաոր. ներկ.— զախախորիմ, զախախորիս, զախախորի...
Հար.— զախախորա, զախախորար, զախախորավ...

*Բայց վանի բարբառը ալս դեպքում ավելի առաջ է գնում, նա պահել է բալի նախավոր ձևը՝ առանց զ սաստկականի՝ ախախոբել (ախախորա, կախախորիմ...), մինչդեռ գրաբարը կորցրել է նախավոր *արհուրիլ ձևը և գիտե միայն նրա գոլականը՝ արհաւիրք։*

Բ լծորդութեան երկրորդ տիպարը

սաոր. ներկա	սաոր. անկատար	սահմ. կատարյալ
խալնեմ	խալնի	խակլա
խալնես	խալնիր	խակլար
խալնի	խալնէր	խակլավ
խալնենք	խալնինք	խակլանք
խալնէք	խալնիք	խակլաք
խալնեն	խալնին	խակլան

հրամայական	դերբայներ
խակլի՛	խալնել
մի՛ խալնես	խակլած
խակլէք	խակլիր,-եր
մէք խալնես	խալնող

Այս լծորդութեան հետևող բայերի թիվը շատ քիչ է, այն է՝ հասանիլ>հասնել, խասա (գրաբարում երկու լծորդութեամբ էլ կա՝ ճասաճեմ և հասանիմ)։

մեռանիլ>մեռնել, մեռա
ծնանիլ>ծնել, ծնա
պրծանիլ>պռծնել, պռծա
հեծանիլ>խէզնել, խէծա
անկանիլ>ինել, ինգլո

Ալստեղ են վերաբերում նաև գրաբարի -չիլ վերջավորող բայերը, որոնք զրկվում են իրենց չ մասնակից. ինչպես՝

փախչիլ>փախնել, փախա
ուռչիլ>ուռնել, ուռա
դիպչել>տիպնել, տիպար
թռչիլ>թռնել, թռա

խրտչիլ>խռտնել, խռտնա (այս վերջինը պահելով իր ն ձայնը կատարյալում, ավելի պատկանում է բ լծ. ա տիպարին)։

Գ լծորդութեան առաջին տիպար

սաոր. ներկ.	սաոր. անց.	սահմ. կար.
խաղամ	խաղի	խաղացի

խաղաս	խաղիր	խաղացիր
խաղա	խաղէր	խաղաց
խաղանք	խաղինք	խաղացինք
խաղաք	խաղիք	խաղացիք
խաղան	խաղին	խաղացին

հրամ.	դերբ.
խաղա՛	խաղալ
խաղացէ՛ք	խաղացած, -ցիր
մի՛ խաղա	խաղացօղ
մէ՛ք խաղա	խաղալու
(մէ՛հ խաղա)	

Ծանոթ. 1.— Միջին ձայնավորի կրճատմամբ կարելի է ասել նաև կոր. խաղցի (խախցի), խաղցիր և այլն, հրմ. խաղցէք, դերբ. խաղցած, աղցած և այլն։

2.— Ի լծորդութեան սորոր. անց. նուլնանում է Ա լծորդութեան սորոր. անց. ձևի հետ, բայց տարբեր ճանապարհներով։

Այս լծորդութեան հետևող բայերն են՝

աղալ>աղալ, աղցի
արածել>արածալ, արածացի (թե ներգործական «արածել, արածացնել» և թե չեզոք «արածիլ» իմաստով).
գովել>կէօվալ, կէօվացի
դողալ>տէօղալ, տէօղացի
եռալ>յեռալ, յեռացի
երևիլ>էրէվալ, էրէվացի
ղղուիլ>զզվալ, զզվացի
լողալ>լօղալ, լօղացի
լուանալ>լվալ, վլալ, վլացի, լվացի
խղճալ>խխճալ, խխճացի
խշխշալ>խշխշալ, խշխշաց (ծառը).
ծիծաղիլ>ծծղալ, ծծղացի
կաղկանձել>կընձկընձալ, կընձկընձացի
» >կզմզտալ, կզմզտացի
կարդալ>կօրտալ, կօրտացի
կակծալ>կակծալ, կակծացի

հազալ>խոզալ, խոզոցի
հաւատալ>խավատալ, խավատացի, ավատալ, աւատացի
հոտոտել>խօտօտալ, խօտօտացի
ձգտալ>սիրտալ, սիրտոցի
ճչալ>ճչալ, ճչոցի
մնալ>մնալ, մնացի
յօրանջել>օրօշիրտալ, օրօշիրտացի
նուալ>նվալ, նվացի
ողորմիլ>օղօրմալ, օղօրմացի
ոռնալ>վոռնալ, վոռնացի
որձիլ>վօռձիլ, վոռձիլոյի
սարսափիլ>սէրսփալ, սէրսփացի
սողալ>սօղալ, սօղացի
ցաւիլ>ցավալ, ցավացի
վունգտալ>վուղնհլտալ, վուղնհլտացի
» >փուղշտալ, վուղշտացի
վայրիլ>վէլքիրտալ, վէլքիրտացի

Դ. Լծորդութիւն երկրորդ տիպար

ստոր. ներկ.	ստոր. անց.	սահմ. կտր.
խաստանամ	խաստանի	խաստացա
խաստանաս	խաստանիր	խաստացար
խաստանա	խաստանէր	խաստացավ
խաստանանք	խաստանինք	խաստացանք
խաստանաք	խաստանիք	խաստացաք
խաստանան	խաստանին	խաստացան

հրամ.	դերբ.
խաստացի	խաստանալ
խաստացէք	խաստացօղ
մի խաստանա	խաստացիր, -եր
մէք խաստանա	

Սրա համեմատ են խոնարհվում հետևյալ բայերը.

ամաչել>ամչ(նալ, ամչ)ցա
քառնալ>պռռնալ, պռռցա

բարկանալ>պորկանալ, պորկացա
բարձրանալ>պոնցրանալ, պոնցրացա
դիտել, դիտենալ>կիտնալ, կիտցա, կիցա
դառնալ>տոռնալ, տոռցա
իմանալ>իմանալ, իմցա
լոգանալ>լօխկնալ, լօխկըցա
կարենալ>կանալ, կաուցա, կացա
հանգստանալ>խանգլըստանալ, խանգլըստացա
հասկանալ>խասկնալ, խասկըցա
հիւանդանալ>խիվընդնալ, խիվընցա, -ձա
ճանաչել>ճանչընալ, ճանչըցա
մոռանալ>մոռնալ, մոռցա
նեղանալ>նեղնալ, նեղացա
շփանալ>շփնալ, շփացա
վախենալ>վախէնալ, վախէցա։

ԱՌՏԻԱԼԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդութիւնները (-ել, -իլ, -ալ, ուլ) եւ նրանց երկրորդ տիպարները (-ացնել, ացնիլ, ացալ, -ցուլ) Առտիալի բարբառում կրում են հետեւեալ ձեւափոխութիւնները.

Ա.	լծ.	-ել	Մչ.	-ել	Լհ. էլու
Բ.	լծ.	-իլ	Մչ.	-ել	Լհ. էլու
Գ.	լծ.	-ալ	Մչ.	-ալ	Լհ. -ալու
Դ.	լծ.	-ուլ	Մչ.	-ուլ	—

Երկրորդ տիպար

Ա.	լծ.	-անել	Մչ.	-նել	Լհ. -նէլու
Բ.	լծ.	-անիլ	Մչ.	-նել	Լհ. -նէլու
Գ.	լծ.	-անալ	Մչ.	-նալ	Լհ. -նալու
Դ.	լծ.	-նուլ	Մչ.	-նուլ	—

Օրինակ՝

սիրել>	Մչ.	*սիրել*	Լհ.	*սիրէլու*
խօսել>	Մչ.	*խօսել*	Լհ.	*խօսէլու*
խաղալ>	Մչ.	*խաղալ*	Լհ.	*խաղալու*
թողուլ>	Մչ.	*թօղուլ*	Լհ.	*թօղէլու*

պագանել>	Սչ.	բաքնել	Լհ.	բաքնէլու
ագանիլ>	Սչ.	հաքնել	(Լհ.	հագ'նէլու)
մոռանալ>	Սչ.	մօռնալ	Լհ.	մօռնալու
առնուլ>	Սչ.	առնուլ	Լհ.	առնէլու

Բայց թեև այսպես լծորդութիւնները բավական հարազատ ձեւով պահված են, սակայն խոնարհումը շատ պարզված է, սրա պատճառը կատարյալի չնջումն է։ Ինչպես հայտնի է, սլավոնական լեզուների, ինչպես նաև գերմաներենի և անգլերենի մեջ բայերի անկատարն ու կատարյալը մի ձև ունեն։ Բացի սրանից այդ լեզուներում հետզհետե զարգանում է կատարյալը հարակատարով փոխանակելու ձևը. օրինակ՝ ֆրանսերենում կատարյալի բուն ձևը՝

jaimai	nous aimâmes
tu aimas	vous aimâtes
il aima	ils aimèrent

որ քերականութեան և գրական լեզվի մեջ հաճախ հիշվում է, 100 տարուց ի վեր չնջված է ժողովրդական լեզվի մեջ։ Դրա փոխարեն ժողովուրդը, նրան հետևելով նաև գրողները այժմ գործածում են հարակատարը՝ կազմված avoir *«ունեմ» օժանդակով և բայի անցյալ դերբայի հարադրութեամբ. այսպես՝*

j'ai aimé	nous avons aimé
tu as aimé	vous avez aimé
il a aimé	ils ont aimé

Նույնը գերմաներեն՝

ich habe geliebt		wir haben geliebt	
du hast	»	ihr habet	»
er hat	»	sie »	»

Այս ոճով կազմվում է նաև Առտիալի բարբառում, ինչպես կտեսնենք ստորև։

Բայց ինչպես որ ամեն մի հին կարգ չնջվելուց հետո որևէ հետք թողնում է, նմանապես և՝ կատարյալը։

Սուչավալի բարբառով գրված նմուշի մեջ ոչ մի կատարյալ չկա, բոլորն էլ հարակատար են, իսկ լեհահայ բարբառով գտնում եմ 26 օրինակ կատարյալի համար (Հանուշի բառացանկում)։ Ահա դրանց ցուցակը.

ազալ (ցորեն) — աղցէք>ախցի
ապրել — աբրէցի
առողջանալ — առօխչցա
ասել — ասէցի
արածել — արձէցի
արածեցնել — արձէցուցի
բերել — բ'էրա
գալ — էգա, էգան
գտանել — գ'դա
զարնել — զարդա
ծախել — ձախէցի
ծիծաղել — ձիձաղէցա
ծնիլ — ձնէցի
կապել — գաբէցի
հարբեցնել — հարբ'էցա
ճկել — չիգէցի «ծռեցի»
նստիլ — նըսդ'ա
ուտել — դէրա (նաև Մչ. գերա)
պոռչել — բ'օրչ'էցի «բղավեցի»
սալ — դուվա «տվի»
տեսանել — դէսա
փլիլ — բ'ըլէցի «փուլ եկա»
փնտռել — բ'ընդրէցի
փչել — փչէցի «փքեցի»
քարշել — քաշէցի
քշել — քշէցի

Կատարյալի կորուստից հետո Առտիալի բարբառի խոնարհումը ազատվելով կատարյալի ներկայացրած դժվարություններից, չափազանց հեշտանում է։ Խոնարհման հիմնական ձևերը մնում են ստորադասականի ներկան և անցյալը, հրամայականը և դերբայը։ Առաջին երկուսը վերջավորություններով նույն են և տարբերվում են միայն վերջավորության ներքին ձայնավորով, որ բայի անորոշի ձայնավորն է հենց։ Տարբեր ձևեր ունեն միայն հրամայականը և անցյալ դերբայը, այս վերջինն էլ ունի միայն երկու ձև. այն է -իլ և -ցիլ։ Ահա թե ինչ է մնում գրաբարի ութ տեսակ զանազանակերպ խոնարհումից։

Սառրև դնում եմ նախ էակաև բայի խոնարհումը և ապա սիրել բայի հիմնական չորս եղրևրի խոնարհումը (Սուչավայի բարբառով)։

էակաև բայ

ներկա	անկատար
լէս իմ	*էի*
դ'ուն իս	*էիս*
ինքն է	*էր*
մինք ինք	*էինք*
դ'ունք իք	*էիք*
իրօնք ին	*էին*

Սիրել

սառր. ներկա	սառր. անց.	հրամայական
սիրեմ	*սիրէի*	*սիրէ*
սիրես	*սիրէիս*	*սիրեցէք*
սիրէ	*սիրէր*	դերբ.
սիրինք	*սիրէինք*	*սիրօղ*
սիրիք	*սիրէիք*	*սիրած*
սիրին	*սիրէին*	*սիրիլ*

Ծանոթ.— Անկատարի եղակի բ դեմքը վերջանում է միշտ ս (փոխանակ գրբ. բ), որ առաջացել է ներկայի եզ. բ դեմքի ս բաղաձայնի նմանութեամբ։ Լեհահայ բարբառում չկա անկատարի վրա ս և շարունակվում է բ ձևը (Հանուշ, էջ 73)։

Սրա նման է նաև մյուս լծորդութիւնների խոնարհումը։

սառր. ներկա	սառր. անց.	հրամայական
նայիմ	*նայէի*	*նայիըր*
նայիս	*նայէիս*	*նայեցէք*
նայէ	*նայէր*	դերբ.
նայինք	*նայէինք*	*նայօղ*
նայիք	*նայէիք*	*նայած*
նային	*նայէին*	*նայիլ*

սաոր. ներկա	սաոր. պնց.	հրամայական
հազամ	*հազալի*	*հազացկըը*
հազաս	*հազալիս*	*հազացէք*
հազա	*հազար*	դերբ.
հազանք	*հազալինք*	*հազացող*
հազաք	*հազալիք*	*հազացիլ*
հազան	*հազալին*	

Չորրորդ լծորդութլունը, որ իր երկու տիպարներով ջնջված է մեր արդի բարբառներում, Առաիալի բարբառում դեռ կենդանի է ՏՏում։ Բացի թողուլ բալից, գտնում ենք այստեղ առնուլ, գ'դնուլ, մրդնուլ, դեսնուլ<(առնուլ, գտանել, մտանել, տեսանել) բալերը և լեհահայ բարբառումն էլ ներմնուլ «ձի հնծնել», իսկ Հնդ. ցրցնուլ «ցուցանել», գուցնում «կիջնեմ» բալերը։

Դնում ենք այստեղ թողուլ բալի խոնարհումը.

սաոր. ներկա	սաոր. ապցյալ	հրամայական
թօղնում	*թօղնուլի*	*թօխ*
թօղնուս	*թօղնուլիս*	*թօղեցէք*
թօղնու	*թօղնէր*	դերբ.
թօղնունք	*թօղնուլինք*	*թօղնուլ*
թօղնուք	*թօղնուլիք*	*թօղիլ*
թօղնուն	*թօղնուլին*	

Մյուս բալերից հրամալականը լինում է՝

առ, առեցէք
մըդըը, մըդեցէք
դէսըը, դէսեցէք։

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդութլուններըը (ել, իլ, ալ, ուլ) և նրանց երկրորդ տիպարները (անել, անիլ, անալ, նուլ) Համշենի բարբառում կրում են հետևյալ ձևափոխութլուններըը։

Ա. լծորդութլուն

ներկա	կատարյալ
եմ>իմ	*եցի>էցի*

հս>հս Ճ., իս *Մ.*	*հցկր*>հցիր
է>ա Ճ., է *Մ.*	*հաց*>հց (*Մ-ից*)
հմք>ինք Ճ., իք *Մ.*	*հցաք*>հցաք
էք>էք	*հցէք*>հցիք
հն>ին	*հցին*>էցին

անկատար

էի>է՛յը, Ճ., էյի *Մ.*	*էաք*>ա՛յքը Ճ., ա՛քը *Մ.*
էիր>էյդ Ճ., էյիր, էյդը *Մ.*	*էիք*>է՛յքը Ճ., էքը *Մ.*
էր>էր	*էին*>է՛յնը

Բ լծորդություն

ներկա	կատարյալ
իմ>իմ	*հցայ*>հցա
իս>իս	*հցար*>հցար
ի>ի	*հցաւ*>հցավ
իմք>ինք	*հցաք*>հցաք
իք>իք	*հցայք*>հցաք
ին>ին	*հցան*>հցօն

Անկատարը նույն է Ա. լծորդություն հետ.

Գ լծորդություն

ներկա	կատարյալ
ամ>օմ	*ացի*>ացի
աս>աս	*ացեր*>ացիր
այ>ա	*աց*>աց
ամք>օնք	*ացաք*>ացաք
այք>ար	*ացէք*>ացիք
ան>օն	*ացին*>ացին

անկատար

այի>ա՛յը	*այաք*>ա՛յքը
այիր>ա՛յդ	*այիք*>այքը
այր>ար	*ային*>այնը

Դ լծորդություն

ճերկա	անկատար
ում>ում	ուի>էյ
ուս>ուս	ուիր>էյդ
ու>ու	ուլր>ուր
ումք>ունք	ուաք>ա՛յքը
ուք>ուք	ուիք>է՛յքը
ուն>ուն	ուին>է՛յնը

կատարյալ

ի>ի	աք>աք
եր>իր	էք>իք
—>ավ	ին>ին

Ա. լծորդության երկրորդ տիպարը ջնջված է.

Բ լծորդության երկրորդ տիպար

ճերկա	անկատար	կատարյալ
անիմ>ճիմ	անէի>ճէ՛յը	ալ>ա
անիս>ճիս	անէիր>ճէյդ	ար>ար
անի>ճի	անէր>ճիր	աւ>ավ
անիմք>ճինք	անէաք>ճա՛յքը	աք>աք
անիք>ճիք	անէիք>ճէ՛յքը	ալք>ախ
անին>ճինն	անէին>ճէ՛յնը	ան>օն

Գ լծորդության բ տիպար (անորոշն է ճուշ կամ ըճուշ՝ միջին ա ջնջելով կամ ողելով).

ճերկա	անկատար	կատարյալ
անամ>ճամ	անալի>ճայը	ացալ>ցա
անաս>ճաս	անալիր>ճայդ	ացար>ցար
անալ>ճա	անալր>ճար	ացաւ>ցավ
անամք>ճոճք	անալաք>ճայքը	ացաք>ցաք
անալք>ճաք	անալիք>ճա՛յքը	ացալք>ցախ
անան>ճոճ	անալին>ճայնը	ացան>ցոճ

Դ լծորդության երկրորդ տիպար

ներկա	անկատար
նում>նում	նուի>նէյ
նուս>նուս	նուիր>նէյդ
նու>նու	նույր>նուր
նումք>նունք	նուաք>նա՛յքը
նուք>նուք	նուիք>նէյքը
նուն>նուն	նուին>նի՛յնը

կատարյալ

(ց)ա>ա	(ց)աք>ատ
(ց)ար>ար	(ց)ալք>ալ
(ց)աւ>ավ	(ց)ան>օն

Դ լծորդությունը այս բարբառում չի ջնջված և պահվում է ըստ կարելույն հարազատ ձևով, բայց նույն լծորդության երկու տիպարները չեն համապատասխանում գրաբարի երկու տիպարներին։ Առաջին տիպարից մնում են միայն թողուլ, հարուլ, և երկրորդ տիպարից միայն զնթծնուլ, առնուլ, լնուլ, իսկ մյուսները ձևափոխված են առաջին լծորդության երկրորդ տիպարից։

Ըստ այսմ համշենի բարբառը ունի Ա, Բ, Գ, Դ լծորդությունների առաջին տիպարները և Բ, Գ, Դ, լծ. երկրորդ տիպարները, որոնց խոնարհման համար օրինակ կառնենք հետևյալ բայերը։

Ա	լծ.	սիրել	—
Բ	լծ.	խօսել	հագնիլ
Գ	լծ.	խաղալ	մոռանալ
Դ	լծ.	թողուլ	(մոնել)

Ա լծորդություն

սառր. ներկա		սառր. անցյալ		
(Ճանիկ)	(Մալա)	(Ճանիկ)	(Մալա)	
սիրիմ	սիրիմ	սիրէլը	սիրեյի	
սիրէս	սիրիս	սիրէլդ(ը)	սիրեյդը,	սիրէյիր
սիրու	սիրէ	սիրէր	սիրեր	
սիրինք	սիրիք	սիրալքը	սիրածքը	

սիրէք	սիրէք	սիրէյքը	սիրէքը
սիրին	սիրին	սիրէյնը	սիրէյնը

կատարյալ	դերբայներ
սիրեցի	սիրօղ
սիրեցիր	սիրած
սիրեց (Մ. սիրից)	սիրել
սիրեցաք	սիրուշ
սիրեցիք	սիրելիք
սիրեցին	սիրելու

հրամ. սիրա, սիրեցէք

Այսպես է խոնարհվում բայերի մեծագույն մասը. ինչպես՝

աղաչել>աղաչուշ, աղաչեցի, աղաչո
աւելել>ավիլուշ, ավիլեցի, ավիլո
աւերել>ավիրուշ, ավիրեցի, ավիրո
բռնել>պռնուշ, պռնեցի, պռնո
կանչել>գոնչուշ, գոնչեցի, գոնչո
ծամել>ձոմուշ, ձոմեցի, ձոմո
ճանաչել>ջոնչուշ, ջոնչեցի, ջոնչո
վախենալ>վախուշ, վախել, վախեցա, վախո
կաթել>գաթուշ, գաթեցի, գաթո

Առաջին լծորդութեան երկրորդ տիպարի բայերից պահված են միայն թքանել, խածանել, ք..., պազանել, զարկանել և սպանանել բայերը։ Համշենի բարբառում այս բայերը ստացել են հետևյալ ձևերը.

թքանել>թքնուշ, կտր. թքնեցի, հրմ. թքնո՛
խածանել>խաձուշ, կտր. խաձեցի, հրմ. խաձո
պազանել>բազնուշ, կտր. բազնեցի, հրմ. բազնո՛
զարկանել>զանուշ, կտր. զարգի, զանեցի, էզարգ կամ էզզարգ, հրմ. զանո
սպանանել>սպօննուշ, սպօննեցի, սպօննո՛

Իսկ երրորդ բայը ստացել է երկու ձև. մեծերի համար փնուշ <գրբ. փին արմատից (կտր. փնեցի, հրմ. փնո), իսկ փոքրերի համար քաքուշ (կտր. քաքեցի, հրմ. քաքո)։ Այսպիսով Ա լծորդութեան բ տիպարը կանոնավորված և ջնջված է լեզվից։

Անկանոն է միայն ելանել>էլլուշ, էլա, լքլ, մի էլլել։

Բ լծորդութ յուն

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ
խօսիմ	*խօսէլը*
խօսիս	*խօսէլդ(ը)*
խօսի	*խօսէր*
խօսինք	*խօսանք.ը*
խօսիք	*խօսէք.ը*
խօսին	*խօսէ՛նը*

Տր. ներկալի հգ. ա և ը լինում են խօսիք, խօսէք, իսկ անկ. հգ. ը -էլդը, գ. -իր. հգ. աքը, էքը, է՛նը.

կատարյալ	անկատար
խօսէցա	*խօսօղ*
խօսէցար	*խօսած*
խօսէցավ	*խօսիլ*
խօսէցանք	*խօսուշ*
խօսէցոք	*խօսէլիք*
խօսէցօն	*խօսօլու*

հրամ.— *խօսա, խօսէցէք*

Այսպես են խոնարհվում՝

կակղել>գագղուշ, գագղէցա, գագղո
հոտոտել>հոդմըղդուշ, կար. հոդմըղէցա, հրմ. հոդմըղդո
կաթիլ>գաթուշ, գաթէցո, թո

Բ լծորդութ յան երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ
հաքնիմ	*հաքնէլը*
հաքնիս	*հաքնէլդ*
հաքնի	*հաքնիր*
հաքնինք	*հաքնանք.ը*
հաքնիք	*հաքնէք.ը*
հաքնին	*հաքնէ՛նը*

կատարյալ	դերբայներ
հաքա	*հաքնօղ*

հաքար	հաքած
հաքալ	հաքնիլ
հաքաք	հաքնուշ
հաքոք	հաքնէլիք
հաքօն	հաքնէլու

Հրամ.— հաքի՛ր, հաքէ՛ք

Այսպես են խոնարհվում՝

անկանիլ>ընգնուշ, ընգա, ընգի(ր)
անցանել>օնանուշ, օնցա, օնցի(ր)
բուսանիլ>պուսնուշ, սա, սի(ր)
մեռանիլ>մէռնուշ, ռա, ռի(ր)
լուցանիմ> լուսնուշ «վառվիլ», լուսնիմ, լուցա, լուցի՛ր

Այսպես են խոնարհում նաև -չիլ վերջավորած բայերը, որոնք կատարյալի, հրամայականի և անցյալի դերբայի մեջ չ ձայնը կորցնում են, այսպես՝

թուչիլ>թռչուշ «ցատկել», թռա, թռի՛ր, թռած
ուռչիլ>ուռչուշ, ուռա, ուռի՛ր,
փախչիլ>փախչուշ, փախա, փախի(ր)
փչիլ>պչիլ, պա՛, պչե՛ք

Դպչիլ բայը ստացել է տիրնուշ ձևը՝ «դպչիլ. Հ. համբուրել» նշանակությամբ, կտր. տիրա, հրմ. տիրի(ր), այսպես նաև ուռչիլ բայը՝ որ ուռչուշ ձևի հետ ունի նաև ուռնուշ ձևը։

Իսկ հանդչիլ>ճօնկշուշ բայը վերածվելով Բ լծ. ա տեսակին. դառնում է կտր. ճօնկշեցա, հրմ. ճօնկշա։

Գ լծորդություն

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ
խաղամ	խաղա՛ր
խաղաս	խաղա՛ք
խաղա	խաղար
խաղանք (Տր.—օք)	խաղա՛ղքը
խաղաք (Տր. էք)	խաղաքը
խաղան	խաղա՛նը

կատարյալ	դերբայներ
խաղացի	*խաղացօղ, խաղօղ*
խաղացիր	*խաղ(ա)ցած*
խաղաց	*խաղալ*
խաղացաք	*խաղուշ*
խաղացիք	*խաղալիք*
խաղացին	*խաղալու*

հրամ.— *խաղա, խաղացէք.*

Ալսպես են խոնարհվում՝

հինել > հինուշ, հինամ, հինացի,
խնչել > խնչուշ, խնչացի, խնչա
ծծել > ձձվուշ, ձձվացի, ձձվա
լուանալ { *լըվընուշ, լվացի, լվա* / *լօվընուշ, լօվացի, լօվա*
խրանել > խըլդուշ, խրլդամ, խրլդացի, խրլդած.

Ալս լծորդութեան խոնարհման ժամանակ պատահում են բայեր, որոնք միջին վանկում ունենալով ա ձայնաւորը՝ կրճատում են այնինչ.

խաղալ — խաղացի կամ խախցի, խախցիր...
աղալ — աղացի կամ ախցի.

Գ լծորդութեան երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անցեալ
մօռնամ	*մօռնայ(ը)*
մօռնաս	*մօռնայդ*
մօռնա	*մօռնար*
մօռնանք	*մօռնայքը*
մօռնաք	*մօռնայքը*
մօռնան	*մօռնայնը*

կար.	դերբայներ
մօռցա	*մօռցօղ*
մօռցար	*մօռցած*
մօռցալ	*մօռնալ*

մօռցաք	մօռնուշ
մօռցոք	մօռնալիք
մոռցօն	մօռնալու

հրամ.— մօռցի, մօռցէք

Ալսպես են խոնարհվում՝

գողանամ>կօղնուշ, կօխցա, կօխցէ(ր)
գիտենալ>կիդընուշ, կիդըցա, կիդըցէ(ր)
ամաչել>ամչընալ, ամչըցա, ամչըցէ(ր)
երդնուլ>էշաւլրննուշ, վընցա, վընցէր
երևիլ>էրէվնուշ, էրէվցա, էրէվցէր
թուլանալ>թալնուշ, թալցա, թալցէ(ր)
ունենալ>ունննուշ, օննուշ, օննըցա, օննըցէ(ր)
հասկանալ>հասկընննուշ, հասկընցա, հասկընցէր

Դ լծորդության բ տիպարին են պատկանում անվանական բայերը, որոնք շատ բազմաթիվ են և վերջավորվում են -ացալ կամ -ցալ, ինչպես՝

լալնանալ>լընննուշ, լընցա, լընցէ(ր)
լուսանալ>լուսընուշ, ըցավ, ըցէ(ր)
հաստատնալ>հաստընուշ, հաստըցա, ցէ(ր)
անօթենալ>օնօթընուշ, տըցա, ըցէր
նմանիլ>լմօնննուշ, լմօնցա, լմօնցէ
չորանալ>չօյնուշ, չօյցա, չօյցէ(ր)
երկայնիլ>էրգընննուշ, էրգընցա, գընցէր
մեծանալ>մէձընուշ, մէձըցա, մէձըցէ(ր(
հալանալ>հօլընուշ, հօլըցա, հօլըցէ(ր)
շատանալ>շադընուշ, շադըցա, շադըցէ(ր)

Դ լծորդություն

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ
մդնում	մդնէլ
մդնուս	մդնէլդ
մդնու	մդնուր
մդնունք	մդնա՛լքը
մդնուք	մդնէ՛լքը
մդնուն	մդնէ՛լնը

կատարյալ դերբայներ

մգա	մգնող
մգար	մգած
մգավ	մգնուլ
մգաք	մգնուշ
մգոք	մգնելիք
մգօն	մգնելու

Ցրամ.— մգդ, մգի(ր), մգէք։

Ալապես են խոնարհվում՝

տեսանել>դէսնուշ, դէսա, դէս (դէսի, դէսիր)
գտանել>կդնուշ, կդա, էկիդ, կիդ (կդի, կդիր)
զերծնուլ>զէյձնուշ, զէյձա, զէյձի, զէյձիր (չիք զէյձ)
առնուլ>առնուշ, առի (առիր, առավ=էղառ, առաք, առիք, առին) ան, առէք
իշանել>իշնուշ, ինչա (ինչար, ինչավ, ինչաք, ինչոք, ինչօն), ինչ (իչի Տ, իչիր Տ, ինչի, ինչիր), ինչէք, իչէք Տ.
լնուլ>լուշ, նևրկ. լուամ, անկ. լէյ (լէյդ, լուր, լա՛յքը, լէ՛յքը, լէ՛յնը), լցի (լցիր, էլից=լցավ, լցաք, լցիք, լցին=էլին), լից, լցէք
թողուլ>թօղուշ, Ն. թօղում, թօղուս, թօղու,... անկ. թօղէյ, թօղէյդ, թօղուր, թօղա՛յքը, թօղէ՛յքը, թօղէ՛յնը, կտ. թօղի, թօղիր, թօղավ=էթէխ, թօղաք, թօղիք, թօղին), հրմ. թէօխ=թէխ, թօղէք.
հարուլ «հալչևրել, եզան հարու տալը»>հարուշ, նևրկ. հարու, կտր. հարավ (կմ. հարուց), հրմ. հարու, մի՛ հարուլ,
հեծանիլ>հէզնուշ, նևրկ. հէզնում, կտր. հէձա, հրմ. հէձի՛, հէձիր, մի՛ հէզնուլ։

Ալս բոլորը ստար. անց. եզ. գ դեմքում լինում է դէսնուր, գնուր, զէյձնուր, հարուր, հէզնուր, առնուր, իշնուր, լլուր, թօղուր։

ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդությունները (ել, իլ, ալ, ուլ) և նրանց երկրորդ տիպարները (աճել, աճիլ, աճալ, ճուլ), Զեյթունի գավառականում կրում են հետևյալ ձևափոխությունները.

Ա. լծորդություն

ներկա		անկատար	
եմ>իմ	էմք>ինք	էի>ինք	էաք>օնք
ես>իս	էք>իք	էիր>ար	էիք>ար
է>ի, ի,	են>ին	էր>էր	էին>ան

կատարյալ

եցի>իցի	եցաք>իցօնք
եցեր>իցիր	եցէք>իցար
եալ>ից	եցին>իցին

Ա. լծորդության երկրորդ տիպար

ներկա				անկատար			
անեմ>նիմ	անեմք>նինք	անէի>նը	անէաք>նընք				
անես>նիս	անէք>նար	անէիր>նըր	անէիք>նիք				
անէ>նի, նի	անեն>նին	անէր>ներ	անէին>նըն				

կատարյալ

ի>ո	աք>ոնք, օք
եր>որ	էք>ար
—>ով	ին>ոն

Բ լծորդություն

ներկա		անկատար	
իմ>ը՛մ, ըմ	իմք>ը՛նք, ընք	էի>ի, ր,	էաք>ոնք, ինք
իս>ը՛ս, ըս	իք>ը՛ք, ըք	էիր>իր	էիք>իք
ի>ը՛, ը	ին>ը՛ն, ըն	էր>եր	էին>ին

Բ լծորդության երկրորդ տիպար

ներկա	անկատար	կատարյալ
անիմ>նըմ	անէի>նի	ալ>ո
անիս>նըս	անէիր>նիր	ար>որ
անի>նը	անէիր>ներ	աւ>ով
անիմք>նընք	անէաք>նինք	աք>ոնք
անիք>նըք	անէիք>նիք	ալք>ար
անին>նրն	անէին>նին	ան>օն

Գ լծորդություն

ներկա	անկատար	կատարյալ
ամ>օմ	ալի>ի	ացի>ացը՛
աս>օս	ալիր>իյ	ացիր>ացըյ
ալ>ո	ալը>էյ	աց>ոց
ամք>օնք	ալաք>ինք	ացաք>ացոնք, ոք
ալք>ոք	ալիք>իք	ացէք>ացը՛ք
ան>օն	ալին>ին	ացին>ացը՛ն

Գ լծորդության երկրորդ տիպար

անամ>նոմ	անալի>նի	ալալ>նո
անաս>նոս	անալիր>նիյ	ացար>նոյ
անալ>նո	անալը>նէյ	ացաւ>նօվ
անամք>նոնք	անալաք>նինք	ացաք>նոնք, նոք
անալք>նոք	անալիք>նիք	ալալէք>նոք
անան>նոն	անալին>նին	ացան>նոն

Դ լծորդություն

ում>ում	ուի>ի	ի>ա
ուս>ուս	ուիր>իյ	եր>այ
ու>ու	ուը>էյ	—>օվ
ումք>ունք	ուաք>ինք	աք>ոնք
ուք>ոք	ուիք>իք	էք>ոք
ուն>ուն	ուին>ին	ին>ոն

Ծուցակից երևում է, որ Չեյթունի գավառականում գրաբարի երեք լծորդությունները իրենց կրկնակ տիպարներով շարունակվում են։ Չորրորդ լծորդությունը, որ գրեթե ամեն տեղ չնշված է, կենդանի է Չեյթունի գավառականում, բայց միայն նրա առաջին տիպարը և այն էլ մի միակ բայով (թողուլ)։ Երկրորդ տիպարը չընշված է։

Սրանց խոնարհման համար իբրև օրինակ առնում ենք հետևյալ բայերը.

Ա. լծ. սիլիլ · բաքնիլ
Բ լծ. մը՝սը՝լ հագ՛նըլ
Գ լծ. հազօլ գ՛ուղնուլ
Դ լծ. թուղուլ —

Ա. լծորդության առաջին տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	կատարյալ
սիլիմ	*սիլա*	*սիլիցի*
սիլիս	*սիլալ*	*սիլիցիլ*
սիլե	*սիլէլ*	*սիլից*
սիլինք	*սիլօնք*	*սիլիցօնք*
սիլէք	*սիլոք*	*սիլիցոք*
սիլին	*սիլան*	*սիլիցին*

հրամ.— *սիլէ, սիլինք, սիլիցէք*

դերբ.— *սիլիլ, սիլօձ, սիլիլ, սիլիլո, սիլիլէք*

Կատարյալի հոդն. Ա դեմքը ունի երկու ձև՝ սիյիցօք և սիյիցօնք. առաջինը որ ծագում է գրբ. սիրեցաք ձևից, քիչ գործածական է։ Սովորական է սիյիցօնք, որ աշխարհաբարի սիրեցինք ձևի հնագույն սիրեցանք ձևից է ծագում։ Այսպես նաև մյուս բոլոր խոնարհումների մեջ, ինչ. ավլիցօք, ավլիցօնք «ավլեցինք» խաղացօք, խաղացօնք, «խաղացինք», հազացօք, հազացօնք «հազացինք»։

Այսպես են խոնարհվում, օրինակ՝

բոլորել>բ'իւլիլ, բ'իւլիցի, բ'իւլե «ման գալ»
խալթել>խէթիլ, իցի, և
խանդարել>խանդ'ալիլ, իցի, և
խարշել>խեշիլ, իցի, և
խափանել>խափանիլ, իցի, և
խեղդել>խը՝խդ'իլ, իցի, և
խլել>խը՝լիլ, իցի, և
խծպել>խը՝ծբիլ, իցի, և
խզտել «պատառել»>խը՝զդիլ, իցի, և
խմել>խը՝միլ, խը՝միցի, խը՝մե
խնջել>խը՝նջիլ, իցի, և
խնդրել>խը՝նդ'րիլ, իցի, և
խփել «փակել»>խը՝փիլ, խը՝փիցի, խը՝փե
ծագել>ծէթիլ, ծէթից, ծէթե
ծալել>ձալլիլ, ձալլիցի, ձալլե
ծախել>ձախիլ, ձախիցի, ձախե
ծածկել>ձաձգիլ, ձաձգիցի, ձաձգե
ծամել>ձամիլ, ձամիցի, ձամե

ծիծիկ>ձիձիկ, ձիձիկի, ձիձիկ
ծեփել>ձիփիլ, ձիփիլի, ձիփիլ
ծծել>ձը՛ձիլ, ձը՛ձիլի, ձը՛ձիլ
կապմել>գաղմիլ, գաղմիլի, գաղմիլ
կախել>գախիլ, գախիլի, գախիլ
կաճել>գաճիլ, գաճիլի, գաճիլ
կատարել>գադալիլ, գադալիլի, գադալիլ
կարիլ>գալիլ, գալիլի, գալիլ
կարկատել>գալգըդիլ, գալգըդիլի, գալգըդիլ
կթել>գը՛թիլ, գը՛թիլի, գը՛թիլ
կճիլ>գը՛չիլ, գը՛չիլի, գը՛չիլ
կրել>գը՛լիլ, գը՛լիլի, գը՛լիլ
կցել>գը՛ցիլ, գը՛ցիլի, գըցիլ
կշռել>գը՛շռիլի, գը՛շը՛ռիլ
կոխել>գէխիլ, գէխիլի, գէխիլ
կոկել>գիգիլ, գիգիլի, գիգիլ
կոճակել>գուշգիլ, գուշգիլի, գուշգիլ
կոփել>գիփիլ «տաշել», գիփիլի, գիփիլ
կրծել>գը՛լձիլ, գը՛լձիլի, գըլձիլ
կտրել, կոտրել>գը՛դրիլ, գը՛դրիլի, գը՛դրիլ
(երկու իմաստով)
կտցել>գը՛դցիլ, գը՛ցիլ, գը՛ցիլի, գը՛ցիլ
հալել>հալիլ, հալիլի, հալիլ
հալածել>հալաձիլ, հալաձիլի, հալաձիլ
համարել>համլիլ, համլիլի, համլիլ
հանել>հանիլ, հանիլի, հանիլ
հաջել>հէչիլ, հէչիլ, հէչիլ
հառաչել>հառչիլ, հառչիլի, հառչիլ
հաւաքել>հաֆգ՛իլ, հաֆգ՛իլի, հաֆգ՛իլ
հերկել>հիլգիլ, հիլգիլի, հիլգիլ
հինել>հինիլ, հինիլի, հինիլ
հիւսել>հիսիլ, հիսիլի, հիսիլ
հրել>հը՛լիլ, հը՛լիլի, հը՛լիլ
ձգել>ը՛ծգ՛իլ, ը՛ծգ՛իլի, ը՛ծգ՛իլ
ճապաղիլ>ջաբղիլ, ջաբղիլէ, ջաբղիլ
ճգնիլ>ջը՛գ՛նիլ, ջը՛գ՛նիլի, ջը՛գ՛նիլ
մանել>մանիլ, մանիլի, մանիլ
մաքսել>մալսիլ, մալսիլի, մալսիլ

մխիթարել>մխիթարիլ, մխիթարիցի, մխիթարե
մկրտել>մը՝գը՝յդիլ, դիցի, դե
ղենուլ>ղէնիլ, զէնիցի, նե
յաղթել>հախթիլ, թիցի, թե
յօտել>հադիլ, դիցի, դե
(յ)ուզել>ուզիլ, զիցի, զե
ներկել>նիյգիլ, գիցի, գե
նզովել>նզօվիլ, վիցի, վե
ննջել>նը՝նջիլ, ջիցի, ջե
շաղել «թրջել»>շազիլ, դիցի, դե
շարել>շալիլ, լիցի, լե
շինել>շէնիլ, նիցի, լե
շրջել>շը՝յ՛իլ «փոխել», ջ՛իցի, ջ՛ե
շփել>շը՝փիլ, փիցի, փե
ոլորել>իլլիլ, լիցի, լե
չարչարել>չարչալիլ, չալչալիցի, չալչալե
պահել>բէհիլ, հիցի, հե
պաշտել>բաշդիլ, դիցի, դե
պատմել>բադմիլ, միցի, մե
պար(ա)պել>բալբիլ, բիցի, բե
պըպտել>բը՝յբը՝դիլ, բը՝յբը՝դիցի, բը՝յբը՝դե
ջարդել>ճայդ՛իլ, ճայդ՛իցի, ճայդ՛ե
սեղմել>սեղմիլ, սեղմիցի, սեղմե
սիրել>սիլիլ, սիլիցի, սիլե
սպանանել>ըսպաննիլ, ըսպաննիցի, պաննե
վազել>վազիլ, վազիցի, վազե
վայելել>վէլիլ, վէլիցի, վէլե
վայթել>վէդ՛իլ, վէդ՛իցի, վէդ՛ե
վառել>վառիլ, վառիցի, վառե
վարել>վալիլ, վալիցի, վալե
վճարել>վչալիլ, վչալիցի, վչալե
տապակել>դաբգիլ, դաբգիցի, դաբգե
տնկել>դը՝գիլ, դը՝նգիցի, դը՝նգե
ցանել>ցանիլ, ցանիցի, ցանե
փոխել>փէխիլ, փէխիցի, փէխե
փչել>փը՝չիլ, փը՝չիցի, փը՝չե

փոել>փը՝ոիլ, փը՝ոիցի, փը՝ոե
փրիել>փը՝յդիլ, փը՝յդիցի, փը՝յդե
փեռել>փիդիլ, փիդիցի, փիդե
փշրել>փը՝շը՝լիլ, փը՝շը՝լիցի, փը՝շը՝լե
քակել>քաւել, քաւիցի, քաւե
քաղել>քաղիլ, քաղիցի, քաղե
քամել>քամիլ, քամիցի, քամե
քարշել>քէշիլ, քէշիցի, քէշե
քերել>քիլիլ, քիլիցի, քիլե
քերթել>քիլթիլ, քիլթիցի, քիլթե
քննել>քը՝ննիլ, քը՝ննիցի, քը՝ննե
քսել>քը՝սիլ, քը՝սիցի, քը՝սե
օծել>ուձիլ, ուձիցի, ուձե
օրհնել>ուրհնիլ, ուրհնիցի, ուրհնե
» >ուխնիլ, ուխնիցի, ուխնե
սրօրել>իլլիլ, իլլիցի, իլլե

Ա ր կ ր օ ր դ տ ի պ ա ր

բաքնիմ բաքնը, բաքնի, բաքո
բաքնիս բաքնըլ, բաքնիլ, բաքոլ
բաքնե բաքնէլ, բաքնիլ, բաքով
բաքնինք բաքնըն, բաքնինք, բաքոնք
բաքնոք բաքնիք, բաքնըք, բաքոք
բաքնին բաքնըն, բաքնին, բաքոն
հրամ.— *բոք (բաքէլ), բաքէք*
դերբ.— *բաքնիլ, բաքոձ, բաքիլ, բաքնիլո, բաքնիլէք*
պագանել>բաքնիլ, բաքո, քէլ (բօք)
տեսանել>դիսնուլ, դիսո, դիս
ք··· >քաքնիլ, քաքո, քօք
խածանել>խաձնիլ, խաձո, խօձ կամ խաձէլ
թքանել>թօքնուլ, թոքո, թոք

Ծանոթ.— տեսացնել բայը թեև ստացել է անորոշում դիսնուլ ձևը, բայց խոնարհվում է կանոնավորապես Ա լծ. բ տիպարի ձևով. ապառնի դերբայում լինում է դիսնալո, դիսնիլէք կամ դիսնալէք։

Բ լծորդութեան առաջին տիպար

մը՝սը՝մ	մը՝սի	մը՝սիցո
մը՝սը՝ս	մը՝սիյ	մը՝սիցոյ
մը՝սը՝	մը՝սէյ	մը՝սոց
մը՝սը՝նք	մը՝սոնք	մը՝սիցոնք
մը՝սը՝ք	մը՝սիք	մը՝սիցոք
մը՝սը՝ն	մը՝սին	մը՝սիցոն

հրամ.— մը՝սը, մը՝սիցէք

գերբ.— մը՝սը՝լ, մսաօձ, մը՝սիլ, մը՝սիլո, մը՝սիլէք

դադարիլ>դ՛ադրըլ, դադրիցո, ըն
խոստովանիլ>խըսդըվանըլ, -նիցո, նե
ծարաւիլ>ձալվիլ, ձէլվիլ, ձալվիցո...
? >հուվիւիլ, հուվիւլիցո, հուվիւլե
ծլիլ>ձը՝լիլ, ձը՝լիցի կամ ձը՝լիցո, ձ՝ըլե
ծխծաղիլ>ձըձաղըլ, ձըձաղիցո, ձըձախցը, ձըձաղե
ծխծաղիլ>ձըղաղըլ, ձըղաղիցո, ձըղաղցը, ձըղաղցէյ
ծնիլ>ձը՝նը՝լ. ձը՝նիցո, ձը՝նե
կանգնիլ>գանըլ, գանիցո, գանե
կատաղիլ>գադղըլ, գադղիցո, գադղե
կկզիլ>գը՝գը՝լ, գը՝գլիցո, գը՝գզե
հալիլ>հէլիլ, հէլիցո, հէլի
հանդիպիլ>հանդըբը՝լ, իցո, հանդիպե
հաւանիլ>հաւնըլ, նիցո, հաւնե
ճայթիլ>ջէթիլ, ջէթիցո, ջէթե
մգլիլ>մը՝գ՛լիլ, մը՝գ՛լիցո, մը՝գ՛լե
մրսիլ>մը՝սը՝լ, մը՝սիցո, մը՝սե
նեխիլ նէխիլ, նէխիցո, նէխե
նսաիլ>դը՝սդը՝լ, դը՝սդիցո, դը՝սդե
նմանիլ>ը՝մը՝նիլ, նիցո, ը՝մը՝նե
ողոմիլ>ուղումիլ (կամ-մալ), լմիցո, լմե
պապանձիլ>բաբանձըլ, նձիցո, նձե
պառ(ա)կիլ>բառգիլ, գիցո, գե
սատակիլ>սադգիլ, սադգիցո, սադգե
վախճանիլ>վախջանըլ, նիցո, նե
փտիլ>փը՝դը՝լ, փը՝դիցո, փը՝դե

քծնիլ>քը՝ձնալ, քը՝ձնիցո, քը՝ձնե
քրանիլ>քը՝լը՝նիլ, քը՝լը՝նիցո, քը՝լը՝նե։

Բ լծորդութ[յ]ան առաջին տեսակը ունի չորս տեսակ վերջավորութ[յ]ուն, այն է անորոշում ը[լ], ը՝լ իլ, ալ, որանց հետևելով ստոր. ներկան էլ լինում է ըմ, ը՝մ, իմ, ամ, բայց բոլորի էլ կատարյալը լինում է -իցո, որով բոլորը միանում են մի լծորդութ[յ]ան մեջ։

Ալսպես օրինակ՝ խօսիլ>խուսալ հանդում է ալ, բայց դա չի նշանակում Գ լծորդութ[յ]ուն, որովհետև այդ դեպքում պիտի լիներ ա>օ ձայնաւիւխութ[յ]ամբ խուսօլ։

ստոր. ներկա	ստոր. անկատար	կատարյալ
խուսամ	*խուսի*	*խուսիցո*
խուսաս	*խուսիլ*	*խուսիցոլ*
խուսա	*խուսէլ*	*խուսիցով*
խուսանք	*խուսինք*	*խուսիցոնք*
խուսաք	*խուսիք*	*խուսիցոք*
խուսան	*խուսին*	*խուսիցոն*

երկրորդ տիպար

հագնըմ	*հագնի*	*հագո*
հագնըս	*հագնիլ*	*հագոլ*
հագնը	*հագնէլ*	*հագով*
հագնրնք	*հագնինք*	*հագոնք*
հագնըք	*հագնիք*	*հագաք*
հագնրն	*հագնին*	*հագօն*

հրամ.—	*հագէլ,*	*հագէք*
դերբ.—	*հագնըլ,*	*հագոձ, հագ իլ*
	հագնիլէք	*հագնիլո*

հասանիլ	*հասնըլ,*	*հասո,*	*հասէլ*
մհռանիլ	*մէռնըլ,*	*մէռո,*	*էլ*
մտանել	*մօդնոլ,*	*մօդո,*	*մըդէլ*
ուսանիլ	*ուսնօլ*	*ուսո,*	*էլ*
կարենալ	*գանըլ,*	*գանո,*	*էլ*

-չիլ վերջացող բաները, եթե չ արմատական չէ, կորցնում են այն և խոնարհվում են ը լծորդութ[յ]ան երկրորդ տիպարի համաձայն։ Ալսպես են՝ փախչիլ>փագչըլ, փագո, փագէլ։

փախչիլ>փախչիլ, փախո, փախել
փչիլ>փը՝չիլ, փօլո, փը՝լել։

Պօլսահայ բարբառի քննութեան մէջ խոսել ենք այն մասին, թէ ինչպես մէնաւոր բայից առաջին լծորդութեամբ ստացվում է նկրգործական, իսկ երկրորդ՝ չեզոք բայ։ Այսպես, օրինակ՝ վառել «մի բան վառել», վառիլ «ինքնին վառվել»։ Իսկ կրաւորականը լինում է վառվիլ։

Այս երեւոյթը կա նաև Զեյթունի բարբառում։

Ստորև դնում ենք ցանկը այն բայերի, որոնք երկու լծորդութեամբ էլ խոնարհվում են, առաջինը ել>իլ (կոր.— իցի), երկրորդը -իլ>-ըլ, -ալ (կոր.— իցո)։

Նկրգործական	Չեզոք
ազատել>ազատիլ	*ազատիլ>ազատըլ*
աղանձել>աղընձիլ	*աղանձիլ>աղընձալ (իսկ «քոր գալ» իմաստով աղընձը՝լ)*
արածել>արձիլ	*արածիլ>արձըլ*
աւ(ե)րել>ավլիլ	*աւ(ե)րիլ>ավլըլ*
գլորել>գ՛ը՝լը՝ձիլ	*գլորիլ>գ՛ը՝լցըլ՝լ*
գլտորել>գ՛ը՝լդը՝լիլ	*գլտորիլ>գ՛ը՝լդը՝լըլ*
եփել>խփիլ	*եփիլ>խփալ*
թափիլ>թափիլ	*թափիլ>թափըլ*
թրջել>թը՝լչ՛իլ, դ՛ը՝լչիլ	*թրջիլ>թը՝լչը՝լ, դ՛ը՝լչըլ*
խանգարել>խանդրիլ	*խանգարիլ>խանդրըլ*
խարակել>խարգիլ	*խարակիլ>խարգըլ*
խարշել>խեշիլ	*խարշիլ>խեշը՝լ, խեշալ*
խաւարել>խավալիլ	*խաւարիլ>խավալըլ*
խափանել>խափանիլ	*խափանիլ>խափանըլ*
ծակել>ձագիլ	*ծակիլ>ձագըլ*
կտրել>գը՝դրիլ	*կտրիլ>գը՝դրը՝լ*
կոթծանել>գուլձանիլ	*կոթծանիլ>գուլձանըլ*
կռտել (ցորեն)>գը՝լդիլ	*կռտիլ>գը՝լդը՝լ*
հալել>հալիլ	*հալիլ>հալըլ*
հալածել>հալաճիլ	*հալածիլ>հալաճըլ*
ճեղքել>չէխքիլ	*ճեղքիլ>չէխքը՝լ*
մանրել>մանդրիլ	*մանրիլ>մանդրըլ*
մաշել>մէշիլ	*մաշիլ>մէշալ*

մոլորել>մը՝լը՝լիլ	*մոլորիլ>մը՝լը՝լը՝ւ*
նեխել>նէխիլ	*նեխիլ>նէխուալ*
չոքել (չոքեցնել)>չուքիլ	*չոքիլ>չուքալ*
պատռել>բաղոիլ	*պատռիլ>բաղուըլ*
պարպել>բալբիլ	*պարպիլ>բալբըլ*
վառել>վաւիլ	*վառիլ>վաւըլ*
փշրել>ֆը՝շը՝լիլ	*փշրիլ>փը՝շը՝լը՝ւ*
քրքրել>քը՝ւքը՝լիլ	*քրքրիլ>քը՝ւքը՝լը՝ւ*

-Ոա մասնիկով կազմված բայերը այս երկու ձևով էլ գործածվում են (առաջինը ներգործական, երկրորդը չեզոք), ինչպես՝

հողոտել>հուղուդիլ	*հողոտիլ>հուղուդալ*
ալիւրոտել>ալըրդիլ	*ալիւրոտիլ>ալըրդը՝ւ*
ձիթոտել>ծը՝ֆը՝դիլ	*ձիթոտիլ>ծը՝ֆը՝դը՝ւ*
մրոտել>մը՝լը՝դիլ	*մրոտիլ>մը՝լը՝դը՝ւ*
ջրոտել>չ՛ը՝լը՝դիլ	*ջրոտիլ>չ՛ը՝լը՝դը՝ւ*

Երկու բայ ունենք, որ հասարակ են, այսինքն մի՛ևնույն վերջավորությամբ թե՛ ներգործական են և թե՛ չեզոք։ Սրանք են՝

ծնել>ձըննըլ, որ է «ծնուցանել և ծնվելյ». ինչպես՝ գեօվը դաւո ձը՝նիցօվ «կովը հորթ ծննց», դառաւ ի՞փ ձը՝նիցօվ «հորթը ի՞րը ծնվեց»։

ցնկնել>ցը՝նդնը՝լ, օր. փը՝սը՝գը ցը՝նդնիցօվ «կատուն ձագ բերեց» կամ «կատվի ձագը ծնվեց»։

Ինչպես հայտնի է, Երևանի բարբառը և արևելահայ գրական լեզուն վերի բոլոր չեզոքների դեմ դնում է -վել (հալվել, կոտրվել, ձիթոտվել ևն), որով չեզոքը ըստ ձևի խառնվում է կրավորականի հետ։

Դ լ ծ ո ր դ ու թ յ ու ն

Ա ռ ա ջ ի ն տ ի պ ա ր

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	կատարյալ
հազամ	*հազի*	*հազացը՛*
հազաս	*հազիլ*	*հազացը՛լ*
հազո	*հազէլ*	*հազոց*
հազանք	*հազինք*	*հազացանք*
հազատք	*հազիք*	*հազացը՛ք*
հազան	*հազին*	*հազացըն*

հրամ.— հազո, հազացէք ..

դերբ.— հազոլ, հազօլ, հազըցոձ, հազըցիլ, կամ հազացիլ, հազալո, հազըլէք

խնդալ>խօնդօլ, խընդացը, խոնդո
խրխնջալ>խօխօնջօլ, խօխօնջօց, խօխօնջօ
խրտչիլ>խօռդօլ, խըռդացը, խօռդո
կաղալ>գաղօլ, գաղացը, ղո
կարկալ>գալդ՛օլ, ղալդ՛ացը, գալդ՛օ
հաւատալ>ավդօլ, ավդացը, ավդո
հեծկլտալ>հէձգօլդօլ, դացը, դո
հևալ>հիվօլ, հիվացը, վո
հոգալ>հիգ՛օլ, հիգ՛ացը, գ՛ո
ճուալ «հոսիլ»>ջօռօլ, ջռացը, ջօռո
հոտոտալ>հօդվօդօլ, հըդվըդացը, հօդվօդո
ձգտալ>ծօգ՛օռդօլ, ծըգ՛ըռդացը, ծօգ՛օռդո
մռմռալ>մօռմօռօլ, մըռմըռացը, ռո
մալիլ>մալօլ, մալօց, մալօ
Ճաւալ>մօնօլ, ճնացը, մօնօ
մուրանալ>մուլօլ, մըլացը, մուլօ
յօրանջել>գէլէնջգէդօլ, դացը, դո
սողալ>սուղօլ, սուղացը, սուղո
սոսկալ>սիսգօլ, սիսգացը, սիսգո
ցատկել>ծօտկօլ, ծըտկացը, ծօտկո
փոնգտալ>փօռօնքդօլ, փըռընքդացը, փօռօնքդո
ցնծալ>ցօնձօլ բայը լինում է զալտուղի կերպով՝ կտր. ցը՝նձիցո, հրմ. ցօնձո

Երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	կատարյալ
գուղնում	գուղնի	գուղցո
գուղնուս	գուղնիլ	գուղցոլ
գուղնո	գուղնեչ	գուղցօվ
գուղնօնք	գուղնինք	գուղցոնք
գուղնոք	գուղնիք	գուղցոք
գուղնօն	գուղնին	գուղցոն

Ցրամ.— գուղցէլ, գուղցէք
դերբ.— գուղնօլ, գուղցօձ, գուղցիլ, գուղնալո, գուղնուլէք

խոստանալ>խըոդանօլ, ցո, ցէլ
ծերանալ>ձէլանօլ, ձէլացո, ձէլացէլ
կամենալ>գամինօլ, գամիցո
կարենալ>գանըլ, գանցը
կենալ «պատար տալ, էլ չգնալ»>գինօլ, գի-
ցո, գիցիլ
չկար>անջ'ըլդ'նօլ, անջ'ըլդ'իցո, անջ'ըլդ'իցէլ
կլանել>գօլնօլ, գօլցո, գը'ցէլ
հասկանալ>հաղգունօլ, ցո, ցէլ
հասանալ>հասնօլ, դցո, դցէլ
հնծանիլ>հէձնօլ, հէձո, ձէլ
հեռանալ>լուռվօնօլ, լուռվօցո, խը'ռվը'ցէլ
հիւանդանալ>հօվնդնօլ, հը'վը'նդցո, հը'-
վը'նդցէլ
հալրատանալ>հիլատնօլ, դցո, ցէլ
ճանաչել>չէնչնօլ, չէնչացը, չացէլ
մեծանալ>մինձնօլ, ձցո, ձցէլ
մոռանալ>մառնօլ, մառցո, մառցէլ
մօտենալ>մըդանօլ, մուդցո, մուդցէլ
ուչիլ>ուռունօլ, ուռիցո, ուռիցէլ
ուրանալ>ուլանօլ, ուլացո, ուլացէլ
ունենալ>ունցնօլ, ունցո, ունցէլ
պարծենալ>բալձինօլ, բալձինցո, բալձինցէլ

Բարբառը լավ զանազանում է գիցօլ «դադրիլ, կենալ» և գա-
ցըլ «կանգնիլ, տեղից վեր բարձրանալ»։

Դ լծորդութիւն

սուոր. ներկա	սուոր. անցյալ	կատարյալ
թուղում	թուղի	թուղա
թուղուս	թուղիլ	թուղալ
թուղու	թուղէլ	թուղօվ
թողունք	թողինք	թողոնք
թուղոք	թուղիք	թուղոք
թուղան	թուղին	թուղոն

հրամ.— *թուղ, թուղէք*

դերբ.— *թուղուլ, թուղիլ (թուղուցիլ), թուղօձ (թուղուցօձ), թուղուլո, թուղուլէք:*

Նկատելի է կատարյալի հոգնակի ա դեմքը, որ նույն է ներկալի հոգնակի բ դեմքի հետ.

Դ լծորդության մեջ բացի սրանից կան և երեք բայ, առնուլ, գիսևուլ «տեսնել», մօղնուլ «մտնել», բայց սրանք խոնարհվում են սովորական ձևով, վերջինը մօղնօլ ձևի վրա է խոնարհվում.

Սրբալ և զալ բայերի խոնարհումը Հաճինի բարբառով
(Բիւր. 1898, էջ 779—780)

ներկա

կաշտոմ	*կագկոմ*
կաշտոս	*կագկոս*
կաշտո	*կագկո*
կաշտոնք	*կագկոնք*
կաշտէք	*կագկէք*
կաշտոն	*կագկոն*

անցյալ ապառնի

պիտի իտի	*պիգկի*
պիշտիլ իտի	*պիգկիլ*
պիշտէլ իտի	*պիգկէլ*
պիտոնք իտի	*պիգկինք*
պիշտէք իտի	»
պիշտին իտի	*պիգկին*

հրամայական

դնո	*եկո*
միշտո	*միգկո*
գացցէք	*եկէք*
միշտէք	*միգկէք*

ստոր. ներկա

իշտոմ	*գոմ*
իշտոս	*գոս*
իշտո	*գո*
իշտոնք	*գոնք*

իշտիք	գէք
իշտին	գեն

դերբայներ

իշտոլ	գոլ
իշտող	իկող
գացցոծ	իկոց
իշտալու	գալու

անկատար

կաշտի, կաշտի իտի	կագկի, կագկի իտի
կաշտի իտիլ	կագկիլ
կաշտէլ իտի	կագկէլ
կաշտինք իտի	կագկինք
կաշտիք իտի	կագկիք
կաշտին իտի	կագկին

կատարյալ

գացցի	իկի
գացցիլ	իկիլ
գնոց	իկիէք
գացցոնք	իկոնք
գացցիք	իկիք
գացցին	իկին

ապառնի

պիշտում	պիգկում
պիշտուս	պիգկուս
պիշտո	պիգկո
պիշտոնք	պիգկոնք
պիշտէք	պիգկէք
պիշտոն	պիգկոն

ՍՎԵԴԻԱՑԻ ԲՈՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդութիւնները (ել, իլ, ալ. ուլ) *և նրանց երկրորդ տխալարները* (անել, անիլ, անալ, նուլ) *Սվեդիալի բարբառում կրում են հետևյալ ձևափոխութիւնները։*

Ա. Լծորդություն

առաջին տիպար

ներկա	անկատար	կատարյալ
եմ>իմ	էի>էր է	ցի>իցա
ես>իս	էիր>էր	ցեր>իցիր
է>է	էր>իր	եաց>ից
ենք>ինք	էաք>էր ինք	եցաք>իցունք
էք>իք	էիք>էր իք	եցէք>իցոք
են>ին	էին>էր ին	եցին>իցէն

երկրորդ տիպար

ներկա	անկատար	կատարյալ
անեմ>նիմ	անէի>նէր է	ի>ա
անես>նիս	անէիր>նէր	եր>իր
անէր>նէ	անէր>նիր	—>—
անեմք>նինք	անէաք>նէր ինք	աք>ունք
անէք>նիք	անէիք>նէր իք	էք>ոք
անեն>նին	անէին>նէր ին	ին>էն

Բ. Լծորդություն

ներկա	անկատար	կատարյալ
-իմ>էմ	-էի>էր է	-եցայ>իցօ
-իս>էս	-էիր>էր	-եցար>իցուր
-ի>ա	-էր>իր	-եցաւ>իցուվ
-իմք>էնք	-էաք>էր ինք	-եցաք>իցունք
-իք>ոք	-էիք>էր իք	-եցայք>իցոք
-ին>էն	-էին>էր ին	-եցան>իցուն

Գ. Լծորդություն

առաջին տիպար

-ամ>ում	-ալի>էր է	-ացի>ացա
-աս>ուս	-ալիր>էր	-ացեր>ոցիր
-ալ>օ	-ալր>իր	-ացՙ>ոց
-ումք>ունք	-ալաք>էր ինք	-ացաք>ոցունք

~ալք>ոք	~ալիք>էր իք	~ացէք>ոցոք
~ան>ուն	~ալին>էր ին	~ացին>ոցէն

Երկրորդ տիպար

ներկա	անկատար	կատարյալ
~անամ>նում	~անայի>նէր է	~ացայ>ցօ
~անաս>նուս	~անայի>նէր	~ացար>ցուր
~անայ>նօ	~անայր>նիր	~ացաւ>ցուվ
~անամք>նունք	~անայաք>նէր ինք	~ացաք>ցունք
~անայք>նոք	~անայիք>նէր իք	~ացայք>ցոք
~անան>նուն	~անային>նէր ին	~ացան>ցուն

Դ լծորդություն

~ում>օմ	~ուի>էր է	~ի>ա
~ուս>օս	~ուիր>էր	~եր>իր
~ու>օ	~ոյր>իր	—>—
~ումք>օնք	~ուաք>էր ինք	~աք>ունք
~ուք>ոք	~ուիք>էր իք	~էք>ոք
~ուն>օն	~ուին>էր ին	~ին>էն

Դ լծորդութեան երկրորդ տիպարը չնչված է։

Ըստ այմ՝ Սվեդիայի բարբառը ունի չորս լծորդութեան և երեք ռնգային տիպար, որոնց խոնարհման համար օրինակ կառնենք հետևյալ բայերը.

Ա լծ.	սիրիմ	բռաքնիմ
Բ լծ.	խուսէմ	հռաքնէմ
Գ լծ.	հռզդում	գ'ուղնում
Դ լծ.	թուղօմ	—

Մեր կը ճլուղի բարբառնելում ընդհանրապես խոնարհման մեջ բայի հիմնական ձևերն են ստորադասականի ներկան և անցյալ անկատարը, սահմանականի կատարյալը, հրամայականը և դերբայները, մնացյալ բոլոր ժամանակները կազմվում են այս պարզ ձևերից։ Այսպես է նաև Սվեդիայի բարբառը, որ սակայն չնչել է անկատարի պարզ ձևը և վերաճել է բաղադրյալի, ինչպես պիտի տեսնենք քիչ հետո մանրամասն։

Ահա չորս լծորդութեանց պարզ ձևերի խոնարհման պատկերը (դնում եմ նաև անկատարը)։

Ա լծորդություն

առաջին տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	սահմ. կար.
սիրեմ	*սիրեր է*	*սիրիցա*
սիրես	*սիրեր*	*սիրիցիր*
սիրե	*սիրիր*	*սիրից*
սիրինք	*սիրեր ինք*	*սիրիցունք*
սիրիք	*սիրեր իք*	*սիրիցոք*
սիրին	*սիրեր ին*	*սիրիցէն*

հրամ.— *սիրէ, սիրիցիք*
դերբ.— *սիրիլ, սիրուած, սիրիր, սիրիլա, սիրիլոք*

երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սահմ. կար.
բաքնիմ	*բաքներ է*	*բաքա*
բաքնիս	*բաքներ*	*բաքիր*
բաքնէ	*բաքնիր*	*իրիւք*
բաքնինք	*բաքներ ինք*	*բաքունք*
բաքնիք	*բաքներ իք*	*բաքոք*
բաքնին	*բաքներ ին*	*բաքէն*

հրամ.— *բիւք, բաքիք*
դերբ.— *բաքնիլ, բաքուած, բաքիր, բաքնիլա, բաքնիլոք*

Բ լծորդություն

երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սահմ. կար.
խուսեմ	*խուսեր է*	*խուսիցա*
խուսես	*խուսեր*	*խուսիցուր*
խուսա	*խուսիր*	*խուսիցուվ*
խուսէնք	*խուսեր ինք*	*խուսիցունք*
խուսաք	*խուսեր իք*	*խուսիցոք*
խուսէն	*խուսեր ին*	*խուսիցուն*

հրամ.— *խուսէ, խուսիցիք*
դերբ.— *խուսիլ, խուսուած, խուսիր, խուսիլա, խուսիլոք*

Երկրորդ տիպ

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	սահմ. կատ.
հոքնէմ	հոքնէր է	հոքօ
հոքնէս	հոքնէր	հոքուր
հոքնայ	հոքնիր	հոքուվ
հոքնէնք	հոքնէր ինք	հոքունք
հոքնոք	հոքնէր իք	հոքոք
հոքնէն	հոքնէր ին	հոքուն

հրամ.— հոքէ, հոքիք
դերբ.— հոքնիլ, հոքուձ, հոքիր, հոքնիլա, հաքնիլոք

9. լծորդություն

առաջիր տիպ

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	սահմ. կատարյալ
հոզզում	հոզզէր է	հոզզոցա
հոզզուս	հոզզէր	հոզզոցիր
հոզզօ	հոզզիր	հոզզուց
հոզզունք	հոզզէր ինք	հոզզոցունք
հոզզոք	հոզզէր իք	հոզզոցոք
հոզզուն	հաղզէր ին	հոզզոցէն

հրամ.— հոզզօ, հոզզոցիք
դերբ.— հոզզիլ, հոզզոցուձ, հոզզոցիր, հոզզիլա, հոզլիլոք

Երկրորդ տիպ

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	սահմ. կատարյալ
գ'ուզնում	գ'ուզնէր է	գ'ուզցօ
գ'ուզնուս	գ'ուզնէր	գ'ուզցուր
գ'ուզնօ	գ'ուզնիր	գ'ուզցուվ
գ'ուզնունք	գ'ուզնէր ինք	գ'ուզցունք
գ'ուզնոք	գ'ուզնէր իք	գ'ուզցոք
գ'ուզնուն	գ'ուզնէր ին	գ'ուզցուն

հրամ.— գ'ուզցէ, գ'ուզցիք
դերբ.— գ'ուզնիլ, գ'ուզցուձ, գ'ուզցիր, գ'ուզնիլա, գ'ուզնիլոք

Դ լծորդություն

առաջին տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անցյալ	սահմ. կատարյալ
թուղամ	թուղէր է	թուղա
թուղաս	թուղէր	թուղիր
թուղո	թուղիր	իթէօղ
թուղանք	թուղէր ինք	թուղունք
թուղաք	թուղէր իք	թուղոք
թուղան	թուղէր ին	թուղէն

հրամ.— թէօղ, թուղիք
դերբ.— թուղիլ, թուղուած, թուղիր, թուղիլա, թուղիլոք

երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սահմ. կատ.
թուքնում	թուքնէր է	թուքա
թուքնուս	թուքնէր	թուքիր
թուքնո	թուքնիր	իթէօք
թուքնունք	թուքնէր ինք	թուքունք
թուքնուք	թուքնէր իք	թուքոք
թուքնուն	թուքնէր ին	թուքին

հրամ.— թէօք, թուքիք
դերբ.— թուքնիլ, թուքնիւղ, թուքուած, թուքիր, թուքիլա, թուքիլոք

Այս բայը գրաբարում պատկանում է Ա. լծորդության երկրորդ տիպարին, ինչպես է և Պոլսի բարբառում։ Այստեղ բռնում է Ա. և Դ լծորդությանց միջին տեղը և ներկայացնում է նրանց խառնուրդը։

Ռոնարհումը Սվեդիայի բարբառում շատ այլափոխված է, գրաբարի Ա. լծորդությունը (սիրեմ, պագանեմ) ստացել է Բ լծորդության վերջավորությունը (սիրիմ, բռքնիմ), Բ լծորդությունը (լսօսիմ, ագանիմ) ստացել է ընդհակառակը Ա. լծորդության վերջավորությունը (խուսէմ, հռքնէմ)։ Դ լծորդությունը (հագամ, գողանամ) ստացել է Դ լծորդության վերջավորությունը (հագնում, գ'ողնում), իսկ Դ լծորդության վերջավորությունը (թողում) դարձել է օմ (թուղօմ), որ պատահաբար հիշեցնում է գրաբարի գոմ, գոս, գոյ բայի վերջավորությունը։

Բայց թեև վերջավորութիւնները այսպես փոփոխված են, սակայն դա միայն ձայնական օրենքների պատճառով է, թե ոչ գրաբարի ամբողջ ատաղձը նույն է և նոր վերջավորութիւններ չեն ստեղծված։

Ա. լծորդութեան երկու տիպարների ներկայի մեջ (եմ, ես, է ենք, էք, են, անեմ, անես, անէ, անեմք, անէք, անեն), ուր որ ե և ի դառնում են բառամիջում, համաձայն այս բարբառի ձայնական օրենքների, դառնում են ի, իսկ ուր որ ե դառնում է բառավերջում, մնում է ե (սիրէ, բռնէք)։ Բ լծորդութեան երկու տիպարների ներկայի մեջ չորս տեղ (եզ. ա, բ, հոգն. ա, գ) համաձայն բարբառի օրենքների ի ձայնավորը դառնում է ե, այսպես՝ -իմ, -իս, -իմք, -ին>էմ, էս, էնք, էն.— եզակի գ դեմքի վերջավորութիւնը (ի. ացի) ըստ բարբառիս ձայնական օրենքների դառնում է ա. ըստ որում ամեն վերջաձայն ի դառնում է կանոնավոր կերպով ա.— իսկ հոգնակի բ դեմքի վերջավորութիւնը (իք, ացիք) դառնում է աք, նաք, ըստ որում դարձյալ բարբառիս ձայնական օրենքների համաձայն, ի ձայնավորը կ, ք բաղաձայններից առաջ դառնում է ա։

Գ լծորդութեան երկու տիպարների ներկայի մեջ չորս տեղ (եզ. ա, բ, հոգն. ա, գ) գրաբարը ունենալով ա ձայնավորը, ըստ բարբառում եղած օրենքի, դառնում է ու.— եզ. գ դեմքը ունենալով -այ վերջավորութիւնը, համաձայն բարբառի օրենքների, դառնում է օ (հազայ>հոզզօ, գողանայ>գ'ուղնօ).— իսկ հոգն. բ դեմքի համար պետք է դատենք հետևյալ ձևով։ Այս դեմքի վերջավորութիւնն է այ, որ շեշտի տակ լինելու պատճառով պիտի դառնար ա։ Բայց այս աք ազդվելով Բ լծորդութեան հոգն. բ դեմքից, դարձել է աք, ինչպես է նաև Դ լծ. հոգն. բ դեմքը (թուղաք)։

Դ լծորդութեան ներկայի մեջ գրաբարը ներկայացնում է միշտ ու. այս ձայնավորը բառավերջում լինում է միշտ օ, որով եզ. գ դեմքը պիտի լիներ անպատճառ օ, ուրիշ դեպքում ու դառնում է ևօ կամ օ, թերևս եզ. գ դեմքի ազդեցութեամբ է, որ մյուս դեմքերն էլ ստացել են օ, ինչպես որ հոգն. բ դեմքն էլ Գ և Դ լծորդութեանց ազդեցութեամբ ստացել է -աք վերջավորութիւնը։

Ե լծորդութեան կատարյալի մեջ ունենք վեց դեպքում ե ձայնավորը, որ ըստ բարբառիս օրենքների դառնում է ի.— եզ. գ դեմքում ունենք եա երկբարբառը, որ դարձյալ այս բարբառի օրենքների համեմատ դառնում է նույնպես ի.— եզ. ա դեմքում բառավերջի ի դառնում է միշտ ա.— հոգն. ա դեմքում վերջավանկի ա դառնում է ու,— հոգն. գ դեմքի մեջ վերջավանկի ի

ձայնավորը դառնում է է.— Իսկ հոգն. բ դեմքի է ձայնավորը մյուսների նմանողությամբ դարձել է ա.

Ա. լծորդության բ տիպարի կատարյալն էլ շարժվում է նույն օրենքներով:

Բ լծորդության կատարյալը բացի եց- վանկից, որ արդեն տեսանք, չորս տեղ ունի ա ձայնավորը, որ դարձել է ու, մի տեղ բառավերջում այ, որ դարձել է ըստ օրինի օ, իսկ հոգնակի բ դեմքի աք մյուսների ազդեցությամբ է:

Բ լծ. բ տիպարի կատարյալը նույն է նախորդի հետ, պակասում է միայն եց վանկը:

Դ լծ. կատարյալը ունի հինգ տեղ միջավանկում ա, որ ըստ օրինի լինում է ա կամ ա, երկու տեղ վերջավանկում ա, որ դառնում է ու, եզ. ա դեմքում վերջածայն ի, որ դառնում է ա, հոգն. գ դեմքում վերջավանկում ի, որ դառնում է է, եզ. բ դեմքի վերջավանկում ե, որ դառնում է ի:

Դ լծ. բ տիպարի կատարյալը նույն է Բ լծ. կատարյալի հետ:

Դ լծ. կատարյալը նույն է Ա. լծ. բ տիպարի կատարյալի հետ:

Ամենից ավելի հետաքրքրականը Ա. լծ. բ տիպարի և Դ լծ. կատարյալի եզ. գ դեմքն է (իբիւք, իթէօղ), որոնք զուտ շարունակությունն են գրաբարի (եպագ, եթող): Այստեղ նշանավոր է ոչ միայն բայական նախահավելված ե (շատ հին դարերի հիշատակ), որը բառասկզբում լինելով դարձել է ի, այլև առաջին բառի մեջ ա, որ գ բաղաձայնից առաջ գտնվելով դարձել է իւ (ոչ թե ու) և երկրորդ բառի մեջ ո:

Այժմ պիտի խոսենք անկատարի մասին, որի կազմության հաղանակը բացառիկ է հայ բարբառների մեջ:

Առնենք օրինակ Ա. լծորդության անկատարի ձևը՝ գրաբարում:

սիրէի	սիրէաք (=սիրէինք)
սիրէիր	սիրէիք
սիրէր	սիրէին:

Այս վեց ձևից երրորդը (սիրէր) ըստ ձայնական օրենքների պիտի տար սիրիր, ինչպես որ այժմ էլ կա բարբառում: Եզակի բ դեմքի դեմ (սիրէիր) ունենք այժմ սիրեր ձևը, որից երևում է, որ խանգարիչ պատճառը երկու ձայնավորների (է և ի) հանդիպումն էր, պետք էր սրանցից մեկը ջնջել, եթե ջնջված լիներ ի ձայնավորը, պիտի ստար *սիրէր, որ ըստ ձայնական օրենքների պիտի տար *սիրիր, որ սակայն չունենք, մեր ունեցածն է այժմ սիրեր,

որ կարող է առաջացած լինել միայն *սիրիր ձևից, ուրեմն երկու ձայնավորների միջից չնջվել է ոչ թե շիշտյալ ի ձայնավորը, այլ ի, որով և ստացվել է նախ *սիրիր, որ ապա դարձել է սիրեր արդի ձևը։ Այսպիսով բացատրեցինք եզ. բ սիրեր և եզ. գ սիրիր ձևերը, որոնք Ջուղայում են իբրև պարզ ձև։ Մյուսները բաղադրյալ են։

Բաղադրյալ ձևեր են

սիրէր է սիրէր իք
սիրէր ինք սիրէր ին։

Վերջին երեքը ներկայի ձևերն են (եմք, էք, են) ուստի սիրեր ներկայացնում է անցյալի գաղափարը, բայց դա անցյալ դերբայի ձևը չէ, որովհետև անցյալ դերբայն է սիրիր, ուստի ստիպված ենք ընդունելու, թե դա անկատարի եզ. բ դեմքն է, որ ընդհանրացել է բոլոր դեմքերի վրա։

Դալով եզ. ա դեմքի սիրեր ի ձևին, կարծում եմ, որ այստեղ ի առաջացած է հին էի անկատարից, վերջածայն ի չնջվելով և անկախ ի ձայնավորը Ջուղայում ի՝ իբրև վերջածայն, ըստ բարբառիս ձայնական օրենքի։

Այսպիսով անկատարի այս ձևը կազմում է միջին մի օղակ ել ճյուղի բարբառների և կը ճյուղի բարբառների անկատարի միջև։ Ել ճյուղում ունենք ավելի զարգացած կամ հաստնացած ձևով՝

էմ էր «էի» էս էր «էիր» էր «էր»
ինք էր «էինք» էք էր «էիք» ին էր «էին»

իսկ այստեղ, հակառակ դիրքով և միայն չորս դեմքի համար բաղադրյալ ձևով՝

էր է «էի», էր «էիր», իր «էր», էր ինք «էինք»
էր իք «էիք», էր ին «էին»։

ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌ.

Օժանդակ բայի ներկան է՝ եմ, ես, է, ենք, էք, են, անցյալ անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք էին։ Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ կազմելու համար իբրև օժանդակ բայ Ախալցխայի և Ախալքալաքի խոսվածքները դործ են. ածում ըլիմ, ըլիս, ըլի, ըլինք, ըլիք, ըլին, Լենինականը՝ եղիմ, եղիս, եղի, եղինք, եղիք, եղին, ինչպես նաև՝ եղա, եդար, եդավ, եդանք, եղաք, եղան ձևերը։

Եղանակային ձևերից պարզ ժամանակներ ունեն ըղձականը՝ ներկայում և անցյալում, սահմանականը՝ անց. կատարյալում և հրամայականը՝ առաջին ձևում։

Ըղձականի ժամանակները իրենց կազմությամբ և իմաստով նման են արդի հայերենի նույն ժամանակներին, այն տարբերությամբ միայն, որ երբորդ կարգի բայերը բարբառումս պահպանում են իրենց հին քի ձայնավորը, ինչպես՝ լըսեմ, խաղամ, խօսիմ։

Կատարյալի կազմությամբ առաջին խոնարհման բայերը բաժանվում են երկու խմբի, Բալաղեսի մի մասը արմատի վրա ընդունում են եցի, եցիր, եց, եցինք, եցիք, եցին վերջավորությունները, ինչպես՝ ամընչեցի, ամընչեցիր, ամընչեց, ամընչեցինք, ամընչեցիք, ամընչեցին։ Երկրորդ խմբին պատկանող բայերը արմատի վրա ստանում են ի, իր, եց, ինք, իք, ին վերջավորությունները, ինչպես՝ վազի, վազիր, վազեց վազինք, վազիք, վազին։ Հաճախ առաջին խմբի բայերը խոնարհվում են երկրորդ ձևով և ընդհակառակը՝ երկրորդ խմբի բայերը առաջին ձևով։

Ծանոթ. 1. Երկրորդ խմբին պատկանող բերել, բսհ բայերը եզ. երրորդ դեմքում եց-ի փոխարեն ունեն ավ վերջավորությունը։

Երրորդ խոնարհման բայերը կատարյալում շատ կանոնավոր կարգով արմատի վրա ընդունում են ա, ար, ավ, աճք, աք, աճ վերջավորությունները, ինչպես՝ հատա, հատար, հատավ, հատաճք, հատաք, հատաճ։

Երկրորդ խոնարհման բայերը կատարյալի կազմությամբ զարձյալ բաժանվում են երկու խմբի։ Առաջին խմբի բայերի կատարյալը կազմվում է առաջին խոնարհման առաջին խմբի բայերի նման, միայն. ե-ի փոխարեն հիմքում ունենալով ա ձայնավորը, ինչպես՝ խընդացի, խընդացիր, խընդաց, խընդացինք, խընդացիք, խընդացին։ Երկրորդ խմբի բայերը հիմքում ունենում են ց և այդ ցոյական հիմքի վրա ստանում են երրորդ խոնարհման բայերի վերջավորությունները, ինչպես՝ խաղցա, խաղցար, խաղցավ, խաղցանք, խաղցաք, խաղցան։

Հրամայականի առաջին կամ պարզ ձևը ունի միայն եզ. և հոգն. բ դեմք։

Առաջին և երկրորդ խոնարհման առաջին խմբի բայերի անորոշ դերբայի հիմքերը (ներառյալ հիմքի ձայնավորները) ստանա-

լով շեշտ, ծառալում են որպես եզ. բ դեմքի հրամայականն։ Հոգնակի բ դեմքի հրամայականը կազմելու համար երկրորդ խոնարհման առաջին խմբի բայերը ստանում են ցէ՛ք, իսկ առաջին խոնարհման բայերը ք, ինչպես՝ գ՛ըրել — գ՛ըրէ — գ՛ըրէք, լըսէլ — լըսէ — լըսէք, խընդալ—խընդա—խընդացէք, հազալ—հազա—հազացէ՛ք։

Երրորդ և երկրորդ խոնարհման երկրորդ խմբի բայերի հրամայականը կազմվում է կատարյալի հիմքի վրա ավելանալով ի՝ եզակիի համար և ք՛՝ հոգնակիի համար, ինչպես՝ հասնիլ—հասի—հասէ՛ք, խօսիլ—խօսի—խօսէ՛ք, խաղալ—խաղցի—խաղցէ՛ք։

Ծանոթ. 1.— Մի քանի բայերի համար եզ. բ դեմքի հրամայական է հանդիսանում կատարյալի հիմքը, հոգնակի թվում ալսպիսի բայերը ստանում են ք՛, ինչպես բ՛էրէլ, բ՛է(ր)— բ՛էրէ՛ք, ուգէլ—կէ՛(ր), ~կէրէ՛ք, լալ-լա՛ց~լացէ՛ք, լէլնիլ-լէ՛լ~լէլէ՛ք, տէսնիլ-տե՛ս~տէսէ՛ք, առնիլ-ա՛ռ~առէ՛ք, բ՛ա~նալ~բ՛ա՛ց~բ՛ացէ՛ք, զարգէլ~զա՛րգ~զարգէ՛ք, լըցնէլ-լի՛ց~լըցէ՛ք։

Հրամայականի երկրորդ կամ բարդ ձևը կազմվում է ըղձական եղանակի և թօղ մասնիկի հարադրութեամբ։ Երկրորդ ձևը ունի երկու ժամանակ՝ ներկա և անցյալ, երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի։ Ներկա ժամանակը թէ՛ եզակիում, թէ՛ հոգնակիում ունի երկու դեմք՝ առաջին և երրորդ, անցյալ ժամանակը՝ դարձյալ երկու դեմք, բայց երկրորդ և երրորդ։

Թօղ մասնիկը կարող է լինել ետադաս, այս դեպքում հրամայականի շեշտը ընկնում է բայի վրա, օրինակ՝ խաղա՛ թօղ, էրթա՛ թօղ։ Մի քանի հրամայական բայեր իրար հաջորդելիս, թօղ մասնիկը գործ է ածվում մեկ անգամ, ինչպես թո՛ղ գ՛ա, էրթա, կէնա։

Սահմանականի ներկան և անց. անկատարը կազմվում են ըղձականի համապատասխան ժամանակների և կը մասնիկի հարադրութեամբ։ Կը մասնիկը կարնո բարբառում դրվում է խոնարհվող բայից հետո։ Ձայնավորով սկսվող բայերը կ կամ գ են ստանում նաև սկզբից, օրինակ՝ կուզէմ կը, գ՛ուզէմ կը, կէղնիմ կը, կէրթայի կը, կէնէմ կը և այլն։ Ցալ, գալ, լալ միավանկ բայերը սկզբից ստանում են կու կամ գ՛ու (կուտամ կը, գ՛ուքամ կը, գ՛ուլայի կը) ներկայի մի քանի ձևեր իրար հաջորդելիս կը մասնիկը կարող է դրվել միայն վերջին բայից հետո, օրինակ՝ ճամբէն քունը տանի, գ՛ընգնի քընի կը։

Երբ կը-ին անմիջապես հաջորդում են օր (որ), ու շաղկապները արտախոսութեան դէպքում կը մասնիկը ը-ի սղումով կարող է միանալ դրանց և ստացվել կօր, կու ձևերը. օրինակ՝ տէնի կօր տըղէն բ'էրընքըվար չընգած գ'ուլա, վազէ կու մօրը չիմաց կուտա։

Ծանոթութիւն.— Առանց կը մասնիկի ներկա. են կապումում գ'իդեմ, ուճիմ, կամ, եմ բայերը, որոնց ժխտականը կազմվում է պարզ ձևով՝ դրականի վրա ավելացնելով չ՝ ժխտականը։

2. Երրորդ խոնարհման բայերի անց. անկատարի եղ. գ դեմքը շատ դէպքերում ի-ի փոխարէն լինում է ի (ունէր—ունիր, խօսէր—խօսիր)։

Սահմանականի ապառնին և անց. ապառնին կազմվում են ապառնի դերբայի և օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների բաղադրութեամբ։ Բացի այս, բարբառս ունի նկարագրական ապառնի, որը կազմվում է պիդի մասնիկով և ըղձականի ժամանակներով, ինչպես՝ պիդի սիրէմ, պիդի սիրէի։ Մի քանի ապառնի բայեր իրար հաջորդելիս պիդի մասնիկը կարող է դրվել միայն առաջինի վրա։ Այդ մասնիկը բայից հեռանում է այն դէպքում, երբ մասնիկի և բայի միջև դրվում է բայի հետ կապակցութիւն ունեցող որևէ բառ, ինչպես՝ պիդի մանն գ'ամ։ Ապառնու գաղափար են արտահայտում նաև ըղձականի և սահմանականի ներկայի ձևերը։

Վաղակատարի և հարակատարի ներկա և անցյալ ժամանակները արդի հայերենի նման ունեն բաղադրյալ կազմութիւն, կազմվում են համապատասխան դերբայներով և օժանդակ բայի ներկայի և անց. անկատարի հարադրութեամբ։

Ենթադրական կամ պայմանական եղանակի ապառնու և անց. ապառնու համար բարբառս հատուկ ձևեր չունի։ Այդ ժամանակների գաղափարը արտահայտելու համար գործ են ածվում սահմանական եղանակի ներկայի և անց. անկատարի ձևերը։ Պայմանականութիւնը արտահայտվում է նաև թէ շաղկապով կազմված թեական նախադասութիւնների միջոցով։ Այդպիսի նախադասութեան առորոշյալը դրվում է ըղձական եղանակով. ինչպես՝ թէ էրթամ, գուքանս թէ թուխտ տամ, դ'ըչս կը։

Հարկադրական եղանակը կազմվում է ըղձականից՝ պիդի եղանակիչով, որը ետադաս գործածվելիս Աիսալքալաքի և Աիսալեյնալի խոսվածքում հանդես է գալիս դի ձևով, օրինակ՝ պիդի վառէմ,

վառէմ դի, պիդի վառէի, վառէի դի։ Ինչպէս արդեն նկատել ենք, նուլն ձևերը կիրառվում են որպես սահմանականի ապառնի և անց. ապառնի։

Ա. ՌԱՋԻՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

դերբայներ

անորոշ	*աշէլ «նալել»*	*կարէլ*
ապառնի	*աշէլու*	*կարէլու*
վաղակատար	*աշէր*	*կարէր*
հարակատար	*աշած*	*կարած*
ենթակայական	*աշօղ*	*կարօղ*
ըղձական	*աշէ*	*կարէ*

ըղձական եղանակ
ապառնի (ներկա)

եզակի		հոգնակի	
աշնամ	*կարէմ*	*աշէնք*	*կարէնք*
աշէս	*կարէս*	*աշէք*	*կարէք*
աշէ	*կարէ*	*աշէն*	*կարէն*

անցյալ ապառնի

եզակի		հոգնակի	
աշէի	*կարէի*	*աշէինք*	*կարէինք*
աշէիր	*կարէիր*	*աշէիք*	*կարէիք*
աշէր	*կարէր*	*աշէին*	*կարէին*

վաղակատար (ներկա)

եզակի		հոգնակի	
աշէր էմ	*կարէր էմ*	*աշէր էնք*	*կարէր էնք*
» էս	» էս	» էք	» էք
» է	» է	» էն	» էն

անց. վաղակատար

եզակի		հոգնակի	
աշէր էի	*կարէր էի*	*աշէր էինք*	*կարէր էինք*
» էիր	» էիր	» էիք	» էիք
» էր	» էր	» էին	» էին

ներկա ապառնի (ներկա)

եզակի		հոգնակի	
աշած եմ	*կարած եմ*	*աշած էնք*	*կարած էնք*
» *էս*	» *էս*	» *էք*	» *էք*
» *է*	» *է*	» *էն*	» *էն*

անց. ներկատար

եզակի		հոգնակի	
աշած էի	*կարած էի*	*աշած էինք*	*կարած էինք*
» *էիր*	» *էիր*	» *էիք*	» *էիք*

Սահմանականի անց. կատարյալ

եզակի		հոգնակի	
աշէցի	*կարի*	*աշէցինք*	*կարինք*
աշէցիր	*կարիր*	*աշէցիք*	*կարիք*
աշէց	*կարէց*	*աշէցին*	*կարին*

Հրամայական եղանակ

առաջին կամ պարզ ձև

եզակի	հոգնակի
աշէ, կարէ	*աշէք, կարէք*

Ծանոթ.— 1. Այսպես են խոնարհվում՝ սիրել, պաքել, լսել, խնդրել, բ'ըռնել, համբերել, համբուրել, հանել, մաշել, վառել, խածել, վալլել, կանչել, ազատել, խառնել, սըբանել, թալնել, վազել, չարչըրել, գ'ըլօրել, շաղվել, ժօղվել, կանչել, ծալել, խաշել, խանձել, հրել, ժըրել և այլն։

Երկրորդ խոնարհում

դերբայներ

անորոշ	*խնդալ*	*խաղալ*
ապառնի	*խընդըլու*	*խաղլու*
վաղակատար	*խընդացէր*	*խաղցէր*
հարակատար	*խընդացած*	*խաղցած*
ենթակայական	*խընդացօղ*	*խաղցօղ*
ըղձական	*խընդա*	*խաղա*

Ըղձական եղանակ
ապառնի (ներկա)

եզակի		հոգնակի	
խընդամ	*խաղամ*	*խընդանք*	*խաղանք*
խընդաս	*խաղաս*	*խընդաք*	*խաղաք*
խընդա	*խաղա*	*խընդան*	*խաղան*

անց. ապառնի

եզակի		հոգնակի	
խընդալի	*խաղալի*	*խընդալինք*	*խաղալինք*
խընդալիր	*խաղալիր*	*խընդալիք*	*խաղալիք*
խընդար	*խաղար*	*խընդալին*	*խաղալին*

Սահմանականի անց. կատարյալ

եզակի		հոգնակի	
խընդացի	*խաղցա*	*խընդացինք*	*խաղցանք*
խընդացիր	*խաղցար*	*խընդացիք*	*խաղցաք*
խընդաց	*խաղցավ*	*խընդացին*	*խաղցան*

Հրամայական եղանակ
առաջին կամ պարզ ձև

եզակի	հոգնակի
խընդա, խաղցի	*խընդացէք, խաղցէք*

Ծանոթ.— 1. Ալսպես են խոնարհվում՝ հազալ, հընհալ, ստանալ, էրէվալ, հէվալ, հավտալ, դ՛առնալ, մօռնալ, ամչընալ, գ՛իդնալ, վըլալ, պարթէնալ, չիմանալ, թուլնալ, դ՛իմանալ, բ՛առնալ, հրբըրդնալ, մընալ, կարօղնալ, հասկընալ, վախէնալ, տաքնալ, ճվալ, խըղջալ, շօրօրալ, հիվընդնալ, զարմանալ, դ՛ինջանալ և այլն։

Երրորդ խոնարհում

դերբայներ

անորոշ	*խօսիլ*
ապառնի	*խօսելու*
վաղակատար	*խօսէր*

հարակատար	խօսած
ենթակայական	խօսօղ
ըղձական	խօսի

Ըղձական եղանակ

ապառնի (ներկա)		անց. ապառնի	
խօսիմ	խօսինք	խօսէի	խօսէինք
խօսիս	խօսիք	խօսէիր	խօսէիք
խօսի	խօսին	խօսէր	խօսէին

Սահմանական անց կատարյալ

խօսա	խօսանք
խօսար	խօսաք
խօսավ	խօսան

Հրամայական եղանակ

առաջին ձև

խօսի՛, խօսէ՛ք

Ծանոթ. 1.— Ալսպես են խոնարհվում՝ տէսնիլ, հօքնիլ, մըրսիլ, նըստիլ, հաճիլ, կալնիլ, բ՛անիլ, ծընիլ, հաքնիլ, մէռնիլ, հասնիլ, բ՛ուսնիլ, գ՛անգըղիլ, ուշխադիլ, զարթնիլ, հանդիբիլ, բ՛էրգիլ, քրդընիլ, անցնիլ, գ՛ընդնիլ, յիշնիլ, հէծ-նիլ, կըբնիլ, փախնիլ, թըռնիլ, սօրվիլ, մըդնիլ, առնիլ, գ՛անիլ, դ՛իբնիլ, բ՛ըլիլ, քընիլ, աբրիլ, բ՛օրփըսնիլ, խըռովիլ, չօքիլ ևն։

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդութիւնից կրկին տեսակներով, այն է ընդամենը ութ ձևի փոխարեն՝ Նոր-Ջուղայի բարբառը առնում է չորս լծորդութիւն։

առաջին	լծորդութիւնը	վերջանում է	-ել
երկրորդ	»	»	-ցնել
երրորդ	»	»	-ալ
չորրորդ	»	»	-ացալ

Հին հայերենի չորրորդ լծորդութեան -ուլ ձևը պահած է միայն տանուլ տալ «խաղի մեջ տարվել», որ չի խոնարհվում։

Խոնարհման հիմնական ձևերն են ամեն բայի համար՝ ըղձականի ներկան, անկատարը, սահմանականի կատարյալը, հրամայականը և դերբայները։

Ահավասիկ չորս լծորդութեանց նուն ձևերի պատկերը.

Ա. լծորդութիւն սիրել

ըղձ. ներկա	ըղձ. անկատար	կատարյալ
սիր-եմ	*սիր-ի*	*սիր-եցի*
սիր-ես	*սիր-իր*	*սիր-եցիր*
սիր-ի	*սիր-էր*	*սիր-եց*
սիր-ենք	*սիր-ինք*	*սիր-եցինք*
սիր-եք	*սիր-իք*	*սիր-եցիք*
սիր-են	*սիր-ին*	*սիր-եցին*

հրամայական	դերբայ
սիր-իր	*անորոշ.— սիր-ել*
մի՛ սիր-ել	*ներկա.— սիր-ում*
սիր-էք	*անցյալ.— սիր-էլ, սիր-ած*
մի՛ք սիրել	*ապառնի.— սիր-ելու*

Ծանոթ. 1.— Ինչպես տեսնվում է, ներկայի եզ. գ. դեմքը (սիրի) ճշտիվ նուն է անկատարի եզ. ա դեմքի հետ, գործածութեան մեջ զանազանվում են տեղից կամ նրանց հետ գործածվող դերանուններից։

2.— Կատարյալի բունը երբեմն ձայնավոր ունի ամեն տեղ ե, միայն եզ. գ. դեմքը է. այս տարբերութիւնը շատ կանոնավոր է, որովհետև առաջինը ծագում է հին հայերենի ե ձայնից (սիր-եցի են), իսկ երկրորդը գալիս է եա ձևից (սիր-եաց)։ Եա երկբարբառը ըստ օրինի դառնում է միշտ է։

3.— Ճիշտ նուինպիսի տարբերութիւն կա անորոշ դերբայի և անցյալ դերբայի միջև, առաջինը -ել ձևով՝ ներկայացնում է հին հայերենի -ել վերջավորութիւնը, երկրորդը -էլ ձևով՝ հին հայերենի -եալ վերջավորութիւնը։

Ալպես են խոնարհվում ի մեջ այլոց՝

ածել>ածել, եցի, իր — աղաչել>աղաչել, եցի, իր
ականել>ականել, եցի, իր — ամաչել>ամանչել, եցի, իր
աղանձել>աղանձել, եցի, իր — այրել>լերել, եցի, իր

անիծանել>անիծել, ևցի, իր
աշխատիլ>աշխատել, ևցի, իր
ապականել>ապականել, ևցի
ապաշխարել>ապաշխարել
ապրիլ>ապրել, ևցի, իր
ապապարել>ապապարել
արժել>ժժել
աւերել>յավիրել
բաժանել>բ՛աժանել
բամբասել>բ՛ամբասել
բաշխել>բախշել
բուռանիլ>բ՛ուռնել
բովել>բ՛օվել, ևցի, իր
բորբոքել>բ՛որբ՛ոքել
բղխիլ>բ՛ղխել, ևցի
բշտիլ>բշտել
բռնել>բ՛ռնել
բրդել>փոթթել
գաղել>գ՛աղել
գզել>գ՛զել
գլորել>գ՛լօրել
գրել>գ՛րել, ևցի, իր
գովել>գ՛օվել
գուրգուրալ>գ՛ուրգ՛ուրել
դատել>դ՛ադել
*դեղձանիլ>դ՛ըլձ՛նել «բորբոսնել»
եփել>լեփել
զարդարել>զարդ՛արել
զարթնուլ>զարթընել, նևցի, նիր
սպանանիլ>սրպանել
վաստակիլ>վաստակել
փտիլ>փթթել, ևցի, իր

զգուիլ>զղվել
զրկել>զրգել
թաթախել>թաթախել
թակել>թակել
թաղել>թաղել
թմրիլ>դ՛մրել
թքանել>թքել, ևցի
լիզուլ>լիզել
լսել>լսել, լսեցի
խառնել>խառնել
խրտնիլ>խուդ՛ընել, ևցի

խօսիլ>խօսել
ծլիլ>ծլել
ծիծաղիլ>ծըծաղել
ծննանիլ>ծնել, ևցի, իր
համբերիլ>համբ՛երել
հանել>խանել
հանդիպիլ>հանդ՛իպել
ճանաչել>ճանաչել
մանել>մանել
նատիլ>նստել
շուարիլ>շվարիլ
ուռչիլ>ուռել։- ուեցի
*պառակիլ>պառկել
սառչել>սառել

սատակիլ>սատկել
սկսանիլ>սկսել, ևցի
սովորել>սովորել

Բ ղ ծ ո ր դ ու թ յու ն — խագ՛ել

ըղձ. ևերկա	ըղձ. ապկատար	կատարյալ
խագ՛-նեմ	խագ՛-նի	խագ՛-ա
խագ՛-նես	խագ՛-նիր	խագ՛-ար

խագ՛-նի	խագ՛-նէր	խագ՛-ալ
խագ՛-նեն	խագ՛-նիներ	խագ՛-անք
խագ՛-նէք	խագ՛-նիք	խագ՛-աք
խագ՛-նեն	խագ՛-նին	խագ՛-ան

հրամայական	դերբայ
խագ՛-ըր	անորոշ— խագ՛-նել
մի՛ խագ՛-նել	ներկա— խագ՛-նում.
խագ՛-էք	անցյալ— խագ՛-էլ, խագ՛ած
մի՛ք խագ՛-նել	ապառնի— խագ՛-նելու

Այս լծորդության հետևող բայերը հետևյալներն են.

անկանիլ>ընգնել, ընկա, ընդիր
գտանել>գ՛դ՛նել, գ՛դ՛ա, գ՛դ՛իր
թռանիլ>թռնել, թռա, թռ-իր
լինել>լինել, լեա, լեր,
կորնչիլ>կորնել, կորա, բիր
հասանիլ>հասնել, սա, սիր,
մեռանիլ>մեռնել, սա, ռիր,
մտանել>մտնել, մտա, մտիր,
պրծանիլ>պռծնել, ծա, ծիր,
փախչել>փախնել, խա, խիր.

Գ լծորդություն — խաղալ

ըղձ. ներկա	ըղձ. անկատար	կատարյալ
խաղ-ամ	խաղ-ի	խաղ-ացի
խաղ-աս	խաղ-իր	խաղ-ացիր
խաղ-ա	խաղ-էր	խաղ-աց
խաղ-անք	խաղ-ինք	խաղ-ացինք
խաղ-աք, խաղ-էք	խաղ-իք	խաղ-ացիք
խաղ-ան.	խաղ-ին	խաղ-ացին

հրամայական	դերբայներ
խաղա՛	անորոշ—խաղ-ալ
մի՛ խաղալ	ներկա—խաղ-ում
խաղացէ՛ք	անցյալ—խաղ-ացել, -ացած
մի՛ք խաղալ	ապառնի—խաղ-ալու

Այս լծորդության հետևող բայերը հետևյալներն են.

աղալ>աղալ, ացի, ած
րզզալ>ըղզալ, ացի, ած
գնալ>գ'նալ, գ'ննացի, գ'նա (այս բայը ամբողջ կատարյալի մեջ ունի կրկին ն. իսկ մյուս ժամանակներում մի -ն):
գոռալ>գ'ոռալ (ամպի), ացի
ղողալ>դ'ողալ, ացի, ած
երևալ>արևվալ, ացի, ած
ղռալ>ղռալ, աց, ած
խաղալ>խաղալ
խնդալ>խնդալ
խոկալ>խոկալ, «ղղվիլ»
խրխնջալ>խրխնջալ
կարդալ>կարդ'ալ
ձգռտալ>ղկռտալ
մաղկատել>մխկտալ
ճնալ>ճնալ, ճնացի, ճած (այս բայի կտ. եղ. գ դեմքը Թեհրան ու Թաւրիզ մննաց ձևով է, բայց այստեղ՝ մնաց).
յորանջել>առշտռտալ
նուալ>նվվալ «տանքալ»
ործկալ>վործկալ
սարսռալ>սռսռալ
սողալ>սողալ, ացի, ած
փինչալ>փինչալ, ացի, ած
փռնչել>փռշտալ, ացի

Դ լծորդություն — մոռանալ

ըղձ. ներկա	ըղձ. անկատար	կատարյալ
մոռ-անամ	մոռ-անի	մոռ-ացա
մոռ-անաս	մոռ-անիր	մոռ-ացար
մոռ-անա	մոռ-անէր	մոռ-ացավ
մոռ-անանք	մոռ-անինք	մոռ-ացանք
մոռ-անէք	մոռ-անիք	մոռ-ացաք
մոռ-անան	մոռ-անին	մոռ-ացան

հրամայական	դերբայներ
մոռ-ացիր	անորոշ— մոռ-անալ
մի՛ մոռանալ	ներկա— մոռ-անամ
մոռ-ացէք	անցյալ—մոռ-ացել, մոռացած
մի՛ք մոռանալ	ապառ— մոռ-անալու

Ալս լծորդության հետևող բայերն են՝

գողանալ>գ'ողանալ
կարողանալ>կարողանալ

դիմանալ>դ՛իմանալ	**կշտանալ>կուշտանալ*
պարմանալ>զարմանալ	*հասկանալ>խասկանալ*
իմանալ>յիմանալ	*ուրախանալ>ուրանալ*
լողանալ>լուղանալ	*ջանալ>ջ՛անալ*
խոսանանալ>խոսանանալ	

Այս խոնարհման են հետևում նաև -ցալ և -եցալ վերջավորությամբ հետևյալ հինգ բայերը, որոնցից երկուսը հրամայականում շեղվում են ընդհանուր կանոնից.

բառնալ>բ՛առնալ, բ՛առցա, բ՛առց
դառնալ>դ՛առնալ, ուցա, ուցիր, դ՛առց
ունել>ունենալ, եցա, եցիր
ուզել>ուզենալ, եցի, եցիր
պարծիլ>պարծենալ, եցա, եցիր

Ա.ԴՈՒԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի չորս լծորդությանց կրկին տեսակների, այն է ութ ձևի խոնարհման փոխարեն, Ադուլիսի բարբառն ունի երեք ձևի խոնարհում.

Ա	*լծորդությունը*	*վերջանում է*	*-իլ*
Բ	*»*	*»*	*-ա՛ցիլ*
Գ	*»*	*»*	*-օլ*

Խոնարհման հիմնական ձևերն են ամեն բայի համար՝ ըղձականի ներկան, կատարյալը, հրամայականը և դերբայները։

Ահա երեք լծորդությանց խոնարհման պատիկերը.

Ա լ ծ ո ր դ ու թ յ ու ն

ըղձ. ներկա	կատարյալ	հրամայական
թ՛ակ-իմ	*թ՛ակ-ամ*	
թ՛ակ-իս	*թ՛ակ-աս*	*թ՛ակ-ա*
թ՛ակ-ի	—	
թ՛ակ-իք՛	*թ՛ակ-աք*	
թ՛ակ-իք՛	*թ՛ակ-աք*	*թ՛ակ-ո՛հիք՛*
թ՛ակ-ին	*թ՛ակ-ան*	

դերբայներ՝

անորոշ— թ՛ակ-իլ

ներկա— թակ-ամ
անցյալ— թակ-ալ, թակ-ած
ապառնի— թըկ-է՛լ-ս։

Եթե բառը թեթև է, վերջավորութ֊յանց մեջ գտնված ա ձայ֊նը ամեն տեղ էլ դառնում է ա. ահա թեթև բայի խոնարհման մի֊ օրինակ.

ըղձ. ներկա	կատարյալ	հրամայական
սա՛յր-իմ «սիրեմ»	սայր-ա՛մ	
սա՛յր-իս	սայր-ա՛ս	սա՛յր-ա
սա՛յր-ի	—	
սա՛յր-իք՛	սայր-ա՛ք	
սա՛յր-իք	սայր-ա՛ք	սըյր-ո՛հիք՛
սա՛յր-ին	սայր-ա՛ն	

դերբայներ՝

անորոշ— սա՛յր-իլ
ներկա— սա՛յր-ամ
անցյալ— սա՛յր-ած, սայր-ա՛լ
ապառնի— սըյր-է՛լ-ս։

Եթե բառը այնպես է, որ շեշտը ընկնում է վերջավորութ֊յան վրա (այսինքն առաջին վանկերում կա ը ձայնավորը), այն ժամա֊նակ վերջավորութ֊յանց ա ձայնը դառնում է է (անշեշտ դեպքում հնում է ա). ինչպես՝ սրիլ «սրել»,

ըղձ. ներկա	կատարյալ	հրամայական
սր-ե՛մ	սր-է՛մ	
սր-ե՛ս	սր-է՛ս	սրէ՛
սր-ե՛	—	
սր-ե՛ք՛	սր-է՛ք	
սր-ե՛ք	սր-է՛ք	սր-ո՛՛հիք՛
սր-ե՛ն	սր-է՛ն	

դերբայներ՝

անորոշ— սրիլ
ներկա— սր-ում
անցյալ— սր-էլ, սր-էծ
ապառնի— սր-է՛լ-ս։

Հիշյալ լծորդութիւնը ներկայացնում է գրաբարի առաջին լծորդութիւնը. բայց նուիրին են վերածված նաև ամբողջ երկրորդ լծորդութիւնը և երրորդ ու չորրորդ լծորդութեանց հետևող մի քանի բայեր. ինչպես՝ կարդալ>կա՛ռդիլ, լնուլ>լըցցի՛լ, հաւաաալ>հվա՛տիլ:

Ուշադրման մեջ նկատելի է, որ հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերը նուին են ամեն տեսակի բայերի և. բոլոր լծորդութեանց մեջ, այս նուինութիւնը առաջացած է համաձայն այն ձայնական օրենքի, որով ն ջնջվում է ք բաղաձայնից առաջ:

Բոլոր այն ձևերի մեջ, ուր բայական վերջավորութիւնը ներկայանկ է, շեշտը անցնելով այդ վերջավորութեան առաջին վանկի վրա, բայի արմատը ենթակա է անշեշտ, ուստի համաձայն ձայնական օրենքների՝ զրկվում է իր ձայնավորից: Այս երևոյթը պատահում ենք հրամայականի հգ. բ դեմքի և ապառնի դերբայի մեջ.— թրկ-ա՛-ցիք՛, թրկ-է՛լոց, սըյր-ո՛ւիք՛, սըյր-էլոց *են:*

Դան բայեր, որոնք վերջավորում են -նիլ, *բայց նրանց մեջ ն արմատական լինելով՝ իրենք պահպանվում են այս լծորդութեան համեմատ և ոչ թե երկրորդի, ինչպես՝* բառնալ>բեռնիլ, բաժանել>բժա՛նիլ, բորբոսնիլ>բըրբո՛շնիլ, բռնել>բռնիլ: *Որոշ բայեր իրենք պահպանման մեջ ցույց են տալիս թեթև զսպաուղղութիւն, այսպես՝* կա՛յնիլ *«կանգնիլ» բայը լինում է հրմ. կա՛յնի, թեև կա նաև կանոնավոր* կա՛յնօ *ձևը.—* հրամա՛յիլ *լինում է հրմ. հգ. հրըմմա՛լիք՛ փխ. *հրըրմըլո՛հիք՛.—* ըղա՛չիլ *«աղաչել» լինում է ներկ. դերբ.* ըղըչէ՛լիս, *անց. դերբ.* ըղըչա՛ճած.— ա՛բիլ *«անել» ըղձ. ներկ.* ա՛բիմ *կամ* ի՛բիմ *ևն.—* ի՛զիլ *«ուղել» դերբ.* ըզո՛հած.— վի՛կալիլ՝ *հրամ.* վի՛կօլ,—է՛լիլ *«լինել», հրմ.* էլի՛ *կամ* է՛լո.—

Բ լծորդութիւն

ըղձ. ներկա	կատարյալ	հրամայական
մո-ան՛իմ	*մո-ա՛համ*	
մո-ան՛իս	*մո-ա՛հաս*	*մո-ա՛հի*
մո-ան՛ի	—	
մո-ան՛իք՛	*մո-ա՛հաք*	
մո-ան՛իք՛	*մո-ա՛հաք*	*մոա՛հիք՛, մոըտո՛հիք՛*
մո-ան՛ին	*մո-ա՛հան*	

դերբայներ՝

անորոշ— մոան՛իլ

ներկա— մռանամ
անցյալ— մռահած, մռահալ
ապառնի— մռընէլոց

Նույն լծորդության թեթև խոնարհումը.

ըղձ. եղրկա	կատարյալ	ճրամայական
ըսկո՛նիմ ըզգենում	*ըսկո՛հում*	
ըսկո՛նիս	*ըսկո՛հաս*	*ըսկո՛հի*
ըսկո՛նի	—	
ըսկո՛նիք	*ըսկո՛հաք*	
ըսկո՛նիք	*ըսկո՛հաք*	*ըսկո՛հիք, ըսկնո՛հիք*
ըսկո՛նին	*ըսկո՛հան*	

դերբայներ՝

անորոշ— ըսկո՛նիլ
ներկա— ըսկո՛նում
անցյալ— ըսկո՛հած, ըսկո՛հալ
ապառնի— ըսկընէլոց

Ծանոթ.— Այս լծորդության մեջ բայական վերջավորությունները միշտ երկվանկ լինելով, շեշտվելիս ձևեր չեն կարող գոյություն ունենալ, ուստի և առաջին լծորդության երրորդ ձևի նման խոնարհում էլ չկա։

Կարեճալ>գո՛րիլ *բայը, որ իրապես պատկանում է Ա. լծորդության, խոնարհվում է համաձայն Բ լծորդության, բացի ըղձական, ներկա և անորոշ դերբայի ձևերից, այսպես՝ ըղձ. ներկա գառիմ, կաս. գըրա՛ճամ, հրամ. գըրա՛ճի, գ՛ըրա՛ճիք, գ՛ըրըճա՛ճիք, դերբ. ներկ. գա՛րամ, անորոշ գա՛րիլ, անց. գըրահած, գըրա՛հալ, ապառնի գըրէլոց։*

*Շնալ>շնա՛ճիլ բայը չունի հրամ. հպ. երկրորդ ձևը՝ (*շընընա՛հիք), այլ միայն շնա՛հիք։*

-Ոճի՛լ վերջավորած բայերը, որոնք ընդամենը չորս հատ են (կրօ՛ճիլ ձիրըճիլ, սուռօ՛ճիլ ձսառչիլ, ըսռօ՛ճիլ ձուռչիլ, փխօ՛ճիլ ձփախչիլ) և պատկանում են այս լծորդության, խոնարհման ժամանակ ներկայացնում են հետևյալ տարբերությունները,— ըղձականի, ներկա և անորոշ դերբայի մեջ ո ունում է. ինչպես՝ կրօ՛ճիլ, կրօ՛ճիմ, կրօ՛ճամ, հրամայական եզ. բ դեմքի մեջ գանում ենք հավասարապես ո կամ ա. ինչպես՝ փխօ՛ճի կամ փխա՛ճի, կրօ՛ճի

կամ կլուա՛ի *ևն. կատարյալի, հրամայականն հգ. ձևերի և անցյալ դերբայի մեջ լինում է* ա. փխա՛ճամ, փխա՛ճիք, փխա՛ճած, փխա՛ճալ, *ապառնի դերբայի և հրամ. հգ. երկրորդ ձևի մեջ շեշտից առաջ գտնվելով վերածվում է* ը. *ինչպես՝* փխըճե՛լոց փխըճա՛ճիք:

Հիշյալ լծորդութիյունը ներկայացնում է դրաբարի բոլոր չորս լծորդութիյանց երկրորդ տիպարները, այն է -անեմ, -անիմ, -անամ, -նում: *Այսպես օրինակ՝* գտանել>գ՛իդո՛նիլ, գողանալ>գ՛ըղա՛նիլ, բարձրանալ>բըձըրա՛նիլ *(և բոլոր անվանական բայերը),* զարթնուլ>ըռթնա՛նիլ, պրծանիլ>պռծա՛նիլ, *ինչպես նաև ուրիշ լծորդութիյանց բայերից՝ ինչ.* փախչիլ>փըխս՛նիլ *(որ է* փախոնուլ), աղալ >ըղա՛նիլ, ցրտիլ>ցռտա՛նիլ *(իմն* ցրտանալ), սառչիլ>սռռո՛նիլ *(իմն* սառնուլ), ուռիլ>ըռռո՛նիլ *(իմն* ուռնուլ), շնալ>շնա՛նիլ *(իմն* շնանալ), յաւելուլ>ըվըլցո՛նիլ, կոբչիլ>կրո՛նիլ, լողալ> լղա՛նիլ *(իմն* լողանալ)։—*Այս կարգի* -անիլ *վերջավորութիյան փոխարեն Ղշնայի ենթաբարբառը գնում է* -ա՛նալ, ո՛նալ՝ *համապատասխան գրաբարին՝ ինչպես՝* մռա՛նալ, հռո՛նալ, ըղա՛նալ «աղալ» *(Սարգս. էջ 108)։*

Մտանել *բայը գտնվելով մեջ, լռնարհվում է Ա լծորդութիյան երրորդ տեսակի պես. օրինակ՝ կտր.* մռեմ, *հրամ.* մռի՛, *դերբ.* մռում, մռեծ, մռե՛լ, մռելոց, *«մռնելու»։*

Գ *լծորդութիյուն*

ընդ. ներկա	կատարյալ	հրամայական
խզզօմ	*խզզա՛համ*	
խզզօս	*խզզա՛հաս*	*խզզա՛հի*
խզզո	—	
խզզօք	*խզզա՛հաք*	
խզզօք	*խզզա՛հաք*	*խզզա՛հիք*
խզզօն	*խզզա՛հան*	

դերբայներ՝

անորոշ— *խզզօլ*
ներկա— *խզզա՛լիս*
անցյալ— *խզզա՛հած, խզզա՛հալ*
ապառնի— *խզզա՛լոց*

Նույն լծորդութիյան թեթև խոնարհումը

ըղձ. ձերկա	կատարյալ	հրամայական
ըրվէօմ ‹երևամ›	*ըրվո՛համ*	
ըրվէօս	*ըրվո՛հաս*	*ըրվո՛հի*
ըրվէօ	—	
ըրվէօք	*ըրվո՛հաք*	
ըրվէօք	*ըրվո՛հաք*	*ըրվո՛հիք՛*
ըրվէօն	*ըրվո՛հան*	

դերբայներ՝

անորոշ— ըրվէօլ
ներկա— ըրվո՛լիս
անցյալ— ըրվո՛հած, ըրվո՛հալ
ապառնի— ըրվէ՛լոց

Ալս լծորդութլունը ներկայացնում է գրաբարի երրորդ լծորդութլան առաջին տեսակը, որ է -ալ։ Հետաքրքրական է նկատել, որ նուլն լծորդութլան երկրորդ տեսակի բայերը (-ացնալ), բոլորն էլ վերածված են բարբառիս մեջ -ցիլ ձևին, այսպես են գողացնալ>գ՛ղդա՛ցիլ, հեռացնալ>հռա՛ցիլ, կշտացնալ>կըշտացի՛լ, հասկացնալ>հըսկա՛ցիլ, զարմացնալ>զարմա՛ցիլ, իմացնալ>յըմացիլ, յղացնալ>յըղա՛ցիլ, մոռացնալ>մռացի՛լ, լուացնալ>լվացի՛լ, ստացնալ>ըստա՛ցիլ, նուլնպես և բոլոր անվանական բայերը, ինչպես՝ բարձրացնալ>բըձրրա՛ցիլ *են։ Բուն -ալ վերջավորած բայերից մի մասը նուլնպես անցած է -ցիլ, -իլ, ձևին, ինչ.* աղալ>ըղա՛ցիլ, բանալ>բա՛ցիլ, բառնալ>բէ՛ռցիլ, դառնալ>դա՛ռցիլ, լողալ>լղացիլ, կարդալ>կ՛ռդիլ, հաւատալ>հվա՛տիլ, շնալ>շնացի՛լ։ *Մի քանիսն էլ խոնարհվում են օժանդակով, այսպես՝* խաղալ>հաղ՛արիլ, որոճալ>ա՛րուց, ա՛րիլ, կաղալ>կա՛ղի տօլ։ *Մնացյալները դարձած են -օլ և կազմում են այս լծորդութլունը։ Սրանց մեջ էլ կարևոր է նկատել հետևյալ հանգամանքը.*

Որովհետև վերջավանկի շեշտյալ ա ձայնը բարբառիս մեջ տալիս է օ, ուստի հայերենի երրորդ լծորդութլան պատկանող այն բոլոր բայերը, որոնց մեջ նախաշեշտ վանկերը սուղ են, բնականաբար բարբառիս մեջ ստացել են -օլ վերջավորութլունը, որի թեթևն է հօլ, այսպես՝

բառաչել>բըռընչօլ	*տզզալ>տզզօլ*
զկռտալ>զկըռտօլ	*մռմռալ>մռմռօլ*
զռալ>զռօլ	*փռշտալ>փռըշտօլ*

թռթռալ>թըռթըռօլ փրփռալ>փրփռօլ
խրխնջալ>խըրխընջօլ
կսկծալ>կըսկըծօլ
կրկչալ>կրկըչօլ
ճռալ>ճռօլ

Բայց ունենք նաև մի քանի ուրիշ բայեր, որոնց մեջ թեև նախաշեշտ վանկերը սուղ չեն, բայց բարբառիս մեջ շեշտը ճնշելով վերջավանկի վրա, վերածված են սուղի, ուստի և դարձյալ բայական վերջավորութիւնը եղած է -օլ։ Այսպես են՝

գոռալ>գ'ըռօլ հազալ>խըղօլ
դողալ>դըղդօլ ոռնալ>նըռնօլ
դողդողալ>դըղդըղօլ ործկալ>ըռծըտէօլ
երևալ>ըրվէօլ որոտալ>ըրըտօլ
կաթիլ>կըթթօլ տրոփել>տրըփփօլ

Ուշադրանալ բայը ստանալով կրկնակի ձև՝ եղած է ըլխա'ցիլ և ըլխօ'լ, և հետևաբար խոնարհվում է երկու ձևով։

Այս բոլորի հետևանքն այն է լինում, որ բարբառիս մեջ երբորդ լծորդութեան պատկանող բոլոր բայերը լինում են շեշտուոր և առաջին ձևի խոնարհմունքը (որ է թակ-իմ, մոռանիմ) անհայտ է։

Մի քանի բայեր, որոնք վերջանում են -իլ, վոխանակ հետևելու Ա լծորդութեան, խոնարհվում են այս Գ լծորդութեան համեմատ, տարբերվելով միայն ըղձականի և անորոշ ու ներկա դերբայների մեջ։ Այսպես են՝

խուսիլ	խուսիմ	խըսէլիս
կա'ռչիլ	կո'ռչիմ	կըռչո'լիս
հաջիլ	հաջիմ	հչէլիս
ճնանչիլ	ճնանչիմ	ճընընչէլիս, ճնչէլիս
ծծո'ղիլ	ծծո'ղիմ	ծըծըղէլիս
ըմանչիլ	ըմանչիմ	ըմընչէլիս (բայց և ըմընգչամ)
հվատիլ	հվատիմ	հըվըտէլիս

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌ

Անցյալ կատարյալը Ղարաբաղի բարբառում համաձայն է դրաբարի կատարյալի կազմութեան. գործածված վերջավորութիւնները հետևյալներն են։

Առաջին և երկրորդ լծորդութիւն հետևող բայերը վերջ-նում են՝

1.—	էջ	-էջէնք
2.—	էջէր	-էջէք
3.—	-՛էց	-էցէն

Նույն լծորդութիւններին հետևող և ածել, ածիլ վերջավորող բայերը վերջնում են՝

1.	-՛է	-՛էնք
2.	-՛էր	-՛էք.
3.	-՛ավ	-՛էն

Երրորդ լծորդութիւն պատկանող բայերը վերջնում են՝

1.	-ացէ	-ացէնք
2.	-ացէր	-ացէք
3.	-աց	-ացէն

Նույն լծորդութիւն ածել վերջավորող բայերն ստանում են նույն վերջավորութիւնները, միայն եզակի երրորդ դեմքը՝ -ացա՛վ։

Բոլոր այն բարբառների մեջ, որտեղ գրաբարի ի ձայնը առանց է-ի վերածվելու մնում է ի (ալսպես Գորիսի բարբառում), վերի բայական վերջավորութիւնների տեղ գտնում ենք՝

Ա. լծ.	1.	-էցի	-էցինք
	2.	-էցիր	-էցիք
	3.	-՛ից	-էցին
	1.	-՛ի	-՛ինք
	2.	-՛իր	-՛իք
	3.	-՛ավ	-՛ին
Բ. լծ.	1.	-ացի	-ացինք
	2.	-ացիր	-ացիք
	3.	-՛աց	-ացին

Հրամայականի եզակի երկրորդ դեմքը կազմելու համար արմատի վրա առաջին և երկրորդ լծորդութիւն մեջ ավելացնում է է, ի (գրական է իր ձևը), որանց ածել և ածիլ ձևերի մեջ իր. երբեմն էլ ի, է. երրորդ լծորդութիւն մեջ ա, իսկ երրորդ լծորդութիւն ածել վերջավորող ձևերի մեջ ա՛ց մասնիկը (գրական են եր, իր). օրինակ՝ չմփէ-չմփի, կախէ-կախի, ծածկէ-ծածկի, քթէր (քթի, քթէ), մտէր (մտի, մտէ), մէռէր (մէռի, մէռէ), փսիր(փսի, փսէ). կլծուա, գըռուա, հակաց, կլծոցաց, պարկաց, մօռաց են։

Հրամայականի հոդնակի երկրորդ դեմքը կազմելու համար էլ առաջին և երկրորդ լծորդութիւնները պահանջում են Ա՛ցէք, է՛ցիք, էք, իք, աճել և աճիլ վերջավորող բայերը՝ էք, իք. երրորդ լծորդութիւնը ա՛ցէք, ա՛ցիք, ա՛ք, իսկ աճալ վերջավորողները՝ ա՛ցէք, ա՛ցիք, օրինակ՝ չփե՛ցէք, չփե՛ցիք, չա՛փէք, չա՛փիք, կըխե՛ցէք, կխե՛ցիք, կա՛խէք, կա՛խիք, մե՛ռէք, մե՛ռիք, քթիք, քթէք, մահ՛ք, մահ՛ք, կյօռա՛ցէք, կյօռա՛ցիք, կյօ՛ռաք, կյուղա՛ցիք, կյուղա՛ցէք, մուռա՛ցէք, մռա՛ցիք. և այլն։

Դարաբաղի բարբառի վերլուծներն են.

1. *Ներկա.— կարօղ, անօղ, խօսօղ, մուռացօղ են։*
2. *Անցեալ.— կարած, անած, մուռացած կամ կարալ, անալ, մուռացալ են*
3. *Ապառնի.— կըըլնկան, ըըլնկան, մուըլնըլնկան կամ կըըլնցուք, ըըլնցուք, մուըլնցուք են։*
4. *Անորոշ.— կարիլ, անել, մուռանալ են։*

ՄԱՐԱՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Հին հայերենի լծորդութիւններն ու խոնարհումը շատ պարզված են Մարաղայի բարբառում. Դ լծորդութիւնը իր երկու տեսակներով՝ ինչպես այլուր, նոյնպես և այստեղ, բոլորովին չնջված է, չնջված է նոյնպես Ա. լծորդութեան երրորդ տեսակը (-անել), որով հին հայերենի ութ ձև խոնարհման վոհիսաւեն ձեռք է մեզ հինգ խոնարհում։ Բայց այս էլ, եթե ի նկատի առնենք բայական վերջավորութիւնները, ավելի կպարզվի և կվերածվի ընդամենը երկու ձևի, հետևյալ եղանակով.

ստոր.	ներկա	կատարյալ	հրամայական
-իմ,	-ամ	-ըմ, -ամ	-ը, -ա
-իս,	-աս	-իր, -ար	-էք
-ը,	-ա	-ից, -ավ, -աց	
-ինք,	-անք	-ընք, -անք	
-էք,	-աք	-ըք, -աք	
-ին,	-ան	-ըն, -ան	

Ստոր. ներկայի -իմ, -իս- -ը, -ինք, -էք, -ին վերջավորութիւնները ծագում են հին հայերենի Ա. լծորդութեան ներկայի վերջավորութիւններից, իսկ -ամ, -աս, -ա, -անք, -աք, ան ծագում են Դ լծորդութեան ներկայի վերջավորութիւններից։ Երկուսի-

վրա էլ կարելի է ավելացնել և, որ ներկայացնում է հին հայերենի Ա. և Գ. լծորդութ[յան] երրորդ տիպարը։

Կատարյալի -ըմ, -իր, -ըն[ք], -ը[ք], -ըն վերջավորութ[յուն]ները ծագում են հին հայերենի Ա. լծորդութ[յան] երկրորդ տիպարի կատարյալի վերջավորութ[յուն]ներից, միայն եզ. գ դեմքը (-ից) ծագում է նույն լծորդութ[յան] առաջին տիպարից և -աց՝ Գ. լծորդութ[յան] առաջին տիպարից։ Բացի սրանից՝ կատարյալի ա դեմքի վրա ավելացել է մ հանգը՝ ստոր. ներկայի ա դեմքի ազդեցութ[յամբ]։ Կատարյալի երկրորդ ձևի վերջավորութ[յուն]ները (-ամ, -ար, -ավ, -աք, աք, -ան) ծագում են հին հայերենի Բ. լծորդութ[յան] երկրորդ տիպարի կատարյալից։ Երկու շարքն էլ կարող են ստանալ -ց, որ Գ. լծորդութ[յան] կրկին տիպարներին է հատուկ՝ թե՛ հին հայերենի, և թե՛ Մարաղայի բարբառի մեջ։

Հրամայականի վերջավորութ[յուն]ներից ը՝ ծագում է հին հայերենի Ա. լծորդութ[յան] առաջին տիպարի -եա>է, հանգից, ա՝ ծագում է Գ. լծորդութ[յան] ա հանգից, իսկ ե-ը՝ հին հայերենի Ա. լծորդութ[յան] երկրորդ տիպարի հրամայականի վերջավորութ[յուն]ն է, որ այստեղ ընդհանուր է դարձել։

Անհավասիկ հին հայերենի երեք լծորդութ[յան]ց և նրանց երկրորդ տիպարի ստացած վիճակը Մարաղայի բարբառի մեջ։

Ա. լծորդութ[յուն]

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
ազատիմ	ազատը՛մ	ազատը՛
ազատիս	ազատիր	ազատէ՛ք
ազատը՛	ազատից	
ազատինք՛	ազատը՛նք	
ազատէ՛ք	ազատը՛ք	
ազատին	ազատը՛ն	

դերբ.— *ազատէլ, ազատիր, ազատօլու, ազատած։*

Այս խոնարհման են պատկանում Մարաղայի բարբառի բայերի մեծագույն մասը։ Ճիշտ վերի ձևն ունեն այն բայերը, որոնց արմատական ձայնավորն է ա կամ ը. [ինչպես՝] ածել, աղել, աշխատել, ապաշխարել, ավըրիրել, առնել, թաթխել, թաղել, թավալել, թոծել, տոնել *(<թըշնել)*, ժօղել *(ժողովել)*, լկել, լփըլել, լցել, լզել, խափըլել *(խաբել)*, խանճրել, խառնել, խըլել, ծալել, ծախել, տասկել *(ծածկել)*, ծամըլել, ծծել, կազմըլել, կաթել, կախել, կանչել,

կապրել, կատարել, կառել, կառկըճճել, կըթել, կծել, քըշըռել, կուէխել, կռել *(կարել)*, կռծել, կռճատել, ճամփըհերել, խամբրել, ճամփռել *(համբուրել)*, խանել, ճմռել, մադել, մանել, մաշել, մախսել, մկրդել, մըխսել, սխտել, իսաբկել, շաղախել, շառել, շռճել, օղօլկել, չարչըրել, պախել, պաշտել, պատմըել, պառտըկել, փսակել, պտուտել, ցընջել, սանդռել, սառքել, ըսպաճել, սրսրկել, վառել, տանջել, տաշել, տապկել, տնգել, տրպըել, ցանել, փակել, փառատել, փըհխել, փառել, փխսել, քակել, քաղել, քամրել, քուրել, քոքռել, օզնել, օծել, օխնել:

Երբ բայի արմատական ձայնավորը տարբեր է, բայական վերջավորութիւնից մէջ գտնված ը ձայնն էլ կրում է զանազան ձայնական փոփոխութիւններ: Այսպես՝ եթե արմատական ձայնավորն է ա, վերջաձայն ը դառնում է ի՝. ինչպես՝ ողոչել—ողոչի՝, թափել—թափի՝, պամբասել, ոժել, պոժի՛նել, պոցել, բախշել, պառցել, տադրել, զատել, զառկել, խոշել, խոլել, խոչել *(հաջել)*, չոփել, ճախճխել, ճառթել, քոշել: *Մյուս դէմքերի մէջ, ուր որ ը պաշտպանված է հաջորդ բաղաձայնով, ը ճնում է, ինչպես՝ կատարյալում՝* թափըմ, թափընք *և այլն:*

Եթե արմատական ձայնավորն է ի, է, վերոհիշյալ ը դառնում է ի. ինչպես՝ փիրքել, փիրքի, հրել—հրի, կ՛իզել, կ՛իրել, հփել, զառթիրել, թիք՛ել *(թքանել)*, տիմրիրել *(թմրել)*, լիլիկել *«օրօրել»*, խիթել *(խայթել)*, խեխտել, խինչել, ծեփել, ծիլել, քիցել *(ձգել)*, ճերկել, շիճել, ճիրճիճել *«ջուր ցանել»*, ըստեղծել, վերցել, ցիրւել, ցինել, փաթիթել, փիչել, փիրգել, քիլել, քիրել, քիրքել, քինել, քիսել:

Շրթնային բաղաձայները ստանում են ը՝ ինչպես՝ կապրից են:

Դիտ.— Բաճալ *բալը, որ գրական լեզվում անկանոն է, բարբառիս մէջ ստանալով պոցել ձևը, վերածվել է կանոնավորի, կար.* պոցրմ, *հրմ.* պոցի, *բայց իբրև ճնացորդ հնութեան՝ նաև* պոց, պոս: Զարնել>զոռկել, լնուլ>լըցել *բայերը ունին երկու ձև հրմ.* զարկ՛, լըց, *որոնք անկանոն են, և* զարկ՛ի՝, լըցը՛, *որոնք կանոնավոր են:*— Հանել>խաճել *բայի հրամայականն է* խա՛ճ, խաճե՛ք: Զգել>քիցել *բայի հրամայականն է* քիցի՛, քից, *բաղաձայնի մոտ՝* քիս, *օր.* քիս ցած: Բերել>պէրել *լինում է հրմ.* պի *կամ* պիր, պիրե՛ք. *ճնացյալ ժամանակներն կանոնավոր են:*

Եթե արմատական ձայնավորը ու է (կամ նաև օ), վերջավորութեանց մէջ ը ձայնը ամեն դէրքում էլ կարող է դառնալ ու կամ ճնալ անփոփոխ. ինչպես՝ հնձել>ուճել:

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
ունձիմ	*ունձում, ունձըմ*	*ունձու, ունձը*
ունձիս	*ունձիր*	*ունձէք*
ունձու, ունձը	*ունձից*	
ունձինք	*ունձունք, ունձընք*	
ունձէք	*ունձուք, ունձըք*	
ունձին	*ունձուն, ունձըն*	

դերբ.— *ունձէլ, ունձիր, ունձօլու, ունձած.*

Այսպես նաև օղօրկո՛ւ «ուզարկիր»։

Պատահում է մինչև անգամ, որ ստոր. ներկայի ի ձայնավորն էլ հպատակի արմատական ձայնավորին և դառնա ու, ինչպես՝ ուճում, ուսում, ուտում:

Երբ բայի արմատական ձայնավորն է ե, ու, վերջավորութիւնց ը, ի ձայնները դառնում են իւ կամ ի, բայց կատարյալի ը ձայնը կարող է մնալ է կամ դառնում է ու, որով տարբերվում է ստոր. ներկայից. ինչպես՝

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
չէօքիւմ	*չէօքիւմ*	*չէօքիւ*
չէօքիւս	*չէօքիւր*	*չէօքէք*
չէօքիւ, չէօքի	*չէօքիւց, չէօքից*	
չէօքիւնք	*չէօքիւնք*	
չէօքէք	*չէօքիւք*	
չէօքիւն	*չէօքիւն*	

դերբ.— *չէօքէլ, չէօքիւր, չէօքօլու, չէօքած։*

Այս կարգին են պատկանում՝

բովել>պէօվէլ, պէօվըմ
գլորել>կիւլէօրէլ, կիւլէօրըմ
ոլորել>էօլիւռէլ, էօլիւռըմ
ջոկել>ճէօկէլ. ճէօկըմ
օրօրել>էօրէօրէլ, էօրէօրըմ.

Ահա և ուզել>իւզել բայի խոնարհումը։

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
իւզիւմ	*իւզում*	*իւզիւ*
իւզիւս, իւզիս	*իւզիւր, իւզիր*	*իւզէք*

իւղիւ	*իւղիւց, իւղից*
իւղիւնք, իւղինք	*իւղունք*
իւղէք	*իւղուք*
իւղիւն, իւղին	*իւղուն*

դերբ.— *իւղէլ, իւղիր, իւղօլու (կամ իւղօլը՛), իւղած։*

Առաջին լծորդութեան համեմատ են խոնարհվում. նաև թուրքերենից փոխառյալ բայերը, որոնք մեծ թիվ են կազմում բարբառիս մեջ և իրենց բայական կազմութեամբ վերածվում են երկու տեսակի.—

ա) Նրանք, որ թուրքական արմատի վրա ուղղակի կպցնում են հայկական -էլ մասնիկը և բ) նրանք, որ թրք. անցյալ դերբայից են կազմված։ Այսպես՝ առաջին կարգին են պատկանում բրախէլ «թողնել, լքել», հազըրէլ, «պատրաստել», կուջաղէլ «գրկել», կիփըլէլ «կողպել», գեօրիւշէլ «իրար հետ տեսակցիլ» ևն։— երկրորդ կարգին են պատկանում՝ բաշլամիշէլ «սկսիլ», կուդուրմուշէլ «կատաղիլ», փարչալամըշէլ «պատառոտել», մսիլգամիշէլ «ինամել», թափշըրմըշէլ «պատվեր տալ, հանձնել», կըզդըրմըշէլ «կատաղեցնել» ևն։ Այս բոլորը խոնարհվում են վերի ձևով, ինչպես՝

սառ. ներկա	կատարյալ	հրամայական
կուդուրմուշիմ	*կուդուրմուշըմ*	*կուդուրմուշու*
կուդուրմուշիս	*կուդուրմուշիր*	*կուդուրմուշէք*
կուդուրմուշը՛	*կուդուրմուշից*	
դուդուրմուշինք	*կուդուրմուշընք*	
կուդուրմուշէք	*կուդուրմուշըք*	
կուդուրմուշին	*կուդուրմուշըն*	

դերբ.— *կուդուրմուշէլ, կուդուրմուշիր, կուդուրմուշօլու ևն։*

Երկրորդ տիպար

Ա լծորդութեան երկրորդ տիպարը ընդված է բարբառից։ Այն բայերը՝ որ հին հայերենում պատկանում են այս կարգին, իրենց ձևը փոխելով՝ անցել են ուրիշ լծորդութեանց։ Այս կարգին են պատկանում պագանել, թքանել, խածանել և ք...։ Առաջինը ստացել է թրք. մայիլ ձևը, երկրորդը՝ թիք «թուք» արմատի համեմատ դարձել է թիքիլ, երրորդը բոլորովին ընդված և փոխանակված է կծիլ համանիշով։ Այս բոլորը պատկանում են Ա լծորդութեան առաջին տիպարին։ Վերջապես վերջին բայը իր ներքին

ձայնական փոփոխութեանց պատճառով մտնում է անկանոն բայերի շարքը:

Խ լծորդութիւն

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
խարփիմ	խարփամ	խարփը՛
խարփիս	խարփար	խարփէք՛
խարփը՛	խարփավ	
խարփինք՛	խարփանք	
խարփէք՛	խարփաք	
խարփին	խարփան	

դերբ.— խարփիր, խարփած, խարփիլու:

ԵՒլսպես են խոնարհվում:

ապրիլ>ապռէլ	նմանիլ>լմանէլ
թոռոմիլ>թօռօմէլ	նուաղիլ>նվաղէլ
լսել>լըսաէլ	շուարիլ>շուարել
խմել>խըմըլէլ, խմամ	ուռիլ>ուռռէլ
խրտնիլ>խռնել	սատակիլ>սատկըէլ
կանգնիլ>կայնէլ	սկիլ>սըկկըէլ
կատաղիլ>կադըղէլ	սովորիլ>սօրվըէլ
հաւանիլ>խաշէլ	քրտնիլ>քըռնէլ
ճաքիլ>ճաքքէլ	
ճաքճքիլ>ճաքճըքէլ	
ճգնիլ>ճըլհնէլ	
մրսիլ>մըսէլ	
նստիլ>նըստէլ	

Դիտ.— ԵՒլսպես են խոնարհվում հատկապես կրավորական բայերը և կրավորակերպ չէզոքները:

Ապրիլ>ապռէլ բայը կարող է հետևիլ թէ ալս և թէ՛ առաջին լծորդութեան, որով կատարյալի մէջ կլինի ապռամ, ապռար, ապռավ, ապռանք, ապռաք, ապռան կամ ապռըմ, ապռիր, ապռից, ապռընք, ապռըք, ապռըն:

Նստիլ բայը հրամ. լինում է ըստ օրինի նըստը՛, բայց հնի համեմատ նաև նը՛ստ:

Երկրորդ տիպար

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
խաանիմ	խասամ	խասը՛
խաանիս	խասար	խասէ՛ք
խաանը՛	խասավ	
խաանինք՛	խասանք	
խաանէ՛ք	խասաք	
խաանին	խասան	

դերբ.— *խասնել, խասիր, խասնօլու, խասած։*

Ալսպես են խոնարհվում՝

զարթնուլ>զոնթնել
թռանիլ>թռնել
մեռանիլ>մըէրնել, մըէնել
փախչիլ>փախնըէլ

Զարթնուլ բայը փափուկ ձայնավոր ունենալու պատճառով ստոր. ներկա զ դեմքը և հրամայական եզ. բ դեմքը լինում է զորթնի։

Գ. լծորդություն

ստոր. ներկա	կատարյալ	հրամայական
խազզամ	խազզացըմ	խազզա՛
խազզաս	խազզացիր	խազզացէ՛ք
խազզա	խազզաց	
խազզանք	խազզացընք	
խազզաք	խազզացըք	
խազզան	խազզացըն	

դերբ.— *խազզալ, խազզացիր, խազզալու, խազզացած, խազզացօղ։*

Ալսպես են խոնարհվում՝

աղալ	*խուխուխուէտալ (հոտոտել)*
բզզալ	*սկռտալ (ձգտալ)*
բխխալ	*մօւլալ (մլաւել*
տօզալ	*ճնալ*
լեռալ	*մօռմքալ (մորմոքիլ)*

էհաւալ	վըէրծկալ (ործկալ)
խաղալ	օռօճալ
խոխնջալ	սօղղալ
ծըղղալ (ծիծաղիլ)	ցավալ
ծպպալ (ծիւալ)	սիրալ, սիրացըմ, սիրացիը ևն։
կարթալ	
ավաաալ (հաւաաալ)	

Նուլն լծորդութլան պատկանող թեթև ձայնավորով բալերը մանրիկի ա ծանր ձայնավորը դարձնում են ա. ինչպես՝ գովել>կէօվոլ, կէօվոմ, կէօվոց, կէօվո՛, կէօվացէք՛, կէօվոցած, կէօվոլու, լուանալ>լիվոլ, լիվոմ, լիվո ևն։

Նկատելի է հատկապես սիրել բալը, որ վերջավորութլունը փոխելով՝ անցել է ալս լծորդութլան։

երկրորդ տիպը

ստոր. ձեռկա	կատարյալ	ճրամայական
լնաստանամ	խաստացամ	խաստացը՛
խաստանաս	խաստացար	խաստացէք՛
խաստանա	խաստացավ	
խաստանանք	խաստացանք	
խաստանաք	խաստացաք	
խաստանան	խաստացան	

դերբ.— խաստանալ, խաստացիը, խաստանալու, խաստացած, խոստացօղ։

Ալսպես են խոնարհվում՝

ամաչել>ամչընալ, ամչըցամ
բարձրանալ>պոնցի՝րնալ
ձօղանալ>կուէղնալ
ղառնալ>տոռնալ
թուլանալ>թուէնալ
լողանալ>լօղնալ
հասկանալ>խասկնալ
մօտիլ>մըւոտնալ
ուրանալ>իւրանալ
վախիլ>վոխտնալ, վէխէնալ, վէխանալ, վոխէնալ։

Ալպես են խոնարհվում առհասարակ բոլոր անվանական բայերը. ինչպես՝ ճուչանալ «մեծանալ», փսաքլանալ «փոքրանալ», խայանալ «հայանալ», տաշկըլնալ «տառճկանալ», շատանալ, քիչանալ, ցածրանալ «ցածանալ» են։

ՈՒՐՄԻՈ ԲԱՐԲԱՌ[1]

ստոր. ներկա	կատարյալ	
լսէմ	լսամ	կ'իրիմ «գրուցի»
լսէս	լսար	կ'իրիր
լըսըէ	լսավ	կ'իրէց
լսէնք՛	լսանք	կ'իրինք՛
լսէք՛	լսաք	կ'իրիք՛
լսէն	լսան	կ'իրին

հրամայական	դերբայ
լըսը՛	լսիր
մի՛ լըսը	լսելիս
լըսէք՛	
մի՛ լըսէք՛	

Բ. ՋԱՐՏՈՒՂԻ ԲԱՑԵՐԸ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Բարբառների խոնարհման մեջ ևս նկատվում են տարբերութիւններ, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են զարտուղութիւններ։

Ալստեղ դնում ենք մի քանի կարևոր բարբառների զարտուղի բայերի խոնարհման նմուշներ։

ԳՈՂՄԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ա լծորդութեան ա տիպարի մեջ բերել և ըսել բայերը, բ տիպարի մեջ էլ առնել և զարնել բայերը կատարյալի հրամայականի և գերբայների մեջ լինում են.

	կատարյալ		
բէրի	ըսի	առի	զարգի
բէրիր	ըսիր	առիր	զարգիր
բէրավ	ըսավ	առավ	զարգավ

[1] Ղարիբյան. Հայոց լեզվի պատմ. Ներած. էջ 231։

բէրինք	*ըսինք*	*առինք*	*զարգինք*
բէրիք	*ըսիք*	*առիք*	*զարդիք*
բէրին	*ըսին*	*առին*	*զարդին*

հրամայական

բէր	*ըսէ*	*առ*	*զարդ*
բէրէք	*ըսէք*	*առէք*	*զարդէք*

դերբայներ

բէրած	*ըսած*	*առած*	*զարդած*
բէրէր	*ըսէր*	*առէր*	*զարդէր*
բէրօղ	*ըսօղ*	*առնօղ*	*զարնօղ*
բէրէլիք	*ըսէլիք*	*առնէլիք*	*զարնէլիք*
բէրելու	*ըսէլու*	*առնէլու*	*զարնէլու*

Գ լծորդութեան մեջ բաճալ, զբաճալ, ելլալ, իյնալ, իշնալ<իջանել, մռնալ, դեսնալ<տեսանել *բայերը ալդ ժամանակներում դառնում են.*

կատարյալ

բացի	*գըդա*	*էլա*	*ինդա*	*ինչա*	*մըդա*	*դէսա*
բացիր	*գըդար*	*էլար*	*ինդար*	*ինչար*	*մըդար*	*դէսար*
բացավ	*գըդավ*	*էլավ*	*ինդավ*	*ինչավ*	*մըդավ*	*դէսավ*
բացինք	*գըդանք*	*էլանք*	*ինդանք*	*ինչանք*	*մըդանք*	*դէսանք*
բացիք	*գըդաք*	*էլաք*	*ինդաք*	*ինչաք*	*մըդաք*	*դէսաք*
բացին	*գըդան*	*էլան*	*ինդան*	*ինչան*	*մըդան*	*դէսան*

հրամայական

բաց	*գըդի(ր)*	*էլի(ր)*	*ինդի(ր)*	*ինչի(ր)*	*մըդի(ր)*	*դէսի(ր)*
բացէք	*գըդէք*	*էլէք*	*ինդէք*	*ինչէք*	*մըդէք*	*դէսէք*

դերբայներ

բացօղ	*գ'ըդնօղ*	*էլլօղ*	*ինդօղ*	*իշնօղ*	*մըդնօղ*	*դէսնօղ*
բացած	*գ'ըդած*	*էլած*	*ինդած*	*ինչած*	*մըդած*	*դէսած*
բացէր	*գ'ըդէր*	*էլէր*	*ինդէր*	*ինչէր*	*մըդէր*	*դէսէր*
բանալիք	*գ'ըդնալիք*	*էլլալիք*	*իյնալիք*	*իշնալիք*	*մըդնալիք*	*դէսնալիք*
բանալու	*գ'ըդնալու*	*էլլալու*	*իյնալու*	*իշնալու*	*մըդնալու*	*դէսնալու*

Այս բոլոր բացառութիւնները բացատրվում են գրաբարի միջոցով, ինչ որ համեմատական քերականութեան գործն է։

Կան զարտուղություններ էլ, որոնք առևրևույթ են և կարող են բացատրվել նույնիսկ բարբառի միջոցով, օրինակ՝ ծառաւիլ> ձառվիլ, կատարյալը լինում է ձառվըցա, փոխանակ ձառվեցա (երկրորդ լծորդության ա տիպար), բայց ձառվըցա բացառության չէ, այլ գալիս է ձառվընցալ ձևից։

Բորբոսնիլ>փօրփօսնիլ ըստ ձևի պատկանում է երկրորդ լծորդության բ տիպարին, բայց բարբառում անց է կացրել ա տիպարին, դրա համար էլ կատարյալը լինում է փօրփօսնեցա. -ցալ -ցավ ևն։

Ուրիշ դեպքերում Պոլսի բարբառը վերացրել է գրաբարի բացառությունները խոնարհման մեջ և վերածել նրանք կանոնավորի. օրինակ՝ գրաբարում ածեմ, բերեմ, հանեմ առաջին լծորդության բացառություններն են (կտր. ածի, բերի, հանի), ճաշիմ՝ երկրորդ լծորդության բացառությունն է (կտր. ճաշայ, հրամ. ճիաշ). բարբառիս մեջ սրանք կանոնավորվելով նշած են կտր. ածնցի, հանեցի, ճաշեցա, հրամ. ածե, հանե, ճաշ՛ միայն բերել մնում է անկանոն (կտր. բերի, հրամ. բեր)։

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ա. լծորդության ա տիպարի մեջ բերել և ասել բայերը, իսկ բ տիպարի մեջ առնել և զարնել բայերը կատարյալի, հրամայականի և դերբայների մեջ մասամբ պահած են հին զարտուղի ձևերը և մասամբ էլ ստեղծել են նոր կանոնավոր ձևեր։

կատարյալ

պէրի	ասի	առի	զուրկի
պէրիր	ասիր	առիր	զորկիր
պէրեց, իպե	ասաց	առեց	իզոր
պէրինք	ասինք	առինք	զորկինք
պէրիք	ասիք	առիք	զորկիք
պէրին	ասին	առին	զորկին

Կանոնավորված ձևով՝

պէրիցի	ասիցի	առիցի	զորկիցի
պէրիցիր	ասիցիր	առիցիր	զորկիցիր
պէրեց	ասաց	առեց	զորկեց
պէրիցինք	ասիցինք	առիցինք	զորկիցինք

պիրիցիքլ	ասիցիքլ	առիցիքլ	զորկիցիքլ
պիրիցին	ասիցին	առիցին	զորկիցին

հրամայական

պէ	ասա	առ, առա	զոր
պիրէքլ	ասէքլ	առէքլ	զորկէքլ

դերբայներ

պիլյած	ասած	առած	զորկած
պիրիր	ասիր	առիր	զորկիր
պիլյօղ	ասօղ	առնօղ	զորկօղ
պիրէլիքլ	ասէլիքլ	առնէլիքլ	զորկէլիքլ
պիրէլու	ասէլու	առնէլու	զորկէլու

բանալ>պոճալ, տեսանել>տիսճալ, դիպիլ>տիպճել, անկանիլ>ինել. նուլն ժամանակներում ստանում են հետևյալ ձևերը:

կատարյալ

պոցի	տիսա	տիպա	ինգլո
պոցիր	տիսար	տիպար	ինգլոր
իպոց	տիսավ	տիպավ	ինգլով
պոցինքլ	տիսանքլ	տիպանքլ	ինգլոնքլ
պոցիքլ	տիսաքլ	տիպաքլ	ինգլաքլ
պոցին	տիսան	տիպան	ինգլոն

որ և՝

պոցիցի, պոցիցիր, պոցեց, պոցիցինքլ, պոցիցիքլ, պոցիցին.

հրամ.

պոց	տես, տի՛	տիպի	ինգլի
պոցէքլ	տիսէքլ	տիպէքլ	ինգլէքլ

դերբ.

պոցած	տիսած	տիպած	ինգլած
պոցիր	տիսիր	տիպիր	ինգլիր
պոցօղ	տիսնօղ	տիպնօղ	ինօղ
—	տիսնէլիքլ	տիպնէլիքլ	ինէլիքլ
պոնտլու	տիսնէլու	տիպնէլու	ինէլու
	տիսնալու		

ՀԱՄՇԵՆՒ ԲԱՐԲԱՌ

Ա լծորդութիւն ա տիպարից զարտուղվում են հետևյալ բայերը.

ասուշ	աստի	հրմ. աստ, աստէք
«ասել»	աստիր	դերբ. աստած
	աստավ	
	աստաք	
	աստիք	
	աստին	
պէրուշ	պէրի	հրմ. պիր, պի
«բերել»	պէրիր	պէրէք
	պէրավ (էբ՛իր)	
	պէրաք	
	պէրիք	
	պէրին	

Բ լծորդութիւն

նստուշ	նստա	հրմ. նիստ
«նստիլ»	նստար	նստէք
	նստավ	
	նստաք	
	նստոք	
	նստօն	

Գ լծորդութիւն

պացի	հրմ. պաց	տառցա հրմ. տառցի(ր)	
պացիր	պացէք	տառցար	տառցիք
պացավ (=էպաց)		տառցավ	
պացաք		տառցաք	
պացիք		տառցոք	
պացին		տառցօն	

Զարտուղութեանց կարգը կարելի է դասել նաև այն դեպքերը, երբ մէջին ձայնավորը սղվում է խոնարհման ժամանակ. ինչպես՝ աղալ>աղուշ, կոր. աղացի>ախցի, ախծի, խաղալ>խաղուշ, կոր. խաղացի>խախծի, կարգալ>գաշաուշ, զաշտրցի, հրմ. գաշտրցէք են:

Ծանոթություն. 1.— Ալտեղ ավելացել է տ բաղաձայնը: Ձայնավորի հաջորդող ս-ից հետո ավելացած տ-ի օրինակ շատ ունենք բարբառներում. ինչպես՝ Սաղամաս>Սալմաստ, Ալմաս>ալմաստ, սուս>suուստ, ռուս>ռուստ, կալբաս>կալբաստ, մատրաս>մատրաստ, էսպէո>իսպիտս, նուլնիսկ լսել եմ սիֆիլիս>սիֆիլիստ: Համշենի բարբառում այս մասին ուրիշ օրինակ է թաստել «հևալ», որ դարձել է թաստուշ, տաստուշ: Ալտեղ հիշում եմ հատկապես երև. թաշախուստ «անտափառ, պճնանքի» բառը, որ արաբ. tašaxxuş ձևն է: Այս բառը բառարանում մեկնվում է «անձը ճանաչվելը»:

2. Ըստ որում բ-ից հետո շեշտյալ ե դառնում է ի. ինչպես՝ վեր>վիր, կեր>գիր, մեր>միր, ձեր>ծիր, կամ երեմն էլ, բ կորչում է, ինչպես՝ կեր>գի:

ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Չորս լծորդությանց մեջ, սովորական խոնարհման ձևից մի քիչ շեղվող բայերը հետևյալներն են.

կատարյալ

բ՛իլա	*ասը՛*	*առը՛*
բ՛իլայ	*ասը՛լ*	*առը՛լ*
բ՛իլօվ	*ասօց*	*առօվ*
բ՛իլօնք	*ասօնք*	*առօնք*
բ՛իլոք	*ասըք*	*առըք*
բ՛իլան	*ասըն*	*առըն, առօն*

հրամայական

բ՛իլ	*աստ*	*որտ*
բ՛իլէք	*ասէք*	*առէք*

դերբայներ

բ՛լօձ	*ասօձ*	*առօձ*
բ՛իլիլ	*ասիլ*	*առիլ*
բ՛իլէօղ	*ասէօղ*	*առնէօղ*
բ՛իլիլո	*ասիլո*	*առնիլո*
բ՛իլիլէք	*ասիլէք*	*առնիլէք*

Ծանոթ.—Ուրիշ բարբառներում զարճել բայն էլ մտնում է այս բայերի շարքը, բայց Զեյթունի գավառականում այս

բայը շարքից դուրս է ընկել՝ փոխանակվելով կպցընել բառով։

Ա. լծորդութեան բ տիպարին պատկանող գտանել, ելանել, իջանել, մտանել բայերը թեև ստացել են անորոշի մեջ գ'օդնօլ, իլլիլ, իչնօլ, մօդնուլ կամ մօդնօլ ձևերը, բայց խոնարհման մեջ կանոնաւոր կերպով հետևում են Ա. լծ. բ տիպարին։

կատարյալ

գ'օդս	*իլո*	*իչ'ո*	*մօդո*
գ'օդօլ	*իլոլ*	*իչ'ոլ*	*մօդոլ*
գ'օդօվ	*իլօվ*	*իչ'օվ*	*մօդօվ*
գ'օդօնք	*իլօնք*	*իչ'ոնք*	*մօդօնք*
գ'ըդտք	*իլտք*	*իչ'ոտք*	*մօդտք*
գ'օդօն	*իլօն*	*իչ'ոն*	*մօդօն*

հրամայական

գ'օդ	*լիլ*	*իչ'էլ*	*մուդ*
գ'ը՝դէք	*իլէք*	*իչ'էք*	*մը՝դէք*

դերբայներ

գ'ըդնէօղ	*իլլէօղ*	*իչնէօղ*	*մը,դնէօղ*
գ'օդնէօղ			*մօդնէօղ*
գ'օդօձ	*իլօձ*	*իչ'օձ*	*մօդօձ*
գ'ը՝դիլ	*իլիլ*	*իչ'իլ*	*մը՝դիլ*
գ'ըդնալո	*իլլիլօ*	*իչնալո*	*մը՝դնիլո*
գ'ըդնալէք	*իլլալէք*	*իչնիլէք*	*մը՝դնիլէք*
		իչնալէք	

Բ լծորդութեան բ տիպարին վերաբերող անկանիլ բայը, որ Զեյթունում ը՝նգնը՝լ ձևն է ստացած, նախաձայնը դարձնում է շարունակ բ և օ։ Ահա այս բայի խոնարհումը.

կատարյալ	հրամայական	դերբայներ
օնգո		*ը՝նգնէօղ*
օնգոլ	*ը՝նգէլ*	*ը՝նգօձ*
օնգօվ		*ը՝նգիլ*
օնգօնք		*ը՝նգնիլո*
օնգտք!	*ը՝նգէք*	*ը՝նգնիլէք*
օնգօն		

Դ լծորդութեան պատկանող բանալ>բ'անօլ բայը խոնարհվում է հետևյալ ձևով.

կատարյալ	հրամայական	դերբայներ
բ՛ացը		բ՛ացէօղ
բ՛ացըլ	բ՛օց	բ՛ացօճ
բ՛ացօվ		բ՛ացիլ
բ՛ացօնք		բ՛անըլո
բ՛ացըք	բ՛ացէք	բ՛անըլէք
բ՛ացըն		

Դլաբարի Դ լծորդության պատկանող լճուլ բայը, որ Զեյթունում ստացել է ճօլ ձևը, խոնարհվում է շատ անկանոն ձևով, որ հետևյալն է.

սւսոր. ճերկա	սաոր. ճնկատար	կատարյալ
նօմ	նի	լը՝ցը՝
նօս	նիլ	լը՝ցը՝լ
նո	նէլ	լը՝ցօվ
նօնք	նինք	լը՝ցօնք
նօք	նիք	լըցոք
նօն	նին	լըցան

հրամ.— *լ՝ըց, լը՝ցէք*
դերբ.— *նէօղ, նօճ, լը՝ցիլ, նալո, նալէք*

ՍՎԵԴԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Զարտուղի բայերն են բերել, ասել, առնուլ, զարնել, բանալ, գաւանել, ելանել, ճնկաճել, իջանել, մտանել, տեսանել, *որոնք շեղվում են միայն կատարյալի, հրամայականի և դերբայների մեջ՝ հետևյալ ձևով.*

կատարյալ

բ՛երա	*ացա*	*առա*	*զարդիցա*
բ՛երէր	*ացիր*	*առիր*	*զարդիցիր*
երբ՛եր	*տսուց*	*առուվ*	*զարդից*
բ՛երունք	*ացունք*	*առունք*	*զարդիցունք*
բ՛երտք	*ացոք*	*առաք*	*զարդիցոք*
բ՛երէն	*ացէն*	*առէն*	*զարդիցէն*

Ծանոթ. զարկել *բայը հատուկ է Ցողուն Օլուգ գյուղին և վերածված է կանոնավորի, մյուսները այս բայի տեղ գործածում են գիխիլ և քիշդ՛իլ հոմանիշները։*

հրամայական

ր՛իր, բ՛է	տուս	տու	ղարգի՛
ր՛իրիք	տուիք	տուիք	ղարգի՛ցիք
			պարգիք

դերբայներ

ր՛իրել	տուիլ	տունիլ	պարգիլ
ր՛իրուղ	տուիւղ	տունիւղ	ղարգիւղ
ր՛իրուած	տուած	տուած	պարգած
ր՛իրեր	տուիր	տուիր	ղարգիր
ր՛իրիլա	տուիլա	տունի՛լա	պարգիլա
ր՛իրիլաք	տուիլաք	տունի՛լաք	պարգիլաք

ներկայական

ր՛ացա	ղ՛ըղս	իլս	ինգս
ր՛այիր	ղ՛ըղուր	իլուր	ինգուր
իր՛ուց	իղ՛օց, ղ՛ըղուվ	իլուվ	ինգուվ
ր՛ացունք	ղ՛ըղունք	իլունք	ինգունք
ր՛ացուք	ղ՛ըղաք	իլաք	ինգաք
ր՛ացէն	ղ՛ըղուն	իլուն	ինգուն

հրամայական

ր՛ուց	ղ՛օց	իլ	ինգէ
ր՛ացիք	ղ՛ըղիք	իլիք	ինգիք

դերբայներ

ր՛անիլ	ղ՛ընիլ	ընիլ	իլնիլ
ր՛ացիւղ, ր՛ո	ղ՛ընիւղ	ընիւղ	իլնիւղ
ր՛ոնիւղ			
ր՛ացուած	ղ՛ըղուած		
ր՛ացիր	ղ՛ըղի՛ր	իլուած	ինգուած
ր՛ոնիլա	ղ՛ընիլա	իլիր	ինգիր
		ընիլա	իլնիլա
ր՛ոնիլա	ղ՛ընիլաք	ընիլաք	իլնիլաք

կատարյալ

իչ՛օ	՛դօ	դիւօ
իչ՛ուր	՛դուր	դիւուր

իջ'ուվ	*մդուվ (իմէօդ)*	*դիսուվ*
իջ'ունք	*մդունք*	*դիսունք*
իջ'աք	*մդոք*	*դիսոք*
իջ'ուն	*մդուն*	*դիսուն*

հրամայական

իջ'է	*մէօդ*	*դիս*
իջ'իք	*մդիք*	*դիսիք*

դերբայներ

իշնիլ	*մընիլ*	*դիսնիլ*
իշնիւղ	*մընիւղ*	*դիսնիւղ*
իջ'ուց	*մդուճ*	*դիսուճ*
իջ'իր	*մդիր*	*դիսիր*
իշնիլա	*մնիլա*	*դիսնիլա*
իշնիլոք	*մնիլոք*	*դիսնիլոք*

Զարտուղի չեն ածել>ուձիլ, հանել>հաւիլ, նստիլ>ընգ'իլ կատարյալ,— հանիցա, ածիցա, նըգ'օ.
հրամ.— հոնէ, ուձէ, նէգ' (նգ'է);

9. ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԸ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Հին հայերենի անկանոն բայերից շատերը չնչված են նոր բարբառներում կամ ուղղակի իրենց գոյութիւնը չնչվելով (ինչպես յառնեմ. ըմպեմ, որոնք աշխարհաբարի մեջ այլևս չկան), և կամ նրանց անկանոն մասերը կանոնավորի վերածվելով (ինչպես՝ լսել, ճանաչել, որոնց կատարյալը գրաբարում լինում է անկանոն կերպով լուայ, ծանեայ, աշխարհաբարում լսեցի, ճանաչեցի կամ ճանչցայ); Ընդհակառակը բարբառներում անկանոն բայերի կարգն են անցել մի խումբ այնպիսի բայեր, որոնք կամ հին հայերենի խոնարհումից հեռացեր պահելով և կամ նոր ձայնափոխութիւնից ենթարկվելով՝ խոնարհման սովորական տիպարներից չեղումներ են ցույց տալիս այս ու այն կետում:

Ստորև տալիս ենք նման բայերի խոնարհման ցուցակը հայերենի մի քանի կարևոր բարբառներում:

ՊՈՂՄԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Առնել>ընել

Ներկ.— ընէմ, ընէս, ընէ, ընէնք, ընէք, ընեն
Անց.— ընէի, ընէիր, ընէր, ընէինք, ընէիք, ընէին
Կտր.— ըրի, ըրիր, ըրաւ, ըրինք, ըրիք, ըրին
Հրամ.— ըրէ, ըրէք
Դերբ.— ընօղ, ըրած, ըրեր, ընելիք, ընելու։

2. Գալ>գալ

Ներկ.— գամ, գաս, գա, գանք, գաք, գան
Անց.— գայի, գայիր, գար, գայինք, գայիք, գային
Կտր. — եկա, եկար, եկաւ, եկանք, եկաք, եկան
Հրամ.— եկո՛ւ(ր), եկէք, (հների մէջ կար նաև եկօ)
Դերբ.— եկօղ, եկած, եկեր, գալիք, գալու։

3. Դնել>դնել

Ներկ.— դնեմ, դնես, դնէ, դնենք, դնէք, դնեն
Անց.— դնէի, դնէիր, դնէր, դնէինք, դնէիք, դնէին
Կտր.— դրի, դրիր, դրաւ, դրինք, դրիք, դրին
Հրամ.— դիր, դրէք
Դերբ.— դնօղ, դրած, դրեր, դնելիք, դնելու։

4. Երթալ>էրթալ

Ներկ.— էրթամ, էրթաս, էրթայ, էրթանք, էրթաք, էրթան
Անց.— էրթայի, էրթայիր, էրթար, էրթայինք, էրթայիք, էրթային
Կտր.— գացի, գացիր, գնաց, գացինք, գացիք, գացին
Հրամ.— գնա, գացէք
Դերբ.— գացօղ, գացած, գացեր, էրթալիք, էրթալու։

5. Լալ>լալ

Ներկ.— լամ, լաս, լայ, լանք, լաք, լան
Անց.— լայի, լայիր, լար, լայինք, լայիք, լային
Կտր.— լացի, լացիր, լացաւ, լացինք, լացիք, լացին
Հրամ.— լա՛ց, լացէք
Դերբ.— լացօղ, լացած, լացեր, լալիք, լալու։

6. Լինել>ըլալ

Ներկ.— ըլամ, ըլաս, ըլա, ըլանք, ըլաք, ըլան
անց.— ըլալի, ըլալիր, ըլար, ըլալինք, ըլալիք, ըլալին
կտր.— էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրամ.— էղի(ր), էղէք
դերբ.— էղող, էղած, էղեր, ըլալիք, ըլալու։

7. Ուտել>ուդել

Ներկ.— ուդեմ, ուդես, ուդէ, ուդենք, ուդէք, ուդեն
անց.— ուդելի, ուդելիր, ուդեր, ուդելինք, ուդելիք, ուդելին
կտր.— գերա, գերար, գերավ, գերանք, գերաք, գերան
հրամ.— գէր, գերէք
դերբ.— ուդող, գերած, գերեր, ուդելիք, ուդելու։

8. Ծալ>դալ

Ներկ.— դամ, դաս, դա, դանք, դաք, դան
անց.— դալիր, դալիր, դար, դալինք, դալիք, դալին
կտր.— դուվի, դուվիր, դուվավ, դուվինք, դուվիք, դուվին
հրամ.— դուր, դուվէք
դերբ.— դուվող, դուված, դուվեր, դալիք, դալու։

9. Ծանիլ>դանիլ

Ներկ.— դանիմ,դանիս, դանի, դանինք, դանիք, դանին
անց.— դանելի, դանելիր, դաներ, դանելինք, դանելիք, դանելին
կտր.— դարի, դարիր, դարավ, դարինք, դարիք, դարին
հրամ.— դար, դարէք
դերբ.— դանող, դարած, դարեր, դանելիք, դանելու։

Պակասավոր բայեր.

1. եմ, էմ

Ներկ.— էմ, էս, է, ենք, եք, են.
անկ.— էլի, էլիր, էր, էլինք, էլիք, էլին.

Մնացյալը լրանում է ըլալ բայից։

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Անկանիլ>իլնել, ընել, իննել

Ներկ.— իլնիմ, իլնիս, իլնի, իլնինք, իլնիք, իլնին
անց.— իլնելի, իլնելիր, իլներ, իլնելինք, իլնելիք, իլնելին

կտր.— ինգա, ինգար, ինգավ, ինգանք, ինգաք, ինգան
հրամ.— ինգիր, ինգէք
դերբ.— ինգած, ինգիլ, ինգօղ, իլինելիք, իլինելու:

Այս բայի անկանոնութիւնը ձայնաբանական պատճառով է առաջանում և կայանում է նրանում՝ որ հին հայերենի ն խումբը հաջորդ ձայնավորի մոտ ինում է, իսկ ն բաղաձայնի մոտ դառնում է յ:

2. Առնել>անել

ներկ.— անիմ, անիս, անէ, անինք, անիք, անին
անց.— անէլի, անէլիր, անէր, անէլինք, անէլիք, անէլին
կտր.— արի, արիր, արավ, արինք, արիք, արին
հրամ.— արա, արէք
դերբ.— անօղ, արած, արիլ, անելիք, անելու:

3. Առնուլ>առնել

ներկ.— առնում, առնուս, առնու, առնունք, առնուք, առնուն
անց.— առնուլի, առնուլիր, առնուր, առնո՛ւլինք, առնուլիք, առնուլին
կտր.— առի, առիր, առավ, առինք, առիք, առին
հրամ.— առ, առէք
դերբ.— առնօղ, առած, առիլ, առնելիք, առնելիք, առնելու:

Այս խոնարհումը գտնում ենք Զալթրի շրջանի մեջ, իսկ քաղաքում՝ միայն հներն մոտ. նորերը վերածում են առաջին լծորդութեան, հատկապես ներկ. եզ. գ դեմքը և ամբողջ անցյալը (առնէ, առնէլի են):

4. Ասել>ասել

ներկ.— ասիմ, ասիս, ասէ, ասինք, ասիք, ասին
անց.— ասէլի, ասէլիր, ասէր, ասէլինք, ասէլիք, ասէլին
կտր.— ասի, ասիր, ասաց, ասինք, ասիք, ասին
հրամ.— ասա, ասէք
դերբ.— ասօղ, ասած, ասիլ, ասելիք, ասելու:

Նկատելի է որ կատարյալի հոգնակին նույն է ներկայի հետ: Եզ. գ. ասաց ձևի դեմ Ղրիմում ունինք ասից (տես Նաւասարդեան, հնչեաբեններ, էջ 49, 50):

5. Բանալ>բանալ

Ներկ.— բանամ, բանաս, բանա, բանանք, բանաք, բանան
անց.— բանայի, բանայիր, բանար, բանայինք, բանայիք, բանային
կար.— բացի, բացիր, բացից, բացինք, բացիք, բացին
հրամ.— բաց, բացէք
դերբ.— բացօղ, բացած, բացիլ, բանալիք, բանալու։

6. Բերել>բէրէլ

Ներկ.—բէրիմ, բէրիս, բէրէ, բէրինք, բէրին
անց.— բէրէյի, բէրէյիր, բէրէր, բէրէյինք, բէրէյիք, բէրէյին
կար.— բէրի, բէրիր, բէրից, բէրինք, բէրիք, բէրին
հրամ.— բէր, (Զէ. պէր), բէրէք
դերբ.— բէրօղ, բէրած, բէրիլ, բէրէլիք, բէրէլու։

Նկատելի է, որ այստեղ էլ կատարյալի հոգնակին նուլն է ստոր. ներկայի հետ։

7. Գալ>գալ

Ներկ.— քամ, քաս, քա, քանք, քաք, քան
անց.— քայի, քայիր, քար, քայինք, քայիք, քային
կար.— էգա, էգար, էգավ, էգանք, էգաք, էգան
հրմ.— արի, արիցէք
դերբ.— էգած, էգիլ, էգօղ, քալիք, քալու։

Հրամայականի համար գյուղերն ունին էգիր, էգիցէք ձևերը, քաղաքում էգիր ձևը առանձին չի գործածվում, բայց կա վա՛զ էգիր *բեծող, ձգիր»* և մա՛ն էգիր *«ինտռիր»* ոճերի մեջ. սրանց հոգնակին լինում է սովորական ձևով վազ արիցէք, մանճ արիցէք, բայց *«չ թէ* վազ էգիցէք, մանճ էգիցէք, *որ գյուղերի գործածած ձևերն են։*

8. Դնել>դնէլ

Ներկ.— դնիմ, դնիս, դնէ, դնինք, դնիք, դնին
անց.— դնէյի, դնէյիր, դնէր, դնէյինք, դնէյիք, դնէյին
կար.— դրի, դրիր, դրից, դրինք, դրիք, դրին
հրամ.— դիր, դրէք
դերբ.— դնօղ, դրած, դրիլ, դնելիք, դնելու։

9. Ելանել>էլէլ

Ներկ.— էլիմ, էլիս, էլէ, էլինք, էլիք, էլին
անց.— էլէյի, էլէյիր, էլէր, էլէյինք, էլէյիք, էլէյին

կտր.— էլա, էլար, էլավ, էլանք, էլաք, էլան
հրամ.— լէ, լէլէք
դերբ.— էլած, էլիլ, էլօղ, էլէլու, էլէլիք։

Անկանոնությունը առաջացել է ձայնաբանական պատճառներով, ելանել բայը տվել է նախ ելնել, որ խոնարհվում է հաքնել բային նման, բայց կատարյալում լ նմանողությամբ արմատական համարվելով եղել է էլա, փոխանակ էլա, ինչպես ունի. Գոլսի բարբառը։ Հրամայականում բառը միավանկ ձևալով՝ ըստ օրինի եղել է յէլ, որին հետևել է նաև հոգնակին և անկանոն կերպով ստացել է յէ նախավանկը։

10. Երթալ>էրթալ, էշտալ, էշթալ

ներկ.— էշթամ, էշթաս, էշթա, էշթանք, էշթաք, էշթան
անց.— էշթայի, էշթայիր, էշթար, էշթայինք, էշթայիք, էշթային
կտր.— գնացի, գնացիր, գնաց, գնացինք, գնացիք, գնացին
հրամ.— գնա, գնացէք
դերբ.— գնացած, գնացիլ, գնացօղ, էշթալու, էշթալիք։

Գիւղ անգամ գործածվում է նաև էշթած, ինչպես՝ էշթած ադէնս «գնալու ժամանակս», էրթածիս հետս կտանեմ»։

11. Ջարկանել>զարնել

ներկ.— զարնիմ, զարնիս, զարնէ, զարնինք, զարնիք, զարնին
անց.— զարնէյի, զարնէյիր, զարնէր, զարնէյինք, զարնէյիք, զարնէյին
կտր.— զարգի, զարգիր, զարգից, զարգինք, զարգիք, զարգին
հրամ.— զարդ, զարգէք
դերբ.— զարգած, զարգիլ, զարնօղ, զարնէլու, զարնէլիք։

12. Լալ>լալ

ներկ.— լամ, լաս, լա, լանք, լաք, լան
անց.— լայի, լայիր, լար, լայինք, լայիք, լային
կտր.— լացի, լացիր, լացից, լացինք, լացիք, լացին
հրամ.— լաց, լացէք
դերբ.— լացած, լացիլ, լացօղ, լալու, լալիք։

13. Լինել>ըլալ, լալ

ներկ.— (ը)լամ, (ը)լաս, (ը)լա, (ը)լանք, (ը)լաք, (ը)լան

անց.— (ը)լալի, (ը)լալիր, (ը)լար, (ը)լալինք, (ը)լալիք, (ը)լալին
կտր.— էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրամ.— էղիր, եղէք
դերբ.— էղած, էղիլ, էղող, (ը)լալու, (ը)լալիք։

Գործածվում է նաև «կարենալ» նշանակութեամբ. գլուղացիք ալդհեն կրճալ բայը չնչած են և նրա փոխարեն գործածում են ըլլալ. օրինակ՝ բաց հասկըցնել գըլայի՞ր վօր «կարող էիր բան հասկացնել»։ «Ուդելու գըլա՞ս «կարող ես ուտել»։ Քաղաքում թեև «կարենալ» բայը կա (հին գարճալ, նորը գրճալ), բայց գործածականն է նաև ըլլալ ձևը։

14. Լնուլ>ուլել

ներկ.— ուլում, ուլուս, ուլու, ուլունք, ուլուք, ուլուն
ուլիմ, ուլիս, ուլէ, ուլինք, ուլիք, ուլին
լնիմ, լնիս, լնէ, լնինք, լնիք, լնին
ըլիմ, ըլիս, ըլէ, ըլինք, ըլիք, ըլին
անց.— ուլուլի, ուլուլիր, ուլուր, ուլուլինք, ուլուլիք, ուլուլին
ուլէլի, ուլէլիր, ուլեր, ուլէլինք, ուլէլիք, ուլէլին
լնէլի, լնէլիր, լնէր, լնէլինք, լնէլիք, լնէլին
ըլէլի, ըլէլիր, ըլեր, ըլէլինք, ըլէլիք, ըլէլին
կտր.— լցի, լցիր, լցից, լցինք, լցիք, լցին
հրամ.— լից, լցէք
դերբ.— լցած, լցիլ, լցող, ուլէլիք, ուլէլու։

Ներկալի և անցյալի չորս ձևերն էլ հավասարապես գործածական են քաղաքում. Չալթը ունի ուլում... ձևը, որի եզ. գ դեմքը ըստ սովորականին չնչված է քաղաքում. ուլիմ, ըլիմ, լնիմ և ուլէ՛յի, ըլէ՛յի, ըլնէ՛յի ձևացած են Դ լծորդությունը առաջինի համեմատ խոնարհելու ձգտումից, որ քաղաքում ավելի զորավոր է, քան գլուղերում։

15. Լուանալ>լվանալ

ներկ.— լվանամ, լվանաս, լվանա, լվանանք, լվանաք, լվանան
անց.— լվանալի, լվանալիր, լվանար, լվանալինք, լվանալիք, լվանալին
կտր.— լվացի, լվացիր, լվաց, լվացինք, լվացիք, լվացին
հրամ.— լվա, լվացէք
դերբ.— լվացած, լվացիլ, լվացող, լվանալու, լվանալիք։

Անկանոնությունը կայանում է նրանում, որ բայի ներկան և անկատարը պահպանում են Դ լծորդության երկրորդ տիպարին։

խակ կատարյալը և հրամայականը Գ լծորդութեան։ Այս անկանոնութիւնը գրաբարի պատճառով է, ուր ունենք հրամ. լուա՛, փոխանակ ըստ օրինի լինելու *լուացիր, և այս անկանոնութիւնը վերացնելու համար է, որ Պոլսի բարբառը լուացեալ ձևը դարձրել է լվալ>վլալ, որով ամբողջ բայը անցել է Գ լծորդութեան։

16. Կորչիլ>գօրցըվէլ

ներկ.— գօրցըվիմ, գօրցվիս, գօրցվի, գօրցվինք, գօրցվիք, գօրցվին

անց.— գօրցըվէլի, գօրցվէլիր, գօրցվէր, գօրցվէլինք, գօրցվէլիք, գօրցըվէլին

կտր.— գօրա, գօրար, գօրավ, գօրանք, գօրաք, գօրան

հրամ.— գօրիր, գօրցվէ, գօրիք, գօրցըվէցէք

դերբ.— գօրած, գօրիլ, գօրցվօղ, գօրցվէլու, գօրցվէլիք։

Կազմված է երկու պակասավոր բայերից, առաջինն է գօրցվիլ՝ որ համապատասխանում է կորուսանիմ ձևին և երկրորդն է կորչիլ. առաջինից կազմվում են ներկան, անցյալը, ներկա և ապառնի դերբայները. երկրորդից կազմվում են կատարյալը և անցյալ դերբայները։ Հրամայականը երկու ձևով էլ կա։

17. Նստիլ>նստէլ

ներկ.— նստիմ, նստիս, նստի, նստինք, նստիք, նստին

անց.— նստէլի, նստէլիր, նստէր, նստէլինք, նստէլիք, նըստէլին

կտր.— նստա, նստար, նստավ, նստանք, նստաք, նստան

հրամ.— նիստ, նստէք

դերբ.— նստած, նստիլ, նստօղ, նստէլու, նստէլիք։

18. Ուտիլ>ուդէլ

ներկ.— ուդիմ, ուդիս, ուդէ, ուդինք, ուդիք, ուդին

անց.— ուդէլի, ուդէլիր, ուդէր, ուդէլինք, ուդէլիք, ուդէլին

կտր.— գէրա, գէրար, գէրավ, գէրանք, գէրաք, գէրան

հրամ.— գէր (Զլ. գէր), գէրէք

դերբ.— գէրած, գէրիլ, ուդօղ, ուդէլու ուդէլիք։

19. Տալ>դալ

ներկ.— դամ, դաս, դա, դանք, դաք, դան

անց.— դալի, դալիր, դար, դալինք, դալիք, դալին

կտր.— դուվի կամ դուրի, դուվիր, դուվից կամ դուրից, դուվինք, դուվիք, դուվին

հրամ.— դուբ, դուվէք կամ դուրէք
դերբ.— դուված, դուվիլ կամ դուրիլ, դուվօղ, դալու, դալիք։

20. Տանիլ>դանէլ

ներկ.— դանիմ, դանիս, դանի, դանինք, դանիք, դանին
անց.— դանէլի, դանէլիր, դանէր, դանէլինք, դանէլիք, դանէլին
կտր.— դարի, դարիր, դարավ, դարինք, դարիք, դարին
հրամ.— դար, դարէք
դերբ.— դարած, դարիվ, դանօղ, դանէլու, դանէլիք։

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Առնել>ածել

ներկ.— անեմ, անես, անի, անէնք, անէք, անեն
անց.— անի, անիր, անէր, անինք, անիք, անին
կտր.— արի, արիր, արաց, արինք, արիք, արին, արիցէ, արիցիր, արիցինք, արիցիք, արիցին
հրամ.— արա, արէք
դերբ.— անօղ, արած, արիր, անէլիք, անէլու։

2. Գալ>կյալ

ներկ.— կյամ, կյաս, կյա, կյանք, կյաք, կյան
անկ.— կյի, կյիր, կյէր, կյինք, կյիք, կյին
կտր.— էկա, էկար, էկավ, էկանք, էկաք, էկան
հրամ.— արե, իկէք
դերբ.— կյացօղ, կյացած, իկեր (իկե), կյալիք, կյալու։

3. Դնել>տածել

ներկ.— տանեմ, անես, տանի, տանենք, անէք, անեն
անկ.— տանի, տանիր, անէր, անինք, տանիք, տանին
կար.— տրի, տրիր, տրեց, տրինք, տրիք, արին, արիցէ, տրիցիր, իտիր, տրիցինք, արիցիք, արիցին
հրամ.— տիր, տրէք
դերբ.— տանօղ, արած, տրեր, անէլիք, անէլու։

4. Երթալ>էրթալ

ներկ.— էրթամ, էրթաս, էրթա, էրթանք, էրթաք, էրթան
անկ.— էրթի, էրթիր, էրթէր, էրթինք, էրթիք, էրթին
կտր.— կնացի (գ. կյացի), կնացիր, կընաց, կնացինք, կնացիք, կնացին

հրամ.— կնո, կնոցէքլ
դերբ.— կնոցող, կնոցած կամ երթցացած, երթցիլիքլ, երթցիլու։

5. Լալ>լոլ

ներկ.— լամ, լաս, լա, լանք, լաք, լան
անկ.— լի, լիր, լէր, լինք, լիք, լին
կոր.— լոցի, լոցիր, իլոց, լոցինք, լոցիք, լոցին
հրամ.— լոց, լոցէքլ
դերբ.— լոցող, լոցած, լոցիր, լալու։

6. Լինել>իլնել

ներկ.— էլնեմ, էլնես, էլնի, էլնինք, էլնէք, էլնին
անկ.— էլնի, էլնիք, էլնէր, էլնինք, էլնիք, էլնին
կոր.— էլա, էլար, էլավ, էլանք, էլաք, էլան
հրամ.— էլի, էլէքլ
դերբ.— էլնող, էլած, էլիր, էլնէլու։

7. Ուտել>ուտել

ներկ.— ուտեմ, ուտես, ուտի, ուտենք, ուտէք, ուտեն
անկ.— ուտի, ուտիր, ուտէր, ուտինք, ուտիք, ուտին
կոր.— կէրա, կէրար, կէրավ, կէրանք, կէրաք, կէրան
հրամ.— կե, կէրէքլ
դերբ.— կէրող (ուտող), կէրած (ուտած), կէրիր, ուտելիքլ, ուտէլու։

8. Տալ>տալ

ներկ.— տամ, տաս, տա, տանք, տաք, տան
անկ.— տի, տիր, տէր, տինք, տիք, տին
կոր.— տվի (տվիցի), տվիր (տվիցիր), տվից = իտուր կամ իտու, տվինք (տվիցինք), տվիք (տվիցիք), տվին (տվիցին)
հրամ.— տու (տուր), տվէքլ
դերբ.— տվող, տված, տվիր, տալիքլ, տալու

Գյուղական ձև է իտամ փխ. ասամ, օր. մոխիրտ իտամ վոսկըչունն։

9. Տանիլ>տանիլ

ներկ.— տանեմ, տանես, տանի, տանենք, տանէք, տանեն
անկ.— տանի, տանիր, տանէր, տանինք, տանիք, տանին

կոր.— տարա, տարար, տարավ, տարանք, տարաք, տարան
հրամ.— տար, տարէք
դերբ.— տանող, տարած, տարիր, տանելիք, տանելու։

ԱՌՏԻԱԼԻ ԲԱՐԲԱՌ

Պակասավոր, զարտուղի և անկանոն բայեր

Առնել>անիլ, անիմ, անէ, անին, արիլ է, կոր. արի, արավ, հրամ. արա, անիմք, արէք։

Առնուլ>առնում, առնուս, առնու, կոր. առի, առավ, առին = առան, առիլ է։

Ասել>ասիմ, ասիս, կոր. ասավ։

Գալ>էգ՛ալ, գ՛ամ, գ՛աս, գ՛ա, կոր. էգավ, էդան, էգիլ էմ, իգ՛ա, ի՛դան, հրմ. օգօ (Հնգ. եգե), օգօցէք։

Գնալ>Ինում է այս բայից միայն մի քանի ձև, որոնք են՝ գ՛նացիլ էմ, հրմ. գ՛ընա, գ՛ընացէք։

Դնել>դ՛նիլ, դ՛նիմ, դ՛նիս, դ՛նէ, դ՛րիլ է, հրմ. դ՛ի՛ր, դ՛իը՛ր, կրավ. դ՛րուիլ։

Լինել>իլալ, իլամ, իլա, ըլար (անկ.), կոր. էղավ, էղան, էղիլ է։

Լսել>լսիլ, լսիմ, լսիս, կոր. լսավ, լսիլ, ին։

Կամ, կաս, կալ>գամ, գաս, գա, գան։

Տալ>դամ, դաս, դա, դալի, դալիր, դար, կոր. դվան, դուվիլ է, չիմ դուվի «չեմ տվել», հրամ. դի՛ր, դուվէ՛ք։

Հրամայական հոգնակի բ դեմքի բացառիկ օրինակներ են Հնգ. ելեցէք, եղեցէք, ասրեցէք, փխ. ելէք, եղէք, ասրէք (-էք *վերջավորությունը վերածված սովորական* -եցէք ձևին)։

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Առնել>ընուշ

Ներկ.— ընիմ, ընէս, ընու, ընինք, ընէք, ընին
անկ.— ընէլ, ընէլդ, ընէր, ընալքը, ընէլքը, ընէլնը
կոր.— որի (էրի), որիր, որավ, որաք, որիք, որին
հրամ.— որա (էրէ), որէք
դերբ.— ըղած, ընէլ, ընօղ, ընելիք, ընէլու։

2. Գալ>էգուշ

Ներկ.— կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան

անկ.— կոյ, կոյդ, կոր, կոյքը, կոյքը, կոյնը
կոր.— էգա, էգար, էգավ, էգաք, էգոք, էգօն
(Բլուր. 1899, 604, ունի երի «եկավ» ձևը)։
հրամ.— արի (Ծր. էգէ), էգէք
դերբ.— էգօղ, էգած, կալ, կալիք, կալու։

3. Ինել>տնուշ

նեղկ.— տնիմ, տնէս, տնու, տնինք, տնէք, տնին
անկ.— տնէյ, տնէյդ, տնէր, տնայքը, տնէյքը, տնէյնը
կոր.— տրի = էտի, տրիր, տրավ = էտիր, տրաք, տրիք, տրին
հրամ.— տի (տիր), տրէք
դերբ.— տնօղ, տրած, տնել, տնելիք, տնելու։

4. Նրթալ>նշտուշ

նեղկ.— էշտիմ, էշտաս, էշտա, էշտօնք, էշտոք, էշաօն
անկ.— նշտոյ, էշտոյդ, էշտոր, էշտայքը, էշտոյքը, էշտոյնը
կոր.— կնացի, կնացիր, կնաց, կնացաք, կնացիք, կնացին
հրամ.— կնա, կնացէք
դերբ.— էշտօղ, կնացած, էշտալ, էշտալիք, էշտալու։

5. Լալ>լացուշ, լաց ընուշ (Ծր.)

նեղկ.— լամ, լաս, լա, լո(ն)ք, լէք, լօն
անկ.— լէյը, լէյդը, լէր, լէքը, լէյքը, լէյնը
կոր.— լացի, լացիր, լացավ=էլայց, լացինք, լացիք, լացին
հրամ.— լաց, լացէք
դերբ.— լացօղ, լացած, լալ, լալու, լալիք։

6. Լինել>ըլնուշ

նեղկ.— ըլնիմ, ըլնիս, ըլնի, ըլնինք, ըլնիք, ըլնին
անկ.— ըլնէյ, ըլնէյդ, ըլնիր, ըլնայքը, ըլնէյքը, ըլնէյնը
կոր.— ըղա (էղա), ըղար, ըղավ, ըղաք, ըղոք, ըղօն
հրամ.— ըղի, ըղէք
դերբ.— ըլնօղ, ըղած (Ծր. էղած), ըլնիլ, ըլնելիք, ըլնելու։

7. Ուռել>ուդուշ

նեղկ.— ուդիմ, ուդէս, ուդու, ուդինք, ուդէք, ուդին
անկ.— ուդէյ, ուդէյդ, ուդէր, ուդայքը, ուդէյքը, ուդէյնը
կոր.— գէրա, գէրար, գէրավ, գէրօնք, գէրոք, գէրօն

հրամ.— գիր (գի), գերէք
դերբ.— գերած, ուղէլու։

8. Տալ>դուշ

ներկ.— դամ, դաս, դա, դանք, դաք, դան
անկ.— դա կամ դալը, դալդ, դար, դայլքը, դալքը, դայնը
կտր.— դվի, դվիր, դվավ=երէդ (երիդ Տ), դվաք, դվիք, դվին
հրամ.— դուր=դու, դվէք
դերբ.— դվող, դված, դալ, դալիք, դալու,

9. Տանիլ>դօնուշ

ներկ.— դօնիմ, դօնիս, դօնի, դօնինք, դօնիք, դօնին
անկ.— դօնէլ, դօնէլդ, դօնիր, դօնալքը, դօնէլքը, դօնէլնը
կտր.— դարի, դարիր, դարավ, դարաք, դարիք, դարին
հրամ.— դար, դարէք
դերբ.— դօնող, դարած, դօնիլ, դօնելիք, դօնելու։

10. Տալ «ծեծել»

Զարմանալի բալ է տալ «ծեծել», որ խոնարհվում է հետևյալ ձևով.

ներկ.— տամ, տաս, տա, տանք, տաք, տան
անկ.— տալ, տալդ, տար, տայլքը, տալքը, տայնը
կտր.— տըվվի, տըվվիր, տըվվավ, տըվվաք, տըվվիք, տըվվին
հրամ.— տուր (տու), ավվէք
դերբ.— տվվող, տվված, տվվուշ, տալ, տվըվէլու, տվըվելիք, տվվէլու, տվվելիք։

(Այս բալի զարմանալի կետերը սրանք են. 1) Նախածայնը հակառակ օրենքի լինում է տ (և ոչ դ), 2) ավելանում է կրկնակ վ. 3) կը մասնիկը ստանալու դեպքում դառնում է գուտամ, գուտատաս... 4) արգելականը կազմելու ժամանակ տ կրկնվում է և լինում է մի՛տ տար, տա՛լ մի)։

Ծանոթ.— 1. Առնել>ընուշ բալի անցյալ դերբայը պիտի լիներ արած, ինչպես գործածական է Օրդու և այլուր, բայց Ճանիկցիք ջնջել են այս ձևը և փոխանակել լրած ձևով, որ լինել>ըլլուշ բալի դերբայն է և սովորական գործածություն ունի արդեն բարբառում։ Այս միջոցին դիմել է բարբառը միմիայն այն նպատակով, որ չշփոթվի արած «արած» բառի հետ. ինչպես նկատել տվից ինձ տ. Ծառս էք։

սուլթանը (1944 թ. օգ. 21)։ Նման երևույթ ունենք նաև Պոլսի բարբառում, ուր ըճել բայը չունի կրավորական և նրա փոխարեն գործածվում է ըլլալ բայի կրավորական ձևը՝ ըլըվիլ (տե՛ս Ջինն. Պոլս. բարբ. § 382)։

2. Արի՛ բառի հոգնակին պիտի լիներ արէք, արեցէք կամ արիք, բայց այս դեպքում առաջինը (արէք) կշփոթվեր «անել» բայի հրմ. արէք ձևի հետ, երկրորդը (արեցէք) կշփոթվեր բարբառի տրէցէք «ալրևցէք» բառի հետ, իսկ երրորդը (արիք) կշփոթվեր «անել» բայի կտր. արիք ձևի հետ։ Ուստի փոխանակվել է եգէք ձևով, մինչդեռ Տրապիզոնի շրջանում ընդհակառակը, հնարվել է եզ. եգի՛ (նկատողութ յուն Արտաշես Էքսուզյանի, 1944 թ. օգ. 21)։

ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Առնել>էնիլ

Ներկ.— էնիմ, էնիս, էնէ, էնինք, էնէք, էնին
անկ.— էնա, էնալ, էնէլ, էնանք, էնաք, էնան
կտր.— էլա, էլալ, էլօվ, էլօնք, էլոք, էլան
հրամ.— էլօ, էլէք
դերբ.— էօնէօղ, էլօձ, էլիլ, էնիլէք, էնիլո։

2. Գալ>իգ՛ոլ

Ներկ.— իգ՛ոմ, իգ՛ոս, իգ՛ո, իգ՛ոնք, իգ՛ոք, իգ՛ոն
անկ.— իգ՛ի, իգ՛իլ, իգ՛էլ, իգ՛ինք, իգ՛իք, իգ՛ին
կտր.— իգ՛ի, իգ՛իլ, իգ՛իք, իգ՛ոնք, իգ՛ոք, իգ՛ին
հրամ.— ալգ՛ո, իգ՛էք
դերբ.— իգ՛էօղ, իգօձ, իգիլ, իգ՛ալո, իգ՛ոլէք, լուգ՛էօղ։

3. Դնել>դ՛ը՛նիլ

Ներկ.— դ՛ը՛նիմ, դ՛ը՛նիս, դ՛ը՛նէ, դ՛ը՛նինք, դ՛ը՛նէք, դ՛ը՛նին
անկ.— դ՛ը՛նա, դ՛ը՛նալ, դ՛ը՛նէլ, դ՛ը՛նանք, դ՛ը՛նաք, դ՛ը՛նան
կտր.— դ՛ը՛լա, դ՛ը՛լալ, դ՛օլօվ, դ՛օլօնք, դ՛ը՛լաք, դ՛ը՛լան
հրամ.— դ՛ը՛լ, դ՛ը՛լէք
դերբ.— դ՛օնէօղ, դ՛օլօձ, դ՛ը՛լիլ, դ՛ը՛նիլէք, դ՛ընիլո, դ՛էօնէօղ

4. Երթալ>իյթօլ

Ներկ.— իլթօմ, իլթօս, իլթո, իլթոնք, իլթոք, իլթոն
անկ.— իլթի, իլթիլ, իլթէլ, իլթինք, իլթիք, իլթին

կար.— գ՛ացը, գ՛ացիլ, գ՛օնոց, գ՛ացնք, գ՛ացըք, գ՛ացըն
հրամ.— գ՛օնո, գ՛ացէք
դերբ.— իլթէօղ, գ՛ածօձ, գ՛ացիլ, իլթալէք, իլթալո։

5. Ալ>լու, լ

ներկ.— լամ, լօս, լո, լանք, լաք, լօն
անկ.— լի, լիլ, լէլ, լինք, լիք, լին
կար.— լացը, լացըլ, լացօվ, լացոնք, լացաք, լացօն
հրամ.— լոց, լացէք
դերբ.— լացէօղ, լացոձ, լացիլ, լալիլ, լալո։

6. Լինել>ը՝լ

ներկ.— նը՝մ, նը՝ս, նր՝ (կամ նա), նը՝նք, նը՝ք, նը՝ն
անկ.— նի, նիլ, նէլ, նինք, նիք, նին
(նկատելի է, որ անկատարը բոլորովին նույն է լցուլ բայի հետ)։
կար.— էղո, էղուլ, էղօվ, էղոնք, էղաք, էղոն
հրամ.— լը՝լ, էղէք
դերբ.— էղէօղ, էղոձ, էղիլ, նալէք, նալո, էօղէօղ։

7. Ուտել>ուդիլ

ներկ.— ուդիմ, ուդիս, ուդե, ուդինք, ուդէք, ուդին
անկ.— ուդա, ուդալ, ուդէլ, ուդոնք, ուդիք, ուդան
կար.— գիլո, գիլուլ, գիլօվ, գիլօնք, գիլաք, գիլօն
հրամ.— գիլ, գիլէք
դերբ.— ուդէօղ, գիլօձ, գիլիլ, ուդիլէք, ուդիլո։

8. Տալ>դօլ

ներկ.— դօմ, դօս, դո, դօնք, դաք, դօն
անկ.— դի, դիլ, դէլ, դինք, դիք, դը՛ն (դին)
կար.— դը՛վը՛, դը՛վը՛լ, դօվօվ, դօվօնք, դը՛վը՛ք, դը՛վըն
հրամ.— դուլ, դը՛վէք
դերբ.— դօվէօղ, դօվօձ, դը՛վիլ, դալէք, դալո, դէօվէօղ։

9. Տանիլ>դաճըլ

ներկ.— դանըմ, դանըս, դանը, դանըննք, դանըք, դանըն
անկ.— դանը՛, դանը՛լ, դանէլ, դանինք, դանիք, դանին

կոր.— դալը՛, դալը՛լ, դալօվ, դալընք, դալըք, դալըն
հրամ.— դո՛յ, դալէք
դերբ.— դանէօղ, դալօձ, դալիլ, դանիլէք, դանիլու։

ՍՎԵԴԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Առնել (անել)>ինիլ

ներկ.— ինիմ, ինիս, ինէ, ինինք, ինիք, ինին
անկ.— ինէր է, ինէր, ինիր, ինէր ինք, իք, ին
կոր.— իրա, իրիր, իրէօց, իրանք, իրաք, իրէն
հրամ.— իրէօ, իրիք
դերբ.— ինիւղ, իրուձ, իրիր, ինիլա, ինիլոք։

2. Դալ>ուգ՛իլ

ներկ.— ուգ՛ում, ու՛գուս, ու՛գօ, ուգ՛ունք, ուգ՛աք, ու՛գուն
անկ.— ուգ՛էր է, ուգ՛էր, ուգ՛իր, ուգ՛էր ինք...
կոր.— իգա, իգիր, իդիք, իգունք, իգ՛օք, իգէն
հրամ.— արէ, տրգիք=տրիք
դերբ.— ուգ՛իւղ, իգուձ, իգիր, ուգ՛իլա, ուգ՛իլոք

3. Դնել>դ՛ցիլ

ներկ.— դ՛նէմ, դ՛նէս, դ՛նա, դ՛նէնք, դ՛նօք, դ՛նէն
անկ.— դ՛նէր է, դ՛նէր, դ՛նիր, դ՛նէր ինք...
կոր.— դ՛ըա, դ՛ըիր, իդ՛էր, դ՛ըունք, դ՛ըրօք, դ՛ըէն
հրամ.— դ՛էր, դ՛րիք
դերբ.— դ՛նիւղ, դ՛ըուձ, դ՛րիր, դ՛նիլա, դ՛նիլոք։

4. Երթալ>ուդ՛իլ

ներկ.— ուդ՛ում, ուդ՛ուս, ուդ՛օ, ուդ՛ունք, ուդ՛աք, ուդ՛ուն
անկ.— ուդ՛էր է, ուդ՛էր, ուդ՛իր...
կոր.— գ՛ացա, գ՛յացիր, գ՛նիւց, գ՛յացունք, գ՛յացաք, գ՛յացէն
հրամ.— գ՛նօ, գ՛յացիք
դերբ.— ուդ՛իւղ, գ՛յացիր, գ՛յացուձ, ուդ՛իլա, ուդ՛իլոք։

5. Լալ>ուլիլ

ներկ.— ուլում, ուլուս, ուլօ, ուլունք, ուլաք, ուլուն
անկ.— ուլէր է, ուլէր, ուլիր...
կոր.— լացա, լացիր, իլուց, լացունք, լացաք, լացէն

հրամ.— լուց, լոցիք
դերբ.— լոցիւղ=ուլիւղ, լոցուձ, լոցիր, ուլիլա, ուլիլոք։

6. Լինիլ>ընճիլ

ներկ.— ըննում, ըննուս, ըննօ, ընննունք, ընննոք, ընննուն
անկ.— ընննէր է, ընննէր, ընննիր...
կտր.— իղօ, իղուր, իղուվ, իղունք, իղոք, իզուն
հրամ.— իղէ, իղոք (կամ իղիք)
դերբ.— իղիւք, իղուձ, իղիր, ընննիլա, ընննիլոք։

7. Ուտել>ուդիլ

ներկ.— ուդիմ, ուդիս, ուդէ, ուդինք, ուդիք, ուդին
անկ.— ուդէր է, ուդէր, ուդիր...
կտր.— գիրօ, գիրուր, գիրուվ, գիրունք, գիրոք, գիրուն
հրամ.— գիր, գիրիք
դերբ.— ուգիւղ, գիրուձ, գիրիր, ուդիլա, ուդիլոք։

8. Տալ>դվիլ

ներկ.— ուղամ, ուղաս, ուղօ, ուղանք, ուղոք, ուղան
անկ.— ուղէր է, ուղէր, ուղիր...
կտր.— դվա, դվիր, էդէօր, դվունք, դվոք, դվէն
հրամ.— դէօր, դվիք
դերբ.— դվիւղ, դվաձ, դվիր, դվիլա, դվիլոք։

9. Տանիլ>դոճիլ

ներկ.— դոնէմ, դոնէս, դանա, դոնէնք, դոնոք, դոնէն
անկ.— դոնէր է, դոնէր, դոնիր...
կտր.— դարա, դորիր, իդուր, դորունք, դորոք, դարէն
հրամ.— դուր, դորիք...
դերբ.— դոնիւղ, դորուձ, դորիր, դոնիլա, դոնիլոք։

ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌ

Բայերի անկանոնութիւնը երևան է գալիս սահմանականի կատարյալում, նրա հիմքից կազմված ձևերում և հրամայականի պարզ ձևում։ Բարբառիս անկանոն բայերն են՝

1. Գ՛ալ

Դերբ.—գ՛ալ, գ՛ուլս, էգէր, գ՛ալած, էգ՛օղ, (նաև գ՛ալօղ), գ՛աւ

ներկա	անց. անկատար	անց. կատարյալ
դ՛ուքամ կը	դ՛ուքայի կը	էգա
դ՛ուքաս կը	դ՛ուքայիր կը	էգար
դ՛ուքա կը	դ՛ուքար կը	էգավ
դ՛ուքանք կը	դ՛ուքայինք կը	էգանք
դ՛ուքաք կը	դ՛ուքայիք կը	էգաք
դ՛ուքան կը	դ՛ուքային կը	էգան

հրամ.— արի, արէք

2. Դ՛ընել

Ինբր.— դ՛ընել, դ՛ընէլու, դ՛ըրէր, դ՛ըրած, դ՛ընօղ, դ՛ընէ

ներկա	անց. անկատար	անց. կատարյալ
դ՛ընեմ կը	դ՛ընէի կը	դ՛ըրի
դ՛ընես կը	դ՛ընէիր կը	դ՛ըրիր
դ՛ընէ կը	դ՛ընէր կը	դ՛ըրէց
դ՛ընենք կը	դ՛ընէինք կը	դ՛ըրինք
դ՛ընէք կը	դ՛ընէիք կը	դ՛ըրիք
դ՛ընեն կը	դ՛ընէին կը	դ՛ըրին

Հրամ.— դ՛իր, դ՛ըրէք։

3. Ընել

դերբ.— ընել, ընելու, երէր, երած, ընօղ, ընէ

ներկա.— կընեմ կը, կընես կը, կընէ կը, կընենք կը, կընէք կը, կընեն կը

անց. անկ.— կընէի կը, կընէիր կը, կընէր կը, կընէինք կը, կընէիք կը, կընէին կը

անց, կատ.— երի, երիր, երավ, երինք, երիք, երին

հրամ.— երա, երէք։

4. Երթալ

դերբ.— երթալ, երթըլու, գ՛ընացէր, երթըցած, երթըցօղ, երթա

ներկա.— կերթամ կը, կերթաս կը, կերթա կը, կերթանք կը, կերթաք կը, կերթան կը

անց. անկ.— կերթայի կը, կերթայիր կը, կերթար կը, կերթայինք կը, կերթայիք կը, կերթային կը

անց. կատ.— գ'ընացի, գ'ընացիր, գ'ընաց, գ'ընացինք, գ'ընացիք, գ'ընացին
հրամ.— գ'ընա, գընացէ՛ք

5. Ուղել

դերբ.— ուղել, ուղելու, կերբեր, կերած, ուղող, ուղէ
ներկա.— կուզեմ կը, կուզես կը, կուզէ կը, կուզենք կը, կուզէք կը, կուզեն կը
անց. անկ.— կուզէի կը, կուզէիր կը, կուզեր կը, կուզէինք կը, կուզէիք կը, կուզէին կը
անց. կատ.— կերա, կերար, կերավ, կերանք, կերաք, կերան
հրամ.— կէ(ր), կերէ՛ք

6. Տալ

դերբ.— տալ, տալու, տրվեր, տրված, տրվօղ, տա
ներկա.— կուտամ կը, կուտաս կը, կուտա կը, կուտանք կը, կուտաք կը, կուտան կը
անց. անկ.— կուտայի կը, կուտայիր կը, կուտար կը, կուտայինք կը, կուտայիք կը, կուտային կը
անց. կատ.— արվի, տրվիր, տրվավ, տրվինք, տրվիք, տրվին
հրամ.— տո՛ւ(ր), տրվէ՛ք

7. Տանիլ

դերբ.— տանիլ, տանելու, տարեր, տարած, տանօղ, տանի
ներկա.— տանիմ կը, տանիս կը, տանի կը, տանինք կը, տանիք կը, տանին կը
անց. անկ.— տանէի կը, տանէիր կը, տանէր կը, տանէինք կը, տանէիք կը, տանէի կը
անց. կատ.— տարա, տարար, տարավ, տարանք, տարաք, տարան
հրամ.— տար, տարէ՛ք

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Առնել>անել (Հնդ. առել)

ստորս. ներկա.— անեմ, անես, անի, անենք, անէք, անեն
ստորս. անկ.— անի, անիր, անէր, անինք, անիք, անին
կտր.— արի, արիր, արավ, արինք, արիք, արին, արեցի, արեցիր, արէց, արեցինք, արեցիք, ցին
հրամ.— արա, մի՛ անել, արէք, մի՛ք անել
դերբ.— արել, արած, անելու, անում:

Հնդկահայոց բարբառով՝

ստոր. ներկա.— առեմ, առես, առի, առենք, առէք, առեն
ստոր. անկ.— առի, առիր, առէր, առինք, առիք, առին
կոր.— արարի, արար, արարինք,
պերբ.— արարէլ, արարած, առնելու, առում։

Ծանոթ.— Հնգկահայոց այս ձևերը գտնում ենք նաև Դիլանենցի ժամանակագրութեան մէջ, ինչպես՝ առի «առնեա», առնեցինք «առնենք», էջ 93, արարին 93, կառի «կանին» 94, արարել «արարելալ» 97 եև։ Այսպես նաև Զմյուռնիո Աղերսագրում՝ արար 156, արարիր, չարարինք 156։

2. Առնուլ>առնել

ստոր. ներկ.— առնեմ, առնես, առնի, առնենք, առնէք, առնեն
ստոր. անկ.— առնի, առնիր, առնէր, առնինք, առնիք, առնին
կոր.— առա, առար, առավ, առանք, առաք, առան, առեցի, առեցիր, առէց, առեցինք, առեցիք, առեցին
հրամ.— առ, մի՛ առնել, առէք, մի՛ք առնել
դերբ.— առէլ, առած, առնէլու, առնում։

Հնդկահայոց մեջ բայս ունի առուլ ձևը և խոնարհվում է առում, առաս, առու, առունք են։ Այսպես նաև Դիլանենցի ժամանակագրութեան մէջ՝ առուլ, 94, 87, Զմյուռնիո Աղերսագրում՝ առու 156։

3. Ասել>ասել

ստոր. ներկ.— ասեմ, ասես, ասի, ասենք, ասէք, ասեն
ստոր. անկ.— ասի, ասիր, ասէր, ասինք, ասիք, ասին
կոր.— ասի, ասիր, ասավ, ասինք, ասիք, ասին, ասեցի, ասեցիր, ասէց, ասեցինք, եցիք, եցին
հրամ.— ասա, մի՛ ասել, ասէք, մի՛ք ասել
դերբ.— ասէլ, առած, ասելու, ասում

Զմյուռնիո Աղերսագրում ացել 157, ացինք «ասացինք» 156 (երեք անգամ), 157 (երկու անգամ)։

4. Բանալ>բ՛անալ

ստոր. ներկա.— բ՛անամ, բ՛անաս, բ՛անա, բ՛անանք, բ՛անէք, բ՛անան
ստոր. անց.— բ՛անի, բ՛անիր, բ՛անէր, բ՛անինք, բ՛անիք, բ՛անին

կտր.— բ'ացա, բ'ացար, բ'ացավ, բ'ացանք, բ'ացաք, բ'ացան
հրամ.— բ'աց, մի բ'անալ, բ'ացէք, մի՛ք բ'անալ
դերբ.— բ'ացէլ, բ'ացած, բ'անալու, բ'անամ։

5. Թերել>բ'երել

ստոր. ներկ.— բ'երեմ, բ'երես, բ'երի, բ'երենք, բերէք, բերեն
ստոր. անց.— բ'երի, բ'երիր, բ'երէր, բ'երինք, բ'երիք, բ'երին
կտր.— բ'երի, բ'երիր, բ'երէց, բ'երինք, բ'երիք, բ'երին, բ'երեցի, բ'երեցիր, բ'երէց, բ'երեցինք, բ'երեցիք, բ'երեցին
հրամ.— բ'եր, մի բ'երել, բ'երէք, մի՛ք բ'երել
դերբ.— բ'երէլ, բ'երած, բ'երելու, բ'երում։

6. Գալ>գ'ալ

ստոր. ներկ.— գ'ամ, գ'ոս, գ'ո, գոնք, գ'ոք, գ'ոն
ստոր. անց.— գ'ի, գ'իր, գ'էր, գ'ինք, գ'ինք, գ'ին
կտր.— ղեկա, ղեկար, ղեկավ, ղեկանք, ղեկաք, ղեկան, ղեկի, ղեկիր, ղեկավ, ղեկինք, ղեկիք, ղեկին
հրամ.— ղեկ, մի՛ գ'օլ, եկէք, մի՛ք գ'ոլ, ասի՛ (քիչ գործածականն)
դերբ.— ղեկէլ, ղեկած, գ'ոլու, գ'ոլման

Գիլանենցի ժամանակագրութեան մէջ հաճախ գտնում ենք արեկ «եկավ» ձևը. ինչպես՝ էջ 92, 93, 94, 97, 108 եև։ Մի անգամ էլ Զմյուռնիո Աղերսագրում՝ էջ 156։

7. Դնել>դ'նել

ստոր. ներկ.— դ'նեմ, դ'նես, դ'նի, դ'նենք, դ'նէք, դ'նեն
ստոր. անց.— դ'նի, դ'նիր, դ'նէր, դ'նինք, իք, ին
կտր.— դ'րի, դ'րիր, —, դ'րինք, դ'րիք, դ'րին, դ'րեցի, դ'րեցիր, դ'րէց, դ'րեցինք, ցիք, ցին
հրամ.— դ'իր, մի՛ դ'նել, դ'րէք, մի՛ք դ'նել
դերբ.— դ'րէլ, դ'րած, դ'նելու, դ'նում։

8. Թողուլ>թողնել

ստոր. ներկ.— թողնեմ, թողնես, թողնի, թողնենք, թողնէք, թողնեն
ստոր. անց. — թողնի, թողնիր, թողնէր, թողնինք, թողնիք, թողնին
կտր.— թողի, թողիր,—, թողինք, թողիք, թողին, թողեցի, թողեցիր, թողէց, թողեցինք, թողեցիք, թողեցին

հրամ.— թող, մի՛ թողնել, թողէ՛ք, մի՛ք թողնել
դերբ.— թողնում, թողել, թողած, թողնելու։

9. Հալ>լալ

ստուր. ներկ.— լամ, լաս, լա, լանք, լէք, լան
սաոր. անց.— լի, լիր, լէր, լինք, լիք, լին
կար.— լացա, լացար, լացավ, լացանք, լացաք, լացան
հրամ.— լա՛ց, մի՛ լալ, լացէ՛ք, մի՛ք լալ
դերբ.— լալման, լացել, լացած, լալու։

10. Հնուլ>լցըցնել

ստոր. ներկ.— լցըցնամ, լցըցնաս, լցըցնի, լցըցնանք, լցըցնէք, լցըցնան
ստոր. անց.— լցըցնի, լցըցնիր, լցըցնէր, լցըցնինք, լցըցնիք, լցըցնին
կար.— լցցեցի, լցցեցիր, լցցէց, լցցեցինք, լցցեցիք, ցին
լցրեցի, լցրեցիր, լցրէց, լցրեցինք, լցրեցիք, ցին
լցրի, լցրիր, լցրէց, լցրինք, լցրիք, լցրին
հրամ.— լցցի՛ր, մի՛ լցըցնել, լցցրէ՛ք, մի՛ք լցցնել, լցրուր
դերբ.— լցցնում, լցցել, լցցած, լցցնելու։

11. Հուանալ>լվանալ

ստոր. ներկ.— լվանամ, լվանաս, լվանա, լվանանք, էք, ան
ստոր. անց.— լվանի, լվանիր, լվանէր, լվանինք, նիք, նին
կար.— լվացա, լվացար, լվացավ, լվացանք, լվացաք, ցան,
լվացի, լվացիր, լվաց, լվացինք, լվացիք, ցին
հրամ.— լվա, մի՛ լվանալ, լվացէ՛ք, մի՛ք լվանալ
դերբ.— լվանամ, լվացել, լվացած, լվանալու։

12. Կալ>կենալ

ստոր. ներկ.— կենամ, կենաս, կենա, կենանք, կենէք, նան
ստոր. անց.— կենի, կենիր, կենէր, կենինք, կենիք, կենին
կար.— կացա, կացար, կացավ, կացանք, կացաք, կացան
հրամ.— կաց, մի՛ կենալ, կացէ՛ք, մի՛ք կենալ, կացի՛ր
դերբ.— կենում, կացել, կացած, կենալու։

13. Նստիլ>նստել

ստոր. ներկ.— նստեմ, նստես, նստի, նստենք, նստէք, տեն

ստոր. անց.— նստի, նստիր, նստէր, նստինք, նստիք, ·տին
կտր.— նստա, նստար, նստավ, նստանք, նստաք, նստան, նստեցի, նստեցիր, նստէց, նստեցինք, նստեցիք, ցին
հրամ.— նստիր, մի՛ նստել, նստէք, մի՛ք նստել
դերբ.— նստում, նստել, նստած, նստելու։

14. Ուտել>ուտել

ստոր. ներկ.— ուտեմ, ուտես, ուտի, ուտենք, ուտէք, ուտեն
ստոր. անց.— ուտի, ուտիր, ուտէր, ուտինք, ուտիք, ուտին
կտր.— կերա, կերար, կերավ, կերանք, կերաք, ան
հրամ.— կեր, մի՛ ուտել, կերէք, մի՛ք ուտել
դերբ.— ուտում, կերել, կերած, ուտելու։

15. Ի վեր առնուլ>վեռնել «առնել»

ստոր. ներկ.— վեռնեմ, վեռնես, վեռնի, վեռնենք, վեռնէք, ·վեռնեն
ստոր. անց.— վեռնի, վեռնիր, վեռնէր, վեռնինք, վեռնիք, վեռնին
կտր.— վեռի, վեռիր, վեռավ, վեռինք, -ռիք, ռին, վեռեցի վեռեցիր, վեռէց, վեռեցինք, վեռեցիք, վեռեցին
հրամ.— վեռ, մի՛ վեռնել, վեռէք, մի՛ք վեռնել, վի՛ առ, մի՛ վի առնել, վի՛ առէք, մի՛ք վի առնել
դերբ.— վեռնում, վեռել, վեռած, վեռնելու
(Հնդկահայոց մեջ՝ ներկ. վեռում, վեռուս, վեռու... վեռուլ)։

16. Ի վեր ելանել>վիրնել «հանձնել»

ստոր. ներկ.— վիրնեմ, վիրնես, վիրնի, վիրնենք, վիրնէք, ·վիրնեն
ստոր. անց.— վիրնի, վիրնիր, վիրնէր, վիրնինք, նիք, նին
կտր.— վիրելա, վիրելար, վիրելավ, վիրելանք, վիրելաք, վիրելան
հրամ.— վիրել, մի՛ վիրնել, վիրելէք, մի՛ք վիրնել
դերբ.— վիր լելնում, վիր լելել, վիր լելած, վիր լելնելու։

17. Տալ>տալ

ստոր. ներկ.— տամ, տաս, տա, տանք, տէք, տան
ստոր. անց.— տի, տիր, տէր, տինք, տիք, տին

կտր.— ավի, տվիր,—, տվինք, տվիք, տվին, տվեցի, տվեցիր, տվէց, տվեցինք, տվեցիք, տվեցին
հրամ.— տուր, մի՛ տալ, տվէք, մի՛ք տալ,
դերբ.— տալմանս, տվել, տուած, տալու։

(Դիլանենցի ժամանակագրութեան մէջ հաճախ գտնում ենք միջին հլ. արեւ «տուեց» ձեւը, տես՝ էջ 92, 181 եւն։ Նոյնպես Զմյուռնիո Աղբատպրում՝ էջ 156 (երկիցս)։

18. Տանել>տանել

ստոր. ներկ.— տանեմ, տանես, տանի, տանենք, տանէք, տանեն
ստոր. անց.— տանի, տանիր, տանէր, տանինք, տանիք, տանին
կտր.— տարա, տարար, տարաւ, տարանք, տարաք, ան, տարեցի, տարեցիր, տարէց, տարեցինք, տարեցիք, տարեցին
հրամ.— տար, մի՛ տանել, տարէք, մի՛ք տանել
դերբ.— տանում, տարէլ, տարած, տանելու։

19. Տեսանել>տեսնել

ստոր. ներկ.— տեսնեմ, տեսնես, տեսնի, տեսնենք, տեսնէք, տեսնեն
ստոր. անց.— տեսնի, տեսնիր, տեսնէր, տեսնինք, տեսնիք, տեսնին
կտր.— տեսա, տեսար, տեսաւ, տեսանք, տեսաք, տեսան, տեսի, տեսիր,—, տեսինք, տեսիք, տեսին
հրամ.— տես, մի՛ տեսնել, տեսէք, մի՛ք տեսնել
դերբ.— տեսնում, տեսէլ, տեսած, տեսնելու։

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Ալրել>իրիլ

ըղձ. ներկ.— էրիմ, էրիս, էրի, էրիք, էրին
կտր.— ալրում, ալրուս,—, ալրուք, ալրուն
հրամ.— ալրու, ըլրուհիք
դերբ.— էրիլ, նէրում, տ՛րուլ, ալրած, ըլրէլուց։

Բայիս խոնարհումը ըստ ինքեան կանոնաւոր է և հետեւում է

Ա լծորդության թեթև տեսակին, անկանոնությունները զուտ ձայնաբանական են, ծագած են սխմատի այ, ա, ի ձայնափոխությունների։

2. Անկանիլ>(հ)ընգո՛նիլ

ըղձ. ներկ.— ընգո՛նիմ, ընգո՛նիս...
կտր.— ընգէմ, ընգէս,—, ընգէք, ընգէն
հրամ.— ընգէ, ընգո՛հիք, ընգընո՛հիք
դերբ.— ընգո՛նիլ, ընգո՛նո՛մ, ընգէլ, ընգէծ, ընգընէլոց
Այս բոլորը կարող են ունենալ նաև հ նախաձայնը։

3. Առնուլ>առիլ

ըղձ. ներկ.— առիմ, առիս, առի, առի, առիք, առին
կտր.— առայ, առաս,—, առաք, առան
հրամ.— առա, օռ, ըռո՛հիք
դերբ.— առիլ, նառայ, առալ, առած, ըռէլոց։

Հայերենի մեջ այս բայը անկանոն է։ Ագուլիսի բարբառը վերածել է կանոնավորի՝ չնչելով -ն- հոդը և անորոշը դարձնելով ա՛ռիլ։ Անկանոնության իբր միակ հետք միայն է հրամ. օ՛ռ ձևը, որի դեմ սակայն բարբառը հնարել է նաև կանոնավոր ա՛ռա ձևը։

4. Բանալ>բա՛նիլ

ըղձ. ներկ.— բա՛նիմ, բա՛նիս, բա՛նի, բա՛նիք,, բա՛նին
կտր.— բա՛հա՛յ, բա՛հաս,—, բա՛հաք, բա՛հան
հրամ.— բէօղ, բա՛հիք կամ բէօղ ըրո՛հիք
դերբ.— բա՛նիլ, բա՛նայ, բա՛հալ, բա՛հած, բըհէլոց։

Բալիս խոնարհումը մեծագույն մասամբ վերածված է կանոնավորի, իբր բ լծորդության թեթևը, անկանոն են միայն հրամ. բէօղ, ապառ. դերբ. բըհի՛լոց, ինչպես և հրամ. հգ. երկրորդ ձևի բացակայությունը։

5. Բերել>բի՛բիլ

ըղձ. ներկ.— բի՛բիմ, բի՛բիս, բի՛բի, բի՛բիք, բի՛բին
կտր.— բա՛բայ, բա՛բաս,—, բա՛բաք, բա՛բան
հրամ.— բիբ; ըբո՛հիք կամ բա՛բիք
դերբ.— բի՛բիլ, բի՛բայ, բա՛բալ, բա՛բած, բըբէլոց

Իսկապես անկանոն է միայն հրմ. բի՛ր, մյուսները առաջացած են ձայնաբանական փոփոխությունից (ի կամ ա)։

6. Գալ>գ՛իլ

ըղձ. ներկ.—գ՛իմ, գ՛իս, գ՛ի, գ՛իք, գ՛ին
կտր.— ակամ, ակաս,—, ակաք, ական
հրամ.— իկ՛ (ծղ. էկ՛), ըկո՛հիք
դերբ.— գ՛իլ, գ՛էլիս, ակալ, ակած, գ՛էլոց։

*Բալիս նախավոր ձևն էր *գ՛էօլ, որի ենացորդներն են գէօ՛լիս ըմ «գալիս եմ», գէօս ըս «գալիս ես» (ծղնա), կէօս ըս «նուրն նշ.» (Ռամիս)՝ ըստ Սարգսյան, էջ 109։— Սարգսյան դիտե նաև ըղձ. ներկ. գիւյ «գալ, թող գալ» ձևը (Բ, էջ 33, 48), բայց ոչ Վերին և ոչ Ներքին Ագուլիսում այդպիսի ձև չկա։*

7. Գիտել>գ՛իդիլ

ըղձ. ներկ.— գ՛իդիմ, գ՛իդիս, գ՛իդի, գ՛իդիք,, գ՛իդին
կտր.— գ՛իդոհամ, գ՛իդո՛հաս,—, գ՛իդո՛հաք, գ՛իդո՛հան
հրամ.— գ՛իդո՛հի, գ՛իդո՛ցիք
դերբ.— գ՛իդիլ, գ՛իդամ, գ՛իդո՛հալ, գ՛իդո՛հած, գ՛իդէլոց։

8. Գնալ>ցէօլ

ըղձ. ներկ.— նէօմ, նէօս, նէօ, նէօք, նէօն
կտր.— նո՛համ, նո՛հաս,—, նա՛հաք, նո՛հան
հրամ.— նէ՛, նէօ, նո՛հիք
դերբ.— նէօլ, նէ՛լիս, նո՛հալ, նո՛հած, նէ՛լոց։

9. Գտանել>գ՛իդո՛ցիլ

ըղձ. ներկ.— գ՛իդո՛նիմ,-ո՛նիս, -ա՛նի...
կտր.— գ՛իդէ՛մ, գ՛իդէ՛ս,—, գ՛իդէ՛ք, գ՛իդէ՛ն
հրամ.— գ՛իդէ՛, գ՛իդընոհիք
դերբ.— գ՛իդո՛նիլ, գ՛իդո՛նամ, գ՛իդէ՛լ, գ՛իդէ՛ծ, գ՛իդընէ՛լոց։

Հրամայականը ըստ օրինի պիտի ունենար նաև գ՛իդո՛հիք ձևը, բայց որովհետև սրանով շփոթվում է «գիտեմ» բայի հրամայականի հետ, ուստի գործածությունից վտարված է։

10. Դառնալ>դառնիլ

ըղձ. ներկ.— դա՛ռնիմ, դա՛ռնիս, դա՛ռնի...
կտր.— դա՛ռայ, դա՛ռաս,—, դա՛ռաք, դա՛ռան
հրամ.— դա՛ռ,դա՛ռո, դառա՛հիք, դառնա՛հիք
դերբ.— դա՛ռնիլ, դա՛ռնալ, դա՛ռալ, դա՛ռած, դառնե՛լոք։

11. Եփել>ի՛փիլ

ըղձ. ներկ.— ի՛փիմ, ի՛փիս, ի՛փի...
կտր.— ի՛փայ, ի՛փաս,—, ի՛փաք, ի՛փան
հրամ.— ի՛փո, ըփո՛հիք,
դերբ.— ի՛փիլ, նի՛փալ, ի՛փալ, ի՛փած, ըփե՛լոց։

12. Լալ>լէօլ

ըղձ. ներկ.— լէօմ, լէօս, լէօ, լէօք, լէօն
կտր.— լո՛հայ, լո՛հաս,—, լո՛հաք, լո՛հան
հրամ.— լէ՛օ, լո՛հիք,
դերբ.— լէօլ, լէ՛լիս, լո՛հալ, լոհած, լէ՛լոց։

13. Կալ>կօլ

ըղձ. ներկա.— կօմ, կօս, կօ, կօք, կօն
կտր.— չկա
հրամ.— կօց, կո՛հիք
դերբ.— կօլ, կո՛լիս, կո՛հալ, կնհած, կո՛լոց։

14. Մեռանիլ>մա՛ռնիլ

ըղձ. ներկ.— մա՛ռնիմ, մա՛ռնիս, մա՛ռնի, մա՛ռնիք, մա՛ռնին
կտր.— մա՛ռայ, մա՛ռաս,—, մա՛ռաք, մա՛ռան
հրամ.— մա՛ռ, մառա՛հիք, մըռընա՛հիք
դերբ.— մա՛ռնիլ, մա՛ռնալ, մա՛ռալ, մա՛ռած, մըռնե՛լոց։

15. Ուտել>օ՛տիլ .

ըղձ. ներկ.— օ՛տիմ, օ՛տիս, օ՛տի, օ՛տիք, օտին
կտր.—կո՛տայ, կո՛տաս,—, կո՛տաք, կո՛տան
հրամ.— կո՛ր, կո՛տիք,
դերբ.— օ՛տիլ, նօ՛տալ, կո՛տալ, կո՛տած, ըտե՛լոց։

16. Պրծանիլ>պըռծա՛նիլ

ըղձ. ներկ.— պռծանիմ, պռծանիս, պռծանի, պռծանիք, պռծանին

կար.— պոծէմ, պոծէս,—, պոծէք, պոծէն
հրամ.— պոծէ, պոծահիք, պոծընահիք
դերբ.— պոծանիլ, պոծանամ, պոծալ, պոծէծ, պոծընէլոց։

17. Տալ>Տօլ

ըղձ. ներկ.—տօմ, տօս, տօ, տօք, տօն
կատր.— տվէմ, տվէս,—, տվէք, տվէն
հրամ.— տօ, տվա՛հիք,
դերբ.— տօլ, տանլիս, տվէլ, տվէծ, տալոց։

18. Տանիլ>տա՛նիլ

ըղձ. ներկ.— տանիմ, տանիս, տանի, տանիք, տանին
կար.— տարամ, տարաս,—, տարաք, տարան
հրամ.— տօր, տնտա՛հիք,
դերբ.— տանիլ, տանամ, տարալ, տարած, տանէլոց։

19. Տեսանել>տի՛նիլ
(որ և տիհնիլ, տինիլ)

ըղձ. ներկ.— տիմանիմ, տիմանիս, (տիհնիմ, տիհնիս կամ տի-նիմ, տինիս...)
կար.— տատ՛համ, տատ՛հաս,— տատ՛հաք, տատ՛հան
հրամ.— տիս, տատ՛հիք,
դերբ.— տիմանիլ (տիհնիլ, տինիլ), տիմանամ, (տիհնամ, տի-նամ), տատ՛հալ, տատհած, տանէլոց։

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌ

Անկաճռճ բայերը Ղարաբաղի բարբառում չատ արլալի, հրա-մայականի և անցյալ դերբայի մեջ ինչ ինչ խոտորումներ են ցուլց տալիս, որոնք համաձայն են գրաբարի ձևերին՝ միայն ձայնական օրենքների հպատակութլամբ. օրինակ՝ յի՛կը՝ եկն, մըտ՝ մուտ, կա՛լ, կա՛լավ՝ կալ, կալաւ, ըրի՝ արա, արարի, կի՛ցի՝ զգեցայ, տըվի՝ եսու, տօ՝ տուր, ի՛՝ ել, կա՛ց կաց, կի՛ց՝ զգեցիր են։

ՄԱՐԱՂԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Մարաղալի բարբառում անկանոն բայերը 28 հատ են, որոնց մի մասը շարունակութլունն է հին հայերենի անկանոն բայերի և մյուս մասը առաջացել է նոր ձայնական փոփոխութլանց միջոցով։ Ցուրաքանչյուրի մասին կխոսենք իր տեղում։

1. Ագանիլ>խայինել

ստոր. ներկ.—խայինիմ, խայինիս, խայինը, խայինիք, խայինէք, խայինին
կտր.— խաքամ, խաքար, խաքավ, խաքանք, խաքաք, խաքան
հրամ.— խաքը՛, խաքէք՛
դերբ.— խաքիր, խայինօլու, խաքած։

Բայս պատկանում է Բ լծորդութեան երկրորդ տիպարին, վերջավորութիւնները կանոնավոր են և միակ անկանոնութիւնը ծագում է ձայնաբանական պատճառով.— *ք ձայնը բաղաձայնից առաջ դառնալով յ՝ առաջ է բերում* խայինել, խայինիմ, խայինօլու... *ձևերը, իսկ ձայնավորից առաջ անփոփոխ մնալով՝ առաջ են գալիս* խաքամ, խաքը՛, խաքիր, խաքած *ձևերը։*

2. Անկանիլ>ինել

ստոր. ներկ.— ինիմ, ինիս, ինի, ինինք, ինիք, ինին
կտր.— ինգամ, ինգար, ինգավ, ինգանք, ինգաք, ինգան
հրամ.— ինգի, ինգէք
դերբ.— ինգիր, ինօլու, ինգած։

Պատկանում է Բ լծորդութեան երկրորդ տեսակին, վերջավորութիւնները կանոնավոր են, միայն ստոր. ներկ. եզ. գ. դեմքը և հրամ. ստանում են ի մասնիկը՝ որ արմատի թեթև ի ձայնավորի ազդեցութեամբ է։ Անկանոնութիւնը ծագում է ձայնաբանական պատճառներով, ինչ խումբը ձայնավորից առաջ դառնում է նգ՛ (տես կտր. հրամ. անց. դերբ. ձևերը), իսկ ն բաղաձայնից առաջ չնջվում է (տես ստոր. ներկ. և ապ. դերբ.)։

3. Անցանել>ընել

ստոր. ներկ.— ընիմ, ընիս, ընը, ընինք, ընէք, ընին
կտր.— ընցամ, ընցար, ընցավ, ընցանք, ընցաք, ընցան
հրամ.— ընցը, ընցէք
դերբ.— ընցիր, ընցած, ընօլու։

Պատկանում է Բ լծորդութեան երկրորդ տիպարին, անկանոնութիւնը առաջացած է ձայնաբանական պատճառներով,— *ցց խումբը ձայնավորից առաջ մնում է (ինչ. կատար. հրամ. անց. դերբ.), իսկ բաղաձայնից առաջ դառնում ս (ինչ. ստոր. ներկ. և ապ. դերբ.)։*

4. Առնել>առել

ստոր. ներկ.— առիմ, առիս, առի, առինք, առէք, առին

կար.— տոըմ, տուիր, տուոց կամ տուից, տուընք, տուըք, տուըն
հրամ.— տու, տուէք՛
դերբ.— տուիր, տուոծ, տնօլու։

5. Առնուլ>առնել

ստոր. ներկ.— առնիմ, առնիս, առնի, առինք՛, առնէք՛, առնին
կար.— առըմ, առիր, առից, առընք, առըք, առըն
հրամ.— ա՛ռ, առէք՛
դերբ.— առիր, առած, առնօլու։

6. Ասել>ասել

ստոր. ներկ.— ասիմ, ասիս, ասը, ասինք՛, ասէք՛, ասին
կար.— ասըմ, ասիր, ասաց կամ ասից, ասընք, ասըք, ասըն
հրամ.— ասա, ասէք՛
դերբ.— ասիր, ասած, ասօլու։

7. Գալ>կոլ

ստոր. ներկ.—կոմ, կոս, կո, կոնք, կոք՛, կոն
կար.— էկայ, էկար, էկավ, էկանք, էկաք, էկան
հրամ.— լոր կամ լորի, լորէք՛
դերբ.— էկիր, էկած, կոլու։

8. Գտանել>գիննել

ստոր. ներկ.— գիննիմ, գիննիս, գիննի, գիննինք՛, գիննէք՛, գիննին
կար.— գիդայ, գիդար, գիդավ, գիդանք, գիդաք, գիդան
հրամ.— գիդի, գիդէք՛։
դերբ.— գիդիր, գիդած, գիննօլու։

Անկանոնութիւնը առաջացած է գլխաւորապես ձայնաբանական պատճառով.— ա ձայնը թրթռունի վերածվելուց հետո՝ ալսպես էլ մնում է հաջորդ ձայնավորի մոտ (ինչ. կատար. հրամ. անց. դերբ.), իսկ հաջորդ ընդհականի մոտ դառնում է ե (ինչ. ներկ. և ապառն. դերբ.)։

9. Դնել>տիննել

ստոր. ներկ.— տիննիմ, տիննիս, տիննի, տիննինք՛, տիննէք՛, տիննին
կար.— տիրըմ, տիրիր, տիրից, տիրընք, տիրըք, տիրըն
հրամ.— տի, տիրէք՛
դերբ.— տիրիր, տիրած, տիննօլու։

10. Ելանել>ըլնել

ստոր. ներկ.— ըլիմ, ըլիս, ըլը, ըլինք, ըլէք, ըլին
կոր. — լէլամ, լէլար, լէլավ, լէլանք, լէլաք, լէլան
հրամ.— լիլ, լիլէք
դերբ.— լէլիր, լէլած, ըլօլու։

11. Երթալ>էթալ

ստոր. ներկ.— էթամ, էթաս, էթա, էթանք, էթաք, էթան
կոր.— կինացըմ, կինացիր, կինաց, կինացընք, կինացըք, կինացըն
հրամ.— քէլ, քէլէք
դերբ.— կինացիր, կինացած, էթալու։

Ծիս.— քէլ գործածվում է իրրև հրամ. էթալ բայի, իսկ քէլի՛ իրրև հրամ. քէլէլ «քալլէլ» բայի։ 2. Ապ. դերբ. լինում է չորս ձևով. էթալու, էթալու, տթալու և աթալու։ Սովորականն է էթալու, իսկ մանաւոր մարդիկ գործածում են մյուս ձևերը։

12. Իջանել>էշնել

ստոր. ներկ.—էշնիմ, էշնիս, էշնի, էշնինք, էշնէք, էշնին
կոր.—էչամ, էչար, էչավ, էչանք, էչաք, էչան
հրամ.— էչի, էչէք
դերբ.— էչիր, էչած, էշնօլու։

Անկանոնութիւնը առաջացել է ձայնաբանական պատճառներով՝ չ ձայնավորից առաջ միւում է չ (ինչպես՝ կոր. հրամ. անց. դեր.), իսկ բաղաձայնից առաջ դառնում է շ (ինչպես՝ ստոր. ներկ. և ապառ. դերբ.)։

13. Թողուլ>թօղնել

ստոր. ներկ.— թօղնիմ, թօղնիս, թօղնը, թօղնինք, թօղնէք, թօղնին
կոր.— թօղըմ, թօղիր թօղից, թօղընք, թօղըք, թօղըն (կամ թօղունք, թօղուք, թօղուն)
հրամ.— թօղ կամ թօ, թօղէք,
դերբ.— թօղիր, թօղած, թօղնօլու։

Պատկանում է հին հայերենի չորրորդ լծորդութեան, բայց բարբառիս մէջ վերածվելով մասամբ Ա. լծորդութեան և մասամբ պահելով հին լծորդութեան ձևերը, դարձել է անկանոն։

14. Իմանալ>իճալ

աոոր. ներկ.— ինամ, ինաս, ինո, ինանք, ինաք, ինան
կոր.— իմացամ, իմացար, իմացավ, իմացանք, իմացաք, իմացան
հրամ.— իմացը՛, իմացէք
դերբ.— իմացիր, իմացած, ինալու

Անկանոնութիւնը առաջացած է ձայնաբանական պատճառով. իմանալ ձևի մէջ ա ձայնավորը ընկնելով և հետո մ հաջորդ ընգականի մէջ ձուլվելով՝ առաջ է եկել իճալ, ինչպես և ներկայի և ապ. դերբայի ձևերը։ Իսկ կատարյալի, հրամայականի և անց. դերբայի կրկին ձևվերում ա չընկնելով, մյուս կողմից ճ ընգականը չգոնվելով՝ այս ձայնափոխութիւնը տեղի չէ ունեցել և մ ձայնը իր դիրքը հաստատ պահել է.— Արագ խոսակցութիւն ժամանակ՝ բայիս նախաձայն ի ևս կորչում է, ինչպես՝ չիմ ճալի՝ չէր ճալի՝ չէյն ճա «չէք իմանա»։ —Բացի սովորական «իմանալ» և «գիտենալ» իմաստից, նշանակում է նաև «կարողանալ», հետևողութիւմբ թուրքերենի, ուր bilmek *«գիտենալ» բայը կազմում է կարողական կոչված բայերը* (fiil-i igtidariye)։

15. Լալ>լալ

աոոր. ներկ.— լամ, լաս, լո, լանք, լաք, լան
կոր.— լացամ, լացիր, լացից, լացընք, լացըք, լացըն
հրամ.— լաց կամ լո, լացէք
դերբ.— լացիր, լացած, լալու։

16. Լինել>ըլիլ

աոոր. ներկ.— ըլիմ, ըլիս, ըլը, ըլինք, ըլէք, ըլին
կոր.— լէլամ, լէլար, լէլավ, լէլանք, լէլաք, լէլան
հրամ.— լիր, լիրէք
դերբ.— լէլիր, ըլած, ըլօղ, ըլօլու։

Կատարյալի ձևերը և հրամայականի հոգնակին ունին կրկին ձև՝ նախավոր յ ձայնով և առանց այդ հավելվածի։ Այս բանը առաջ է եկել հետևյալ ձևով։ Ել իբրև միավանկ՝ դարձել է յիլ, մյուս բոլոր ձևերը իբրև բազմավանկ՝ չեն ստացել յ հավելվածը, բայց հետո ազդվելով հրամայականից՝ առել են մի նորամուտ յ։ Հրամայականի եզակին իլ ձևով չի գործածվում, բայց կա հգ. իլէք, մանավանդ արգելականում (մի՛ իլէք՛)։

17. Կպիլ>կմճել

ստոր. ներկ.— կմնիմ, կմնիս, կմնը, կմնինք, կըմնէք, կմնին
կտր.— կպպամ, կպպար, կպպավ, կպպանք, կպպաք, կպպան
հրամ.— կպպը՛, կպպէք
դերբ.— կպպիր, կպպած, կմնօլու։

Յոնարհումը Բ լծորդութեան երկրորդ տիպարի համաձայն է, անկանոնութիւնը ծագում է ձայնաբանական պատճառով. պ ձայնը ձայնավորի. առաջ դարձել է կրկին պ, իսկ ճ ռնգականի մոտ վերածվել է շրթնային ռնգական մ։ Առաջինին են պատկանում կատարյալը, հրամայականը և անց. դերբայը, երկրորդին են պատկանում ստոր. և ապ. դերբ.։

18. Հատանիլ>խաճճել «սատկիլ»

ստոր. ներկ.— խաննիմ, խաննիս, խաննը՛, խաննինք, խաննէք, խաննին
կտր.— խատամ, խատար, խատավ, խատանք, խատաք, խատան
հրամ.— խատը՛, խատէք
դերբ.— խատիր, խատած, խաննօլու։

Յոնարհումը պատկանում է Բ լծորդութեան երկրորդ տիպարին։ Անկանոնութիւնը ձայնաբանական է. տ ձայնը ձայնավորի մոտ ՃՈՒՄ Է, իսկ հաջորդական ռնգականի մոտ դառնում է ճ. այսպես՝ տ ենք գտնում կատարյալի, հրամայականի, անց. դերբայի մեջ, իսկ ճ՝ ներկայի և ապառ. դերբայի մեջ։

19. Հեծանիլ>խեզճել

ստոր. ներկ.— խէզնիմ, խէզնիս, խէզնի, խէզնինք, խէզնէք, խէզնին
կտր.— խէցամ, խէցար, խէցավ, խէցանք, խէցաք, խէցան
հրամ.— խէցիր, խէցած, խէզնօլու։

Յոնարհումը պատկանում է Բ լծորդութեան երկրորդ տիպարին։ Անկանոնութիւնը ձայնաբանական է, ծ բաղաձայնը ձայնավորից առաջ դարձել է ց (այսպես կատար. հրամ. և դերբ.), իսկ ռնգականի մոտ՝ զ (այսպես ներկ. և ապ. դերբ.)։

20. Ճանաչել>ճաշնալ

ստոր. ներկ.— ճաշնամ, ճաշնաս, ճաշնա, ճաշնանք, ճաշնաք, ճաշնան

կտր.— ճանչըցամ, ճանչըցար, ճանչըցավ, ճանչըցանք, ճանչըցաք, ճանչըցան
հրամ.— ճանչըը, ճանչըցէք
դերբ.— ճանչըցիր, ճանչըցած, ճաշնալու:

Ոնաարհումը պատկանում է Գ լծորդության երկրորդ տիպարին, անկանոնությունը ձայնաբանական պատճառով է. ճչ խումբը ձայնավորից առաջ միում է (այսպես կտր. հրամ. անց. դերբ.), իսկ ընդհականի մոտ դառնում է շ (ինչ. ներկ. և տպ. դերբ.):

21. Մտանել>մըննել

ստորս. ներկ.— մնիմ, մնիս, մնը՛, մնինք, մնէք, մնին
կտր.— մտայ, մտար, մտավ, մտանք, մտաք, մտան
հրամ.— մըտը, մտէք
դերբ.— մտիր, մտած, մնալու:

Անկանոնությունը առաջանում է ձայնաբանական պատճառով, և ճիշտ այնպես է, ինչպես հատանիլ>խաննիլ բայի մեջ:

22. Ուսանիլ>ուսնիլ

ստորս. ներկ.— ուսնիմ, ուսնիս, ուսնը, ուսնինք, ուսնէք, ուսնին
կտր.— ուսայ, ուսար, ուսավ, ուսանք, ուսաք, ուսան
հրամ.— ուսու, ուսէք
դերբ.— ուսիր, ուսած, ուսնալու:

Անկանոնությունը ձայնաբանական է. ս ձայնը կրկնված է ձայնավորից առաջ, իսկ ընդհականի մոտ՝ որովհետև անհնար էր՝ միում է անփուխոխ: Ձայնական համաձայնությամբ կարելի է խոնարհել նաև ուսնում, ուսնուս, ուսնու, ուսնունք, ուսնուք, ուսնուն:

23. Ուտել>ուտիլ

ստորս. ներկ.— ուտիմ, ուտիս, ուտը, ուտինք, ուտէք, ուտին
կտր.— կէրայ, կէրար, կէրավ, կէրանք, կէրաք, կէրան
հրամ.— կո, կիրէք
դերբ.— կէրիր, կէրած, ուտօլու:

Ձայնական համաձայնությամբ կարելի է նաև խոնարհել ուտում, ուտուս, ուտու և ն:

24. Պրծանիլ>պըրզնէլ

ստոր. ներկ.— պրզնիմ, պրզնիս, պրզնը, պըրզնինք, պըրզնէք, պրզնին
կոր.— պրծամ, պրծար, պրծավ, պրծանք, պրծաք, պրծան
հրամ.— պրծը՛, պրծէք՛
դերբ.— պրծիր, պրծած, պրզնօլու։

Անկանոնութիւնը ձայնաբանական է. ծ ձայնը ձայնավորի մոտ պահվում է, իսկ ընդհականի մոտ վերածվում է զ։

25. Տանիլ>տանէլ

ստոր. ներկ.— տանիմ, տանիս, տանը՛, տանինք, տանէք, տանին
կոր.— տարամ, տարար, տարավ, տարանք, տարաք, տարան
հրամ.— տար, տարէք
դերբ.— տարիր, տարած, տանօլու։

26. Տալ>տալ

ստոր. ներկ.— տամ, տաս, տա, տանք, տաք, տան
կոր.— տուվում, տուվիր, տուվից, տուվունք, տուվուք, տուվուն
. կամ՝ տուռում, տուռիր, տուռից, տուռունք, տուռուք, տուռուն
հրամ.— տու, տուվէք՛ կամ տուվըէք՛
դերբ.— տուվիր կամ տուռիր, տուված կամ տուռած, տալու։

Հրամ. տու գոնվելով վիպումի ձայնավորի մոտ՝ դառնում է տիւ, ալպես՝ շատ սովորական ձև է տիւ տո ջտուր ալստեղ, փոխանակ ասելու պարզապես տո՛ւ։

27. Տեսանել>տըսնէլ

ստոր. ներկ.— տսնիմ, տսնիս, տսնը, տսնինք, տսնէք, տսնին
կոր.— տսսամ, տսսար, տսսավ, տսսանք, տսսաք, տսսան
հրամ.— տիս կամ սի՛, տսսէք կամ տսսէք՛
դերբ.— տսսիր, տսսած, տսնօլու։

28. Գաքնել>քՙոխնէլ

ստոր. ներկ.— քՙոխնիմ, քՙայխնիս, քՙայխնի՝ քՙոխնինք՛, քՙոխնէք՛, քՙոխնին
կոր.— քՙոքըմ, քՙոքիր, քՙոքից, քՙոքընք, քՙոքըք, քՙաքըն

հրամ.— քʻոքի, քʻոքէք
դերբ.— քʻոչհնէլ, քʻոքոծ, քʻոչհնօլու։

Դ. ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՑԵՐԸ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Մտորև տալիս ենք պակասավոր բայերի խոնարհման պատկերը մի քանի կարևոր բարբառներում։

ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. կամ>գամ

Ներկ.— գամ, գաս, գա, գանք, գաք, գան
անկ.— գալի, գալիր, գար, գալինք, գալիք, գալին։
Մնացյալը լրանում է ըլլալ կամ գըգնվիլ բայից։

2. Ունիմ>ուճիմ

Ներկ.— ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին
անկ.— ունէի, ունէիր, ունէր, ունէինք, ունէիք, ունէին։
Մնացյալը լրանում է ուճճալ բայից։

3. Գիտեմ>գիդեմ

Ներկ.— գիդէմ, գիդէս, գիդէ, գիդէնք, գիդէք, գիդէն
անկ.— գիդէի, գիդէիր, գիդէր, գիդէինք, գիդէիք, գիդէին
Մնացյալը լրանում է գիտճալ բայից։

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. կամ>գամ

Ներկ.— գամ, գաս, գա, գանք, գաք, գան
անկ.— գայի, գայիր, գար, գայինք, գայիք, գային։
Մնացյալը լրանում է ըլլալ կամ գդճվել բայից։

2. Ունիմ>ուճիմ

Ներկ.— ունիմ, ունիս, ունի (Թոխատ ուճէ), ունինք, ունիք, ունին
անկ.— ունէի, ունէիր, ունէր, ունէինք, ունէիք, ունէին
Մնացյալը լրանում է ուճճալ բայից։

3. Գիտել>գիդեմ

Ներկ.— գիդիմ, գիդիս, գիդէ, գիդինք, գիդիք, գիդին

անկ.— գիդէլի, գիդէլիր, գիդէր, գիդէլինք, գիդէլիք, գիդէլին։
Մնացյալը լրանում է գիդնալ բայից։

4. Ուզել>ուզել

ներկ.— ուզիմ, ուզիս, ուզէ, ուզինք, ուզիք, ուզին
անկ.— ուզէլի, ուզէլիր, ուզէր, ուզէլինք, ուզէլիք, ուզէլին
Մնացյալը լրանում է ուզենալ, ուզանալ բայից։

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Կամ>կամ

ներկ.— կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան
անկ.— կի, կիր, կէր, կինք, կիք, կին

2. Ունիմ>ունեմ

ներկ.— ունեմ, ունես, ունի, ունենք, ունէք, ունեն
անկ.— ունի, ունիր, ունէր, ունինք, ունիք, ունին
Մնացյալը լրանում է ունենալ բայից՝

3. Գիտեմ>կիտեմ

ներկ.— կիտեմ, կիտես, կիտի, կիտենք, կիտէք, կիտեն
անկ.— կիտի, կիտիր, կիտէր, կիտինք, կիտիք, կիտին
կոր.— կիցա, կիցար, կիցավ, կիցանք, կիցաք, կիցան
հրամ.— կիցի, կիցէք
դերբ.— կիցօղ, կիցած, կիտնալու, կիտնալիք, կիցիր։

Պակասավոր բայերի շարքը պիտի դնենք նաև գրբ. հայիմ «տեսնեմ» բայը, որ Վանի բարբառում պահված է մի քանի ձևով՝ խեմ «հալիմ, տեսնեմ» և խենք «հալինք, տեսնենք»։ Սրանք գործածված են մակբայի նման և բոլորովին կորցրել են իրենց բայական արժեքը։ Այսպես՝

պի խեմ «բեր տեսնեմ»
պէ խենք «բեր տեսնենք»
ասա խեմ «ասա տեսնեմ»
ասա՛ մէյ խեմ «ասա մի տեսնեմ»
մէխա պէ խեմ «մի (հատ) բեր տեսնեմ»
մէխա ասա խեմ «մի (հատ) ասա տեսնեմ»
մ'խեմ (գյուղերում) «մի տեսնեմ, տեսնեմ մի»

Անիծական ձև է՝

վորտու իբե՞ս չխես «որդու երես չտեսնեմ»
Գյուղական ձև է կխի «կնայի» (որ է կիայի)։

Պակասավոր բայերից հետո կարելի էր հիշել նաև անդեմ բայերը, որոնց մեջ գեղեցիկ օրինակ է կճերի «եղանակը՝ օրը պարզում լավանում է» (գրբ. ջեր «լավ, պայծառ օր» բառից)։

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. կամ>զամ

նեղկ.— զամ, դաս, դա, գոնք, գոմք, գոն
անկ.— գոմ, գոմդ, գոր, գոմքը, գոմքը, գոնը
(Մնացյալը լրանում է ըղա կամ կզնվուշ բայով)։

2. Ունիմ>ուճիմ

նեղկ.— ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին
անկ.— ունէլ, ունէլդ, ունիր, ունալքը, ունէլքը, ունէլնը
(Մնացյալը լրանում է «ունենալ» բայով)։

3. Գիտեմ>կիդիմ

նեղկ.— կիդիմ, կիդէս, կիդո, կիդինք, կիդէք, կիդին
անկ.— կիդէլ, կիդէլդը, կիդէր, կիդալքը, կիդէլքը, կիդէլնը։
(Մնացյալը լրանում է «ունենալ» բայով)։

ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Կամ>զամ

նեղկ.— գոմ, գոս, գո, գոնք, գոմք, գոն
անկ.— գի, գիլ, գէլ, գինք, գիք, գին

1. Ունիմ>ուճամ

նեղկ.— ունամ, ունաս, ունա, ունանք, ունաք, ունան
անկ.— ունի, ունիլ, ունէլ, ունինք, ունիք, ունին։
(Մնացյալը կազմվում է ունենալ>ուճցնոլ ձևից)
կաբ.— ունցո, ունցոլ, ունցօվ, ունցոնք, ունցոմք, ունցօն
նեղկ.— ունցնամ, ունցնաս, ունցնո, ունցնոնք, ունցնոմք, ունցնօն
անց.— ունցնի, ունցնիլ, ունցնէլ, ունցնինք, ունցնիք, ունցընին

հրամ.— ունցէլ, ունցէք
դերբ.— ունցնող, ունցնէօղ, ունցօձ, ունցից, ունցնիլէք, ունցնիլ։

3. Գիտեմ>գ'իդիմ

ներկ.— գ'իդիմ, գ'իդիս, գ'իդէ, գ'իդինք, գ'իդէք, գ'իդին
անկ.— գ'իդա, գ'իդիլ, գ'իդէլ, գ'իդոնք, գ'իդոք, գ'իդան
(Մնացյալը կազմվում է գ'իդնու «գիտենալ» ձևից)
կաթ.— գ'իդցո, գ'իդցոլ, գ'նդցօվ, գ'իդցօնք, գ'իդցոք, գ'իդցօն
կամ մյէին հայերեն ա ձայնավորը պահելով՝ գ'իդացո, գ'իդացոլ, գ'իդացօվ, գ'իդացօնք, գ'իդացոք, գ'իդացոն
հրամ.— գ'իդցէլ, գ'իդցէք կամ գ'իդացէլ, գ'իդացէք
դերբ.— գ'իդցէօղ (գ'իդացէօղ), գ'իդցօձ (գ'իդացօձ), գ'իդցիլ (գ'իդացիլ), գ'իդնալէք, գ'իդնալու։

ՍՎԵԴԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. եմ>իմ

ներկ.— իմ, իս, է, ինք, իք, ին
անկ.— էր է, էր, իր, էր ինք, էր իք, էր ին
Մնացյալը լրանում է լինել>ընենի բայից։

2. կամ>գում

ներկ.— գում, գուս, գօ, գունք, գ'ոք, գուն
անկ.— գէր է, գէր, գառ (գիր), գէր ինք, իք, ին
Մնացյալը լրանում է ղ'ընդվիլ «գտնուիլ» բայից։

Ունիմ>գուճեմ

ներկ.— գունէմ, գունէս, գունա, գունէնք, գունոք, գունէն
անկ.— գունէր է, գունէր, գունիր, գունէր ինք...
Մնացյալը կազմվում է «ունենալ» բայից, ինչպես՝
անկ.— ունունէր է, ունունէր, ունունիր...
կաթ.— ունցօ, ունցուր, ունցուվ, ունցունք, ունցոք, ունցուն
(Պիթիաս գյուղում այս բայի կատարյալը լինում է՝
ունէնցօ, ունէնցուր, ունէնցուվ, ունէնցունք, ունէնցոք, ունէնցուն)
հրամ.— ունցէ, ունցիք
դերբ.— ունէնիլ, ունուցուծ, ունցիր, ունընիլա, ունընիլոք։

4. Գիտեմ>գ'իդիմ

Ներկ.— գ'իդիմ, գ'իդիս, գ'իդէ, գ'իդինք, գ'իդիք, գ'իդին
անկ.— գ'իդէր է, գ'իդէր, գ'իտիր, գ'իդիր ինք...
Մնացյալը լրանում է «գիտհնալ» բայից
կոր.— գ'իդացը, գ'իդացուր, գ'իդացուվ, գ'իդացունք, գ'իդացոք, գ'իդացուն։
հրամ.— գ'իդացէ, գ'իդացիք
պերբ.— գ'իդանիլ, գ'իդացուած, գ'իդացիր, գ'իդանիլա, գ'իդանիլոք։

ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌ

1. Կամ

Ներկ.— կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան
անց. անկ.— կալի, կալիր, կար, կալինք, կալիք, կալին։
Պակասող ժամանակները լրացվում են ըլլալ *(Ախց., Ախք.),* եղնել *(Լեռն.)* և գ'ըգնվել *բայերով։*

2. Ըլլալ

Ներկ.— ըլամ, ըլաս, ըլա, ըլանք, ըլաք, ըլան
անց. անկ.— ըլէի, ըլէիր, ըլէր, ըլէինք, ըլէիք, ըլէին.
Պակասող ժամանակները լրացվում են եղնել *բայով։*

3. Գ'իդեմ

Ներկա.— գ'իդէմ, գ'իդէս, գ'իդէ, գ'իդէնք, գ'իդէք, գ'իդէն
անց. անկ.— գ'իդէի, գ'իդէիր, գ'իդէր, գ'իդէինք, գ'իդէիք, գ'իդէին։
Պակասող ժամանակները լրացվում են գիդնալ *բայով։*

4. Ունիմ

Ներկ.— ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին։
անց. անկ.— ունէի, ունէիր, ունէր, ունէինք, ունէիք, ունէին.
Պակասող ժամանակները լրացվում են ունենալ *բայով։*

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱ

1. Կամ

սահմ. Ներկ.— կամ, կաս, կա, կանք, կէք, կան
անկ.— կի, կիր, կէր, կինք, կիք, կին։
Դորթ է ածվում նաև անորոշ կալ *«բնակիլ» ձևը, որից՝ կալմաճ ա «բնակվում է»։*
Մնացյալը լինում է լինել *և* կենալ *բայերով։*

Սրանից է կազմվում ացց կալ «անցնել» բայը, որ իբր կրկնակ՝ յացց կեցալ ձևի մոտ գործ է ածվում.— ներկ. ացկամ, ացկաս, ացկաց, անկ. ացկի, ացկիր, սահմ. ացկկամ, ացկկիր, ացիր կալմաց, հրվ. ացկալու, ացկալով են. մյուս ձևերը կազմվում են յացց կեցալ բայից։

2. Ունիմ

սահմ. ներկ.— ունեմ, ունես, ունի, ունենք, ունէք, ունեն
անկ.— ունի, ունիր, ունէր, ունինք, ունիք, ունին։

Մնացյալը լրանում է ուեցալ բայից։

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Ունիմ

սահմ. ներկ.— ծնիմ, ծնիս, ծնի, ծնիք, ծնին։

Ուրիշ ոչ մի ձև չկա. պակասները լրացվում են հին «լինել» բայով, օրինակ՝ ես մի տղա ունեցա=ծնած մուչն տղոյ ա էլալ։

2. Պետք է

սահմ. ներկ.— մոտամ ո կամ մոտոլ ա։

3. Կամ

սահմ. ներկ.— կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան։

Համմտ. նաև անկանոն բայերի մեջ՝ թ. 13, որ գործածական է հատկապես ացց կեցալ ոճի մեջ, իսկ վերևինը նշանակում է «կամ, գոլութիւն ունիմ»։

ՄԱՐԱՂԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

1. Կամ

սահմ. ներկ.— կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան
անց. անկ.— կամըէր, կաս էր, կար, կանք էր, կաք էր, կան էր։

Այս բոլորը կարելի է խոնարհել նաև օժանդակով, ինչ. ներկ. կալըմ, կալ ըս, կալ ը, կալ ընք, կալ էք, կալ ըն.— անկ. կալըմ էր, կալըս էր, կալ էր, կալ ընք էր, կալըն էր։

2. Ունիմ

սահմ. ներկ.— իւնիւմ, իւնիւս, իւնիւ, իւնիւնք, իւնիւք, իւնիւն.—

կարելի է ասել նաև իւնիմ, իւնիս, իւնինք, իւնին։

Անց. անկ. տես իր տեղում։

Մնացյալ ձևերը չկան. պակասը լրացվում է լինել>ըլել բայով, ինչպես՝ յէլավ «եղեցաւ» են։

ԼԵՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ինչպես երևում է Պոլսի բարբառի խոնարհման համակարգից, գրաբարի լծորդութիւնները հաճախ փոխվում են այս բարբառում։ Փոփոխութիւնները լինում են հետևյալ չորս ձևերով.

1) Մի լծորդութեան Ա տիպարը անցնում է մի ուրիշ լծորդութեան Ա տիպարին, ինչպես՝ երևիլ>երեվալ, հոտոտել>հօդվըվըգալ, երերիլ>երերալ (բայց կա նաև գրբ. երերալ). յօրանջել>երբժգըգալ։

2) Մի լծորդութեան երկրորդ տիպարը անցնում է նույն լծորդութեան առաջին տիպարին, ինչպես՝ ծնանիլ>ձնիլ, սպանանել>ըսպաննել, կլանել>գըլլել (ըստ այսմ էլ կատարյալի մեջ ունենում ենք գրբ. սպանի>ըսպաննէցի, կլի>գըլլեցի), լուանալ>վալ, մուրանալ>մուրալ։

3) Մի լծորդութեան երկրորդ տիպարը անցնում է մի ուրիշ լծորդութեան երկրորդ տիպարին, ինչպես՝ անցանել>ասնիլ, հասանել>հասնիլ, մտանել>մըտնալ, գտանել>գըտնալ, ելանել>էլլալ, աննկանիլ>իյնալ, իջանել>իշնալ։

4) Մի լծորդութեան առաջին տիպարը անցնում է մի ուրիշ լծորդութեան երկրորդ տիպարին, ինչպես՝ ամաչել>ամըշնալ, գիտել>գիտնալ, կալ>գենալ, կարել>կարինալ>գըրնալ, ճանաչել>ճանչնալ>ջաշնալ, մօտիլ>մօդենալ, պարծիլ>բարձրընալ, բարձենալ, ուռիլ>ուռենալ, ունիլ>ունենալ, պառաւիլ>բառվըրնալ, քնել>քընանալ, կարօտիլ>գարօտնալ։

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Ավելորդ համարելով կրկնել Պոլսի բարբառի հատվածում լծորդութեանց փոփոխութեան մասին ասածները, որ վերաբերում են Վանի, ինչպես և մեր մյուս բարբառներին, հավաքում եմ այն

դեպքերը, երբ հին հայերենի ծանոթ մի լծորդութիւն փոխում է իր դիրքը վանի բարբառում.

ամաչել>ամչնալ	թողուլ>թօղնել
այրել>իրիցել	թքանել>թըքլել
անագանիլ>ոնկլընալ	լիզանել>լիզուլ>լիզել
անկանիլ>ինել	լնուլ>լցել
առնուլ>առնել	լինիլ>էլնել
արածել>արածալ	լուանալ>լվալ, վլալ
բորբոսիլ>պէօրպոնել	լպրծիլ>լպզարալ
բուսանիլ>պիւսել	խմել>խմել, կոր. խմա
գիտել>կիտնալ	խրխնջել>խրխնջալ
գովել>կյէօվալ	ծիծաղիլ>ծծզալ
երևիլ>էրէվալ	ծնանիլ>ծնել
զենուլ>զինել	կակազել>կակըզել, կոր. կակըզա
զղուիլ>զըզվալ	կաղկանձել>կըռնձկըռնձալ
թանալ>թացել	կորչիլ>կուրխել
հանգչիլ>խանգլել	ուռնուլ, ուռչիլ>ուռել
հարցանել>խառցուցել	պագանել>պաքլել
հոտոտել>խօտօտալ	պշնուլ>պշալ
ճանաչել>ճանչընալ	սարսափիլ>սրսփալ
մուրանալ>մուրալ	սպանանել>սպանել
մորմոքիլ>մէօրմընքլալ	տեսանել>տխանալ
յօրանջել>օրօշկըտալ	փախչիլ>փախնել
նուաղիլ>նվաղկոտալ	փլանիլ>պլնել
շրտնուլ>շռտել	օծանել>օծել։
ողորմիլ>օղօրմալ	

Բայերից ոմանք տատանվում են երկու լծորդութեան վրա, օրինակ՝ ապրիլ>ապրել, կոր. ապրիցի, ապրա (առաջինը Ա. լծ. ա տիպար, երկրորդը Բ լծ. ա տիպար)։

Այս ձևափոխութեան պատճառն այն է, որ նուն երկու լծորդութիւնների ներկան, անկատարը և հրամայականը միևնույն լինելով, կատարյալն էլ նուինացել է.

ծարավիլ>ծարավել, ծարվընալ, կոր. ծարավա, ծարվըցա

խոստովանիլ>խօստօվանել, կոր. խօստօվանա, խօստօվանիցի (առաջինը Բ. լծ. ա տիպար, երկրորդը Ա. լծ. ա տիպար)։

քնել>քլընել, կոր. քլընիցի, քլընա (առաջինը Ա լծ. ա տիպարով, երկրորդը Բ լծ. ա տիպարով, իբր թե բայը լիներ քնիլ)։

կաթիլ>կաթել (կալլակել), կտր. կաթիցի, կաթա (առաջինը Ա լծ. ա տիպար, երկրորդը Բ լծ. ա տիպար)։

Կան բայեր, որոնք ավանդաբար պահում են գրաբարի խոնարհման այսինչ ձևը և միևնույն ժամանակ ունեն նոր բարբառային ձևը. օրինակ՝

թողուլ>թօղնել, կտր. թօղի, թօղիցի (առաջինը գրաբարի Դ լծ. ա տիպարի կատարյալն է, իսկ երկրորդը՝ նոր բարբառով Ա լծ. ա տիպարից, իբրև թողել)։

լնուլ<լցել, կտր. լցի, լցիցի (առաջինը գրբ. լնուլ՝ Դ լծ. երկրորդ ձևից, երկրորդը՝ բարբառային լցել ձևից)։

բերել>պիրել, կտր. եզ. գ դեմքը լինում է իպե (գրբ. երեր ձևից) և պիրեց՝ նոր ձև։

Այստեղ պետք է հիշել հատկապես գրաբարի մի կարևոր հնացողը, այն է միավանկ բայաձևերի ե նախահավելվածը, որ վանի բարբառում պահվում է ի ձևով՝ կատարյալի եզ. գ դեմքի մեջ։ Այսպես՝

հանել>խանել, իխան<եհան
*զարկանել>ղարնել, իղար<եհար,*եզար*
բառնալ, որից եբարձ>իպառց
բերել>պիրել, իպե<եբեր
բանալ>պոնալ, իպոց<եբաց
թողուլ>թօղնել, իթօղ<եթող
լալ>լալ, իլաց<ելաց
լնուլ>լցել, իլից<ելից։

Նույնիսկ գրաբարի մեջ չգործածվող մի բայից, նույն ոճով՝ թալել «գցել», իթալ, օրինակ՝ իթալ թօնէրն իրիցից «գցից թոնիրն ու ալրից»։

Այս հավելումը կլինի միայն բաղաձայնով սկսվող և միավանկ բայերի վրա։

Հին լեզվում գործածական է եղել նաև գրաբարյան հառ «առավ» ձևը, որով ծնում է մի առած.

Վոչ էառ, վոչ խանիցայվ։

ԱՌՏԻԱԼԻ ԲԱՐԲԱՌ

Առտիալի բարբառում լծորդությունների փոփոխման այբուբենական ցուցակը հետևյալն է.

աղալ>Սէ. ախցել, Լհ. աղնալու
ամաչել>Սէ. ամընչնալ, Լհ. ամունչնալու
առնուլ>Սէ. առնուլ, Լհ. առնելու
արբենալ>Սէ. հարփել, Լհ. հարբ՛ելու
արգելուլ>Սէ. արքիլել
գանգատիլ>Սէ. գ՛անգըդվիլ
գիտել>Սէ. գ՛իդնալ, Լհ. գիդնալու
գտանել>Սէ. գ՛ըդնուլ, Լհ. գ՛ըդնէլու
ելանել>Սէ. լէլէլ, Լհ. էլէլու
երազել>Սէ. էրձել, Լհ. էրձէվէլու
երգնուլ>Սէ. էրգընալ, Լհ. էրգ՛վընալու
երևիլ>Սէ. էրէվնալ, Լհ. էրէվնալու
զարթնուլ>Սէ. զարթընել, Լհ. զարգ՛ըվէլու
թողուլ>Սէ. թօղուլ, թօղնուլ, Լհ. թօղէլու
թուիլ>Սէ. ութփ՛էնալ, Լհ. գուդ՛վի ինձի
լիզուլ>Սէ. լըզել, Լհ. լըզէլու
լնուլ>Լհ ըլինքցընէլու, Սէ. լըցընել, Լհ. լընէլու
լինել>Սէ. ըլալ, իլալ, Լհ. իլալու
լրանալ>Սէ. լըմընալ
լողալ>Սէ. լեղ գալ, Լհ. լէղ գալու
կակազել>Սէ. գագըզդալ
կամիլ>Սէ. գամէնալ
կլանել>Սէ. գուլ գալ
համարիլ>Սէ. համարել, համբրել, Լհ. համբրբրէլու
հոտոտել>Սէ. հոդ՛ֆըդալ
ճանաչել>Սէ. ջանջ՛նալ, ջանջ՛նալու
մուրանալ>Սէ. մուրալ
մտանել>Սէ. մըդնուլ
մօտիլ, մերձենալ>Սէ. մօդէնալ
յօրանջել>Սէ. օրընջդալ, Լհ. գօրօնջ՛գ՛ըդալու
ունել>Սէ. ունէնալ, Լհ. ունէնալու
պարծիլ>Սէ. բարձէնալ
սպանանել>Սէ. ըսբ՛անել, Լհ. ըսբ՛անէլու
վախիլ>Սէ. վախնալ, Լհ. վախնալու
տեսանել>Սէ. դէսնուլ, Լհ. դէսնէլու
փլանիլ>Սէ. փլել, Լհ. բ՛ըլէլու

քնել>Ալչ. քնել, քնանալ
օծանէլ>Ալչ. օձել։

ՋԱՐՏՈՒՂԻ, ԱՆԿԱՆՈՆ ԵՎ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՑԵՐԻ ՅՈՆԱՐՉՄԱՆ ՓՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՎԵԴԻԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ

Թողնելով այն բայերի սովորական վերջավորութիւնները, որ արդէն տեսանք չորս յօրդութիւններ կանոնաւոր խոնարհման մէջ, ացնենք քննելու հետացալ կետերը։

Բերել բայի կատարյալը գրաբարի վրայից է. առաջին չորս ձևերը՝ բ'իրա, բ'իրիր, իբ'իր, բ'իրունք ներկայացնում են գրբ. բերի, բերեր, երեր, բերաք ձևերը, եթե բ'իրիր լիներ աշխարհաբարի բերիր ձևից, պիտի տար *բիրէր, որ չկա, եղ. գ դեմքի մեջ ունենք գրաբարի ե նախահավելվածը, հոգն. ա բ'իրուք ձևը եթե աշխարհաբար բերիք ձևից լիներ, պիտի տար բ'իրէք, որ չկա, նա ներկայացնում է գրբ. բերաք ձևը, որի մեջ ավելացել է նոր լեզվի մուծած ընգալևոը։ Այս երևույթները միանգամ ընդմիշտ կրկնվում են մյուս զարտուղի բայերում։

Ասել բայը իր ացա, ացիր, ացուք և այլ ձևերով այնքան տարօրինակ է, որ պիտի կարծեինք, թե մի նորաձև *ացել բայի հետ գործ ունինք, եթե չլինեին միաժամանակ նրա շարունակութեան մեջ ասուց, ասօ են ձևերը։ Առաջին ձևը (ացա), ներկայացնում է գրբ. ասացի ձևը, նախ իբր եռավանկ՝ կրճատվել է միջին ա ձայնավորը և դարձել *ասցի, որի վերջաձայն ի ձայնավորը ըստ օրինի դարձել է ա և իբրև շատ գործածական բառ՝ կորցրել է ս բաղաձայնը, որ հարակից ց-ին մօտիկ հնչում ուներ։ Նմանապես գրբ. ասացեր տվել է *ասցեր, *ասցիր, ացիր, ուր ի ձայնավորը ներկայացուցիչն է գրբ. ե-ի. եթե աշխարհաբար ասացիր ձևվից լիներ՝ պիտի տար ացէր։ Նմանապես ասուց գրբ. ասաց ձևվից է՝ ա>ու սովորական ձայնափոխութեամբ.— ըսուս, ասաս ձևվերը չեն մտած բարբառիս մեջ։*

Առնել բայի մեջ առա, առիր շարունակութիւնն են գրբ. առի, առեր ձևերի, առի դառնում է առա, ոչ թե աշխարհաբար առայ ձևից, որ պիտի տար *առօ, այլ գրբ. առի ձևից, ըստ որում վերջաձայն ի՝ անհնախոտ օրենքով դառնում է ա։ Սակայն եզ. գ դեմքի մեջ չէ պահված գրբ. հառ ձևը, այլ գալիս է աշխ. առաւ, որ ըստ օրինի դարձել է առուվ։— Զարմանալի է հրամ. առ>օս իբ անսովոր ձայնափոխութեամբ, որ ցույց է տալիս, թե միանգամ

բառերի մեջ ա դառնում է օ՝ ո-ից առաջ։ Բայց այս ապացուցելու համար ուրիշ ոչ մի օրինակ չկա։

Բացակ բայի մեջ առաջին չորս ձևերը ուղղակի շարունակություններն են գրբ. բացի, բացեր, եբաց, բացաք ձևերի. իբ՛ուց ձևը շարունակում է գրբ. ե նախահավելվածը և ներկայացնում է ա> ու սովորական ձայնափոխությունը։ Այսպես նաև հրամայականը։ Մյուս բայերը (ղ՛ըգօ, իւօ, ինգօ) գրաբարի ձևերից չեն, այլ աշխարհաբար գտայ, ելայ, ընկայ ձևերից, որոնց վերջածայն այ տալիս է օ, եթե լիներ գրբ. գտի, ելի, պիտի ունենայինք *ղ՛ըգա, *իւա, որոնք չկան։ Միայն եզ. գ դեմքը (իղ՛օց) դեռ պահում է նախահավելվածը (եգիտ), բայց նրա հետ ունի նաև աշխ. ղ՛ըգուվ, որ է գտաւ։— Զարմանալի է նաև հրմ. ղ՛օց ձևը, որի օ ձայնավորը և ց բաղաձայնը լինձ համար անմեկնելի են։

Իջանել, մտանել և տեսանել բայերի ձևերը աշխարհաբարից են (իջայ, մտայ, տեսայ) և ոչ թե գրաբարից (իջի, մտի, տեսի), որոնք պիտի տային *իջ՛ա, *մգա, *գիսա, այսպես և մյուս դեպքերը։ Միայն իմեօղ ձևը (<գրբ. եմուտ) գործածական է դյուրերից մեկում, մդուվ ձևի փոխարեն կամ նրա հետ։ Սրա համապատասխան *իդիս (<հոես) ձևը չկա, այլ միայն դիսուվ<տեսայ։

Հրամայականի մեջ գրաբարից է մեօղ<մո՛ւտ, բայց աշխարհաբար է իջ՛է՛<իջ՛ի (գրբ. էջ), իսկ դի՛ս(<տես) ուրիշ բարբառներում էլ կա։

Հրամայական ճեսդ՛ և ճսդ՛ե ձևերից առաջինը գրաբար է (նիստ), երկրորդը աշխարհաբար (նստի, նստիր)։ Գրբ. հրամ. ճա՛ճ, ա՛ծ ձևերը չեն պահված։

Անկանոն բայերից առնել>ինիլ, ինիմ և այլն ներկայացնում են միջ. հայերեն այնել, այնեմ ձևերը, ըստ որում բազմավանկ բառերի անշեշտ այ դառնում է ի։ Ըստ այսմ կտր. իրա գալիս է միջ. հայերեն այրի=ըրի ձևից, անհայտ է իրեօց ձևը՝ իբր արեց։

Շատ հետաքրքրական են գալ, լալ, տալ, որոնք միավանկից երկվանկի անցնելով՝ դարձել են ուգ՛իլ, ուլիլ, դվիլ, իսկ ներկայի մեջ երեքն էլ հավասարապես ու նախաձայնով՝ ուգ՛ում, ուլում, ուզօմ (գամ, լամ, տամ)։ Որտեղից է այս ու նախաձայնը։

Հայտնի է, որ գամ, լամ, տամ միավանկ բայերը շատ բարբառներում բացառություն կազմելով կը. մանրիկի տեղ ստանում են կու, որ կա նաև Սվեդիայի բարբառում (կուգամ, կուլամ, կուտամ)։ Ահա այս ու ձայնավորն է, որ բաժանվելով վերի ձևերից՝

կցվել է արմատին, իբր թե այդ բայերը լինեին կ'ուգամ, կ'ուլամ, կ'ուգամ):

Շատ կանոնավոր է խոնարհման ենթացյալ մասը.— ուգ'ում, ուգ'ուս, ուգ'օ, ուլում, ուլուս, ուլօ են, որոնց մեջ ու ներկայացնում է ա, իսկ օ՝ ներկայացնում է բառավերջի այ:

Կատարյալ իգա ծագում է գրբ. եկի ձևից՝ վերջածայն ի դառնալով ա (և ոչ թե եկայ ձևից, որ պիտի տար իգօ): Հետաքրքրական է իգիք՝ եզ. գ դեմքը, փոխանակ եկն: Տարօրինակ է հրամայական արգիր ձևը, որ անշուշտ արիք և եկէք ձևերի խառնուրդից է ձևացած:

Դնել բայի կատարյալ դ'րա ձևը ծագում է աշխ. դրի ձևից (և ոչ թե գրբ. եդի, որ պիտի տար *ի'դա), իսկ եզ. գ իդ'եր ծագում է միջ. հայերեն եդիր ձևից:

Զարմանալի է երթալ բայի փոխարեն ուդ'իլ, ներկա ուդ'ում և այլն. նախաձայն ու անսովոր է փոխանակ ե. ուստի կարծում եմ, որ այստեղ կա գալ>ուգ'իլ բայի ազդեցությունը: Արդարև «երթալ—գալ և կ'երթամ—կուգամ» այնքան հաճախ միասին են գործածվում, որ մեկի ազդեցությունը մյուսի վրա անսպասելի չէր:

Լալ բայի կտր. իլուց ճիշտ գրբ. ելաց ձևի շարունակությունն է, իր ե նախահավելվածով միասին:

Լինիմ>ընենիլ բայի ներկան ընենում ոչ թե գրբ. և աշխ. լինիմ, այլ միջ. հայերեն լինամ>ընդում ձևից է:

Նկատելի է, որ ուտել բայի կատարյալի մեջ չէ պահված գրբ. եկեր ձևը, այլ աշխ. կերաւ>գիրուվ:

Տալ բայի կատարյալի մեջ (դվա) պահված է աշխ. տուի և ոչ թե գրբ. եառու, բայց եզ. գ դեմքն է իդէօր, որ է միջ. հայերեն եառուր (=գրբ. եա):

Սրա նման տանիլ բայի կտր. եզ. գ. դեմքը բխում է ոչ թե աշխ. տարաւ ձևից, այլ միջ. հայերեն եառար:

Պակասավոր բայերի մեջ կարևոր է նկատել կամ բայի անկատար եզ. գ դեմքը, որ ունի երկու ձև. գառ, գիր, առաջինը ճիշտ գրբ. կայր ձևն է, որ ըստ օրինի պիտի տար գար, բայց վերջածայնի սաստկացումով դարձել է գառ. զուտ բարբառային ձևն է գիր:

Ուզիմ բայի մեջ շատ հետաքրքրական է գուզեմ ձևը՝ կը նախամատնիկով: Արդարև հայ լեզվի մեջ երեք բայ միայն կա, որոնք զուրկ են ենթացել այս նախամատնիկից (գիտեմ, կարեմ, ունիմ): Սրանցից կարեմ նոր-նախիջևանի բարբառում դարձել է կը

կռնում, իսկ այս բարբառում էլ ունիմ բայն է, որ ստացել է այս նախամասնիկը։— Կատարյալ ունցօ ևն ձևերի մեջ ե սղված է, այնպես որ ունցօ ներկայացնում է ճիշտ աշխարհաբար ունեցայ ձևը (այ>օ)։

Ըստ այսմ դարտուղի, անկանոն և պակասավոր բայերի քննությունը հայտնի կերպով ցույց է տալիս, որ Սվեդիայի բարբառը ձևացած է գրաբար, միջին հայերեն և աշխարհաբար ձևերի խառնուրդից։

13. ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարբառների խոնարհման մեջ ամենից ավելի ուշագրավ կետը լծորդությունների փոփոխությունն է։

Լծորդությունների փոփոխությունը, ինչպես վերը տեսանք, նույնիսկ մեսրոպյան շրջանից էր սկսվել։ Օրինակ՝ ճմաճիլ բայը կա նաև ճմաճել ձևով, այսինքն խոնարհվում է թե Ա և թե Բ լծորդությամբ. ինչպես՝

Մտթ.	է.	24	նմանեսցէ	առն	իմաստնոյ.
»	»	26	»	»	յիմարի.
»	ԺԹ	24	նմանեցաւ	արքայութիւն երկնից	
»	ԺԸ	23	»	»	»
»	Իե	1	նմանեսցի	»	»

Միջին հայերենը, ինչպես և բարբառները ավելի առաջ տարին այս գործը։ Մենք գիտենք հատկապես Ա. լծ. Բ տիպարի վերածումը ա տիպարին, չնչելով ան միջամասնիկը. ինչպես՝

սպանանել—սպանել
անիծանել—անիծել
ոռոգանել—ոռոգել։

Լավ տեսնելու համար լծորդությունների փոփոխության պատկերը բարբառներում, օրինակ առնենք Գոլսի բարբառը, ուր ինչպես վերը տեսանք, լծորդությունների փոփոխությունները լինում են 4 ձևերով։

Վերը հիշված բոլոր փոփոխությունները միացնելով՝ կտեսնենք, որ փոփոխությունները լինում են լծորդությունից լծորդություն, տիպարից տիպար և լծորդությունից տիպար, ըստ այսմ էլ գրաբար խոնարհման այս ինչ ձևը անցնում է մի ուրիշ ձև խո-

նարհման։ Օրինակ՝ ամաչել, կտր. ամաչեցի, դառնում է բարբառում ամըշնալ (*ամաչենալ), կտր. ամըծծա (*ամըչցա<*ամաչեցալ)։ Այսպիսի դեպքերում ձայնափոխութիւնները որոնել անհիշո կլինի (օրինակ՝ ասել թէ ամաչեցի>ամըծծա բառի մեջ վերջաձայն ի դարձել է ա)։

Փոփոխութիւնների մեծագուն մասը դեպի երրորդ լծորդութիւնն է, և այն էլ երրորդ լծորդութեան երկրորդ տիպարը։ (Այսպես, վերևում մեջ բերված 28 օրինակներից 23 հատը դարձած է երրորդ լծորդութիւն)։ Սրա պատճառն այն է, որ

1. Սովորական բայաձևերը վերածվում են անվանական բայի, այսպես՝ պառաւիլ>բառըվնալ, կարօտիլ>գարօդնալ, նուլնիսկ քնել>քնանալ (որ քուն «քնած, ի քուն, քնի մեջ» ածականաձևից է կազմված), կանաչիլ>գանաչնալ ևն։

2. Թէ երկրորդ լծորդութեան ա տիպարի և թէ երրորդ լծորդութեան բ տիպարի կատարյալը վերջանում է ցա, ցար, ցավ... հետևաբար երկուսի էլ անորոշը կարող է նուլնանալ։ Այսպես ուռիլ բայի կատարյալը լինում է ուռեցա (ինչպես խօսիլ—խօսեցա), և որովհետև կատարյալ մօռցա գալիս է անորոշ մօռ-նալ ձևից, ուստի ուռեցա ևս կարող է ենթադրել ուռե-նալ անորոշը։ Այսպես նաև սօրվիլ բայի կատարյալը՝ սօրվեցա, ենթադրել է տվել սօրվենալ ձևը։ Այսպես և մյուսները։

Լծորդութեանց փոփոխութիւնների ամենամեծ արդյունքն այն եղավ, որ Դ լծորդութիւնը իր երկու տիպարներով միասին անհետացավ լեզվից, ինչ որ անցավ նաև աշխարհաբարին։

Ծանոթ.— Թեև չորրորդ լծորդութիւնը ջնջված է, բայց Երևանի բարբառում կա տանուլ տալ «խաղի մեջ տարվել» ձևը, թեև տանիլ ճնում է իր սովորական ձևով։

Բայց բարբառները ավելի առաջ տարին իրենց աշխատանքը։ Ծայրահեղ բարբառներից մեկը՝ Ադուլիսի բարբառը՝ գրաբարի ութ տիպար խոնարհումը վերածեց երեք ձևի խոնարհման։ Ավելի ծայրահեղ մի բարբառ՝ Մարաղայի բարբառը՝ խոնարհումը վերածել է երկու ձևի։ Վերջապես մեր ամենից ծայրահեղ բարբառը՝ Սվեդիայի բարբառը բոլոր չորս լծորդութիւնները վերածել է մեկի։ Այսպես՝

կարդալ>կարդիլ	լողալ>լողիլ
մուրալ>մուրիլ	խազալ>խաղիլ
ցրտանալ>ցրտանիլ	ծնիլ>ծնտնիլ (անաանոց)

մեռնիլ>միռնիլ *հազալ>հոզզիլ*
զենուլ>ղընիլ *մոռանալ>մառնիլ*
տալ>դվիլ
դալ>ուգ'իլ
լալ>լուլիլ

Բարբառների ազդեցութեամբ այս փոփոխութիւնների մի մասը մտել է կամ մտնում է նաև գրական լեզվի մեջ։ Օրինակի համար, վիպասան Սիրասի «Զգրված օրենք» աշխատութեան մեջ գտնում եմ հետևյալ ձևերը.

ուզել—ուզենալ, կոր. ուզեց—ուզեցաւ (Սիրաս, Զգր. օր. 454 ուզեցավ կշտամբել նրան)
տրուփել—տրուփալ, դերբ. տրուփող—տրուփացող (Սիրաս, Զգր. օր. 129)
դեղնել—դեղիննալ » դեղնող—դեղնացող » » 275
ոստոստել—ոստոստալ գրծ. ոստոստալով անցնում էին (անդ 530)
երևալ—երևնալ սեռ. երևնալու համար (անդ 530)։

Լծորդութեան փոփոխութիւնը երբեմն էլ երկդիմութեան առաջքը առնելու կամ էվֆեմիզմի համար է. օրինակ՝

բանալ *բայը Երևանի բարբառում դարձել է բաց անել, որովհետև ներկայի մեջ* բանում եմ, *անկ.* բանում էի, *պիտի շփոթվեր* բանել «աշխատել» *բայի հետ։*

Կլանել *(գլ. կլլել) դարձել է Երևանի բարբառում կուլ տալ, որովհետև հրամայականը ստեղծում է անպատշաճ մի ձև։ Պոլսի բարբառում հրմ. կլլի՛ չունի այդ անհարմարութիւնը, ուստի ճիւմ է, նուլնիակ Երևանի մտրիկ մի գլուղում (Ախտա) գործ է ածվում դ'լել (փխ. կուլ տալ), որի հրմ. լինում է դ'լի,*

Բ լծորդութիւնից Ա. լծորդութեան, այն էլ բ տիպարից ա տիպար անցնելու մի օրինակ գտնում եմ Դեմիրճյանի Վարդանանք վեպի մեջ (Երևան 1947 հտ. Ա. 216), Ճանապարհը ճատեց, փխ. ճատաւ։

Միայն հայերենի լծորդութիւնները չեն, որ այսպես փոփոխութեան են ենթարկված, նույն ճակատագիրն ունին նաև ֆրանսերենի լծորդութիւնները, որոնք հայերենի նման նույնպես չորս են։ Ըստ Ակադեմիայի քերականութեան (Gram. de l'acad. fr. 1932, *էջ 100) առաջին լծորդութիւնը* (er) *ամենահարուստն է և այսօր*

ֆրանսերենի միակ կենդանի լծորդութիւնը, լեզվի ծագման առաջին օրից նա շարունակ աճել է և աճում է։ Սմենն նոր բայ նրա վրա է շինվում։ Երկրորդը (ir) վաղուց է, որ դադարել է նոր աճումներ ստանալուց, երկու դար է, որ այդ լծորդութեան հետևող բայերի թիվը կանգնած է։ Գ և Դ լծորդութեան բայերը գրեթե բոլորը լատինական ծագում ունեն. շարունակ աղքատանում են և նրանց հետևող բայերի մի մասն անցել է Բ լծորդութեան, մի մասն էլ դարձել է պակասավոր։

Որովհետև նոր լեզվի մեջ խոնարհման հիմքը կազմում է ստորադասականը, որ գրաբարի ոհմամանականն է, մենք էլ սկսում ենք մեր քննութիւնը այստեղից։

Գրաբարի սահմ. ներկան ամենից ավելի հավատարիմ կերպով պահված է Նոր-Ջուղայի բարբառում. այսպես՝ Ա լծ. ա ախպարում։

Գրաբ.	սիրեմ	Նոր-Ջղ.	սիրեմ
	սիրես		սիրես
	սիրէ		սիրի
	սիրեմք		սիրենք
	սիրէք		սիրէք
	սիրեն		սիրեն։

Փոխված է միայն հգ. ա դեմքի մեջ մք>նք, որ արդեն հայտնի է մեզ և եզ. գ դեմքի վերջավորութիւնը բաց ձայնավոր է>ի։ Մնում է անխոսիոխ ե և է ձայնավորների զանազանութիւնը ցնացյալ հինգ դեմքի մեջ։

Նոր-Ջուղայի հետ համարյա նույն է վանի բարբառը, ուր ավելանում է միմիայն ք բաղաձայնի փափկացումը՝ հգ. ա և բ դեմքերում։ Ահա այս երկուսի համեմատական պատկերը.

Նոր-Ջղ.	սիրեմ	Վն.	սիրեմ.
	սիրես		սիրես
	սիրի		սիրի
	սիրենք		սիրենք
	սիրէք		սիրէք՛
	սիրեն		սիրեն։

Իսկ եթե նկատի չառնենք ե ձայնավորի հնչումը իբր է, բոլոր բարբառներից ավելի հավատարիմ են և գրաբարի ճիշտ պատ-

կերն են ներկայացնում Կարնո, Սեբաստիայի և Պոլսո բարբառները, հետևյալ ձևով.

Գրբ. սիրեմ	Կր. Պլ. Սեբ. սիրէմ
սիրես	սիրէս
սիրէ	սիրէ
սիրեմք	սիրէնք
սիրէք	սիրէք
սիրեն	սիրէն:

Սրանց մեջ անառարտ պահված է նուլնիակ եզ. գ դեմքի վերջավորությունը, որ Նոր-Ջուղայի և Վանի բարբառներում դարձել է ի:

Գրեթե նույն պատկերն է ներկայացնում Երևանի բարբառը, որ ոչ միայն ե և է ձայնավորների զանազանությունը չի պահում, այլև եզ. գ դեմքում Նոր-Ջուղայի և Վանի բարբառների նման դարձնում է ի. ինչպես՝

Գրբ. սիրեմ	Երև. սիրէմ
սիրես	սիրէս
սիրէ	սիրի
սիրեմք	սիրէնք
սիրէք	սիրէք
սիրեն	սիրէն:

Մնացյալ բարբառները ձգտում են հետզհետե վերջավորությանց ե ձայնավորը դարձնել ի: Առաջին քայլը առնում է Շամախիի բարբառը, որ այն բոլոր դեպքերում, ուր գրաբարի ե ձայնավորը գտնվում է ռնգականից առաջ (մ կամ ն), դարձնում է ու: Մյուս բաղաձայնների մոտ (ս, ք) ե մնում է է. իսկ բաց վանկում է դառնում է դարձյալ ի. այսպես՝

Գրբ. սիրեմ	Շմ. սիրում
սիրես	սիրէս
սիրէ	սիրի
սիրեմք	սիրոնք
սիրէք	սիրէք
սիրեն	սիրոն:

Երկրորդ քայլը առնում է Եվդոկիայի բարբառը, ուր ե դառնում է արդեն ի՝ միմիայն եզ. և հգ. ա դեմքերում, որոնց մեջ ե

ձայնավորը գտնվում է ընգականից առաջ։ Սակայն դեռ հգ. գ դեմքը, թեև նույնպես ունի ընգականի մոտ ն, բայց ազատ է մնում։ Այսպես նաև Խարբերդի բարբառը՝ որի տարբերությունը Եվդոկիայի բարբառից այն է, որ փոփոխացնում է ք ձայնը և եզ. գ դեմքի ե ձայնավորը վերածում է ա։ Հգ. գ դեմքի մեջ ի-ի փոփոխությունը կատարում են Ակնի և Ռոտոսթոլի բարբառները և այսպիսով ե ձայնավորը ամեն տեղ, ուր հանդիպում է ընգականի մոտ, դառնում է ի. այսպես՝

Գրբ. սիրեմ	Եւդ. սիրիմ	Խրբ. սիրեմ	Ռ., Ակն. սիրիմ
սիրես	սիրէս	սիրէս	սիրէս
սիրէ	սիրէ	սիրո	սիրէ
սիրեմք	սիրինք	սիրինք,	սիրինք
սիրէք	սիրէք	սիրէք,	սիրէք
սիրեն	սիրէն	սիրէն	սիրին։

Այս վերջին հանգրվանի վրա է գտնվում Աւլանբեգի բարբառը, որի տարբերությունը Ռոտոսթոլի և Ակնի բարբառներից այն է, որ ոչ-ընգական բաղաձայնների մոտ գտնված ե ձայնավորը դարձնում է է՝

Աւլ. սիրիմ	սիրինք
սիրէ՝ս	սիրէ՝ք
սիրէ՝	սիրին։

Երրորդ քայլը առնում է Տիգրանակերտի բարբառը, որ եզ. բ դեմքի մեջ էլ ե ձայնավորը դարձնում է ի։ Այսպես նաև Արդվինը, իսկ Մարաղայի բարբառը, որ սակայն ճանաչելով ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը, եզ. գ դեմքի բաց ձայնավորն էլ դարձնում է ի, ի՝ կամ ը։ Այսպես՝

Տիգ. սիրիմ		Արդ. Մրղ. էրիմ
սիրիս	խօսիս	էրիս
սիրէ		էրի
սիրինք		սիրինք,
սիրէք		սիրէք,
սիրին	անցնին	սիրին

Եվդոկիայի և Տիգրանակերտի միջին աստիճանի վրա է կանգնած Մալաթիայի բարբառը, որ եզ. բ դեմքում ունի իս, բայց հգ. գ դեմքը դեռ ունի էն. ինչպես՝

Մլթ.	սիրիմ	սիրինք
	սիրիս	սիրէք
	սիրէ	սիրէն։

Տիգրանակերտի հետ նույն է Համշենի բարբառը, որ տարբերվում է նրանից միմիայն նրանով, որ ք-ից առաջ ռնգական չէ ընդունում, այսպիսով հգ. ա դեմքի ինք վերջավորությունը դառնում է իք, որով մի պատճառ ևս ավելանում է հգ. բ դեմքի էք վերջավորությունը անփոփոխ պահելու, այսպես՝

Համշ.	սիրիմ	սիրիք
	սիրիս	սիրէք
	սիրէ	սիրին։

Այս քայլը առնում են Տրապիզոնի, Թբիլիսիի, Ղրիմի, Նոր-Նախիջևանի և Սուչավալի բարբառները, որոնք հգ. բ դեմքի էք վերջավորությունն էլ դարձնում են իք և ձևում է միայն եզ. գ դեմքի բաց վանկի ձայնավորը (է), որ դեռ պահում է գրաբարի երանգը։ Այսպես՝

սիրիմ	սիրինք
սիրիս	սիրիք
սիրէ	սիրին։

Բայց այս վերջին ձայնավորն էլ փոխում են մեր ծայրահեղ բարբառներից Ոզմի, Ղարաբաղ, Ագուլիս և Մեզրի, որով ներկայի բոլոր ձայնավորները դառնում են վերջապես ի։ Այսպես՝

Գրաբ.	Ղրբ.	Ագլ.	Ոզմ.
սիրեմ	սիրիմ	թակիմ	ուզիմ
սիրես	սիրիս	թակիս	ուզիս
սիրէ	սիրի	թակի	ուզի
սիրեմք	սիրինք	թակիք	ուզինք
սիրէք	սիրիք	թակիք	ուզիք
սիրեն	սիրին	թակին	ուզին։

Նկատելի է որ 1) Ղարաբաղի բարբառը հգ. ա և բ դեմքերի միջ ք վերածել է ք, որ գտնում ենք նաև Ագուլիսի բարբառում. 2) Ագուլիսի բարբառը Համշենի բարբառի նման հգ. ա և բ դեմքերը հավասարապես վերածել է ք։

Այսպիսով ուրեմն գրաբարի առաջին լծորդութեան ա տիպարի ներկան, որի ձայնական նշանն է ե, վերջապես վերածվում է երկրորդ լծորդութեան: Բայց այդ վերածումը կատարված է ոչ թե երիս լծորդութեանց միացման հատուկ նպատակով (ինչ որ եղավ Բ լծորդութեունից Ա լծորդութեան անցման համար), այլ սկսելով ընդարձակ բաղաձայնների ձայնական առնչութեամբ և վերջացնելով նմանողութեան օրենքով:

Առաջին լծորդութեան երկրորդ տիպարի ներկան բոլոր բարբառների մեջ էլ նույն ձևն ունի՝ ինչ որ առաջին տիպարը, որից տարբերվում է միայն ե կամ ա մյուշամանիկով, ինչպես՝ Պլ. սիրեմ—բաքեմ: Ուստի ավելորդ ենք համարում կրկնել այն բոլորը, ինչ որ ասել ենք ա տիպարի համար:

Երկրորդ լծորդութեան ա և բ տիպարների ներկան կը ճյուղի բարբառներում նույն է գրաբարի հետ, ինչպես՝ Պլ. խօսիմ, հաքնիմ, Ննխ. հարիիմ, հաքնիմ են: Մոկաց բարբառում ի դառնում է ի՛. ինչպես՝ խօսի՛մ<խօսիմ, տանէ՛մ<տանիմ են: Իսկ Ում ճյուղի բարբառներում Բ լծորդութիւնը քանդված և իր երկու տիպարներով անցած է Ա լծորդութեան: Հետևաբար, ուր որ Ա լծորդութեան ներկան պահում է գրաբարի ե ձայնավորն անփոփոխ, Բ լծորդութիւնն էլ ստանում է ե. ինչպես՝ Զղ. խազ՛ենմ<գրբ. ագանիմ, Երև. խօսեմ<գրբ. խօսիմ: Իսկ ուր որ Ա լծորդութեան ներկայի ե ձայնավորը դառնում է ի, Բ լծորդութեան ի ձայնավորն էլ անփոփոխ մնում է ի. ինչպես՝ Մրղ. խարփիմ «հարբեմ», Ագլ. մռանիմ «մեռանիմ»:

Երրորդ լծորդութեան ա և բ տիպարների ներկան բոլոր բարբառների մեջ էլ գրաբարի ա ձայնավորը պահում է: Հգ. բ դեմքի մեջ այք դառնում է բնականաբար ա. իսկ Զուղալի բարբառում լինում է թե ա և թե ե. ինչպես՝ խազաք կամ խազէք «հազաք», մռանէք «մոռանաք»: Իսկ այն բարբառների մեջ, ուր ա դառնում է օ, այստեղ էլ գոնում ենք օ կամ ո, ինչպես՝ Մրշ. գարթօմ «կարդամ», Հճ. գաշդ՛օմ «կերթամ», գազ՛գ՛օմ «կգամ», Զթ. գուդօս «կտաս» են: Նաև Ագլ. խզդօմ «հազամ», ըրվէօմ «երևամ» են:

Անկատարը բարբառների մեջ ունի հետաքրքիր նորութիւններ: Այստեղ կարևոր կետը այն է, որ ե և ի ձայնավորները միմյանց հանդիպելով՝ ստեղծում են հորանջ, ինչ որ տանելի չէ շատ բարբառների համար: Այն բարբառները, որոնք հորանջ կարողանում եմ ընդունել, գրաբարի անկատարի ձևն էլ անփոփոխ պահում են:

Այս կողմից բոլոր բարբառներից գերազանցում է Մալթիական բարբառը, որ արհամարհելով նույնիսկ ձայնավորների նմանողության օրենքը, ամբողջովին պահում է գրաբարի անկատարի խոնարհումը։ Այսպես բերեմ բայի ստոր. անկատարը լինում է՝

փերբէի	փերբէաք
փերբէիր	փերբէիք
փերբէր	փերբէին։

Սրանից մի քայլ ավելի առաջ են անցնում Ակնի, Սեբաստիայի, Եվդոկիայի, Ասլանբեգի և Ռոտոսթոյի բարբառները, որոնք հոգ. ա դեմքի մեջ ավելացնում են նաև և ընգականը։ Այս ընգականը ըստ իս կարելի է բացատրել միայն կամ 1) Ներկայի հոգ. ա դեմքի և. կամ 2) մենք դերանվան նմանողությամբ։ Ներկա հգ. ա դեմքը լինում էր սիրեմ, ուստի անկատարն էլ սիրեաք առելու տեղ դարձավ սիրեանք։ Նույնպես մենք դերանունը, որ բնականաբար պիտի կցվեր շարունակ անկ. հգ. ա դեմքին, պիտի ազդեր իր ընգականով։

Ահա հիշյալ բարբառների ստոր. անկատարի խոնարհման ամբողջական պատկերը.

սիրէի	սիրէանք
սիրէիր	սիրէիք
սիրէր	սիրէին։

Այնուհետև գալիս է ձայնավորների միակերպության օրենքը, որով սիրեանք դառնում է սիրեինք։ Անկատարի խոնարհումը լինում է վերջապես՝

սիրէի	սիրէինք
սիրէիր	սիրէիք
սիրէր	սիրէին։

Եթե չլիներ մեր ձեռքին նախորդ աստիճանը (Սեբաստիո խոնարհման ձևը), մենք իրավունք պիտի ունենայինք կարծելու, թե հգ. ա դեմքի մեջ և ընգականը ավելացվել է միակերպության օրենքով առաջացած շփոթությունից խուսափելու համար, ըստ որում հգ. ա սիրէաք>սիրեիք և հգ. բ սիրեիք իրար հետ նույն պիտի դուրս գային։ Այսպես են ընդունում բոլոր քերականները, որոնց գլուխն է կանգնած Ալոն. 78։ Սակայն Սեբ. սիրեանք ձևը ջնջում է այս կարծիքը և հաստատում է, որ ընգականի հավելումը

ներկայի հգ. ա դեմքի կամ մենք դերանվան համանողությամբ է առաջացած։

Խոնարհման այս վերջին ձևն ունեն Պոլսի, Ղրիմի, Նոր-Նախիջևանի, Շապին-Գարահիսարի, Կարնո, Թբիլիսիի բարբառները ևն։

Կարնո և Տրապիզոնի բարբառները շնդումն են սրանցից միմիայն եզ. գ դեմքում։ Այստեղ Կարնո բարբառը երբեմն է ձայնավորը դարձնում է ի, ինչպես՝ ուցիր «տուներ», ըյցիր «ընկներ»։ Այս երևույթը կրավորականի մեջ միշտ է տեղի ունենում։

Տրապիզոնի բարբառը նույնպես եզ. գ դեմքում է դարձնում է ի. ինչպես՝ ուզիր «ուզեր», նալիր «նալեր»։

Հորանջին հակակիր բարբառները այնտեղ, ուր անկատարի է ձայնավորը հանդիպում է ի ձայնավորին, ջնջում ևն։ Այսպես են առաջին հերթին Երևանի և Նոր-Ջուղայի բարբառները, որոնց մեջ սաոր. անկատարը խոնարհվում է հետևյալ ձևով.

սիրի	սիրինք
սիրիր	սիրիք
սիրէր	սիրին։

Այսպես է նաև Վանի բարբառը, որ սակայն ը բաղաձայնն էլ երկու տեղ քմայնացնում է հետևյալ ձևով.

Վն.	ուզի «ուզեի»	ուզինք
	ուզիր	ուզիք
	ուզէր	ուզին։

Ղարաքաղի բարբառն էլ հետևում է նույն դրությանն, բայց ոչ միայն քմայնացնում է կրկին ք-երը, այլև փոխում է ա ձայնավորի աստիճանը. ինչպես՝

Ղրբ.	սիրի	սիրինք
	սիրիր	սիրիք
	սիրար	սիրին։

Այսպես է նաև Շամախիի բարբառը։

Ոզմիի բարբառը հետևում է տարբեր ուղղության և հորանջը ջնջելու համար ջնջում է ոչ թե ե, այլ ի ձայնավորը, այնպես որ այս բարբառում սաոր. անցյալը ստանում է հետևյալ ձևը.

օզէ	օզէնք
օզէր	օզէք
օզէր	օզէն։

Աւտեղ անպատեհութիւնն այն է, որ եզակի բ և գ դեմքերը վերածվում են նուլն ձևին։

Տիգրանակերտի բարբառն էլ նման Ղոմիին, չնչում է անկատարի ի ձայնավորը, բայց կարող է նաև պահել անփոփոխ. ինչպես՝ ուզենք «ուզեցինք»։

Մշո բարբառի մեջ էլ անկատարի ե ձայնավորը, տեղ տեղ էլ ի ձայնավորը ընկնում է, օրինակ՝ ուզի «ուզեին», գ'ինք<*գ'էինք «գալինք» ևն։ Բայց որովհետև այս պատճառով ներկայի եզ. գ դեմքը և անկատարի եզ. ա դեմքը նուլն ձևին են հանդում, ուստի իրար հետ չշփոթելու համար անկատարի եզ. ա դեմքի փոխարեն հոգնակին է գործածվում. օրինակ՝ յես կուզեի «ես կուզեի», մընք կուզեինք «մենք կուզեինք»։ Մյուսների մեջ այն պարզ զանազանութիւնը կա, որ ներկայի ձայնավորն է ի, անկատարինը՝ է. ինչպես՝ իմ «եմ», էք «էիք», ծէծին «ծէծեին», ծէծէք «ծէծէին», չ'արդ'իմ «չարդեմ», չ'արդ'էք «չարդէիք» ևն։

Հորանջի և ձայնավորների կրկնութեան մեջ ատատանվում է Աստրախանի բարբառը, որ ընդունում է երկու ձևն էլ։ Բացի սրանից՝ անկատարի եզ. ա դեմքի ծայրին դնում է մ բաղաձայնը, որ կատարյալի ծայրին կա և բնականաբար առաջացած է ներկայի ա դեմքի նմանութեամբ։ Օրինակ՝

էմ որ և իմ	
էիր	իիր
էր	էր
էինք	իինք
էիք	իիք
էին	իին։

Այսպես նաև ինգնիիմ «ընկնեի», ինգնիինք «ընկնեինք», խաղայիմ «խաղայի», երթայիմ «երթայի», պէրէիմ «բերեի» ևն։

Հետաքրքիր է նաև Մուշավալի բարբառը, որ անկատարի եզ. բ դեմքի ծայրին ավելացնում է ս։ Այս բաղաձայնը իհարկե ներկայի եզ. բ դեմքի նմանութեամբ է, ինչպես որ Աստրախանի անկատարի եզ. ա դեմքի հավելված մ ձայնն էլ ներկայի առաջին դեմքի նմանութեամբ է։

Ահա Մուշավալի անկատարի խոնարհման պատկերը.

Մչ.	սիրէի	սիրէինք
	սիրէիս	սիրէիք
	սիրէր	սիրէին։

Բոլորովին տարօրինակ ձևեր են ներկայացնում համշենի և հաճինի բարբառները։ Համշենում անկատարի եզակին թեև գրաբարի հետ նույն է, բայց եզ. բ դեմքի ծայրին կարելի է դնել նաև գը մասնիկը, իսկ հոգնակի բոլոր դեմքերի ծայրին էլ ը։ Օրինակ՝ համշ.

բ'էրէլի	ուդէլի
բ'էրէլիր	ուդէլիր
բ'էրէլդը	ուդէլդը
բ'էրէր	ուդէր
բ'էրանքը	ուդանքը
բ'էրէքը	ուդէքը
բ'էրէնը	ուդէնը։

Ուրեմն ես առաջարկել այս ը հավելումը հոգնակիի մեջ։ Իմ բացատրությունը հետևյալն է.

Ներկայի հոգնակի բ դեմքի վերջավորությունն է համաձայն գրաբարի -ք, անկատարի հոգնակի բ դեմքի վերջավորությունը թեև գրաբարի մեջ ինք ձևն ունի, բայց հորանջի պատճառով ի ձայնավորը սղվելով՝ վերածվում է ը, որով ներկա և անկատար հոգնակի բ դեմքերը նույն ձևն են ստանում։ Շփոթությունից խուսափելու համար անկատարի հոգնակի բ դեմքի ծայրին ավելացրել են ը, որ հետո նմանողության օրենքով անցել է նաև հոգնակիի մյուս դեմքերին։ Կարծում եմ, որ այս ը ձայնավորն է, որ անցել է նաև եզակի բ դեմքի ծայրին։

Հաճինի բարբառում անկատարը երկու ձև ունի. առաջինը՝ պարզ ձև, որ առաջանում է գրաբարի անկատարից, երկրորդը՝ բարդ ձև, որ կազմվում է նույնի վրա ավելացնելով իդի մասնիկը։ Ահա իբրև օրինակ երթամ և գամ բայերի կրկին անկատարները։

առաջին ձև

Հճ.	գաշդի	գագ'գի
	գաշդիլ	գագ'գիլ
	գաշդէլ	գագ'գէլ
	գաշդինք	գագ'գինք
	գաշդիք	գագ'գիք
	գաշդին	դագ'գին

երկրորդ ձև

գաշդի	իդի	գագ'գի	իդի

գաշդիլ իդի	գագ'գիլ իդի
գաշդէլ իդի	գագ'գէլ իդի
գաշդինք իդի	գագ'գինք իդի
գաշդիք իդի	գագ'գիք իդի
գաշդին իդի	գագ'գին իդի։

Այս իդի *մասնիկը տաճկերեն անկատարի սովորական մասնիկն է։ Տաճկերենում այս մասնիկը ունի երկու ձև՝* idi *և* ədə. *առաջինը կցվում է թեթև ձայնավոր ունեցող բայերի վրա, երկրորդը ծանր ձայնավոր ունեցող բայերի վրա։ Այնուհետև նույն մասնիկի վրա կցվում են դեմք ցույց տվող վերջավորությունները՝ հետևյալ ձևով։ Օրինակ՝* git-mek «երթալ» *և* al-maq «առնել» *բայերից առնենք՝*

gider-idi-m	alər-ədə-m
gider-idi-n	alər-ədə-n
gider-idi	alər-ədə
gider-idi-k	alər ədə-q
gider-idi-niz	alər-ədə-nəz
gider-idi-ler	alər-ədə-lar

Եզ. երրորդ դեմքում վերջավորություն չկա և մասնիկը ներկայանում է իր մաքուր ձևով. Հաճինի բարբառը ընտրել է թեթև բայերի idi *ձևը, որովհետև հայերենի անկատարն էլ ունի ի կամ է ձայնավորը, որոնց երկուսն էլ թեթև են տաճկերեն լեզվի ներդաշնակության օրենքի համաձայն։*

Լեզվից լեզու մասնիկները փոխ չեն առնվում. դա հայտնի ճշմարտություն է, բայց թրք. idi *մասնիկը, իր անկախ ու ազատ դիրքով՝ մասնիկից ավելի բառիկի ձև ունի։ Ուստի հնարավոր է եղել փոխառություններ։ Այս մասին ավելի մանրամասն տես Ներածություն, էջ 387 և շար.։*

Հաճինի բարբառում իդի *մասնիկի ծագումը այսպես որոշելուց հետո, կարելի կլինի մեզ որոշել նաև Համշենի բարբառի մեջ անկատարի եզակի բ դեմքի դը վերջավորությունը, որ ուրիշ բան չպիտի լինի, եթե ոչ տաճկերենի նույն անկատարի մասնիկի ծանր ձևը* (ədə, *որի կրճատն է* də)։

Երկրորդ լծորդության բայերի անկատարը բոլոր բարբառների մեջ էլ առաջինին նման լինելով՝ պետք չունի բացատրության, իսկ երրորդ լծորդության անկատարը, որ ա և ի ձայնավորների հանդիպումով ներկայացնում է դարձյալ հորանջի դժվարություն-

նները, ենթարկվում է նույն ճակատագրին, ինչ որ առաջին լծորդության անկատարը։ Հորանջ ընդունող բարբառները պահում են ա և ի ձայնավորները, իսկ հորանջ չընդունող բարբառները չնջում են ա ձայնավորը և պահում ի. Այսպես՝ Մալաթիայի, Կարնո, Ակնի, Սեբաստիայի, Զեյթի, Ղրիմի, Նոր-Նախիջևանի են բարբառները խոնարհում են հետևյալ ձևով.

Մլթ.	Պլ. Ննխ.	Ալհն.
էրթալի	մօռնալի	մօռնալի
էրթալիր	մօռնալիր	մօռնալիր
էրթար	մօռնար	մօռնալ
էրթալաք	մօռնալինք	մօռնալանք
էրթալիք	մօռնալիք	մօռնալիք
էրթալին	մօռնալին	մօռնալին։

Հորանջ չընդունող բարբառների մեջ չնչվելով ա ձայնավորը, երրորդ լծորդության անկատարը ստանում է ճիշտ Ա. և Բ լծորդության ձևը։ Այսպես՝ Նոր-Ջուղայի բարբառով՝ խազալ «հազալ» և մոռանալ բայերից.

խազ-ի	մոռ-անի
խազ-իր	մոռ-անիր
խազ-էր	մոռ-անէր
խազ-ինք	մոռ-անինք
խազ-իք	մոռ-անիք
խազ-ին	մոռ -անին։

Վերջավորությունները նույն են, ինչ որ սիրեմ և հագնիմ բայերի անկատարի մեջ։

Կեսարիո Զոմախլու գյուղի բարբառը թեև Ա. և Բ լծորդությունների անկատարը անփոփոխ պահել է (սիրէի, խօսէի), բայց Գ լծորդության -ալ վերջավորությունը զարմանալի կերպով դարձնում է -էրի, այսպես՝ գողնալ դառնում է գողնէրի, երթալ դառնում է արթէրի, գալ դառնում է գէրի (տե՛ս Ալպոյաճեան, Պատմ. Հայ. Կես. Բ 1664)։

Կատարյալը ամենից լավ պահպանված ձևն է բարբառներում։ Մինչդեռ գրաբարի ապառնին և ստորադասականը բոլորովին չընջված, սահմանականի ներկան և անկատարը ստորադասականի տեղն անցած և նրանց փոխարեն նորանոր ձևեր են հնարված, կատարյալը իր պաշտոնով և գործածությամբ անփոփոխ, ձևով էլ շատ քիչ

փոփոխված՝ շարունակում է իր գոյությունը թե բարբառների և թե մանավանդ երկու գրական լեզուների մեջ։ Այս կողմից իր մրցակիցն է միայն հրամայականը։

Ա. յ-որդության ա տիպարի վերջավորություններն էին գրաբարի մեջ՝ եցի, եցեր, եաց, եցաք, եցէք, եցին։ Արդեն գրաբարի շրջանից հգ. բ դեմքը ստացել էր ոսկալյն -եցիք ձևը։ Այնպես որ ևղ. ա եցի, հգ. բ եցիք և հգ. գ եցին հավասարապես ներկայացնում էին ի ձայնավորը։ Միջին դարում սրանց հետևեց նաև եզ. բ դեմքը եցեր>եցիր, որով ի ձայնավորի գերակշռությունը ակընհայտ դարձավ։

Մնում էին միայն եզ. գ եաց, որ եա>է ամփոփման օրենքով դարձել էր արդեն միջին հայերենում եց, և հգ. ա. եցաք, որ միջին հայերենումն էլ շարունակում էր իր գոյությունը։

Բարբառները պիտի զբաղվեին միմիայն այս երկուսի փոփոխությամբ, հասնելու համար վերջնական կանոնավորության, այն է ձայնավորների միակերպության։

Նախ վերցնենք հգ. ա դեմքը։

Այս կետում ամենից ավելի հավատարիմն են դարձյալ Մալաթիայի և Համշենի բարբառները, որոնք ինչպես անկատարի մեջ, նույնպես և այստեղ շարունակում են եցաք վերջավորությունը։ Օրինակ՝ Համշ. էլաք, գ'ացաք, օնց'ոք, փախաք, կպուցաք, էկաք «եկանք, գնացինք, անցանք ևն»։

Երկրորդ աստիճանի վրա են գտնվում Ակնի, Սեբաստիայի, Ասլանբեգի և Ռոտոսթոյի բարբառները, որոնք նման անկատարի՝ ազդվելով ներկայի հգ. ա դեմքի և կամ մենք բառի ունգականից, նմանողությամբ եցաք վերջավորությունը դարձրին եցանք։ Մնում էր կատարել երրորդ քայլը՝ հասնելու համար ձայնավորների միակերպությանը։ Այդ քայլը կատարեցին Երևանի, Պոլսի, Ղրիմի, Նոր-Նախիջևանի և այլ բարբառները, որոնք -եցանք ձևն էլ դարձրին -եցինք։

Կատարյալի եզ. գ դեմքը եց բռնեց զարգացման ուրիշ ուղի։ Նախ ասենք, որ Նոր-Ջուղայի բարբառում, միջին հայերենից բոլորովին անկախ կերպով, գրաբարի -եաց դարձավ -էց, համաձայն եա>է ձայնափոխության օրենքին, որ այս բարբառում շատ հաստատուն է։ Վանի բարբառն էլ, որ գիտե զանազանել ե, է ձայնավորների երանգը, ունի եց վերջավորությունը, իսկ Երևանի, Պոլսի, Սեբաստիայի, Կարնո և այլ բազմաթիվ բարբառների մեծամասնությունը, որոնց համար ե և է ձայնավորների խտրությունն չկա

պահեցին միջին հայերենի եց ձևը, որով ձայնավորների միակերպութիւնը օրենքը միաց հաստատուն։ Իսկ ուրիշ բարբառներ այս եց ձևը դարձրին ից, ինչպես են Թբիլիսիի, Ղրիմի, Նոր-Նախիջևանի, Արդվինի բարբառները։ Ահա այս ստուգաբանների համեմատական ցուցակը.

Զղ.	Մլթ.	Ամն.	Երև. Պլ.
սիրեցի	սիրէցի	սիրեցի	սիրէցի
սիրեցիր	սիրէցիր	սիրեցիր	սիրէցիր
սիրեց	սիրից	սիրեց	սիրեց
սիրեցինք	սիրէցաք	սիրեցանք	սիրէցինք
սիրեցիք	սիրէցիք	սիրէցիք	սիրէցիք
սիրեցին	սիրէցին	սիրէցին	սիրէցին

Տիւ. Ննվ.	Աղ.
սիրեցի	սիրէցի
սիրեցիր	սիրէցիր
սիրից	սիրէ՛ց
սիրեցինք	սիրէցանք
սիրեցիք	սիրէցիք
սիրեցին	սիրէցին։

Եղ. զ դեմքի այս ից ձևը լայնական տարածված է բարբառներում։ Այսպես՝ բացի վերոհիշյալ բարբառներից, ունենք՝

Հմշ. ավլից, աշից, թափից, բ'էրից...

Առտ. աշից, փնտռից...

Սակայն այս ձայնափոխութիւնը (եաց>եց>ից) ոչ թե քերականական, այլ զուտ ձայնաբանական է։ Սրան իբր ապացույց կարելի է հիշել հետևյալ երևույթները.—

Վանի բարբառը կատարյալի նույնիսկ միջին ձայնավորը դարձնում է ի. Մոկաց բարբառը՝ որ բառավերջի ի ձայնավորը դարձնում է շեշտյալ ը՛. (օր. տարի>տարը՛, սեռ. վարդի>վարդը՛), նույնպես է վարվում նաև կատարյալի համար.— իսկ Ոզմիի բարբառը, որ ի ձայնը դարձնում է էյ, կատարյալի վերջավորութիւնները էլ դարձնում է էյ։ Ահա այս երեք բարբառների պատկերը.—

Վն.	Մկ. բռնբցը	Ոզմի օւզեցէլ
ուզեցի		օւզէցէլը
ուզիցիր		օւզից
ուզեց		օւզէցէլնք
ուզիցինքլ		

ուղիցիքլ		օւզէցէլք
ուղիցին	բռնըցըն	օւզէցէլն։

Ղարաբաղի բարբառն էլ, որ վերջավանկի ի ձայնավորը դարձնում է ե (ինչպես՝ քիք>քէք), կատարյալի վերջավորութիւններն էլ վերածում է ե, ինչպես՝

Ղրբ.	սիրէցէ	սիրէցէնք
	սիրէցէր	սիրէցէք
	սիրից	սիրէցէն

Ալստեղ եղ. բ և հոգ. բ դեմքը ունեն ե ձայնավորը, որ այնպես նման է գրաբարի -եցեր, -եցէք վերջավորութիւնց ե, ե ձայնավորի հետ։ Բայց այս նմանութիւնը պատահական է և երկրորդը առաջինի շարունակութիւնը չէ։ Գրաբարի վերջավորութիւնները Ղարաբաղի բարբառումն էլ դարձել են նախ եցի, եցիր, եց, եցինք, եցիք, եցին, ինչպես բարբառների մեծամասնութեան մեջ, հետո Ղարաբաղի բարբառի ձայնական օրէնքներով ի դարձել է ե, որով նախկին հնչումը ձևապես վերանորոգվել է։

Առաջին լծորդութեան ա տիպարի զարգացման պատկերը իմանալուց հետո, շատ հեշտ է ըմբռնել նաև Բ լծորդութեան և Գ լծորդութեան երկու տիպարների զարգացման պատկերը, որ գրաբարից համարյա ոչնչով չի տարբերվում։ Ահա մի քանի օրինակ.

Պլ. ննխ.	Պլ. ննխ. Ջղ.	Ն. Ջղ.
նալեցա	հաքա	խագ՛ա
նալեցար	հաքար	խագ՛ար
նալեցավ	հաքավ	խագ՛ավ
նալեցանք	հաքանք	խագ՛անք
նալեցաք	հաքաք	խագ՛աք
նալեցան	հաքան	խագ՛ան

Ջղ. Պլ. ննխ.	Ջղ. Պլ. ննխ.
խաղացի	զարմացա
խաղացիր	զարմացար
խաղաց	զարմացավ
խաղացինք	զարմացանք
խաղացիք	զարմացաք
խաղացին	զարմացան

Երևանի բարբառը Բ լծորդութիւն չի ճանաչում և վերածել է Ա լծորդութեան։

Ուրիշ մի քանի բարբառներ և հատկապես Ուրմիա, Խոյ, Թավրիզ և Մարաղա պահում են վերջին ձևերը, միայն եզակի ա դէմքի ծայրին ավելացնում են մ բաղաձայնը, որ նեղական առաջին դէմքի նմանութեամբ է առաջացած։ Այսպես՝ Մարագալի բարբառով ունենք՝

խասամ	*խաղայըմ*	*խաստացամ*
խասար	*խաղացիր*	*խաստացար*
խասավ	*խաղաց*	*խաստացավ*
խասանք	*խաղացընք*	*խաստացանք*
խասաք	*խաղացըք*	*խաստացաք*
խասան	*խաղացըն*	*խաստացան։*

Այս կարգի օրինակներ են նաև Թավրիզի բարբառով՝ ասամ «ասացի», պացամ «բացի», տըվամ «տվի», տեսամ «տեսա», կնացիմ «գնացի», Աստապատի բարբառով՝ տեսամ «տեսա», գնացիմ, «գնացի», յեկամ «եկա», Աստրախանի բարբառով՝ ասամ կամ ասացիմ «ասացի», եկամ «եկա», տվամ «տվի», քթամ «գտա», կնացիմ «գնացի», պերամ «բերի», կանչամ «կանչեցի», սիրեցիմ «սիրեցի», թօղամ «թողեցի», հանամ «հանեցի», տիրամ «գրի», առամ «առի»։

Մենք տեսանք, որ Աստրախանի բարբառը անկատարի եզ. ա դէմքի վերջում էլ ավելացնում է նոյն մ վերջավորութիւնը։ Որովհետև մյուս բարբառները միայն կատարյալի վրա են դնում այդ հավելվածը և անկատարի վրա չեն դնում, իսկ Աստրախանի բարբառը դնում է երկու դեպքում էլ, ուստի հետևում է, որ հավելվածը նախ եղել է կատարյալի վրա, որից անցել է անկատարին։

Բայց Մարաղալի բարբառը մի ուրիշ նշանավոր երևույթ էլ ունի, որ հակասում է մյուս բարբառների մեջ սկսած, տարածված և գրական լեզվի մեջ անգամ ընդունված դրութեան։ Այն է՝ փոխանակ ընդարձակելու Ա. լծորդութեան առաջին տիպարի խոնարհման ձևը, ընդհակառակը, տարածել է Ա և Բ լծորդութեանց Բ տիպարի ձևը (պագանեմ — պագի, ուսանիմ—ուսայ, ազանիմ—ազայ, նստիմ—նստայ), ի հնոս Ա—Բ լծորդութեանց առաջին տիպարի։ Այսպես՝ փոխանակ խոնարհելու ազատեմ—ազատեցի, հարբիմ—հարբեցայ. Մարաղալի բարբառը խոնարհում է՝

ազատըմ	խարխամ
ազատիր	խարխար
ազատից	խարխավ
ազատընք	խարխանք
ազատըք	խարխաք
ազատըն	խարխան։

Նույն երևույթը տեղի է ունեցել նաև Ագուլիսի բարբառում և ավելի զարգացած ձևով։ Այստեղ առաջին դեմքը մ հավելվածը ստանալուց հետո, նրան է հետևել նաև երկրորդ դեմքը և ստացել է ս հավելվածը։ Միևնույն ժամանակ կատարյալի ց ձայնը զարմանալի կերպով դարձել է ճ (այսպես է նաև հրամայականի մեջ), այնպես որ կատարյալի համար ստացվել են հետևյալ բոլորովին անճանաչելի ձևերը։

թակամ	մոհամ	խզճահամ
թակաս	մոհաս	խզճահաս։
—	—	—
թակաք	մոհաք	խզճահաք
թակաք	մոհաք	խզճահաք
թական	մոհան	խաղճահան։

Եզակի գ դեմքը պակասում է և փոխանակվում է բաղադրյալ կատարյալով, որ կտեսնենք հետո։ Հոգնակի ա և բ դեմքերը նույնացած են, որովհետև Ագուլիսի բարբառը ինչ ձայնախումբը չի սիրում։

Այսպիսով ստացվում է խոնարհման մի ձև, որ միայն ներքին ձայնավորով է զանազանվում, այսպես՝ հմմտ.

Ստոր. ներկ.	կատարյալ
թակիմ	թակամ
թակիս	թակաս
թակիքլ	թակաք
թակին	թական։

Ինչպես հայտնի է, եվրոպական նոր լեզուներից շատերը բանական ժամանակների միջից կատարյալը ջնջելու վրա են։ Օրինակի համար ֆրանսերեն կատարյալի j'aimai, tu aimas, il aima, nous aimâmes, vous aimâtes, ils aimèrent ձևերը միայն հին գրական լեզվի մեջ գոյութիւն ունեն և քերականութեան մեջ են

սովորում, իսկ ժողովուրդը չի ճանաչում դրանք և նրանց փոխարեն գործածում է հարակատարը. ինչպես՝ j'ai aimé, tu as aimé և այլն։ Այսպիսով, ուրեմն, հարակատարը իր բուն նշանակությունը կորցրած և անցած է կատարյալի տեղը։

Այս միևնույն երևույթը տեղի է ունեցել նաև Սուչավայի բարբառի մեջ, անշուշտ ազդեցությամբ գերմաներենի։ Այս բարբառը կատարյալի ժամանակը (սիրեցի և այլն) գործածությունից գցել և նրա տեղ դրել է հարակատարը՝ նույն իմաստով. ինչպես՝ սիրիլ իմ, սիրիլ իս և այլն։

Սուչավայի բարբառի ներկայացրած այս հետաքրքիր նորությունը գոյությունն ունի նաև Ագուլիսի և Մեղրու բարբառներում, ուր հարակատարի կլիտնակ ձևերից մեկը հատկացված է կատարյալին, իսկ մյուս ձևը պահված է հարակատարի համար։ Այսպես՝

Մղր.	անց. կատ.	հրկատ.
տըվալ ըմ	տըվալ ըք	տըված ըմ
տըվալ ըս	տըվալ ըք	տըված ըս
տըվալ ա	տըվալ ըն	տըված ա և այլն։

Որևէ կապ Սուչավայի բարբառի և Ագուլիսի ու Մեղրու բարբառների միջև անհնարին է երևակայել։ Ավելորդ է մտածել նաև շրջակա որևէ լեզվի ազդեցության մասին, որովհետև թե թուրքերենի և թե պարսկերենի մեջ կատարյալը այնպես կանոնավոր, պարզ ու մաքուր ձև ունի, որ կարիք չի զգացվել հարակատարի օգնության։ Ուստի երևույթը բացատրում եմ այն դժվարությամբ, որի մեջ ընկել են Ագուլիսի և Մեղրու բարբառները, այնքան՝ որ կարիք են զգացել չնչելու կատարյալի եզակի գ դեմքը և նրա տեղ դրել են բաղադրյալ ձևը։

Հրամայականի այն բազմաթիվ ձևերից, որ ներկայացնում էր գրաբարը զանազան լծորդությանց մեջ, բարբառները ընդհանրացման օրենքով ընդունեցին և տարածեցին միայն մի քանիսը։ Եզակի հրամայականի մեջ.

1. բայարմատը, ինչպես՝ պնդ, թուք, թող (այս ձևը շատ տարածված չէ), առաջանում է գրաբարի Ա լծորդության բ տիպարի կամ Դ լծորդության ա տիպարի նմանությամբ (հատ, թող)։

2. -ի՛, որ առաջանում է գրաբարի Ա լծ. ա տիպարի -ա՛ վերջավորությունից՝ ա>ի ամփոփման համաձայն։ Սրան է հետևում նաև Բ լծորդության հրամայականը (խօսի՛ց՝ նախ դարձած խօսա՛, որից խօսի՛)։

3. -ա, որ առաջանում է գրաբարի Դ լծորդության ա տիպարի հրամայականի -ա ձևից (աղա՛, իմա՛ ևն)։

4. -ի՛ր, ունի երկու ծագում. կը ճյուղի բարբառներում առաջանում է Բ լծորդության բ տիպարի հրամայականի -ի՛ր ձևից (ապ֊ի՛ր>հապ֊ի՛ր), իսկ Ում ճյուղի բարբառներում նաև Բ լծորդության ա տիպարի արդելականի -ի՛ր վերջավորությունից (մի՛ խոսիր)։ Այնուհետև ր վերջաձայնը ընկնելով՝ ի՛ր դարձել է ի՛։

5. -ացի՛ր, -ցի՛ր, որոնք առաջանում են գրաբարի Դ լծորդության ր տիպարի -ացի՛ր և Դ լծորդության բ տիպարի -ցի՛ր վերջավորություններից։ Նախորդի նման այստեղ էլ ր վերջաձայնը ընկնելով՝ առաջացան -ացի, -ցի՛ ձևերը։

Հոգնակի հրամայականի մեջ՝

1. -եցեք՝ առաջանում է գրաբարի Ա լծ. ա տիպարի հրամայականի վերջավորությունից (սիր֊եցէք)։

2. -ացեք՝ առաջանում է գրաբարի Դ լծ. ա տիպարի հրամայականի -ացեք վերջավորությունից (աղաչեցէք)։

3. -ցեք՝ առաջանում է վերջին ձևից, սղելով ա ձայնավորը (ինչպես՝ մոռացէք—մոռցէք)։

4. -եք՝ առաջանում է Ա լծ. բ տիպարի և Դ լծ. ա տիպարի հրամայականի -եք վերջավորությունից (հատէք, թողէք), բայց այստեղ կարող է ազդած լինել Ա լծ. ա տիպարի արդելականը (մի՛ սիրեք), որ վերածվել է հաստատականի։

5. -իք, ցիք առաջանում են -եք, ցեք ձևերից՝ նմանությամբ կամ ազդվելով եզակի հրամայականի -ի՛ր, ցի՛ր ձևերից. այսպես՝ ճաքիր—ճաքիք, մոռցի՛ր—մոռցիք։

Դերբայների մասին խոսելու ենք առանձին։

ՅԱՆԿԵՐ

ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբխազներեն — *110 —111, 231, 233, 235, 236, 240—243, 246, 249—251*
Ագնի — *98*
Ագուլներեն — *47—48*
Ազանդե *կամ* Նիամ-նիամ — *94*
Ալար — *256*
Ալբաներեն — *25, 265, 270, 370*
Ալգոնկիներեն — *35*
Ալեուտներեն — *25, 168*
Ալթայական լեզուներ — *238, 254, 397*
Ակրա — *160*
Ալնո — *243—244*
Անգդա — *219*
Ամբրիմ — *97*
Ամերիկյան (հնդկացիական) լեզուներ — *16, 52—53, 156—159, 227—230*
Այնու — *26, 125—126*
Անգլներեն — *10, 14, 32, 37, 61, 106—108, 135, 239, 244, 275, 284, 288, 290—291, 294—295, 297, 368, 397, 438*
Անեամներեն — *6—7, 14, 20*
Անեի *կամ* Կամպա — *145—146*
Աշանտե — *94*
Ասորերեն — *18, 22—23, 35, 65*
Ավարակալ — *41—42, 237*
Ավարերեն — *19, 49—50, 231, 251*
Ավեստայի լեզու — *279, 358*
Ավստրալիական լեզուներ — *135—136*
Ատոիկյան բարբառ *հին հունարենի* — *—122, 266, 277, 367*
Արաբերեն — *3—4, 15, 18, 22, 65—66, 92—93, 110—111, 212, 231, 237, 241, 261—262, 391—392, 397*
Արավակերեն — *78, 150—151*
Արևելյան հնդեվրոպական լեզուներ — *—276—279*
Արևմտյան հնդեվրոպական լեզուներ — *276—279*
Արիական լեզուներ — *31, 80—81, 117—120, 268—273, 276, 358*
Արշի — *70*
Աուլուա — *97*
Աուկա (Աուկուա) — *156—158*
Աֆար — *93, 212—213*
Աֆղաներեն — *75—76, 103, 281, 289*
Աֆրիկյան լեզուներ — *15, 69, 92, 143*
Բալթիական լեզուներ — *120, 232*
Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ — *117, 119—120, 349*
Բակի — *97*
Բանդա — *174*
Բանտու լեզուներ — *159, 164—165, 239*
Բասա — *45—46, 101*
Բասկերեն — *16, 19, 26*
Բարա — *5*
Բարեա — *90*
Բարի — *38—39, 104*
Բացբերեն — *70*
Բեդաուե — *246*
Բելուջերեն — *85, 103, 281, 391*
Բենգա — *37, 83*
Բեռոյա *կամ* Տուկանո — *90, 141—143*
Բերբերական լեզուներ — *16, 86, 190—192*
Բիրմաներեն — *87—88, 193, 238*
Բո *կամ* Բանիոռ — *45, 235, 246*
Բոնգու — *25, 97, 236—237*
Բոնտակ-իզորոտ — *83, 144, 249*
Բրաուի — *42, 88, 97*
Բրեսոներեն — *106, 272, 285, 293—294, 367*
Բուդումա — *196*
Բուլղարերեն — *23*

Բուշմեներեն — 6
Բուրյաթերեն (=Բուրյաթ-մոնղոլերեն) — 99, 109, 165—166, 235
Բուրսաների լեզու տե՛ս Ավեստայի լեզու
Գալլա — 88, 231
Գանչ — 94
Գարվալի — 90, 237
Գերմանական լեզուներ — 31, 116—118, 273, 359, 368
Գերմաներեն — 16, 48, 52, 76—77, 93, 103, 106—108, 111, 116—117, 119, 122, 242, 244, 264, 275, 284, 368, 390, 397, 438
Գիլակերեն — 262
Գիլգիտի շինա — 20, 93
Գնչուերեն — 22, 221—222
Գոախիրա — 127—128
Գորիերեն — 21, 30, 79, 113, 116—117, 120, 122, 265—270 274—275, 296, 354, 365, 367
Գուջարաթի — 85
Գազոմբա — 188—190, 242, 244
Գագուր — 234, 244, 256
Գակոտա — 202
Գալյակ — 132—133
Գանիերեն — 105—106, 275, 286
Գարգվա — 19, 170—171, 249
Գիերի — 26
Գինկա — 5, 99, 174—175
Գոռիական բարբառ հին հունարենի — 122, 266—267, 277, 354
Գրաւիդյան լեզուներ — 19, 91—92, 109—110, 262—263, 283, 287
Դրայեցերեն — 9, 18, 22, 26, 35, 64—65, 391
Եգիպտացերեն — 85, 197, 201—202, 260—261
Երովպացերեն — 43—44
Եվրոպական լեզուներ — 106—107, 575
Զապոտեկ — 78, 211—212
Զենգերեն — 21, 29, 80, 115—117, 120—121, 266—269, 272—273, 281
Զիրյեներեն — 4, 169
Զոֆ — 146—147
Զուլու (սերեն) — 23, 78—79, 232—233, 237—239, 242—243, 245, 251—253
Էնգգաեռ — 86
Էսկիմոսերեն — 9, 26—27, 53, 227
Էստոներեն — 166—167, 296
Էվե — 97, 129, 242, 244
Էվեներեն — 28, 68
Էրոմանգա (Էրմոնգա) — 97, 244
Թաթարական լեզուներ տե՛ս Թուրքական լեզուներ
Թարաներեն — 238, 254—255
Թալմուդական տե՛ս Աբրայեցերեն
Թամիլերեն (թամուլերեն) — 19, 137—138, 262—263
Թոխարերեն — 80, 116, 119—121, 267, 272, 358, 363
Թոնգա-չոնգա — 198—200
Թրակո-փռյուգիական լեզուներ — 276
Թուրներեն — 4, 15, 33, 36, 64, 170, 203, 224—227, 236, 238—240, 255—256, 283, 293, 397, 407, 569
Իրո — 84—85, 100, 179
Ինգուշերեն — 50, 67
Իռլանդերեն — 119—120, 341
Իսլանդերեն — 116, 118, 371
Իսպաներեն — 31—32, 61—62, 156, 285
Իտալական լեզուներ — 118
Իտալերեն — 36, 48—49, 104, 106—108
Իտոնոմա — 20
Իրանական լեզուներ — 29, 31, 75—76
Լազերեն — 106, 391—392
Լակերեն — 53, 70
Լանդա — 174—175
Լամուտերեն տե՛ս Էվեներեն
Լատիներեն — 16, 29—31, 52, 59—60, 74, 79—80, 105, 111—123, 222—224, 265—270, 272, 274—277, 280, 282, 284, 298—299, 345, 349—352, 354, 357—358, 363, 365—368, 371—372, 396
Լատիշերեն — 105, 118, 170—171, 297
Լեհերեն — 56
Լեզգիերեն — 136—137
Լեռներեն տե՛ս լատիշերեն
Լենապե — 204
Լեպխա տե՛ս ռոնգ

Լիբվաներեն *տե՛ս լիտվաներեն*
Լիմբու — *218*
Լիտվաներեն — *21, 79, 113—123, 170—171, 266—270, 277, 282, 347, 349—350, 352, 354, 361—362*
Լիֆու — *182*
Լուգանդա *(լուգանդու)* — *88, 232*
Լունյորա *(լունյորո)* — *36, 83*
Լալդներեն — *77—78*
Լասի — *84*
Լաոսու — *232, 239, 244*
Լիվարո — *125*
Լյուրկաներեն — *70*
Մախուր — *70*
Կարադիներեն — *47, 103, 231, 233, 239, 249—250, 258—259*
Կարիլներեն — *94, 160—161*
Կագաբա — *137*
Կագուրու — *83, 159*
Կանիտա — *82, 204—205*
Կամիլարոյ — *37—38*
Կամիսներեն — *35, 80, 114—115, 120—121, 265—272, 263,*
Կամշադալ *տե՛ս չուխչի*
Կանիրի — *392*
Կասպյան լեզուներ — *69—70*
Կատալաներեն — *296*
Կատե — *175—177*
Կարաիբներեն — *83, 147—150*
Կարոնգա — *96—97, 241, 244*
Կարիրի — *104*
Կարոլինյան — *97, 131*
Կարրիեր — *14, 94, 111, 231—234, 236—237, 241—244, 246, 249*
Կաֆա — *5, 12—13*
Կելտական լեզուներ — *47, 117—118*
Կենյան — *100*
Կեչուա *տե՛ս* ռուենա
Կիկամի — *97, 392*
Կիկույու — *84*
Կինգա — *89, 213—215*
Կիրգիզներեն — *203—204, 240*
Կիրիրի — *77, 219—221*
Կոնլ — *86, 194—195*
Կումի-պերմներեն — *133—134, 231*
Կովկասյան լեզուներ — *16, 69, 74—75*
Կորաննա — *86, 167—168*
Կորեներեն — *26, 125*
Կորյակներեն — *45*
Կպելլե — *44—45*
Կվամներա — *182*
Կրի — *153, 158—159, 235, 247, 345, 391*
Կուլիվու — *97*
Կումիսներեն *տե՛ս կամիսներեն*
Կումուխներեն — *238, 397*
Կունա — *297*
Կուճամա — *98, 245*
Կուսասի — *100*
Կուռուխ — *98*
Հաբեներեն — *267, 358*
Հավաի — *135*
Հարավային սեմական լեզուներ — *243*
Հարար — *181*
Հաուսա — *138—139, 254, 263*
Հին անգլերեն — *115, 291*
Հին բարձր գերմաներեն — *30, 115, 118, 121, 266, 273, 296—297*
Հինդուստանի — *18, 103—105, 231, 233, 237—238, 241, 244, 249, 286, 368, 387, 392*
Հին իռլանդերեն — *21, 80, 118, 122, 266, 278, 289*
Հին իսլանդերեն — *116—117, 268*
Հին լատիներեն *տե՛ս լատիներեն*
Հին լիտվաներեն *տե՛ս լիտվաներեն*
Հին Հյուսիսային *տե՛ս* հին իսլանդերեն
Հին պարսկերեն — *277, 279, 281*
Հին պրուսերեն — *113, 120, 268*
Հին ռուսերեն — *266—267*
Հին սլավոներեն — *21, 30, 115, 117—122, 265—268, 270, 273—274, 347, 349, 352, 357, 366—367, 371*
Հին ֆրանսերեն *տե՛ս* ֆրանսերեն
Հյուսիսային կովկասյան լեզուներ — *19*
Հնդեվրոպական նախալեզու — *11, 14, 16—17, 20—22, 28—32, 46—47, 54—55, 79—80, 113—123, 230—231, 264—284, 320, 335, 345—367, 369—372, 397,*
Հնդեվրոպական լեզուներ — *10—11, 16—17, 21, 28—32, 59, 76, 104—112,*

264—294, 345, 358, 369
Հոլանդերեն — *106—108, 368*
Հոմերյան նուագարեն — *30, 115, 122, 266, 268—269, 271, 279—280, 364, 366, 372*
Հունարեն — *11, 16—17, 21, 28—31, 47—48, 54—55, 59, 64, 74, 79—81, 113—123, 264—284, 292, 299, 345—347, 349—352, 354—359, 361—372*
Հունգարերեն — *4, 123, 170—171, 259—260*
Հուպա — *8—9, 52—53, 96, 215—216, 227*
Ղազախերեն — *207*
Ղպտիերեն — *101—102, 196—198*
Ճապոներեն — *67—68, 82, 125, 231, 233, 236, 238, 240, 245—246*
Մալայալամ — *287*
Մալայերեն — *88, 178—179, 324*
Մալգաշերեն — *87, 169*
Մակուշի — *97*
Մամբիլա — *99, 132*
Մայա — *161—162, 298*
Մանդինգ — *5*
Մանջուերեն — *24, 27, 235, 248, 253*
Մաշոնա *կամ* շիսվինա — *37, 83*
Մասաչուզեթի լեզու — *217—218*
Մարաթի — *27—28, 90, 101, 236—238, 246*
Մարշալ — *100*
Մարոկյան արաբերեն — *391*
Մարֆիզյան կղզիների լեզու — *195*
Մելանեզյան լեզուներ — *99, 182, 237*
Մենդե — *42—43*
Մինիաճկա — *95, 136*
Մխիս — *146*
Մոնղոլերեն — *85, 165—166, 236*
Մոսկիտո — *162—163*
Մոտա — *8, 169*
Մորդվիներեն — *183—184*
Մունդարի — *40—41, 46*
Յաբիմ — *185—187, 295*
Յակուտերեն — *247—248*
Յաղնոբի — *279*
Յաո — *38, 83, 94*
Յաունդե — *37*
Յասուրա — *95, 143—144*
Յուկագիրերեն — *32—33, 45, 68, 98*
Յուկատեկան — *126—127*
Յուկի — *209*
Յուրակարե — *144—145*
Յուրոկ — *208—209*
Նաբալոյ — *200—201*
Նագա — *128*
Նամիուտուլ — *138*
Նամա — *14, 253—254*
Նավաճո — *53, 71—72, 92*
Նարրինյերի — *78*
Նենեցերեն — *25, 46, 259*
Նագուգու — *97*
Նորալատին լեզուներ — *31—32, 60, 105*
Նոր Զելանդիայի բնիկների լեզու — *128*
Նոր Ճնդկերեն լեզուներ — *31, 75—76, 280*
Նոր հունարեն *տե՛ս* հունարեն
Նոր պարսկերեն *տե՛ս* պարսկերեն
Նոր պոմերանյան լեզու — *85, 137*
Նովգեգերեն — *135*
Նորբերեն — *21*
Նուբիերեն — *39—40, 245, 296*
Շամբալա — *44, 97*
Շասու — *97*
Շիլլուկ — *89, 181—182, 244*
Շոնա — *43, 96*
Շոռ — *238*
Շվեդերեն — *105, 108, 111, 275, 286—287*
Չամբալա *տե՛ս* Շամբալա
Չեխերեն — *32, 55—56, 106, 273, 297—298*
Չեչեներեն — *20, 70, 89*
Չերեմիսերեն — *129—130*
Չիապանեկ — *126*
Չիբչա — *36, 155—156*
Չիլիի բնիկների լեզու — *89, 297*
Չիլուբա — *96, 163—164, 234—235*
Չիկիտա — *151—152*
Չինարեն — *3, 6, 14, 20, 81—82, 124—125*
Չինուկ — *36*

Չիչևա — 234
Չիսվինա տե՛ս մաշոնա
Չուվաշերեն — 90, 170, 236, 238
Չուրչի — 298
Պաւամա — 97
Պալի — 279—280, 287, 363
Պաճլավերեն — 279
Պայուտ — 195—196
Պարսկերեն — 104, 279, 281, 288—289, 291, 293, 296, 298, 345, 368, 407
Պլե-տեմեր — 139
Պոլինեզյան լեզուներ — 249
Պոմո — 209—210
Պորտուգալերեն — 31, 277, 279—280, 284, 363
Պռովանսալ — 284—285, 297
Ջագգա — 172—173
Ջայպուրի — 387
Ջավայերեն — 14, 20, 26, 67, 90—91
Ջաունսարի — 19
Ջիգգի — 78, 239
Ռաջասթանի — 392
Ռետոռոմանե — 88—89, 296
Ռոնդ — 109
Ռոնգ — 98
Ռոնգա — 164—165
Ռովիանա — 99
Ռումիներեն — 32, 106, 108
Ռունա սիմի կամ կեչուա — 217
Ռուսերեն — 10, 14—15, 20, 36, 48, 56—57, 62, 121, 108—109, 110, 202, 273, 284, 286, 291, 397
Ռուտիներեն — 70
Սաճո — 88, 183
Սամարերեն — 65
Սամոա — 134
Սամոյեդերեն տե՛ս նենեցերեն
Սանսկրիտ — 16, 21, 26, 29—31, 54—55, 79—80, 113—123, 264—284, 292, 348—349, 352—358, 362, 364—367 369—371
Սարա — 97—98, 177—178
Սելկուպ — 25, 46, 248
Սեմական լեզուներ — 64—66, 92, 212
Սեմական նախալեզու — 21
Սենա — 83, 140
Սենգա — 171—172
Սինչվանա — 84
Սեսուտո — 233, 239
Սերբերեն — 58—59, 111, 273, 371
Սերեր — 170
Սիամերեն — 101, 109, 131—132
Սինդհի — 85, 89, 184—185, 297
Սինհեսիզ — 97
Սինհալի — 31, 85, 280—281
Սիուան — 262
Սիուսլավան — 20
Սլավական տե՛ս սլավոնական
Սլավոնական լեզուներ — 31, 55—59, 119, 266, 273—275, 291, 349—350, 357, 359—360, 371, 438
Սլովակերեն — 55—56, 298
Սլովեներեն — 21, 291
Սյուակ — 392
Սոգդերեն — 281
Սոմալի — 287—288
Սվահիլի — 233, 260, 263
Սվաներեն — 232
Սուրսիարա — 139—140, 397
Սուկումա — 44, 89, 232, 239
Սումերերեն — 9, 79
Վայա — 205
Վապո — 69, 87, 133
Վապոգորո — 100, 180—181
Վառուրանգա — 10
Վեսսիսի — 15
Վեդայական ճեղկերեն — 17, 29—31, 80, 114—115, 117, 119—120, 230, 266—268, 271, 276—277, 279, 284, 358
Վեպսերեն — 24—25
Վիսա — 84
Վոգուլերեն — 260
Վոլոֆ — 234, 237, 293—240, 244, 246
Վոտյակերեն — 5—6
Վրացերեն — 16, 27, 70—71, 75, 102—103
Տարասարան — 70
Տագալոգ — 98, 167

Տաճիրի — 95, 153—154
Տամուշնկ — 94—95, 161
Տանզոա — 100, 205—206
Տանիկո — 97
Տանիրկի — 97
Տարասկ — 141
Տելուգու — 98, 168
Տիճա — 82, 110, 140—141, 232, 234, 238, 240, 242—244, 246, 248
Տիպեկան — 210
Տիբեբերեն — 100—101, 187—188
Տլինգիտ — 227
Տորոա — 239
Տոնգա — 97, 154—155
Տոուկ — 78, 128—129
Տուարեգ — 298
Տուկանո ալ'ս բառոյա
Տուկուղ — 228—230
Տունգուսերեն — 82—83, 246, 257—258
Տուպի — 7—8, 235, 237, 240
Ցվա — 36—37, 96
Ուրիխերէն — 102, 206—207
Ուգրո-ֆիննական լեզուներ — 4, 67, 94, 111, 259—260
Ումմուտոերեն — 44, 67
Ունքիկերեն — 62, 236, 241—242, 255
Ունրուիներեն — 57—58
Ումբրերեն — 121, 266, 269, 272
Ույղուրերեն — 256
Ուտիերեն — 258
Ուտոպուս — 182
Ուրիա — 90
Ուրիպիվ — 97
Փոլ (փուլլ, ֆուլլահ) — 92, 183
Փոյուգիերեն — 122, 272
Քամրու — 218—219
Քամյան լեզուներ — 212
Քամտի — 95
Քաշմիրի — 43, 84, 90, 184—185
Քիչե — 192—193
Քոդերեն — 105, 284—285
Օբյիճերեր — 222, 232
Օբոմի — 130
Օնս-շելկնամ — 125
Օշինդոնգա — 232
Օսկերեն — 269
Օսոյակերեն — 136
Օրոճա — 392
Ֆիններեն — 4, 170—171, 259—260
Ֆրանսերեն — 14, 16, 22—24, 32, 36, 48, 50, 52—54, 61, 63—64, 74, 79, 93, 106—111, 202—203, 242, 284—285, 297, 301, 368 394, 438, 559—560, 575—576

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադուլիսի բարբառ — *484—490, 532—536, 549, 558, 563—564, 575—576*
Ակնա բարբառ — *562, 570—572*
Անտիալի բարբառ — *437—441, 519, 552—554, 572*
Անլաներկի բարբառ — *562, 565, 571—572*
Աստաղատի խոսվածք — *574*
Աստրախանի բարբառ — *567, 574*
Արդվինի բարբառ — *562, 572*
Խորխի խոսվածք — *491*
Եվդոկիայի բարբառ — *561—562*
Երևանի բարբառ — *407, 427, 558—561, 564, 566, 571—572, 574*
Զեյթունի բարբառ *տե՛ս* Կիլիկիայի բարբառ
Թավրիզի խոսվածք Երևանի բարբառի — *572*
Թրխլիսիի բարբառ — *408, 563, 566, 571—572*
Թոփտիի խոսվածք Ն. Նախիջևանի բարբառի — *421*
Լեհահայ խոսվածք Անտիալի բարբառի — *437—441, 553*
Լոռիի խոսվածք Երևանի բարբառի — *408*
Խարբերդ-Սերգևկայի բարբառ — *562*
Հայի խոսվածք — *574*
Կարնո բարբառ — *472—479, 525—527, 548, 561, 566, 570—572*
Կեսարիայի բարբառ — *397, 570*
Կիլիկիայի բարբառ — *451—463, 505—507, 522—524, 546—547*
Հանիճի խոսվածք Կիլիկիայի բարբառի — *463—464, 564, 568—569*
Համշենի բարբառ — *441—450, 504—505, 519—522, 546, 563, 568, 571—572*
Հնդկահայ խոսվածք Նոր Ջուղայի բարբառի — *527—528, 531*
Հունգարահայ խոսվածք Անտիալի բարբառի — *441, 519*
Ղարաբաղի բարբառ — *490—492, 536, 563, 566, 573*
Ղրիմի բարբառ — *512, 563, 566, 570—571*
Ոսեիկի խոսվածք Համշենի բարբառի — *442—445, 521*
Մալաթիայի խոսվածք — *562—563, 565, 570, 572*
Մալայի խոսվածք Համշենի բարբառի — *442, 444—445*
Մարաղայի բարբառ — *394, 492—500, 536—544, 549—550, 558, 562, 564, 574—575*
Մարաշի բարբառ — *564*
Մելոռու բարբառ — *563, 576*
Մշո բարբառ — *567*
Մոկսի խոսվածք Վանի բարբառի — *564, 572—573*
Նոր-Նախիջևանի բարբառ — *416—424, 511—517, 544—545, 556—557, 563, 566, 570—573*
Նոր-Ջուղայի բարբառ — *279, 407—408, 479—484, 527—532, 548—549, 560—561, 564, 566, 570, 573*
Շամախիի բարբառ — *561, 566*
Շապին Գարահիսարի բարբառ — *566*
Ոզմիի խոսվածք Վանի բարբառի — *563, 566—567, 572—573*
Չալբրի խոսվածք Նոր-Նախիջևանի բարբառի — *422, 515*

Պոլսո բարբառ — 63, 143, 395, 408—416, 427, 432, 459, 469, 500—502, 510—511, 516, 522, 544, 550, 557—561, 564, 566, 570—573
Ռոտոսքոյի բարբառ — 562, 565, 571
Սեբաստիայի բարբառ — 561, 565—566, 570—572
Սվեդիայի բարբառ — 464, 472, 507—509, 524—525, 547—548, 554—559
Սուչավայի բարբառ (=Առափայի բարբառ) — 437—441, 553—554, 563, 567, 576
Վանի բարբառ — 424—437, 502—504, 517—519, 545—546, 550—552, 560—561, 566, 571—573
Տիգրանակերտի բարբառ — 562—563, 567
Տրապիզոնի բարբառ — 446—447, 450, 563, 566
Ցղնայի խոսվածք Ագուլիսի բարբառի — 488
Ուրմիայի բարբառ — 500, 574
Ուդուի բարբառ — 521

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա. ԼԵԶՈՒՆԵՐ

(Թառասկզբում՝ հ=հին, մ=միջին, ն=նոր)

Աբխազ.— աբխազերեն
ալբ(ան).— ալբաներեն
ալթայ.— ալթայերեն, ալթայական
անկագ. տե՛ս աքքադ.
անգլ.— անգլերեն
անգսք.— անգլոսաքսոներեն
աշխ.— աշխարհաբար
ասո(ր).— ասորերեն
ավար.— ավարերեն
արաբ.— արաբերեն
արամ.— արամերեն
աքքադ.— աքքադերեն
աֆղ(ան).— աֆղաններեն
բաբել.— բաբելացերեն
բասկ.— բասկերեն
բելուջ.— բելուջերեն
բոշ(ա).— բոշայերեն
բուլղար.— բուլղարերեն
բուրյաթ.— բուրյաթերեն
բրետոն., բրետո — բրետոներեն
դաթլ.— գաթլյան
գալլ.— գալլերեն
գերմ.— գերմաներեն
գոթ.— գոթերեն
դան.— դանդիերեն
դրավիդ.— դրավիդյան
եբր.— եբրայեցերեն
եգիպտ.— եգիպտացերեն
եթովպ.— եթովպացերեն
եվր.— եվրոպական
զիր(յեն).— զիրյեներեն
զնգ.— զենդերեն
էստ(ոն).— էստոներեն
էտրուսկ.— էտրուսկերեն
թաբաս. տե՛ս տաբաս.
թաթ.— թաթերեն
թալիշ.— թալիշերեն
թրք.— թաթարերեն, թաթարական
թխար., թոխար.— թոխարերեն
թրք.— թուրքերեն
ինգուշ.— ինգուշերեն
իռլ.— իռլանդերեն
իսլ.— իսլանդերեն
իսպան.— իսպաներեն
իտալ.— իտալերեն
իրան.— իրանական
լազ.— լազերեն
լակ.— լակերեն
լամուտ.— լամուտերեն
լատ., լտ.— լատիներեն
լեզդ.— լեզգիերեն
լեթթ.— լեթթերեն
լեհ.— լեհերեն
լիվ.— լիվերեն
լիթ. } լիտվաներեն
լիտ(վան) }
լտ. տե՛ս լատ.
կամխ.— կամխերեն
կելտ.— կելտերեն, կելտական
կիմր.— կիմրերեն
կիրգիզ.— կիրգիզերեն
կումուխ.— կումուխերեն
հաթ.— հաթերեն

հբգ — հին բարձր գերմաներեն
հիթիթ.— հիթիթներեն
հինդուստ.— հինդուստանի
հիսլ.— հին իսլանդերեն
հիռլ.— հին իռլանդերեն
հհյուս.— հին հյուսիսային
հյ.— հայերեն
հն.— հունարեն
հնդ.— հնդկերեն
հոլ.— հոլանդերեն
հոմեր.— հոմերյան հունարեն
հունգ(ար).— հունգարերեն
ճապոն.— ճապոներեն
մալայ.— մալայերեն
մալգաշ.— մալգաշերեն
մանչ(ուր).— մանչուրերեն
միբդ.— միջին բարձր գերմաներեն
մինդր(ել).— մինդրելերեն
միջ. հյ. } միջին հայերեն
միհյ. }
մոնղոլ.— մոնղոլերեն
նոգայ.— նոգայերեն
նորմ.— նորմանդերեն
նոր(վեգ).— նորվեգերեն
շվ(եդ.) — շվեդերեն
չաղաթայ.— չաղաթայերեն
չեխ.— չեխերեն
չերքեզ.— չերքեզերեն
չին.— չինարեն
չուվաշ.—չուվաշերեն
պահլ.— պահլավերեն
պերմ.— պերմերեն
պհլ. տե՛ս պահլ.
պորտ.— պորտուգալերեն
պրով.— պրովանսալ
պրուս.— պրուսերեն
պրսկ.— պարսկերեն
չավայ.— չավայերեն
ռ.— ռուսերեն
ռոման.— ռոմանական
ռումին.— ռումիներեն
ռուս.—ռուսերեն
սանս., սնս.— սանսկրիտ
սաքս.— սաքսոներեն
սեմ.— սեմական
սիրյ.— սերբերեն
սլ.— սլավոներեն, սլավոնական
սլովեն.— սլովեներեն
սլովակ.— սլովակերեն
սլովինց.— սլովինցերեն
սկանդինավյան
սնոտ. տե՛ս սանս.
սորաբ.— սորաբերեն
սվան.— սվաներեն
սումեր.— սումերերեն
վեդ.— վեդայական
վեպ.— տե՛ս դպլ.
վոդուլ.— վոդուլերեն
վոտյակ.— վոտյակերեն
վրս., վրաց.— վրացերեն
տաբաս.— տաբասարան
տճկ.— տաճկերեն
տունգուս.— տունգուսերեն
ուղբեկ.— ուզբեկերեն
ուկր.— ուկրաիներեն
ումբր.— ումբրերեն
ույղուր.— ույղուրերեն
քրդ.— քրդերեն
օսկ.— օսկերեն
օսմ(ան.).— օսմաներեն
օս(ս).— օսսերեն, օսերբերեն
օստյակ.— օստյակերեն
ֆիննն.— ֆիններեն
ֆր.— ֆրանսերեն
ֆրիզ.— ֆրիզերեն

Բ. ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ, ԵՆԹԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐ, ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐ

Ագլ.— Ագուլիս
Առտ.— Առտիալ
Ասլ.— Առլանբեգ
Աստր.— Աստրախան
Արդ.— Արդվին
Եվդ.— Եվդոկիա
Եր(և.).— Երևան
ՋՔ.— Ջեյթուն

Թավր.— Թավրիզ
Թիֆլ., Թրլ.— Թրլիսի
Լհ., լհհ.— լհհահայ
Խրբ.— Խարբերդ
Կես., Կս.— Կեսարիա
Կիլ.— Կիլիկիա
Կր.— Կարին
Հճ.— Հաճին
Հմշ.— Համշեն
Հնդ.— Հունգարահայ
Հնդ.— Հնդկահայ
Ղր.— Ղրիմ
Ղրբ.— Ղարաբաղ
Ճ.— Ճանիկ
Մլթ.— Մալաթիա
Մ.— Մալա
Մկ.— Մոքս
Մղ., Մղր.— Մեղրի
Մշ.— Մուշ
Մրզ.— Մարզպա
Մրշ.— Մարաշ
ՆՆխ.— Նոր-Նախիջևան
ՆՋ.— Նոր-Ջուղա
Շմ.— Շամախի
Շշ.— Շուշի
Ոզմ.— Ոզմի
Չլ.— Չալքր
Պլ.— Պոլիս
Ռ.— Ռոտոսթո
Սեբ.— Սեբաստիա
Սլ.— Սուչավա
Սվեդ.— Սվեդիա
Վն.— Վան
Տիդ.— Տիգրանակերտ
Տր.— Տրապիզոն
Ցղ.— Ցղնա

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

էջ

«Վիակատար քերականութեան» չորրորդ հատորի Ա. գիրքը . . . V

Գլուխ Ա. Բայի տարբերացումը գոյականից . . . . . 3—11

Գլուխ Բ. Բայական կարգերը . . . . . 12—112

1. Բայական կարգերի մասին ընդհանրապես 12
2. Բայի դեմքը 14
3. Բայի դեմքի սեռը 17
4. Բայի թիվը 20
5. Բայի եղանակները 21
6. Բայի ժամանակները 33
7. Գոյականի ժամանակները 51
8. Բայական երեսյթները 53
9. Բայական սեռը 72

Գլուխ Գ. Բայական բուն . . . . . 113—123

1. Բայական բնի մասին ընդհանրապես 113
2. Բայական բների կազմությունը 114

Գլուխ Դ. Խոնարհում . . . . . 124—264

1. Խոնարհումը ընդհանրապես և բայական ձևերի թվումը . 124
2. Բայի տեսակները դանազան լեզուների մեջ . . . 231
3. Բայական վերջավորությունների ծագումն ու զարգացումը 253

Գլուխ Ե. Բայը հնդեվրոպական լեզուներում . . . . 265—295

1. Բայական վերջավորությունները հնդեվրոպականում . 265
2. Ձայնդարձը հնդեվրոպական խոնարհման մեջ . . . 273
3. Տոնը հնդեվրոպական խոնարհման մեջ 276
4. Նախահավելված e 276
5. Հնդեվրոպական խոնարհման հետագա զարգացումը . . 279

Գլուխ Զ. Բայը հայերենում . . . . . 295—577

1. Խոնարհումը հին հայերենում 295
2. Ջարտուղարություններ խոնարհման մեջ 311
3. Անվանական բայեր 324
4. Պակասավոր բայեր 336
5. Անցեմ բայեր կամ միջեմ բայեր 339
6. Հայերենի բայական բների քննությունն ու ծագումը . 345
7. Հայերենի խոնարհման քննությունն ու ծագումը . . 359

8. Անկանոն բայերի բացատրությունը 367
9. Բայական վերջավորությունների ծագումը . . . 371
10. Խոնարհումը մինչև հայերենում 373
11. Մինչև հայերենի խոնարհման քննությունն ու ծագումը 385
12. Խոնարհումը բարբառներում 408
13. Բարբառների խոնարհման քննությունը 587

ՑԱՆԿԵՐ

1. Լեզուների ցանկ 581
2. Հայերեն բարբառների ցանկ 587
3. Համառոտագրությունների ցանկ 589
4. Նյութերի ցանկ 592

ՀՐԱՉՅԱ ՀԱԿՈՐԻ ԱՃԱՌՅԱՆ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ

ՀԱՏՈՐ IV

Ա ԳԻՐՔ

Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիրը՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Վերատեսուչ սրբագրիչ՝ Ս. Ա. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՎՖ 4519 Հրատ. № 1686 Պատվեր 180 Թուղթ 529 Տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 10/IV 1959 թ., ստորագրված է տպագրության 16/XI 1959 թ., տպագր. 38 մամ., հրատ. 30 մամ., թուղթ 70×108¹/₁₆, դինը կազմով 20 ռ.

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչության տպարան, Երևան, Աբովյան, 124։

54

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
17	վ. 15	μουναρχίαν	μοναρχίαν
84	վ. 5	սիրում եմ	սիրվում եմ
127	ն. 11	դուխիրա	գոախիրա
140	վ. 10	մենք	միաք
233	ն. 5	կաբարդին և կարբիեր	կարաբդին և կարբիեր
		լեզվով՝ լեզուների մեջ	լեզուների մեջ
235	ն. 13	հետո	հետա
237	ն. 11	Thelkeld	Threlkeld
244	վ. 8	էրմանդա	էրսմանդա
361	ն. 2	բազմավարկ	բազմավանկ
385	ն. 1	բա եվ	վրա և
388	ն. 2	ցայց	ցույց
447	ն. 13	տիրնուշ	տիրնուշ
448	ն. 15	այնինչ.	այն, ինչ.
473	վ. 10	Բայադեսի	բայերի

III
A 180